I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN

İZMİR-2022

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN

İZMİR-2022

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ, Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN

e-ISBN: 978-605-338-331-4 **ISBN:** 978-605-338-331-4

Ege Üniversitesi Üst Yayın Komisyonu Toplantı Kararı'nın 08.11.2021 tarih ve 06/20 sayılı kararı ile basılmıştır.

© Bu kitabın tüm yayın hakları Ege Üniversitesi'ne aittir. Kitabın tamamı ya da hiçbir bölümü yazarının önceden yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla kaydedilemez, basılamaz, çoğaltılamaz. Ancak kaynak olarak gösterilebilir.
Eserin bilim, dil ve her türlü sorumluluğu yazarına / editörüne aittir.

T.C. Kültür Bakanlığı ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 52149

Yayınlanma Tarihi: Aralık 2021 **Baskı Tarihi:** Mayıs 2022

Ege Üniversitesi Yayınları
Baskı
Ege Üniversitesi Basım ve Yayınevi
Bornova -İzmir
Tel: 0 232 342 12 52
E-posta: basimveyayinevisbm@mail.ege.edu.tr

Kitap Satış
Ege Üniversitesi Basım ve Yayınevi Şube Müdürlüğü
Merkez Kampüs Bornova-İzmir
Tel: 0 232 311 59 07
E-posta: egekitapsatis@mail.ege.edu.tr

Online Kitap Satış
https://egeuniversitesiyayinlari.ege.edu.tr

Zeki Kaymaz, İbrahim Şahin
I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI
645 s.; tab., res., şek.; 16,5 x 24 cm
400 dc20 - Dewey
Dil ve dilbilim -- Türk dili -- Adbilim -- Sempozyumlar
Dil ve dilbilim -- Araştırmalar, Türk dili -- Adbilim
Adbilim, Türk dili -- Yeradbilim (toponimi) -- Kişiadbilim (antroponimi) -- Bitkiadbilim (fitonimi) -- Genel adbilim (onomastik) -- Hayvanadbilim (zoonimi) -- Kökadbilim (etnonimi) -- Eseradbilim (hrematonimi) -- Mitadbilim (mitonimi) -- Zamanadbilim (hrononimi) -- Ürünadbilim (pragmatonimi) -- Uzayadbilim (kozmonimi)

Bu eser, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası lisansı (CC BY-NC-ND) ile lisanslanmıştır. Bu lisansla eser alıntı yapmak koşuluyla paylaşılabilir. Ancak kopyalanamaz, dağıtılamaz, değiştirilemez ve ticari amaçla kullanılamaz.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY-NC-ND). Under this license, the text can be shared with the condition of citation. However, it cannot be copied, distributed, modified or used for commercial purposes.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ **8**

EGE ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ PROF. DR. NECDET BUDAK'IN **10**

AÇILIŞ KONUŞMASI **10**

ULUSLARARASI TÜRK AKADEMİSİ BAŞKANI PROF. DR. DARHAN KIDIRALİ'NİN AÇIŞ KONUŞMASI **11**

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRÜ PROF. DR. NADİM MACİT'İN AÇIŞ KONUŞMASI **14**

AVRASYA TERİM DERGİSİ BAŞ EDİTÖRÜ PROF. DR. ORHAN SEVGİ'NİN AÇILIŞ KONUŞMASI **15**

KAZAKİSTAN DİL BİLİMİ ENSTİTÜSÜ AKADEMİSYENİ PROF. DR. TELGOJA JANUZAK'IN AÇIŞ KONUŞMASI **17**

TÜRK KİŞİ ADLARI SİSTEMİNDE GÖRÜNMEYEN ARAP ETKİSİ **21**

PROF. DR. AHMET BURAN 21

LAKAPLARIN TERİM, TANIM VE TASNİF SORUNLARI ÜZERİNE BAZI TESPİT VE DEĞERLENDİRMELER **31**

DOÇ. DR. AHMET KESKİN 31

TİPİK TOPONİMİ MODELLERİNİN UYGULAMALI SORUNLARI **52**

PROF.DR. BEKJAN ABDUALİULI 52

RUS DİLİNİN KIRGIZ ONOMASTİĞİNE ETKİSİ **59**

DOÇ. DR. BURUL SAGINBAEVA 59
PROF. DR. CUMAKADIR KARAMOLDOEV 59

TÜRKMEN FIKRALARINDA ONOMASTİK BİRİMLERİN TEZAHÜRÜ **68**

PROF.DR. DÜRDANE TOFIK KIZI ALİYEVA 68

YEREL (HALK AĞZINDA KULLANILAN) BİTKİADLARININ (FİTONİMLERİN) TÜRKÇE BİLİMSEL BİTKİADI OLARAK KULLANILMASINA DAİR GÖZLEM VE ÖNERİLER **79**

ÖĞR. GÖR. EBRU ADA KOKDAŞ 79

EGE BÖLGESİNDE GELENEKSEL KULLANIMI OLAN AĞAÇ TÜRLERİNİN YÖRESEL ADLARI **103**

DOÇ. DR. ECE SEVGİ 103
PROF. DR. ÜNAL AKKEMİK 103

ESKİ TÜRKÇE KÖKENLİ EN ESKİ MACAR ÖZEL İSİMLERİ..... 120

PHD. ÉVA CSÁKİ 120

RUS EDEBİYATINDAKİ ÖZEL İSİMLERİN FONKSİYONLARI 125

PROF. DR. FİRENGİZ PAŞAYEVA YUNUS 125

OSMANLI KAYNAKLARINDA AZERBAYCAN'IN TARİHİ ETNİK MANZARASI..... 131

DOÇ.DR.GALIBE HACIYEVA' 131
F.Ü.F.D. GILƏXANIM PAŞAYEVA 171

TATARİSTAN'IN OYKONİMİK TERİMLERİNDEN OLUŞAN KÖY ADLARI 182

DR. DOÇ. GULFİYA KHADIYEVA..... 182

TYPKI (ҚАЗАҚ) ЖӘНЕ МОНҒОЛ ТІЛДЕРІНІҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ СӘЙКЕСТІКТЕР 186

Ф.Ғ.Д., ПРОФЕССОР ГҮЛГАЙША САГИДОЛДА..... 186

AZERBAYCAN`IN İŞGALDEN KURTARILMIŞ KARABAĞ'IN FUZULİ YÖRESİ YER ADLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME..... 204

DOÇ. DR. GÜLNARA ALİYEVA 204

ADBİLİM ÇERÇEVESİNDE TV DİZİ ADLARI İLE İLGİLİ LEKSİK-SEMANTİK BİR TASNİF DENEMESİ..... 214

DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜLŞAH PARLAK KALKAN 214

BAŞKURTLARIN DİL BİLİNCİNDE İSİM VE AD VERME..... 237

DOÇ. DR. GÜLNAZ YAGAFAROVA..... 237

TATAR KÜLTÜRÜNDE İYE İLE İLGİLİ MİTONİMLER..... 244

PROF. DR. GÜZELİYE HAZİYEVA 244

TATAR DİLİ KOZMONİMLERİNİN SÖZCÜKSEL TEMATİK SINIFLANDIRMASI 249

DR. DOÇ. HALİSE KÜZMİNA 249

ХРОНОНИМ ВА ГЕОРТОНИМЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ МАҚОМИ ҲАМДА ОНОМАСТИК КЎЛАМДАГИ ЎРНИ..... 254

PHD. ҲАВАСХОН САЛИХОДЖАЕВА 254

ETNONİMLERDE "EW" (> EWİ, EWLİ) BİLEŞENİ VE OĞUZLARIN ALKAEWLİ, KARAEWLİ BOY ADLARININ ESASI 266

Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN 266

TÜRK DİLLERİNİN BAZI LEHÇELERİNDE TOPONİMLERDE ÜNSÜZ SESLERİN İKAME EDİLMESİ 274

PhD. İlahe GURBANLI 274

KAZAKİSTAN'DAKİ HAGİOTOPONİMLER (TÜRKİSTAN BÖLGESİ KAYNAKLARI TEMELİNDE) 281

Dr. Doç. Jazira AĞABEKKIZI 281

LATİN ALFABESİNE GEÇİŞ AREFESİNDE KAZAKİSTAN ONOMASTİĞİ: SORUNLAR VE ÇÖZÜM YOLLARI 292

Prof. Dr. KIzdarkhan RISBERGEN 292

ТОПОНИМДЕР КОГНИТИВДИК НЕГИЗ КАТАРЫНДА 298

Доц. Др. Шамшиева Махабат САЛИМБЕКОВА 298

O'ZBEK TILIDA SUV OBYEKTİ VA İNSHOOTLARİNİNG NOMLANİSH TAMOYILLARI 304

Prof. Dr. Nosirjon ULUQOV 304

XVI. YÜZYILDA AMİD (DİYARBAKIR) SANCAĞI'NDA ORTAYA ÇIKAN TÜRKÇE MEZRA ADLARININ TARİH AÇISINDAN ÖNEMİ 317

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih ERPOLAT 317

IRAK HALK KÜLTÜRÜNDE DEMONİK VARLIKLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME 345

Prof. Dr. Necdet Yaşar BAYATLI 345

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BÖCEK ADLARININ LEKSİK-SEMANTİK SINIFLANDIRMASI 353

Doç. Dr. Nİgâr OTURAKÇI ORBAY 353

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭТНОТОПОНИМДЕРИ 367

Ф.И.К., Доцент Акматов Нурбек РАХМАТУЛЛАЕВИЧ 367

ÇOCUĞA İSİM KOYARKEN DİKKAT EDİLECEK YÖRESEL MİLLİ GELENEKLER VE ETNOGRAFİK DURUMLAR 386

Doç. Dr. Nurbek KAZIEV 386

SAKHA YERİ'NDEKİ TÜRK KÖKENLİ YER ADLARI 395

Nurgun Bagdarıın SÜLBE UOĞLA 395

ORMANCILIK BİLİMLERİ İLE ADBİLİM İLİŞKİSİ 401

PROF. DR. ORHAN SEVGİ 401

SOVYET SİSTEMİNDE YAŞAYAN TÜRK SOYDAŞLARIMIZIN İSİMLENDİRİLMELERİ ÜZERİNE 411

PROF. DR. OSMAN FİKRİ SERTKAYA 411

ЎЗБЕК ТИЛИ ГЕМЕРОНИМЛАРИНИНГ ЛИСОНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ417

OTABEK YULDASHEV 417

ZİHİNSEL BİRİMLER OLARAK YER ADLARI (TOPONİM) 425

DOÇ. DR. REYHAN HABİBLİ 425

MANTARLAR (FUNGİ) ÂLEMİ İLE İLGİLİ TERİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 432

DR. SABİH ACER..... 432

ÇOCUKLARIMIZA AD KOYMADA GÖRÜLEN FARKLI VE YENİ YÖNTEMLER 449

PROF. DR. SAİM SAKAOĞLU..... 449

ПРАГМАТОНИМДЕРДІ РӘСІМДЕУ МӘСЕЛЕСІ 458

PROF. DR. SAULE ИМАНБЕРДИЕВА..... 458

IRAK TÜRKMENELİ BÖLGESİNİN ADBİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ 468

PROF. DR. SUPHİ SAATÇİ 468

ЎЗБЕК ТАХАЛЛУСЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ВАЗИФАЛАРИ... 479

ШАҲНОЗА НИЗАМОВА 479

ORONİMİK GÖSTERGELERİN LEKSİK-SEMANTİK VE FONKSİYONEL ANALİZİ: SEMERKAND BÖLGESİ ÖRNEĞİNDE 496

PHD. ŞERALI TEMİROV 496

TÜRKMENİSTAN'IN ORTA ÇAĞ TOPONİMİSİ VE TARİHİ KAYNAKLARI 512

TOYLI MUHIYEV 512

MANAS DESTANI'NDA "KİŞİ " ADLARI 531

PROF. DR. TUNCER GÜLENSOY 531

AZERBAYCANDAKİ ESKİ KABİLE İSİMLERİ 540

Doç. Dr. Tunzala Latif Kizi BAHŞİYEVA 540

OSMANLI DÖNEMİNDE "CUMA" İLE İLGİLİ YER ADLARININ TARİHİ ARKA PLANI: İZMİR "CUMAOVASI" ÖRNEĞİ 546

Prof. Dr. Turan GÖKÇE 546

TÜRKİYE FLORASININ MEVCUT DURUMU VE TÜRKÇE BİTKİADLARININ DÜNÜ BUGÜNÜ 568

Doç. Dr. Serdar Gökhan ŞENOL 568

TÜRKİYE'DE MEMELİ HAYVANLARIN TÜRKÇE İSİMLENDİRİLMESİ ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 578

Dr. Öğr. Üyesi Vedat BEŞKARDEŞ 578

ON MODERN YAKUT ANTROPONYMY 608

PhD. Vladimir MONASTYREV 608

О СЛОВАРНЫХ ДЕФИНИЦИЯХ ЯКУТСКИХ ЛИЧНЫХ ИМЕН В "СЛОВАРЕ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА Э.К. ПЕКАРСКОГО" 614

PhD. Егор НИКОЛАЕВ 614

ADBİLİM ARAŞTIRMALARINDA KİŞİADBİLİM (ANTROPONİMİ) KAYNAKLARININ VERİMLİ KULLANIMI 619

Prof. Dr. Yilmaz KURT 619

THE CONDITION OF ONOMASTICS IN THE NORTH PART OF KAZAKHSTAN 627

PROF. DR. ZHANAR KONYRATBAYEVA 627

ALDAR KÖSE ADI HAKKINDA 634

Prof. Dr. ZEKİ KAYMAZ 634

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FİTONİMİK FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR 641

Doç. Dr. Zümrud KASIMOVA 641

ÖN SÖZ

Özel adlar, gündelik hayatta insanın insanla ve insanın tabiatın diğer unsurlarıyla arasındaki iletişimi kolaylaştıran, adres niteliğinde isimler olsa da; amacı, bu tür adlandırmaların yapısını, anlamını, bunların oluşumunda etkili olan gelenekleri tespit etmek olan adbilim (onomastik) için çok daha ötesidir. Adbilim, bu adlarda gizli olan sırları açığa çıkarmak suretiyle, dil, tarih, kültür, inanç, medeniyet, diller arası ilişkiler, milletlerin yayılım alanları, insanın kendini ve çevresini algılama biçimi gibi daha pek çok konuda önemli verilere ulaşabilir ve böylece diğer bilim dallarına yardımcı olabilir.

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün ev sahipliğinde, Uluslararası Türk Akademisi ve Avrasya Terimler Dergisinin katkılarıyla düzenlenen I. Uluslararası Adbilim Sempozyumu, bütünüyle adbilim üzerine düzenlenen ilk sempozyumdur. Türk dilinin coğrafyası olarak özetleyebileceğimiz, bugün Türk halklarına ait olan ya da geçmişte Türk halklarının yaşadığı coğrafyaların adbilimcil sorunlarının ele alındığı bilimsel bir platform olması amaçlanan toplantıya, söz konusu coğrafyada bu alanda öne çıkmış bilim insanlarının davet edilmesine özen gösterilmiştir. Ancak, gerek küresel çapta yaşanan covid 19 salgını, gerek toplantının çevrim içi olarak tek oturum şeklinde düzenlenmesi ve gerekse iletişimden kaynaklanan bazı sebeplerden dolayı, bu toplantıya davet edilmeyi hak eden pek çok araştırmacının katılamadığını itiraf etmek gerekir.

Sempozyumda, üçü özerk olmak üzere toplamda 11 ülkeden 60 bilim insanı, 57 bildiri sunmuştur. Bu çerçevede Türkiye'den 21, Azerbaycan'dan 9, Kazakistan'dan 6, Özbekistan'dan 5, Kırgızistan'dan 5, Yakutistan'dan 3, Macaristan, Başkurdistan, Irak ve Türkmenistan'dan 1'er bilim insanı sempozyumda bildiri sunmuşlardır.

Toplantıda sunulan bildirilerin ağırlık noktası, toponimi ve antroponimi olsa da adbilimin birçok alanıyla ilgili meseleler dile getirilmiştir. Bu bağlamda, 19 yeradbilim (toponimi), 17 kişiadbilim (antroponimi), 6 bitkiadbilim (fitonimi), 5 genel adbilim (onomastik), 2 hayvanadbilim (zoonimi), 2 kökadbilim (etnonimi), 2 eseradbilim (hrematonimi) ve 1'er tane de mitadbilim (mitonimi), zamanadbilim (hrononimi), ürünadbilim (pragmatonimi), uzayadbilim (kozmonimi) alanlarında bildiri sunulmuştur.

Gerek sempozyum süresince ve gerekse sempozyum kapanış oturumunda araştırmacılar, Türk dili coğrafyasının adbilimle ilgili pek çok sorunun esasen

ortak olduğunu, buna bağlı olarak söz konusu coğrafyanın adbilimcilerini (onomast) bir araya getiren bu toplantının seriye dönüşmesinin araştırmacılar arasındaki tanışıklığa, iş birliğine katkı sağlayacağı görüşünde birleşmişler ve bu toplantıların her yıl bir başka ülkede yapılması gereğini dile getirmişlerdir. Nitekim II. Uluslararası Adbilim Sempozyumu'nun 2022 yılında, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin ev sahipliğinde Bişkek'te düzenlenmesine karar verilmiştir.

Toplantının düzenlenmesinde emeği geçen gerek kurul üyelerine, katılımcılara ve gerekse tüm dinleyicilerimize teşekkür eder, sempozyum bildiri kitabının okuyuculara ve adbilim uzmanlarına hayırlı olmasını dileriz.

I. Uluslararası Adbilim Sempozyumu Düzenleme Kurulu adına

Ege Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Necdet BUDAK'ın Açış Konuşması

Uluslararası Adbilim Sempozyumu (Online)
Tarih / Saat:22 Nisan, 10.00.
Uluslararası Türk Akademisi Başkanı Sayın Darhan Kuandıkoğlu Kıdırali,
Kıymetli Akademisyenler,
Değerli Katılımcılar,

1.Uluslararası Adbilim Sempozyumu'na hepiniz hoş geldiniz. Sizleri en içten duygularımla selamlıyorum.

İnsanoğlu, diğer insanlarla ve çevreyle olan ilişkilerini özel adlar vasıtasıyla düzenlemekte, her biri adres niteliğinde olan bu adlardan sıklıkla yararlanmaktadır. Özel adların pratikteki görevi bu olsa da ifade ettikleri anlam bunun çok ötesindedir. Adbilim (onomastik) alanı, bu isimlerden hareketle dil, tarih, kültür, insanın kendini ve çevresini algılama biçimi, milletlerin yayılım alanları, diller arası ilişkiler gibi pek çok konuda bilgiye ulaşır. Böylece bu alandaki çalışmalar; milletlerin, dillerin ve medeniyetlerin bugününe ve tarihine ışık tutar.

Örneğin bir kişinin adı, o kişinin dilini, milliyetini, dinini, medeniyetini ve hatta ailesinin ve yaşadığı toplumun değerlerini yansıtan bir kodlama niteliğindedir. Benzer şekilde yer adları da (toponimler) milletin bir coğrafyaya vurduğu mühürdür. Bir coğrafyanın yer adları, o coğrafyanın sahibini, geçmişte o coğrafyada yaşayan milletleri, uygarlıkları resmeder. Yine bitki adlarına bakarak hangisinin ilaç olarak kullanıldığı, hangisinin boya yapımında, hangisinin eşya yapımında kullanıldığı gibi bilgileri öğrenebiliyoruz.

Dolayısıyla her biri bir kültür ögesi olan bu isimlerin de derlenmesi, ölçünlü dile aktarılarak gelecek nesillere aktarılması son derece önemlidir. Bugün 12 farklı ülkeden 60 bilim insanının katılımıyla gerçekleştirilen bu sempozyum da bu nedenle çok kıymetli bir yere sahiptir. Ayrıca Türk Cumhuriyetleri arasında bilimsel işbirliğini organize etmek amacıyla kurulan Uluslararası Türk Akademisi'nin de toplantımıza ortak olmasından mutluluk duyduğumuzu belirtmek istiyorum. Bugün ilkini gerçekleştirdiğimiz bu değerli sempozyumun ikincisinde de ortak çalışmalara katkı vermelerini umuyoruz.

Sözlerime son verirken, birazdan bizlere hitap edecek olan Kazakistan'ın ve tüm Türk Dünyası'nın değerli onomastı, kıymetli büyüğümüz Sayın Prof. Dr. Telkoja JANUZAK Beyefendi'nin 94. doğum yıl dönümünü kutluyor, sağlık ve esenlikler diliyorum.

Sempozyum kapsamında bildirilerini sunacak tüm katılımcılara tekrar hoş geldiniz diyor, herkese başarılı ve verimli bir sempozyum diliyorum.

Uluslararası Türk Akademisi Başkanı Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ'nin Açış Konuşması

Saygıdeğer Rektörüm,

Sayın Enstitü Müdürüm,

Kıymetli Hocalarım ve Meslektaşlarım!

Öncelikle Ramazan ayının mübarek olmasını dilerim. Küresel salgının yol açtığı zorluklara rağmen, böylesine önemli bir toplantı gerçekleştirdiği için Ege Üniversitesine ve yetkililere şükranlarımı sunuyor, sizlerle birlikte olmaktan mutluluk duyduğumu ifade etmek istiyorum.

Bu yıl Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarının 30. yıldönümüdür. Bu 30 yıl içerisinde her sahada önemli mesafeler katedildi. Bugünkü toplantının doğrudan konusu olan onomastik-adbilimi alanında da önemli gelişmeler yaşandı. Sovyet ve Çarlık döneminde zorla değiştirilen ve dayatılan birçok adlar eski, asıl haline dönüşerek, tarihi adalet yerini bulmuştur. O dönemde yadırganan "Türk" adı tekrar hepimizi bir çatı altında birleştirerek, Türk Konseyi, Türk Akademisi, TÜRKSOY, TürkPA gibi birçok kuruluşumuz "Türk Dünyası" kavramını güçlendirmeye çaba sarfediyor.

Ancak bu alanda çözülmesi gereken sorunlarımız da çoktur. Nitekim Türk Akademisi'nin yürüttüğü "Türkbarometre" sosyolojik araştırmaları, bağımsızlığımızın üzerinden 30 yıl geçmesine rağmen hala bazı sorunlarımızın devam ettiğini göstermektedir. Örneğin Orta Asya'daki çoğu insan Mehmet Akif'i, İsmail Gaspralı'yı tanımıyor ya da Türk Dünyasının kutsal yerleri nerede diye sorulduğunda Antalya diye cevap verebiliyorlar. Benzer şekilde Türkiye'de insanlar diğer Türk devletlerinin büyük şahsiyetleri hakkındaki sorularımızı cevaplamakta güçlük çekiyorlar. Bu anlamda Birinci Uluslararası Adbilim Sempozyumu'nun yapılması çok büyük önem arzetmektedir.

Biz Baykal'dan Balkanlar'a, Altaylar'dan Akdeniz'e uzanan geniş coğrafyada milletimizi birleştiren ana kodlardan birinin onomastik olduğunu düşünüyor ve Türk Akademisi olarak bu alandaki çalışmalara özel önem veriyoruz.

Akademi, bu amaçla Türk halklarının eski yerleşim yerlerinde tarihi kaynaklara, belgelere ve eski haritalara dayalı olarak isim, yer adı araştırması yapmakta, arkeolojik kazı çalışmaları ve bilimsel geziler düzenlemektedir. Teşkilatımız Moğolistan'dan Orta Avrupa'ya kadar Türk halklarının yaşadığı tüm bölgelerdeki tarihi ve modern adların (coğrafi isimler, yerleşim yerleri, arazi, su, dağlar, nehirler vb.) araştırılması için çaba sarfediyor. Geçen yıl sonunda Türk Dünyasının antik çağlardan modern zamanlara kadar tarihsel gelişimini anlatan, çok sayda haritaların yer aldığı ansiklopedik bir yayın olan "Türk Dünyası: Tarihsel ve Kültürel Atlas" eserini yayınladık.

Atalarımız gittikleri ve yerleştikleri yerlerde önceki isimlerini değiştirmemişler, inşa ettikleri yerlerin isimlerini tarihsel hafızalarına dayanarak vermişlerdir. Bence biz de tarihsel hafızamızı kaybetmemek için halklarımıza ortak olan tarihi yerlerin isimlerini de korumamız ve aktarmamız gerekiyor. Bu amaçla başlattığımız "Türk Dünyasının Kutsal Mekanları" ve "Kafkasya'da Türk İzleri" projelerimiz devam etmektedir. Aynı zamanda Moğolistan, Ötüken'de eski Türk isimleri üzerine araştırmalarımız var. Bu araştırmalarda temel amaç Türk halklarının eski çağlardan modern zamanlara gelişim yollarını, benzerliklerini ortaya çıkarmak, insan uygarlığına katkılarını sistematik bir şekilde ortaya koymak ve binlerce ortak adların halklarımızın genetik hafızasında güçlenmesini sağlamaktır.

Onomastik-adbilim alanında Kazak bilim insanları da yoğun olarak çalışmaktadır. Önceki sene 90 yaşını hep beraber kutladığımız, adbilim alanındaki ünlü Kazak bilim adamı Telkoja Januzak'ın beş ciltlik "Kazak Onomastiği" eserini Türk Akademisi olarak yayınladık. Bu eserin de Türk Dünyası adbilimine sağlanan önemli katkı olduğunu düşünüyoruz.

Değerli Katılımcılar!

Bildiğiniz üzere, bu yıl Nizami, Yunus Emre, Navai gibi büyük şahsiyetlerimizin yıldönümleridir. Yıldönümlerini uluslararası kuruluşlar düzeyinde kutluyoruz. Ama bu geleneği daha da genişletmek ve Türk Dünyasının farklı yerlerinde bize ortak isimlerin işleyişini sağlamak gerekir. Örneğin, Azerbaycan'da Yunus Emre, Farabi, Manas, Kazakistan'da Fuzuli, Nizami, Kırgızistan'da İsmayıl Gaspralı, Nesimi, Türkiye'de Magjan Jumabay'ın isimlerinin okul, cadde ve parklara verilmesi; bu adların yerel halk tarafından tanınması ve insanların hafızasına kazınmasında önümli olabilir. Bu amaçla, Kazakistan'ın Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimiyle Akademi tarafından başlatılan Türk büyükleri projesi var. Eski kaynaklara yansıyan Türk isimlerinin, "Divanü Lugati at-Türk", "Cami at-Tavarih" gibi kitapların ve diğer kaynakların ortaya çıkarılması ve daha da yaygınlaştırılması gerektiğini düşünüyorum.

Bunu yapmanın bir yolu, büyük şahsiyetlerimizi ve kahramanlarımızı çocuklarımıza tanıtacak animasyon filmleri yapmaktır. Örneğin çocuklarımız hala "Örümcek Adam" gibi çizgi filmlerin etkisi altında büyüyorlar. Bu bizi yabancılaştırır ve hızla birbirimizden ayırıyor. Çocuklarımız neden bunların yerine "Bilge", "Tonyukuk", "Manas", "Kürşad", "Attila", "Kultegin", "Korkut Ata" gibi çizgi filmleri kahramanlarını izlemesin?

Bir diğer konu da Türk halkları için ortak bir soyadı sisteminin oluşturulmasıdır. Bu anlamda hala bir zamanlar birlikte yaşadığımız diğer ülkelerin etkisi altındayız. Örneğin Kazakistan'da insanların soyadları farklı, Balkan Türklerinde bir başka, Türkiye'de farklı soyadı ekleri kullanıyorlar. Yıllar önce bunlar belki kasıtlı olarak yapıldı. Bu bakımdan ortak soyad

eklerinin belirlenmesi önemli bir adım olacaktır. Bence bu, onomastiğin önemli unsurlarından biridir.

Saygıdeğer Katılımcılar!

Onomastik alanında araştırmaların, insanlarımızın tarihini ve coğrafyasını, eski yerleşim yerlerini, yaşam alanlarını, ortak coğrafyamızı görsel olarak canlandıracağına, tarihi hafızayı yenileyerek Türk halklarının ortak düşünce biçimini oluşturmaya hizmet edeceğine ve daha fazla yakınlaşma ve entegrasyona önemli bir katkı sağlayacağına inanıyorum.

Düzenlenen bu sempozyumun sürekli olarak her sene yapılmasını ve teblğilerin yayınlanmasını arzu ediyoruz. İleriki dönemde bu sempozyumun bir komisyona dönüşmesinin ve konuyla ilgili bilimsel dergi yayınlanmasının iyi olacağını düşünüyoruz.

Biz Türk Akademisi olarak, Ege Üniversitesi ile birçok ortak etkinlik gerçekleştirdik. Bugünkü toplantımız da bunun güzel bir örneği oldu. Bu anlamda Ege Üniversitesinin, eğitim hayatımın önemli yıllarını geçirdiğim ve bununla hep gurur duyduğum eğitim kurumu olduğunu hatırlatmak ister ve bugünkü önemli sempozyumun düzenlenmesindeki emeğiniz için bir kez daha sükranlarımı sunmak isterim.

Dikkatiniz için teşekkür ediyor ve saygılarımı sunuyorum.

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Nadim MACİT'in Açış Konuşması

Sayın Rektörüm Prof. Dr. Necdet BUDAK'ı ve Uluslararası Türk Akademisi Başkanı Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ'yi ve üstadımız olan, büyüğümüz Prof. Dr. Telkoca JANUZAK Beyefendiyi hürmetle selamlıyorum. Saygılarımı sunuyorum. Hepiniz sempozyumumuzu hoşgeldiniz, şeref verdiniz.

Düzenlediğimiz I. Uluslararası Adbilim Sempozyumuna katılımları ve destekleri için Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına her birinize çok teşekkür ediyorum. Ayrıca düzenleme kuruluna, bilim kuruluna ve tüm katılımcılara teşekkür ediyorum.

Bu sempozyumu düzenleyen enstitümüz Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a, Adbilim alanında çalışan ve bu konuda önemli makalelere imza atan Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN'e, Arş. Gör. Şengül AYGÜMÜŞ'e ve yine sempozyum sekretaryasında yer alan Öğr. Gör. Ebru ADA KOKDAŞ'a, Öğr. Gör. Eyüp Alper DURMUŞ'a ve Güzal NARKULOVA'ya teşekkür ediyorum.

Bu sempozyumla ilgili olarak birkaç hususa değinmek istiyorum. Birincisi enstitümüz Türk Dünyasının temel meseleleriyle ilgili sempozyumlar düzenlemektedir. Sadece 2021 yılı için 8 sempozyum planlanmış durumdadır. Son üç yılda düzenlediğimiz bilimsel toplantıların bu kurumun tarihinde tarihe düşülecek dipnot niteliğinde olduğunu belirtmek isterim. Tabii bu faaliyetleri gerçekleştirirken bizi her zaman destekleyen, katkılarını sunan ve bilimsel toplantılarımıza katılan, maddi ve manevi yönden destekleyen sayın rektörümüze huzurunuzda teşekkür ediyorum, hürmetlerimi sunuyorum. Uluslararası Türk Akademisiyle birlikte yaptığımız bu sempozyum özel bir anlam taşımaktadır. Kuruluş amacı, yerli kaynaklar temelinde Türk medeniyetinin insanlık medeniyetine katkısını tespit etmek olan bu kurumun Türk Dünyasında özel bir yeri vardır. Ege Üniversitesi bünyesinde Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü ise gerek program gerekse amaç ve vizyon bağlamında Türk Dünyasının temel meseleleri üzerine lisansüstü düzeyde bilimsel faaliyette bulunan bir kurumdur. Bu kurum da Türk akademik geleneğinde özel bir yere sahiptir. Bu iki kurumun anlamı ve stratejik değeri yüksek olan bir konu üzerinde ortak bir sempozyum düzenlemeleri önemli ve geleceğe yönelik konularda da ortak çalışmalara namzet olduğunu göstermektedir.

İkinci olarak sayın rektörüm, sayın başkanım ve sayın hocalarım adbilim kişi ve nesnelerin adlandırılmasını, adlandırılmaların kökenini ve tarihsel gelişimini konu edinir. Kişi ve eşyayı adlandırma tüm kadim metinlerde insanın en temel yeteneği olarak tanımlanır. Nitekim "Allah, Adem'e eşyayı isimlendirmeyi öğretti." ifadesi tüm kutsal metinlerde yer almaktadır. İnsanın eşya üzerinden hakim olmasını, dünya kurma etkinliğini ifade eder. Adlandırma

bir tevellüt sürecidir. Bilim ve kültürün varoluş sınırlarını gösterir. Adlandırdığınız ve anlamlandırdığınız dünya kadar var olabilirsiniz. Dilinizin ve kelimelerinizin sınırları dünyanızın sınırları kadardır. Adlandırma mekanın eve, coğrafyanın vatana dönüşmesini ifade eder. Coğrafya vatan değildir. Coğrafya sizinle konuştuğunda vatan olur. Sözgelimi Türkiye vatandır. Çünkü dağı, ovası, nehri, denizi bizimle konuşur. Dumlupınar bizimle konuşur. Sakarya bizimle konuşur. Malazgirt bizimle konuşur. "Hedefiniz Akdeniz'dir!" derken Akdeniz bizimle konuşur. Ve her şey bizimle dile gelir. İşte bu dile gelen coğrafya vatandır. Türkiye vatandır. Bir dile ve kültüre ait adlandırma evrenin bozulması demek, tarihsel kırılmalara, istilalara zihniyet değişimlerine, mağlubiyetlere, esaretlere işaret eder. Kişi adlarının, bitki adlarının, eşya ve araçların başka bir dilin kelimeleriyle adlandırılması yabancılaşmayı ve esareti beraberinde getirir.

Adbilim kimlik oluşturmanın, kültürel habitatı kurmanın temelini oluşturur. Bu nedenle bu sempozyum çok önemlidir ve bu sempozyuma katılan bilim adamları söz konusu meseleyi ayrıntılı olarak tartışacaklardır.

Herkese katılımları için teşekkür ediyorum ve ayrıca bizi yalnız bırakmayan sayın rektörüme, sayın başkanıma teşekkür ediyorum. Yine ayrıca sayın üstadımız Prof. Dr. Telkoca Januzak Beyefendi ki Kazakistan'ın adbilim üstadı olarak yetiştirdiği önemli bir şahsiyettir. Kendisinin doğumunun 94. yılını kutluyor, sağlık ve afiyet diliyorum. Hepinize teşekkür ediyorum, saygılarımı sunuyorum.

Avrasya Terim Dergisi Yayın Kurulu Başkanı Prof. Dr. Orhan SEVGİ'nin Açılış Konuşması

Sayın Rektörüm,
Sayın Enstitü Müdürüm,
Değerli Öğretim Üyeleri, Katılımcılar ve Dinleyiciler
Herkesi Saygı ve Sevgilerimle Selamlıyorum

I. Uluslararası Adbilim Sempozyumunun gerçekleştirilmesinde öncelikle ev sahipliği yapan Ege Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Necdet BUDAK'a, toplantıyı düzenleyen Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Nadim MACİT'e, Uluslararası Türk Akademisi Başkanı Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ'yi ve değerli büyüğümüz Prof. Dr. Telkoca JANUZAK'ı hürmetle selamlıyorum. Ayrıca I. Uluslararası Adbilim Sempozyum düşüncesinden gerçekleşmesine kadar bütün aşamalarla en ince ayrıntıya kadar emekleri geçen Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Başkanı Sayın Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a, ülkemizde adbilimin gündeme gelmesi, yaygınlaşması ve üzerine toplantı yapılacak düzeye getirilmesinde doğrudan katkısı olan Sayın Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN'e, ve sempozyuma katkıları olan Arş. Gör. Şengül AYGÜMÜŞ'e, Öğr. Gör. Ebru ADA KOKDAŞ'a ve Öğr. Gör. Eyüp Alper DURMUŞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Türk dili coğrafyasında önemli bir boşluğu dolduracak olan I. Uluslararası Adbilim Sempozyumunun devamı son derece önemli olduğunu düşünüyorum. Avrasya Terim Dergisi olarak Türk dilinin konuşulduğu coğrafyada üretilmiş olan geleneksel bilginin derlenmesi, sınıflandırılması ve üzerine yapılacak her türlü bilimsel çalışmayı dergimizde görmek isteriz. Bu toplantıda gerçekleşecek karşılıklı etkileşimin Türkçeye önemli katkılar sağlayacağını şimdiden görmenin mutluluğu içindeyim. Dolayısıyla I. Uluslararası Adbilim Sempozyumunun gerçekleştiğini görmekten son derece mutluyum. Sunum yapacak değerli katılımcılara başarılar dilerim. Gelecek toplantıda görüşmek üzere saygı ve sevgilerimi sunarım.

Kazakistan Dil Bilimi Enstitüsü Akademisyeni Prof. Dr. Telgoja JANUZAK'ın Açış Konuşması

Prof. Dr. Telgoja JANUZAK*

Қазақстан Республикасы, филология ғылымдарының докторы, профессор

Бүгінгі халықаралық ономастика симпозиумын ұйымдастырып отырған Егей университеті ректоры, профессор Неждет Будаққа, Халықаралық Түркі академиясы президенті Дархан Қыдырәліге рақмет айтамын. Аса маңызды алқалы жиынға қатысушы ғалымдарға зор табыс тілеймін.

Қазақ ономастикасының қалыптасып дамуы

Қазақ ономастикасы жайлы, оның ғылымдағы орны мен міндеті туралы айтылып та жазылған еңбектер баршылық. Біздің «Тюркская ономастика» атты жинақта (1984) мақаламызда қазақ ономастикасы туралы айтылған. Ал «Тюркская ономастика. Перспектива и развитие» (А. 1960 ж) атты кітапшамда және шәкіртім Қ.Рысбергенова екеуміз жазған «Қазақ ономастикасы. Жетістіктері мен болашағы» («Азия» баспасы Алматы, 2004 ж.) атты еңбегіміз де бар. Осы еңбегімізде қазақ ономастикасының қалыптасып дамуын төрт кезеңге бөліп қарастырғанбыз.

І кезең (1950-1970 жылдар)

Алғаш рет географ-ғалым Ғ.Қоңқашбаевтың халықтық географиялық терминдер туралы мақалалары жарық көрді. 1949 ж. «Қазақтың халықтық географиялық терминдері» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап география ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алды.

Қазақ тіл білімінде бірінше болып А.Әбдірахманов «Қазақ топонимдерінің кейбір мәселелері» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне ие болды. Осы жұмысының негізінде «Қазақстан жер-су аттары» (1959 ж.) монографиясын шығарды.

Есімі әлемге әйгілі түрколог С.Е.Маловтың кеңесші, академик І.Кеңесбаевтың жетекші болуымен «Қазақ тіліндегі кісі аттары» деген тақырып бойынша 1961 ж. кандидаттық диссертация қорғап, филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін мен иемдендім.

Е.Қойшыбаев «Жетісу топонимдерінің негізгі типтері» (1967), В.Н.Попова «Павлодар облысының өзен аттары» (1967), О.А.Сұлтаньяев

*Ahmet Baytursınulı Til Bilimi Enstitüsü, Başilmi Çalışanı, Filoloji, İlimleri Doktoru, Almatı/Kazakistan

«Көкшетау облысының топонимдері» атты тақырыпта (1969) кандидаттық диссертациялар қорғады.

«Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» атты (1965) монографиям жарық көрді. «Қандай есімді ұнатасыз? Какое выбрать имя?» деген кітапшам да 1969 ж. шықты.

Бұл кезеңде қазақ тіл білімі ономастика саласының ғылым ретінде бой көтеріп, орныгып, аяғын тік басқан шағы еді.

II кезең (1970-1980 жылдар)

А.Әбдірахманов 1970-1979 жылдары бөлім меңгерушісі болғанда «Топонимика және этимология» (1975) және «Этнотопонимика» (1979) атты еңбектерін шығарды. Е.Қойшыбаев «Краткий толковый словарь топонимов Казахстана» (1974) деген сөздігін шығарды. Мен болсам «Қазақ есімдерінің тарихы» (1971), «Есімдер сыры. Тайны имен» (1974) атты кітаптарымды шығарып, «Қазақ ономастикасының негізгі проблемалары» (1974) атты докторлық диссертациямды жазып бітіріп, 1976 ж. 9 наурызда ҒА қоғамдық ғылымдарының біріккен кеңесінде қорғап, 1976 ж. 12 қазанда СССР Жоғарғы Аттестациялық комиссиясының шешімімен филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алдым.

Бұл жылдары А.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаев және мен республикалық, одақтық ономастикалық конференцияларға қатысып, әлденеше рет баяндамалар жасадық.

III кезең (1980-2002 жылдар)

1981-2002 жылдары ономастика бөлімінің меңгерушісі әрі ғылыми-зерттеу жұмысының жетекшісі болып жүргенімде бөлім жұмысын жолға қою, атқарар жұмыстарды жоспарлау, оларды орындау барысында мына төмендегі мақсат-шараларды алға қойдым.

1) Жоспарлы ғылыми тақырыптарды нақтылау, мерзімінде орындап шығу;

2) Ғылыми экспедиция ұйымдастырып, ономастикалық материалдар жинап, картатекалық қор құру, материалдық база нығайту;

3) Аспиранттар мен ізденушілер арқылы ғылыми кадрлар даярлау;

4) Ономастикалық кеңістіктің практикалық-қолданбалы мәселелерімен үздіксіз шұғылдану;

5) Одақтық, республикалық ғылыми конференцияларға қатысу, баяндамалар жасау;

6) Аяқталған жоспарлы жұмыстар бойынша кітаптар, сөздіктер шығару, баспасөз беттерінде мақалалар жариялау;

7) Түркі тілдес туысқан, ағайын елдердің ономаст ғалымдарымен ғылыми байланыс орнату;

8) Жоғары оқу орындарында ономастика бойынша дәрістер өткізу;

9) Тарих, этнология, әдебиет, география мамандарымен ғылыми байланысты күшейту;

10) Одақтық Тіл білімі институты, оның түркі және моңғол тілдері секторы, Михлуко-Маклай атындағы этнография институттарымен ғылыми-шығармашылық байланыс жасау.

Бұл үшінші кезеңде ғылыми қызметкерлер: Т.Жанұзақов, А.Әбдірахмановтар одақтық, республикалық конференцияларға қатысып баяндамалар жасаса, Т.Жанұзақов халықаралық ономастикалық конгресстерге қатысып, баяндама жасап, олар баспасөз беттерінде жарияланды. Бұл кезде қызметкерлер 82 мақала, 6 монография, 4 сөздік жариялады. Негізінен А.Әбдірахманов, Т.Жанұзақов, Е.Керімбаев, Қ.Рысбергенова, Б.Тілеубердиев, В.Н.Попова, О.А.Сұлтаньяев, В.У.Мақпиров, Н.Б.Оңғарбаева, Г.Сағидоллақызы, Ә.Жақыпов, Г.Б.Мәдиева, С.Иманбердиева, Д.Жүнісов, Б.Бияров, А.Жартыбаев, Б.Көшімова, Ұ.Ержанова (Рысқалиқызы), М.Қожанов, А.Ә.Әлімхан т.б. еңбектері өз республикамызда ғана емес, туыстас түркі елдерінің ономаст ғалымдарына да белгілі.

XV-XVI-XVIII Халықаралық ономастикалық конгресстерге кеңес ғалымдары құрамында қатысып, баяндамалар жасап, сол елдердің баспасөздерінде мақалалары жарияланса, басқа да ғалымдар одақтық, республикалық конференцияларға белсене қатысты. Мәскеу, Санкт-Петербург, Волгоград, Киев, Одесса, Ташкент, Баку, Бішкек, Қазан, Самарқан қалаларында өткен ономастикалық конференциялар мен симпозиумдарда баяндама жасап, белсене қатыстық.

Туысқан түркі халықтарының ғалымдарымен тығыз байланыс жасап, олардың кейбіреулерінің кандидаттық және докторлық диссертацияларына оппонент болу, рецензия жазу істерін атқарып, жәрдем беріп отырдық. Олар: Саттаров Г.Ф., Гарифова Ф., Вахидов В., Мазитова Ф.Л., Залялеева М.Л. (Татарстан), Бегматов Э.А., Дусимов З., Рамазанова М., Саттаров Г. (Өзбекстан), Қонқабаев К., Боронов А., Осмонова Ж., Жапаров Ш., Кушакова К. (Қырғызстан), Садыхов З., Пашаев А., Ахмедов Т., Алиев Г.Р. (Әзербайжан), Атаниязов С., Сапарова Г. (Түрікменстан), Камалов А., Ураксин З., Шайхулов А.Г., Кусимова Т. (Башқұртстан), Молчанова О.Т., Каташ С. (Таулы Алтай), Жевлов М.А. (Хакасия), Ондар Б., Хуллер М.И. (Тува), Махпиров В.У. (Ұйғыртанушы).

Қазақстан Республикасы Үкіметі жанынан Мемлекеттік ономастикалық комиссия құруда тікелей атсалысып, оның ережесін, концепцияларын жазу, ғалым хатшысы болып толып жатқан іс-шараларға

белсене қатысып, 1990-2003 жылға дейін еңбек етуімді өмірімдегі зор оқиға деп білем.

Қазақ ономастикасы үшін бұл кезең (1980-2002 жж.) – Ұлттық ономастиканың фактологиялық базасы мен ғылыми-теориялық және практикалық-қолданбалы мәні жетілген, әлеуметтік-қоғамдық, мемлекеттік сипатқа ие болған жемісті кезең саналмақ.

IV кезең (2001 жылдан, яғни XXI ғ.)

Ұлттық ономастика ғылымының алдында тұрған зор міндет те үміт – XXI ғ. бастау алған IV кезеңде тұр. Бұл кезеңде орындалған ұшан-теңіз жұмыс пен іс-шаралар, жарық көрген ғылыми еңбектер де мол. Олар жайлы толымды әңгіме өз алдына бөлек дүние. Міне осы үлкен істі қорыта келіп, қазақ ономастикасының болашағы туралы аталы ойлар мен жоспарлар құрылмақ.

Осы XXI ғ. басында орындалған көп салалы еңбектердің бірі – 2017 ж. жарық көрген ұжымдық әрі маңызы аса зор еңбек «Қазақстан Республикасы әкімшілік-аумақтық бірліктер атаулары. Анықтамалық: Справочник Республики Казахстан. Названия административно-территориальных единиц. (Авторлардың бірі Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, профессор Т.Жанұзақов).

Осы жылы шыққан Т.Жанұзақовтың «Этимология древних топонимов Казахстана» атты еңбегі де бар.

Институт тарапынан дайындалып жатқан «Тәуелсіздіктің 30 жылдығында жарық көрген еңбектер» санатында Қазақ ономастикасы бойынша жарық көрген еңбектер де көрсетілген.

Қазіргі таңдағы аса маңызды шаруа – қазақ ономастикалық атауларын латын әліпбиінде жазу ережесін жасау үстінде жұмыс атқарылуда.

Назар қойып тыңдағандарыңызға рақмет айтамын.

TÜRK KİŞİ ADLARI SİSTEMİNDE GÖRÜNMEYEN ARAP ETKİSİ

INVISIBLE ARAB EFFECT IN TURK PERSON NAMES SYSTEM

Prof. Dr. Ahmet BURAN*

Özet

Eski Türklerde, bir çocuk dünyaya gelince ona bir "doğum adı" verilir, daha sonra gösterdiği bir kahramanlık ya da öne çıkan çok belirgin bir vasfı dolayısıyla "erlik adı" diye bilinen bir ad verilir ve kişi artık bu adı ile anılırdı. İslam öncesi dönemdeki adlara baktığımızda, kişilerin özel sıfatlarıyla, unvanlarıyla birlikte anıldıklarını görüyoruz. Baba, anne adı ile birlikte adı kaydedilmiş bir kişi adına rastlamıyoruz. Ancak İslam sonrası dönemde, özellikle Arap kültürünün etkisiyle, baba, dede ve anne adıyla birlikte anıldıkları görülmektedir. Bu durum, dini, ilmi, edebi muhitlerde oldukça yaygınlaştığı gibi, Dede Korkut gibi, tamamen milli bir metin olarak gördüğümüz anlatılarda bile görülmektedir. Diller ve toplumlar elbette birbirinden etkilenir ve çeşitli alış-verişlerde bulunurlar. Bu gayet doğaldır. Başka dillerden alınan, kelimeler, ekler vb. somut, nesnel ögeler gözle görüldüğü için yabancı kökenli oldukları hemen fark edilebilmekte ve çeşitli şekillerde gösterilmektedir. Ancak, kavram ve gramer çevrileri gibi, soyut ve sisteme dair olanlar gözle görülmediği için bu unsurların yabancı kökenli olduğunu fark etmek zordur.Bu bildiride, genelde İslam öncesi ve İslam sonrası, özelde ise Arap kültür ve geleneğindeki adlandırmanın bir boyutu ile Türk kültüründeki adlandırmanın bir boyutu karşılaştırılarak, ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Adlandırma, Adbilim, Kişiadbilim, Türklerde Ad Verme, Arap Etkisi, Erlik Adı.*

Abstract

In Old Turks, when a child was born, he was given a "birth name", then was given a "bravery name" due to a heroism or a prominent character he showed, and the person was now mentioned to by this name. When we look at the names in the pre-Islamic period, we see that people are mentioned with their special attributes, titles. We do not find a person whose name is recorded with the name of father and mother. However, in the post-Islamic period, especially with the influence of Arab culture, it is seen that they were mentioned together with their father, grandfather and mother name. This situation is quite common in religious, scientific and literary circles, as well as in narratives such as Dede Korkut, which we see as a purely national text. Languages and societies are, of course, influenced by each other and make a variety of exchanges. This is quite natural. Since tangible, objective elements such as words, affixes, etc. taken from other languages are visible to the eye, their foreign origin can be immediately recognized and shown in various ways. However, since intangible and systemic

* Fırat Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: buran.ahmet@gmail.com

ones such as concept and grammatical translations are not visible to the eye, it is difficult to recognize that these elements are of foreign origin. In this presentation, the results obtained will be evaluated by comparing a dimension of naming in pre-Islamic and post-Islamic, in particular, Arab culture and tradition with a dimension in Turk culture.
Key Words: *Onomathesia, Onomastics, Antroponimi, Naming in Turks, Arabic Influence, Bravery Name*

1. Giriş

Adbilim, dilbilimin bir alt kolu olmakla birlikte, tarih, coğrafya, etnoloji, folklor, teoloji vb. alanlar ile de ilişkili olduğu için genellikle disiplinler arası bir alan olarak da kabul edilmektedir. Adbilimin farklı alanlarla ortaklaşan yöntem ve terimleri olduğu gibi, kendine özgü yöntemleri ve terimleri de vardır. Adbilimin malzemesi ise bütünüyle adlardır.

"*Bir şey varsa onun bir adı da vardır*" felsefesinden ve varlığın insan zihninde adları ile yer aldığı gerçeğinden hareketle, insanın varlığı algılamasında adların yerini, önemini ve kapsayıcılığını görmek mümkündür. Dolayısıyla, eylemler de dâhil olmak üzere her şey adlardan ibarettir. Nitekim eylemlerin çekimsiz biçimleri de birer addır.

Bilindiği gibi, adbilim genel anlamda, her türlü varlığın ya da varlık grubunun adlarını inceler. Bu varlık grupları değişik şekillerde sınıflandırılabilir. Hatta her bir grubun da kendi içinde alt gruplara ayrılması mümkündür. En geniş biçimiyle adbilimin inceleme alanları şöyle tasnif edilmektedir: Rüzgaradbilim (anemonimi), kişiadbilimi (antroponimi), yıldızadbilimi (astronimi), belgeadbilim (dokümantonimi), örgütadbilim (ergonimi), kökadbilim (etnonimi), bitkiadbilim (fitonimi), eseradbilim (hrematonimi), zamanadbilim (hrononimi), uzayadbilim (kozmonimi), mitadbilim (mitonimi), araçadbilim (poreyonimi), ürünadbilim (pragmatonimi), gökadbilim (planetonimi), yeradbilim (toponimi), kentlikadbilim (urbonimi), hayvanadbilim (zoonimi) (Şahin, 2015, s.29-89)

Kişi adları ile ilgilenen adbilim koluna *kişiadbilim* (antroponimi) denmektedir. Kişiadbilim, kişi ön adlarını, soyadlarını, lakapları, mahlasları, müstear isimleri, kod adları, unvanları inceler. Kişiadbilim incelemelerinde, bu alanın kapsamı içinde yer alan adlar, anlamlarına, kökenlerine, yapılarına; ulusal, etnik, dinsel, mitik ve bölgesel özelliklerine; eski ve yeni zamanlardaki kullanımı dolayısıyla zaman ve mekân (tarih ve coğrafya) ilişkisine göre incelenebilir.

Bütün adlar gibi kişi adları da bir dil ve kültür malzemesidir. Her kişi adı, esas itibariyle bir dilin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu adların bir bölümü, zaman içinde değişerek ya da değişmeden çeşitli dillere de geçerler. Adların etimolojik anlamda genellikle hangi dile ait olduğu tespit edilebilir. Çoğunlukla kelime anlamlarının tespiti de mümkündü. Ancak, özel adlar,

"*anlamı boşaltılmış*" kelimeler oldukları için, bu tür kelimelerin anlamları daha çok temsil ettikleri kişiye özeldir. Onun için de özel adların sözlük ya da kök anlamları genellikle devre dışı kalır.

Her toplumun kendi kültür ve geleneklerine, dilinin yapısına, sistemine göre bir adlandırma mantığı, bir adlandırma biçimi vardır. Toplumların ulusal kimliğinin oluşmasında, temsil edilmesinde kişi adlarının ve adlandırma sisteminin önemli ve özel bir yeri vardır. Bir kişinin hangi millete mensup olduğu adından anlaşılabilir. Mesela, Rus adları ve soyadları sistemi, Eski Yugoslavya ve onun devamı olan ülkelerin ad verme sistemi, Polonya, Fransa, İngiliz, Yunanlı, Arap, Fars, Ermeni, Gürcü, Türk adları genellikle bellidir. Tabii ki, ortak adlar da vardır. Özellikle birbirine yakın, tarihsel bağları olan, ortak bir kültür ve medeniyet dairesi içinde yaşayan ve aynı dine inanan insanlar arasında ortak adlar da mevcuttur.

2. Türk Kültüründe Ad Verme Geleneği

İnsan imkân ve sınırlılıkları olan bir canlı türüdür. Farklı zaman ve mekânlarda yaşasa da, farklı dil ve kültür özelliklerine sahip olsa da türünün sahip olduğu imkân ve sınırlılıkların ötesinde bir şey yapamaz. Dolayısıyla, bütün dil ve kültür farklılıklarına rağmen, evrensel anlamda insanlar tarafından üretilen şeylerin çoğu benzerdir.

Adlandırma da insana mahsus bir faaliyettir. İnsan, adlar yoluyla dünyayı düzenler. Hangi topluma mensup olursa olsun, hangi coğrafyada yaşarsa yaşasın ve hangi dili konuşursa konuşsun bütün insanlar karşılaştıkları diğer varlıklar gibi insanları da adlandırır ve kişiyi adıyla özdeşleştirir, adıyla tanırlar. Bu genel ve ortak özelliklerinin yanında elbette farklı zaman ve mekân ilgisiyle yaşayan insan topluluklarının zaman içinde oluşturdukları farklı gelenek ve görenekler, farklı yaşama biçimleri de vardır. İnsan topluluklarının ortak davranışları içinde farklı özellikler barındıran kültürel davranışlarından biri de adlandırma gelenek ve uygulamalarıdır.

Türklerin ad verme geleneklerini, Türkçe yazılı kayıtların bulunduğu en eski tarihlerden itibaren takip edebilmekteyiz. Türklerin sosyo-kültürel hayatında İslam dinini ve bu dinin kaynak dili olan Arapça ile Arap kültürü çok etkili olmuştur. Dolayısıyla diğer birçok alanda olduğu gibi kişi adları kültüründe de iki ana dönem vardır. Birincisi İslam'dan önceki kültür ve gelenekler, ikincisi İslam'dan sonraki kültür ve geleneklerdir. Kültür birden bire ortaya çıkmadığı gibi çok kısa sürede de bütünüyle yok olmaz, dolayısıyla elbette İslam öncesi kültür ve geleneklerin izlerini İslam'dan sonra da görmek mümkündür.

Eski Türklerde, çocuk doğar doğmaz ona bir ad verilirdi. Buna "*doğum adı*" demek mümkündür. Fakat bu ad, adeta daha sonra "göbek adı" geleneğinde olduğu gibi geçici bir ad olur, asıl ad ise, bir kahramanlık, bir yiğitlik yaptıktan ya da önemli bir vasfı ile öne çıktıktan sonra verilirdi ki, buna da "*erlik adı*"

denilirdi. (Sümer, 1999, s.17) Eski Türklerde yazılı metinlerde gördüğümüz adların hemen hepsi bu erlik adlarıdır diyebiliriz. Nitekim bu adların hemen hepsi bir sıfat, unvan, lakap ile birlikte kullanılmaktadır. (Sertkaya, 1999, s.593-600) Oğuz Kağan Destanı'nda ve Dede Korkut Hikâyelerinde bu geleneğin uygulamaları ve izleri vardır. Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Hikâyesinde geçen "*O zamanda bir oğlan baş kesmese kan dökmese ad koymazlardı*." "*Bre, benim oğlum baş mı kesti, kan mı döktü? Evet, baş kesti, kan döktü, adam devirdi dediler. Bre, bu oğlana ad koyacak kadar var mıdır dedi. Evet, sultanım, fazladır dediler. Pay Püre Bey kudretli Oğuz beylerini çağırdı misafir etti. Dedem Korkut geldi, oğlana ad koydu*." cümleleri, bu geleneğin ve uygulamanın açıklaması niteliğinde ifadelerdir.

Eski Türklerde her insan bir birey olarak görülmüş ve kişi adının bireyin özelliklerini, niteliklerini yansıtması esas alınmıştır. Nitekim Orhun Yazıtlarında yer alan; " *Anda kisre inisi kağan bolmış erinç, oglıtı kagan bolmış erinç. Anda kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oglı kangın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmuş erinç. Buyrukı yime biligsiz erinç, yablak ermiş erinç."*(Köl Tigin, Doğu/5) ifadesi de bu anlayışın açık bir göstergesidir. Her kişi, gösterdiği kahramanlık ya da öne çıkan belirgin özelliğiyle adlandırıldığı için adının yanında annesinin ya da babasının adı, dedesinin adı kullanılmamıştır. Yani, kişi kendi adı ve sıfatlarıyla tanınır, tanıtılır ve anılırmış; babasının, dedesinin ya da annesinin adıyla birlikte değil.

Bu durum, Türklerde atalara önem verilmediği, onlara saygı gösterilmediği anlamına gelmez. Bilindiği gibi Türkler, dünyada aile ve akrabalık bağları güçlü olan toplumların başında gelmektedir. Akrabalık adlarında görülen zenginlik ve çeşitlilik bunun en açık göstergesidir. Ancak, bir kişinin adı, aynı zaman onun kişilik özelliklerinin de bir göstergesi olduğu ve toplum içindeki yerini, değerini belirlediği için kişiye özeldir.

En eski örneklerinden günümüze değin Türklerde kişi adı verme geleneklerini ana hatları ile şöyle özetlemek mümkündür.

1. Doğum adı
2. Erlik adı
3. Doğum yeri ile ilgili adlar
4. Doğum Zamanı ile ilgili adlar
5. Atalar, sülale, aile geçmişi ile ilgili adlar
6. Mitolojik tipler, ulusal kahramanlar, devlet adamları, önemli kişiler ile ilgili adlar
7. Din, inanç, inanç önderleri, din ululları ve kutsal mekânlar ile ilgili adlar
8. Beklenti, korku, umulan ya da kaçınılan kimi durumlar ile ilgili adlar
9. Güç, cesaret, yiğitlik, şefkat, güzellik, sadakat, nezaket vb kavramlar ile ilgili adlar.
10. Önemli düşünür, şair, edip ve yazarlardan esinlenerek verilen adlar

11. İdeoloji önderleri ve sevilen mücadele adamları ile ilgili adlar.
12. Farklı dil ve kültürlerden alınan adlar
13. Çeşitli şekillerde birleştirilen veya yeni türetilen adlar.

Geçmişte ve günümüzde Türk kültüründe kişi adlarının genellikle şu esaslar dikkate alınarak verildiği ortak bir kanaattir:

2.1.İslam Öncesi Dönemde Kişi Adları

Türk Kağanlığı dönemine ait yazıtlarda, özellikle de İslam öncesi döneme ait Orhun ve Yenisey yazıtları ile Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçen kişi adları incelendiğinde bu adların yukarıda belirttiğimiz gibi, hep sıfat ve unvanlarıyla birlikte kullanıldıkları görülmektedir. Yüzlerce ad içinden neredeyse babasının ya da annesinin adıyla birlikte anılan bir erkek ya da kadın yoktur. Yenisey bölgesindeki Süçi Yazıtında "*Kırgız oğluyum*" şeklindeki ifadede baba, ata adı değil, boy mensubiyeti belirtilmiştir. Sertkaya'nın makalesinde yer alan tek istisna bay *"apa sangun oğlı külüg çor (E 7/1)"* adıdır. Sertkaya, "*Bu bölümde yer alan aşağıda verdiğimiz örneklerde ismin unsurlarının eksik veya karışık olduğu görülmektedir"* şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Tek örnek bir şey ifade etmese de bu durum "oglı" ibaresi kullanılmış olan *"apa sangun oğlı külüg çor (E 7/1)"* adına şüpheyle bakmamızı gerektirmektedir. (Sertkaya, 1999, s.593-600)

Bu yazıtlarda geçen kişi adları, unvan ve sıfatlar hakkında, Faruk Sümer, T. Gülensoy- P. Küçüker, O. F. Sertkya, E. Aydın, O. Türk, gibi araştırmacılar çeşitli çalışmalar yapmış ve bu dönemlerde kullanılan adları listelemişlerdir.

F. Sümer'in eserinde yer alan Türk Kağanlığı dönemine ait kişi adlarının bir bölümünü örnek olması bakımından burada verelim:

2.1.1.Türk Kağanlığı Devrinde Kullanılan Adlar

Bu adlar, bir takım unvan ve sıfatlarla birlikte de kullanılmaktadır. Ancak, biz unvan ve sıfatlardan ziyade kişi adlarının nasıl kullanıldığını incelemek istediğiniz için sadece adları almayı tercih ettik. Aşağıdaki listede gösterilen adlar, Türk Kağanlığı döneminde kullanılan adların tamamı olmamakla birlikte, devlet yönetiminde yer alan önemli kişiler ile başka kişilerin adları birlikte alınarak, bu dönemdeki adlar örneklenmiştir.

Alp Şalçı
Altun Tamgan Tarkan
Apa Tarkan
Bars Beg
Baz Kagan
Bilge Işbara Tamgan Tarkan
Bilge Kagan
Bögü Kagan

Bumin Kagan
Işbara Yamtar
İlbilge Katun
İlteriş Kagan
İŋel Kagan
Kapagan Kagan
Köl Tigin
Tonra Alpagut
Tonyukuk (Bilge Tonyukuk)
Toygun İlteber
Yigen Silig Beg
Yollıg Tigin

2.1.2. Uygurlar Döneminde Kullanılan Ad ve Unvanlar

Uygurlar devrinde kullanılan ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yer alan adların da Türk Kağanlığı devrinde kullanılan adlardan farklı olmadıkları, yapı, sistem ve mantık olarak benzer şekilde oldukları görülmektedir:

Ay Teŋride Kut Bulmış Alp Bilge Kagan
Ay Teŋride Kut Bulmış Külüg Bilge Kagan
Ay Teŋride Ülüg Bulmış Alpulug Kutlug Bilge Kagan
Bayan Çor
Bögü Kagan
Kutlug
Kutlug Bilge Kül Kagan
Kül Bilge Kagan
Teŋride (kut) Bulmış Külüg Bilge Kagan
Teŋride Bolmış il Tutmış Bilge Kagan
Teŋride Kut Bulmış İl Tutmış Alp Külüg (Bilge Kagan)
Teŋride Ülüg Bulmış Küç(lüg) Bilge Kağan
Alp Seŋün Öge Alpagut
Alp Sıŋgur tigin
Alp Tugrul Tigin
Arslan Han
Arıg Katun Tenrim
Ay Togmış Seŋün
Köl Bilge Teŋri Han İllig
Tenri Bögü Teŋriken

Balak Tenŋrim
Çik Bilge Çigşi
İl Aşmış Tiğin
İl Kutadmış Tirek
İl Yıgmış Teŋrim
Kutlug Tigin Kız Teŋrim
Süngü Inal
Tamgan Tarhan
Temir Tirek Tigin

2. 2. İslam Sonrası Dönemde Kişi Adları

10. yüzyılda Türklerin önemli bir bölümü İslam dinin kabul etmişti. Karahanlı Devleti, Müslüman Türklerin ilk devletlerinden biridir. İslamî dönemde yazılan ilk Türkçe yazılı eserler de Karahanlılar dönemine aittir.

Türkler, kendilerinden önce Müslüman olan, Araplardan ve Farslardan dini ve din ile ilgili kültürü öğrenmişlerdir. Aynı dini ve aynı medeniyet dairesini paylaşan toplumlar, o medeniyet dairesinin birçok değer ve davranışı gibi, dillerine ait birçok unsuru da paylaşırlar. Ancak dil ilişkilerinde etkinin yönü, üretenden tüketene doğrudur. Dinin üretici dili Arapça ve Türklerden önce Müslüman olan Farsların dili olarak görülünce, Türkçe bu dillerden çok etkilenmiştir.

İslamî dönemde, bir yandan İslam öncesi dönemdeki adlar ve ad verme geleneği devam ederken bir yandan da yeni din ve medeniyet dairesinin etkisiyle yeni kişi adları kullanılmaya başlanmıştır. Karahanlılar döneminde Arapça adlar ile Arapça ad verme sisteminin etkilerine ek olarak özelikle Selçuklular çağında, devlet dilinin Farsça olmasıyla birlikte Fars kişi adlarının ve ad verme sisteminin etkisi de açıkça görülmektedir. Selçuklu devletinin ilk dönemlerindeki devlet başkanlarının adlar, Selçuk, Tuğrul, Çağrı, Alparslan vb. isimlerden oluşurken daha sonra Keykubat'lar, Keyhüsrev'ler ortaya çıkar ve Gıyaseddin Keyhüsrev, Alaeddin Keykubat gibi isimler kullanılır.

Aynı din ve medeniyet dairesini paylaşan toplumların elbette ortak kavramları ve ortak kelimeleri olacaktır. Ortak adlar da paylaşılan ortak değerlerin, inanılan dinin bir gereğidir. Dolayısıyla, Muhammed, Mehmet, Ahmet, Mustafa, Ali, Ömer, Bekir / Ebubekir, Ömer, Osman, Hasan, Hüseyin; Fatma, Zeynep, Ayşe vb. isimlerin kullanılması yadırganacak bir durum değildir. Ancak Türkler, bu adlar ile birlikte ad verme, adlandırma sistemini de kopyalamış ve daha önce Türkçede görülmeyen bir sistemle kişileri adlandırmaya başlamışlardır.

Türk kültüründe, her çocuk ayrı bir birey olarak kabul edilip, kendi özelliklerine, davranışlarına, gösterdiği kahramanlıklara göre adlandırılırken,

Arap kültüründe, çocuklar babasının, dedesinin ya da annesinin adı ile birlikte anılır ve öyle adlandırılırdı. Bu anlayış ve sistem, Müslüman olduktan sonra, Türkler arasında, dolayısıyla da Türk dilinde de görülmeye başlar.

2.2.1.Karahanlı Dönemi Kişi Adları

Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan bin Arslan Han
Alp Kutlug Toŋa Bilge Bilge Kılıç Tamgaç (Tabgaç) Hakan
Alp Kılıç Toŋa Bilge Türk Tuğrul Hakan
Abdulcelil Çağrı Subaşı bin Musa bin Emlük
Alp Tigin
Begeç Arslan Tigin
Buğra Beg
Büke Budraç
Cibril bin Musa bin Bukçar
Köl Irkın
Nizameddin İsrafil Togan Tigin
Muhammed Çakır Toŋa Han

Görüldüğü gibi, Karahanlılarda bir yandan eski geleneklerin yansıması olan adlar kullanılırken bir yandan da Arapça adlar ile birlikte "*bin*" ya da "*ebu*" bağlantısıyla baba, dede adları ile birlikte anma ve adlandırma sistemi kullanılmaya başlanmıştır. Türk dilinin ilk sözlüğünü yazan çok bilinçli bir Türkçü ve Türkçeci olan Kaşğarlı Mahmut'un babasının adı, *Hüseyin bin Muhammed Çağrı Tigin,* hocasının adı *Şeyh İmam ez-Zahid Hüseyin bin Halef el-Kâşgari*, kendi tam adı ise, *Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed el-Kaşgarî'*dir.

2.2.2. Karahanlılardan Sonra Kişi Adları

Karahanlılar döneminde başlayan bu adlandırma sistemi daha sonra bütün Türk topluluklarında ve tarihi yazı dillerinde de kullanılmıştır. Mesela Saatnâme adlı eserin yazarının adı*, Hibetullah bin İbrahim bin İsmail, Kitâb-ı Güzîde'*nin yazarının adı*;* Ebu Naṣr bin Ṭāhir bin Muḥammed es-Serahsî, bu eseri Anadolu Türkçesine aktaran kişinin adı *Muhammed bin Balî*'dir. Kadınlar için de kişi adları, anne adıyla birlikte, "*kızı*" kelimesi kullanılarak, örneğin, *Fatma binti Zehra* şeklinde oluşturulmuştur. Bunların örneklerini çoğaltmak mümkündür…

Baba, ata adı ile birlikte adlandırma başka toplumlarda, başka dillerde de olabilir. Türklerdeki bu adlandırma biçiminin İslamiyetle birlikte kullanılmaya başlaması, bu sistemin Arap etkisiyle ortaya çıktığını göstermektedir. Türkçede bu şekilde kullanılan adlar, kimi zaman Arapçada olduğu gibi, "*bin*", "*ebu*" ya da*"binti*" vb. kelimelerle kurulurken, kimi zaman da bu kelimelerin yerini Türkçe "*oğlu*", "*kızı*" kelimeleri almış, Türkçe kelime ile Arapça adlandırma sistemi kavra çevirisi yoluyla alınıp kullanılmıştır. Osmanlı dönemi

belgelerinde (edebi metinlerde, tarihi kayıtlarda, nüfus, askerlik, tapu-tahrir vs.) kişiler genellikle baba adı ile birlikte kayıtlıdır.

Arap kültüründen ve Arapçadan kopyalanan ya da kavram çevirisi yoluyla alınan bu sistem en milli ve yerli metinlerimizden biri olarak kabul edilen Dede Korkut'ta bile görülmektedir. Dede Korkut'ta "*O zamanda bir oğlan baş kesmese kan dökmese ad koymazlardı.*" ifadesinden de anlaşıldığı gibi, eski ad verme geleneğinin devam ettiği görülüyor. Mesela, Dirse Han Oğlu Boğaç Han, azgın bir boğayı öldürdükten sonra, Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek'te babasının elçilerini düşman elinden kurtardıktan sonra ad almışlardır. Ancak Arap kültürünün etkisiyle Arapça sistemin Türkçeleştirilmiş biçimine göre, "bin" yerine "oğlu" kelimesi kullanılarak adlandırmalar yapıldığı da görülmektedir.

Dede Korkut Hikâyelerinde "*oğlu*" kelimesiyle baba adına bağlanan adlar şunlardır: "*Arşun Oğlı Direk Tekür, Aruz Oğlı Basat, Begil Oğlı Ermen, Düzen Oğlı Alo Rüstem, Duha Koca Oğlı Deli Dumrul, Eŋsekoca oğlı Okçı (Kozan), Eylik Koca Oğlı Alp Eren (Dönebilmez) Dölek Evren, Eylük Koca Oğlı Saru Kumlaş, Gaflet Koca Oğlı Şer Şemseddin, Kam Püre Oğlı Bamsı Beyrek, Kanlı Koca Oğlı Kan Turalı, Kazan Oğlı Uruz Bey, Kazılık Koca Oğlı Yigenek, Koca Oğlı Eŋse, Koŋur Koca (Oğlı) Sarı Çoban, Osman Oğlı Affan,Toğsun Oğlı Rüstem, Ulaş Oğlu Salur Kazan, Yağrınçı Oğlı İlalmış, Yalançı Oğlı Yaltacuk, Yayhan Keşiş Oğlı*." (Hazar, 2008, s.24)

Baba, dede ya da kadınlar için anne adı ile birlikte anılma ve adlandırma sistemi daha sonra yaygınlaşarak soyadlarında da kullanılmaya başlanmıştır. Anadolu Beylerinin ve beyliklerinin; *Osmanoğulları, Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Karesioğulları, Hamitoğulları, Eşrefoğulları, Menteşeoğulları, Dulkadıroğulları, Çandaroğulları, Artukoğlları* şeklindeki adlarında; günümüzde *Mehmetoğlu, Kılıçtaroğlu, Silahtaroğlu, Süleymanoğlu, Karahasanoğlu, Sancaktaroğlu, Hatipoğlu, Polatoğlu, Sunguroğlu* vb. soyadlarında görülen bu adlandırma biçimi de Arap kültüründe *bin, ebu, binti* kelimeleriyle kurulan adlandırmaların Türkçeleştirilmiş biçimidir. Aynı adlandırma sistemini ve bu sistemin kavram çevirilerini Çağdaş Türk topluluklarında ve dillerinde de görüyoruz. Rusçada erkeklerin soyadları, bir cinsiyet belirtisi olarak genellikle "*-ov*" ile, kadınların soyadları ise, *"-ova*" ya da *"-eva*" ile biter. Rusçadaki bu adlandırma ve cinsiyeti belirtme sistemi, Rusçadan etkilenen çağdaş Türk lehçelerinde ya Rusçadaki gibi *Muhtar Şahanov, Cengiz Aytmatov, Roza Aytmatova* biçiminde kullanılmakta ya da kavram çevirisi yoluyla Türkçe "*oğlu*", *"kızı*" kelimeleri eklenerek; *Alaeddin Mehmedov> Alaeddin Mehmedoğlu, Mirzat Rakımbekov> Mirzat Rakımbekuulu, Hatice Alaeddinova> Hatice Alaeddinkızı* vb. şekillere dönüştürülerek kullanılmaktadır.

3. Sonuç

Türk kültüründe, eskiden her insan bağımsız bir birey olarak kabul edilmiş; kendi özelliklerine, niteliklerine, sıfatlarına ve gösterdiği kahramanlıklara göre adlandırılmıştır. Her çocuğa, doğumdan sonra bir "*doğum adı*", daha sonra özelliklerine ve gösterdiği kahramanlıklara göre kalıcı bir "*erlik adı*" verilirmiştir. "*Oğlu babası gibi yaratılmamış olabileceğinden*", kişilerin karakterleri, bireysel kimlikleri, nitelikleri, babalarıyla, atalarıyla ilişkilendirilmemiş, kendi şahsında aranmıştır. Onun için de çocuklar, babalarının, dedelerinin veya annelerinin adı ile birlikte anılmamış, adlandırılmamışlardır.

Karahanlılar ile birlikte İslamî dönemde görülen "*bin", "ebu", "binti*" gibi Arapça, ya da bu kavramların çevirisi olan *"oğlu", "kızı*" gibi Türkçe kelimelerle babaya, ataya, anneye bağlanarak kurulan kişi adları Arap kültüründen Türk kültürüne ve Türk diline kavram çevirisi yoluyla geçmiş adlandırma biçimleridir. Bu adlandırma biçimi daha sonra yaygınlaşarak *Sunguroğlu, Silahtaroğlu* şeklinde soyadlarında da görülür. Çağdaş Türk lehçelerinde de benzer adlandırma biçiminin Rus kültürü ve dilindeki adlandırma sisteminin çevirisiyle, *-ov* ile biten erkek adlarına Türkçe *oğlu*; *-ova/-eva* ile biten kadın adlarına da Türkçe *kızı* kelimeleri eklenerek oluşturuldukları görülüyor.

Kaynakça

Aydın, E. (2011/2). "Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri". *Belleten*, 5-26.

Gülensoy, T.-Küçüker, P. (2015). *Eski Türk ve Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Hazar, M. (2008). "Artukoğulları Zamanında Dede Korkut'taki Kişi Adları", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/1, 22-33.

Sertkaya, O. (1999). "Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği", *Uluslararası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 25-29 Eylül 1993, Ankara, 2, 593-600.

Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-I,II*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Şahin, İ. (2015). *Adbilim*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Türk, O. (2020). "Orhon Yazıtlarında Kişi Adı ve Unvan Üzerine*", Karadeniz, Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 48, 261-273.

LAKAPLARIN TERİM, TANIM VE TASNİF SORUNLARI ÜZERİNE BAZI TESPİT VE DEĞERLENDİRMELER

SOME DETERMINATIONS AND EVALUATIONS ON TERM, DEFINITION AND CLASSIFICATION PROBLEMS OF NICKNAMES

Doç. Dr. Ahmet KESKİN*

Özet

Adlar ve adlandırma biçimleri; dilin, insanın, toplumun ve kültürün birbirleriyle olan karşılıklı ilişki, iletişim ve etkileşiminin de dikkat çekici örneklerini oluşturmaktadır. Nitekim adlandırma biçimlerinin ve adların incelenmesine odaklanan çalışmaların gelişmesiyle günümüzde adbilim, bağımsız bir disiplin halini almıştır. Dahası, adbilimin çeşitli alt alanlarının da müstakil disiplinleşme sürecinin devam ettiği ve bu yönüyle adbilimle yakından ilişkili yeni disiplinlerin de ortaya çıkışının sürdüğü gözlemlenmektedir. Adbilimin başlıca alt alanlarından biri olan kişiadbilimin özel bir türü ve alanı olarak lakaplar da kendilerine özgü nitelikleriyle yine dilin, toplumun, kültürün ve bunu biçimlendiren insan ilişkilerinin ve öykülerinin son derece özgün örnekleri şeklinde karşımızda durmaktadır. Bununla birlikte lakaplarla ilgili disiplinlerarası ve kuramsal nitelikteki çalışmaların henüz yeterli olgunluğa ulaşmadığı da görülmektedir. Bu çalışmada lakapların terim, tanım ve tasnif sorunları üzerine bazı tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda öncelikle lakapların adbilim içindeki yeri değerlendirilmiştir. Ardından lakaplarla ilgili olan ve lakaplarla karıştırılabildiği görülen "önad", "epitet", "göbek adı", "hitap", "mahlas ve müstear isim", takma ad" ve "unvan" gibi başlıca terimler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın devamında lakapların tanımlanması ve sınıflandırılması konuları ele alınmıştır. Böylece, lakaplarla ilgili yapılmakta ve yapılacak olan çalışmalarda terminolojik çerçevenin biçimlenmesine, tanımlama ve sınıflandırmaya dönük problemlerin çözümlenmesine katkıda bulunulması ve nihayet lakap çalışmalarında kullanılacak kuramsal altyapının güçlenmesine katkı sağlanması hedeflenmiştir.

***Anahtar Sözcükler**: Adbilim, kişiadbilim, lakaplar, terim, tanım, tasnif.*

Abstract

Names and naming styles are remarkable examples of the interrelationships and interactions between language, people, society and culture. As a matter of fact, with the development of studies focusing on the examination of naming styles and names, today onomastics has become an independent discipline. Moreover, it is observed that the independent discipline process of various sub-fields of onomastics continues, and the emergence of new disciplines closely related to it, continues. As a special genre and field of anthroponymy, which is one of the main sub-fields of onomastics, nicknames are also very unique examples of the relationships and interactions between language, society, culture and people that

* Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetkeskinahmet@gmail.com

shape it. However, it is seen that interdisciplinary and theoretical studies about nicknames are not at a sufficient level. In this paper, some determinations and evaluations were made on the term, definition and classification problems of nicknames. In this regard, the place of nicknames in onomastics was evaluated first in the paper. Then, the main terms related to nicknames were emphasized. In the continuation of the study, the issues of definition and classification of nicknames are discussed. Thus, it was aimed to contribute to the shaping of the terminological framework, to the resolution of the problems related to definition and classification, and finally to strengthen the theoretical basis to be used in nicknames.

Keywords: *Onomastics, anthroponymy, nicknames, term, definition, classification.*

Giriş: İnsanların kişileri ve nesneleri tanımlamasında, tanıtmasında ve anlamlandırmasında sıklıkla kullandıkları adlar ve adlandırmalar, gündelik yaşamın merkezinde bulunan temel iletişim tür ve süreçlerinin de önemli bir parçası ve çoğu zaman ilk aşamasıdır. İnsanlık tarihinin en eski olgularından biri olan ad verme, insanların birbirlerini tanıma ve tanımlama temel ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmış ve çağlar içinde değişip dönüşerek her toplum ve kültürün, etrafında sayısız üretim faaliyeti sergilediği bir "folklor olayı"na dönüşmüştür (Acıpayamlı, 1992, s. 1).

İnsanın çevresinde gördüğü, algıladığı ya da zihin dünyasında tasarladığı her türlü canlı-cansız nesne, olay, kişi, grup ya da olgunun adıyla ilgilenen adbilim (onomastik); adların tarihi, kökeni, oluşumu, gelişim süreci, sosyokültürel özellikleri, yayılma alanı, yapısı, ifade ediliş biçimi, işlevi, kullanım biçimleri gibi özelliklerini inceleyen bir disiplindir. Önceleri yer ve kişi adları üzerinde yoğunlaşan adbilim çalışmaları günümüzde bitki, hayvan, zaman ve marka gibi tür adları, adlandırmaların tarihî seyir içerisindeki değişimleri, gösterge ve obje arasındaki anlamsal ilişkiler, kullanım alanları ve kullanım sıklıkları vb. konuları da kapsayan geniş bir çalışma alanına dönüşmüştür. Bu genişlik nedeniyle adbilim, başta folklor ve kültür tarihi, antropoloji, coğrafya, dilbilim, edebiyat, etnografya, felsefe ve teoloji, sosyoloji, sosyal psikoloji, tarih, psikoloji olmak üzere çok sayıda disiplinle ilişki içindedir. Farklı disiplinlerin inceleme alanına girmesine yol açan özellikleriyle adlandırma çalışmalarının günümüzde artık dilbilim ve kültürbilim dışında kalan diğer pek çok bilim dalını da hem ilgilendiren hem de kapsayan bağımsız ve disiplinlerarası bir çalışma alanı olarak "adbilim" kapsamında sürdürüldüğü görülmektedir.[*]

Bu çalışmada, adbilimin inceleme alanına geren disiplinlerarası konulardan biri olarak lakaplar, temel terminolojisi ile tanım ve sınıflandırma konuları

[*] Adbilim çalışmalarının tarihçesi, temel ilkeleri hakkında kapsamlı bilgi için bk. Sakaoğlu 2001; Aksan, 2009; Zengin, 2014, ss. 19-20; Musaoğlu-Baldane, 2016; Tan, 2016, s. 103; Aktay, 2019, s. 29; Şahin, 2019; Sağlam, 2020.

kapsamında ele alınmıştır. Bu çerçevede öncelikle lakapların adbilim içindeki yeri üzerinde, ardından lakaplarla ilgili karıştırıldığı görülen terim ve kavramlar üzerinde durularak lakap teriminin bunlarla olan benzerlik ve farklılıkları değerlendirilmiştir. Çalışmanın devamında, lakapların tanımı ve sınıflandırılması konuları ele alınarak lakaplarla ilgili başlıca terim, tanım ve tasnif konuları aydınlatılmaya çalışılmıştır.

1. Lakapların Adbilim İçindeki Yeri

Adlandırma; insanoğlunun olay ve olgulara, nesnelere, kişilere, kısacası etrafındaki "şeylere" hâkim olma ve bunun için de söz konusu "şeyler" hakkında bilgi sahibi olma içgüdü ve isteği ile ortaya çıkmıştır. Adbilim de insanın kültür tarihi boyunca ortaya koymuş olduğu adlandırmaya yönelik her türlü tercihini, eylemini, söylemini, düşüncesini çok yönlü biçimde inceleyip çözümleyen bir disiplindir. Günümüz dilbilim dalları içinde dikkat çeken bir alan olan adbilimin özellikle antroponim (kişiadbilim) ve toponim (yeradbilim) gibi alanlarının terminolojik olarak ciddi bir birikime ulaşmış olduğu görülmektedir (Şahin, 2019, s. 1-16).

Adbilimin, özel adları inceleyen bir alt dalı olan antroponimi, kişi adları bilimidir. Yunanca *anthropos* "adam/insan" ve *onoma* "ad" sözcüklerinin birleşiminden oluşan *antroponimi* (kişiadbilim) şahıs adları, soyadlar, göbek adlar, takma adlar (lakap, mahlas, rumuz), unvanlar, sülale adları gibi ad türlerini köken, dil, tarih ve millî-kültürel açıdan inceleyen bilim dalıdır. Kişi adlarının en önemli bileşenleri arasında yer alan adlar ya da önadlar, insanların kültürel ve bireysel kimliklerini yansıtmasının yanında toplumdaki her bireyi belirli kılarak kargaşayı, karışıklığı, yanılmayı ve yanlışlığa düşmeyi önlemekte ve böylece ilişkileri düzenlemektedir (Zengin, 2014, s. 21). Bir insana ister gerçek ad ya da soyad, isterse de göbek adı, takma ad ya da san verme bağlamında olsun, söz konusu adlandırma biçimleri, bu adlandırmayı gerçekleştiren toplumun ya da topluluğun kültürüyle çok sıkı bir ilişki içerisindedir. Adın yalnızca toplum için değeri bakımından değil insan için taşıdığı ayrı bir değer de bulunduğundan adlar hem bireysel hem de toplumsal çerçevede incelenip çözümlenmesi gereken dikkat çekici araştırma alanlarıdır (Aksan, 2009, s. 115).

Her toplumda bireyin doğumuyla verilen adların bu önemli yönü, adların toplum, dil ve kültür başta olmak üzere çok sayıda alanda dikkat çekici bir çalışma sahası hâline dönüşmesine olanak sağlamıştır. Kişi adlarının başta filoloji, dilbilim, kültür tarihi ve folklor çalışmaları olmak üzere çok sayıda disiplin açısından önem taşıyan bir konu olması da bu durumdan kaynaklanmaktadır. Adbilim içerisinde yapılan sınıflandırmalar oldukça çeşitli olmakla birlikte bu tasniflerde (1) tür adları alanı ve (2) özel adlar alanı olmak üzere iki temel alanın olduğu ve lakapların da antroponimi adıyla, söz konusu özel adlar alanı içinde, kişi adları bünyesinde, "yakıştırma adlar" başlığı altında

ve “mahlaslar”, “müstearlar”, “tapşırmalar”, “rumuzlar” ile birlikte değerlendirildiği görülmektedir (Boyraz, 1998, s. 2; Zengin, 2014, s. 15-19).

Lakapların, adbilim içinde yapılan tasniflerde, adbilimin alt alanlarından antroponimler arasında değerlendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla adlar için söylenen pek çok şeyin lakaplar için de geçerli olabileceğini vurgulamak yerinde olacaktır. Bununla birlikte lakapları, özel adlandırma biçimlerinin bir alt alanı olarak yine daha özel bir çerçevede değerlendirmek de gerekmektedir. Çünkü özel ad olarak isimler çoğu zaman anne baba tarafından ve çocuk henüz yeni doğduğunda verildiğinden çocuğun yaptığı bir eylem ya da başvurduğu söylem, dış görünüşü vb. özellikleri bu adlandırmada etkili olmamaktadır. Ancak lakap verme tamamen ileriki dönemlerde, kişinin yaptığı bir eylemden, bir söyleminden, çeşitli fiziki ya da ruhsal özelliklerinden hareketle ortaya çıkmaktadır. Yani adda anne babanın ya da ad veren diğer kişilerin belirlemesi söz konusuyken lakapların oluşumunda bu lakabı almaya temel teşkil eden husus -özellikle de davranış biçimleri, yaşanan olaylar ve söylem özelliklerinden hareketle şekillenen lakaplarda- çoğu zaman kişiden kaynaklanmaktadır.

Adbilim, insanların ve toplumların dile yansıyan düşünce yapılarının, inançlarının, değerlerinin, estetik anlayışlarının yaratıcılıklarının, kısacası kültür yaratma biçimlerinin, eğilimlerinin kültürel değerlerinin incelenip çözümlenmesine odaklanan bir disiplindir. Bu çerçevede lakaplar, bir yandan adbilimsel birimler olmaları bakımından doğrudan adbilimin inceleme alanına girerken öte yandan üst disiplin olarak folklor ile dilbilimin daha yakın ve ortak bir kesişme alanı olan kültürdilbilimin de konusudur. Lakaplar da özel bir adlandırma biçimi olduğu için ad, dil insan ve kültür arasındaki ilişki ve etkileşimler için söylenen hemen her şey lakaplar için de geçerli olabilmektedir. Burada karşılıklı bir etkileşim söz konusudur ve lakaplar; temel adlandırma türlerinden ve dolayısıyla da adbilimi kapsamındaki başlıca çalışma konularından biri olarak karşımızda durmaktadır. Çalışmanın devamında, adbilim kapsamında değerlendirilirken lakaplarla ilgili karıştırılan/karıştırılabilecek olan başlıca terim/kavramlar ve temel lakap terminolojisi üzerinde durulmuştur.

2. Lakaplarla Karıştırılan Başlıca Terim/Kavramlar ve Temel Lakap Terminolojisi

Adlar genel olarak (1) resmî adlar ve (2) resmî olmayan adlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Asıl/ön adlar resmî ad niteliği taşırken göbek adları, takma adlar, hitap adları, mahlaslar, müstear isimler ve lakaplar resmî nitelik taşımayan (Zengin, 2014, s. 37) adlandırma biçimleri olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, adlandırma biçimleri içinde kendine has özelliklere sahip olan ve aslında diğer adlandırma biçimlerinden farklı olan lakapların, adlandırma biçimleriyle ilgili kendi dışında kalan diğer bazı terim ve kavramlarla zaman

zaman karıştırılabildiği görülmektedir. Bu doğrultuda gerçek addan farklı nitelikler taşıyan lakapların söz konusu terim ve kavramlarla olan ilişkileri üzerinde durmak gerekmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın bu kısmında ilk olarak "lakap" terimi ve Türk lehçelerindeki karşılıkları üzerinde durulması, ardından ise lakaplarla karıştırıldığı görülen "önad", "epitet", "göbek adı", "hitap", mahlas ve müstear isim", takma ad", "unvan" gibi başlıca terim ve kavramlara kısaca değinilmesi yerinde olacaktır.

2.1. *Lakap*

Lakap sözcüğü Türkçede, belli bir dönemden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Arapçadan dilimize giren *lakap* sözünün yerine erken dönem yazılı metinlerde *er at* tamlamasının kullanıldığı görülmektedir (Şahin, 2019, s. 38). Günümüzde de belli başlı Türk lehçelerinde ufak tefek ses farklılıklarıyla lakap sözü yaygındır. Bu söz, Azerbaycan Türkçesinde *läqäp*, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *läkap isim*, Kazak Türkçesinde *lakap*, Kırgız Türkçesinde *lakap at*, Özbek Türkçesinde *lakab*, Türkmen Türkçesinde lakam, Uygur Türkçesinde *läkäm* şeklinde görülmektedir. İnsanların gerçek adlar dışında en çok kullandıkları adlandırma biçimlerinden biri olan lakap, Gagavuz Türkçesinde *sokakça* şeklinde adlandırılmaktadır. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde "kuşama ad" sözünden geldiği anlaşılan *kuşamat* sözüne de rastlanmaktadır. Türk dilinin pek çok alanında yaygın olarak kullanılan *lakap* sözcüğünün Türkçeden Ermenice, Sırpça, Arnavutça, Makedonca gibi komşu dillere de geçmiş olduğu görülmektedir (Ercilasun, vd. 1991, s. 534-535; Özkan, 2016, s. 180-181).

Kişilerin çeşitli özelliklerinden hareketle verilen lakapların Türkiye sahasında genel olarak *lakap* şeklinde adlandırılmakta ve yaygın olarak da bu adla tanınmakta olduğu bilinmektedir. Ancak bazı bölgelerde yöresel adlandırma biçimlerinin varlığı da görülebilmektedir. Örneğin lakapların Ordu, Samsun ve Giresun'un çeşitli yerleşim alanlarında yaygın olarak *ayama* olarak bilindiği ve bu illerin sınırları içindeki çoğu bölgede bazen lakap adlandırmasının hiç bilinmeyip yalnızca *ayama* sözcüğünün tanındığı ve kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, Ordu Korgan'daki bazı yerleşim alanlarında özellikle yaşlı kimselerin *lakap* sözcüğünü tanımayıp bunun yerine *ulup* sözcüğünü kullandıkları da görülmektedir.

Araştırmacılar tarafından; "Asıl ada sonradan eklenen ve kişinin herhangi bir özelliğinden dolayı verilen isim, kişiye herhangi bir özelliği dolayısıyla kendi grup kültürü bağlamında sonradan verilen isim" (Boyraz, 1998, s. 3-6); "…kişinin ilk isminden sonra, bir kimsenin üstünlük veya eksikliğini belirtmek; övmek veya yermek amaçlı kendisine yakıştırılmış veya takılmış adlar" (Keskinkılıç, 2014, s. 1), "ad kültürü içinde önemli bir yere sahip olan, kişi adlarıyla birlikte kullanılan veya doğrudan adın yerine geçen tamamlayıcı ve tanımlayıcı sözler" (Özkan, 2016, s. 180) biçiminde tanımlanan lakapların, ilişki içinde olduğu bazı alan, kavram ve terimlerle zaman zaman karıştırılabildiği

gözlemlenmektedir. Çalışmanın devamında bu doğrultuda, lakaplarla ilişkili olan/olduğu düşünülen veya karıştırılan başlıca kavram ve terimler üzerinde durulmuştur.

2.2. *Asıl/Ön Ad*

Asıl adlar, kişilerin birincil ve resmî adlarıdır. İsim, kişiye kendi iradesi dışında tamamen başkasının tercihiyle -aile bireyleri ve genellikle anne baba tarafından- verilirken lakaplarda da başkası tarafından verilme söz konusu olmakla birlikte kişinin davranışları, fiziki özellikleri vb. dikkate alınmaktadır. Ailenin koyduğu ad, verilmiş bir adken, kişinin lakabı kazanılmış addır. Kişiye verilen adın ad sahibi ile doğrudan bir anlamsal ilişkisi yokken, lakabın kişiyle anlamsal ilişkisi vardır. Bu sebeple kişiyi çağrıştıran doğal ismi lakabı olmaktadır (Öztürk, 2016, s. 260). Adını seçme şansı olmayan insan, lakabını fiziki beceri, huy, giyim-kuşam gibi özellikleri bağlamında almaya hak kazanmaktadır (Küçük, 2019, s. 523). Adlarda kişinin en ufak bir dahli yokken lakaplarda kişinin istesin ya da istemesin, bilsin ya da bilmesin, memnun olsun ya da olmasın, doğrudan ya da dolaylı olsun, aldığı lakap üzerinde ya fiziki görünüm veyahut da mizaç özellikleri, davranış biçimleri ya da kendisinden kaynaklanan çeşitli nedenlerle bir etkisi söz konusu olmaktadır.

Kişilerin öz adları dinin, kanunların ve törelerin yetkili kıldığı kişiler-anne ve baba, zaman zaman akraba ve diğer yakınlar- tarafından ve üzerinde uzun uzun düşünülerek verilen adlardır. Burada tercihleri belirleyen sebepler hemen her zaman ad alanın dışındadır. Lakaplar ise çoğunlukla kişiden kaynaklanan nedenlerle verilir. Bu noktada da lakabın veriliş sebebi adlandırma biçimini/tutumunu belirlemeye; lakabın kendisi de dil-düşünce ilişkisinin sırlarını çözmeye olanak sağlamaktadır (Coşar, 2003, s. 27). Bu yönüyle adlar ve lakaplar arasında karışıklığa yol açmayacak düzeyde bir farklılık söz konusudur. Bununla birlikte lakap hiçbir şekilde resmî ve gerçek bir ad değildir. Bazen adların önüne geçerek daha yaygın ve etkin bir kullanıma, gerçek adları gölgede bırakan bir yönelime sahip olmakla birlikte lakapların resmî bir geçerliliği yoktur (Molefe, 1999, s. 27-28). Lakaplarla adlar çoğu zaman birlikte kullanılmakla birlikte, bazen de lakapların adları nitelemeden yalnız başlarına kullanılarak kişileri tanımladığı ve onlara işaret ettikleri görülmektedir.

2.3. *Epitet*

Epitet; halk anlatılarında kahramanlara verilen ad ve sıfatlar olarak; Bir ismi veya folklor araştırmalarında kahramanın ismini bir sıfatla veya isimle veya sıfat cümlesi ile tamamlayan söz ve cümlelere verilen ad (Başgöz, 1998, s. 35) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bakımdan epitetleri, halk anlatılarındaki kahramanların lakapları olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Dolayısıyla da Türk kültür tarihi bağlamında, adlandırma olgusu çerçevesinde epitetleri lakaplarla oldukça yakın ilişki içinde bulunan, gündelik yaşamda gerçekliklere

dayanan lakap kültürünün söz kültür aracılığıyla tarihî gerçeklik ve olaylarla bütünleşerek halk anlatılarına yansımış biçimleri olarak değerlendirmek mümkündür. Halk anlatılarında oldukça zengin bir epitet kültürünün olması ve bunların hem sözlü kültürdeki lakaplarla hem de Türk lakap geleneğiyle yakın bir ilişki içinde bulunması (Açа, 1998; Başgöz, 1998; Bekki, 2012; Aktaş, 2017) bu durumun en belirgin yansımasıdır.

Başta Dede Kokut Kitabı olmak üzere Türk kültür hafızasının kod metinleri niteliğindeki eserlerde görülen lakaplardaki zenginlik, Türk kültür ve inanç tarihinde asırlar boyunca önem taşıyan ad ve lakap olgusunun en belirgin yansımalarıdır. Bu lakaplardaki estetik nitelikler ise lakap geleneği üzerinden Türk estetik anlayışının ve bunun sözlü kültüre yansımasının nadide örnekleridir. Dede Korkut anlatıları başta olmak üzere halk anlatıları içindeki zengin epitet kültürü üzerinden takip edilen söz konusu durumu her bir tür, alan ve ürün üzerinden inceleyip değerlendirmek mümkündür. Böylece, bir bütün olarak Türk kültür tarihinde adlandırma ve özel adlandırma yöntemleri ve bunların kökenleri çerçevesinde adlar, epitetler ve lakaplar, sözlü kültür yazılı kültür etkileşimleri üzerinden de aydınlatılabilir.

2.4. *Göbek Adı*

Göbek adı, yeni doğan bir bebeğin göbeği kesilirken, doğum sırasında ebe ya da orada bulunan başka biri tarafından verilen addır. Halk inancında ve yaşamında ölü bile doğsa çocuğa bir ad konması beklenildiğinden ve çocuğun yaşayıp yaşamayacağı bilinmediğinden bir an önce ad koyma yoluna gidilir ve göbek adının esasen buna bağlı olarak verildiği düşünülebilir. İnanç ve geleneklerle yakından ilişkili olan göbek adı verme kapsamında en çok tercih edilenler Ayşe, Fatma, Mehmet, Muhammet, Mustafa vb. adlardır. Göbek adı kayda geçmez ve yakın çevre tarafından bilinir. Bazen benimsenerek gerçek kişi adı olarak alındığı da olur ancak genel olarak göbek adları sonradan gerçek adlarda değiştirilir ve resmî adlar asıl/ön adlar olur. Aile ve yakın çevre çocuk büyüse bile bazen bu göbek adını kullanmaya devam eder. Türk kültüründe oldukça yaygın olmakla birlikte her zaman göbek adının verilmesi gibi bir zorunluluk da söz konusu olmamakta, yani ailelerin göbek adı koyup koymamakta kendi tercihlerinde bulunabildikleri gözlemlenmektedir (Zengin, 2014, s. 46-47; Kibar, 2017, s. 8).

Buna karşın göbek adı, kişinin aldığı gerçek adı ya da lakabı ile bir ilişki içinde değildir. Bütünüyle geçici bir adlandırma ve tanımlama biçimidir. Türk inanç ve geleneklerinde yerleşik bir özellik taşımakla birlikte konulması mutlak ve zorunlu olmayan göbek adının sonradan isimler ya da lakaplar gibi geçerliliğini koruma gibi kesin bir nitelik taşımadığı görülmektedir.

2.5. *Hitap*

Hitaplar, bireylerin birbirleriyle iletişimleri başlatmaları sırasında başvurdukları çağırma/seslenme yöntem ve biçimleridir. İçinde bulunulan ortama ve şartlara, kişiler arasındaki yakınlık-uzaklık ilişkilerine, insanların içinde yaşadıkları kültür dünya görüşlerine, yaşam biçimlerine göre değişen hitaplar da tıpkı lakaplar gibi kişilerin konum ve statülerine, çeşitli özelliklerine göre belirlenen özel adlandırma biçimleridir. Bir kişiye hitap edilirken kendi asıl/ön adı ya da bunun kısaltılmış biçimi, takma adları ya da lakapları, soyadıyla ya da unvanıyla oluşan çeşitli adlandırmalar kullanılabilmektedir.

Bu bakımdan, hitaplardan oldukça farklı niteliklere sahip olmalarına rağmen iletişim durum ve ortamının, etkileşimdeki kişilerin ilişkilerine göre bazen lakapların da hitap işleviyle kullanılabildiği görülmektedir. Ancak bu, lakaplarla hitapların birbirleriyle doğrudan ilişkili ya da bağlantılı formlar olduğu, herhangi bir farklılık taşımadığı anlamına gelmez. Çünkü hitaplar geçici çağırma sözcükleridir ve konuşma/çağırma durum ve bağlamındaki etkenlere göre değişebilir. Ancak lakaplar, kişinin özel adlandırmaları olarak değişmeyen, sabit niteliklere sahiptir. Bu bakımdan her lakap bir hitap olarak kullanılabilecekken her hitabın lakap olarak kullanılabilmesi söz konusu değildir.

2.6. *Mahlas* ve *Müstear İsim*

Mahlaslar, daha çok yazar ve şairlerin adları yerine kullandıkları, çoğu zaman kendi tercihleri sonucu belirledikleri, bazen de başkalarınca verilen özel adlardır (Şahin, 2019, s. 38). Edebî gelenekte çok yaygın olan mahlaslar, Türkçe olanlar yanında daha çok yabancı kelimelerle ve nispet ekiyle de kurulabilmektedir. Özellikle halk edebiyatı ve klasik edebiyat kapsamında mahlasların yoğun olarak kullanıldıkları görülmektedir. "Bayramî", "Dadaloğlu", "Karacaoğlan", "Köroğlu", "Yalnız Ozan", "Yetik Ozan", "Avnî", "Bâkî", "Dâî", "Fuzûlî", "Muhubbî", "Murâdî", "Neşrî", "Peçevî", "Seyrânî" "Reyhânî", "Şehriyâr", "Zihnî" gibi (Kibar, 2017, s. 16). Bununla birlikte Fuzûlî'nin gerçek adı Mehmet, Dadaloğlu'nunki ise Veli'dir. Bazı şairler kimi nedenlerle mahlaslarını değiştirmiş, kimisi ise hiç mahlas kullanmamıştır (Zengin, 2014, s. 58). Mahlaslar takma ad niteliği taşır ve sanatçıları çoğu zaman kendi tercihleri doğrultusunda niteler. Bu bakımdan lakapların başkaları tarafından verilmesi ve sevilse de sevilmese de kişinin üzerine yapışıp kalması durumu mahlaslar için geçerli değildir.

Mahlas ile benzer yapı ve görevde bulunan müstear isimler de daha çok gazeteci, yazar, sanatçı, oyuncu, şarkıcı ve türkücü gibi kişilerce tercih edilen ve adları yerine kullanılan özel-yakıştırma adlardır. Bunlar da yine kendileri tarafından tercih edilme ve lakaplardaki gibi ister istemez kullanılma zorunluluğu bulunmama bakımından lakaplardan farklıdırlar. Lakaplar gibi

mahlaslar ve müstear isimler de yakıştırma adlardandır. Ancak bunların alınış/veriliş biçimleri farklıdır. Mahlası veya müstear ismi kişinin kendi seçer veya beğenerek benimser, lakap ise başkası tarafından verilir ve toplum tarafından benimsenir. Birden fazla mahlas veya müstear isim kullanıldığı da görülebilmektedir (Kibar, 2017, s. 17). Bu bakımdan lakaplar başkaları tarafından ve istenmeden kişiye yakıştırılan, mahlas ve müstear isimlerse kişilerin kendi istek ve beğenileri sonucu aldıkları isimler olarak birbirinden kolayca ayırt edilebilmektedir.

2.7. *Takma Ad*

Lakaplarla en fazla karışıklığa yol açan kavramlardan biri de "takma adlar"dır. Takma ad Türkçede çoğu zaman "müstear", "mahlas", "lakap", "tapşırma", "rumuz" gibi kavramların yerine de kullanılmaktadır ve esasında sözü edilen bu kavramların hepsinin aslında sonradan alınan/verilen bir özel ve takma ad olması bakımından takma ad ifadesi kapsayıcı bir ifade olarak kullanılmaktadır. Ancak lakaplarla takma adlar, özlerinde birbirlerinden farklı niteliklere sahip olmaları bakımından birbirlerinden ayrılırlar ve dahası takma ad ile lakapların, birbirleri yerine kullanıldıklarında gereksiz bir karışıklığa yol açmaları bakımından, birbirinden ayırt edilmesi gerekmektedir.

Bu çerçevede; antroponimi kapsamında, özel adlar alanı içinde, kişi adları bünyesinde, "yakıştırma adlar" başlığı altında ve "mahlaslar", "müstearlar", "tapşırmalar", "rumuzlar" ile birlikte değerlendirildiği görülen lakapların bulunduğu kümeye başlık olarak "yakıştırma" adlar yerine "takma" adlar da denilebileceğini ancak lakap denilince takma ad, takma ad denilince de lakap ve aynı zamanda edebiyatımızın Yeni Türk Edebiyatı dönemindeki bazı ediplerin kullandıkları "müstear adlar"ın da anlaşılması nedeniyle lakaplar için "takma ad" denilmesinin bir karışıklığa sebep olduğunu düşünen Boyraz'a göre sonradan alınma ya da verilme, bazen asıl adın yerini tutma gibi ortak yanları bulunan yakıştırma adlar niteliğindeki mahlaslar, müstearlar, tapşırmalar, rumuzlar, estetik veya siyasi, içtimai kaygılarla bilerek ve isteyerek alınmaları bakımından lakaplardan ayrılmaktadır. Bu bakımdan söz konusu kavram ve terimler birbirleri yerine kullanılmamalıdır (Boyraz, 1998, s. 2-3).

Öte yandan küçük topluluklarda, alaycı lakaplar genellikle insanlara gıyaben ve atıfta bulunmak için kullanılır ve takma adı olan kişi lakabı hakkında bile bilgi sahibi olmayabilir. Lakap, bir kişiye, aileye ya da sülaleye dikkat çekmek için herhangi bir özelliğinden dolayı bir kimse tarafından takılan bir addır. Lakabı insanın kendisi değil başkası verir. Takma adı ise kişinin kendisi seçer, alır, kullanır, başkası vermez. Adlar olumsuz anlam içermez. Takma adı kişinin kendisi bile isteye kullanırken lakabı istese de istemese de başkası kullanır. Turan Bayburt'un takma adının "Ferdi Tayfur" olması, Aysel Gülaçar'ın takma adının "Seda Sayan" olması ve toplum tarafından bu takma adla tanınması, kişinin kendi tercihidir. Öte yandan Süleyman Demirel'in

“Baba” olarak adlandırılması toplum tarafından gerçekleştirilen bir eylemdir ve “Baba”, Süleyman Demirel için bir lakaptır (Zengin, 2014, s. 56-57).

Bütün bu gerekçelerle takma adlar ile lakapları birbirinden ayırt etmek ve terim-kavram kargaşasını önlemek için bunlarla ilgili terim ve kavramları birbirleri yerine kullanmamak bir çözüm olarak değerlendirilebilir.

2.8. *Unvan* (*San*)

Unvan (san), bir kimsenin işi, mesleği ya da toplum içindeki durumu ya da yapmış olduğu bir iş veya hizmet ile ilgili olarak verilen ya da kullanılan veya bir işyeri ya da aile için verilen addır. Unvan ile san aynı anlama gelmekte ve insanların asıl/ön adlarına rütbe, derece, mevki, görev, memuriyet ve sosyal durumları bakımından eklenen, adları ile birlikte söylenerek onları saygı ve tanıtım kapsamında niteleyen sözler olarak kullanılmaktadır. Doktor Rıfat, Albay Reşat gibi (Zengin, 2014, s. 72-73).

Unvanlar, çoğunlukla şahıs adlarıyla birlikte şahıs adlarından sonra kullanılan, kimi zaman kişinin insan ve toplum içindeki konumunu ifade eden kimi zaman da saygı ifade etmek için kullanılan sözcüklerdir (Şahin, 2019, s. 39). Kişilerin taşıdığı çeşitli unvanların lakaplar arasında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğiyle ilgili farklı araştırmacıların çeşitli görüşleri bulunmaktadır. Bazı araştırmacıların icra edilen meslek isimlerinin kişinin adının başına ya da sonuna eklenmesiyle ortaya çıkan adlandırmaları lakap kabul etmemektedir (Boyraz, 1998; Keskinkılıç, 2014; Öger, 2014). Lakaplar üzerinde çalışan araştırmacıların çoğunun ise bu tür kullanımları da lakap olarak kabul ettikleri ve bu doğrultuda değerlendirdikleri görülmektedir (Atsız, 1984; Ustaoğlu, 1986, s. 30-31; Paçacıoğlu, 1997; Erol Çalışkan, 2016; Özkan, 2016, s. 180-189; Yaldızkaya, 2014, s. 1-16; Akdağ, 2015; Sağlam, 2020). Boyraz’a göre, meslek isimleri asıl adın önünde gerçek anlamlarıyla kullanılıyorsa yani ilgili kişi, adı geçen mesleği icra ediyor ve bundan dolayı isminin başına o meslek adı getiriliyorsa bu ve bunlar gibi meslek isimleri lakap değildir (Boyraz, 1998, s. 5-6). Zengin’e göre de unvanlar ve lakaplar arasındaki en önemli fark, unvanların bir kimsenin işi, mesleği ya da toplum içindeki durumu ya da yapmış olduğu bir iş veya hizmet ile ilgili olarak verilen ya da kullanılan sözcüklerken lakapların bir kimseye, aileye ya da sülaleye herhangi bir özelliğinden dolayı verilen sözler olmasıdır. Unvanlarda daima olumlu adlandırma ve vasıflandırma varken lakaplarda olumsuz adlandırma da yaygındır (Zengin, 2014, ss. 74-75). Unvanların özellikle kırsal kesimde ve küçük yerleşim yerlerinde lakap olarak kullanıldığı ya da zamanla işlevlerini değiştirerek lakaba dönüştüğü görülebilmektedir ve bu nedenle bazı araştırmacıların bu şekildeki unvanları da lakaplar çerçevesinde değerlendirdiği görülmektedir (Atlı, 2017, s. 104-105).

Bizim düşüncemize göre de bir unvanın folklor kapsamında lakap olarak değerlendirilip değerlendirmemesindeki ölçüt, estetik nitelikler ve doku

özellikleri üzerinden belirlenmelidir. Bir başka deyişle eğer bir unvan, estetik bir yaratıma ve doku bakımından dikkat çekici ve çarpıcı bir sanatsal niteliğe sahipse bunun folklor ürünü ve lakap olarak değerlendirilmesinde bir sakınca yoktur. Bu bakımdan, folklor çerçevesinde ilgili örnekte basit bir tanımlamanın mı yoksa estetik bir yaratım biçiminin mi olduğu unvan ve lakapları bir bütün olarak değerlendirip değerlendirmemede temel kriter olarak belirlenebilir. Bunun dışında her bir özel adlandırmayı da kullanım biçimleri ve işlevleri bakımından teknik olarak lakap olarak değerlendirmek ve incelemek kanaatimizce bir sorun teşkil etmemektedir.

2.9. Aile-Sülale Adları

Kişilerin ailelerinden (anne, baba, amca, dayı vs.) ya da ailelerinin büyüklerinden (büyükanne, büyükbaba, büyük amca, büyük dayı vs.) aldıkları adlara aile ya da sülale adları denilmektedir. Anadolu'da çok yaygın olan kişinin ailesinden ya da sülalesinden gelen adlandırmalarla anılması geleneği, bu adlandırma biçimlerinin de zaman zaman lakap olarak değerlendirilmesine yol açmıştır (Atlı, 2017). Bazı araştırmacılarsa sülale adlarının lakap olarak değerlendirilemeyeceği görüşüne sahiptir. Örneğin, Boyraz'a göre etnik köken, memleket ya da meslek bildiren sülale adları lakap değildir. Eğer sülaleye adını veren kişinin lakabından hareketle sülale adlandırılıyorsa bunlar da sülale lakabı olarak değerlendirilemez. Ancak isim, sülaleye benzetme yoluyla verilmişse bu lakaptır (Boyraz, 1998, s. 5-6).

Adbilim kuramları çerçevesinde, sülale adlarının birer grup tanımlama aracı olması bakımından aslında lakaplardan farklı olduğu düşünülebilir. Bu kapsamda İbrahim Şahin'e ait şu ifadeleri aktarmak yerinde olacaktır:

> *…antroponimin bir türü olan "grup kişiadı" terimi, toplum içindeki herhangi bir özelliğine bağlı olarak bir insan topluluğuna verilen addır. Bu çerçevede aile adı, sülale adı, oymak adı, bir grup insanı ifade etmek için kullanılan takma isimler grup antroponimleri olarak değerlendirilir. Türkiye için düşünüldüğünde, soyadı kanunu çıkmadan evvel kullanılan sülale isimleri, soyadı kanunu çıktıktan sonra kullanılmaya başlanan soyadları, grup lakapları, bu çerçevede araştırılabilir* (Şahin, 2019, s. 34).

Bu adlandırma biçimlerini adbilim çerçevesinde ve teknik olarak lakap olarak adlandırmakta hiçbir sakınca yoktur ve dahası doğru olan bunları lakap olarak tanımlamaktır. Ancak söz konusu adlandırma biçimlerinin folklor çerçevesinde daha dikkatli değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Bu çerçevede yapılacak karşılaştırmalı ve derinlikli çalışmalarla konu hakkında daha sağlıklı verilere ulaşmak mümkün olacaktır.

3. Lakapların Tanımı ve Tasnifi

Lakapların hem adbilim çerçevesinde hem de başta folklor olmak üzere farklı disiplinlerin inceleme alanına giren konular olarak incelenip değerlendirilmesinde, tanımlama ve sınıflandırmaya ilgili başlıca hususların da aydınlatılması gerekmektedir. Bu bakımdan çalışmanın bu kısmında, lakapların tanımı ve sınıflandırılması konuları üzerinde de durmak yerinde olacaktır.

3.1. Lakapların Tanımı

Lakaplar daha önce pek çok araştırmacı tarafından, araştırma konusu ve disiplini ekseninde çeşitli biçimlerde tanımlanmıştır (Morgan, vd., 1979; Mcdowell, 1981; Leslie-Skipper, 1990; Dunkling, 1993; De Klerk-Bosch, 1997; Boyraz, 1998; Keskinkılıç 2014). Söz konusu çalışmalarda da vurgulandığı üzere lakaplar her şeyden önce bir adlandırma biçimidir fakat bu adlandırma biçimi kültüre ve dile, ilgili sosyokültürel bağlama, bu bağlamdaki iletişim ve etkileşimlere özgü bir adlandırma biçimi olduğundan, değişebilir niteliklere sahiptir. Bununla birlikte TDK sözlüğünde lakap; *bir kimseye, bir aileye kendi adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin veya o ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ad* şeklinde tanımlanmıştır (URL-1). Wikipedia'da ise *Lakap, ayama veya epitet; herhangi bir kimseye veya gruba (örneğin sülaleye) belirli bir özelliğinden dolayı başkaları tarafından verilmiş takma ad. Lakaplar bir kimsenin fiziksel bir özelliğine atfen verilmiş olabileceği (Uzun Hasan, Topal Osman) gibi yaptıkları işlere atfen de verilmiş olabilir (Büyük İskender, Fatih Sultan Mehmet). Lakaplar olumlu veya olumsuz anlamlar içerebilir* (URL-2) şeklinde tanımlanmıştır.

Lakaplar genel olarak belirli bir konuşma topluluğundaki konuşmacıların belirli durumlarda kişilerarası ilişkilerini tanımlama, algılama ve kullanma biçimlerini yansıtan bir konuşma biçimi olarak ele alınmaktadır (Timpunza-Mvula, 1984, s. 134). Lakapların tanımını yaparken, bunları kullanan toplulukların, grupların, onu ne şekilde adlandırdığının da dikkate alınması gerekmektedir. Bir başka ifadeyle lakabın, içinde oluştuğu ve kullanıldığı toplum için ne anlama geldiği, neyi ifade ettiği son derece önemlidir.

Lakaplar hakkında bir tanım denemesinde bulunmak mümkündür. Söz konusu bu tanımı genişletmek ya da kısaltmak, vurguları değiştirmek ya da bütünüyle yeniden yapılandırmak mümkündür. Bu doğrultuda, özel bir adlandırma biçimi olarak lakapları, genel özelliklerini kapsayıcı bir nitelikte şu şekilde tanımlamak mümkündür:

Bir kişinin ailesi ya da sülalesiyle, yaşadığı yer ve olaylarla, davranışlarıyla, fiziki ya da karakter özellikleriyle, taşıdığı nitelikleriyle, hastalıklarıyla, başarılarıyla, başarısızlıklarıyla, yaşam biçimleriyle, düşünceleriyle ya da başkaca olgularla ilişkilendirerek gerçekleştirilen özel ve estetik benzetmeler, nitelemeler ve tanımlamalar sonucunda ortaya çıkan,

genellikle kişilerin isimlerini bile gölgede bırakarak isimlerden fazla kullanılır hale gelebilen, içinde oluştuğu iletişim bağlamı ve bu bağlamdaki iletişim ve etkileşim içinde bulunan tüm değişkenlerin özelliklerini ve bu anlamda içinde şekillendirilip kullanıldığı grubun sosyokültürel, psikolojik nitelikleriyle estetik algılarını yansıtan ve yine bu çerçevede başta bireysel ve toplumsal çerçevede tanıma ve tanıtma, ilişkileri yansıtma ve düzenleme olmak üzere çeşitli antropolojik, sosyolojik, psikolojik, sosyal psikolojik işlevlere sahip olabilen özel adlandırma biçimleridir.

3.2. Lakapların Tasnifi

Türk kültüründe lakaplar üzerine yapılan çalışmalarda, özellikle de sahadan derleme esasına dayalı çalışmalarda, lakapların çeşitli biçimlerde tasnif edilerek incelendiği ya da çeşitli biçimlerde değerlendirilmiş olduğu, bu bakımdan lakapların oldukça çeşitli biçimlerde tasnif edildiği dikkati çekmektedir. Boyraz'a göre (1998), yaşatıldığı ve yeni hayat tarzlarıyla ilgili lakaplar takılmaya devam edildiği sürece lakap tasniflerine yeni maddeler eklenecek, bu bakımdan da yapılan lakap tasnifleri bir yönüyle hep eksik kalacaktır (s. 11). Bu kapsamda her yeni çalışmada yeni tasnif önerileri söz konusu olmakla ve geçerli bir tasnife ulaşmak mümkün olmamakla birlikte, konunun bütünlüklü biçimde algılanması bakımından lakapların tasnifi konusu üzerinde durmak gerekmektedir.

Günümüze kadar konu hakkında çeşitli alanlarda ve yaklaşımlarda gerçekleştirilmiş çalışmalarda lakapların çeşitli biçimlerde tasnif edildiği görülmektedir (Paçacıoğlu, 1997; Mustak, 2001; Coşar, 2003; Aydın, 2006; Oğuz-Oğuz, 2007; Demirci, 2014; Keskinkılıç, 2014; Yaldızkaya, 2014: Erol Çalışkan, 2016; İzmirli, 2016; Kabak, 2016; Özkan, 2016 Öztürk, 2016; Atlı, 2017; Kibar, 2017; Kardaş, 2018; Hasbay, 2019). Söz konusu çalışmalarda tasniflerin, ilgili sahadan elde edilen örneklerin ağırlıklı konu esaslı ya da kimlere yönelik verildiği olmak üzere çeşitli kategorilerin öncelendiği dikkati çekmektedir. Bu tasniflerde derlenen malzemenin nitelik ve niceliğine göre belirlenen tasnif gruplandırmaları üzerinden bir değerlendirmeye gidildiği anlaşılmaktadır ki bu durum olağandır. Bu tasniflerin her birinin kendi içinde tutarlı olmasının yanında bunlarda dikkat çeken başlıca husus, eldeki mevcut ve çoğu zaman sınırlı lakap örneği üzerinden bir tasnife gidilmiş olmasıdır. Her tasnif, incelenen verilere, bunların nitelik ve nicelik özelliklerine, konunun hangi özellikleri yönüyle ele alındığına vb. göre değişip çeşitlenecektir. Biz de aslında benzer bir tavırla, derleme çalışmalarımız aracılığıyla ulaşabildiğimiz lakap örnekleri üzerinden olabildiğince geniş kapsamlı bir tasnif yapmaya çalıştık. Bu kısmın sonunda yer vereceğimiz bu tasnifin -derleme çalışmalarımız kapsamında ortaya çıkan örneklerden hareketle gerçekleştirilmiş olması bakımından- elbette eksiklikleri bulunacaktır. Bu tasnifin eksikleri şüphesiz ki daha geniş verilere dayanan daha sistematik çalışmalarla giderilecektir.

Öte yandan lakapların tasnifinde bir örneğin, zaman zaman, mutlak surette tek bir gruba sıkıştırılmasının da çok mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan gerçekleştirdiğimiz tasnif kapsamında örneklerin hepsi yalnızca bir gruba dâhil edilecektir ya da edilmelidir, başka grupla ilişkisi yoktur şeklinde bir kesinliğin olması mümkün görünmemektedir çünkü lakaplarda çok katmanlı bir yapı, dokularının çok boyutlu nitelikleri bunu engellemektedir. Lakaplar sosyal ilişkilere, sosyokültürel ve psikolojik değerlere, etkilere göre şekillendiğinden, bir lakabın yalnızca bir sınıflandırma kategorisi içinde değerlendirilmesi çoğu zaman mümkün olmayabilmektedir. İlgili bağlama, olaya, bunları gerçekleştirenlerin etkileşim ve ilişkilerine, algılarına göre adlandırma biçimleri ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle, çalışmalarımız kapsamında düzenlediğimiz tasnifimizi aktarmadan önce, lakapların tasnifi konusunda bazı hususlara değinmek yerinde olacaktır.

Lakapların farklı yaklaşımlarla sınıflandırılması mümkündür. Örneğin, lakaplar sınıflandırılırken bilinirlik ve yaygınlık merkeze alınabilir. Bu kapsamda "yalnızca özel bir grup arasında bilinenler", "herkes tarafından bilinenler", "kişinin kendisinin bile bilmedikleri" ya da "bütün köyün, beldenin, ilçenin, ilin, ülkenin hatta birçok ülkede insanların bildiği lakaplar" gibi farklı sınıflandırmalar yapılabilir. Lakapları, farklı gruplar arasındaki görünümleri üzerinden de tasnif etmek mümkündür: "Toplumun geneli arasındaki lakaplar", "aile içindeki lakaplar" (eşlerin birbirlerine, anne babaların çocuklarına vs.), "belirli bir meslek grubu arasındaki lakaplar" vb. gibi. Ancak lakaplar için bu sınıflandırmaların kapsayıcı ve tanımlayıcı yeterli ölçütler olmadığı belirtilmelidir. Bu çerçevede lakaplar için en kapsamlı sınıflandırma yaklaşımının, herhangi bir lakabın oluşumuna yönelik "neden" ve "nasıl" iki temel sorusundan hareketle oluşturulmasının yararlı olacağı vurgulanmalıdır. Çünkü oldukça zengin lakap birikimi içinde etkin bir tasnif ancak bu yolla yapılabilecektir.

Öte yandan lakapları pek çok farklı parametreden hareketle sınıflandırmak da mümkündür. Lakaplar genel olarak "olumlu" ya da "olumsuz" anlam içerenler ya da "olumlu ya da olumsuz iletişim araçları" vs. olmak ü zere iki ana ve büyük gruba ayrılarak incelenebilir. Olumlu anlam içerenlerde birini tanıma veya tanıtma, sevme, sevgiyi dile getirme, güldürme, övme, yüceltme, gurur duyma, olumsuz anlam içerenlerde ise daha çok tahrik etme, dalga geçme, aşağılama, kızma, hakaret etme veya küfretme söz konusudur (Zengin, 2014, s. 70). Yine, örneğin, her lakabın kişinin yüzüne söylenmesinin mümkün olmamasından hareketle lakapları (1) "kişinin yüzüne söylenenler" ve (2) "kişinin ancak ardından söylenebilenler" şeklinde sınıflandırmak da mümkündür (Aydın, 2006, s. 26). Bütün bunların yanında, her bölgenin ve grubun kendine özgü nitelikleri, sosyokültürel yapısı çerçevesinde ortaya çıkacak lakaplar da bölgeye ve gruba özgü nitelikler taşıyacağından, farklı

örneklem ve bağlamlarda gerçekleştirilecek çalışmalar sonucunda ortaya çıkacak farklı örneklerin de kendine özgü yöntemlerle sınıflandırılmasının kaçınılmaz olacağı unutulmamalıdır.

Biz, derlediğimiz lakap örneklerini dikkate alarak bunlardaki çeşitlilikten hareketle gerçekleştirdiğimiz tasnifte, söz konusu lakapların kim tarafından, kime, neden, nasıl yöneltilmiş olduğu sorularıyla birlikte "neden böyle adlandırılmış" ana sorgulamasından hareket ettik. Buna göre derlemelerde ve onların incelenmesinde lakabın kimden, kime, hangi bağlamlarda yöneltildiğine dikkat edilmekle birlikte, asıl odak noktasının ve analizin, "neden", "ne için" sorulardan hareketle belirlenebileceği kanaatine ulaşılmıştır. Burada her bir lakabın mutlaka-yalnızca tek bir gruba dâhil edilmesinin mümkün olmadığını gösteren çok sayıda örnekten de söz etmek mümkündür. Bu bakımdan bir lakabın iki, üç, hatta bazen daha fazla grup kapsamında değerlendirilebileceğini özellikle belirtmemiz gerekmektedir. Tüm bu hususlardaki temel dikkatlerimizden hareketle, lakaplar hususunda derlediğimiz örnekler ve elde ettiğimiz veriler kapsamında, gündelik hayatta çeşitli iletişim bağlamlarında kullanılan lakaplara yönelik şöyle bir genel tasnifin yapılabileceği kanaatindeyiz:

1. Kişilerin fiziki özelliklerden/dış görünüşlerinden (boy, kilo vs.) hareketle oluşturulan lakaplar

2. Kişilerin vücut organlarının niteliklerinden (renklerinden, görünümlerinden, küçüklüğünden ya da büyüklüğünden, eksikliğinden vs.) hareketle oluşturulan lakaplar

3. Kişilerin güçlü/güçsüz, sağlıklı/hastalıklı olma durumlarından hareketle oluşturulan lakaplar

4. Kişilerin belirli bir hastalıktan, alerjik durumdan, kazadan vb. kaynaklı vücut aksaklığından, bunlarla ilgili çeşitli alışkanlıklarından, konuşma, söylem, tavır, fiziki görünüm özelliklerinden hareketle oluşturulan lakaplar

5. Kişilerin tiklerinden veya takıntılı durumlarından hareketle oluşturulan lakaplar

6. Kişilerin giyim, kuşam ve süslenme özelliklerinden/tercihlerinden hareketle oluşturulan lakaplar

7. Kişilerin saç, sakal, bıyık, kaş, makyaj, takı ve bunlarla ilgili görünüm özelliklerinden hareketle oluşturulan lakaplar

8. Kişilerin temizlik-kirlilik/pasaklılık, şıklık-rüküşlük olgusundan (güzel giyinmeye, temizliğe, hijyene özen gösterilmesinden veya gösterilmemesinden) hareketle oluşturulan lakaplar

9. Kişilerin taşıdığı/kullandığı/taktığı alet ve gereçlerden hareketle oluşturulan lakaplar

10. Kişilerin askerdeki görevleri/davranışları, askerlik anılarını anlatması ya da askerliği yaptığı yer/askerlik yapma biçimi vs. hususlardan hareketle oluşturulan lakaplar

11. Kişilerin genel davranış biçimlerinden, rutin ya da tek bir seferlik eylemlerinden hareketle oluşturulan lakaplar

12. Kişilerin olumlu ya da olumsuz kişilik/mizaç/karakter/huy/genel davranış özelliklerinden (Kibarlık, Nezaket, sıcakkanlı, soğukkanlı, cimrilik, yardımseverlik, kibir, ters, sinirli, öfkeli, yumuşak huylu, çalışkanlık-tembellik, uyuşukluk ya da hareketlilik, uyanıklık/gözü açıklık, saflık, düzenlilik-düzensizlik/dağınıklık, unutkanlık vs.) hareketle oluşturulan lakaplar

13. Kişilerin akıl/duyu/duygu eksikliği veya aşırı duyarlılık özelliklerinden hareketle oluşturulan lakaplar

14. Kişilerin bir konuda/her konuda aşırı bilgi ya da beceri sahibi olmasından, zekâ, bilgi seviyesinden hareketle oluşturulan lakaplar

15. Kişilerin konuşma ve söylem özelliklerinden, tutumlarından hareketle oluşturulan lakaplar

16. Kişilerin yürüme ve koşma özelliklerinden hareketle oluşturulan lakaplar

17. Kişilerin yaşam biçimleri, yaşam özellikleri, maddi durum ve statüleri, şans ve şanssızlıklarından hareketle oluşturulan lakaplar

18. Kişilerin iş, görev, meslek/mesleki eğilimlerden, çalışma koşullarından, kadrolarından vs. hareketle oluşturulan lakaplar

19. Kişilerin iş yapma tutumlarından/özelliklerinden (hızlı olma, bir şeyi çok hızlı çabuk halletme vb.) hareketle oluşturulan lakaplar

20. Kişilerin bir şeyi çok/sık yapma/yaşamalarından hareketle verilen lakaplar

21. Kişilerin bir şeyi ilk olarak yapması/gerçekleştirmesi, kimsenin yapamadıklarını yapmasından hareketle oluşturulan lakaplar

22. Kişilerin bir şeyi eksik-tam, çok iyi-çok kötü yapmasından veya hiç yapmamasından, yaşamasından; bir şeyde çok iyi/başarılı ya da kötü/başarısız olmasından hareketle oluşturulan lakaplar

23. Kişilerin yeme içme tutumları/özelliklerinden hareketle verilen lakaplar

24. Kişilerin hobilerinden ya da fobilerinden, bağımlılıklarından, bir şeyi aşırı tüketmesi ya da hiç tüketmemesinden, bir şeyi çok sık tekrar etmesinden vb. hareketle oluşturulan lakaplar

25. Kişilerin kullandıkları enstrümanlardan/bunları kullanma biçimlerinden hareketle oluşturulan lakaplar

26. Kişilerin araçlarıyla, plakalarıyla, araç kullanmalarıyla ve özellikleriyle ilişkilendirilmesi sonucu oluşturulan lakaplar

27. Kişilerin çeşitli fikir hareketleriyle, siyasi/politik söylemlerle, eğilimlerle, karşıtlıklarla, politikacılarla, devlet başkanlarıyla ya da yakınlarıyla ilişkilendirilmesiyle oluşturulan lakaplar

28. Kişilerin ad ya da soyadlarından hareketle oluşturulan lakaplar

29. Kişilerin aile üyeleri/sülalelerinden gelen adlandırma/tanımlamalardan hareketle oluşturulan lakaplar

30. Aile üyelerini sınıflandırma, sıralama, aile üye sayısını bildirme, aile üyelerinin kayıpları vs.den hareketle oluşturulan lakaplar

31. Kişilerin doğuş biçimlerinden/özelliklerinden/zamanından hareketle oluşturulan lakaplar

32. Kişilerin doğduğu/oturduğu/yaşadığı/işyerinin olduğu il/yer/konumdan, ev biçimlerinden, memleket ve gurbet eksenindeki ilişkilerinden hareketle oluşturulan lakaplar

33. Millî ya da dinî mensubiyetlerden, hassasiyetlerden veya hassasiyetsizliklerden, bunlardaki değişim ve dönüşümlerden hareketle oluşturulan lakaplar

34. Kişilerin cinsellik/cinsel özelliklerinden, tercihlerinden, medeni durumlarından hareketle oluşturulan lakaplar

35. Kişilerin dizi film, çizgi film, sinema filmi/oyun ve karakterleriyle, ünlülerle kurulan çeşitli benzerliklerden ya da repliklerden vs. hareketle oluşturulan lakaplar

36. Kişilerin teknolojik olgularla ilişkilendirilmesiyle oluşturulan lakaplar

37. Kişilerin yaşadıkları ilginç (genellikle fıkra çekirdek olaylarıyla benzeşen) olaylardan hareketle oluşturulan lakaplar.

Sonuç

Lakaplar -adbilimin inceleme alanına giren diğer tüm konular gibi- kendine özgü nitelikleriyle dikkat çeken çalışma konularından biridir. Adbilim kapsamında değerlendirilebilecek her alt türün birbirleriyle çeşitli biçimlerde ilişki ya da benzerlikleri olabilmekle birlikte özellikle lakapların, Türk kültüründe köklü bir geçmişe ve kendine özgü nitelikleriyle diğer adlandırma biçimlerinden kolayca ayırt edilebilecek niteliklere sahip oldukları görülmektedir.

Lakaplar üzerinde günümüze kadar gerçekleştirilmiş çok sayıda çalışma olmakla birlikte lakapların terim, tanım, tasnif konularını aydınlatmaya dönük çalışmalara ağırlık verilerek çalışmalarda terminoloji, tanım ve tasnif konularının daha fazla ele alınması gerekmektedir. Yapılan yeni çalışmalarla ortaya çıkacak olan, lakapların tanım, terminoloji ve tasnif meseleleriyle ilgili yeni bulguların değerlendirilerek bu alanda daha kapsamlı ve bütüncül

çalışmaların gerçekleştirilmesi, konunun farklı yönleriyle ve daha açık bir şekilde anlaşılıp değerlendirilebilmesine katkı sağlayacaktır.

Lakaplarla ilgili özellikle sahadan toplanacak verilerin (lakap derlemelerinin) -değişip dönüşen sosyokültürel yapı içerisinde gün geçtikçe zayıfladığı görülen bu kültürel üretimlerin kayıt altına alınabilmesi bakımından- ayrı bir öneme sahip olduğu belirtilmelidir. Sosyal ilişki, iletişim ve etkileşimlerin, bunlarla ilgili bağlam, tür ve süreçlerin çok hızlı bir şekilde değişip dönüştüğü günümüz dünyasında lakaplarla ilgili yapılan her yeni derleme çalışmasında yalnızca lakap metinlerinin değil bunlarla birlikte özellikle tanım tasnif ve tahlile yönelik imkân sağlayacak çeşitli bilgilerin de derlenmesi son derece önemlidir. Böylece hem metinlerin tanıklarıyla kayıt altına alınmış olmasını hem de bu metinlerden hareketle yapılacak çalışmaların bilimsel düzlemlerde terim, tanım ve tasnif konularını çözümleyecek niteliklere sahip olmasını kolaylaştıracaktır.

Her derlemede, ilgili kültürel ortamın nitelikleri doğrultusunda şekillenen ve beliren lakaplardan hareketle ortaya çıkan tanım, tasnif ve tahlil süreçleri kendine özgü olacağından, lakaplarla ilgili burada değerlendirilen tanım, tasnif ve tahlil ögelerinin genel ve bu çalışma kapsamında elde edilen verilerden hareketle oluşturulmuş olduğu belirtilmelidir. Bu bakımdan her çalışmada oluşacak yeni tanım, tasnif ve tahlil birikimlerinden zaman içinde daha bütüncül, kapsayıcı ve belki genele uygulanabilir veri ve paradigmaların oluşabileceğini söylemek mümkündür.

Lakaplar yalnızca birer dil ve folklor ürünü olarak basit veriler değil toplumun iletişim tür, süreç ve dinamiklerini çeşitli boyutlarıyla yansıtan ve bu bakımdan çok yönlü özelliklere sahip olduğu görülen olgulardır. Dolayısıyla lakaplarla ilgili yapılacak çalışmalarda başta adbilim ve folklor olmak üzere çeşitli dil, kültür ve iletişim inceleme, araştırma ve çözümleme disiplinlerinin görüş ve yaklaşımlarından birlikte istifade edilmesinin, söz konusu çalışmalar aracılığıyla elde edilecek sonuçların çok yönlü ve derinlikli olmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Acıpayamlı, O. (1992). "Türk Kültüründe 'Ad Koyma Folkloru'nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi". *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri* (*IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar*) içinde (ss. 1-14) Ankara: Hagem.

Aça, M. (1998). "Türk Destanlarındaki Epitetler Hakkında Dört Eser ve İlhan Başgöz'ün Bir Yazısına Dair". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6, 693-699.

Akdağ, Ö. (2015). "Çeşmelisebil'de Lakaplar ve 1934 Lakap Kanunu". *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 725-734). Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim (1. 2. 3. Ciltler)*. Ankara: TDK.

Aktaş, E. (2017). "Hakas Epik Geleneğinde Antroponim Yapılar". *Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı* içinde (C. 1, ss. 75-105). İstanbul: Çantay Yayınları.

Aktay, Ş. (2019). *Rus Antroponimisi: Kuramlar ve Uygulamalar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atlı, S. (2017). "Manisa'nın Demirci İlçesindeki Lakaplar Üzerine Bir İnceleme". *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41/1), 101-137.

Atsız, B. (1984). "Lakaplar". Tarih ve Toplum, 2/2, 26-28.

Aydın, M. (2006). "Adbilim Açısından Ordu ve Samsun Ağızlarındaki Bazı Lâkaplar". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 16, 25-47.

Başgöz, İ. (1986). "İnsan Adları ve Toplum". *Folklor Yazıları* içinde (ss. 215-224). İstanbul: Adam Yayınları.

Bekki, S. (2012). "Türkiye'de Epitetler Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Köroğlu'nun Bir Şiirinin Tahlili". *Millî Folklor*, 95: 202-214.

Boyraz, Ş. (1998). "Lakaplar Konusunda Bazı Dikkatler ve Bir Yöre Örneği". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 8, 107-138. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/seref_boyraz_lakaplar_bir_yore_ornegi.pdf, ss. 1-19. (Son Erişim: 12.04.2021)

Coşar, A. M. (2003). "Trabzon'da Kullanılan Lakaplar Üzerine Bir Derleme-Değerlendirme". *TDAY-Belleten* (1999-47), 27-40.

De Klerk, V.-Bosch, B. (1997). "Naming Practices in the Eastern Cape Province of South Africa". *Names*, 44/3, 167-188.

Demirci, Ü. Ö. (2014). "Ardahan'ın Hanak İlçesinde Kullanılan Lakaplar". *Acta Turcica*, "*Kültürümüzde İsim"*, 6/1 (1), 1-12. https://actaturcica.files.wordpress.com/2020/01/vi_i_a_10.pdf (Son Erişim: 12.04.2021).

Dunkling, L. (1993), *Dictionary of Epithets and Terms of Address*. London: Routledge.

Ercilasun, A. B.-vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erol Çalışkan, Ş. S. (2016). "Türk Folklorunda Lâkap Verme Geleneği: Bartın Örneği". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/3, 103-126.

Hasbay, S. (2019). *Kars'ta Kullanılan Lakaplar Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İvgin, H. (1983). "Vezirköprü'de Lakaplar". *Türk Folkloru*, 44/3, 5-6.

İzmirli, Y. (2016). *Rodoslu Türklerin Lakapları*. İzmir: Duvar.

Kabak, T. (2016). "Lakaplar ve Uzuncaburç Kasabasında Lakap Verme Geleneği". *Acta Turcica, "Kültürümüzde İsim"*, 6/1 (1), 1-30. https://actaturcica.files.wordpress.com/2020/01/vi_i_a_11.pdf (Son Erişim: 12.04.2021).

Kardaş, C. (2018). “Muş İli Merkezinde Kullanılan Erkek Lakapları”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11/23, 207-226.

Keskinkılıç, E. (2014). “Sultanî Lakaplar (veya devletlü ve saadetlü lakaplar)”. *Acta Turcica, “Kültürümüzde İsim”*, 6/1 (1), 1-22. https://actaturcica.files.wordpress.com/2020/01/vi_i_a_09.pdf (Son Erişim: 12.04.2021)

Kibar, O. (2017). *Ağaköy Lakapları. Köy Lakapları Üzerine Bir Tasnif Denemesi*. Biga: Yarım Elma Kültür Yayınları.

Küçük, A. (2019). “Halk Bilgisinin Eğlence, Gizli Dil ve Argoya Dönük Temsilleri”. (Ed. Mustafa Açа). *Halkbilimi El Kitabı* içinde (ss. 505-528). Ankara: Nobel Akademik.

Leslie, P. L.-Skipper, J. K. (1990). “Toward a Theory of Nicknames: A Case for Socioonomastics”. *Names*, 38/4, 73-82.

McDowell, J. H. (1981). “Toward a Semiotics of Nicknaming: The Kamsá Example”. *The Journal of American Folklore*, 94/371, 1-18.

Molefe, L. (1999). *Onomastic Aspects of Zulu Nicknames with Special Reference to Aource and Functionality*. University of South Africa (Doktora tezi).

Morgan, J.-vd. (1979). *Nicknames: Their Origins and Social Consequences*. London: Routledge & Kegan Paul.

Musaoğlu, M.-Baldane, O. (2016). “Ağrıs/Ağras Kelimesinin Etimolojisi ve Türkiye Türkçesinde Özel Ad Olarak Kullanımı Üzerine”. *Gazi Türkiyat*, 18, 1-18.

Mustak, C. (2001). “Geçmişten Günümüze Buldan’da Kullanılan Lakaplar”. *İrfan Ertuğrul-Turgut Tok* (ed.). *Buldan Sempozyumu Bildirileri* içinde (Cilt 1, ss. 880-885), Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları.

Oğuz, Ş.-Oğuz, İ (2007). “Lakap Verme Geleneğinde Manisa İli Demirci İlçesi Örneği”. *Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri. 38. ICANAS Bildirileri* içinde (ss. 1127-1139).

Öger, A. (2014). “Avanos Yöresinde Lakaplar ve Bir Soyağacı Örneği”. A. Öger (Ed.). *Avanos Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 33-46). Ankara: Grafiker.

Özkan, N. (2016). “Adlandırma Yöntemi Olarak Lakaplar ve Büyükkışla’daki Örnekleri”. *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde (C. 3, ss. 180-189). https://bozoksempozyumu.bozok.edu.tr/dosya/cilt3.pdf (Son Erişim: 12.04.2021).

Öztürk, J. (2016). “Antakya Köylerinde Lakaplar”. (Ed. Sacit Uğuz-Bülent Arı) *Dr. Mehmet Tekin’e Armağan* içinde (ss. 262-281). Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları.

Paçacıoğlu, B. (1997). “Yiğit Namıyla Anılır”. *Sivas Altıncı Şehir*, 2, 20-22.

Sağlam, M. H. (2020). “Fakir Baykurt’un Köy Romanlarında Lakaplar”. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XLIV/XLIV (1), 256-280.

Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi 1*. Giriş. Ankara: AKMBY.

Şahin, İ. (2019). *Adbilim*. Ankara: Pegem Akademi (4. Baskı).

Tan, N. (2016). “Rodoslu Türklerin Lakapları Bağlamında Ad Biliminde Lakapların Önemi”. *Türk Dili*, CX/777, 103-107.

Ustaoğlu, M. (1986). “Kayseri’deki Lakaplar Üzerine.” *Erciyes*, 9 (87), 30-31.

Yaldızkaya, Ö. F. (2014). “Emirdağ’da Lakaplar Üzerine Bir Araştırma”. *Acta Turcica, “Kültürümüzde İsim”*, 6/1 (1), 1-16. https://actaturcica.files.wordpress.com/2020/01/vi_i_a_08.pdf (Son Erişim: 12.04.2021).

Zengin, D. (2014). *Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları. Sosyo-Kültürel ve Bilimsel Bir Yaklaşım*. Ankara: Kurmay.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: https://sozluk.gov.tr/ (Son Erişim: 12.04.2021)

URL-2: https://tr.wikipedia.org/wiki/Lakap (Son Erişim: (Son Erişim: 12.04.2021).)

TİPİK TOPONİMİ MODELLERİNİN UYGULAMALI SORUNLARI

APPLIED PROBLEMS OF TYPICAL TOPONYM MODELS

Prof. Dr. Bekjan ABDUALİULI*

Özet

Kazak dilinin toponimi sözcük dağarcığında geçmiş tarihten kaynaklanan birçok yer ve su isimleri korunmuştur. Bu isimler yapısal sistemlerine göre bir tür tipik örnekler oluşturur ve farklı bölgelerde tekrarlanır. Tipik örnekler, uzun yüzyılların meyvesidir, onların doğal nesneleri isimlendirilme işlevi ve dilde duraklaması kendi bağımsız yapısına sahip bir sistem olduğunu göstermektedir. Toponimilerin oluşturulmasında yer alan belirli bileşenler, birbirinin yerine kullanarak yüzlerce yeni isimlerin oluşturulmasına temel olur. İkinci özelliği çok yönlü yeteneğe sahiptir. Yani bir tek doğal tesislerle sınırlı kalmaz, dağ, su, şehir, kurum, vb. gibi tesislerin birkaç türünü adlandırabilir. Yer ve su isimlerinin bu imkanları Kazakistan toponimisi reformunda son 30 yıldır etkin bir şekilde kullanılmakta ve şehirlerarası tesislere de verilmektedir. Bu deneyim, günümüzde tarihi değerleri günümüzün ihtiyacına yaratmak için mükemmel bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Türk dillerinin ortak tarihlerinden kaynaklanan yer ve su isimleri farklı ülkelerde korunagelmektedir. Onların anlamlarından Türk halklarının yer ve suları adlandırmadaki yaratıcılığı da görülür. Mevcut tipik modellerle birlikte yazıtlar dilinde korunan isimler de günümüz neslini yetiştirmenin mükemmel bir aracı olabilir. Makalede tarihi toponimileri şehir kültüründe kullanmanın Türklerin dilsel mirasını modernize etmenin yeni bir yöntemi olarak kullanıldığı önerilir.

Anahtar kelimeler: *toponimi, küreselleşme, alansal yöntem, tipik model, coğrafi harita, Türk bütünlüğü*

Abstract

in the toponymic fund of the Kazakh language, many names of lands and waters dating back to the history of the past have been preserved. These names, according to their structural system, form a kind of standard models and are repeated in different regions. Typical examples indicate that the fruit of long centuries, their function of naming natural objects and their stabilization in the language is a system that has its own independent structure. The specific components involved in creating a toponym create the basis for creating hundreds of new names, using them interchangeably. The second feature has a universal possibility, i.e. not to be limited to one natural object, but to name several types of objects, such as a mountain, water, city, institution, etc. These features of land and water names have been effectively used in the reform of toponymy in Kazakhstan over the past 30 years and transferred within urban objects. This experience has already been formed as an excellent method of creating historical values for the needs of today. In different countries, the names of lands and waters that go back to the common history of the Turkic languages have been preserved. Their personality and meaning also reflect the creativity of the Turkic peoples

* *L.N.Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, bekzhan_a7@mail.ru.*

who call the earth-water. In addition to the existing standard models, names preserved in the language of written monuments can also be an excellent means of educating the modern generation. The article suggests the use of historical place names in the culture of the city as a new way to modernize the linguistic heritage of the Turks.
Keywords: *toponymy, globalization, spatial method, typical model, geographical map, Turkish integrity*

Toponimik isimler, bizden önce de var olan ve gelecekte de var olacak tarihi mirastır. Bu yüzden onu tarihin mektubu olarak korumak ve geleceğe emanet etmek önümüzdeki büyük görevlerden biri sayılır. Bu yönden isimlerin doğasına ait iki ana nokta üzerinde durumamız gerekir. *Birincisi,* yer ve su isimlerinin korunması hakkında: küreselleşme sürecinde ne gibi değişiklikleri geçirecek, gelecekte tarihi temelini ne kadar koruyabilecekler, günümüzün nesli ne gibi değişiklikler yapabilir? gibi soruların cevabını ele alacağız. Bu, günümüz toponimisindeki çok önemli sorunlardan biridir. *İkincisi,* bu isimleri uygulamalı yönde incelemedir. Bunlardan biri, ortak Türk yer adlarının tanımını yaparak yayılma alanını genişletme yollarını incelemektir. Bunlar alansal araştırma yöntemleri ile gerçekleştirilir. Eski adlar coğrafik bakımdan araştırılmalı ve haritalarda yansıtılmalıdır. Son yüzyıllarda belirli bir devletin iç topraklarında yaygın olan isimler var. Bununla birlikte Türklük dönemleriyle kesişen ve birkaç devletin topraklarını kapsayan isimler de vardır. Kapsama alanı, ülke ve toprağın bütünlüğünü temsil eder. Ayrıca, bunlar o toprakların farklı milletlerin ve Türk halklarının yerleşimi olduğuyla ilgili bilgileri de sağlar.

Bu bağlamda, ortaya çıkan bazı sorunlar üzerinde de durmalıyız. Günümüz küreselleşme döneminde her ülke ulusal değerlerini derinden önemsiyor ve tarihi mirasa öncelik veriyorlar. Bu durumda Türk tarihi isimlerinin başka isimlerle değiştirildiği ve yok olma tehlikesi altında olduğu gizlenilemez. Bu özellikle Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti topraklarında korunagelen isimler için de geçerli bir sorundur. Bu ülkelerdeki ana diller Rusça, Çince olduğundan, onomastiklerin de bu dillerin gelişimine imkan sağlayacağı doğaldır ve yeni devrin ekonomik gelişme hızı da yer adlarının güncellenmesi üzerinde güçlü bir etkiye sahip olur. Bu nedenle, yer adlarının yayılma alanını belirlemek için Türk yer ve su adları korunan eski haritaları derleme işleri de önemli görevlerden biri sayılır. Her geçen yıl değişen isimlerle birlikte coğrafi haritaların dilsel görünümü de yenilenir.

Kazak topraklarının onomastik alanı yaklaşık üç yüz yıllık bir bağımlılıktan sonra bu konuya ihtiyatlı bakmaya çağırır. Örneğin, Kazakistan tarihindeki zor dönemlerin sonuçları otuz yıllık bir süre geçse bile tamamen ortadan kalkmamıştır. Rus İmparatorluğu ve sonraki Sovyet hükümeti dönemindeki siyasi, ekonomik dönüşümlerin tümü yer adlarına yansıdı ve Kazak bozkırlarına

Rus isimleri yayılmaya başladı. Bağımsızlığımızı kazandıktan sonra birçok isimlerin Kazakçaya değiştirilmesine rağmen günümüze kadar korunagelenleri de az değildir ve yakın bir dönemde temizlenmesi de kolay olmayacaktır. Bu gibi tarihsel deneyim yer ve su isimlerini kapsamlı bir şekilde incelemeye ve onların dağıtım alanlarını belirlemek ve uluslararası düzeyde Türklere ortak isimleri günümüzün sorununu çözmeye çağırır.

Şimdi önce bahsettiğimiz *ilk soru* üzerine duralım. Kazakistan toponimisi günümüzde eski yer ve su isimlerini yeniden oluşturma ve ekonomik kalkınma ile bağlantılı olarak ortaya çıkan yabancı isimlerle mücadele durumunu yaşıyor. Bağımsızlığın ilk yıllarından bu yana, Sovyet ideolojisine göre verilen yabancı isimlerin değiştirilmesine hukuksal bakımdan büyük önem verilmiştir. Tarihi isimleri yeniden oluşturma çalışmaları başladı. Özel Dil Yasası yürürlüğe girdi. Yasada yer ve su isimleri özel bir madde halinde yer aldı. Sonuç olarak, çoğunlukla yerleşim merkezleri ve yerleşim merkezlerindeki devlet tesislerinin isimleri tarihi isimleriyle değiştirildi, yeniden ortaya çıkanlarına tarihi isimler verildi (Memlekettik til sayasatı, 2014.).

Bu bağlamda, tarihi yer ve su isimlerinin gelişimi üzerinde kısaca duralım. Kazak halkının tesislere isim verme tarihi çok eskilere dayanır. Yerkabuğu ile onun özelliği, nehirlerin, göllerin türleri, nitelikleri, ülkenin tarihiyle ilgili olaylar vb. yer ve su isimleri olarak dilin söz varlığından yer almıştır. Göçebe geleneğin şartlarına göre doğayı tanımadan, onun inceliklerini bilmeden geniş bozkırda yaşamak imkansızdı. Yılın dört mevsimi boyunca, kendi topraklarında göç eden halk her doğal tesisi gözleriyle gördü, onun özelliklerini tanıdı ve ona göre isim verdi. Böylece isimler aracıyla gidecek yerlerinin yönlerini belirledi, yeri sahiplenmenin kendine has sistemi ve kurallarını oluşturdu. Kazak toponimi varlığının ana kısmı - coğrafi isimlerdir (Januzak, 2010).

İdeolojik isimleri tarihi isimlerle değiştirmeye başladığında toponimi sözcük dağarcığındaki isimler alındı. Yani bozkır bölgelerinin isimleri şehir içi tesislere verildi. Şimdi bu model, büyük şehirlerden köylere kadar tüm büyük, küçük yerleşim merkezlerinde uygulanmaktadır. Bu nedenle, yeni isim verme ve yeniden adlandırma çalışmalarında elde edilen büyük başarı, sadece tarihi isimleri geri getirmekle kalmadı, aynı zamanda tarihsel sürekliliği de içeren yeni bir adlandırma geleneği oluşturdu. Böylece, eski toponimileri yeni dönemin ihtiyaçları için yararlanma yöntemi ortaya çıktı, oluşturuldu ve uygulandı. Böylece, Kazak tarihinin bir aynası olarak yüzyılların derinliklerinden gelen eski isimler şehir onomastiğine de tarihi bilgisel anlam kattı. Örneğin, Nur-Sultan şehrinde Aral, Arşalı, Arnasay, Akbastau, Akköl, Aksu, Aktau, Aktastı, Bulantı, Jarsuat, Josalı, Kökbastau, Koksengir, Köktöbe, Karasaz, Karatal, Koyandı, Kızbel, Kırat, Kumbel, vb. gibi coğrafi tesis isimleri, bununla birlikte Akmeşit, Almatı, Ayagöz, Balkantau, Esik, Merke, Otırar, Sarayşık, Sauran, Sozak, Sığanak, Taraz, Türkistan, Turan ve diğerleri

gibi tarihi şehir isimleri şehir sokaklarına verildi. Bu isimler, doğup büyüdükleri yerin tarihi ve yerli halkın kültürü hakkında sakinlere bilgi verme işlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Kazakistan onomastiğinin tarihsel deneyimi ve modern yöntemi şehir ile köyü, tarih ile geleceği, halk ile onun yerli kültürü arasında bir bağlantı görevini üstlenir, yani birliği, bütünlüğü ister.

Aynı zamanda, Kazak toponimisi küreselleşmenin etkisinden de ayrı kalmamıştır. Devlet tesisleri belirtilen koşullar altında geleneksel isimlerle adlandırılıyorsa da özel tesisler Rusça, İngilizce ve diğer dillerdeki yabancı isimlerle adlandırılmaktadır. Bu bağlamda şunu anlatabiliriz. Kamu tesisleri park, sokak, kültür merkezleri, vb. gibi devlet kuruluşlarıdır, özel tesisler ise ticaret merkezleri, satış noktaları, lokantalar, vb gibileridir. Şehirlerde faaliyet gösteren yabancı büyük şirketler, vb. yabancı isimleriyle adlandırılır. Onları taklit eden yerli iş adamları arasında da yabancı dilde ad verenleri vardır. Bilim adamları, aydınlar, eğitimli vatandaşlar tarafından bu isimleri Kazakçalaştırmak için çeşitli yollar öneriliyor. Ancak kurumlar piyasa ilişkilerine uygun çoğunluğun taleplerine göre uyum göstermeye öncelik veriyor. Sonuç olarak, şehirlerin dilsel görünümü Kazakça ve diğer dillerdeki isimlerle kaplıdır. Bu durumda Türk ve dünya halklarının deneyimlerinin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, yıllarca süren bağımlılığın ve küreselleşmenin etkisini de inkar etmek imkansızdır. O yüzden bu sorunun zamanla çözüleceği tahmin edilmektedir.

Kazakistan'ın yer ve su isimlerini normlama çalışmalarının ana fikri, ülke ve toprağı birleştirme ve mevcut problemlerle mücadele etmektir. Bu yöntemi öne alarak genel Türklük alan seviyesine yükseltebilirdik. Bu, elbette, uluslararası ilişkiler, uluslararası hukuk, ekonomi, siyaset bilimi, kültürel çalışmalar vb. alanları kapsayan çok büyük bir meseledir. Kültürel yöne öncelik vererek, yer ve su isimlerini Türk halklarının ortak çıkarları için kullanabiliriz.

Dikkate alınması gereken *ikinci* sorun, yer ve su isimlerinin yayılma alanının belirlenmesi, yani genel Türk dünyasındaki ortak isimleri Kazakistan modelinde tesislere verme işinin ele alınması gerekir. Yer ve su isimlerinin geniş bölgelerde yaygınlık kazanan türlerini açıklamamız ve ortaklaşa yararlanmamız gerekir. Türk ülkelerinin şehirlerinde aynı isimlerin bulunması kuşkusuz ortak akrabalık duygularımızı etkiler. Türk birliğinin bu gibi önemli temellerinin kapsamlı bir şekilde araştırılması ve tarihi bütünlüğü günümüzde yenilemenin toponimi dahil olmak üzere dilsel mekanizmasına dönüşmesi gerekir. Bunu yapmak için, Türk dillerinin teorik ve uygulamalı yönlerde olanaklarını paralel olarak araştırmak ve bunları ortak çıkarlarla uygun hale getirmemiz gerekir.

Günümüz bilim dünyasında *alansal toponimi* kavramı kalıplaşmaktadır. Bu *yer adlarının yayılma alanı* anlamında bir terimdir. Yer ve su isimlerinin yayılma sınırlarını belirlemek için disiplinler arası iletişimde veya çeşitli

bilimlerin kavşağında yapılan araştırmalar büyük önem taşımaktadır. Eski Türk dönemlerinden beri korunan yer ve su isimleri günümüzde de çoktur. Onların tipik modelleri bütün bölgelerde kullanılmaktadır. Toponimiler, yeryüzündeki çeşitli doğal ve insan yapımı tesislerin isimleridir. Bu özelliğinden dolayı bazı bilim adamları ona "yerin dili" tanımını vermektedir. Toponimilerin bu doğası onların doğrudan dilbilim, tarih, coğrafya bilimleri ile bağlantı yapmasını sağlar. "Bağlantı" kelimesinin anlamlarına bakarsanız, şunu fark edebilirsiniz: yer ismi – dilsel damga, belirli bir dilin sözcüksel unsurudur; yer ismi – yerin niteliği, tesisin bulunduğu noktadır; yer ismi – yüzyıllarca korunagelen bir tarihtir. Tesisi adlandırırken, yer adlarını adı geçen üç alanı «bağlayıcı» olarak değil, tam tersine üçünün kesişmesinden ortaya çıkan özel bir alan olarak ele almamız gerekir. Çünkü yer adlarının anlamları ile işlevinden söz konusu üçünün birini hariç tutarsak kendine has özelliği tamamen açıklanmaz. Bu özellikleriyle ilgili günümüzde toponimileri araştıran bilim adamları bir tek dilbilimci, coğrafyacı veya tarihçi değil, genel olarak toponimist olmalıdır. Her alan kendine sahiplenmemesi gerekir. Aksine onları birbirleriyle bağlantılı araştırsa çalışmalar verimli olacaktır teklifi söylenmektedir (Basik, 2008 s. 8). Bu nedenle, toponimileri araştıranlar da büyük bir görev ve sorumluluk üstlenir. Çünkü onun coğrafya, tarih, dilbiliminden bilgisi olması gerekir. Özellikle alansal toponimi yöndeki araştırma çalışmalarını başladığınızda adı geçen alanlardan bilgisi var uzmanların olması çok önemlidir.

Alansal toponimide göz önünde bulundurulması gereken bir diğer konu, yer ve su isimlerinin yapısal sistemindeki özelliklerdir. Yapısındaki bileşenler değiştirilebilir. Dağılım alanını belirlerken aynı adın tekrarlandığı ve yapısındaki bileşenlerinin tekrarlandığı da görülür. Tarihten gelen toponimi örnekler hem çeşitli hem de bir bütündür. Türlü biçimlerde yapıldığından çeşitlidir, yapılarındaki bileşenler tekrarlandığından bür bütündür ve genel toponimiye bir bütün nitelik kazandırır. Örneğin, **Bel**kudık, **Bel**toğan, Sary**bel**, vb. gibi "bel" kelimesiyle yapılan isimlerin yapısındaki ikinci bileşenlerle de çeşitli yer isimleri yapılır: Ak**kudık**, Taldı**kudık**, Ay**toğan**, Ak**toğan**, **Sarı**tau, **Sarı**özek, vb. kelime dağarcığını incelersek son örneklerin yapısındaki *ak, taldı, ay* bileşenleri ile de yüzlerce ismin oluşturulduğuna tanıklık edebiliriz. Sayısı belli olan bileşenlerle çok sayılı toponimilerin oluşturulması yer adları yapımındaki geleneksel bir yaklaşımdır. Bu nedenle günümüze uygun modern isimler yapımındaki bu örnekleri canlandırarak kullanılabileceğimizi belirtmemiz gerekir.

Kazak dilindeki yer adlarının tipik modelleri üç sorunun temelini belirler: *birincisi,* daha önce de belirttiğimiz gibi, her bir ismin yapısındaki yer adları yapımı bileşenlerinin tekrarlanmasıdır. Akjar, Küygenjar, Kızıljar, Karajar vs. birleşmiş toponimilerin çoğunluğu *adır, aral, asu, bel, jota, kır, kırat, kırka, say, tau, töbe, şokı* vs. coğrafi terimlerden oluşur: Ağadır, Kökaral, Asusay,

Belbulak, Karajota, Karakır, Akkırat, Kırkalı, Karatau, Aktöbe, Ayırşokı vs. toponimiler yapısındaki bileşenlerin bu gibi değişimi – onların toponimik bir unsur olarak hem yerleştiğini hem de kalıplaştığını gösterir. Bu toponimi bileşenlerine Kazak bozkırının her bölgesinde rastlanır.

İkincisi, yerleşen tipik örnekler Kazakistan topraklarında sıkça tekrarlanır. Derlenen malzemelere göre şu örnekleri verebiliriz: **Akköl:** *Akmola ilinde* bir göl, şehir, köy ismi; *Almatı ilinde* göl, şehir ismi; *Atırau ilinde* köy ismi; *Batı Kazakistan ilinde* göl, yayla, kışla, köy isimleri; *Jambıl ilinde* yerleşim merkezi; *Karağandı ilinde* yerleşim merkezi; *Kostanay ilinde* göl ismi; *Güney Kazakistan ilinde* köy ismi; *Pavlodar ilinde* köy ismi; *Kuzey Kazakistan ilinde* göl, yerleşim merkezi olarak kaydedilmiştir (Januzak vd., 2006). Kazakistan topraklarında tekrarlanarak kullanılan ve farklı bölgelere yayılan buna benzer isim örneklerine çok rastlanır.

Toponimik kullanımda bulunan bir özellik, isim ve adlandırılmış tesisler arasında anlamsal bağlantı her zaman korunmaz. Örneğin, daha önce değindiğimiz "Akköl" yer adının anlamı gölün rengini belirtir, yani su tesislerine, göle verilen isimdir. Ancak günümüzde şehir, köy, yayla, kışla, yerleşim merkezleri gibi doğal ve insan yapımı tesisler de bu isimlerle adlandırılır. Belirli bir alanla sınırlı kalmayıp işlevi sırasında bu gibi çok yönlü imkanlara sahip olması bağımsızlığının göstergesi olabilir ve bu bağımsızlık onların yaygınlaşmasına katkıda sağlar. Aynı isimlerin her bölgeye yayılması belirli bir dönemde değil, halkın yaşamına ve ekonomisine, göçebe geleneklerine dayanan uzun bir tarih boyunca oluşmuştur.

Üçüncüsü, bazı yer adlarının yayılma alanı birkaç ülkenin topraklarını kapsar, yani kökenleri ortaktır, tarihi ortaktır. Örneğin, "Aksu" yer ismi Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kafkasya, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti topraklarında rastlanır. Buna benzer Aksay, Akbulak, Aktau, Aktas, Kızılkiya vs. yer ve su isimleri Orta Asya'daki bazı ülkelerde bulunmaktadır (Mirakmalov, 2018, s. 28-32). Bu isimlerin yardımıyla Türk halklarının yaşadığı bölgeler hakkında bir varsayım yapılabilir.

Türk toponimi alanı tarihi ve modern özellikleri bakımından araştırması gerekir. Yazıtlarda da Türk bütünlüğünün sembolü olan yer ve su isimlerine güzel örnekler rastlanmaktadır. Őgüreš eli (Ögüreş ili), Orqan //Orqun> Orhon, Ötüken eli (Ötüken ili), Köger (Köger), Kögmen> (Kögmen), Kögmen aša (Kögmen aşa), Jenčü (İnci), Ertis (Ertis), Altun yïš (Altun yış) veya Günümüz Altay, Arqar bašï (Arkar başı), Qara bulaq (Kara bulak), Qara qum (Karakum), Qorγan (Korğan), Temir qapïγ (Temir kapığ), Üč ïduq (Üç ıduk ~Üç Uyık), Yar ögüz (Yar ögüz), Yašïl ügüz (Yaşıl ügüz) vs. (Sartkojaulı, 2012, s.45-189) gibi birçok yer ve su isimleri bizim için tarihe kadar uzanan kutsal bir hazinedir ve doğru bir şekilde kullanılırsak Türk halkını pekiştirmek için mükemmel bir araç

da olabilir. Edebi eserlerde ve bilimsel araştırma çalışmalarında saklanmamalıdır, bugünün ihtiyaçları için yararlanılmalı ve kullanılmalıdır.

"Türk Birliği" fikri yaşamalı ve sürekli gelişmelidir. Onu uygulama mekanizmalarından biri, Türklük toponimi sözcük dağarcığından birlikte yararlanmamızdır. Yürütülen bilimsel ve pratik çalışmalar disiplinler arası düzeyde, yani coğrafya (haritacılık), tarih, dilbilim alanlarının kesişiminde kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmelidir.

Kaynaklar

Memlekettik til sayasatı (normativtik-kukıktık aktiler jinağı). (2014). Astana: Ş.Şayahmetov atındağı Tilderdi damıtudın respublikalık üylestiru-adistemelik ortalığı.

Januzak, T. (2010). *Tarihi jer-su attarının tüptörkini*. Almatı: Sözdik-slovar.

Basik, S.N. (2008). *Obşaya toponimika: posobiye dlya studentov.* Minsk: BGU.

Januzak vd., *Jerinnin atı – elinnin hatı.* (2006). Ensiklopediyalık anıktamalık. Almatı: Aruna Ltd.

Mirakmalov, M.T. vd. (2018). Otrajeniye fiziko-geografiçeskih uslovii territorii v toponimii Uzbekistana. *Nauki o Zemle: vçera, segodnya, zavtra: materyalı IV mejdunarod.nauç.konf.* Kazan: Molodoy uçenıy.

Geografiçeskiye nazvaniya mira: Toponomiçeskii slovar na Gufo.me. https://gufo.me/dict/toponymy. 10.05.2021.

Sartkojaulı, K. (2012). *Orhon muraları.* Almatı: Abzal-Ay.

Köne türk bitik jazulı eskertkişterinde atalatın jer-su ataulaı http://atalarmirasi.org/258-kone-turk-bitik-zhazuly-eskertkishterinde-atalatyn-zher-su-ataulary. 10.05.2021.

RUS DİLİNİN KIRGIZ ONOMASTİĞİNE ETKİSİ

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN LANGUAGE ON THE ONOMASTICS OF THE SETTLEMENTS OF KYRGYZSTAN

Doç. Dr. Burul SAGINBAEVA[*]
Prof. Dr. Cumakadır KARAMOLDOEV [*]

Özet

Kırgızlar, Sovyet döneminde Rusça kelimelerden türetilen isimleri kullanmaya başladı. Sovyet döneminin sonlarına doğru hatta Kırgızistan bağımsızlığını kazandıktan sonra bile Rusça'dan alınan yeni isimler kullanılmaya devam etti. Savaş sırasında (1941-1945) Kırgızlarda Rus askerî terimlerine dayanan yeni isimler ortaya çıkmıştı: Mareşal, Frontbek, Pobeda vb. Sovyetler Birliği'nin her alanda en gelişmiş olduğu yıllarda (1946-1985) Rus dilinin etkisiyle Kırgız antroponiminde; Alla, Boris, Zina, Ilyich, Kosmos, Maria, Ninakan, Suezdbek gibi Rus isimleri ortaya çıktı. Rus dilinin etkisi, Kırgız toponimisine de yansımıştır. Tarihsel verilere göre XIX. yüzyılın 60'lı ve 80'li yıllarında Rus göçmenlerin Kırgızistan'a gelişiyle birlikte Rus diline dayalı yer isimleri ortaya çıkmaya başladı. Çarlık politikasının adaletsizliği nedeniyle İssık-Köl bölgesinde yaşayan yerel Kırgızlar, en güzel topraklarından ve otlaklarından ayrılmak zorunda bırakılıp dağlara vadilere doğru sürüldü. Kırgızların Issık-Köl çevresindeki otlaklardan taşınmalarının ardından onların kışın geri dönecekleri topraklara Ruslar, Ukraynalılar gibi bazı halklar yerleşerek kendilerine uygun toponim isimleri kullanmaya başladılar. Öncelikle Ruslar yeni yerleştikleri Kırgız köylerine Rusya'daki eski köylerinin isimlerini verdiler. Rus dilinden türetilen yer isimlerinin çoğu insan isimlerine dayanmaktadır. İkincisi, Kırgız yer isimlerine Rus yer isimleri türeten ekler eklenerek yeni isimler yaratıldı: Temirovka, Bokonbaevskoye vb. Üçüncüsü, çeviriyle İssık-Köl bölgesindeki Taştak toponimi Kamenka, Ak-Suu bölgesindeki Cıluu-Bulak, Cıluu-Suu – Työploklıuçenka olarak adlandırıldı. Böylelikle Ruslar bir asırdan fazla bir sürede siyasî, ekonomik ve kültürel etkileri sebebiyle Kırgız yaşamına çok sayıda iz bıraktı.

Anahtar Kelimeler: *Rus dilinin etkisi, antroponim, insan isimleri, toponim, yer isimleri, askerî terimler.*

Abstract

Behind each name of a settlement is the root cause of the name and its subsequent renaming. Traditionally, Kyrgyz settlements bear the names of natural objects; rivers (Ak-Suu, etc.), wild animals (Kara-Kulzha, etc.), plants (Enilchek, etc.), household utensils (Bishkek, etc.), etc., but not the names of people. This is evidenced by the absence of human names in the names of settlements. On the contrary, people were named according to their place of birth and activity. For

[*] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi; burul.saginbayeva@manas.edu.kg
[*] Kırgızistan Milli Devlet Üniversitesi; jumakadyr55@mail.ru

example: Mahmud from Kashgar-Barskhan (XIв), Zhusup from Balasagyn (XIв), Bishkek baatyr from Bishkek (XУШ). Currently, the renaming processes are ongoing. The modern system of place names is multi-layered, historically conditioned and is a national wealth. Along with this, the issue of the emergence of various anthroponyms is considered, which undoubtedly enriched the name row. A special place is occupied by the names associated with communist ideology and associated with the October Revolution, the names of the leaders of the communist movement and the Bolshevik party. A large layer of names is associated with the Great Patriotic War (1941-1945). Numerous anthropotoponyms are associated with the development of industry and culture in the Soviet Union (1946-1985). Numerous names are associated with the compact residence of various nationalities. For example; Leninpol, Rot-Front (Germans), Lipenka, Bogatyrovka (Ukrainians), Milianfan, Chelpek (Dungan), etc. Modern cartographic materials bear the old names. Therefore, it is necessary to streamline the names that are morally outdated and not informative.
Key words: *toponymy; settlements; natural objects; geographical names; oikonyms.*

Giriş: Onomastik, özel isimlerin toplamı, dil bilimin özel isimler hakkındaki bölümüdür (Rusça-Kırgızca sözlük, 2012, s. 581). Tarihi, dili, coğrafyayı, folkloru birleştiren ilim. Aynı zamanda onomastik, büyük ideoloji desek de olur. Çünkü bu ilmin ardında her bir halkın geçtiği yollar taşa damga basar gibi görünür. Bunu özellikle toponimlerde görmek mümkün. Toponimi adları tarihin şahidi olarak kendi zamanında o yerlerde yaşayan halkın toplumsal yüzünü yansıtır. Toprak ve suların adları öylesine koyulmaz, onun bir tarihi olur, efsaneye dönüşmüş bir anlamı olur.

Elbette toponimi adları, her şeyden önce, dille ilgili, dilin kelime yapısında yer alan görünüştür. Toponimler, ilk olarak belirli bir bölgedeki coğrafi adın bilgisini verir, ikinci olarak o adların sisteme koyulan, düzene sokulan toplamı anlamındaki bilgiyi de verir. Bu kelime eski Yunan dilindeki *topos* "yer", "yeryüzü" ve *onoma* "ad" sözünden alınıp, dünyadaki çoğu dilin sözcüklerine karışıp, terim olarak kullanıldı. O dilin tarihi, diyalektolojisi, linguistik coğrafyasıyla düğümlenen katmana dahil olur. Toponimi, coğrafi adların ortaya çıkışını, gelişimini ve şimdiki durumunu araştırır. Toponimlerin leksik yapısını, semantiğini, etimolojisini, gramatikal yapısını ve fonetik özelliklerini analiz etmek, coğrafi adları toplamak, onları sistemleştirmek ve yazımını düzene sokup, uygulamada kullanıma bağlı meseleler, coğrafi nesnelerin ilk adlandırılışı, ondan sonraki değişimi, yeni ad koyma yönündeki meseleler de toponimi ilminin doğrudan konusu olarak kabul edilir. Bu kelime Kırgız diline, Rus dili aracılığıyla dil bilimin gelişmesine bağlı olarak girdi. Toponimlerin dil bilim için en ilginç materyalleri olarak eski Türk dillerindeki dil birliklerini, diyalektlere özgü işaretleri, etimolojik, semantik vb. belirtileri verebilir. Biz bu makalede Kırgız dilindeki toponimleri tarihin şahidi olarak, Kırgız toplumunun başından geçenleri yansıtıcı dil malzemesi olarak ele alıyoruz.

Rusça Toponimlerin Oluşumu: Tarihi bilgilere bakıldığında, padişahla yönetilen Rusya'nın silahlı güçleri Kokond Hanlığını parçalayıp, Türkistan

generalliğinin valiliğini kurar. Onların ilk amacı, Rus göçmenlerin yaşayacağı köyü kurmaktı. (Akmatov, 2009, s. 143) Neticede Kırgız bölgesinde 1874 yılında Kara Balta'da Rusların ilk evi yapılmıştı. 1877 yılına kadar Çaldıbar, Dmitrevskoe (Talas) ve Mihaylovka köyleri oluşmuştu.

Kırgızistan'ın güneyinde ise Rus göçmenlerin kabul edilmesi daha önce olmuştu. Güney Kırgızistan'ın Rusya'ya katılışı ile Leylek ilçesinde 1868 yılında kömür fabrikası açılmıştı. Sülüktü kömür madeninin açılışında Rus kapitalistleri kendi sermayelerini Sülüktü kömür madenini açmaya 1868 yılından itibaren odaklanmaya başlamıştı. O zamanlarda Rus işçilerin Leylek ilçesinin çevresine gelmesiyle Rus dilinde ilk açıklayıcı toponimler oluşmaya başlamıştı. Rus dilinde konuşan halkın ortaya çıkması Leylekli Kırgızların diline, bir de toponimine etki etmişti. (Şamşieva, 2018, s. 6). Örneğin: Osmoy Pole, Sülüktü şehrine bağlı halkın yerleştiği büyük yurdun adı. Bu toponimiyi oluşturan birleşik sözcüğün birinci terkibi Rus dilindeki sıra sayı sıfatının (vosmoe) adaptasyona uğrayan şekliyse, ikinci terkibi "tarlanın" Rusça adlandırılışı olarak değerlendirilir. Şahta, Rus dilindeki anlamı çok değişmeyen bir toponim. Sülüktü şehrinin çevresine yerleşen büyük halkın adıdır (Şamşieva, 2018, s. 58-61).

Önceki Fergana bölgesinde Rusların birinci köyü olan Pokrovskiy, 1893 yılında Kurşab'da oluşturuldu.

1864 yılında Kuzey Kırgızistan Rusya'nın topluluğuna büsbütün eklenmişti. Tarihi bilgilere göre, 19. yüzyılın 60-80'li yıllarından başlayıp Kırgızistan'a Rus göçmenlerin gelmeye başlamasıyla Rus dilinin temelinde oluşturulan toponimler ortaya çıkmaya başladı. Diğer bir deyişle, Rus dilinin etkisi Kırgız toponiminde daha çok yer almaya başladı. Örneğin, *Mugalim* adlandırması *(Uçiteldin bagı)* Ceti Ögüz ilçesinin Con Bulak köyünün dağındaki yaylanın adıdır. 1910-1911 yıllarında, Ürkün'den önceki mevsimlerde Rus uyruğundaki bir kişi gelip çocukları okutur. O hikayeden sonra bu yer *Mugalim* diye adlandırılmıştı. (Akmatov, 2009, s. 143).

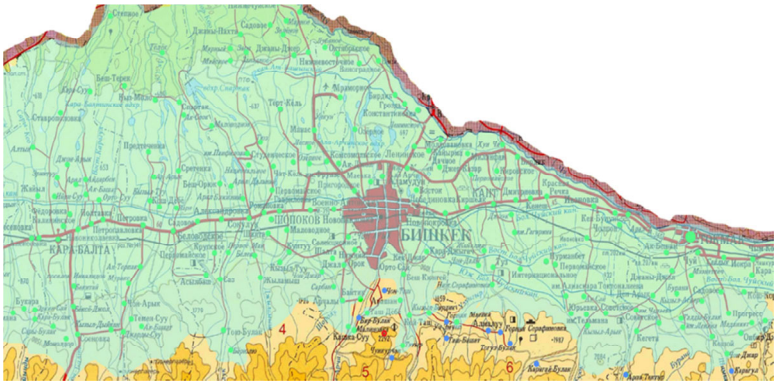
Padişahlık siyasetinin adaletsizliğinden dolayı, Isık Göl'de yaşayan yerli Kırgızlar en güzel yerlerinden, meralarından dağa taşa, vadiye sürülmüşlerdi. Isık Göl'ün çevresindeki Kırgızların yaşadığı yerlere onlar yaylaya gittikten sonra boş yerlere Ruslar, Ukraynalılar gibi halklar kitlesel biçimde yerleştirilip, o halklar kendi dillerine uygun toponimleri yarattı. Göçmen Ruslar kendilerinin önceden yaşadıkları Rusya'daki köylerinin adlarını koymuşlardı. Örneğin, *Bogatırovka*, Ceti Ögüz ilçesindeki köyün adı; *Grigorevka*, Isık Göl ilçesindeki köyün adı; bu köydeki Ruslar, Ukraynalılar önceden Rusya'da yaşadıkları köylerin ilk adını koymuşlardı. (Akmatov, 2009, s. 144).

Böylece, Rusların Rusya İmparatorluğu ve Sovyet Birliği dönemleriyle (108.-20.), beraber, bir asırdan fazla bir zamanda Kırgızlarla olan siyasi, ekonomik, kültürel etkisi Kırgız yaşamında çok iz bıraktı. Kırgız haritasında *Ak*

Suu'da *Teploklyuçenko*, *Tüptö Preobracenskoe, Keminde Semenovka, Bıstroreçenskoe, Tokmok*'tan başlayıp *Kara Balta*'ya kadar *İvanovka, Dmitrievka, Lebedinovka, Novopokrovka, Novopavlovka, Gavrilovka*, *Romanovka, Aleksandrovka, Belovodskoe, Petrovka, Petropavlovka, Novonikolaevka, Poltavka* vb. köyler ortaya çıktı.

Kırgızistan'da şimdi de Rus toponimleri ağır basar. Onlara örnek olarak aşağıdaki yer-su adları gösterilebilir: *Alekseevka, Aleksandrovka, Belovodskoe, Belogorka, Belıy-Piket, Blagoveşenka, Bogatırovka, Bogatır, Vasilevka. Verhnevostoçnıy, Vinogradnıy, VLKSM, Voenno-Antonovka, Voznesenovka, Voroşilov, Vostok, Vostoçnıy, Gavrilovka, Gagarin, Gudrostroitel, Golubin, Granim, Grigorev, Grigorevka, Dzerjinskiy, Dikiy, Dmitrovka, Dmitrievka, Dolinka, Dorojniy, Zareçniy, Zelenıy, İvanovka, İnternatsional, İnternatsionalniy, İskra, Kirov, Kisov, Kolpakovskiy, Koltso, Koltsovka, Kominteri, Kommunizm, Komsomol, Konstantinovka, Kornevskiy, Krasin, Krasnaya, Reçka, Krasniy Bostok, Krasniy Mayak, Kreml, Krupskoe, Kurskoe, Lebedinovka, Lenin, Lenin-Col, Leninpol, Leninskiy, Lesnıy, Lipenka, Logvinenko, Lublinka, Luyanov, Lugovoy, Mirnıy, Mihaylovka, Miçurin, Natsionalnıy, Nijnevostoçnıy, Nikolaevka, Novovoznesenovka, Novokanstantinovka, Novomihaylovka, Novonikolaevka, Novopavlovka, Orlinıy, Orlovka, Ostrokoneçnaya, Petropavlovka, Pioner, Piramida, Pitomnik, Plodovıy, Plodopitomnik, Pograniçnik, Podgornıy, Pokrovka, Polevoy, Poltavka, Pravda, Prjevalsk, Prigorodnıy, Sverdlov, Svetlaya Polyanna, Selektsionnoe, Semenov, Semenovka, Sovetskiy, Sosnovka, Sotsializm, Spartak, Stavropolovka, Stepnoy, Studençeskiy, Telman,Teploklyuçenka, Fakel, Fedorovka, Frunze, Tsentralnıy, Çapaev, Çkalov, Şokalskiy, Şurovskiy vb.* (Karasaev, 2015, s. 619-639)

Aşağıda verilen haritada Kırgızistan'daki Tokmok'tan Kara Balta'ya kadar olan bölgedeki Rus toponimlerinin yerleşimi görülmektedir:

Kırgız Cumhuriyeti topografik haritasından (tüm kurumlarda 1: 500000 ölçekli harita tüm kurumlarda kullanılır).

Rus Dilinin Kırgız Antroponimiyasına Etkisi: Kırgızlar Sovyet döneminde siyasi, ekonomik, kültürel, ideolojik etkiler aracılığıyla alınan yeni isimlerle birlikte Rusların takvim isimlerinden, Rus sözcüklerinden oluşan isimlerden de faydalanmaya başladı. Sovyet döneminin sonlarına doğru, Kırgızistan bağımsız olduktan sonra da yeni isimlerin kullanılması, ortaya çıkması, yeni öğrenimler hala devam ediyor. Rusların ve Kırgızların Ekim devriminden sonra, Sovyet döneminde ortaya çıkan, öğrenilen yeni anlamdaki isimlerin, semantik yönden motivasyon yönünden benzerlikleri çok olmuştu, örneğin:

- Ekim devrimine ve Sovyetler Birliği'ne ait isimler: *Oktyabr, Sovet, Soyuzbek, Sovhozbay, Kolhozbek, Şahterbek, Dokturbek, Maya, Marlena, Marlen, Lyutsiya, Melis vb.*
- Dünya siyaseti, kültürüne yönelik koyulan isimler: *Klara, Roza, Ernis, Marat;*
- Edebi eserlerin etkisiyle koyulan isimler: *Ruslan, Timur, German, Avtandil, Tinamin;*
- Çiçeklerin adlarından ortaya çıkan isimler: *Astra, Liliya, Roza.*
- Büyük Vatanseverlik Savaşı yıllarında (1941-1945) Kırgızlarda Rus dilindeki askeri terimlerin temelinde yeni isimler ortaya çıktı: *Marşal, Medalbek, Mayorbek, Salyum, Frontbek, Pobeda, Ceniş vb.*
- Sovyetler Birliği'nin bütün alanlarda en gelişmiş yılları (1946-1985) Rus dilinin etkisiyle Kırgız antroponimisinde aşağıdaki Rus isimleri, Rus sözcüklerinden oluşan isimler ortaya çıktı: *Aida, Alik, Alla, Arsen, Artur, Astra, Boris, Venera, Vera, Galya, Daniel, Diana, Zina, İliç, Kiparisa, Klara, Kosmos, Lira, Lyuza, Marat, Mariya, Mars, Ninakan, Raisa, Raya, Roza, Ruslan, Sveta, Sezdbek, Tamara, Timur, Emil, Elvira, Eleanora, Eliza, Ernis vb.*

Rus dilinin etkisiyle isimlerin verilişinde başka Türk dilli halkların çoğuna özgü aşağıdaki gibi değişimler oldu:

- Rus düzeninde *soyadı + adı + baba ismi* modelinde isim vermek;
- Soyadına *–in, -ina, -ev, -eva, -ov, -ova; baba ismine –iç,-iniçna, -eviç, --evna, -oviç, -ovna*, eklerini eklemek;
- Rus dilinin etkisiyle Kırgız adlarını Rus diline özgü vurguyla söylemek alışkanlığa döndü: *Gülba'ra, Gülmi'ra, Gülna'ra, Dami'ra, Dilba'ra, Dina'ra, Zami'ra, Nazi'ra, Ula'ra, Cami'lya*.
- Kırgızların ad soyadlarını resmi kayıtlarda sesleri Rusçaya göre değiştirip yazma alışkanlığı doğdu: *Ömüralı- Umuralı, Ömürzak- Umurzak, Abdırayım- Abdirayim, Bayımbet- Baimbet, Irıskeldi-Irıskeldi, Aytaalı- Aytalı, Dooronbek- Doronbek, Davranbek- Dauranbek, Ceenbek- Dcenbek, Cayloobay- Dcaylobay vb.*

Kominist İdeolojiye Bağlı Koyulan Toponimler: Kırgızlar Sovyet döneminde siyasi, ekonomik, kültürel, ideolojik etkiler aracığıyla aldıkları Ruslar isimlerinden yer adlarında da faydalanmaya başladı. Rus dili temelinde ortaya çıkan toponimlerin büyük bir bölümü insan isimlerinin esasında ortaya çıktı. Örneğin, *Lenin, Cdanov, Kalinin, Çapaev, Gagarin, Miçurin, Puşkin, Kirov, Telman vb*. Lenin ismi, Kara Suu ilçesine bağlı Ak-Taş köyü çevresindeki Cılkeldi köyünün önceki adlandırılışıydı. Bu adlandırma kominist partinin kurucusu ve yöneticisi V. İ. Lenin'e ithafen yapılmıştı. (Kara Suu Ansiklopedisi, 2020, s. 26).

Calal-Abad bölgesinin Suzak ilçesindeki *Blagoveşenka* köyü 1897 yılında *Blagoveşenko* adlı Rus tüccarının adından alınmış. Köy başlangıçta Ukrayna'nın Kiev bölgesinden göç ettirilen 300 aile (Ukraynalı, Rus vb.) tarafından kurulmuş. (Kırgızistan'ın yer su adları, 2018.)

Kominist partinin ve Sovyet hükümetinin yürüttüğü siyasetler temelinde Kırgızistan'ın yer adlarının çoğunluğu Rusçalaştırılmış ya da kominist sloganlara bağlı isimler koyuldu. Örneğin, "Bolşevik" adlandırmasına Kırgızistan'ın *Çüy, Isık Göl, Oş, Narın, Batken,* bölgelerinde rastlanır. Aynı zamanda *Leninskoe, Leninpol, Lenin Col Caş-Lenin İliçevka, Kalinin, Kirov, VLKSM Kreml Partsezd, Sovetskoe, Çapaev, Lebedinovka, Raykomol* gibi toponimlere de Kırgızistan'ın bütün bölgelerinde rastlanır. Özellikle kominist sloganlara bağlı olarak aşağıdaki gibi adlar verildi: *Alga, Birdik, Dostuk, Drucba, Cannı-Talap, Canı-Turmuş, Canı-Çek, Canı-Şaar, Keneş, Kızıl-Asker, Kızıl- Bayrak, Kızıl-Oktyabr, Kızıl-Tuu, Kızıl Kırgızstan, Natsionalnoe, Özgörüş, Örnök, Erkin-Too, Komintern, Kommunizm, Komsomol* vb.

Panfilov, Panfilovka, Voroşilov gibi toponimler savaştaki (1941-1945) kahramanların ismiyle ilgilidir. Örneğin, Panfilov İvan Vasileviç- Sovyetler Birliği'nin kahramanıydı, Moskova'yı korumada yiğitlik gösterdi. Kliment Efremoviç Voroşilov Sovyetler Birliği'nin iki kez kahramanı oldu.

Toponimlerin Önceki ve Sonraki Adlandırları: *Mayak,* Tüp ilçesindeki köyün adı. Köyün önceki adı, Uç'tu. Köyün kurulduğu dönemlerde gölün kıyısına deniz feneri yerleştirilmiş. Mayak adlandırması o deniz feneri yerleştirilen yer olmasına bağlı olarak ortaya çıkmış.

Tüp ilçesindeki önceki *Toguz Bulak* köyü *Nikolaevka* olarak adlandırılmıştı. Nikolaevka Ruslar tarafından ünlü siyasetçi N. M. Prcevalckiy'nin adıyla adlandırıldı. (Tokombaev, 1991, s. 83-84).

Tüp ilçesindeki önceki *Sarı Köl* köyü *Mihaylovka* olarak adlandırılmıştı. *Mihaylovka* Ruslar tarafından ünlü siyasetçi N. M. Prcevalckiy'nin babasının adıyla adlandırıldı. (Tokombaev, 1991, s. 83-84).

Ceti-Ögüz ilçesindeki önceki *Süttüü-Bulak* köyü *Svetlaya Polyana* olarak adlandırıldı. Ruslar gelip yerleşmeye başladıklarında gelincik çiçeğinin çok

yetiştiği yermiş. O özelliğine göre "renkli", "açık tarla" anlamını hissettiren Svetlaya Polyana ismi verilmiştir.

Toponimlerin Morfolojik Yol ile Oluşturulması: Kırgızcada Rus dilinin etkisiyle ortaya çıkan toponimlerin büyük bir bölümü insan isimlerinin temelinde ortaya çıkmış ve Kırgız toponimlerine Rus toponimlerini oluşturan ekler getirilerek adlandırılmıştır. Rus dilinde verilen coğrafi isimlere, Rus dilindeki *–ka, -nıy, -noe, -skoe* ekleri aracılığıyla oluşturulan toponimlere sık rastlanır. Örneğin:

-ka : *Aleksandrovka, Alekseevka, Blagoveşenka, Bogatırovka, Vasilevka, Voenno-Antonovka, Voznesenovka, Gavrilovka, Grigorevka, Dmitrievka, Dolinka, İvanovka, İvano-Alekseevka, İliçevka, Klimovka, Krasnaya reçka, Koltsovka, Konstantinovka, Lebedinovka, Lipenka, Malinovka, Mihaylovka, Novokonstantinovka, Novomihaylovka, Novopavlovka, Novopokrovka, Petrovka, Pokrovka, Pyatiletka, Orlovka, Romanovka, Sazanovka, Georgilevka, Semenovka vb.*

-nıy: *Vinogradnıy, Daçnıy, Vostoçnıy, Dorocnıy, Mirnıy,*

-noe: *Vinogradnoe, Vostoçnoe, Zapadnoe, Zareçnoe, Zelenoe, Lesnoe, Lubyanoe, Malovodnoe, Mirnoe, Natsionalnoe, Nicnevostoçnoe, Nikolaevka, Novovoznesenovka, Ozernoe, Orlinoe, Podgornoe, Prigorodnoe, Razdolnoe, Rovnoe, Severnoe, Selektsionnoe,*

-skoe: *İliçevskoe, Leninskoe, Oktyabrskoe, Panfilovskoe, Sovetskoe, Belovodskoe, Zavodskoe, Mayskoe, Nicnerçuyskoe, Novodonetskoe,*

Kırgız dilindeki özel isimlere Rus toponimlerini oluşturan eklerin getirilmesi aracılığıyla da toponimler oluşturuldu: *Temirovka, Daniyarovka, Bokonbaevskoe vb.*

Aktarma (Taklit) Yoluyla Oluşan Toponimler: Kırgızistan toponiminde ve onunla birlikte Isık Göl toponominde bazı toponimler taklit aracılığıyla da ortaya çıktı. Böyle taklit yapma yoluyla kelime yapımında Kırgız dili için Rus dilindeki örneklerden çokça faydalanılır. Örneğin, bir sözcüğün anlamını başka bir dildeki o sözcüğün anlamını kendine uyarlayarak alma yoluyla oluşan semantik olarak taklit edilen toponimler bunlardır: Sovetskiy köyü- Keneş köyü, Rıbaçe- Balıkçı. İki ya da daha fazla kökten oluşan birleşik kelimelerin ve sabit söz diziminin sentaktik yol ile taklit edilen toponimler: Semenovskoe boğazı, -Semenov kanyonu, Pik Pobeda- Ceniş zirvesi, Prcevalskiy iskelesi. Isık Göl ilçesindeki *Taştak* toponimi *Kamenka, Ak Suu* ilçesindeki *Cıluu Bulak*, *Cıluu Su;* Teploklyuçenka (Akmatov 2010, s. 22). Çüy bölgesindeki *Bürküttü,* "kartal" sözünün Rusça çevirisi aracılığıyla Orlovka diye çevirilerek adlandırılmıştı.

Rus dilindeki sözcüklerin Kırgız dilinin fonetik kurallarına göre uyarlanmış şekillerinin temelinde oluşturulan toponimler var. Örneğin, Leylek vadisinde "*Kalisa*" adlı toponim var. O Sülüktü şehrine bağlı tren yolunun istasyonuna

verilen isim. Adlandırılan toponim, Rus dilindeki *koltso* "yüzük" sözcüğünden uyarlanan şekli. Bu yerin "Koltso" diye adlandırılmasının sebebi demiryolu o köye geldiğinde dağı dolaşıp, gidiyormuş. Köy, 19. yüzyılın başında "*Koltso*" adını almış. Göründüğü gibi, bu adlandırma Kırgız dilinin fonetik kurallarına uygun olarak uyarlanmış.

Rusların Gelmesiyle İlgili Araştırma, Atasözlerinin Temelinde Oluşan Yer-Su Adları. Kırgız dilindeki araştırmada atasözleri temelinde yer adlarının ortaya çıkış hikayelerine rastlanır. Örneğin, Mamırbaydın Basa Kalması, Mamırbaydın Darbazası, Mamırbaydın Boor-Albası, bunlar Isık Göl'ün dışındaki yer adları. Ceti Ögüz ilçesinin Ak-Döbö köy yönetiminin, sakinlerinin bilgilerine göre, Mamırbay Döölös soyundan bir avcıydı. Ruslar geldiğinde, Mamırbay'ın avcılık yeteneğini duyup, ona kendilerinin yeni tüfeğini verip denemek istediler. Mamırbay tüfeğin bu türünü çok beğendiği için yabani, keçi, teke, koçlara ateş etmeye başlar. Gerçek avcı olduğuna inanan Rus: "Mamırbay, yeter!" diye bağırır. Mamırbay avcılığın eğlencesine kapılıp, "Aferin, Mamırbay!" demiş gibi duyar ve Rus'un tekrar tekrar bağırmasına bakmadan, bütün koyuna, koça, tekelere ateş eder.

Bu hikayeden sonra bu yer "Hvatit Mamırbaydın Basa Kalması", "Hvatit Mamırbaydın darbazası", "Hvatittin Boor Albası" diye adlandırılmış. Günümüzde de gelinler Mamırbay avcının nesline "Hvatit atanın baldarı" diye hitap ederler.

Sonuç

Sovyet döneminin sonuna doğru, Kırgızistan bağımsız olduktan sonra da yeni isimlerin kullanılması, ortaya çıkması, yeni öğrenimler hala devam ediyor. Ama Kırgızistan'ın şimdiki coğrafi haritasında Rusça adlandırmaların Kırgızca toponimlerin tarihi adlandırmalarıyla değiştirildiğini, başkalaştırıldığını fark etmek mümkün. Oş bölgesi, Kara Suu ilçesindeki köylerin yeniden adlandırılması örneğinden tüm Kırgızistan'daki yeniden adlandırma süreci anlaşılır:

Önceki adlandırma	Sonraki adlandırma
Lenin	Cılkeldi
18 partsezd	Mönök
Kulturnoe	İmam-Ata
Sotsializm	Konurat
Cdanov	Erkin
Şvernik	Barak
Verhniy Uvam	Taştak

Kırgızlara ait adlar sokaklara, kurumlara vb. yerlere verilip, toponimlerin çoğunluğu yeniden değiştirildi. Örneğin, Sovyet dönemindeki Tyan-Şan şimdi

Tenir-Too olarak adlandırıldı. Bağımsızlıktan sonra Frunze şehri Bişkek olarak değiştirildi. “Manas” sineması, “Manas” havaalanı, “Ayçürök” marketi, “Ala-Too” meydanı vb. Kırgızca adlandırmalara sahip oldu. Bişkek şehrindeki önceden Belinskiy şimdi Tınçtık, Manas, Aytmatov olarak, Sovyet sokağı Baytik, Abdırahmanov, Bakinskaya, Lenin sokağı şimdi Çüy bulvarı, Den Syao Pin olarak değiştirildi.

Narın bölgesinde Kırgız adlandırmaları önce de sonra da fazla değişime uğramış değil.

Isık Göl bölgesinde Kırgız halkının hayatında, toplumsal bilinç ve hislerinde büyük rol oynayan tarihi kişilerin isimleri öncekileriyle değiştirildi. Balbay, Boronbay, Kadır ake, Sart ake, Kıdır ake vb. adlarının arkasında Kırgız halkının, toplumunun büyük tarihi vardır. Değiştirme süreci kendi düzeninde gerçekleşiyor.

Çüy bölgesinde ise bu sürecin çok yavaş bir biçimde gerçekleştiğini ya da durduğunu görmek mümkün.

Kaynakça

Akmatov, N.R. (2010). *Isık-Köl Oblusunun Toponimiyası.* Doktora Tezi, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası, Ç.Aytmatov Atındagı Til cana Adabiyat İnstitutu, İ.Arabaev Atındagı Kırgız Mamlekettik universiteti, ss. 27.

Akmataliev, A. (2010). *“Onomastika – Bul Çonq İdeologiya Ce Cer-Suu Attarı Kaçan Kırgızça Süylöyt?”* // Kırgız tuusu. № 99 (23487), c., 28-dekabr 1, 4-better.

Joldoşbaev, A. S. (2012). *Orus Tilinin Kırgız Antroponimikasına Tiygizgen Taasirinin Özgöçölüktörü.* Bişkek: Gumanitardık Universitetinin Jarçısı, № 3 (23), 155–158.

Kara-Suu Entqiklopediyası (2020). Bişkek: 292.

Kırgızstandın Cer-Suu Attarı. *Entqiklopediya.* (2018). “Kamilla-print” basmakanası, I tom, A–K, 508 b.

Mukambaev J. (1970). *“Jer-Suu Attarı Tarıhtın Kübösü”.* Kırgızstan Madaniyatı, № 15 (171), 8-aprel, 6–7-better.

Orusça-Kırgızça Sözdük (2012). II tom, K – O, 734 b.

Sulaymanova L. S. (2009). *Narodnıe Geografiçeskie Terminı V Toponimii Kırgızstana.* İzd-vo KRSU. – 199 s.

Şamşieva, M. S. (2018). *Leylek Toponimiyası.* Bişkek.

Tokombaev, Ş. (1991). *Ayrım Şaar, Ayıl-Kıştak Toponimderi: Tarıhı Cana Azırkı Abalı (Isık-Köl oblusunun materialında).* SSSRdin 50 cıldıgı atındagı KMUnun basması, 1-bölük, 83-84-b.

TÜRKMEN FIKRALARINDA ONOMASTİK BİRİMLERİN TEZAHÜRÜ

APPEARANCE OF ONOMASTİC UNİTS IN TURKMEN JOKES

Prof. Dr. Dürdane Tofik Kızı ALİYEVA*

Özet

Türkmen Türkçesinde "yomak", bazen "sorta soz", bazen "anekdot", bazen "değişme" gibi terimlerle anılan fıkralar doğası gereği farklılık gösterir. Türkmen fıkralarının çok zengin bir antroponimi sistemi vardır. İma niteliğindeki (allyuzif) antroponimiler, onomastik gerçeklere sahiptir ve pek çok dil dışı bilgi içermektedir. Bu nedenle, Türkmen fıkraları ve genel olarak tüm fıkralar ima edici (allyuziv) adlara dayansa da, daha iyi bilinir, daha yaygın ve daha aktif kullanılır. Onomastik gerçeklikler, içerikleriyle, o dili konuşanların dil ve kültür hakkındaki bilgilerinin bir parçasıdır. Örneğin: Molla Nasrettin, tüm Türk halklarının fıkralarının kahramanıdır ve o allyuziftir. Espirili, zeki insanların sembolüdür. Ancak Türkmen fıkraları da dahil olmak üzere Türk halklarının fıkralarında imalı bir konumda duran, bireysel (sadece bir kişiye ait) özelliklere sahip antroponimiler vardır ve onlardan biri de "Aldar Kosa"dır. İma edici isimlerin aksine, edebi bir metindeki diğer adlar bağlamsallaştırılır. Onomastik birimlerin fıkralardaki işlevsel dönüşümü sonucunda farklılaşma yani nominativlik (adlandırma), yerini üsluba bırakmaktadır. Geleneksel olarak, antroponimilerin 3 işlevi tanımlanmaktadır: identifik (ayırt edici kişilik), nominativ (adlandırma), diferensial (ayırt edici). Ancak fıkralar ek olarak - sosyal, duygusal, hitap, ifade edici ve stilistik işlevler edinir. Edebi bir metinde, özel bir isim, ek özellikler almadan identifik, nominativ və diferensial işlevlere sahip olur. Ancak konuşmanın bağlamına ve durumuna bağlı olarak, antroponimiler kültürel anlamı olan bir kod kazanabilirler. Elbette, tüm antroponimiler bu koda sahip olamaz veya daha doğrusu, yalnızca belirli bir kişiyle kültürel bağlantısı olan adlar bu kodu alabilirler.

Anahtar kelimeler: *Türkmen Türkçesi, fıkralar, onomastik birimler, uslup özelliği*

Abstract

Anecdotes known in the Turkmen language with terms such as "yomak", sometimes "sorta soz", sometimes "anecdote", and sometimes "degisme" differ in the nature. Turkmen anecdotes have a very rich anthroponymic system. Allusive anthroponyms have onomastic realities - a lot of extralinguistic information. For this reason, Turkmen anecdotes, and all anecdotes in general, are more recognizable, more widespread, and more active because they are based on allusive names. Onomastic realities, with their content, are part of the knowledge of language speakers about language and culture. For example: Molla Nasreddin is the protagonist of the anecdotes of all Turkic peoples and he is allusive. It is a symbol of witty, intelligent people. However, in the anecdotes of the Turkic peoples, including the Turkmen anecdotes, there are anthroponyms that stand in an allusive position and have individual (belonging to only one people) characteristics, one of which is "Aldar Kosa". Unlike allusive names, other names

* durdana_a@mail.ru

in a literary text are contextual names. As a result of the functional transformation of onomastic units in anecdotes, differentiation, ie nominativeness, gives way to style. Traditionally, 3 functions of anthroponyms are defined: identical (distinguishing personality), nominative (naming), differential (distinguishing). But within the anecdote, it acquires additional functions - social, emotional, address, expressive and stylistic functions. In a literary text, a proper noun has identical, nominative and differential functions without taking on additional features. But depending on the context and the situation of the speech, anthroponyms can gain a code with a cultural meaning. Of course, not all anthroponyms can have this code, or more precisely, only names that have a cultural connection to a specific person can get this code.
Keywords: *Turkmen language, anecdote, onomastic units, stylistic function*

Türk dünyası yüzyıllar boyunca ortak değerlerini koruyarak milli şuur içinde çeşitli medeniyet formalarını meydana getirmişdir. Türk dünyası içinde zengin bir medeniyet ve folklor irsine sahip Türkmenler, bir taraftan Türk dünyasının ortak medeni değerlerini koruma ve yaşatmağı becerirken, bir yandan da orijinal eserleri ile hem Orta Asya, hem de Anadolu medeniyetine tesir etmiştir. Destanlar, hekayeler ve başga ortag medeni deyerler Türkmen şifahi folklorunun önemli bir hissesini oluşturur. Bu sırada Türkmen fıkraları diger Türkdilli halklara mahsus fıkralarden ferglenir ve diger Türk dillerinde olduğu gibi Türkmen dilinde de halk folklor nümuneleri içerisinde hüsusi bir mövgeye malik olan janrlardan biriridir. Fıkra Türkmen dilinde "yomak", bezen "sorta söz", bazen "anekdot", bezen de "değisme" gibi terminlerle tanınır. Türkmen dilinde mövcud olan ve "yomak", "sorta söz", "anekdot", "değisme" terminleri ile tanınan fıkralar harakterine göre farklıdırlar.

"Şorta sözler" Türkmen dilinde daha aktiv, kısa ve mezmunludur. Daha çok "biri", "bunlardan biri" ifadeleri ile başlayan şortalar hakkında konuşulan zaman M. Kılıç "şort" kelimesini şöyle yorumlar: "Şort - kesib atmag, kesdirmeden söylemek" menasında işledilir ki, Anadolu Türklerinde "Fıkra" ve "latife" ile ayni anlamda kullanılır (M. Kılıç, 1979). Tanınmış bir adamın özel bir sözünü, keskin cavabını hegigi ve hegigete yahın bir formada danışmağı Türkmenler "şorta söz" adlandırmışlar. "Yomak"lar ise Türkmen folklorunda fıkrani bir başga formasına verilen addır. Bir şeyi başka bir şeye benzederek söylenen sözlerdir. Bu metnlerin birinci hissesi sual, ikinci hissesi ise sualın cevabıdır. Türkmen düğünlerinde bu fıkra biçiminden yarışma – "yomak atışma" formasında istifade edilir.

Türkmen fıkraları çok zengin toponimik saheye sahipdirler. Bu toponimlerin Türkmen fıkra metnlerinde funksiyası tekce obrazın yaşadığı yeri ve ya hadiselerin cerıyan etdiyi mekanı göstermek değil. Onlar Azerbaycan ve Türk fıkralarında olduğu gibi mevzudan ve mezmundan asılı olarak farklı uslubi mövgelerde çıkış edirler. Meselen: "Seksen ýaşynda siňek. Bableymun oba Türkiye serhedine bitişik bir Türkmen köyüdür. Bir gün Türkiye'den bir

helikopter serhet gözegçiligi etýärkä muny göräň Bableymun oba halgy düzülipdir acaba bu ujan haýwan nämedir diýen soramaga başlapdyrlar. Gibi garga, gibi toydur diýipdirler; iň gowysy Muhtara soralım bilse Muhtar bilýär muny diýipdirler. Muhtar çaklapdyr çaklapdyr, bolsa bolsa seksen ýaşynda siňek bu diýipdir". - Bu nümunede hem hadiselerin baş verdiyi mekan, hem helikopteri gören camaatın hansı köyden olduğu, hem hemin köyün yerleşdiyi erazi, hem de bu yerde yaşayan halgın ne geder geridegalmış, dardüşünceli olmaları Bableymun ve Türkiye toponimleri vasitesile açıglanır.

"Zevzür guşy. Kadılar obanda bir çerçinin maşynyndan bir patlıcan düşipdir we maşyn patlıcanın üsti bilen geçmiş barha eleniptir patlıcan. Obadaş düzülipdir bu ölen haýwan nämedir diýen başlapdyrlar dalaşa. Tabyn bilememişler, Muhtara soralım. Muhtar dana bir adamdyr bilýär diýipdirler. Muhtar muny bilmeyecek näme bar? Zevzür guşy diýipdir" – Bu örnekte de biz Kadılar kendinin eyni üslubi mövgede durduğunu müşahide edirik. Kayd edelim ki, her iki toponim bugün Türkmenlerin ne etraf – köy adları, ne oba adları, ne de yer mezmunlu diğer adlar içerisinde yoktur. Çok güman ki, her iki toponim ya uydurulmuş, ya da arkaikleşmiştir.

Türkmen fıkraları çok zengin antroponimik sisteme malikdir. Türkmen dilbiliminde antroponimler onomastik birimlerin en çok araşdırılan bölmelerinden biridir, tedgigi seviyyesine göre ise yalnız toponimlerle mügayise oluna bilerler. Bugün Türkmen onomaloglarının daha çok dikkat ayırdıkları bedii metinlerde antroponimlerin fonksional bakımdan öğrenilmesidir. İlginçtir ki, tadkikatların demek olar ki, hepsinde bedii metinlerde şahıs adlarının funksiyasından konuşlan zaman onlar genel şahıs adları grubundan tecrid edilmekle beraber, uydurma (şifahi halk edebiyatı örneklerinde ise onlar daha çok mifonim adı ile tanınırlar) ve real olmagla (geleneksel biçimde) iki grupea tanaliz ederler. Tabii ki, bedii metindeki şahıs adlarını real mühitden tecrit ederek öğrenmek o kadar de doğru değil. Çünkü real adlar bedii eserdeki funksionallığı eserin aid olduğu halgın dünyaya bahışının ifadesidir. Maraglıdır ki, müasir tedgigtlatda bu özellik kısmen de olsa, nezere alındığı için real adların içerisinde allyuziv antroponimlere de yer ayrılır. G.D.Tomahinin fikrine göre, allyuziv antroponimler onomastik realilerdirler. Onomastik realiler ise öz mezmunları ile dil daşıyıcılarının dil ve medeniyyet haggında biliklerinin bir hissesine dahildirler. Meselen: halg gehremanı Koroğlunun adı – allyuzivdir. O bütün Türk halglarının yaddaşında azadlığın carçısı, kasıbların himayedarı gibi ifade olunur. Ortak allyuziv adlardan başka ferdi allyuziv adlar da mevcuttur ki, bu adlar yalnız bir halka mahsus şahsı tanıdır. Bu karakter ortak mövgede dayanıb hamıya aid ola bilmir. Kayd edelim ki, allyuziv hüsusiyyet tek destan ve masal antroponimleri için değil, fıkralar için de karakterikdir. Örneğin; Molla Nasreddin bütün Türk

halklarının fıkralarının esas kahramanıdır ve o allyuzivdir. Hazırcevap, akıllı insan simvoludur.

Lakin Türk halklarının fıkralarında ve bu sırada Türkmen fıkralarında allyuziv mövgede dayanan ve ferdi (yalnız bir halka aittir) özelliğe malik olan antroponimler de mövcuddur ki, bunlardan da biri "Aldar Kosa"dır. O, kasıb iken çok varlı, acizlerin, kasıbların, elacsızların havadarı, ağlı ile golu güclülere gelebe çalan bir Türkmendir. Maraglıdır ki, Aldar Kosa da Molla Nesreddin gibi hem gazahların, hem tatarların, hem Türkmenlerin, hem de özbeklerin masal ve fıkralarının uydurulmuş ortag obrazıdır.

Aldar Kosanın Molla Nesreddinden fergi ondadır ki, Molla Nesreddinin, halg arasında prototipi müeyyenleşdirilmişdir ve bundan sonra adları sadalanan regional fıkraların gehremanlarının da canlı protototipleri mövcuddur ve yahud da mövcud olmuşdur. İlginçtir ki, Aldar Kosa ile bağlı bu fikri söylemek mümkün değil. İster Türkmenler, ister Kazaklar, ister Özbekler, isterse de tatarlar onu uydurulmuş obraz hesab edirler.

Adın etimologiyasına geldikde ise Aldar Kosa – ad yoh, daha çok legebdir. "Aldar" – yalançı demekdir, "Kosa" ise hamıya melumdur (saggalsız). Oğlunun kasıbların müdafieçisi olmasını isteyen ata onun adını Aldar goyur. Aldar böyüyende melum olur ki, onun saggalıda çıhmır, bu sebebden de halg ona ikinci legebi - "kosa" legebini verir [Smirnova N.S., 1953, s. 98]. *Ne Türkmenlerde, ne gazahlarda, ne özbekerde, ne de tatarlarda onun heyatı haggında hansısa bir melumat yohdur. Yalnız A. Margulan Aldar Kosa ile bağlı masal ve fıkraları oğuz-gıpçag dövrüne (VI-HII) aid edir.* [Смирнова Н.С., 1953,84]. *Aldar Kosa obrazının Türk mifologiyası ile de bağlılığı yohdur. Buna bahmayarag bezi megamlarda mifoloji elementlerle garşılaşırıg (meselen, cinler, şeytanlar, divler ve s.-nin iştirakı)* [Toleubaev A.T. ve d. 2006, s. 152]. Bize üslubi cehetden maraglı görünen ise Türkmen folklorunda da Azerbaycan halg edebiyyatı nümunelerinde olduğu gibi adla antroponimin bir-birini tamamlamasıdır. Çok güman ki, bu bütün Türkdilli folklor nümuneleri üçün ortaglı bir elametdir. Halg uydurarag yaratdığı gehremanını onun karakterini ve özelliklerini dikkate alarak adlandırmağı daha megsedeuyğun hesab edir. Bu çok uğurlu bir üslubi ameliyat olduğu üçün sonralar yazılı edebiyatda da öz eksini tapa bilmişdir.

Elmi bahımdan "Aldar Kosa" obrazı ister Türkmen, isterse de diger Türkologlar terefinden çok az araşdırılıb. Yalnız V.A.Gordlevski araştırmalarında Aldar Kosanı hatırlamış ve onu Türk efsanelerinin diğer kahramanları ile karşılaştırarak nezerden geçirmiştir. [Nevskiy B., 2003, s. 44]. *Boris Privaliv ise Aldar Kosa'nın real bir kahraman olduğunu sübut etmeye çalışmış ve onunla bağlı efsane ve revayetleri toplamışdır.* [Charlotte D., 2011, s. 59]. *Tanınmış kazak ord.prof. A.Margulinde bu işle meşğul olmuş ve erken orta yüzyıllarda Aldar Kosa ile bağlı mevcut olan revayetleri toplamışdır*

[Toleubaev A.T. ve d. 2006, s. 86]. Türkmen fıkralarının en iyi tadkikatçısı hesab edilen Fikret Türkmen ise Türkmen fıkralarından konuşurken bu adın Türk dilleri için ortak olduğunu söylemiştir.

Aldar Kosa'nın varlığı hakkında çeşitli fikirler mevcuttur, bir çok tedgigatçılar bu obrazın zülmkarlara karşı uydurulmuş bir karakter olduğunu söylerler (Yıldırım, 1999, s. 29; Aldar Köse Fıkraları, 2003, s. 19; Eker, 2003, s. 98). Lakin çar Rusyası döneminde 1900-cü illerde Aldar Kosa ile bağlı basılan ilk topluda onun gerçekten yaşaması hakkında bilgi verilir. Buradakı malumata göre Aldar Kosa 1290-cı ilde Semergendde Çanıbey zamanında yaşadığı söylenilir.

İlginç bir olgudur ki, Aldar Kosa ile bağlı ister masallar, isterse de fıkralar Sovet döneminde daha çok çap olunmağa, mühtelif filmler, cizgi filmleri çekilmeye başlandı ve bele hesab edilirdi ki, Aldar Kosa Sovyet ideolojisine uygun bir karakterdir. Bu karakterle bağlı masal ve fıkraların yayılma arealı çok genişdir. Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik, Türkmen, Tatar, Başkırt, Kırım ve Azerbaycan erazilerinde onunla bağlı metnlerin yayılma arealını yansıtır ve Orta Asya Türkleri arasında Molla Nesreddin geder meşhur olduğu gibi, onun hansı halka aid olduğu barede de mübahiseler çokdur. Meselen, Kazaklar olun menşece Kazak, Özbekler Özbek, Türkmenler Türkmen, Karakalpaklar ise Karakalpak olduğunu kanıtlamaya çalışır ve hatta doğduğu yeri göstermeğe çalışırlar.

Aldar Kosa fıkralarde tek değil, onunla paralel şekilde biz Çirenşe Hetib, Dazca bala (Keloğlan), Kurnaz oğlan, Şık Bermes Şıgaybay, Alaşa Han, Şeytan, Aldan, Muhtar gibi karakter adları ile karşılaşıyoruz (Aldar Köse Fıkraları, 2003, s.22). *Ş.Halmuhammedov Aldar Kosa fıkralarını incelerken bu fıkraların masala benzediklerini söylemiş ve bu fıkraların mehz masallardan oluştuğunu göstermiştir* (Halmuhammedov, 1977, s. 45-46) ve *Türkmenler arasında "Aldar Kosa ve Gazı", "Bilgir Kuş", "Yolbasar", "Ölümüz de kaçaktır", "Kosa ve gürsakal" gibi fıkralar Aldar Kosa tipi ile bağlı olarak yaranan fıkralardır* (Aldar Köse Fıkraları, 2003, s. 51).

Türkmen fıkralarında Aldar Kosa tekce insanları değil, hatta Şeytanı bile aldatır. Türklerin Bektaşi tipini hatırlatan bir tiptir. Meselen:"Padisah Aldar Kosa`nın "Niye senin sakalın, bıyığın yok?" diye sorarak onun kosalığıyla alay etmek ister. Aldar Kosa "Annem Allahdan kız, babam oğul istemiş, ikisinin istekleri kabul olmuş, belden aşağı erkek, yukarısı ise kızım. Ona göre sakalım ve bıyığım çıkmaz padişahım" demiş".

Türkmen fıkralarında allyuziv antroponimlere Memmed Azar Ağa, Garrı Ata, Durdı Kılıç, İşangulu Kekeç, Ata Mergen Köpek, Ata Salih, Keymir Kor, Niyaz Veli (Kor Garı), Veli Gurban Seyidgulı Aa, Samsık Nazargulunu da aid etmek olar. "Bunlardan Memmet Azar Ağa burnunun uzunluğu ile meşhur olmuş, Garrı Ata gırmızı şalvar ve köynek geyiner, elinde bir tütekle dolaşır,

mezmunlu, gülmeli fıkraları ile hamını eğlendirerdi (Halmuhammedov, 1977, s. 69). Türkmenistanın ayrı-ayrı arazilerinde çeşitli adlarla tanınan halk yumoru kahramanları, veya bu örneklerin yaratıcısı ve ifaçıları (söyleyicileri) yaş farkalarına rağmen fıkraların mezmununa ve janr özünemehsusluğuna tesir ede bilmemişler. Genellikle, halk gülüşü örnekleri, o sıradan da mehelli fıkralar janrın dahili teleblerinden doğan özellikleri, mövcud olan eneneleri hemişe goruya bilmişdir. Mehelli Türkmen fıkralarının mahiyyetinde dayanan halk gülüşü, halk satira ve yumoru folklorun çoğu janr ve türlerinde geniş yer alsa da, regional bezemelerde zirve noktasına yükselmiş, onun genetik mahiyetinin zenginleşmesinde ehemiyyetli rol oynamışdır. Mehz bu sebebden de halg arasından çıhan obrazlar tarihi şahsiyetlerin kendilerinden sonra derin izlerle insanların hafızalarına hekk olunmuş tarihleri ile allyuzivliyi gazana bilmişler.

Allyuziv adlardan farklı olarak sanatsal metndeki diğer adlar kontekste uyğunlaşdırılmış adlardır. Demeli, allyuziv adların bedii metnde funksionallığı ile adi antroponimlırin funksionallığı bir-birinden farklanır. Bele ki, birinci tip adların bedii metnde istifadesi zamanı onun funksionallığına milli hafızadaki bilgi bazası çok tesir edir. Bazen, bu bilgi amacı o kadar üsteleyir ki, metnin genel amaçtan tamamen uzaklaşmasına neden olur. Çünkü okur birinci fazada hafızasında olan bilgiye istinad eder, amacı ise bezen ikinci, hatta üçüncü fazada ya görebilir, ya da hiç görmez. Bu sebebten de yazılı edebiyatda böyle adlardan (tarihi şahısların ve tarihi kahramanların adlarına) kullanımına çok dikkatle yanaşırlar. Belirtelim ki, allyuziv adlar ve başga cür desek, onomastik realiler çok böyük ekstralingvistik melumata malikdirler. Bu nedenle, Türkmen fıkraları ve genellikle bütün fıkralar allyuziv adlar üzerinde kurulursa da daha çok tanınınr, daha çok yayılır ve kullanımına göre aktiv olurlar. Fıkralardaki diğer bedii karakterler ise karanlıkta kalır ve yardımcı mövgede dayanırlar.

Fıkralarda onomastik birimlerin funksional transformasiyası sonucunda diferensasiya, yeni nominativlik yerini üslubiyata verir, Y.A.Karpenko`nun fikrine *göre, bedii edebyatta özel adın esas fonksiyonu üslubidir, ilk olarak informativ-üslubidir. Bu fonksiyonun yaranması için esas vasıta onomastik birimin dahili biçimidir (etimoloji anlam). Ve eğer onomastik birimler dilin genel söz varlığına dahildirse de, bedii onomastika – nitg hadisesidir*. [Karpenko Y. A., c. 5 - 23, 10]; *O.İ.Fonyakov bu fikri degigleşdirerek kayd edir ki, bu sade nitk değil, bedii nitkdir, şöyle ki, meişet nitkinde özel adın fonksiyonu ile bedii edebiyatdakı fonksiyonu aynı değil* (Fonyakova, 1990 , s. 8).

Türkmen fıkralarının diğer bir kahramanı Kemine`dir. Antroponimin metndahili funksiyalarını analiz etmezden önce Kemine`nin hayatı hakkında melumat vermek isterdik: *19. yüzyıl Türkmen klassik edebiyatının ünlü şahsiyetlerinden biri olan Mehemmedveli Kemine 1770-1840-cı yıllar arasında yaşamıştır. Teke Türkmenlerin Toktamış boyunun Toklu koluna mensup olan*

Kemine kasıb aileden olmuşdur. O, lazımi tehsil almasa da, yaşadığı bölgeni garış-garış gezmiş, ağsaggalların, bilikli adamların söz-söhbetlerini dinlemiş, kendi kendini geliştirerek devrinin akıllı adamlarından birine dönüşmüştür. Kemine şair olmakla yanı sıra, halk arasında hazırcavablığı, zekası ile diğer şairlerden farklıydı. Bu güne kadar Kemine'nin 60-a kadarr şiiri, 200-den artık fıkrası bize ulaşmıştır. Tabii ki, bele büyük şairin yaradıcılığı bu geder besid ola bilmez. A.Meredov'un eserinde Kemine'nin adı ile bağlı 95 şorta söz (fıkra) kayda alınmıştır (Meredov, 1973).

"Aklı sizde kulağı bende" -- Keminenin kulağından birine yara çıkar ve kulağı şişer. Bunu gören Pir: - Molla Kemine, eşşeyin kulağını aldın mı? – diye sorar. Kemine de: -Evet Pirim, eşşeğin aklı size, kulağı bana kaldı – diye cevap verir".

"Beni çok sever" -- Bir gün Keminenin dişi ağrır, yanağını bağlar. Bunu gören Erali İsan - Size ne oldu Molla Kemine? - diye sorar. - Geçen akşamdan dişim ağrıyor, deyince, İsan: - Allah Taala hastalığı sevdiği kullarına verir, diyor. Kemine de İsana cevabında : - Mal mülk verme sırası gelince sizi sever, sıra ağrıya gelince beni sever (Meredov, 1973, s. 201).

Sonuç olarak, Kemine`ye ait olan, ya da Kemine`ye aitliyi güman edilen fıkraların uygunluk bakımından mükayese edilerek analiz olunması bu garanlıg meseleye aydınlıg getire biler. Belirteim ki, benzerliğin olması ve bu sebepten de Kemine`nin ve Molla Nesreddin`in adına hesab edilen, ancag onlarla heç bir bağlılığı olmayan fıkraların meydana gelmesinin birinci sebebi "Türk insanının alt tefekküründe onlarla bağlı bir mifik obrazın yaradılmasıdır" (Rüstem Kamalın elmi mülahizelerinden).

Türkmen fıkra gehremanları içinde Esen Polad da mühüm bir yere sahiptir. Hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. 1825-1826 yılında Eski Aşgabatta doğulduğu ve burada da yaşadığı güman edilir. Hiç çocuğu olmayan Esen Polad kasıb bir hayat yaşamışdır. Türkmenistanda 1874-1875 yıllarında 50 yaşlarında öldüğü güman edilir. Fıkralarında fakirliğin sıkıntılarını çeken, ancak yine de ümidini kesmeyen bir tip yaradır.

"Esen Polad`ın bir ineyi ve düyesi vardır. Bir gün ona ineyinin öldüyünü heber verirler. Deyesini bağlayıb ineyin öldüyü yere gederken yolda rast geldiyi dostları ona – "Böyle koştur koştur nereye gidiyorsun, Esen Polat?" diye sorarlar. Esen Polat, düyeni göstererek "Bunun anası ölmüş, duasını okumak için gidiyorum" diyor". Bir başka fıkrasında İranlı mollalara sataşır. "İranda gezerken ona, on iki imamı tanıyıp tanımadığını sorarlar. O da tanımadığını söyler. Mollalardan biri Esenpolat'a 'Ele ise sen kafirsin' deer. Esenpolat da Mollaya, 'Molla sen Arkaç'taki Deli Nazar Ağanı on iki oğlu var, onları tanır mısın?' diye sorar. Molla, "Hayır, tanımıyorum", - diye cevap verince. "O halde sen kafirin kâfirisin" diye cevap verir".

Bir çok mahalli tipler özellikle Sovyet etkisinin arttığı devrlerde yaşayanlar, Türkmen şorta sözlerini zenginleşdirmişler. Bunlardan Memmed Araz Aga, Garr Ata, Dürdi Kılıç, İsangulı Kekeç, Ata Mergen Köpek, Ata Saleh, Keymir Kor, Niyaz Veli (Kor Er), Veli Gurban Seyitgulı Aga, Samsık Nazargulı'nın adlarını saya bilerik. Bunlardan Memmed Azar Aga Gumus Tepede yaşamış, burnunun uzunluğu ile meşhur olmuş zarafatcıl bir tipdir; Garr Ata Gonur tayfasındandır. Gırmızı şalvar ve köynek geyer. Elinde bir fitle dolaşır, zarafatlar eder ve her kesi güldürürdü; Dürdi Kılıç Daş Oğuz vilayetinde Hocakummet kendinde 1886 yılında doğmuş ve 14 Aralık 1950-yılında ölmüştür. 1916 yılında siir yazmağa başlamış ve edebiyatçı olarak da tanınmıştır (Türkmen-Sovyet Ansiklopedisi, 1981, 249); Isangulı Kekeç 19 asır kaynaklarında bu esrde yaşadığı ve ictimai mevzulara üstünlük veren fıkralarıyle tanınmışdır. Büzmeyinde (bir oba) ekinçilik ederek geçinmistir.

"Büzmeyin stansiyasında, Tagan Aga adlı biri, bununla zarfat etmek üçün "İsangulı ben o bür dünyayı merak ediyorum. Seni oraya göndersek de bize haber getirsen - diyor. İsangulı, Aga siz gönderseniz giderim ama dönünce bu fakir guldur deyib, mene inanmazsınız, iyisi siz kendiniz gidin. Size çok inanırlar. - diyor" (Atdaev , Halmuhammedov, 1974).

Tarihi bir kahraman olan Keymır Kör (Kor) de Türkmen fıkralarının çok önemli bir karakterlerindendir. Akıllı serkerde olarak efsaneleşmiştir. Teke boyundandır. Gözünün biri kör olduğu için böyle adlanır. Fıkralarda onun adı Nadir Şahla birlikte çekilir: *"Bir gün Nadir Sah 'Gel, Kör Teke! Sen ölkeni bana emanet et, sana yer veririm, yurd veririm, bu perişanlıktan kurtulursun - diyor. Keymir ona bu cevabı verir: - Şahin, ölke orada biz buradayız, yani durna göyde tele yerde, bize kumlar yeter, koyun bahar kuzu büyütürüz. Şah gibi yeriz, çal içeriz - der"*(Atdaev, Halmuhammedov, 1974)

Marının Burgaz bölgesinin Yolun tiresinden olduğu söylenen Niyazveli (Kör) Karı da sorta sözleriyle tanınmıştır. Türkmen fıkralarında adı Molla Nepes'in Hocası Molla Töre ve Govsut Hanla birlikte çekilir. Küçük yaşlarında kör olmuşdur. 1910 lu yıllarda ölmüştür. Molla Töre'nin bir gözü kördur. *"Kör Karı yolda gezerken halsizlıgdan yıhılır. Bunu gören Govsut Han, ona söz atır - Hey Kör ne tapdınsa, yarısını mene ver - deyir. - Bir çuval hestelik tapdım, yarısını değil hamısını verim – deye cavab verir."* (Atdaev,Halmuhammedov, 1974).

Türkmen fıkraları içerisinde özel yere malik olan Miralı ile Soltan Söyün fıkralarıdır. Bu 1441-1501-ci iller arasında yaşayan Böyük Türk (Özbek) şairi Elişir Nevainin Sultan Hüseyn Baykara (1437-1505) ile olan maceraları haggında şorta sözleridir. Bu fıkraların hamısı reallıgla bağlı olmasalar da satira bahımından çok güçlüdürler ve fikirleri, edalet duygusu ve zekası üzerine halkın düşüncelerini yansıtması bakımından önemli bir yeri vardır. Hikaye tipli şorta sözler olan ve kuruluş bakımından daha çok rivayeti hatırlatan Mirali şorta

sözleri sonunda mutlaka bir ders verir. Onların da zor durumunda "söz"ün gücüyle kurtuluşları izah eder.

Metin dahilinde antroponim ferdi toplumdan farklandıran dil elementi olmaktan uzaklaşarak daha geniş funksiyalar kazanır ve adını ifade etdiyi halkın kendineözgü özelliklerinin, real münasibetlerin inikasına çevrilirler. Adların tarihi onları yaradan ictimaiyyetin tarihi, medeniyyeti, ideologiyası ile sıh bağlıdır. Ümumişlek sözlerden fergli olarag şehs adları daha çok milli üslubi çalarlara malik olurlar. Mehz bu sebebden de fıkralarde onlardan çok istifade edilir. Enenevi olarag antroponimlerin 3 funksiyası müeyyenleşdirilir: identifik (şehsiyyeti ferglendirmek), nominativ (adlandırma), differensial (ferglendirici). Amma fıkra dahilinde o elave funksiyalar - sosial, emosional, ünvani, ekspressiv ve üslubi funksiyalar gazanır. Maraglıdır bu güne geder ne onomastikada, ne de Türkologiyada fıkraların antroponimik sistemi araşdırılmamışdır. Halbuki, yukarıda sadaladıglarımızdan elave fıkra antroponimleri diger folklor antroponimleri gibi bu ve ya diğer bir halkın milli kendineözgünlüğünü ifade etmekle yanı sıra, bu adlar vasitasıla, halkın kendineözgü medeniyyeti, tarihi, mifologiyası, düşünce terzi ve dil daşıyıcısının ferdi özellikleri hakkında detaylı bilgi verirler. Bunun birinci sebebi fıkra antroponimlerini metin dahilinde çok hallerde bir kaç komponentden ibaret olmaları ve komponentlerden birinin tam ve ya kısmen semantik deyişikliğe uğramış lakepten ibaret olmalarıdır. Tabii ki, böyle semantik deyişme daha çok ekstralingvistik faktörlerle bağlıdır. Bunu nezere alarag Azerbaycan, Türk, Türkmen ve Gagavuz fıkralarındaki antroponimleri 4 gruba ayırabiliriz:

I grup - tarihen yaşamış ve ya yaşadığı kanıtlanmış şahısların adlarını ifade eden antroponimler –

II grup – buraya ait olduğu halkın milli-medeni özelliklerini eks etdiren antroponimler dahil olur. Buraya hemçinin dini adlar da dahildir.

III grup – Sade insanların adları. Bele antroponimler fıkralarde daha çok yardımçı fonksiyon taşırlar.

IV grup – Buraya ise diğer folklor örneklerinin kahramanlarının adları dahil olur. Böyle adlar özel milli konnotasiyaya malik olur, böyle adlarda milli kolorit daha kabarık ifade olunur ve diğer halklara mahsus antroponimlerle çok kolaylıkla karşılaşdırıla bilirler. Ama burada bir mesele dikkatten yayınmamalıdır. Bütün folklor adları fıkraya gele bilmir. Fıkraya gelenler halkın alt hafızasında kendine yer tapmış ve nesilden-nesile değişilmez biimde ötürüle bilen antroponimlerdir. İlginçtir ki, fıkralardeki bir çok antroponimler zaman geçdikçe Türk halklarının silinmez simvol gibi “konstant vahidler”e çevrilirler. Bu adların dilden kaybolması mümkünsüzdür.

Fıkralardeki antroponimlerin araşdırlıması onları tekce real bahımdan değil, hem de bedii metndeki funksiyasına göre antroposentrik paradigma bahımından

da çok marag doğurur. Yuharıda dediyimiz gibi, onomalogiya sahesinde aparılan tedgigatların çokluğuna bahmayarag, antroponimlerin metn bahımından, daha degig desek, onların metn dahilinde lingvokulturologiya ile bağlılığı bahımından çok az öyrenilmişdir. Bunun sebebi ise antroponimlerin metn dahilinde mürekkeb semantik mahiyyeti ile bağlıdır.

Yukarıda söylenenlerden şu sonuca varabiliriz ki, bedii metinde özel ad ilave alametler kabul etmeden identifik, nominativ ve diferensial fonksiyonlar taşır. Ama kontekstten ve nitk situasiyasından asılı olarak antroponimler medeni anlam taşıyan kod kazanabilirler. Tabii ki, bütün antroponimler bu koda malik ola bilmirler, daha doğru söylersek, yalnız bir şahsa medeni bağlantısı olan adlar bu kodu kazanabilirler (örneğin: Mehemmed, Şah Abbas, Molla Nesreddin, Nadir şah, İsgender Zülgerneyn). *Lingvokulturoloji mövgeden yanaşdıkda, antroponimler bedii metn dahilinde medeniyetin verbal işarelerine çevrilirler. Dil daşıyıcıları reflektiv formada metnle ad arasında medeni referensiya yaradırlar ki, bunun da esasında tebii dil dayanır. Bu zaman dil daşıyıcıları üçün medeni bahımdan ehemiyyete malik olan, milli-özünemehsuslugları özlerinde ifade eden sözleri tanımag çetin olmur. Geyri dil daşıyıcıları üçün ise hüsusi isimler bağlı melumat bazasıdır. Bu gün antroponimler daha çok hereketdedir ve medeniyyetlerarası kommunikasiyada onlar hem mena, hem de istifade bahımından daha çok genişlenir ve derinleşirler* (Rajina, 2007, s. 6). Demek ki, antroponimler metne ilave anam vermek imkanlarına maliktir. Okur için yad medeniyete malik olan antroponim onda medeniyetlerarası hafıza yaratır ki, bunun da neticesinde o, hemin medeniyyet haggında okudukları, duydukları ve gördüklerine esasen kendi sonucunu çıkaracak. Fıkralar diğer folklor örneklerinden çok farklıdırlar. Şöyle ki, onların mehz eylendirmek, güldürmek amaçlı hizmet etmesi, kısa ve yığcamlığı, gülüş hedefini korumakla kolay tercüme olunmaları sebebinden daha süretle yayılır ve bu prosesde de milli çalarları kendileri ile taşımış olurlar.

Kaynakça

Atdaev N. (1974). Halmuhammedov S. Esder Bolsan, Asgabat.

Arnaut T. (1999). Gagauz folklorunda manı nevi (Türkiye ve Azerbaycan mani-bayatı örnekleriyle karşılaştırma), Avtoreferat, Azerbaycan Elmler Akademiyası Nizamı adına Edebiyyat İnstitutu, Bakı.

Aldar Köse Fıkraları (2003). İstanbul: Yesevi Yayıncılık.

Блох М.Я. (2001). Семенова Т.Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике. — М.: Готика.

Kılıç M. (1996). "Türkmen Atasözleri", Türkmen Folkloru, Bursa.

Невский Б. (2003). Вперед в прошлое. Робин Гуд. Мир фантастики. Москва.

Charlotte D. (2011).The Legend through the ages. Ohford:, 59

Yıldırım D. (1999). Türk Edebiyatında Bektaşi Fıkraları, Ankara: Akçağ Yayınları.

Eker G. Ö. (2003). “Fıkralar”, Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, III. Cilt, AtaTürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: AtaTürk Kültür Merkezi.

Halmuhammedov Ş. (1977). Türkmen Halk Yumorınıñ ve Satirasınıñ Canr Özbolışlılığı. Aşgabat: Ilım Neşiryatı.

Карпенко Ю. А. (1985). Специфика имени собственного в художественной литературе // Onomástica. Т. 31.

Фонякова О. И. (1990). Имя собственное в художественном тексте. Ленинград.

Meredov A. (1973). Kemine’nin doğulan gününün 200 yıllık yubileyine bağıslayanlar, Memmetveli Kemine eserler yıgındısı, Asgabat.

Толеубаев А.Т. (2006), Касымбаев Ж.К, Койгелдиев М.К. и др. История Казахстана для гуманитарных школ. Алматы.

Толеубаев А.Т., Касымбаев Ж.К, Койгелдиев М.К. и др. (2006). История Казахстана для гуманитарных школ. Алматы.

Türkmen-Sovyet Ansiklopediyası (1981), C.1-2- 3, Asgabat.

Türkmen F. (2009). Türkmenistan’da mizah tipleri -Typologies of Humour In Turkmenistan. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: IH, Sayı 2, Sayfa: 191-196, İzmir.

Ражина В.А. (2007). Ономастические реалии: лингвокультурологический и прагматический аспекты: автореферат дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Кубан. гос. ун-т Краснодар.

Смирнова Н.С. (1953). Об источниках и вариантах казахского героического и сказочного эпоса // Вести АН КазССР.

Смирнова Н.С. (1953). Об источниках и вариантах казахского героического и сказочного эпоса // Вести АН Каз ССР.

YEREL (HALK AĞZINDA KULLANILAN) BİTKİADLARININ (FİTONİMLERİN) TÜRKÇE BİLİMSEL BİTKİADI OLARAK KULLANILMASINA DAİR GÖZLEM VE ÖNERİLER[*]

SOME OBSERVATIONS AND SUGGESTIONS ON THE USE OF VERNACULAR PLANT NAMES (PHYTONYMS) FOR TURKISH SCIENTIFIC TERMINOLOGY

Öğr. Gör. Ebru ADA KOKDAŞ[*]

Özet

Bitkiadları (fitonimler) uzun yıllardır halk tarafından kullanılagelen, doğayla insan arasındaki ilişkiyi yansıtan önemli kültürel unsurlardandır. Ancak fitonimler konusunda gerek dünyada gerekse Türkiye'de çok fazla çalışma bulunmadığı, bunlar arasında ise dil bilimi uzmanlarının çalışmalarının çok az olduğu görülür. Bitkiler mevzu bahis olduğundan bitki bilimi uzmanlarının çalışmalarının fazla olması doğaldır. Fakat bu çalışmalarda Latince bitkiadlarının baskın olduğu, varsa çalışmalardaki Türkçe adların kaynağının verilmediği, "Çalışmada bitkinin Türkiye genelindeki yaygın adı kullanılmıştır." şeklinde belirsiz açıklamaların yapıldığı veya bitki bilimcilerin verdiği uydurma adların kullanıldığı görülür. Oysaki halk ağzında yıllardır yaşayan, bunca zaman korunmuş ve halk tarafından benimsenmiş birçok bitkiadı vardır. Bu bildirinin amacı; halkın kullandığı bitkiadlarının ön plana çıkarılması, yapılacak yeni çalışmalarla bu adların farkındalığının yaratılarak bilim dünyasına kazandırılması ve bu adların yaygın bir şekilde bilimsel ad olarak kullanılmasının sağlanmasıdır. Bunun için öncelikle bitkilerin illerdeki adları halktan derlenmeli, bu adların yaygın kullanımları tespit edilerek kimlikleme çalışmaları yapılmalıdır. Ancak geniş çaplı bir çalışmayla Türkiye genelinde Türkçe bilimsel ad olarak teklif edilecek yaygın bitkiadları tespit edilebilir. Bildiride kimlikleme çalışmasına örnek olması amacıyla kullanılan malzeme, İzmir halk ağzından derlenen bitkiadlarından oluşmaktadır. Tek bir çalışmayla bütün sorunlara çözüm üretilmesi mümkün olmasa da bu çalışmanın alandaki problemlere dikkat çekmesi, bunların giderilmesi için yapılacak çalışmalara ışık tutması umulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Yerel (halk ağzında kullanılan) bitkiadları, adbilim, bitkiadbilimi, bitki bilimi.*

Abstract

Plant names (phytonyms) used for a long time by communities are one of the most important cultural products to reflect the relationship between humans and nature. However, the number of studies on plant names is extremely limited in Turkish and global scholarship; besides these have been rarely conducted by

[*] Bu bildiride kullanılan bazı veriler, "Ad Bilimi Açısından Yerel Bitki Adları (Fitonimler): İzmir Örneği" adlı doktora tezimden elde edilmiştir.

[*] İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, ebru.ada@ikc.edu.tr.

linguists. It is thus no coincidence that the research by botanists determines the patterns of the field. In these studies Latin names mostly dominate the terminology and the roots of Turkish plant names are hardly given. In many cases Turkish plant names presented in studies are simply the terms fabricated by botanists, while on many occasions works utilizing the Turkish signifiers for plants ambiguously dwell upon the so-called common plant names in Turkish. Yet, the local language indeed entails a certain number of surviving vernacular names, which have created a well-developed botanical vocabulary. The purpose of this paper is; to highlight the importance of indigenous plant names, to raise the awareness for these names with new scholarly studies and to utilize these words in scientific vocabulary and to ensure that these names are widely used as scientific names. The study offers three-stage examination as a method to assess plant names. First of all, they should be compiled from the local population, than their common uses should be determined; and finally their identification should be carried out. The study thus suggests that only with a large-scale study, common plant names could be proposed as Turkish scientific terms. The data used in the study to set an example for the further research consists of the plant names compiled from the Izmirians. Although it is not possible to find solutions to all problems with a single study, this paper hopes to draw scholarly attention to the problems in the field and shed light on the methodology for further studies.
Key Words: *Vernacular plant names, onomastics, phytonymy, plant science.*

Onomastiğin bir alt dalı olan fitonimlerle ilgili Türkiye'de çok az çalışma yapıldığı görülür. Bu çalışmalar arasında yerel bitkiadlarını kullanan çalışma ise yok denecek kadar azdır. Genellikle yerel bitkiadları, etnobotanik çalışmalarında ya da yörede tıbbî amaçlı kullanılan bitkilerin adları üzerine yapılan çalışmalarda karşımıza çıkar. Yerel bitkiadlarının derlenmiyor olması, bitkileri tanıyan ve onların adlarını bilen yaşlı nüfusun azalmasıyla birlikte bu adları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu ifadeler, genel olarak bitkilerle ve bunların adlarıyla ilgili pek çok çalışmada görülen ifadelerdir. Şaşırtıcı olan ise bu ifadelerin dünyanın farklı yerlerindeki bitki bilimi çalışmalarında da yer almasıdır. Dünyada bitkiadlarıyla, özellikle de yerel bitkiadlarıyla, ilgili çalışmalara bakıldığında Türkiye ile benzer bir durum karşımıza çıkar. Örneğin Hindistan'ın Maharaştra eyaletindeki yerel bitkiadları üzerine yapılan çalışmada şehirleşmeyle birlikte bitkilerin kullanımının azaldığı, dolayısıyla bitkiadlarının unutulmaya başlandığı söylenmektedir (Dhale ve Patil, 2013: 19). Singh (2007: 365) etnobotanik çalışmalarında yerel bitkiadlarının önemini vurguladığı makalesinde, "Pratik, anlamlı, kolay anlaşılır ve hatırlanabilir yerel isimler, Hindistan'daki aşiret gruplarının kültür ve gelenekleriyle birlikte hızla yok oluyor." ifadesini kullanmış ve bu nedenle yerel bitkiadlarının kaybolmadan, acilen kayıt altına alınması gerektiğini; ancak bu şekilde belgelenip korunabileceğini söylemiştir. Yine Afrika'daki Kogi Eyaletinde bitkilerle ilgili yapılan etnobotanik çalışmalarında da aşırı otlatma, orman yangınları ve artan nüfus sonucu bölgedeki floranın yok olmaya başladığı belirtilmiş; bitkiadlarında durumun daha da kötü olduğu, genç neslin

bitkilerin tıbbi ve diğer kültürel kullanımları hakkında çok az bilgisi olmasının yanında bitkilerle ve onların adlarıyla ilgili bilgi sahibi olan yaşlıların da hızla vefat ettiği söylenmiştir (Aniama, Usman ve Ayodele, 2016: 34).

I. Bitki Adlarının Sistemleştirilmesi Problemi ve İkincil Literatür

Çalışmalarda sıklıkla vurgulanan olgu yerel bitki adlarının Latince bilimsel adlarının gölgesinde kaldığı yönündedir. Son dönemdeki çalışmalarda, yerel bitkiadlarının halk ağzından derlenmemesinin sistematik şekilde gerçekleştirilen bir eylem olduğu düşüncesi hâkimdir[*]. Avrupa aydınlanmasının temelini oluşturan standartlaşma, kolonyal sistemin ve kültürel hegemonyanın sonucu olarak bitkiadlarına da yansımıştır. Bu durum bitki taksonomisinin kurucularından kabul edilen, 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında Latin Amerika, Afrika, Uzak Doğu ve Ortadoğu'da araştırmalar yapmış olan Alexander von Humboldt'a dayandırılır. Humboldt'un bitkilerle ilgili taksonomi yaparken yerel adları dikkate almadığı söylenir ve bunu yapmasına sebep olarak da "Toplumların medeniyeti onların yaşadığı toprakların verimliliği ile ters orantılıdır." düşüncesi gösterilir. Aydınlanmanın Avrupa'nın sert iklimi ve az verimli topraklarına rağmen yüksek bir medeniyet seviyesine sahip olduğu varsayımıyla örtüşen bu düşüncenin, Avrupalıların gittikleri yerlerdeki geniş bitki bilgilerini kendi kafalarındaki kısıtlı bitki bilgilerine sığdırmaya çalışmalarına sebep olduğu vurgulanır. Böylece Avrupalı bir okuyucu evinin dışına çıkmadan dünyayı keşfedebilecektir. Medeniyet ve aydınlanma dili, Avrupa'nın dünyanın geri kalanıyla iletişim kurmasını sağlamaktadır. Humboldt'un bu düşünceleri James Morris'in "rasyonel doktrin"i ile birebir uyumludur ki buna göre ilkel insanlar kendilerini geliştirecek yüksek kuramsal ve soyut fikirlere erişemezler; çünkü onlar teorik ve soyut düşünceyi ifade edebilecek dilden yoksundurlar. Bu nedenle de bilimsel bir sınıflandırma yapamazlar (Geoff Bil, 2018: 635-658). Ancak son dönemdeki araştırmalar, bu düşüncenin aksine yerel bitkiadlarının o toplumun sosyo-kültürel yapısı doğrultusunda verildiğini ve bu yapıyı en güzel şekilde ifade ettiğini gösterir.

Etnobotanik terimi ilk olarak 1896 yılında, John Harsburger tarafından kullanılmıştır ve bu terim ilk başlarda ırksal olarak düşük kabul edilen, ilkel ve yerli insanların bilgileri için kullanılmış bir terimdir. Yerel bitkiadları 20. yüzyılda izole kabile bölgelerindeki -özellikle Brezilya, Kolombiya, Ekvador, Venezuela, Surinam- etnobotanik çalışmalarının yoğunlaşmasıyla ön plana çıkmış, artan antropolojik ve kolonyal çalışmalarla birlikte mistik ve Avrupa

[*] Bu paragrafta, kolonizasyon dönemine ilişkin emperyal bilgi üretiminin adlandırmaları derinden etkilemesine dair yapılan tartışmanın detayları için bk. BIL, Geoff. (2018). "Imperial vernacular: phytonymy, philology and disciplinarity in the Indo-Pacific, 1800–1900". *British Society for the History of Science (BJHS)*, 51/4, 635-658.

dışında bilinmeyen bitkileri tanıma isteği artmış, bunun sonucu olarak da buradaki yerel bitkiadlarını kaydetme çalışmaları başlamıştır (Van't Klooster, Lindeman ve Jansen-Jacobs, 2003: 13-15). Genel olarak yapılan etnobotanik çalışmalarına bakıldığında bu çalışmaların son dönemde artmasının iki önemli sebebi olduğu görülür. Bunlardan ilki, bitkilerin tıp alanındaki kullanımının artması ve bunun sonucu olarak da özellikle batıda bu yöndeki araştırmaların çoğalmasıdır. Bu nedenle yapılan çalışmalarda flora zenginliğine sahip olmasının yanında genellikle mistik görülen; bitkilerle tedavinin, şifacılığın ve kısmen de büyücülüğün yoğun olduğu Afrika, Latin Amerika ve Uzak Doğu ülkelerinde bu çalışmaların yoğunlaştığı görülür. Bu durum o kadar etkili olmuştur ki çalışmalarda bitkilerin adlandırmasında kullanım özelliklerine dayalı adlandırmaların hâkim olduğu bunlar arasında da en yoğun olan kullanımın tıbbî kullanım olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak bu durumun etnobotanik alanındaki çalışma yönteminden kaynaklandığı açıktır. Yerel bitkiadlarına dikkati çekseler de söz konusu çalışmaların kullanılmayan bitkiadlarını geri plana ittiği söylenebilir.

II. Türkiye'de Bitkiadı Çalışmalarının Yeri ve Bilimsel-Yerel Adlandırmalar Arasındaki Farklılıklar: İzmir Halk Ağzından ve Dünyadan Örnekler

Dünyada bitkiadları çalışmalarındaki genel yönelim, Türkiye'deki çalışmalarda da etkili olmuştur. Bu nedenle Türkiye'deki yerel bitkiadları araştırmalarına bakıldığında etnobotanik çalışmalarının ön planda olduğu; ancak çalışma prensibi gereği kullanıma yönelik adları derledikleri görülür. Bu çalışmalar dışında bitkilerle ilgili çalışmaların asıl sorunu, farklı çalışma alanlarının (botanik, etnobotanik, dil bilimi, halk bilimi) ortaya koydukları malzemenin alanlar arasında kullanılamamasıdır. Örneğin bir ilçenin fitonimleri üzerine çalışma yapmak isteyen bir dilcinin bitki bilimi çalışmalarından bu ilçede yetişen bitki türlerini tespit edebilmesi, bu bitkilerin fotoğraflarını bulabilmesi ve kendi çalışması için fikir verecek ölçüde dahi olsa bunların Türkçe isimlerine ulaşabilmesi gerekir. Oysaki bitki bilimi çalışmalarında en büyük eksiklik, çalışmalarda bitkilerin fotoğraflarına yer verilmemesidir. Bunun yanında bu çalışmalarda verilen Türkçe bitkiadlarının kaynağı da net olarak görülmemektedir. Çalışmalarda Türkçe bitkiadlarının ya kaynağının verilmediği ya da "Bu çalışmada bitkinin Türkiye genelinde kullanılan yaygın adı kullanılmıştır." şeklinde belirsiz açıklamalar yapıldığı görülür. Bundan daha vahim olanı ise bazı bitki bilimi çalışmalarında Türkçe bitkiadı uydurma yoluna gidilmesidir. Türkçe bitkiadlarını bilim dünyasına kazandırmaya çalıştığı belirtilen eserlerde; yıllardır kullanılan, çevresel faktörlerin, sosyo-kültürel yapının yansıtıldığı yerel bitkiadlarının kullanılması yerine uydurma adların yaygınlaştırılmaya çalışılmasını anlamak güçtür. Bitki bilimcilerin çalışmaları dışında özelde fitonimleri ele alan çalışmalar sayıca çok azdır. Bunların

genellikle Türkçenin tarihi metinlerinde geçen bitkiadlarını ele alan çalışmalar olduğu görülür. Bu çalışmalarda, metinlerde geçen bitkiadları çoğunlukla alfabetik bir dizin şeklinde sıralanmıştır. Adbilimi çerçevesine yakın bir bakış açısıyla incelenmeye çalışılan nadir sayıdaki çalışmada da bitkiadlarının tam manasıyla adbilimsel yöntem ve terminolojiyle ele alınmadığı görülür. Bu çalışmalarda bitkiadlarının birincil (sözlüksel) anlamına göre tasnif edilmeye çalışıldığı ve yöre halkının bitkiadını veriş sebebinden uzak bir anlam ilgisiyle değerlendirildiği örnekler çoğunluktadır.

Harita 1: Verilerin Toplandığı Çalışma Sahası

İzmir halk ağzında kullanılan bitkiadlarının derlenmesi için, yukarıdaki haritada görüleceği üzere, İzmir'in 65 köyünde, 1894 bitkiyle saha araştırılmasına çıkılmış; bu çalışma sonucunda 16.700 bitkiadı elde edilmiştir. Farklı ilçe ve köylerde tekrar eden adlarla (Örneğin "*Rumex pulcher*" için Bornova'nın Kavaklıdere köyünde; Kemalpaşa'nın Vişneli köyünde; Seferihisar'ın Beyler Gödence, Gölcük ve Payamlı köylerinde "ēşigulak" adı kullanılmaktadır.) seslik koşutlar (Örneğin "*Plantago*" cinsine ait türler için yörede hem "sinirliot" hem "siŋirliot" adları kullanılmaktadır.) çıkarıldığında toplam 2331 adet farklı bitkiadı ortaya çıkmıştır. Bu adların veriliş sistematiği ne Latince adların taksonomisi ne de bitki bilimciler tarafından bitkilere verilmeye çalışılan Türkçe uydurma isimlerin veriliş sistematiği ile -bu çalışmalarda Latince adlarda olduğu gibi her bir tür için ayrı ad verme yoluna gidildiği görülür- benzerlik gösterir. Bitkilerin yerel halk tarafından adlandırılmasında üç temel eğilim görülür:

1. Birbirinden farklı cinsler ya da aynı cinse ait farklı türler için ortak bir ad kullanma

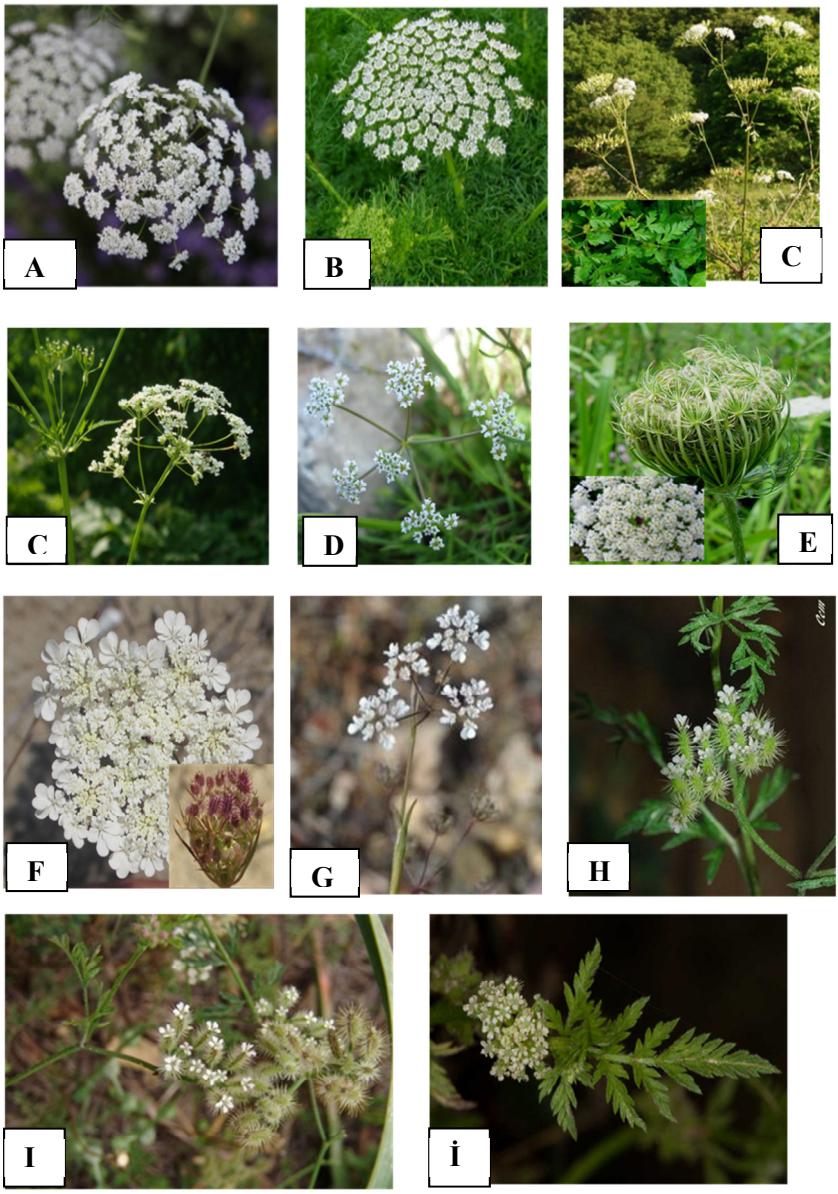
2. Aynı köyde bir bitkiye birden fazla ad verme

3. Bir cinsin farklı türlerini cinsin genel adı üzerine getirilen tanımlayıcılarla ayırma

Yapılan çalışmada bilimsel sınıflandırmaya göre en büyük farklılık; bir cinsin farklı türleri, hatta bazen farklı cinsler için bile aynı adların kullanılıyor olmasıdır. Bu durum dünyada yapılmış çalışmalarda da benzerlik gösterir. Örneğin Malavi bitkiadları üzerine yapılan çalışmada bitki bilimcilerin verdiğinin aksine halkın farklı türlere, cinslere, hatta ailelere bile tek bir isim verdiği söylenmiş; aynı ismin verildiği türlerin botanikçiler tarafından farklı olduğu düşünülürken yapılan araştırmalar sonucu benzer olduğunun ortaya çıktığı belirtilmiştir (Binns, 1976: 49-50). Yine Namibya (Craven ve Kolber, 2018[*]: 1), ve Kenya'nın kuzey bölgesindeki (Timberlake, 1994: 32) yerel bitkiadları çalışmaları ile Slav bitkiadları üzerine yapılan çalışmalarda da (Waniakova, 2017: 463) aynı sonuç karşımıza çıkar. Örneğin Avrupa dillerinde "papatya" adı "*Bellis perennis*", "*Leucanthemum vulgare*" gibi farklı bitkiler için kullanılmaktadır (Villalva, 2019: 203). Fas'ta aynı ismin kullanılması sebebiyle akıllı türlerle zehirli türlerin karıştırılması riskini konu alan çalışmalar dahi yapılmıştır (Najem, Nassiri, Ibijbijen, 2021: 226). Surinam'daki yerel bitkiadları üzerine yapılan çalışmada da bir yerel isimin farklı ailelere ait türler için kullanıldığını göstermek üzere "*Apocynaceae*" ailesine ait "*Allamandra cathartica",* "*Tiliaceae*" ailesine ait "*Apeiba petoumo"* ve "*Bignoniaceae*" ailesine ait "*Pithecoctenium crucigerum" için ortak olarak* kullanılan "barudaballi" adı örnek gösterilmiştir (Van't Klooster vd., 2003: 15). İzmir'deki yerel bitkiadlarında da durum farklı değildir. Örneğin bölgede "çakalboan (çakalboğan)" adının hepsi "*Apiaceae*" ailesine bağlı olan "*Ammi*", "*Anthriscus*", "*Bunium*", "*Daucus*", "*Pimpinella*", "*Torilis*" cinsleri ve onun farklı türlerine ait bitkiler için kullanıldığı görülür.

[*] Bu çalışmanın verileri, Oxford Üniversitesinin "BRAHMS" veri tabanı kapsamında "Plants of Namibia" projesiyle, 2018 yılında derlenmiştir. Bu nedenle proje raporunun da 2018 tarihli olduğu düşünülmektedir. Detaylar için bk. https://herbaria.plants.ox.ac.uk/bol/namibia.

Çakalboan (Çakalboğan)

(A) *Ammi majus* **(B)** *Ammi visnaga* **(C)** *Anthriscus nemorosa* **(Ç)** *Anthriscus sylvestris* **(D)** *Bunium ferulaceum* **(E)** *Daucus carota* **(F)** *Daucus guttatus* **(G)** *Pimpinella cretica* var. *cretica* **(H)** *Torilis arvensis* subsp. *elongata* **(I)** *Torilis leptophylla* **(İ)** *Torilis nodosa*

Fotoğrafların alındığı internet adresleri:

(A)https://img.crocdn.co.uk/images/products2/pl/20/00/01/87/pl2000018754.jpg?width=940&height=940

(Erişim Tarihi: 02.08.18)

(B) http://2.bp.blogspot.com/m8KwixR1W_w/VIR5eabhF6I/AAAAAAAA0IA/C0pGV01ZbF4/s1600/

Benefits%2BOf%2BKhella%2B(Ammi%2BVisnaga)%2BFor%2BHealth%2B (2).jpg (Erişim Tarihi: 02.08.18)

(C) http://pallano.altervista.org/anthriscus-nemerosa.html (Erişim Tarihi: 02.08.18)

(Ç) http://flowers.la.coocan.jp/Umbelliferae/Anthriscus%20sylvestris/DSC09260.JPG

(Erişim tarihi: 01.11.2019)

(D) http://herbaryum.neu.edu.tr/wp-content/uploads/sites/40/2016/01/Bunium-ferulaceum.jpg

(Erişim Tarihi: 04.02.18)

(E) https://newfs.s3.amazonaws.com/taxon-images-1000s1000/Apiaceae/daucus-carota-fr-ahaines-c.jpg

(Erişim Tarihi: 02.08.2018) https://gobotany.nativeplanttrust.org/species/daucus/carota/

(Erişim Tarihi: 02.08.2018)

(F) https://kocaelibitkileri.com/daucus-guttatus/#jp-carousel-8529 (Erişim Tarihi: 02.11.2019)

https://kocaelibitkileri.com/daucus-guttatus/#jp-carousel-8530 (Erişim Tarihi: 02.11.2019)

(G) https://turkiyebitkileri.com/cache/datsogallery_catid-550_420x420_1x1/280FD9B2E03D-550.jpg

(Erişim Tarihi: 04.02.2018)

(H) https://turkiyebitkileri.com/cache/datsogallery_catid-5985_420x420_1x1/B6B9CEDCDE1F-607.jpg

(Erişim Tarihi: 04.02.2018)

(I) https://newfs.s3.amazonaws.com/taxon-images-1000s1000/Apiaceae/torilis-leptophylla-fl-mhassler.jpg

(Erişim Tarihi: 02.08.2018)

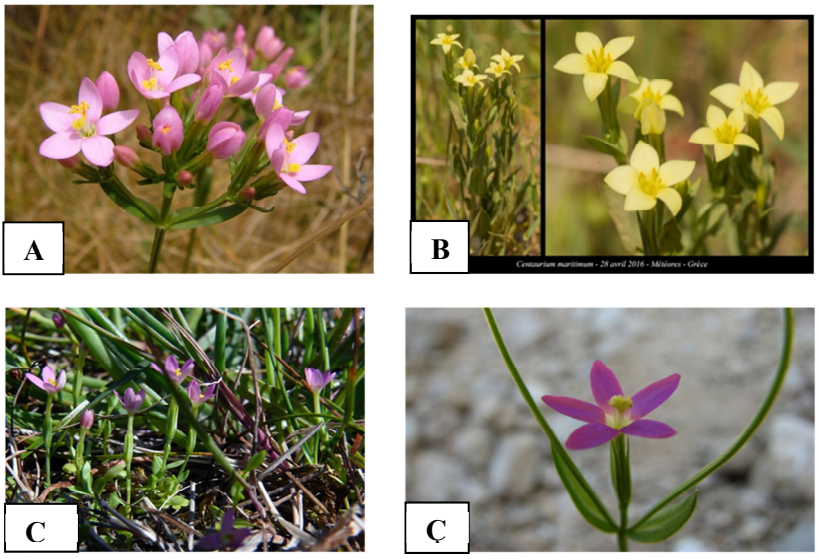
(İ) http://www.southeasternflora.com/images/medium/Torilis_nodosa_17463_500.jpg

(Erişim Tarihi: 08.11.2019)

Aynı şekilde yörede kullanılan "yıldızçiçē/yıldısçiçei/yıldızçiçei (yıldızçiçeği)" adı üç ayrı aileye ait bitki türü için kullanılmaktadır. "yıldısçiçē" adı "*Gentianaceae*" ailesine ait olan "*Centaurium erythraea*", "*Centaurium maritimum*", "*Centaurium pulchellum*" ve "*Centaurium tenuiflorum*"; "*Liliaceae*" ailesine ait "*Ornithogalum atticum*", "*Ornithogalum sphaerocarpum*" ve "*Parnassiaceae*" ailesine ait "*Parnassia palustris*" için kullanılır. Bu adın "yıldısçiçei" şeklindeki seslik koşutu "*Primulaceae*" ailesine ait "*Lysimachia linum-stellatum*", "yıldızçiçei" şeklindeki seslik koşutu ise "*Campanulaceae*" ailesine ait "*Asyneuma limonifolium*" bitkisinde karşımıza çıkar. Yine bu konuda Najem, Nassiri, Ibijbijen (2021: 226) bitkilerin belirli özelliklerinin, kullanımlarının ortak olmasının; birbirlerine benzerliğinin veya birden çok özelliğe sahip olmasının ortak adlandırmaya sebep olabileceğini söylemiştir. Kalimantan'daki (Endonezya) yerel bitkiadları üzerine yapılan çalışmada ise yerel halkın, görünüşte daha az önemli veya daha az ayırt edici

olan türler için genellikle ortak bir ad vererek bunları tek bir grupta topladıkları sonucuna ulaşılmıştır (Wilkie ve Saridan, 1999: 1457-1458). İzmir'deki yerel bitkiadlarında ortak kullanılan adlara bakıldığında bunların genellikle "yapışgan" adında olduğu gibi bitkilerin genelinin sahip olabileceği özelliklerden, "yıldısçiçē" ve "sarıçiçek" adlarında olduğu gibi bitkinin şekilsel ya da renksel özelliğinden ya da "papatya" ve "sirken" adlarında olduğu gibi yerelde olduğu kadar şehirlerde veya botanik alanında yaygın kullanılan adlar olduğu görülmüştür.

Yıldısçiçē (yıldızçiçeği) ***Gentianaceae***

(A) *Centaurium erythraea* **(B)** *Centaurium maritimum* **(C)** *Centaurium pulchellum* **(Ç)** *Centaurium tenuiflorum*

Liliaceae

(D) *Ornithogalum atticum* **(E)** *Ornithogalum sphaerocarpum*

Parnassiaceae

(F) *Parnassia palustris*

Primulaceae

(G) *Lysimachia linum-stellatum*

Yıldızçiçei (yıldızçiçeği)

Campanulaceae

(H) *Asyneuma limonifolium*

Fotoğrafların alındığı internet adresleri:

(A) https://keyserver.lucidcentral.org/weeds/data/media/Html/centaurium_erythraea.htm (Erişim Tarihi: 31.01.2018)

(B) https://www.orchid-nord.com/Flore_Grece/Gentianaceae/Centaurium%20maritimum/Centaurium-maritimum.jpg (Erişim Tarihi: 08.08.2018)

(C) http://www.luontoportti.com/suomi/images/25056.jpg (Erişim Tarihi: 08.08.2018)

(Ç) http://floralegacy.s3.amazonaws.com/files2/241/24117.jpeg (Erişim Tarihi: 08.08.2018)

(D)https://www.leptonyx.com/nature/nature-species. php?country=&species=Ornithogalum%20atticum&location=

(Erişim Tarihi: 16.04.2017)

(E)http://dogalhayat.org/wp-content/uploads/2014/05/ c410ac6ce0ed07ae618323cb98e18fde-1400432510.jpg

(Erişim Tarihi: 29.07.18)

(F) https://www.first-nature.com/flowers/images/parnassia-palustris1.jpg

(Erişim Tarihi: 30.07.18)

(G) https://www.anniesannuals.com/signs/l/images//lysimachia_atropurpurea_01.jpg (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

(H) http://www.stridvall.se/flowers/gallery/Campanulaceae/337_29

(Erişim Tarihi: 19.12.2019)

Bitkilerin yerel adlandırmalarında görülen ikinci eğilim, yukarıda adı geçen kaynaklarda da görüldüğü gibi, bir bitkinin aynı yerde birden fazla ada sahip olmasıdır. Dębowiak ve Waniakowa (2019: 176-177) Avrupa dillerindeki bitkiadlarını ele alan çalışmalarında[*] bir türün birden fazla isme sahip olduğunu söyler ve bu durumu bitkilerin görünümünün geçirdiği büyüme evrelerinde değişmesine ve birden fazla özelliğe sahip olan bitkilerin kişiler tarafından farklı özelliklerine göre farklı adlarla adlandırılmasına bağlarlar. Bu duruma İzmir'deki yerel bitkiadlarında "*Apium graveolens*" örnek gösterilebilir. Bu bitki için Dikili'nin Yenice köyünde "deligereviz" ve "gaynanayumruu" adları kullanılmaktadır.

[*] Çalışma şu diller üzerine yapılmıştır: Fransızca, Lehçe, Slovakça, Ukraynaca, Almanca, Çekçe, Bulgarca, Rusça, Portekizce, Sırpça, Hırvatça, İngilizce, Slovence, Felemenkçe, Romence.

Kimlikleme Örneği 1:

Gazayā (Lat. *Apium graveolens*): Germiyan (Çeşme), Vişneli (Kem.), Bademli (Öd.)

Bu bitki için Ambarseki (Kar.), Zeytineli'de (Urla) *Dāgerevizi*; Yenice'de (Dik.) *Deligereviz* ve *Gaynanayumruu*; Ulamış'ta (Sef.) *Delikereviz*; Kırıklar'da (Buca) *Gazayaı*; Osmanlar (Bay.), Dereköy/Cumalı'da (Kem.) *Gazyā*; Ödemiş merkezde *Kazayā*; Germiyan'da (Çeşme) *Melekganadı* adları kullanılmaktadır. Osmanlar (Bay.), Dereköy/Cumalı (Kem.), Vişneli (Kem.), Bademli'de (Öd.) haşlanarak salatası yapılan bitki Ödemiş merkezde kavrularak yenirmiş.

Fotoğrafların alındığı internet adresleri:

1. https://newfs.s3.amazonaws.com/taxon-images-1000s1000/Apiaceae/apium-graveolens-hakstarr3.jpg (Erişim Tarihi: 02.08.18)

2. http://hasbrouck.asu.edu/imglib/seinet/genfield/palexander/set001/Apium_grav_25Jun10_9730.jpg (Erişim Tarihi: 02.08.18)

Yereldeki adlandırma geleneğindeki üçüncü eğilim bir cinse ait farklı türlerin cinsin genel adı üzerine getirilen tanımlayıcılarla ayrılmasıdır. Genelde yaygın kullanıma sahip isimlerin, çok kullanılması sebebiyle iyi tanınan ya da türleri arasındaki görsel, dokunsal veya kokuya dair özellikleri belirgin farklarla ayrılan cinslere ait olduğu görülür. Malavi bitkiadlarını ele alan çalışmada çok eski dönemlerden beri yetişen bitkilerin her türü için ayrı isimlerin kullanıldığı belirtilmiş, muz ve şeker kamışı bitkileri bu duruma örnek olarak gösterilmiştir (Binns, 1976: 52-53). Surinam'daki yerel bitkiadlarını ele alan çalışmada, cinslere genel bir ad verildiği ve bu cinse ait farklı türlerin tanımlayıcılarla ayrıldığı söylenmiştir. Bu duruma örnek olarak "Tachigali" cinsine ait türler kullanılmıştır:

Tablo 1:

Bitkinin Latince Adı	**Bitkinin Bölgede Kullanılan Adı**
Tachigali albiflora	redigedu, zwarte gedu
Tachigali guianensis	wetigedu, zwarte gedu, savanne gedu
Tachigali melinonii	redigedu, wetigedu
Tachigali micropetala	gedu, wetigedu, zwarte gedu
Tachigali paniculata	gedu, miragedu
Tachigali paraensis	redigedu

Burada "Tachigali" cinsine ait türlerin cinsin genel adı olan "gedu" üzerine getirilen "redi, zwarte, savanne, weti, mira" tanımlayıcılarıyla ayrıldığı görülür. Bunun yanında "*Tachigali micropetala*" ve "*Tachigali paniculata*" için yalnızca "gedu" adının kullanıldığı, bu iki türe de aynı adın verildiği, bu türlerin tanımlayıcıyla ayrılmadığı da görülür (Van't Klooster vd., 2003: 16).

İzmir yerel bitkiadlarında en fazla tanımlayıcı "papatya" gibi yaygın adı olup yörede çok fazla farklı cinsi ve bunlara bağlı farklı türleri olan bitkilerin adlarında görülür. Örneğin "*Asteraceae*" ailesine ait cins ve türlerde sarı çiçekli olanlar için "sarıpapatya" adı kullanılırken bu türler, yetiştikleri yerlere göre "denispapatyası", "tarlapapatyası", "Kavakderepapatyası" gibi pek çok farklı tanımlayıcıyla betimlenir. Kolayca görülüp fark edilebildiğinden özellikle şekilsel özellikler söz konusu olduğunda bu ayrım daha da belirginleşir.

III. Kimlikleme Çalışmasında Kullanılacak Yöntem ve Dikkat Edilecek Hususlar

Halkın sınıflandırmasıyla bitki bilimcilerin sınıflandırması arasında pek çok farklılık vardır. Yerel bitkiadlarında bir yörenin farklı köylerinden derlenmiş pek çok ad, hatta aynı köyde bir bitki için kullanılan birden fazla ad olduğu görülür. Bu kadar farklı ad üzerinden bitkiler için bilimsel Türkçe ad ortaya çıkarmak, tek bir kişinin ya da tek bir çalışma alanının yapabileceği bir iş değildir. Bu nedenle aynı çalışma düzeni ile farklı bölgelerde yapılacak disiplinler arası çalışmalara ihtiyaç vardır. İllerde yapılacak makro çalışmalar, bunların bölgeler bazında birleştirilmiş şekilleri ve sonrasında tüm Türkiye'de yapılan çalışmaların bir araya getirildiği bir "Türkiye Bitkiadları Sözlüğü" oluşturulmalıdır. Bunun yapılabilmesi için Türkiye'deki yerel bitkiadlarının kimlikleme çalışmasının yapılması gereklidir. "Kimlikleme" çalışması; ailesi, cinsi ve türüne göre sınıflandırılmış bitkilerin hangi bölgede, hangi yerel ad ya da adlarla kullanıldığının tespit edilmesi ve böylece Latince adlarıyla yerel Türkçe adlarının eşleştirilmesi işidir. Bu çalışmanın ilk aşaması yerel bitkiadlarının derlenmesidir. Kimlikleme çalışmasının güvenilirliği için derlemenin uygun şekilde yapılması gerekir. Bu nedenle de derleme öncesinde ve derleme sırasında dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Derleme çalışmalarında hazırlık aşaması, derlemenin yapılışı kadar önem taşır. Çünkü derlemede karşılaşılabilecek sorunlar ancak iyi bir hazırlıkla engellenebilir. Derlemeye çıkılmadan önce yapılması gereken ilk iş, derleme yapılacak alanın belirlenmesidir. Bunu yaparken derleme yapılacak alanın, sosyo-kültürel ve coğrafik yapısının iyi tespit edilmesi ve bölgede gezilecek köylerin bu doğrultuda seçilmesi gerekir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, köylerin coğrafî yapısının ve flora zenginliklerinin göz önünde bulundurulmasıdır. Dikkat edilecek diğer bir unsur ise muhacir köyleri yerine yerli köylerden derleme yapmaktır. Burada amaç bu köylerdeki taşınmış yabancı bitkiadlarını derleme dışında tutmaktır. Amerika'da yaşayan Afrikalı kölelerin kullandıkları

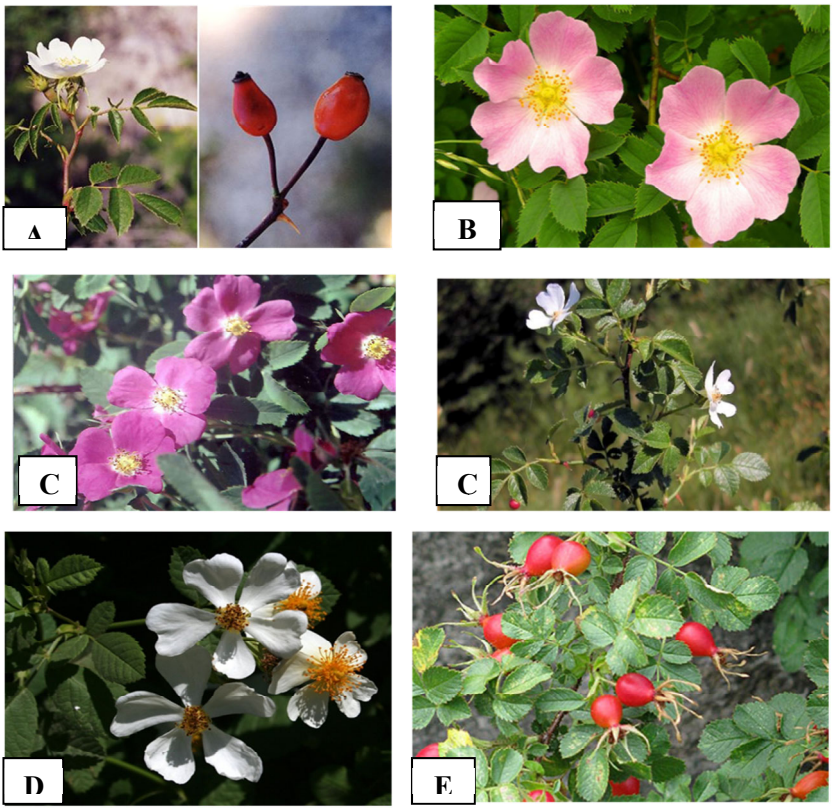
bitkiadlarına bakıldığında geldikleri yerdeki bitkiadlarını Amerika'ya taşıdıkları görülmüştür (Van Andel, Van't Klooster, Quiroz, Towns, Ruysschaert ve Van den Berg, 2014: E5346-5353). Bu nedenle muhacir köylerinde, özellikle Rumca ve Slavca adların çıkma olasılığının yüksek olabileceği düşünülmelidir. Bunların derlenmesi ve incelenmesi farklı bir çalışmanın konusu olabilir. Derleme alanının belirlenmesinden sonra sıra derleme alanında yetişen bitkilerin tespit edilmesi amacıyla bitki bilimi uzmanlarıyla yapılacak ortak çalışmalara gelir. Bu çalışmalar, bitki bilimciler tarafından daha önceden yapılmış arazi çalışmalarıyla yörede yetiştiği tespit edilen bitkilerle yapılabileceği gibi bitki bilimi uzmanları ile dil bilimi uzmanlarının yapacakları ortak arazi çalışmaları sonucu tespit edilen bitkilerle de yapılabilir. Derleme sırasında kullanılacak bitkilerin tespitinden sonra bu bitkilerin fotoğraflarının bulunması aşamasına geçilir. Burada zorluk, bitki fotoğraflarının çalışmacı tarafından bulunduğu durumlarda görülür. Türkiye'de bitkilerin fotoğraflarının bulunması amacıyla kullanılabilecek internet platformlarının azlığı bunun başlıca sebebidir. Türkiye'deki platformlar, Türkiye'nin bir Akdeniz ülkesi olmasına karşın özellikle İtalya ve İsrail'in bitki fotoğraflarına yer verdikleri platformlar kadar çeşitlilik göstermemektedir. Çalışmacının fotoğrafları kataloglamasında ikinci zorluk, bitki bilimi alanındaki bilgi eksikliğinde kendini gösterir. Bu nedenle internette bitkinin Latince adı altında verilen fotoğrafın doğruluğunu teyit etmek için bitki bilimi uzmanlarına ihtiyaç duyulur. Fotoğrafların bulunduğu kataloglar oluşturulurken her bir bitki için bitkinin genelini, kökünü, yaprak ve çiçeklerini gösteren en az üç fotoğraf konulmasına dikkat edilmelidir. Hazırlık aşaması tamamlandıktan sonra sıra saha çalışmasına gelir. Bitkilere ait kataloglarla çıkılan saha araştırmasında dikkat edilmesi gereken en önemli şeylerden biri, derleme sırasında tek kişiyle görüşmemektir. Fotoğraftaki bitkinin karıştırılma riskine karşı elde edilen bilginin güvenilirliği için buna dikkat edilmelidir. Birbirlerinin düşüncelerine karşı çıkabilmeleri, birbirlerini destekleyebilmeleri veya hatırlanamayan bazı bitkilerin hatırlatılabilmesi için birden fazla kişiye ihtiyaç duyulacaktır. Bunun yanında derlemenin kadın ve erkek grubuyla ayrı ayrı yapılması, gruplarda hemcinslerin özellikle argo ve cinsellikle ilgili adlandırmalar hakkında daha rahat konuşabilmesini ve böylece derlemeden daha zengin bir malzeme çıkmasını sağlayacaktır. Önem arz eden bir diğer husus, ağız özellikleri dikkate alınarak yapılan derlemelerde bu özelliklerin dikkatlice kaydedilmesidir. Bunların doğru şekilde belirlenebilmesi için derleme yapan kişinin görüşülen kişiyi düzeltici kelime tekrarlarından kaçınması gerekir. Bunun sebebi görüşülen kişinin anlaşılmadığını ya da düzeltildiğini hissederek bitkiadının ağız özelliklerini taşıyan yerel kullanımı yerine ölçünlü dildeki şeklini söylemeye itilmesidir. Derleme aşaması tamamlandıktan sonra derlenen malzemenin endeksleme çalışması yapılır.

Tablo 2:

Bitkinin Latince Familyası	**Bitkinin Latince Adı**	**Bitkinin Yöredeki Türkçe Adı**	**Türkçe Bitkiadının Derlendiği İlçe-Köy**	**Bitkinin Kullanım Alanı**
ASTERACEAE	*Geropogon hybridus*	Dedesakalı	Bornova-Kavaklıdere	_
		Sütlük		_
		Tekesakalı	Karaburun-Eğlenhoca	_
		Dedemsakalı	Kemalpaşa-Vişneli	Haşlanıp salata olarak ya da çiğ olarak pekmezle yenirmiş.
		Lüleçiçē		

Yukarıda görüldüğü gibi bitkinin ait olduğu aile, bitkinin Latince adı ve yörede hangi Türkçe ad/adlarla bilindiği, bu adın derlendiği ilçe-köy ve o yerdeki kullanım şekline dair bilgilerin bulunduğu bir endeksleme çalışması yapılır. Bu çalışmanın amacı pek çok farklı ada sahip olan bitkilerin bilim dünyasında ya da halk arasında kullanılacak ortak bir Türkçe bilimsel ad ortaya çıkarmaktır. Daha önce de bahsedildiği gibi yapılan derlemelerde bitkilerin farklı köylerde pek çok farklı adı olduğu görülür. Bu nedenle bu adlar arasından bitkiye Türkçe bilimsel ad olması için önerilecek olan adın, yani inceleme sırasında madde başı yapılacak adın dikkatlice seçilmesi gerekir. Burada dikkat edilecek hususlardan ilki, bitkiadının yöredeki yaygın kullanımıdır. Türkçe bitkiadları üzerinden anlaşma sağlamak öncelikli amaç olduğundan yörede yaygın olarak kullanılan bitkiadının madde başı olarak önerilmesi önemlidir. Ancak yaygınlığı "bir bitkiye verilen adlar arasında sayıca en fazla olan" şeklinde genel bir ifadeyle ele almak yanlış sonuçlar doğuracaktır. Yaygınlığın tespit edilmesi amacıyla sayısal değerlendirme yapılırken bir bitkiadının seslik koşutları da değerlendirilmelidir. Örneğin İzmir'deki yerel bitkiadlarında "*Rosa*" cinsine ait türler için 8 köyde kullanılan "deligül" adının sayıca diğerlerinden fazla olduğu görülür. Ancak daha ayrıntılı bir inceleme yapıldığında "köpek" tanımlayıcısıyla kullanılan "göpekgülü" (1 köyde), "köpekgülü" (5 köyde) adları ile "it" tanımlayıcıyla kurulan "itgülü" (5 köyde) adının toplamda "deligül" adından sayıca fazla olduğu fark edilir. Bu durumda "köpek" tanımlayıcısıyla kurulmuş bir adın madde başı yapılması daha doğru olacaktır. "köpek/göpek/it" tanımlayıcılarıyla kurulan adlar arasındaki çokluk esas alındığında ise "köpekgülü" adı, "göpekgülü" adıyla ile birlikte toplam 6 köyde görüldüğünden 5 köyde kullanılan "itgülü" adının önüne geçer ve madde başı olmaya uygun görülür.

Köpekgülü

(A) *Rosa agrestis* **(B)** *Rosa canina* **(C)** *Rosa dumalis* subsp. *boissieri* var. *boissieri* **(Ç)** *Rosa micrantha* **(D)** *Rosa phoenicia* **(E)** *Rosa pulverulenta*

Fotoğrafların alındığı internet adresleri:

(A)http://canope.ac-besancon.fr/flore/Rosaceae/photos/rosa_agrestis_20.jpg

(Erişim Tarihi: 23.12.2017)

(B)https://static1.squarespace.com/static/57fdb5c129687f1e8626c057/t/5861e2ebb8a79be359a15066/1482810099993/?format=500w (Erişim Tarihi: 23.12.2017)

(C)http://www.vanherbaryum.yyu.edu.tr/flora/famgenustur/ros/ros/du/images/Rosa%20dumalis%20BECHST_%20subsp_%20boissieri%20(CREPIN)O_%20NILSSON%20var_%20boissieri%20(CREPIN)%20O_%20NILSSON%20%20_jpg.jpg (Erişim Tarihi: 03.08.2018)

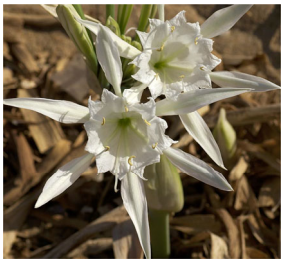
(Ç)https://newfs.s3.amazonaws.com/taxon-images-1000s1000/Rosaceae/rosa-micrantha-ha-amoro2.jpg (Erişim Tarihi: 23.12.2017)

(D)http://floralegacy.s3.amazonaws.com/files2/175/17505-1491x1200.jpeg (Erişim Tarihi: 03.08.2018)

(E)https://www.laporteavenuenursery.com/assets/images/p_Rosa_pulverulenta.jpg (Erişim Tarihi: 03.08.2018)

Türkçe bilimsel ad olarak önerilecek adın seçiminde dikkat edilecek bir diğer husus, adın bitkiyi iyi tanımlaması ve diğer bitki cinsleri için ayırt edici olmasıdır. Bazı bitkilerin adlandırmasında bitkiadlarının birinde sayıca bir üstünlük çıkmadığı görülür. Böyle durumlarda bitkiyi en iyi tanımlayan, bitkinin birden fazla özelliğini yansıtan ad madde başı yapılmalıdır. Aşağıdaki kimlikleme örneğinde görüleceği üzere "*Pancratium maritimum*" bitkisi için yörede "beyazzombak", "süsen", "dāzombaı", "dāzümbülü", "fincannergisi" ve "köpeksoanı" adları kullanılmaktadır. Her bir adın bir defa kullanıldığı görülür. Hatta iki yerde tanımlayıcılarla betimlenmiş bir şekilde "zambak" adı kullanılmıştır. Ancak "zambak" adının başka ailelere ait bitkilere madde başı olması, çiçeğin "Nergisgiller (*Amaryllidaceae*)" ailesine ait olması ve "fincannergisi" adlandırmasının, çiçeklerinin şekli sebebiyle bitkiye daha uygun olduğunun düşünülmesi nedeniyle "fincannergisi" adı bu bitki için madde başı yapılmıştır.

Kimlikleme Örneği 2:

Fincannergisi (Lat. *Pancratium maritimum*): Gölcük (Sef.)

Bu bitki için Beyler'de (Sef.) *Beyazzombak*, *Süsen*; Acarlar'da (Sel.) *Dāzombaı*; Gökçealan'da (Sel.) *Dāzümbülü*; Payamlı'da (Sef.) *Köpeksoanı* adları kullanılmaktadır.

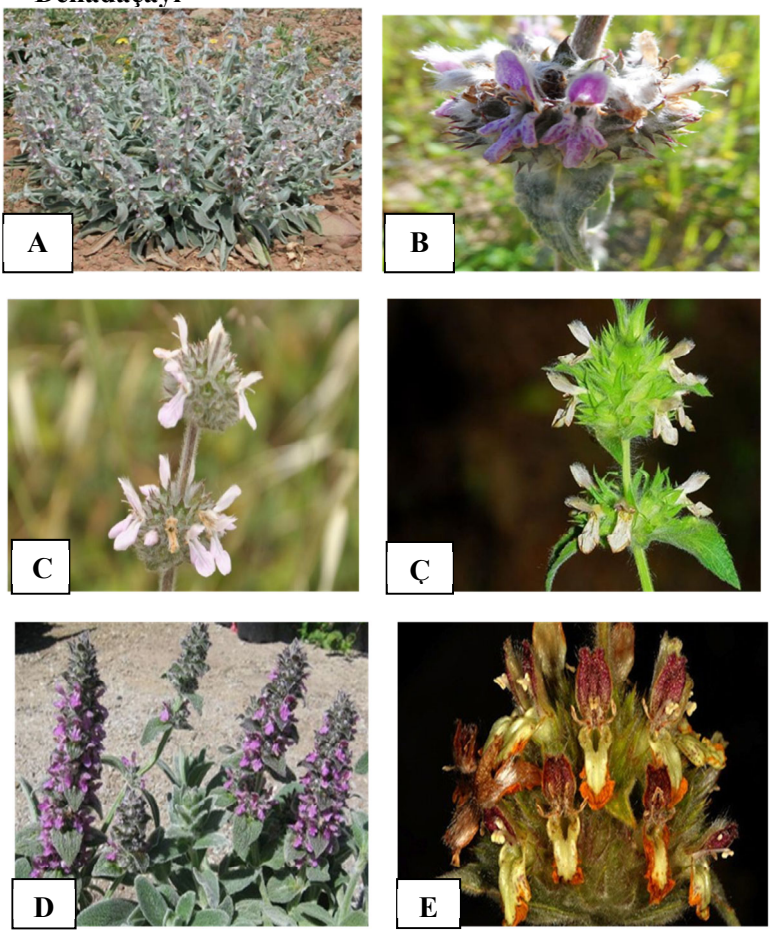
Fotoğrafın alındığı internet adresi:

1. https://www.west-crete.com/flowers/photos/pancratium_maritimum-2large.jpg (Erişim Tarihi: 31.12.2017)

Bitkiadları arasında madde başı yapılacak adın, yaygınlığının yanında ayırıcı olması istendiğinden mümkün olduğunca farklı adların madde başı yapılması da önemlidir. Örneğin İzmir'deki yerel bitkiadlarında "*Scandix*" cinsine ait türler için "kişkiş" adı madde başı yapılmıştır. Adlandırmalara bakıldığında "înelik" adı ile "kişniş" adının farklı seslik koşutlarının (kenkiş, kiskinç, keşkeş, kinkiş, kişkin, kişkiş) sayıca eşit olduğu, yani tek başına "înelik" adının sayıca fazla olduğu görülür. Ancak "înelik" adı "*Erodium*" ve "*Geranium*" cinslerine ait türler için oldukça tanımlayıcı olan, madde başı yapılmış bir adlandırmadır ve "*Scandix*" cinsi 'kişniş' (Lat. *Coriandrum sativum*) ile aynı aileye (*Apiaceae*) mensuptur. Bu nedenle "înelik" adı madde başı yapılmamış, "kişniş" adının seslik koşutları arasında sayıca fazla olan "kişkiş" adı madde başı olmaya uygun görülmüştür.

Sayının eşit olduğu durumlarda bakılacak bir diğer ölçüt adlandırmanın yapıldığı köylerin farklı ilçelerden olmasıdır. Örneğin "*Stachys*" ailesine ait türler için dörder köyde "adaçayı" ve "deliadaçayı" adları kullanılmaktadır. İlk olarak deli olma özelliği "deliadaçayı" adını diğerlerinden ayırır. Bunun yanında "adaçayı" adının verildiği köylerden ikisi aynı ilçeye, Selçuk'a bağlıdır; ancak "deliadaçayı" adının verildiği köylerin hepsi de farklı ilçelerdendir. Bu iki ölçüte bakıldığında "deliadaçayı" adının madde başı olarak önerilmesi daha doğru olacaktır.

Deliadaçayı

(A) *Stachys cretica* **(B)** *Stachys cretica* subsp. *anatolica* **(C)** *Stachys cretica* subsp. *Smyrnaea* **(Ç)** *Stachys obliqua* **(D)** *Stachys thirkei* **(E)** *Stachys tmolea*

Fotoğrafların Kaynağı:

(A)http://biodiversitysitia.gr/wpsitia/stachys-cretica/ (Erişim Tarihi: 02.04.2017)

(B)https://i1.treknature.com/photos/20831/stachyscret10kstmnu.jpg (Erişim Tarihi: 18.02.2018)

(C) Şenol, S. G. , Eroğlu, V., (2014). *Seferihisar Doğa Mirası Projesi Final Raporu.*

(Ç)https://www.turkiyebitkileri.com/tr/foto%C4%9Fraf-galerisi/lamiaceae-ball%C4%B1babagiller/stachys-delicay/stachys-obliqua/25960-izmir.html (Erişim Tarihi: 02.04.2017)

(D) https://lambley.com.au/plant/stachys-thirkei (Erişim Tarihi: 02.04.2017)

(E)https://turkiyecicek.files.wordpress.com/2016/04/image045.jpg?w=570&h=312&crop=1 (Erişim Tarihi: 17.05.2021)

Türler arasında ya da cins genelinde sayısal üstünlüğün sağlanamadığı bazı durumlarda ailenin genelinde yaygın olarak kullanılan adın tespit edilmesi gerekebilir. Örneğin "*Melica*" cinsine ait türler için kullanılan bitkiadlarında sayısal üstünlük tespit edilememiş, "*Poaceae*" ailesine ait türlere verilen adlar arasında diğerlerinden sayıca üstün olan "püsküllüot" adı madde başı yapılmıştır.

Madde başı olacak ismin seçiminde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus; bitkiye, bitkilerin genelinde görülebilecek bir özelliğe dayanan bir ad yerine onu diğerlerinden ayıran özelliği/özellikleri sebebiyle verilen bir adın madde başı yapılmasıdır. Örneğin "*Inula graveolens*" ve "*Inula viscosa*" için Kemalpaşa'nın Dereköy, Cumalı ve Vişneli köylerinde "bitlik"; Çeşme'nin Germiyan köyünde "bitotu", Torbalı Ormanköy'de "bitlikotu"; Kemelpaşa'nın Dereköy, Cumalı köyleri; Selçuk'un Barutçu köyü ve Torbalı'nın Karakuyu köyü ile Tire merkezde "yapışgan"; Çeşme'nin Germiyan köyünde ise "garayapışgan" adları kullanılmaktadır. Bu adların yaygınlığına bakıldığında "yapışgan" adının diğer adlardan sayıca fazla olduğu görülür. Ancak bu ad, bitkilerin genelinin sahip olabileceği bir özelliği yansıttığından diğer birçok bitkide görülmektedir. Oysaki "bitlik" adı bitkiye, yapışkan bir yapıya sahip bitkinin, üzerine bitlerin yapışması için kümeslere atılması sebebiyle verilmiştir. Yani bu ad hem bitkinin yapışkanlık özelliğine hem de kullanımına vurgu yaptığından diğerlerinden daha ayırıcı bir addır. Bu nedenle "bitlik" adının bu bitki için madde başı yapılması daha uygun olacaktır.

Bazı cinslere ait türlerde, türü ayıran özellikleri yansıtan tanımlayıcılı bitkiadları madde başı yapılır. Örneğin "*Asplenium*" cinsine ait türler için "ērelti" adı, indikatörlü kullanımları ve seslik koşutları (yöredeki farklı dilsel şekilleri) ile birlikte diğer adlardan sayıca fazla olduğu için madde başı yapılmıştır. Ancak "*Asplenium septentrionale subsp. septentrionale*" için "ērelti" adı dışında birer köyde "daşotu", "kayaēreltisi", "kayapüskülü" adları, 4 köyde ise "kayayosunu" adı kullanılmıştır. Bu adlar bitkinin kayalık alanda yetiştiğini açıkça yansıtır. Ayrıca bitki "ērelti" adını taşıyan diğer "*Asplenium*" türlerine göre yapısal olarak da farklılık göstermektedir. Bu nedenle bu bitkiye "ērelti" adı dışında "kaya" tanımlayıcısıyla kurulmuş üç addan birinin verilmesi doğru olacaktır. Bu adlar arasında seçim yapılması için adların yaygınlığa bakılacak olunursa 4 köyde görülen "kayayosunu" adının madde başı yapılması gerektiği düşünülebilir. Ancak madde başı yapılırken dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, aynı cinse ait farklı türler için önerilecek adların, cinsin genel adıyla uyumluluk göstermesidir. Bu nedenle "*Asplenium*" cinsine ait türler için kullanılan genel ad "ērelti" olduğundan "kayaēreltisi" adının madde başı yapılması daha uygun olacaktır. Bunun yanında "*Ceterach officinarum*" bitkisi için 1'er köyde "daşēreltisi", "daşotu", "daşyapıldaı", "gayaotu" ve "kayaēreltisi" adları kullanılmaktadır. Ancak bu bitki türü, "kayaēreltisi" adının

madde başı yapıldığı "*Asplenium septentrionale subsp. septentrionale*" bitkisinden yapraklarının arka yüzünde altın sarısı spor keseleri olması yönüyle farklılık gösterir. Bitki, bu özelliği sebebiyle 4 köyde "altınotu" adını almıştır. Bu nedenle yörede yaygın olarak kullanılan "Altınotu" adı bu bitki için madde başı yapılmaya uygundur. Madde başı yapılacak adlar arasındaki uyum yalnızca aynı cinse ait farklı türler için aranmamalıdır. Aynı aile içerisindeki cinsler arasında da mümkün olduğunca birbiriyle uyumlu ve birbirini tamamlayıcı adlar madde başı yapılmalıdır. Örneğin "*Oenanthe*" cinsine ait bitkiler için yörede "gokarot" adı kullanılmasına karşın "kokarot" adı madde başı yapılmıştır. Bunun sebebi aynı aileye mensup olan "*Hellenocarum*" cinsine ait türler için 4 köyde "kokarot" adının kullanılması ve bu iki cinsin adlarının uyumlu olmasının istenmesidir.

Madde başı yapılacak adın seçiminde önemli bir husus bitkiadının Türkçe kökenli olmasıdır. Bu mümkün olduğunca dikkat edilmesi gereken bir konudur; çünkü dilimize yabancı dillerden girmiş ve kullanımı kabul edilmiş pek çok isim vardır. Bu nedenle bu ölçütü yerine getirebilmek zordur. Örneğin İzmir'de "*Scolymus hispanicus*" için 8 köyde "şevketibostan" adı kullanılırken 4 köyde "akkıs" adı kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi "şevketibostan" adı sayıca fazladır ancak burada "akkıs" adı madde başı olarak önerilmiştir. Bunun iki sebebi vardır. Bunlardan ilki bu adın Türkçe kökenli olmamasıdır. Diğer bir sebep ise "şevketibostan" adının pazarlarda, ticarette kullanılan yaygın bir adlandırma olması nedeniyle yörede yaygın bir kullanıma sahip olabileceği ihtimalidir. Türkçe bilimsel ad olarak önerilecek bitkiadlarında dikkat edilmesi gereken son husus bitkiadının yaygınlığının pazar, ticaret vb. sebeplere bağlı olmamasıdır. Çünkü bitkiye ait bir adın, bitkinin pazar satışları, ticareti ya da tıbbî kullanımı dolayısıyla yaygınlaşması (ya da bilerek yaygınlaştırılması) görülebilen bir durumdur. Örneğin Bolivya (Macía, García ve Vidaurre, 2005: 338), Kalimantan (Wilkie vd., 1999: 1465) ve Tanzanya'daki (Otieno, Abihudi, Veldman, Nahashon, Van Andel ve De Boer, 2015: 1) bitkiler üzerine yapılan çalışmada, şehirliler arasında ticareti yapılan bitkilerin adlarında eczacılar ve tüccarlar tarafından özellikle belirli bir standartlaşmaya gidildiği görülmüştür.

Kimlikleme Örneği 3:

Akkıs (Lat. *Scolymus hispanicus*): Aşağı Şakran (Ali.), Bahçedere (Ali.), Armağanlar (Ber.), Topallar (Ber.)

Bu bitki için Vişneli'de (Kem.) *Çakırtiken*; Bademli'de (Öd.) *Çakırtikeni*; Barutçu'da (Sel.) *Çıxırlık*; Topallar'da (Ber.) *Göktiken*; Germiyan'da (Çeşme) *Ovatikeni*; Bahçedere (Ali.), Hacı Ömerli

(Ali.), Osmanlar (Bay.) ve Ödemiş merkezde *Sarıtiken*; Çıtak (Ali.), Osmanlar (Bay.), Ilıpınar (Foça), Kozbeyli (Foça), Dereköy/Cumalı (Kem.), Vişneli (Kem.), Karakuyu (Mend.) ve Ödemiş merkezde *Şevketibostan*; Ödemiş merkezde *Sütleen*; Gölcük'te (Sef.) *Sütleyen*; Efemçukuru (Mend.), Gödence (Sef.) ve Ulamış'ta (Sef.) *Sütlütiken*; Beyler'de (Sef.) *Süt'lütiken*; Vişneli'de (Kem.) *Yemektikeni* adları kullanılmaktadır.

Fotoğrafların alındığı internet adresleri:

1. http://www.west-crete.com/flowers/photos/scolymus_hispanicus-2large.jpg (Erişim Tarihi: 09.02.2017)

2. http://www.flowersinisrael.com/Flowgallery/Scolymus_hispanicus_flower.jpg (Erişim Tarihi: 09.02.2017)

Sonuç

Halkın bitkileri adlandırma sistemiyle bitki bilimcilerin bitkileri adlandırma sistemi arasında benzerlik olmadığı görülür. Menemen, Aytaç ve Kandemir tarafından yayınlanan "Türkçe Bilimsel Bitki Adları Yönergesi" (2016) adlı çalışmada Türkçe bilimsel bitkiadlarının sahip olması gereken özellikler sıralanmıştır. Adil Güner'in editörlüğünde yayınlanan "Türkiye Bitkileri Listesi Damarlı Bitkiler" (2012) adlı çalışmada da damarlı bitkiler için bilimsel sahada kullanılacak adlar üretilmeye çalışılmış, bu adların uydurulmasında yönergede geçen "Her taksonomik gurubun geçerli sadece bir bilimsel Türkçe adı olur." (Menemen vd., 2016: 1) maddesi esas alınmıştır. Halk ağzında yıllardır kullanılagelen adların bırakılıp yeni bitkiadları uydurma yoluna gitmeyi anlamak güçtür. Bunun yanı sıra sahaya inildiğinde halkı adlandırma geleneğinde bu çalışmalarda görülenden çok daha farklı eğilimler görülür. Bunlardan ilki ve belki de çalışmalarda esas alınan yönerge maddesine tamamen ters olanı, birbirinden farklı cinsler ya da aynı cinse ait farklı türler için ortak ad kullanımıdır. İzmir'deki yerel bitkiadlarında görülen bu durum dünyadaki çalışmalarda da benzerlik gösterir. Bitki adlandırmalarında ikinci eğilim aynı köyde bir bitkiye birden fazla ad verilmesidir. Bazı bitkiler için aynı köyde dört farklı bitkiadının kullanıldığı dahi görülürken (Örneğin "*Aristolochia*" cinsine ait türler için Kemalpaşa'nın Dereköy ve Cumalı köylerinde "deveamı", "köpekgarpızı", "lüleotu" ve "paşaborusu" adları kullanılmaktadır.) bu kadar

fazla ad arasından Türkçe bilimsel bitkiadı olabilmesi için önerilecek adın seçiminde çok dikkatli olunmalıdır. Dikkat edilmesi gereken hususlar, "*(1)* Yaygınlık, *(2)* Ayırt edici olma, *(3)* Aynı cinse ait türlerle ve genel cins adlarıyla uyumlu olma, *(4)* Bitkinin birden fazla özelliğini vurgulama, *(5)* Türkçe kökenli olma, *(6)* Pazar ve ticarete bağlı yaygınlığa bağlı olmama" şeklinde sıralanabilir. Bu hususlar arasında "ayırt edici olma" özelliğini yansıttığı için halk, bitkilerin betimlenmesinde tanımlayıcıları sıkça kullanmış, üçüncü eğilim olarak bir cinsin farklı türlerini cinsin genel adı üzerine getirilen tanımlayıcılarla ayırma yoluna gitmiştir.

Bu bildirinin amacı bitkiadlarının çalışılmama sebeplerini tespit edip ortaya koymak olmasa da bu adların derlenmemesinin basit bir ihtimal olmadığını, 19. yüzyıldan günümüze değin süren güç ilişkilerinin sonucu olarak bilinçli yapılan bir eylem olduğunu ortaya koymak; bu adların sanılandan daha büyük bir öneme sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Yeradlarının değiştirilmesinin yarattığı sosyolojik ve kültürel tahribattan pek çok çalışmada bahsedilse de yerel bitkiadlarının derlenmemesinin doğurduğu boşluk çok az dikkati çekmiştir. Oysaki yerel bitkiadlarının derlenmemesi tarihsel sosyolojide bu adların devamlılığını ve kırılmalarını göremememize yol açar. Son dönemde artan kolonyal çalışmalarla yerel bitkiadlarının önemi fark edilmeye ve bu konuda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Ancak çalışmaların amaçları ya da etnobotanik alanının çalışma prensibi sebebiyle bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar, bitkilerin adlandırılmasında yanlış bir genellemeye sebep olmuş; yerelde bir kullanımı (özellikle de tıbbî kullanımı) olmayan bitkilerin halk tarafından adlandırılmadığı gibi doğruluğu olmayan bir algı oluşmaya başlamıştır. Oysaki bu durum bu alanda adbilim çerçevesinde ele alınmak üzere genel bir derleme yapılmaması, saha çalışmalarının kullanılan bitkilerin adlarının derlenmesiyle sınırlı kalmasının sonucudur. Kuzey Kenya'da kullanılan bitkilerin yerel adlarına dair yapılan çalışmada adların büyük çoğunluğunun tıbbî kullanım olduğu; ancak bu durumun derlemenin eğilimi sonucunda ortaya çıkmış bir durum olabileceği söylenmiştir (Timberlake, 1994: 31). Bitkiadlarının anlamsal ilgisini araştıran bir çalışmada da kullanım özelliklerine dayalı adlandırmaların beklenenin aksine çok olmadığı; bunlar arasında da tıbbî kullanıma ait adlandırmaların ancak üçüncü sırayı alabildiği sonucuna ulaşılmıştır (Dębowiak ve Waniakowa, 2019: 177). İzmir yerelinde yapılan leksik-semantik inceleme de bitkiadlarında kullanıma dayalı adlandırmaların geri planda kaldığını (2331 bitkiadından 169 tanesi kullanım özellikleri dolayısıyla adlandırılmıştır.), tıbbî kullanıma dayalı adlandırmaların, bu adlar arasında ancak üçüncü sırada kendine yer bulabildiğini (169 bitkiadından yalnızca 39 tanesi sağlık alanında kullanıma dayalıdır.) göstermektedir. Bu algının ivedilikle yok edilmesi, halk tarafından uzun yıllardır kullanılagelen adların kullanımının yangınlaştırılması ve bilim

dünyasına kazandırılması gerekmektedir. Ancak standardizasyonu sağlanmamış adlar üzerinden iletişim kurmak imkânsız olduğundan yapılması gereken, bu adların halk ağzından titizlikle derlenmesi ve bunların resimleriyle birlikte bir çalışma içerisine alınmasıdır. Bunun bir adım ötesi dilcilerin ele alması gereken bir sorumluluktur. Geçerlik ve güvenirlik oranı yüksek bir şekilde halktan derlenen bitkiadları ile tarihî metinlerimizde geçen bitkiadları, adbilim yöntemi ve terminolojisi çerçevesinde incelenmelidir. Yapılacak incelemeler doğrultusunda bitki adlandırmalarının dilsel, sosyal ve kültürel yönleri (halkın bitkileri adlandırırken nelere dikkat ettiği, bitkinin hangi özelliklerini ön plana çıkardığı, dilin hangi özelliklerinden yararlandığı vs.) belirlenebilir ve bitki bilimciler tarafından Türkçe bilimsel bitkiadı uydurulması ya da Türkiye'ye yeni giren bitkilerin adlandırılması gibi meselelerde ortaya çıkabilecek yanlışlıkların önüne geçilebilir. Bunun Türkiye'de yetişen bitkilerin tümünde yapılabilmesi için pek çok çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu çalışmaların sonucunda bu bilgilerin tümünü içeren "Türkiye Bitkiadları Sözlüğü" yapılmalıdır. Kültürel zenginliklerimizden biri olan yerel bitkiadlarının kaybolmasını engellemek ve yaygın kullanımını sağlamak, bilimsel bir görevin yanı sıra hepimizin sorumluluğudur.

Kaynakça

Aniama, S. O., Usman, S.S., Ayodele, S.M. (2016). "Ethnobotanical documentation of some plants among Igala people of Kogi State". *The International Journal Of Engineering And Science (IJES)*, 5/4, 33-42.

Bil, Geoff. (2018). "Imperial vernacular: phytonymy, philology and disciplinarity in the Indo-Pacific, 1800–1900". *British Society for the History of Science (BJHS)*, 51/4, 635-658.

Binns, B. L. (1976), "Ethnobotanay of plant names in Malawi: their origins and meanings". *The Society of Malawi Journal*, 29, 46-57.

Craven, P., Kolberg, H. (2018). A provisional list of local names for Namibian plants. Erişim Adresi: https://herbaria.plants.ox.ac.uk/bol/namibia. Erişim Tarihi: 05.04.2021.

Dębowiak, P., Waniakowa, J. (2019). Semantic Motivation of Plant Names as a Part of their Etymology. A. Villalva ve G. Williams (Ed.), *The Landscape of Lexicography* içinde (173-200. ss.), Lizbon: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa Centro de Línguas, Literaturas e Culturas da Universidade de Aveiro.

Dhale, D. A., Patil, D.A. (2013). "Vernacular Plant Names in Maharashtra (India): In Ethnobiological Perspective". *International Journal of Engineering Sciences Paradigms and Researches*, 4/1, 16-19.

Güner, A. (Baş Editör) (2012). *Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)*. İstanbul: ANG Vakfı / Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi.

Kandemir, A., Menemen, Y., Aytaç, Z. (2016). "Türkçe Bilimsel Bitki Adları Yönergesi". *Bağbahçe Bilim Dergisi*, 3/3, 1-3.

Macía, M.J., García, E., Vidaurre, P. J. (2005). "An ethnobotanical survey of medicinal plants commercialized in the markets of La Paz and El Alto, Bolivia". *Journal of Ethnopharmacology*, 97/2, 337-350.

Najem, M., Nassiri, L., Ibijbijen, J. (2021). "Vernacular names of plants between diversity and potential risks of confusion: Case of toxic plants used in medication in the central Middle Atlas, Morocco". *Journal of Pharmacy & Pharmacognosy Research*, 9/2, 222-250.

Otieno, J., Abihudi, S., Veldman, S., Nahashon, M., Van Andel, T., De Boer, H. J. (2015). "Vernacular dominance in folk taxonomy: a case study of ethnospecies in medicinal plant trade in Tanzania". *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 11/10. doi:10.1186/1746-4269-11-10.

Singh, H. (2008). "Importance of local names of some useful plants in ethnobotanical study". *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 7/2, 365-370.

Şenol, S. G. , Eroğlu, V., (2014). *Seferihisar Doğa Mirası Projesi Final Raporu.*

Timberlake, J. (1994). "Vernacular names and uses of plants in Northern Kenya". *Journal of East African Natural History*, 83, 31-69.

Van Andel, T. R., Van 't Klooster, C. I. E. A., Quiroz, D., Towns, A. M., Ruysschaert, S., Van den Berg, M. (2014). Local plant names reveal that enslaved Africans recognized substantial parts of the New World flora. Erişim Adresi: www.pnas.org/lookup/suppl/doi:10.1073/pnas.1418836111. Erişim Tarihi: 05.04.2021.

Van't Klooster, C.I.E.A., Lindeman, J. C., Jansen-Jacobs, M. J. (2003). *Index of vernacular plant names of Suriname*. Nederland: BLUMEA Supplement 15.

Villalva, A. (2019). 'Daisies' in some European languages: a survey of lexical knowledge . A. Villalva ve G. Williams (Ed.), *The Landscape of Lexicography* içinde (173-200. ss.), Lizbon: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa Centro de Línguas, Literaturas e Culturas da Universidade de Aveiro.

Waniakowa, J. (2017). The problem of plant identification in etymological research on Slavic phytonymy. Janyšková, I., Karlíková, H., Boček, V. (Ed.). Etymological Research into Czech:Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017 içinde (459-470. ss.). Prag: Nakladatelství Lidové noviny.

Wilkie, P., Saridan, A. (1999). "The limitations of vernacular names in an inventory study, Central Kalimantan, Indonesia". *Biodiversity and Conservation*, 8, 1457-1467.

EGE BÖLGESİNDE GELENEKSEL KULLANIMI OLAN AĞAÇ TÜRLERİNİN YÖRESEL ADLARI

LOCAL NAMES OF TREE SPECIES TRADITIONALLY USED IN THE AEGEAN REGION

Doç. Dr. Ece SEVGİ [*]
Prof. Dr. Ünal AKKEMİK[*]

Özet

Akdeniz fitocoğrafik bölgesi içindeki Ege Bölgesinde iklimi, yeryüzü özellikleri ve farklı yükseltilere sahip olması sebebiyle tür çeşitliliği oldukça zengindir ve bu bitkiler insanlar tarafından kullanılmaktadır. Bu çalışmada, bölgedeki etnobotanik ve geleneksel bitki kullanımı kapsamındaki yayınlardan ağaçların geleneksel adlarının geçtiği 47 yayın değerlendirilmiştir. Ege Bölgesi geleneksel kullanımı olan 96 ağaç taksonuna ait 390 adet yöresel ad verildiği tespit edilmiştir. Bu sayılar bölgede ağaç türlerinin iyi tanındığının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ağaç türlerinden 35'i bir bitkiadı (fitonim) ile kayıtlıdır. Özellikle çok eski dönemlerden bu yana meyvelerinin kullanıldığı bilinen; ceviz, ayva, kestane, iğde, zeytin ve şeftali buna örnek verilebilir. Bölgenin bazı yörelerinde aynı türe farklı adlar verildiği gibi farklı türlerin de aynı yöresel ad ile anıldığı belirlenmiştir. Bu ortak adlardan "Çitlenbik" adı Celtis australis L. ve Pistacia terebinthus L. türleri için, "Kızılcık" adı Cornus mas L., Crataegus monogyna Jacq., Juniperus oxycedrus L. türleri için kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca yaygın olarak kızılçam olarak bilinen Pinus brutia Ten. ve karaçam adı ile tanınan Pinus nigra J. F. Arnold. subsp. pallasiana (Lamb.) Holmboe türleri de akçam olarak ortak ad ile de adlandırılmaktadır. Sonuç olarak, geleneksel kullanım açısından önem taşıyan çok sayıda ağaç türünün bölgede bulunduğu ve bitkiadları açısından da önemli bir birikimin olduğu görülmektedir.
Anahtar Kelimeler: *Ege Bölgesi, ağaç türleri, yöresel adlar, fitonim, etnobotanik*

Abstract

The Aegean region is located within the Mediterranean phytogeographical region. Due to its climate, topographic features and different elevations, the species richness is quite rich and these plants are used by people. In this study, 47 publications in which the traditional names of trees are mentioned within the scope of ethnobotanical and traditional plant usage in the region were evaluated. It has been determined that 96 tree taxa, which are traditionally used in the Aegean Region, were given 390 local names. These numbers can be also considered as an indication that the tree species are well known in the region. 35

[*] Bezmialem Vakıf Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmasötik Botanik Anabilim Dalı, İstanbul. esevgi@bezmialem.edu.tr
[*] İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Orman Fakültesi, Orman Botaniği Anabilim Dalı, İstanbul. uakkemik@iuc.edu.tr

of the tree species are recorded with a plant name. Especially ceviz, ayva, kestane, iğde, zeytin and şeftali whose fruits are known to be used since ancient times can be given as examples. It has been determined that different names are given to the same plant in some provinces, as well as different species are referred to by the same local name. It has been found that the name "Çitlenbik" is used for Celtis australis L. and Pistacia terebinthus L., and "Kızılcık" is used for Cornus mas L., Crataegus monogyna Jacq., and Juniperus oxycedrus L. Moreover, Pinus brutia Ten, commonly known as kızılçam, and Pinus nigra J. F. Arnold. subsp. pallasiana (Lamb.) Holmboe known as karaçam are also named with the common name as "akçam". The outcome of this study, it has been detected that there are many important tree species in terms of traditional use in the region and that there is an important accumulation of knowledge in terms of plant names. The Latin names of the trees should also be taken into account in the studies to be carried out to evaluate local names.
Keywords: *The Aegean region, tree species, local names, phytonym, ethnobotany*

Giriş: Türkiye zengin bir biyolojik çeşitliliğe sahip olup biyolojik çeşitliliğinin önemli büyük bir kısmını flora olarak da bilinen bitki örtüsü oluşturmaktadır. Türkiye yaklaşık 11.000 doğal çiçekli bitki ve eğrelti türü ile ılıman iklim kuşağındaki en zengin floraya sahip ülkedir (Davis vd., 1965-1985, 1988; Güner vd., 2000, Güner, 2012). Floranın önemli bir unsuru olan ağaç türleri açısından da ülkemiz oldukça çeşitlilik göstermektedir (Akkemik, 2020).

Ağaç türleri, bir bölgedeki bitki örtüsünün esas unsuru olmanın yanı sıra insan yaşamında da birçok alanda önemli bir yere sahiptir. Hem kültürel hem de ekonomik değeri ile yüzyıllar boyunca halkın kullanımında yer almıştır (Kızılarslan & Sevgi, 2013; Altundağ Çakır, 2017; Okan vd., 2017; Akkemik vd., 2019). Bu kullanım çeşitliliği ağaç türlerinin yöre insanı tarafından tanınırlığını göstermektedir. Aynı zamanda yöresel ad verilen (bilinen) tür sayısının fazlalığı ve her bir türe verilen yöresel adların çeşitliliği dikkat çekmektedir (Baytop, 2007; Tuzlacı, 2011).

İnsan yaşamında bitkilerin vazgeçilmezliği bitki adlandırmalarını önemli bir alan haline getirmiştir (Önler, 2004, s.273). Bitkilere verilen isimlerin her biri bir kimliğin ifadesidir ve derin bir kültürü göstergesidir (Şahin, 2016, s.781). Bitkileri tanıma ve adlandırma kültürünün altında öncelikle bitkilerden faydalanma eğilimi yatmaktadır (Alkayış, 2007, s.3-4; Baytop, 2007; Tuzlacı, 2011). Farklı amaçlarla yararlanılan bitkilere verilen yöresel adlar, sözlü veya yazılı kaynaklar ile nesilden nesile aktarılan ve her bölge ve toplum için kendine has önemli bir kültür varlığıdır (Ertuğ, 2004a, s.182; Ertuğ, 2014). *Alıç* ve *armut* gibi ağaç adlarının çok eski dönemlerden bu yana kullanılması bitki adlandırma kültürünün derinliğini yansıtmaktadır (Küçüker, 2010; Küçüker & Yıldız, 2016). Türk dili tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahip olan "Divan-ı Lügati't Türk" Türkçede bitki adları ile ilgili en eski kaynaklardan biridir (Oturakçı, 2012, s. 195-212). Bu adların bir kısmı halen günümüz

Türkçesinde geçerliliğini korumakta ve kullanılmaktadır (H. Şahin, 2007, s.571; Gümüşatam, 2010, s.1046; İ. Şahin, 2016, s.781).

Bitkilerin adlandırılması farklı disiplinlerdeki araştırmacıların çalışmalarına konu olmuştur. Bu çalışmaların başında oldukça önemli bir yer tutan fitonim, her türlü ağaç, çalı, ot, çiçek ve mantar adını ifade etmekte ve adbilim (onomastik) açısından fitonimleri inceleyen alana da fitonimi denilmektedir. 2015 yılında İ. Şahin fitonim için "bitkiadı" ve fitonimi için ise "bitkiadbilim" terimlerini önermiştir (Şahin, 2016).

Yöresel bitki adlandırılması konusunda katkısı olan bir başka çalışma alanı da insan-bitki ilişkisini inceleyen etnobotaniktir. Bu kapsamdaki araştırmalar, bitkilerin geleneksel kullanımlarını yörede yüz yüze görüşmeler ile derleyerek bilimsel süzgeçten geçirip insanlığın hizmetine sunmaktadır (Tuzlacı, 2011; Ertuğ, 2014). Bitkilerin farklı alanlarda kullanımları hakkında deneme yanılma yoluyla edinilmiş ve uzun bir zaman sürecinden geçerek günümüze kadar ulaşmış çok değerli kültürel bilgiler kayda alınmaktadır. Aynı zamanda geleneksel kullanım bilgilerinin yanı sıra bitkilerin yöresel adları da kaynak kişilerden derlenmektedir (Yıldırımlı, 2004, s.183). Etnobotanik çalışmalarda oluşturulan bu derleme listeleri aynı zamanda bitkiadbilim çalışmalarına da konu olacak verileri oluşturmaktadır. Bazı bölgelerde yapılan etnobotanik çalışmalar sonucunda derlenen ad bilgileri ayrı bir çalışma olarak da yayınlanmaktadır (Altundağ & Özhatay, 2009; Kızılarslan & Özhatay, 2009; Sevgi & Kızılarslan, 2013; Doğan &Tuzlacı, 2015; Şenkardeş &Tuzlacı, 2016; Sevgi vd., 2018; Köysal, & Altundağ, 2020). Söz konusu bu alanların dışında; mesleklerinde bitkiadlarını yoğun kullanan biyologlar, ormancılar, tarımcıların tarafından da bitkiadları üzerine eserler ortaya konulmaktadır (Sevgi, 2015).

Bitkilerin yöresel adlarının bölgelere göre farklılık gösterdiği hatta aynı köydeki insanlar arasında dahi çok çeşitlilik gösterdiği çalışmalar ile derlenen yöresel ad çeşitliliğinden anlaşılmaktadır (Yıldırımlı, 2004:176). Bir yöresel adın farklı bitki türleri için kullanılması veya aynı bitkinin birden fazla ad ile tanınması bu zengin adlandırma kültürünü ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte özellikle botanik uzmanları dışında yapılan bazı çalışmalarda bitkiadının hangi bitkiyi temsil ettiğinin belirlenmemesi (veya belirtilmemesi) ve bilimsel bitki adı ile eşleştirilmemesi bilginin doğru olarak gelecek nesillere aktarımında sıkıntıların oluşmasına sebep olmaktadır. Etnobotanik çalışmalar sonucunda kaynak kişilere dayandırılarak bitki adlarının derlenmesi ile elde edilen veriler bu zorlukları aşma konusunda bizlere daha güvenilir bilgiler sunmaktadır. Fakat bu çalışmalarda da bitkiadları adbilim çerçevesinde, köken, yapı, anlam ve ad verme geleneği açısından araştırılmamaktadır. Sadece kültürel ve daha da özelde kullanım zenginlikleri kayda alınmakta ve adbilim açısında irdelenmek üzere önemli bir alt veri oluşturulmaktadır. Bazı çalışmalarda tek uzmanlık alanının yarattığı sıkıntılı durumların ortadan kaldırabilmesi için çalışma

alanında farklı disiplinlerden araştırmacıların birlikte çalışması gerekliliğinin önemli olduğunu belirtilmiştir (Sevgi & Akkemik, 2014a, Sevgi & Akkemik, 2014b, İ. Şahin, 2016; Sevgi vd., 2018).

İnsan-doğa ilişkisini, bitkilerin ve dolayısıyla ağaçların geleneksel kullanımı açısından inceleyen birçok etnobotanik çalışma Ege Bölgesinde bitki türlerinden yararlanma bilgisini ortaya koymaktadır. Ege Bölgesinde özellikle gıda, ilaç, barınak, yakacak, eşya yapımı, boya vb. çeşitli alanlarda yararlanılan bitkilerin halk arasında tanınırlığının daha yaygın olduğu ve bu bitkilere farklı yöresel adlar verildiği bilinmektedir (Ertuğ vd., 2004; Bulut &Tuzlacı, 2013; Gürdal & Kültür, 2013; Arı vd., 2015; Bulut vd., 2017)**.** Bu kapsamda çalışmanın amacı, Ege bölgesinde geleneksel bitki kullanımı olan ağaç türlerinin yöresel adlarının mevcut çalışmalara dayalı olarak belirlemek ve bitkiadları kullanımının kültürel zenginliğini ortaya koymaktır.

MATERYAL ve YÖNTEM

Çalışma alanı olarak seçilen Ege bölgesi, Akdeniz fitocoğrafik bölgesi içinde yer almaktadır. İklimi, yeryüzü özellikleri ve farklı yükseltilere sahip olması sebebi ile bitki tür sayısı açısından oldukça zengindir. Afyonkarahisar, Aydın, Denizli, İzmir, Kütahya, Manisa, Muğla ve Uşak illerini içeren bölgede yüzün üzerinde doğal ağaç türünün yayılış yaptığı düşünülmektedir.

Türkçe bitki adları ile ilgili sözlüklerde derlenen bitki adlarının bilgi kaynağı (hangi köyde, ne zaman, kimden derlendiği vs.) belirsizdir. Bu sebep ile çalışma kapsamında sadece Ege Bölgesinde bilgi kaynağına (kaynak kişiye) dayalı olarak derlenmiş adları içeren tez ve yayınlar kaynak olarak tercih edilmiştir. Ege Bölgesinde yapılmış olan etnobotanik ve geleneksel bitki kullanımı kapsamındaki 1993-2019 yılları arasında yapılan makale ve lisansüstü tez çalışmaları ağaç türlerinin yöresel adları açısından irdelenmiştir. Ulaşılan kaynak incelemeleri sonucunda bölgede yapılan ve içinde ağaçların geleneksel isimlerinin geçtiği 47 çalışma olduğu belirlenmiştir (Mert vd., 1993; Çubukçu vd., 1994; Sayar vd., 1995; Honda vd., 1996; Akçiçek & Vural, 2003; Ertuğ, 2004b; Ertuğ , 2004c; Ertuğ vd., 2004; Kahraman & Tatlı, 2004; Tuzlacı, 2002a; Tuzlacı, 2002b; Şenol vd., 2005; Aslan vd., 2007; Kazan, 2007; Tuzlacı & Sadıkoğlu, 2007; Kargıoğlu vd., 2008; Satıl vd., 2008; Uğurlu & Seçmen, 2008; Uysal, 2008; Vural, 2008; Ugulu vd., 2009; Deniz vd., 2010; Kargıoğlu vd., 2010; Sarı vd., 2010; Çilden, 2011; Ugulu, 2011; Akyol & Altan, 2013; Bulut & Tuzlacı, 2013; Durmuşkahya & Öztürk, 2013; Gürdal & Kültür, 2013; Sağıroğlu vd., 2013; Sargın vd., 2013; Arı vd., 2015; Güler vd., 2015; Sargın vd., 2015; Bulut vd., 2017; Akan vd., 2018; Cesur & Yüksel, 2018; Kıncal 2018; Abakay, 2019; Akkavak Zurnacı, 2019; Batkan, 2019; Eroğlu Erik, 2019; Keskin, 2019; B. Şahin 2019; Tavas, 2019; Yılmaz, 2019).

Kaynaklarda verilen bitkilerin bilimsel adları güncel isimleri ile denetlenerek eşleştirilmiş son kabul edilen bilimsel adlar şeklinde listelenmiştir

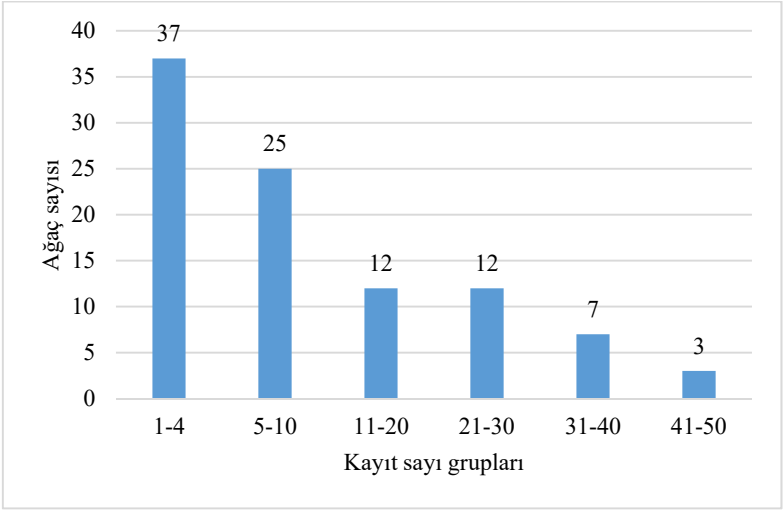
(Akkemik, 2020; The Catalogue of Life, 2020; The Plantlist, 2021). Tür ve türün sadece 1 alt türü olarak verilen bilgilerin kayıt sayısı tür ismi altında toplanmıştır. Birden fazla alt takson bilgisi var ise her takson kaydı ayrı olarak hazırlanmıştır. Yöresel adların kayıt sayısının belirlenmesinde dikkat edilen hususlar aşağıda sunulmuştur.

- Aynı kelimenin bitişik ve ayrı yazımları araştırmacıların tercihlerine göre değişebileceği için tek ad olarak kabul edilmiştir. Örneğin *acıbadem* ve *acı badem*, *keçiboynuzu* ve *keçi boynuzu* vb.
- Bazı adların yazımında tek bir harf değişikliği görülmüş ve bu adlar ayrı ad olarak kabul edilmiştir. Örneğin; *acıbadem* ve *acıpadem*, *küner* ve *künar*, *çitlembik* ve *çitlenbik*, *melengeç* ve *menengeç*, *harup* ve *harıp*, *selvi* ve *servi* vb.
- Bazı bitkiadları hem ağaç kelimesi ile tamlama şeklinde kullanılmış hem de ağaç kelimesi olmadan kullanılmıştır. Bu kullanımların bitkinin özellikle çalı formlu bitkilerden ayrımını ifade etmesinden dolayı tercih edildiği durumlar için 2 farklı isim olarak kabul edilmiştir. Örneğin; *çıtlık* ve *çıtlık ağacı*, *günlük* ve *günlük ağacı*, *sakız* ve *sakız ağacı*, *meşe* ve *meşe ağacı* vb.
- Bazı türlerin ağaç olarak halk tarafından iyi bilinmesine rağmen yine de ağaç ismi ile bitkiadları ifade edilmiştir. Bu adlar tek ad olarak kabul edilmiştir. Örneğin; *Çam* ve *çam ağacı*, *çınar* ve *çınar ağacı* vb.
- Bazı adların ifade edilmesinde ismin yalın ve i hali şeklinde kullanımı bulunmaktadır. Bu adlar tek ad olarak kabul edilmiştir. Örneğin; *kokar ardıç* ve *kokar ardıcı* vb.
- İngilizce metinlerde bazı bitkiadlarının harflerinde Türkçe karakter kullanımı olmadan yazıldığı fark edilmiştir. Bu kapsamda belirlenebilen adlar tek ad olarak kabul edilmiştir. Örneğin; *Siğla Ağaci* vb.
- Bitki adlarının ne kadar sıklıkta kullanıldığının belirlenmesi için tüm kaynaklarda geçen bitki adlarının kullanılan her adı (yöntemde belirlenen ölçütler haricindeki) ve kaynaklarda geçme sayısı kayıt sayısı olarak kabul edilmiştir. Çalışmada aynı türe verilen farklı yöresel adlar ayrı kayıt olarak düzenlenmiştir. Bu kayıt sayıları 1-4, 5-10, 11-20, 21-30, 31-40 ve 40-50 olarak altı grup altında incelenmiştir.

BULGULAR ve TARTIŞMA

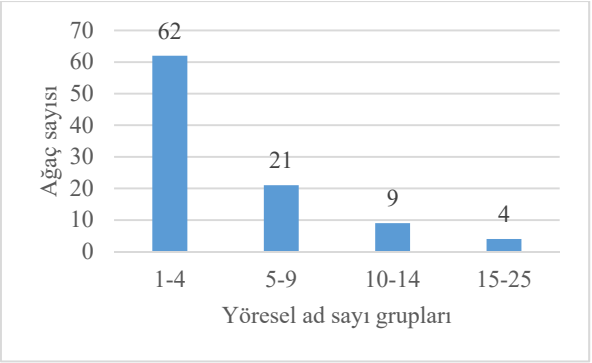
Çalışma sonucunda geleneksel kullanımı olan 23 familyaya ait 96 ağaç taksonuna yöresel adların verildiği tespit edilmiştir (Tablo 1). Bu türler için 390 farklı bitkiadı (fitonim) olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte bölgede doğal yayılış gösteren ağaçlar arasında 27 türün geleneksel kullanıma dayalı olarak incelenen kaynaklarda bir adlandırmasının olmadığı belirlenmiştir. Bölgede bulunan ağaçların %78'inin geleneksel kullanıma dayalı olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bu sayılar bölgede ağaç türlerinin iyi tanındığının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Ege bölgesinde 390 bitki adının 1162 kayıt altında toplandığı belirlenmiştir. Bitki adlarının kayıtlarda ne sıklıkta kullanıldığına ilişkin altı grup altında sınıflandırılan sonuçlar Şekil 1'de sunulmuştur. En fazla kayıt sayısına sahip üç tür olduğu belirlenmiştir. 50 kayıt sayısı ile *ahlat* ve *yaban armudu* isimleri ile adlandırılan *Pyrus elaeagnifolia* Pall. olduğu tespit edilmiştir. Bunu 44 kayıt sayısı ile yaygın olarak *incir* ve *yemiş* adları ile bilinen hem doğal hem de kültür bitkisi olan *Ficus carica* L. ve 43 kayıt sayısı ile daha çok alıç ismi ile tanınan *Crataegus monogyna* Jacq. türleri izlemektedir.

Şekil 1. Ege bölgesinde ağaç türlerinin yöresel ad kayıt sayıları.

Bölgede ağaç türlerinin çoğunun farklı yöresel adlar ile adlandırıldığı görülmektedir. Ağaç türleri arasında yöresel ad sayısı gruplandırıldığında; en yüksek değere ad sayısı 1-4 arasında olan grupta olduğu belirlenmiştir (Şekil 2). Bu grupta 62 ağaç taksonu bulunmaktadır. Söz konusu grup içinde 35 ağaç tek bitkiadı (fitonim) ile kayıtlıdır. Özellikle meyvelerinden yararlanılan ve çok eski dönemlerden bu yana kullanımı bilinen; *ceviz*, *ayva*, *kestane*, *iğde*, *zeytin*, *şeftali* ve *ıhlamur* gibi türlerinin Ege Bölgesinde bu adlar dışında farklı adlar ile adlandırılmadığı görülmüştür. Ege Bölgesinde en fazla ada sahip ağaçlar sırasıyla; *Pyrus elaeagnifolia* Pall. (25 ad), *Crataegus monogyna* Jacq. (22 ad), *Quercus coccifera* L. (16 ad) ve *Pistacia terebinthus* L. (16 ad) türüne verildiğini tespit edilmiştir (Şekil 2).

Şekil 2. Ege bölgesinde ağaç türlerine verilen yöresel ad sayıları.

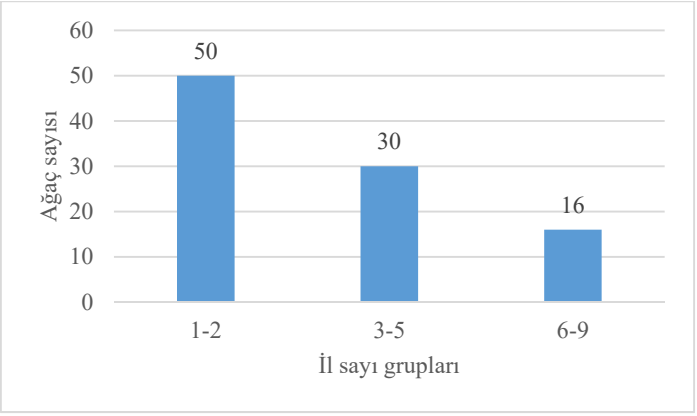
Kültüre alınarak yetiştirilmekte olan ve doğada bulunan ağaçların adlandırılmasında farklı bir yaklaşım olduğu görülmektedir. *Zeytin ağacı* (*Olea europaea* L.) bu özellikte bir türdür. Bu ağaç için doğal olanlarının adlandırılmasında *delice*, *delice zeytin* ve *yabani zeytin* gibi adlar kullanılmaktadır. Aynı şekilde adlandırmadaki bu farklılık *incir* (*Ficus carica* L.), *elma* (*Malus sylvestris* (L.) Mill.), *kiraz* (*Prunus avium* (L.) L.), *vişne* (*Prunus vulgaris* Mill.), *armut* (*Pyrus amygdaliformis* Vill.) ve *erik* (*Prunus cerasifera* Ehrh.) ağaçlarının adlandırılmasında da bulunmaktadır. Ağaçların doğal olduğu; deli, delice, delce, yabani, yaban, yoz, dağ ve kır isimleri ile tamlama şeklinde kullanılarak belirtilmektedir. Ama kültür olarak yetiştirilen bu türlerin yöresel adları ile ilgili kayıtlarda bitkiadının kültür bitkisine verildiği bilgisi incelenen her kaynakta belirtilmemiştir.

Egzotik olarak bilinen Türkiye'de doğal yayılışı bulunmayıp dışarıdan ülkeye getirilen ağaç türlerinin Ege Bölgesinde adlandırma kayıtlarının olduğu belirlenmiştir. Özellikle çok eski tarihlerden bugüne bölgede olan ve hatta doğallaşmış olarak kabul edilen *Aesculus hippocastanum* L. türü bölgede sadece "*at kestanesi*" adı ile bilinmektedir. Bu bitkiadı botanik kaynaklarında da aynı şekilde geçmektedir. Bu özellikteki bir türün tek isim ile adlandırılması tür ile sonradan tanışıklığın önemli bir göstergesidir. Bununla birlikte temel botanik kaynaklarında okaliptus olarak geçen *Eucalyptus camaldulensis* Dehnh. türü bölgede birden fazla isim ile adlandırılmaktadır. Bu adlar içinde "sulfata" adı bitkinin tıbbi kullanımına yönelik bir adlandırmadır. Ayrıca "*galiptoz*" adının da bitkinin bilimsel adının okunuşu olduğu düşünülmektedir. Bu kullanıma benzer bir adlandırma aynı bitki için Kahramanmaraş'ta "*gariptos*" olarak geçmekte ve kökeninin "*ökaliptus*" olduğu belirtilmiştir (Tuzlacı, 2011).

Bölgede bazı ağaç adı kullanımlarında aynı türe farklı adlar verildiği gibi farklı türlerin de aynı yöresel ad ile anıldığı belirlenmiştir. Bu ortak adlardan

"*Çitlenbik*" adı *Celtis australis* L. ve *Pistacia terebinthus* L. türleri için, "*Kızılcık*" adı *Cornus mas* L., *Crataegus monogyna* Jacq., *Juniperus oxycedrus* L. türleri için kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca yaygın olarak kızılçam olarak bilinen *Pinus brutia* Ten. ve *karaçam* adı ile tanınan *Pinus nigra* J. F. Arnold. subsp. *pallasiana* (Lamb.) Holmboe türleri bölgede *akçam* olarak ortak ad ile de adlandırılmaktadır.

Bölge illerine göre ağaç adlandırmaları üç farklı grupta (1-2, 3-5 ve 6-9) toplanmıştır. Bölgede 16 türün beşten fazla ilde adlandırıldığı belirlenmiştir (Şekil 3). Bu değerlendirmedeki yüksek il sayısına, türlerin geniş yayılışlara sahip olmasının ve aynı zamanda iyi bilinmesinin de katkısı bulunmaktadır.

Şekil 3. Ege bölgesinde adlandırılan ağaç türlerinin il gruplarına dağılımı.

Ege bölgesinde birden fazla tür ile yayılış gösteren; *Crataegus*, *Juniperus*, *Quercus*, *Pinus* ve *Tilia* cinslerinin tür tespiti yapılmadan kayıda alındığı belirlenmiştir. Bu cinsler içinde sırasıyla; *alıç, ardıç, meşe, çam* ve *ıhlamur* bitkiadları verildiği tespit edilmiştir (Satıl vd., 2008; Sarı vd., 2010; Çilden, 2011). Bu bilgiler bölgede bazı ağaç cinslerinde tür ayrımı gözetmeksizin doğrudan bütün türleri kapsayacak şekilde cinse verildiği göstermektedir.

Bazı hayvan isimlerinin de adlandırmalarda kullanıldığı görülmüştür. Bu isimlerden biri olan geyik "*geyik dikeni*" ve "*geyik elması*" adlarında kullanılmaktadır. Geyik ile ilgili bazı Türkçe terimler üzerine yapılan çalışmada, anlam daralması sonucu genellikle yabani olan her şeye "keyik" denildiği bildirilmiştir (Atmaca, 2012; Beşkardeş vd., 2014). Çalışmamıza konu olan kaynaklar arasında Denizli'de Akkavak Zurnacı (2019) tarafından yapılan tez çalışmasının kayıtlarına göre bitki adlandırılmasında "keyik" teriminin elma ağacının yabani türü (*Malus sylvestris* (L.) Mill.) için "*key elması, keycik elması* ve *keyce elması*" şeklinde kullanıldığı belirlenmiştir.

İncelenen bir çalışmada bitkilerin adları için "yerel ad" ve "diğer adlar" başlığı açılmıştır. Burada yerel adın; bölgede halk tarafından kullanılan adı, diğer adın ise; yaygın olarak kullanılan ve kaynak kitaplarda bulunan adları ifade ettiği açıklanmaktadır (Ertuğ vd., 2004, s.23). Bu yaklaşım ile bitki adlarının birbirine karıştırılmamasının uygun görüldüğü yazarlar tarafından belirtilmektedir (Ertuğ vd., 2004, s.23). Bununla birlikte "*Türkiye Bitki Adları Listesi (Damarlı Bitkiler)"* adlı çalışmada geleneksel ad verme kültürü ve adbilimin ilkelerinin görmezlikten gelerek her bir takson için tek bir isim belirlenmesi yönünde bir yaklaşım tercih edilmiştir (Güner, vd., 2012). Bitkilerin Türkçe adlarının belirlenmesi çalışması sonucu sınırlı sayıdaki bilim insanları tarafından belirlenen ve "*Türkiye Bitki Adları Listesi (Damarlı Bitkiler)*" adlı eserde yer alan bazı bitki adlarının yöresel bitki adları ve bitkiler arasındaki anlamsal ilişkiyi ifade etmediği ve ilişkinin belirsizleştiği tespit edilmiştir (Sevgi ve Akkemik, 2014a, s. 50-67).

Yöresel bitki adlarından birinin seçilerek "Türkçe bitki adı" olarak kabul edilmesi yani bitki adlarının tekleştirilmesi insanlar arasındaki kültürel iletişimi aksatacak, bu alanda adlandırma kültürünün nesilden nesile aktarımına engel olacaktır ve İ. Şahin (2016)'in belirttiği gibi "*tam bir kargaşaya, dil anarşisine, edebiyat ve kültürde de büyük bir tahribata yol açacaktır*". "Halk derlemesinden atama" şeklinde verilen isimler söz konusu olumsuz etkiyi daha da arttırmaktadır. Aynı zamanda bu yaklaşımın bilgi kaynağının belirsizliği gibi önemli bir yöntem sorunu içerdiği düşünülmektedir. Oysa adlandırmadaki bu çeşitliliğin korunmasının daha da değerli bir yaklaşım olduğunu çeşitli çalışmalar ortaya koymaktadır.

Yöresel bitki adları Türkiye'de bulunan bitki tür sayısından çok daha fazladır (Önler, 2004: 273). Çalışmamızda elde edilen veriler de bu sonucu desteklenmektedir. Dolayısıyla Ege bölgesinde ağaç türleri örneğinde de görüldüğü üzere geleneksel ağaç bilgisinin parçası olan ağaç adları zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Bu kültürün korunması en başta bilim insanlarına düşmektedir.

ÖNERİLER

Etnobotanik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan bitkiadlarının ve bu adlar ile ilgili sorunların farklı uzmanlık alanları (dil, tarih, kültür gibi) tarafından da irdelenmesi oldukça önemlidir. Üstelik bitkilerin yöresel adlarının belirlenmesi çalışmalarında farklı disiplinlerdeki araştırmacıların birlikte çalışmalarından elde edilen bilgi birikimini daha detaylı ve daha kabul gören nitelikte olacaktır. Geleneksel bitki kullanımı ve buna bağlı olarak verilen bitkiadları konusunda türün bilimsel bit adı ile eşleştirilmesi gerekliliği dikkate alınmalıdır.

Kaynakça

Abakay, K. (2019). *Sandıklı'da (Afyonkarahisar) Yetişen Doğal Bitkilerin Halk Tarafından Geleneksel Kullanımı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Akan, H., Öz, A., & Pekmez, H. (2018). "Ortaca (Muğla) Yöresinde Halk Arasında Kullanılan Bazı Bitkiler". *Türk Tarım-Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6/9, 1168-1174.

Akçiçek, E., & Vural, Ö. (2003). "Kumalar Dağı (Afyon) ve Çevresindeki Bazı Bitkilerin Yöresel Adları ve Etnobotanik Kullanımları". *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 10/2, 151-162.

Akkavak Zurnacı, Y. (2019). *Denizli İlinin Bazı İlçelerinin Etnobotanik Özellikleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Akkemik, Ü. (Ed.) (2020). *Türkiye'nin Bütün Ağaçları ve Çalıları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul. s. 1364.

Akkemik, Ü., Sevgi, O., Yılmaz, H., Sevgi, E. & Yılmaz, Y. (2019). "Herdem Yeşil Meşelerin Türkçe Adları Üzerine Bir Değerlendirme". *Avrasya Terim Dergisi*, 7/1, 26-33.

Akyol, Y., & Altan, Y. (2013). "Ethnobotanical Studies in The Maldan Village (Province Manisa, Turkey)". *Marmara Pharmaceutical Journal*, 17, 21-25.

Alkayış, M.F. (2007). *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*. Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altundağ Çakır, E. (2017). "A Comprehensive Review on Ethnomedicinal Utilization of Gymnosperms in Turkey". *Eurasian Journal of Forest Science*, 57/1, 35-47.

Altundağ, E., & Özhatay, N. (2009). "Local Names of Some Useful Plants from Iğdır Province (East Anatolia)". *Journal of Pharmacy of Istanbul University*, 40, 101-115.

Arı, S., Temel, M., Kargıoğlu, M., & Konuk, M. (2015). "Ethnobotanical Survey of Plants Used in Afyonkarahisar-Turkey". *Journal of Ehnobiology and Ethnomedicine*, 11/1, 1-15.

Aslan, A., Mat, A., Özhatay, N., & Sarıyar, G. (2007). "A Contibution to Traditional Medicine in West Anatolia". *İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 39, 73-83.

Atmaca, E. (2012). "Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Kadar Özelleşme Yoluyla Anlam Daralmasına Uğrayan Kelimeler". *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/2, 129-143.

Batkan, E.S. (2019). *Çardak (Denizli) Yöresinde Etnobotanik Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Baytop, T. (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu, Üçüncü baskı, Ankara.

Beşkardeş, V., Uslu, Y.B., & Uslu, B. (2014). "Geyik ile İlgili Terimler Üzerine Düşünceler". *Avrasya Terim Dergisi*, 2/1, 17-24.

Bulut, G., & Tuzlacı, E. (2013). "An Ethnobotanical Study of Medicinal Plants in Turgutlu (Manisa-Turkey)". *Journal of Ethnopharmacology*, 149/3, 633-647.

Bulut, G., Haznedaroğlu, M. Z., Doğan, A., Koyu, H., & Tuzlacı, E. (2017). "An Ethnobotanical Study of Medicinal Plants in Acipayam (Denizli-Turkey)". *Journal of Herbal Medicine*, 10, 64-81.

Cesur, H., & Yüksel, S. (2018). "İzmir İli Kiraz, Beydağ ve Ödemiş İlçeleri Tıbbi Bitkileri". *Atlas International Refereed Journal on Social Sciences*, 4/15, 1609-1614.

Çilden, E. (2011). *Paşayaylası (Aydın) Florası ve Etnobotanik Özellikleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Çubukçu, B., Atay, M., Sarıyar, G., & Özhatay, N. (1994). "Aydın ili Halk İlaçları". *Geleneksel ve Folklorik Droglar Dergisi*, 1/1, 1-60.

Davis, P.H. (Ed.) (1965-1985). *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Vol.1-9. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Davis, P.H., Mill, R.R., & Tan, K. (Eds.) (1988). *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Vol.10 (Supp. I), Edinburgh University Press, Edinburgh.

Deniz, L., Serteser, A., & Kargıoğlu, M. (2010). "Uşak Üniversitesi ve Yakın Çevresindeki Bazı Bitkilerin Mahalli Adları ve Etnobotanik Özellikleri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 1, 57-72.

Doğan, A., & Tuzlacı, E. (2015). "Tunceli'nin Bazı Yöresel Bitki Adları". *Avrasya Terim Dergisi*, 3/2, 23-33.

Durmuşkahya, C., & Öztürk, M. (2013). "Ethnobotanical Survey of Medicinal Plants Used For The Treatment of Diabetes in Manisa, Turkey". *Sains Malaysiana*, 42/10, 1431-1438.

Eroğlu Erik, A. (2019). *Afyonkarahisar İlinde Etnobotanik Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Ertuğ, F. (2004a). "Etnobotanik Çalışmaları ve Türkiye'de Yeni Açılımlar". *Kebikeç (İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*), 18, 181-187.

Ertuğ, F. (2004b). "Bodrum Yöresinde Halk Tıbbında Yararlanılan Bitkiler". KHC Başer ve N. Kırımer (Eds.), 14 Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı (29–31 Mayıs, 2002, Eskişehir) Bildiri Kitabı, 76-93.

Ertuğ, F. (2004c). "Wild edible plants of the Bodrum area (Muğla, Turkey)". *Turkish Journal of Botany*, 28/1-2, 161-174.

Ertuğ, F. (2014). *Etnobotanik*, Şu eserde: Güner, A. ve Ekim, T., (Ed). *Resimli Türkiye Florası*, Cilt 1, Ali Nihat Gökyiğit Vakfı, Flora Araştırmaları Derneği ve Türkiye iş Bankası Kültür Yayınları Yayını, İstanbul.

Ertuğ, F., Tümen, G., Çelik, A., & Dirmenci, T. (2004). "Buldan (Denizli) Etnobotanik Envanter Çalışması". Tübitak Projesi Raporu. 234s.

Güler, B., Kümüştekin, G., & Uğurlu, E. (2015). "Contribution to The Traditional Uses of Medicinal Plants of Turgutlu (Manisa–Turkey)". *Journal of Ethnopharmacology*, 176, 102-108.

Gümüşatam, G. (2010). "Eski Anadolu Türkçesinde Eczacılık Terimleri ve Bu Terimlerin Tıp, Botanik, Zooloji, Madencilik, Kimya Terimleriyle İlişkileri". *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 5/2, 1032-1087.

Güner, A., Özhatay, N., Ekim, T., & Başer, K.H.C. (Eds.) (2000). *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Vol 11 (Supp. II), Edinburgh University Press, Edinburgh.

Güner, A. (Baş Editör) (2012). *Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)*, ANG Vakfı / Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi, İstanbul.

Güner, A., Akyıldırım, B., Alkayış, M. F. Çıngay B., Kanoğlu, S.S., Özkan, A.M., Öztekin, M., & Tuğ, G.N. (2012). *Türkçe Bitki Adları*. Şu eserde: Güner, A., Aslan, S. Ekim, T. Vural, M. ve Babaç, M.T. (Edlr.). *Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler).* Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi Yayınları Flora Dizisi 1, İstanbul.

Güner, A., Gençler Özkan, A., Akyıldırım, B., Çıngay, B., Tuğ, G., Alkayış, M., Öztekin, M., & Kanoğlu, S. (2014). "Editöre Mektup; Orhan Sevgi ve Ünal Akkemik'in ""Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)" Adlı Eserin Bilgi Kaynağı ve Terim Yaklaşımı Üzerine Bir Değerlendirme" (Avrasya Terim Dergisi 2/1, 50-67, 2014) Adlı Makalesi Üzerine". *Avrasya Terim Dergisi,* 2/2, 1-5.

Gürdal, B., & Kültür, Ş. (2013). "An Ethnobotanical Study of Medicinal Plants in Marmaris (Muğla, Turkey)". *Journal of Ethnopharmacology*, 146/1, 113-126.

Honda, G., Yeşilada, E., Tabata, M., Sezik, E., Fujita, T., Takeda, Y., Takaishi, Y., & Tanaka, T. (1996). "Traditional medicine in Turkey VI. Folk medicine in West Anatolia: Afyon, Kütahya, Denizli, Muğla, Aydin provinces". *Journal of Ethnopharmacology*, 53/2, 75-87.

Kahraman, A., & Tatlı, A. (2004). "Umurbaba dağı (Eşme-Uşak) ve Çevresindeki Bazı Bitkilerin Mahalli Adları ve Etnobotanik Özellikleri". *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 11/2, 147-154.

Kargıoğlu, M., Cenkci, S., Serteser, A., Evliyaoğlu, N., Konuk, M., Kök, M. Ş., & Bağcı, Y. (2008). "An Ethnobotanical Survey of Inner-West Anatolia, Turkey". *Human Ecology*, 36/5, 763-777.

Kargıoğlu, M., Cenkci, S., Serteser, A., Konuk, M., & Vural, G. (2010). "Traditional Uses of Wild Plants in The Middle Aegean Region of Turkey". *Human Ecology*, 38/3, 429-450.

Kazan, D. (2007). *Ortaca (Muğla) İlçesinin Etnobotaniği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Keskin, M. (2019). *Yatağan (Muğla) ve Çevresindeki Tıbbi ve Ekonomik Bitkiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Kıncal, S. (2018). *Ula (Muğla) İlçesinin Etnobotanik Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Kızılarslan, Ç., & Özhatay, N. (2009). "Local Names of Some Plants From The South Part of Izmit (Northwest Turkey)". *Journal of Pharmacy of Istanbul University*, 40, 37-46.

Kızılarslan, Ç., & Sevgi E. (2013). "Ethnobotanical uses of genus *Pinus* L. (Pinaceae) in Turkey". *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 12/2, 209-220.

Köysal, A., & Altundağ, E. (2020). "Gölyaka İlçesinde (Düzce) Yerel Halk Tarafından Kullanılan Bitkilerin Yöresel İsimleri". *Avrasya Terim Dergisi*, 8/2, 70-78.

Küçüker, P., & Yıldız, Y. (2016). "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (1b-150a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme". *International Journal of Social Science*, 44, 13-32.

Küçüker, P. (2010). "Lügat-i Mükilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3-11.

Mert, H. H., Başlar, S., & Doğan, Y. (1993). "İzmir Yöresinin Bazı Tıbbi Bitkileri ve Kullanımları". *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 73-77.

Okan, T., Köse, C., Aksoy, E., Köse, N., & Wall, J. (2017). "Türkiye'de Kestane (*Castanea sativa* Mill.) ve Kullanımı Üzerine Geleneksel Terimler". *Avrasya Terim Dergisi*, 5/1, 19-27.

Oturakçı, N. (2012). "Divanü Lûgati't-Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazakça ve Türkçedeki Görünümleri". *Karadeniz Araştırmaları*, 4/13, 195-212.

Önler, Z. (2004). "XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları". *Kebikeç (İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*), 18, 273-301.

Sağıroğlu, M., Dalgıç, S., & Toksoy, S. (2013). "Medicinal Plants Used in Dalaman (Muğla), Turkey. *Journal of Medicinal Plants Research*, 7/28, 2053-2066.

Sargın, S. A., Akçicek, E., & Selvi, S. (2013). "An Ethnobotanical Study of Medicinal Plants Used by The Local People of Alaşehir (Manisa) in Turkey". *Journal of Ethnopharmacology*, 150/3, 860-874.

Sargın, S. A., Selvi, S., & López, V. (2015). "Ethnomedicinal Plants of Sarigöl District (Manisa), Turkey". *Journal of Ethnopharmacology*, 171, 64-84.

Sarı, A. O., Bilgin, O., Bilgiç, A., Nedret, Tort, N., Güvensen, A., & Şenol, S. G. (2010). "Ege ve Güney Marmara Bölgelerinde Halk İlacı Olarak Kullanılan Bitkiler". *Anadolu Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 20/2, 1-21.

Satıl, F., Akçiçek, E., & Selvi, S. (2008). "Madra Dağı (Balıkesir/İzmir) ve Çevresinde Etnobotanik Bir Çalışma". *Research Journal of Biology Sciences*, 1/1, 31-36.

Sayar, A., Güvensen, A., Özdemir, F., & Öztürk, M. (1995). "Muğla (Türkiye) İlindeki Bazı Türlerin Etnobotanik Özellikleri". *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 2/1, 151-160.

Sevgi, E., Kızılarslan Hançer, Ç., Akkaya, M., & Altundağ Çakır, E. (2018). "Biga'da (Çanakkale) Geleneksel Kullanımı olan Bitkilerin Yöresel Adları ve Adlandırma Yaklaşımları". *Avrasya Terim Dergisi*, 6/1, 35-47.

Sevgi, E., & Kızılarslan, Ç. (2013). "Bir İsim Çok Bitki-Mayasıl Otu". *Avrasya Terim Dergisi*, 1/1, 17- 29.

Sevgi, O. (2015). “Yerli Ormancılık Terimleri Çalışması”. *Avrasya Terim Dergisi*, 3/2, 34-57.

Sevgi, O., & Akkemik, Ü. (2014a). “Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler) Adlı Eserin Bilgi Kaynağı ve Terim Yaklaşımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Avrasya Terim Dergisi*, 2/1, s. 50-67.

Sevgi, O., & Akkemik, Ü. (2014b), ““Orhan Sevgi ve Ünal Akkemik’in “Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)” Adlı Eserin Bilgi Kaynağı ve Terim Yaklaşımı Üzerine Bir Değerlendirme Adlı Makaleye İlişkin Prof. Dr. Adil Güner’in Editöre Mektuba İlişkin Yazarların Yanıtı””. *Avrasya Terim Dergisi*, 2/2, 6-10.

Şahin, B. (2019). *Kemalpaşa (İzmir) Kırsalında Etnobotanik*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Şahin, H. (2007). “Câmi‘ü’l-Fürs Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri”. *Turkish Studies*, 2/2, 570-602.

Şahin, İ. (2015). *Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*. Ankara: Pegem Akademi.

Şahin, İ. (2016). “Filoloji ve Botanik Alanlarının Kavşağında Yerel Fitonimler (Bitkiadları) Meselesi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56, 775-791.

Şenkardeş, İ., & Tuzlacı, E. (2016). “Nevşehir'in Güney İlçelerindeki Bitkilerin Yöresel Adları”. *Avrasya Terim Dergisi*, 4/1, 29-39.

Şenol, S. G., Seçmen, Ö., & Uğurlu, E. (2006). “Some Ethnobotanical Uses in The Rural Areas of Ödemiş, Tire, Kiraz (İzmir–Turkey)”. *In Proceedings of the Fourth International Congress of Ethnobotany (ICEB 2005)*, Ed., F. Ertuğ, 605-608.

Tavas, S. (2019). *Emet (Kütahya) Yöresinde Etnobotanik Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

The Catalogue of Life (2020). https://www.catalogueoflife.org (Ziyaret tarihi: 12 /04/ 2021).

The Plantlist (2021). http://www.theplantlist.org (Ziyaret tarihi: 20 /02/ 2020).

Tuzlacı, E. (2004a). “Baba Dağı (Muğla) Florası ve Fethiye Yöresinde Halkın Yararlandığı Bitkiler Hakkında Bir Ön Araştırma”. KHC Başer ve N. Kırımer (Eds.), 14. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı (29–31 Mayıs, 2002, Eskişehir) Bildiri Kitabı, Eskişehir, 417-426.

Tuzlacı, E. (2004b). “Datça Yarımadası (Muğla) Florası ve Bu Yörede Halkın Yararlandığı Bitkiler”. KHC Başer ve N. Kırımer (Eds.), 14. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı (29-31 Mayıs 2002, Eskişehir) Bildiri Kitabı, 394-417.

Tuzlacı, E., & Sadıkoğlu, E. (2007). “Turkish Folk Medicinal Plants, Part VI: Koçarlı (Aydın)”. *İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 39, 25-37.

Tuzlacı, E. (2011). *Türkiye Bitkileri Sözlüğü* (Genişletilmiş 2. Baskı). Alfa Yayınları, İstanbul.

Ugulu, I. (2011). “Traditional Ethnobotanical Knowledge About Medicinal Plants Used for External Therapies in Alasehir, Turkey”. *International Journal of Medicinal and Aromatic Plants*, 1/2, 101-106.

Ugulu, I., Baslar, S., Yorek, N., & Dogan, Y. (2009). "The Investigation and Quantitative Ethnobotanical Evaluation of Medicinal Plants Used Around İzmir Province, Turkey". *Journal of Medicinal Plants Research*, 3/5, 345-367.

Uğurlu, E., & Seçmen, O. (2008). "Medicinal Plants Popularly Used in The Villages of Yunt Mountain (Manisa-Turkey)". *Fitoterapia*, 79/2, 126-131.

Uysal, G. (2008). *Köyceğiz (Muğla) İlçesinin Etnobotaniği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla: Muğla Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Vural, G. (2008). *Honaz Dağı ve Çevresi'ndeki Bazı Doğal Bitkilerin Etnobotanik Özellikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Yıldırımlı, Ş. (2004). "Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği". *Kebikeç (İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*), 17, 175-193.

Yılmaz, D. (2019). *Datça Yarımadası (Muğla)'nın Etnobotanik Özellikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

EK

Tablo 1. Ege Bölgesinde Geleneksel Kullanımı olan Ağaç Türleri.

	BİLİMSEL ADI		**BİLİMSEL ADI**
	Acer sempervirens L.	49	*Olea europaea* L.
	Aesculus hippocastanum L.	50	*Olea europaea* L. var. *sylvestris* (Miller) Lehr.
	Alnus glutinosa (L.) Gaertn	51	*Pinus brutia* Ten.
	Alnus orientalis Decne.	52	*Pinus nigra* subsp. *pallasiana* (Lamb.) Holmboe
	Amygdalus communis L.	53	*Pinus nigra* Arn. subsp. *pallasiana* (Lamb.) Holmboe var. *şeneriana* (Saatçioğlu) Yalt.
	Amygdalus orientalis Mill.	54	*Pinus pinea* L.
	Amygdalus graeca Lindley	55	*Pistacia lentiscus* L.
	Amygdalus webbi Spach	56	*Pistacia palaestina* Boiss.
	Carpinus betulus L.	57	*Pistacia terebinthus* L.
0	*Castanea sativa* Mill.	58	*Platanus orientalis* L.
1	*Cedrus libani* A.Rich.	59	*Populus alba* L.
2	*Celtis australis* L.	60	*Populus* × *canadensis* Moench
3	*Celtis tournefortii* Lam.	61	*Populus nigra* L.
4	*Ceratonia siliqua* L.	62	*Populus tremula* L.
	Cercis siliquastrum L.	63	*Prunus armeniaca* L.

5			
6	*Citrus* × *aurantium* L.	64	*Prunus avium* (L.) L.
7	*Citrus aurantiifolia* L. (Christm.) Swingle	65	*Prunus cocomilia* Ten.
8	*Citrus bergamia* Risso et Poitet	66	*Prunus cerasifera* Ehrh.
9	*Citrus limon* (L.) Osbeck	67	*Prunus mahaleb* (L.) Miller
0	*Citrus maxima* (Burm.) Merr.	68	*Prunus persica* (L.) Batsch
1	*Citrus paradisi* MacFad.	69	*Prunus vulgaris* Mill.
2	*Citrus reticulata* Blanco	70	*Prunus x domestica* L.
3	*Citrus sinensis* (L.) Osbeck	71	*Pyrus amygdaliformis* Vill.
4	*Cornus mas* L.	72	*Pyrus communis* L.
5	*Crataegus azarolus* L.	73	*Pyrus elaeagnifolia Pall.*
6	*Crataegus monogyna* Jacq.	74	*Quercus aucheri* Jaub.&Spach
7	*Crataegus orientalis* Pall. ex M.Bieb.	75	Quercus cerris L.
8	*Crataegus pentagyna* Waldst. & Kit. ex Willd.	76	*Quercus coccifera* L.
9	*Crataegus rhipidophylla* Gand.	77	*Quercus ilex* L.
0	*Cupressus sempervirens* L.	78	*Quercus infectoria* Oliv.
1	*Cydonia oblonga* Mill.	79	*Quercus ithaburensis* Decne subsp. *macrolepis* (Kotschy) Hedge et Yalt.
2	*Elaeagnus angustifolia* L.	80	*Quercus pubescens* Willd.
3	*Eriolobus trilobatus* (Labill. ex Poir.) M. Roem.	81	*Quercus trojana* Webb.
4	*Eucalyptus camaldulensis* Dehnh.	82	*Quercus vulcanica* Boiss. & Heldr. ex Kotschy
5	*Ficus carica* L.	83	*Salix alba* L.
6	*Fraxinus ornus* L. subsp. *cilicica* (Lingelsh.) Yalt.	84	*Salix babylonica* L.
7	*Juglans regia* L.	85	*Salix caprea* L.
8	*Juniperus communis* L.	86	*Salix fragilis* L.
9	*Juniperus drupacea* Labill.	87	*Salix viminalis* L.

0	*Juniperus excelsa* M.Bieb.	88	*Sorbus domestica* L.
1	*Juniperus foetidissima* Willd.	89	*Sorbus umbellata* (Desf.) Fritsch
2	*Juniperus oxycedrus* L.	90	*Tilia platyphyllos* Scop.
3	*Juniperus phoenicea* L.	91	*Tilia rubra* DC.
4	*Liquidambar orientalis* Mill.	92	*Tilia tomentosa* Moench
5	*Malus sylvestris* (L.) Mill.	93	*Ulmus canascens* Melville
6	*Morus alba* L.	94	*Ulmus glabra* Huds.
7	*Morus nigra* L.	95	*Ulmus minor* Mill.
8	*Morus rubra* L.	96	*Ziziphus jujuba* Mill.

ESKİ TÜRKÇE KÖKENLİ EN ESKİ MACAR ÖZEL İSİMLERİ

ON OLD HUNGARIAN PROPER NAMES OF OLD TURKIC ORIGIN

Phd. Éva CSÁKİ [*]

Özet

Göçebe hayat sürmüş Macarlar ilk ortaya çıktıkları andan beri çeşitli Eski Türkler'le komşu olduktan sonra Macar diline özellikle Batı Eski Türkçe'nin derin etkisini görmekteyiz. İlk yazılı kaynaklarımızın tanıklığına ve Macarca'nın dil tarihine göre bunlar sadece alıntı kelimelerden ibaret değildir. Macar dilinin her beş tabakasında (fonetiğinde, morfolojisinde, kelime hazinesinde, sentaksında, ve semantığında) da bunun izlerine rastlamaktayız. Bu sefer en eski özel isimlerden konuşacağız. XII-XIII. asırdan kalma Macar yazılı kaynaklarımızdan Gesta Hungarorum IIIüncü Béla Macar kralının katibi P. [Anonymus] tarafından eski okul arkadaşı ve can dostu olan N.'e döneminin gereği Latince yazılmıştı. Bidirinin konusu Macarların Karpatlar Havzasına yerleşmeleridir. İçinde yurt tutan yedi Macar kabile liderinden başka yedi Kavar başbuğ da yer almıştı. Yalnız metin sadece tarihi kaynak olarak değil de dil yadigarı olarak da büyük önem taşımaktadır. Yazar Paris'te eğitim gördüğü için Batılı tarihçilerden etkilenip Macarların ağızdan ağıza bırakılmış sözlü edebiyatına pek önem vermediğini söylemişti. Tesadüf eseri değil, Macarların ad verme geleneği ayrıca Türklerinkine çok benzemektedir.

***Anahtar kelimeler**: özel isimler, ödünçleme, calque, Türkçe'nin Macarca'ya etkisi.*

Abstract

Ever since Hungarian people had got separated from their closest language speakers the Manshi and Chanti people of Finno-Ugrian origin they were surrounded by larger or minor groups of people speaking some kind of Turkic, especially Western Old Turkic languages. Their influence has been attested from the very first written Hungarian sources. It is not only loan-words but all kinds of effects exerted on any the other parts of the language (like phonetics, morphology, lexicology, syntax as well as semantics). This time we take a closer look at proper names. Gesta Hungarorum was written by a scribe called P. [Anonymus] of the Hungarian III. King Béla for his best friend N. on his anniversary. They had studied together in Paris, therefore the book is written in Latin as a must of the time. The topic of the work is the settlement of the Hungarians into the Carpathean Basin. There were seven Hungarian tribes to invade and three Kavar/Kabar ones of Turkic origin joining them. The text does not only concern history, it is very precious also from the point of view of language history. Since the writer was higly influenced by western patterns of this kind, he gave no room for the word of mouth, or oral tradition. It is not by chance that Hungarian name giving tradition is very similar to that attested by its Turkic equivalent.

***Key words**: proper names, borrowing, calque, Turkic influence on Hungarian language*

[*] Şarkiyat Enstitüsü, P. Pázmány Katolik Üniversitesi, Budapeşte

Birçok dilde bir yerleşimin üst ve alt kısmına Ankara'da gördüğümüz gibi Yukarı (Ayrancı) ve Aşağı (Ayrancı) ile başlayan isim verirler. Buna Macarca'da *Felső* 'yukarı' + *város*, *Alsó* 'aşağı' + *város* olsun, Karaçay-Malkarca'da *Ogarı Teberdi*, *Töben Tenerdi* aynen tanık oluruz.

En eski yazılı kaynağımız olan *Tihanyi apátság alapítólevele* (1055) 'Tihany rahipliğinin kuruluş belgesi' Latince yazılmış bir resmi belge, içinde sadece birkaç (9) Macarca yer adı bulunur. İsimlerin birincisi ise *gıʃnav* [Dĵisnau] 'domuz' oluyor.

Karaçay-Malkar Nart destanının Qaraşhaway adlı 83. bölümünde Tonguz Orun diye bir yer adına rastladım. Tonguzorun şeklinde hala dağ adlarının arasında Karaçay-Malkarlarda kullanmaktadır. Bu yer en büyük ihtimalle domuzların sık sık göründüğü yermişti.

Tanuzaba ayrıca bir tarihi yazılı kaynağımız olan Gesta Hungarorum'da bulunan özel isimdir Birleşik kelimenin ilk parçası 'domuz' ikincisi ise 'baba' oluyor (Pais 1975: 167). *Tonuzoba* şeklinde de okunabilecek bu isim hakkında Anonymus şunları söyledi:

"Peçeneklerin toprağından bir lider oymağından gelmiş bir kahramandı. Adı *Tanuzaba*, ve deminkinin oğlu olan *Örkénd* daha sonraki Tomay silsilesinin kurucusuymuş. Tisa nehrinin doğusunda başbuğ *Taksony Tanuzaba*'ya yerleşmek için topraklar vermişti. *Taksony* liderin bu torunu Aziz Istvan [ilk Macar kıral]'ın zamanına kadar yaşamış. Ancak Aziz István Macarları vaftiz edince *Tanuzaba* din konusunda gururlu olup Hristiyan olmaktan çekinip, yaşayarak hanımıyla beraber Tisa'nın bir geçit yeri olan *Abad*'da toprağa gömülmesini kendisi ve hanımı İsa ile ebediyen yaşamaktansa tercih etmişti. Ancak oğlu *Örkénd* Hristiyan olarak İsa ile ebediyen yaşamaktadır." (Pais 1975: 132-3)

Aba 'baba' anlamında ayrıca Türkler'de bir saygı ifadesi olup çeşitli Macar özel isimlerde kullanılır. Diğerler arasında *Aba Sámuel* adlı Macar kıralımız da vardı.

Slav dillerinin uzmanı olan bir bilginimiz Melich (1925-29) *Macaristan yurt tutuşunun zamanında* adlı makalesi nerede ise yüz yıl önce çıktı. İçindekiler ise: 9'uncu yüzyılın ikinci kısmı ile 10'uncu yüzyılın ilk yarısında dilbilgisi temelinde Karpatlar Havzasında hangi milletler yaşamıştır ıspatlamaktı.

Thonuzoba olarak okuduğu özel ismiyle ilgili bunları yazmış: "Memeli hayvanların adlarını Türk halkların insanlara sık sık verdiği malumumuzdur. *Thonuzoba*'nın da ilk kısmı hayvan adı olup 'domuz' anlamındadır." (Melich 1925-29: 216)

1. Türk alıntı olarak düşünülen tek kelimeden özel isimlerimizden

Macar şahıs adından, sahibinden yer adları sık sık yapıldı.

Macarca Ajtony [ayton] < T. Altun,

Baks [bakş]

Bösztör [böstör] (Galgóczy 1877: 268),

Kara (Galgóczy 1877: 312) - yaygın olan bu soyadı ve ondan yapılmış yer adı birçok bölgede tek ya da birleşik kelimenin ön- ya da arka kısmı olarak bilinir.

Kean < Eski Türkçe *qaγan*

Karcag (Manasz 2017: 277), (Galgóczy 1877: 300) - Kumanların yerleşik merkezi bilinen şehir

Karcsa [karça] - bir Karaçay erkek adı olarak kullanılan *Karça* da. bir şahıs adından ona ait toprağın da adı olmuştu. Daha sonra birçok yerde ortaya çıkmış soyadı[*] olduktan sonra, onlara ait toprak adı olmuş.

Kartal (Galgóczy 1877: 174)

Muhi : Karaçaylarda meşhur bir yaylanın adı Muhu

Damak

Erk 'güç' anlamındaki bu kelime de Macar yer adı olarak belgelenmiştir.

Bercel (Galgóczy 1877: 208), Gyula - hem rütbe, hem halk adından sık sık yer adı yapıldı.

Sőreg (Galgóczy 1877: 187, 205) - bir balık adından yer adı.

Szörény [sören] < Bulgar Türkçe *sever* 'murmeltier' + -n. Birçok Türk asıllı Macar özel isim ancak ödünçlendikten sonra küçültme ekini almıştı. (Melich 1925-29: 217)

Terem - kelime Avar alıntı olarak Macar diline gelmiştir (WOT)

Tokaj [tokay]

Tolmács [tolmaç] 'tercüman' anlamındaki bu ad da meslek adından yapılmış yer adlarının bir örneğidir.

Visnye - bilinen bir meyvenin adındandır.

2. Eklenmiş kökler

Ar+ló, Dorosz+ló

Dél+lő, Kükül+lő hepsinde Eski Türkçe +lIk eki bulunuyor.

Bakony+ság, Barca+ság, Ormán+ság, Szombat+ság, Báród+ság, Jász+ság, Kis/nagy+kun+ság - deminkinin Macarca çevirisi. Macarca +sÁg/sÉg eki aynen Türkçe'deki +lIk ekinin anlamını taşımaktadır.

Körtvély+es, Alsó+körtvély+es 'Aşağı Kertmelik'- bu da çevirilmiş bir ektir: Macarca +As/Es eki Türkçedeki +lI ekinin çevirisidir. kertme kelimesi ender olarak sadece Kafkaslar'da konuşulan Türk dillerinde bulunur.

[*] Bihar eyaletinde Szoboszló'da bir tanık tanıklığına göre Kartsa Mihály 1739-ten önce bir ağıl'ın [Macarcası *akól*] yerini aldı.

Som+ogy ve Som+ló - *som* 'kızılcık' kelimemiz aynen deminki gibi sadece Kafkaslar'da konuşulan Türk dillerinde kullanmaktadır. İlki eski Macarca küçültme ekiyle, ikincisi ise Türkçeden alınmış +lIk ekiyle kullanılmaktadır.

Szat+már [satmar] < Bulgar T. Satmar, T. (sat- +mar)

-mAz* ekiyle yapılmış benzer isimlerden de var Macarca *Balmaz* (Krç. bol- 'ol-' Tavkul 2000: 125), Macarca *Szatymaz* (Krç. sat- Tavkul 2000: 333), Macarca *Tepremez* (Krç. tebre- 'başla-, harekete geç-' Tavkul 2000: 388), (Ligeti 1986: 93).

Táz+lár (Manasz 2017: 277), (Galgóczy 1877: 278); Bodog+lár (Galgóczy 1877: 261), Oszlár (Galgóczy 1877: 383)

Teté+tlen 'tepesiz' - ilk millet meclisi yapılan Macarca yer adı.

Üllés - 'mesken' anlamındadır. Macarca *ül* Türkçe 'otur-' fiilinden bir isimdir.

3. Birleşik kelimelerden oluşmuş yer adları

Csonka+tebe 'güdük+tepe'

Emse+völgy 'dişi domuz vadesi' (Galgóczy 1877: 174),

Kis+csécs 'küçük çiçek' - soyadı olarak da bulunan bir yer adıdır

Sár+köz 'çamur arası' (Galgóczy 1877: 284)

Tunguz+oba

Fehér+vár 'Ak-hisar/kale' büyük bir ihtimalle bir *calque. Šar kel, Ak kël* gibi yer adlarının çevirisi.

Fehér+egy+háza 'ak+ ädgü +evi' (Galgóczy 1877: 329), Aranyegyháza 'altın+ ädgü +evi' (Galgóczy 1877: 268), Bán+egy+háza 'başbuğ/bayan+ ädgü +evi' (Galgóczy 1877: 280), Dunaegyháza 'Tuna+ ädgü +evi' (Galgóczy 1877: 321), Halom+egy+háza 'tepe+ ädgü +evi' (Galgóczy 1877: 393)

Fekete+vár 'Kara + hisar'

Hegy†+kő, 'ädgü + taş'

Daru+hát 'turna + sırt'

Erdő+hát 'orman + art/sırt'

Hegyhát 'dağ+ sırt' : Krç. Tav Artı 'Gürcistan'

M. *Hegymeg* : Krç. - Malk. *Tav Artı* 'Gürcistan'

Hegy+megetti+puszta, Hegy+megi+puszta

Csalló+köz, Etel+köz, Maros-köz, Rét+köz, Sárköz (Galgóczy 1877: 284)

Deli+ház 'deli+ev'

---

* Ligeti (1986: 93)'den başka birçok Macar Türkoloğu kelimenin Türk asıllı olduğunu söylemiştir. Ayrıca Macarca *szatócs* [sato:ç] 'grocer, grand handler' olarak aynı kökten bir alıntıdır (Róna-Tas – Berta 2011: 780).

† hegy ~ egy - eski Macar lehçelerinde, Balkan Türklerinde de yayğın olan şekilde bir ön h- ortaya çıkmaktadır. Trakya'dan Moldva'ya kadar buna rastlamak mümkündür.

Görömbey+tag, Görömbey+tanya (Tiszabercel)

Karassó ~ Krassó 'Feketevíz' < *Kara šuy* 9uncu asır Macaristan'daki Bulgar Türkçesinden

Kun+halom - her ne kadar bu bir özel isimse, 100-den fazla yatırın da adı oluyor Macaristan'in ortasında. Karcag şehrinin çevresinde bulunan bu mezar yerlerinden Kumanların merkezinden birçok yazı bulunmaktadır.

Kút+völgy,

Tarján [taryan], > Mező+tárkány 'çimen+tarkan'

Hideg+kút 'soğuk+ kuyu', Forrás+kút 'pınar+kuyu',

Erdő+hely 'orman+yeri'

Fehér+tó 'beyaz+göl'

Sziget+vár 'ada+kale', Föld+vár 'toprak+kale', Duna+föld+vár

Zala+baksa

Zala+besenyő 'zala Peçeneg'

Liste çok daha uzun olabilirdi. Moldva ya da Erdel'deki (ki bunlar bugünkü Romanya topraklarında) yer adlarının listesine hiç bakmadan bu kadar çok isim ortaya çıktı.

Hala bu en eski kaynaklarımızı ele almazsak birçok şeyin açıklığa kavuşturamayız. Oysa her bilimsel araştırmanın ilk amacı bu olmalıdır. Türk asıllı ya da Türk yapılı isimlerimize açıklık getirmek bizim ödevimizdir.

En eski Macar haritalara baktığımızda her seferinde Türk asıllı ya da Türkçeden çevirilmiş yer adlarına rastlamaktayız.

Kaynakça

Anonymus (1975). Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás Pais Dezső fordításában. Budapest.

Csáki, É. (2013). Macarca'daki yer adlarına ve ad verme geleneklerine dair. Dil Araştırmaları 13. pp. 37-44.

Galgóczy K. (1877). Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. Történelmi, föld- s természetrajzi, közhatósági, társadalmi, nemzetgazdasági és ujkori leírás. Budapest: Weiszmann.

Khadjieva, T. (ed.)(2014). The Narts. The Heroic Epos of the Karachay and Balkar People. Introduction, Commentary and Glossary by ~. Moskva: Progress.

Ligeti L. (1986): A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest: Akadémiai K.

Melich J. (1925-1929). A honfoglaláskori Magyarország. Melich J. – Gombocz Z. – Németh Gy.: A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I: 6. Budapest: MTA.

Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2011). West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I-II. (Turcologica 84) Wiesbaden: Harrassowitz.

Tavkul, U. (2000). Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

RUS EDEBİYATINDAKİ ÖZEL İSİMLERİN FONKSİYONLARI

FUNCTION OF PROPER NAME IN LITERARY WORK

Prof. Dr. Firengiz PAŞAYEVA YUNUS [*]

Özet

Özel adların ortaya çıkış sebebi daha çok belirtmek ve işaret etmek olsa da aslında sadece işaret edici işleve sahip değildirler, aynı zamanda ismi taşıyan kişinin bölgesi, doğası, milli kökeni, sosyal ilişkileri, dini ve felsefi görüşleri, gelenek görenekleri gibi birçok konuda bilgi içerirler ve bir kültür taşıyıcısı niteliğindedirler. Özel isimlerin incelenmesi büyük önem taşısa da bu güne kadar bu konuya gereken önem verilmemiştir. Edebi özel isimler; edebi eserlerde geçen özel isimler her zaman büyük önem arz eder. Bu isimler yazarın özel bir kabulünü sunar ve özellikle seçilme sebepleri vardır, hiçbiri rastgele seçilmiş isimler değildir. Birçok yazar eserlerindeki kahramanları isimlendirmede belirli stratejiler uygular buna uygun olarak da eserinde belirli karakter tipleri oluşturur. Böylelikle yazarın isimlendirme sisteminin genel sınırları ve karakter özellikleri ortaya çıkar. Bu sebeple belirli bir yazarın eserindeki özel isimlerin incelenmesi birçok bilgi sağlar. Edebi metinde özel adlar sosyokültürel ve pragmatik bilgilerin kodlamasıdır. Edebi özel adlar ulusal özel adbiliminin özelliklerini gösterir. Özel adların çeviri yöntemi onların semantik yapılarını ve üslup özelliklerini etkiler. **"**Konuşan" isimlerin aktarımı temelde dil bilimdışı (mitolojik, tarihi, edebi vb.) oluşumların benzer yöntemlerde kaynak dildeki ve hedef dildeki çağrışımına dayandırılmıştır. Semantik isimlerin aktarımı kelimelerin çeviri anlamının esasını ve kelimenin yapım şeklini ortaya çıkarır. Makalede özel isimlerin temel anlamsal özellikleri ve onların sanatsal eserdeki fonksiyonları vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adbilimi, Özel İsim Türleri, Sanatsal Edebiyat, Yazarın Antroponomik Sözlüğü.

Abstract

Literary proper nouns; Proper names in literary works are always of great importance. These names present a special acknowledgment of the author and their reason for being chosen in particular. That name science system of literary Works is learnt provides us to understand the text and to be understood hidden meaning of text. Before translate the proper name in artistic work, the basic rule which needs to be careful, their stylistic functions are to be protected in translation text. Proper names in literary text It is the coding of sociocultural and pragmatic information. Literary proper names national proper name shows the features of science. The translation method of proper names is their semantic It affects their structure and stylistic features. Speaking 'the transfer of names is basically language unscientific (mythological, historical, literary, etc.) It is based on its connotation in the language and the target language. Transmission of semantic names reveals the basis of the translation meaning of words and the way

[*] Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanı

the word is made. Basic semantic features of proper nouns and their functions are highlighted.
Keywords: *Onomastics, Proper names types, Literature, Function of Proper Name in Literary Work, Name in Context, Anthroponomy dictionary of writer.*

"İsimsiz roman düşünülemez." Gustav Flober

Bu makalede, çok ortak noktası olan, 18. ve 19. yüzyıl Rus yazarları tarafından kullanılan antroponimik sistemin özelliklerinin ve eserin yan anlamının oluşmasındaki rolün altı çizilmektedir.

Antroponimlerin çok etkili olan satirik eserlerdeki varlığı bilhassa ilgi çekmektedir. Biz antroponim ve edebi antroponim kavramlarını ayırıyor ve antroponimi üç farklı grupta inceliyoruz: antroponimik öncesi olan (etimolojik); antroponimik sonrası (nominatif) ve ortaya çıkması için bir ismin herhangi bir şekilde tanınmış olması gereken.

Ulusal özel isimler için temel olan anlamların yönlerinin, antroponimik ve nominatif fonksiyonu, eserdeki liderliğini kaybeder. Antroponimik anlamın ve buna bağlı olarak nominatif fonksiyonun rolünün azaltılması nedeniyle, ön plana çıkan antroponimik öncesi olan anlam, isimlerin semantiğini yeniden canlandırır. Sanatsal metinde, karakteristik isimler, karakterize etme görevini yürütmektedirler.

Edebi antroponimiye de atfedilmesi gereken tarihi kişilerin isimleri, sanat eserinde isimlendirildiğinden dolayı, doğrudan karakterize eden ve dolaylı olarak karakterize eden isimlerin dışında kalır. Bu isimler ne doğrudan ne de dolaylı olarak karakteristik olarak kabul edilemez. Ancak, bir eserdeki tarihi kişilerin isimlerinin işlevleri, konuşma dilindeki kullanımlarıyla tamamen uyuşmayan, sadece bir işaretten ibaret olmayan, farklılaşmış bir işaretin dışında, nominatif fonksiyonun ötesine geçiyor. Bu isimler edebi antroponimiye girer. Yazar, birçok olası tarihi kişilerden bazı belli başlı kişilerin isimlerini seçtiği için ve benzer isimler belirli bir ölçüde esere gerekli olduğundan belirli bir fonksiyon üstlenmektedir. Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'in "Yüzbaşının Kızı" adlı eserinde, Pugaçev'in sahip olduğu isimler, bulunduğu toplumun sınıfına ve isyancıların liderlerine olan ilişkisine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Grinev'in iç konuşmasındaki 'Emelya Emelya' isim ikilemesi, Pugaçev'i bekleyen infazın yansımasına neden olan insan empatisini aktarıyor. Ancak, Belogorsk Kalesi'nin komutanı İvan İgnatiç, Pugaçev'e 'Pugaç' diye sesleniyor, birkaç sayfa sonra ise bu takma adın kullanımında ifade edilen Pugachev ile olan ilişkisi "hırsız ve sahtekar" tanımlamasıyla karşımıza çıkıyor.

Dil düzeyinde yeterli ek anlamlara sahip olan tarihi kişilerin isimleri, semantik ve anlam dolu kelimelerin dönemini nitelemek, karakterlerin bariz olmayan özelliklerini ortaya çıkarmak, kronoloji oluşturmak ve diğer fonksyonları yerine getirmek için yazarlar tarafından kullanılıyor. (Tolstoy'un

‘Savaş ve Barış’ adlı eserindeki Napolyon Bonapart ve Gogol’un ‘Ölü Canlar’ındaki Napolyon Bonapart gibi). Antroponimin genelleme yeteneği onu bir tür sembol haline getirir. Molchalin, Skalozub, Plyushkin, Khlestakov, Oblomov gibi antroponimler uzun zaman önce sadece karakterleri göstermeyi bıraktı ve sembolik bir anlam kazandı.

Böylece edebi antroponimler, dilde karakterize edici, nominative, ideolojik veya sembolik gibi sanatsal fonksiyonları yerine getirir. Bu fonksiyonlarla ilişkilerine bağlı olarak edebi antroponimler, karakteristik isimler ve dolaylı karakterize eden isimler olarak ikiye ayrılır.

Edebi antroponimlerin bazı grupları, sadece anlamları ve işlevleri ile değil, aynı zamanda belirli kurgu türleri için sabitlenmeleri, zamanla bağlantılı olarak belirli bir dönemin dilinde var olan antroponimik normlar ve son ideolojik yön ve çalışma tarzları ile farklılık gösterirler.

19. yüzyıl boyunca, edebi antroponimideki ana eğilim, onun ulusal antroponimiye yaklaşmasıdır. Ancak, bu edebi ve ulusal antroponimiye fonksiyonel olarak yakınlaşma sağlamaz. Esere giren, sıradan, nötr antroponimler, dolaylı yoldan karakterize edicilik ve ek bir stilistik anlam kazanırlar.

Doğrudan karakterize eden şiirsel antroponimi, 18. yüzyıl edebiyatında oldukça yaygın ve etkiliydi (Cheremesina N.İ., 1958,c. 49). .

19. yüzyılın gerçekçi edebiyatı, böyle basit bir edebi antroponim anlayışından vazgeçti. Doğrudan karakterize eden antroponimler, bu zamandan itibaren edebiyattaki kullanım alanını sürekli olarak daraltır. Onlar mizah ve hiciv eserlerine yerleşerek, sadece karakteri ifade etmekle kalmayıp, aynı zamanda onunla alay etmişlerdir. Karakteristik isimlerin fonksiyonlarındaki kullanım ve zorlaştırma değişimi sayesinde mizah ve hiciv eserlerinde varlığını sürdürmeye devam etmişlerdir. Ancak duygunun hakim olduğu türlerden büyük ölçüde kaybolmaya başlamışlardır. Doğrudan karakterize eden isimler, hiciv olmayan eserlerde de bulunabilirler, ama bunun için iki şartı yerine getirmeleri gerekmektedir:

a) Antroponimler hiciv rengine bürünürler;

b) Antroponimler epizodik karakterlere aittir.

Hiciv eserlerindeki karakteristik isimler de zamanla önemli değişiklikler geçirmişlerdir. Fonvizin'in komedilerinde klasisizm gelenekleri yer aldığı için,"konuşan" isimler, hem olumsuz hem de olumlu, hem yardımcı hem de ana karakterlere verilir (Vralman, Tsifirkin, Kuteykin; Skotinin, Prostakova; Pravdin, Starodum, Milon). Griboyedov'un eserlerindeki karakterlerin çoğu "konuşan" isimlere (Molçanin, Skalozub, vb.) sahiptir, ancak ana karakterlerin isimleri (Çatskiy, Famusov) doğrudan karakterize edilmez. Bu soyadlar yorumlanabilir ve etimolojik olarak incelenebilir.

Rus edebiyatındaki isimlerin niteliksel dinamikleri daha önemlidir. İlk olarak, bu tür edebi antroponimlerin sözcük temeli her zaman genişlemektedir. Karakteristik adların sayısı sürekli olarak azalırken, bu adlar için üretilen temellerin sayısı sürekli artar. Sonuç olarak farklı karakteristik isimler oluşur: Gogol'un Sobakeviç, Koroboçka, Manilov, Probka, Neuvajay-Korıto'su.

Konuşan isimlerin iki fonksiyonel bölümünün oranı değişir. Karakteristik isimlerin sayılarının azalmasına bağlı olarak, eserdeki hicivin ve mizahın yoğunluğu artıyor: Saltıkov-Şedrin'in eserlerindeki Perehvat-Zalihvatskiy, Brudastıy, Lamvrokakis, Urus-Kuçum-Kildibayev gibi; Oçumelov: Anton Çehov'un Odekolon Pantalonoviç Podbrüşkin, Ukusi-kalançevskiy'i gibi.

Yukarıda incelediğimiz 19. yüzyıl Rus edebiyatındaki isimlerin niteliksel değişimlerine bağlı olarak başka önemli değişikler de söz konusudur. Karakteristik isimler daha esnek hale geliyor, onlar eserdeki ana karakteri doğrudan bitemlemeyi tamamen bırakıyorlar ve dolambaçlı yolları tercih ediyorlar (Puşkin'de Fuflıgin, Çehov'da Prişibeev gibi).

İsim seçiminin yanı sıra, bu isme verilecek şekillerde de fark vardır. Soylu toplumlarda Fransız ve İngiliz isimlerini kullanma yaygındı. Fakat halk arasında çoğu isim lehçeye yakın bir şekil kazanıyordu. Bu değişimler ışığında aynı isimler farklı türlere sahip olabiliyordu (Lermontov'un "Tüccar Kalaşnikov Hakkında Bir Şarkı" adlı eserinde Anna Dmitriyevna; Tolstoy'un "Savaş ve Barış" eserindeki Elen Kuragina ve Turgenev'in "Arifesinde" eserindeki Elena gibi).

Edebi eserlerdeki soyluların temsilcilerinin soyadları –skiy son ekleri ile biter, ya da onların köklerinin soylu olduğunu gösteren ikili soyadları olur (Griboyedov'un Çatskiy'i, Puşkin'in Dubrovskiy, Lenskiy'i, Gogol'un Çertokutskiy, Lyapkin-Tyapkin, Skvoznik-Dmuhonovskiy'i gibi).

Rus antroponimiğinin önemli bir bölümünü oluşturan din adamlarının soyadları, eserde çok komik bir hal yaratabilir (Çehov'un Anafemskiy, Vonmiglasov, Vratoadov'u, ve Ostrovsky'in Neglijenskiy'i gibi).

Soylu olmayan sıradan insanlar ve köleler baba adı olmadan isimlendiriliyordu (Gogol'un "Ölü Canlar" adlı eserindeki Selifan, Fetinya, Porfiriy'i, Tolstoy'un "Savaş ve barış" eserindeki Tihon ve İgnat'ı), ve sık sık negatif formda oldular (Gogol'un "Ölü Canlar" adlı eserindeki Petruşka, Proşka'sı; Tolstoy'un "Savaş ve barış" eserindeki Uvarka ve Matruşka'sı gibi).

Bir eserin karakterlerinin isimlerinin gerçek antroponimik kurallarıyla olan ilişkilerinden bahsederken, edebi gelenek dikkate alınmalıdır.

Şiirsel konuşmadaki antroponimlerin fonksiyonlarını incelediğimizde, onların sözcük anlamına sahip olmak ve seslere anlam yüklemek istediğinden söz etmek mümkündür. Ses ekspresyonu, cümledeki sesler tekrarlandığında ve herhangi bir noktada kelime içeriği ve morfem olarak yakınlaştıklarında ortaya

çıkar. Bağlam, dilin kelime birleşimlerini ilişkilendirerek ekspresyonu açığa kavuşturuyor.

"Karakteristik" tipin ses ifadesi oldukça parlak ve derindir. Aynı veya yakın seslerin ya da ses birleşimlerinin olağanüstü grupları, ifadeyi, vurguyu oluşturuyor ve konuşmada geçen kelimelerin altını çiziyor: Tentetnikov, Çiçikov, Lülükov. Ostrovskiy'in Nikita Volokita, Konstantin Konstanjaglo, Kifa Mokiyeviç, Komutan Kopeykin'i, Gogol'un Komutan Pirogov'u, Ostrovskiy'in Lazar Elizaroviç Podhalüzin'i gibi.

Rus dilinde negatif anlam taşıyan ses birleşimleri kullanılmaktadır (Puşkin'in eserlerindeki Fuflıgina (-fuf-), Trühina (-trüh-), Şvabrin (-br-) antroponimleri, Gogol'un Kukubenko (-ku-ku-), Lyapkin-Tyapkin (-tyap-lyap-)'ı, Turgenev'in Hryak-Hruperskiy'i, Çehov'un Ahahov ve Hrükin'i gibi). Ses tekrarları, aynı bağlamdaki farklı karakterlerin isimlerini birleştirebilir (Gogol'un eserindeki Petr İvanoviç Bobiçinskiy ve Petr İvanoviç Dobçinskiy, Kifa Mokiyeviç Mokiya Kifoviç'e anagram olarak yansır). İsimlerin seslendirilişi komik bir etki yaratır. Yazarlar, söylemesi zor olan isimler ve baba adları seçiyor, ikili isimler ve baba adları kullanıyor ve isim-baba adı birleşimine özel bir mana yüklüyorlar (Gogol'un Evpl Akinfoviç, Harlampiy Kirriloviç, Elevfriy Elevferiyeviç, Evtihiy Evtihiyeviç, Makar Nazaryeviç'i gibi (ma-kar-na-zar –ses paralelleri). Tüm ilgili antroponimlerin vurgulayıcı, çarpıcı ve kolay hatırlanabilen ortak noktaları vardır (Altman,1959,C.78).

Benzer seslendirme fonksiyonu, her eser için özel, sadece çarpıcılıktan ibaret olmayan, oldukça farklı diğer özelliklere sahiptir (Puşkin'in eserindeki –gen-neg- anagramın sonucunda Evgeniy ismi Onegin soyadıyla çok uyuşuyor). Yazar, şiirsel antroponimideki konuşan isimleri kullanarak, onların öz manasını açıklar, belli olmayan şeyleri ortaya çıkarır ve eserdeki karaktere uyan morfolojik isimlendirmelerin anlamlarının altını çizer. Ostrovskiy'in eserindeki Lazar Elizaroviç Podhalüz'in ismi gibi (-laz-liz-lüz-). İnsan, «подхалюз» (podhalüz) kelimesinin 'yalakalık yapan' anlamına geldiğini bilmeyebilir, fakat Podhalüzin soyadının konuşan bir kelime olduğunu ve 'yalakalık' anlamını barındırdığını anlamalıdır (bu soyadı hemen hemen «подхалим» kelimesinin anlamını içermektedir).

Enstrümantasyonlu adlandırmalar, dolaylı yoldan karakterize edici olabilir. Gogol'un eserindeki bir ağanın Petuha Petr Petroviç Petuh ismindeki üç kere tekrarlanan PET'iyle horoz kelimesini (петух «petuh») yansıtıyor. "Ölü Canlar"ın yazarı, dolaylı karakterize edici olan bu ifadeleri çok sık kullanarak, hayvansal bir benzetme yapıyor.

Antroponimideki farklı seçeneklere sahip olan fonetik ekspresyonu, edebi antroponimin oluşumunda önemli bir rol alıyor.

Şiirsel antroponiminin analizi, eserdeki bağlamın ve dilin kelime hazinesinin temelini oluşturuyor. Bu temelde, antroponimin çeşitli kullanım metotları ortaya çıkıyor. Eserdeki antroponim, eserin türüne bağlı olarak, karakterin şeklini yansıtmak için etkili bir araç görevi üstleniyor ve ismin eserin türünü ifade ettiğini gösteriyor.

Eserde kullanılan antroponim stili, her yazarda kendini farklı gösterir.

Rus yazarların eserdeki karakterlerin ismini seçiminde, sosyal farklılık, semantik, morfolojik ve fonetik şekil gibi çeşitli faktörler vardır (Superanskaya A.V., Suslova A.V, 1981, c.124-128).

Rus yazarların eserlerinde belli kalıplaşmış antroponim yöntemlerini kullanma eğilimi vardır. Bir yazarın antroponimik stilinin karakterin sosyal durumunu göstermesi, ana kelimenin semantiği, ismin fonetik görünümünün kullanımı, antroponimlerin sembolik özelliklerinden bazılarıdır.

Karakterin ismi yazarın eserdeki konseptine uyuyor ve genellikle eserin ana fikrini gösteriyor.

KAYNAKÇA

Altman M.S. (1959) İmena i propotipı literaturnıx geroyev Tolstogo Альтман. Oryol: Uchonıye zapiski Orlovskogo ped. Instıtuta

Belıy A. (1934.) Masterstvo Gogolya. M.

Cheremesina N.İ. (1958). K voprosu o funkzıyax lichnıy imyon v ocherkax M.E. Saltıkova Shedrina “Za rubejom”. Tula: Uchoniye zapiski Tulskogo ped. Universiteta.

V. Dal (1904-1912.)Poslovızı russkogo naraoda Sanktpeterburg:

Ilf İ. Petrov E. (2018). Sobranıye sochineniy v 5 tomax – M.: Palmira

Kolokolova L.İ.(1951). İmena sobstvennıye v rannem tvorchestva A.P. Chehova. Kiyev: İzdatelstvo Kievskogo universiteta.

Nechkina M.B (1977.) A.S. Griboyedov i dekabristi. M., Hudojestvennya literatura;

Nikonov V.V. (1974). İmya I oshestvo. M.: Nauka.

Moskvitin N. (1957). Razgovor o pisatelskom trude. M: Nauka

Piksanov N. (1971) Tvorcheskaya istorıya “Gore ot uma”. M.: Nauka.

Spravochnık lichnix imyon narodov (1965). Moskva: Nauka.

Superanskaya A.V., Suslova A.V. Sovremenniye russkiye familii (1981). M:Nauka.

Taich R.U. (1969). Antroponımıya. İstoriya odnogo goroda M.E. Saltıkova – Shedrina. Materiali k spezkursu. Chernovzı.

OSMANLI KAYNAKLARINDA AZERBAYCAN'IN TARİHİ ETNİK MANZARASI

THE AZERBAIJAN HISTORICAL ETHNIC VIEW IN OTTOMAN SOURCES

Doç.Dr.Galibe HACIYEVA[*]

Özet

Herhangi bir ulusun etnogenez tarihinin incelenmesi, bilimin karşı karşıya olduğu en zor sorunlardan biridir. Diğer bilimsel konulardan farklı olarak, etnogenez tarihi tek başına bir bilim dalına ait mesele değildir. Bu zorlu görevi yerine getirmek için tarih, onomoloji, arkeoloji, antropoloji, etnoloji, dilbilim gibi bilimlerin ortak çabaları sonucunda toplanan bilgilerin karşılaştırmalı analizi temelinde etnogenez tarihinin kadim evresi hakkında tam bilgilere ulaşmak mümkündür. Onomastik birimlerin ana parçasını oluşturan etnonimler, halkın en eski tarihi, dili, kökeni vb. problemlerinin çözümünde en tutarlı inkar edilemez tarihsel faktörlerdir. Bu nedenle, M.Ö. dönemlerden Azerbaycanlıların etnogenezinde aktif rol oynamış kabilelerin adını yansıtan etnotoponimlerin eski kaynaklar üzere araştırılması siyasi, kültürel ve tarihi-hukuki açıdan çok önemlidir. XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı devletinin Azerbaycan'ın çeşitli bölgeler üzere düzenlemiş olduğu "Tahrir Defterleri" üzere yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Türkiye ve Azerbaycan'daki coğrafi adların pek çoğu Roma ve Bizans dönemlerinden önce, M.Ö. şekillenmiş Türk menşeli tarihi toponimlerdir. Bunu çağdaş Azerbaycan Türkiye toponimiyasında paralel olarak yaşatan Kenger, Kimmer, Manna, Maday, Kas, Alban, Kaspi, Sag//Sak, Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Afşar, Gacar, Gargar//Gerger, Kaşkay, Halaç, Tondar, Padar, Akgoyunlu, Garagoyunlu, Karapapak, Bayat, Bayandur, Kayı, Yıva gibi eski Türk kavimlerinin adını yansıtan etnotoponimler kanıtlıyor. Onomastik birimlerin ana parçasını oluşturan bu etnonimler, halkın en eski tarihi, dili, kökeni vb. problemlerinin çözümünde en tutarlı inkaredilemez tarihsel faktörlerdir.

Anahtar Kelimeler*: Azerbaycan, Osmanlı, onomoloji, etnonim, enogenez, etnotoponim.*

Abstract

Studying the history of ethnogenesis of any nation is one of the most difficult problems facing science.The history of ethnogenesis is not a matter of a single discipline unlike other scientific subjects. In order to fulfill this challenging task, it is possible to reach complete information about the ancient stage of the history of ethnogenesis on the basis of the comparative analysis of the information collected as a result of the joint efforts of sciences such as history, onomology, archeology, anthropology, ethnology, and linguistics. Ethnonym constituting the main part of onomastic units, the oldest history, language, origin of the people and so on. the most consistent in solving problems are undeniable historical factors. Therefore, it is very important in political, cultural and historical-legal

[*] Nahçıvan Devlet Üniversitesi; oguz.haciyev@gmail.com

terms to search the ethnotoponims, which reflect the names of the tribes that played an active role in the ethnogenesis of Azerbaijanis from the B.C. periods. XVI-XVIII. in the centuries, researches on "Tahrir Notebooks" arranged by the Ottoman state in various regions of Azerbaijan show that most of the geographical names in Turkey and Azerbaijan were found before the Roman and Byzantine periods, B.C. shaped historical toponyms of Turkish origin. This is parallel ethnotoponims alive in modern Azerbaijan, Turkey Kenger, Kimmer, Manna, Maday, Kas, Alban, Kaspi, Sag//Sak, Oguz, Kıpçak, Peçenek, Afşar, Gacar, Gargar//Gerger, Kaşkay, Halaç, Tondar, Padar, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Karapapak, Bayat, Bayaandır, Kayı, Yıva reflecting the names of ancient Turkish tribes such as provinces.These ethnonym, which constitute the main part of onomastic units, are the oldest history, language, origin of the people and so on. The most consistent in solving problems are undeniable historical factors.
Key words: Azerbaijan, Ottoman, onomology, ethnonym, enogenesis, ethnotoponym.

Genel onomoloji (*onoma-ad logos-bilim*) araştırmalar bir halkın temelinde duran en ciddi tarihsel sorunların çözümünde çok büyük önem taşımaktadır. Bu amaçla, her şeyden önce, onomastik birimlerin etnonim (kabile isimleri), antroponim (şahıs adları), toponim (yer isimleri), hidronim (deniz, göl, ırmak, pınar ve b. adlar), zoonim (hayvan adları), fitonim (bitki adları), kozmonim (gökyüzü cisimlerinin adları) vb. bu gibi onomastik birimlerin tüm türlerini sistematik hale getirmek ve gruplaştırmak, ardından bu alanda araştırma yöntemlerini doğru bir şekilde uygulayarak tatkik etmek gerekir. Arkeolojik ve antropolojik araştırmalar gibi, onomastik araştırmalar da her şeyden önce bir milletin tarihinin en derin katmanlarından haber veriyor. Bu açıdan bakıldığında etnonimler ve onların adlarından türetilen coğrafi adlar tarihsel açıdan bir ayrıcalık taşıyor.

Tarihsel araştırmalar gösteriyor ki, Azerbaycan-Türk onomastik sözlüğünün büyük bir kısmı etnonimlerden oluşmaktadır. Etnonim (ethno – kabile, onoma – ad) Yunan kökenli bir kelimedir ve halkların, ulusların, kabilelerin, kabile birliklerinin ve etnik grupların adı anlamına gelir. Etnonimler dilin kelime dağarcığındaki diğer kelime gruplarından daha eskidir ve kendine özgü fonetik, sözcüksel ve anlamsal özelliklere sahiptir. Bu nedenle, çağdaş dönemde etnonimler üzerine çalışmak, diğer alanlardan daha karmaşık bir konudur. Etnik isimler üzerine yapılan çalışmalardan bahsederken, bu zorluğu dikkate alan N.A.Baskakov'un etnonimleri çağdaş Türkolojinin en karmaşık konularından biri olarak görmesi rastgele bir mesele değildir (Baskakov, 1980, s.199). Bu nedenle, etnonimler her ulusun tarihsel kökenlerinin incelenmesi için büyük önem taşıyan bir konu olarak her zaman araştırmacıların odak noktası olmuştur.

Bilimsel araştırmalar bir daha kanıtlıyor ki, onomastik birimlerin ana parçasını oluşturan etnonimler, halkın en eski tarihi, etnografyası, dili, kökeni vb. problemlerinin çözümünde en tutarlı inkar edilemez tarihsel faktörlerdir. Bu

açıdan, farklı türden olan onomastik birimler arasında Azerbaycanlıların etnogenezinde tarihsel olarak aktif rol oynamış olan kabilelerin ve çağdaş devirde Azerbaycan'ın sınırları dışında onların tarihsel varoluşunun kanıtı olan mevcut etnotoponimlerin eski kaynaklar üzere araştırılması siyasi, kültürel ve tarihi-hukuki açıdan çok önemlidir.

XVIII. yüzyılın 20'li yıllarında Safevi İmparatorluğu'nun çöktüğü bir zamanda Hazar çevresi bölgelerinde Rusya'nın saldırganlığını önlemek amacıyla Osmanlı imparatorluğu Güney Kafkasya'ya dahil olmak üzere, Azerbaycan topraklarını ilhak etmek zorunda kaldı. Azerbaycan'ın fethedilen yeni bölgelerinde Osmanlı idarecileri tarafından tahrir işleri yapılmış ve vergi defterleri derlemiştir.

Tarihi M.Ö. çağlara, Eski Sümer kültürüne kadar uzanan Azerbaycan –Türk toprağı olan bu arazilerin zaman zaman güçlü devletler tarafından işgal edilerek bu devletlerin sınırları içerisine katılması, bölgenin sadece idari açıdan işgaliyle sona ermedi. Tarihi dönemlerin farklı aşamalarında Azerbaycan'dan koparılmış bu topraklarda kendi hegemonluğunu korumaya çalışan Rusya ve İran bölgedeki **TÜRK** adını tarihten tamamen silmek için Azerbaycan'ın işgal edilmiş bölgelerinde farklı yönlerde çok ciddi siyasi reformlar uygulamaya başladı.

Her iki ülkede uygulanan anti-Türk reformların en önemli yönü ilk olarak Azerbaycan Türklerinin kendi topraklarından kitlesel tehcir edilmesi, daha sonra bu bölgelerdeki Azerbaycan–Türk halkına ait eski tarihi eserlerin tamamen yok edilmesi, mezarlıkların yıkılması ve bu bölgelerde Türk ulusal kimliğinin "tarihi belgesi" sayılan, en eski dönemlerin izini yaşatan Türk kökenli toponimlerin ortadan kaldırılmasına yöneldildi. Hegemonluk iddiasıyla Ermenilerin eliyle Azerbaycan Türklerine karşı gerçekleştirdiği katliamlarla yetinmeyen Rusya ve İran daha sonra Türklerin milli etnografyasından, şahıs ve coğrafi adlardan başlayarak, Türk tarihinin yok edilmesine yönelik soykırım politikasını daha çok eski Türk kökenli tarihi coğrafi adlar üzerinde uygulamaya başladı.

Kaydetmek gerekiyor ki, Araz'ın Kuzeyinde Rusya, Güneyinde İran tarafından işgal edilmiş, Azerbaycan'ın kaybedilen tarihi topraklarında uzun süre devam eden bu tür siyasi manevralarla değiştirilen coğrafi adlar aracılığıyla Türk tarihi unutturulmaya çalışılsa da, işgalden önce yazılmış eski kaynaklar bu arazilerdeki mevcut, sonradan değiştirilerek yeni adlarla değiştirilmiş tarihi toponimlerin yeniden berpasına imkan sağlamakla, bölgedeki tarihi coğrafi adların unutulmasını engelliyor. Zaman zaman hegemon devletler tarafından işgal edilmiş Güneyli, Kuzeyli tüm Azerbaycan'ın tarihi onomastik manzarasını yansıtan bu tür kaynaklar arasında XVI-XVIII. yüzyıllar Osmanlı Devleti'nin idari sisteminde derlenen resmi devlet belgelerinin özel bir yeri vardır.

Araştırmalar gösteriyor ki, Osmanlı devletinin resmi istatistiklerini yansıtan bu belgelerde kayıtlı olan mevcut onomastik birimlerin (antroponim, etnonim, hidronim veb.), özellikle, toponimlerin çoğu eski Türk kökenli olsa da, çok azı daha sonra Kafkasya'ya göç eden, farklı dillere ait coğrafi adlardan oluşmuştur. Osmanlı dönemi kaynaklarında bahsedilen birçok onomastik birimin, özellikle antroponimler, etnonimler ve toponimlerin büyük bir kısmı, çağdaş dönem herhangi bir değişiklikliğe uğramadan, dolayısıyla sadece Azerbaycan'ı ve Anadolu'nu değil, çağdaş Türk coğrafyasını da kapsamaktadır.

Osmanlı devletinin resmi belgelerinde kayıta alınmış ve zamanında Azerbaycan Türklerinin etnogenezinde büyük rol oynamış *Az, Avşar//Afşar//Efşar, Kenger, Kimmer, Sak*, *Uz, Oğuz, Kıpçak, Eymur, Biçenek//Peçenek, Kuşçu, Garaçalu, Garapapak, Karakoyunlu, Garahanlı, Hun, Çepni, Çinçavat, Keçili, Kolanı, Kenzek, Halac, Bayandur, Padar, Şahsuvar, Muğ, Suvar, Sungur, Teke* veb. bu gibi eski Türk etnoz adlarının çağdaş Azerbaycan toponimiyasında, aynı zamanda Azerbaycan'ın tarihi arazileri olan İrevan Hanlığı'nda (Şimdiki Ermenistan'da), Gürcistan'da, Borçalı'da, Derbent'te, Güney Azerbaycan'da (İran'da), Anadolu'da, Afgahistan'da, Surya'da, Irak'ta ve Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar çağdaş Türk halklarının yaşadığı çeşitli coğrafyalarda mevcut olması zaman zaman toprakları kaspedilmiş Azerbaycan'ın tarihi-coğrafi sınırlarının belirlenmesine imkan yaratıyor.

O dönemde Osmanlı devletinin hâkimiyetinde olan bu devletlerin, aynı zamanda Azerbaycan'ın idari bölgelerine ait olan Derbent, Kerkük, Musul, İrevan Hanlığı, Nahçıvan, Gence-Karabağ, Borçalı, Lori, Ahiska, Tebriz, Erdebil, Halhal, Hoy,Urmiye ve diğer bölgeler için derlenen "Tahrir Defterleri"nde ve diğer Osmanlı belgelerinde eski Türk onomastik sisteminin, özellikle eski Türk boyları ve onların adlarını yansıtan toponimlerin çok büyük oranda kayıta alınması faktörü, bu belgelerin Azerbaycan'ın erken ortaçağ toponimiyasının daha kapsamlı bir şekilde incelemesine imkan yaratıyor.

Osmanlı devletinin resmi belgelerinde korunan tarihi M.Ö. çağlara dayanan eski Türk kökenli onomastik birimlerin incelenmesi, sadece bilimsel açıdan değil, aynı zamanda tarihi ve geopolitik açıdan da çok büyük önem taşımaktadır. Bölgede var olan bu onomastik birimlerin, özellikle antroponim, etnonim ve toponimlerin tarihi etnolingüistik analizi, günümüzde Azerbaycan ve Anadolu'dan toprak iddiasında bulunan Ermeni ve Kürt ayrılıkçılarına tutarlı cevaptır. Bu belgeler üzerinde yapılan onomastik araştırmalar gösterir ki, kaynaklardaki mevcut etnonim ve toponimler en eski çağlardan bu toprakların kimlere aitttir. Bu yüzden Osmanlı devrinin belgeleri çağdaş devirde toprak iddası üzerinde kurulmuş siyasi çekişmelerin ve etnik açıdan birçok tartışmalı konuların çözümlenmesinde tarihi faktör olarak önemli bir rol oynayabilir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Rusya ve İran-Fars devleti tarafından bölünen Kuzeyli, Güneyli Azerbaycan'ın bölgelerinin, işgalden sonra her iki ülke içine katılmış Azerbaycan arazilerinin yeniden ayrı ayrı küçük bölgelere bölünmesi sonucunda bu arazilerde mevcut eski Türk kökenli coğrafi adlar toplumsal şekilde soykırıma maruz kalmakla kökünden mahvedilmiştir. Uzun süre anti-Türk siyaseti uygulayan İran ve Rusiya tarafından Türk-Azerbaycan toponimleri üzerinde gerçekleştirilen tolumsal soykırıma rağmaen, Osmanlı kaynaklarına dayanılarak ortadan kaldırılan bu toponimlerin kolaylıkla tespit edilmesi mümkündür.

Bu açıdan uzun asırlar Azerbaycanlıların etnogenezinde büyük rol oynamış *Kenger, Kimmer, Manna, Maday, Kas, Alban, Bayat, Bayandur, Kaspi, Sag//Sak, Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Gacar, Afşar, Kaşkay, Halaç, Tondar, Peçenek, Padar, Akkoyunlu, Kayı, Çepni, Karakoyunlu, Karaman, Kaşkay, Kınık, Hazar, Halac, Dünbüllü, Kulas, Kassit, Karapapak, Bayat, Bayandur, Kayı, Sungur, Yıva* vb. bu gibi eski eski Türk etnozları ve günümüzde Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde onların adını yansıtan *Bayandır, Gemerli, Oğuztaş, Biçenek, Külüs, Kolanı, Muğanlı, Sagiabad, Padar, Alpout, Kıpçak, Gacar, Garahan Yatağı, Garaman nahiyesi, Kuşçu, Gazankent, Gazançı* gibi tarihi coğrafi adların (etnotoponimlerin) eski kaynaklar üzere öğrenilmesi oldukca önemlidir.

Azerbaycan'ın tarihi etnik manzarasını yansıtan bu kaynaklar içerisinde XVI-XVIII. Yüzyıl Osmanlı kaynakları özel bir yere sahiptir. Osmanlı devletinin çeşitli bölgeler üzere derlemiş olduğu "Tahrir Defterleri" günümüzde etnogenez probleminin çözümünde tarihsel hukuki bir belge olarak, Azerbaycan ve Anadolu'dan toprak iddialarında bulunan Ermeni vandallarının ortaya koymak istediği "tarihi" yalanları kökünden mahv eden inkaredilemez kanıtlardır.

Ancak üzülerek kaydetmek gerekiyor ki, Azerbaycan'ın ister güneyinde, veya kuzeyinde, isterse de zaman-zaman kaybettiği diğer tarihi bölgelerinde çağdaş Azerbaycanlıların etnogenezinde önemli yeri olan *Avşar, Akkoyunlu, Bayat, Çepni, Çinçavat, Halaç, Sungur, Kıpçak, Karapapak, Kaşkay, Karakoyunlu, Kenger, Kimmer (Gamarlı), Sak, Teke-Türkmen, Padar* ve diğer bu gibi kadim Türk boylarının çağdaş Azerbaycan'ın tarihi etnografyasındaki konumu ya gereken düzeyde incelenmemiş, veya onlar hakkında tarih yazımında tahrif edilmiş kurgusal kavramlar ortaya atılmıştır.

İşgalci güç devletlerin kendi jeopolitik çıkarları doğrultusunda, Rus, Ermeni ve Fars yazarları çağdaş Azerbaycan halkının etnogenez meselelerini kendi devletlerinin siyasi ve ideolojik konumunu yansıtan uydurma tarihi eserlerinde önyargılı bir şekilde yanlış yorumlamışlardır. Bununla birlikte, en eski zamanların çeşitli dilsel ve tarihsel kaynakları, aynı zamanda dünyadaki birçok bilim insanı tarafından bu konuda yapılan araştırmalar, kendi çıkarları için tarihi

gerçekleri yansıtmayan, uydurma yazan tarihçilerin yalanlarını ortaya koymakta ve eski Türk kabilelerinin çağdaş Azerbaycanlıların büyük ataları olduğunu kesin olarak kanıtlamaktadır. Bunu Osmanlı devletinin belgelerinde kayıta alınmış, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, aynı zamanda tarih boyunca işgalci devletler tarafından Azerbaycan'dan koparılmış topraklarda Azerbaycanlıların etnogenezinde önemli rol oynayan eski Türk boylarının adlarını yansıtan birçok etnotoponimin varlığı kanıtlıyor.

Antik tarihi kaynaklara dayanan tarihi ve etnik araştırmalar gösteriyor ki, Demirgapı Derbent'ten Dicle ve Ferrat nehirlerine, ayrıca Araz'ın kuzey ve güney kıyılarından Kenger Körfezi'ne kadar olan bölgeler çağdaş Azerbaycanlıların atası eski Türklerin ülkesi olmuştur. Ancak bazı çalışmalarda Araz'ın kuzeyinde yaşayan Türk boylarının dillerinin Kafkas dilli, Hazar Denizinin Güney bölgesinde yaşayanların dillerini ise İran dilli, yani Farsça konuşan halk olarak tanıtılmaya çaba gösterilmesi bu ülkelerin Azerbaycan'dan işgal ettikleri toprakları kaybetmemek için politik ve ideolojik amacın açık ifadesinden başka bir şey değildir.

Azerbaycanlıların kuzey ve güney kesiminin kökenine ilişkin yanlış görüşler esas olarak Rusya, Ermenistan, İran ve Gürcistan'dan kaynaklanmaktadır. Bazı yabancı tarihçiler de bunların görüşlerine dayalı olarak araştırmalarında tarihi gerçeklerden uzak kalmışlardır. Dikkat edersek, Azerbaycan topraklarında eski Türk etnozlarının yaşamadığını düşünenlerin çoğu, farklı tarihsel dönemlerde bu bölgelerde yaşamış Türk halkları ve Türk devletlerini temsil eden yabancılar olduğu anlaşılıyor. Genelde Türk'e nefretlerini kuşaktan kuşağa taşıyan bu militanların Türklere karşı olumsuz duygulara sahip oldukları bu çalışmalardan anlaşılıyor.

Bazı Rus, Fars ve Ermeni araştırmacılarına göre, çağdaş Azerbaycan Türklerinin ataları XI-XII. Yüzyıllarda Kafkasya'ya göç eden Selçuklu – Oğuzlar olarak gösteriliyor. Bu düşünceyi ortaya atmakla, Oğuzlardan daha önce buradaki nüfusun geçmişte sadece Kafkas ve İran dillerini konuştuklarının iddiasındadırlar. Bununla da, bazı tarihçiler Azerbaycan'ın tarihi toprakları olan Arazın kuzey ve güneyinde Türkçe konuşan etnik grupların guya Parfiya ve Sasaniler dönemlerinde, Azerbaycan topraklarından çok uzakta yaşadıklarına ve dolayısıyla, şu anda Azerbaycan topraklarında Türkçe konuşan kabile ve aşiretlerin varlığından bahsetmeyin yanlış olduğuna dikkat çekmeye çalışıyorlar.

Rus, Ermeni ve Fars tarihçileri tarafından siyasi ve ideolojik amaçlarla yazılan bu türr uydurma "tarihi eserlerin" bir kısmında, eski Türk kabilelerinin yanlış bir şekilde Kafkasya veya İran kökenli olduğu düşünülse de, bu kabileler hakkında en eski çağlara ait Bizans ve Arap kaynaklarında sağlanan bilgiler, aynı zamanda bu tayfaların diline ait bulunan eski yazılı kitabeler ve bölgede

kayıta alınmış mevcut toponimler bu yanlış düşünceleri yalanlıyor ve toponimik araştırmalarda daha dürüst sonuçlara varmak için bir temel sağlıyor.

Türk boylarının ancak Sasani İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bu bölgeye göç etmeye başladığını söyleyen Ahmed Kesrevi ve Mesut Keyhan gibi İran tarihçileri inatla Azerbaycan'ın eski sakinlerinin ve dillerinin belirli olmayan Kafkasya ve İran kökenli olduğunu kanıtlamaya çaba göstermektedirler. Bu yanlış konsept Azerbaycan Türklerinin kökenleri ve etnik tarihi ile ilgili nesnel olmayan geleneksel kavrama tabi olduğundan, bu alanda yaşayan Türklerin tarihi ve kültürüyle ilgili bilimsel araştırmalar kasıtlı olarak engelleniyor. Tüm bunlara rağmen, en eski devrin yazılı ve sözlü kaynaklarında yer alan tarihsel etnolingüistik ve onomastik, özellikle toponimik faktörler bu çabaların ve toprak iddialarının tamamen yanlış ve uydurma olduğunu göstermektedir. Bu yüzden belirli bölgeler üzere ulusal dillerin alanını, aynı zamanda bölgede yaşayan insanların etnik kökeninin araştırılmasında o bölgedeki mevcut onomastik, özellikle toponimik faktörlerin eski tarihi kaynaklar esasında aşkarlanması oldukça önemlidir.

İran tarihçisi Ahmed Kesrevi Azerbaycan'ın eski sakinleri ve onların dillerinin İran kökenli olduğunu inatla ispatlamaya çalışarak,"Azerice veya Azerbaycan'ın Eski Dili" ve "İran'da Türk Dili" gibi eserlerinde yazıyor ki, Azerbaycan Türkleri daha önceden Farsçanın bir kolu olan "Azeri" dilinde konuşmuşlardı. Yazar ayrıca Selçukluların bölgeye akınından sonra Azerbaycan'da Türk dilinin yayıldığını ve "Azeri"yi (yani farsçayı) tamamen ortadan kaldırdığını, ancak bu "lehçenin" hala bazı köylerde kullanıldığını belirtmektedir (Kesrevi, (1374) 2005, s.32).

Pehlevi iktidarından başlayarak İran'da Fars emperyalizmini korumak için "milli birlik" ("ulusal birlik") ideolojisine dayanan kasıtlı anti-Türk dil politikasının ideolojik propagandasının liderlerinden biri olan Ahmed Kesrevi'nin çalışmalarının her birinde Güney ve Kuzey Azerbaycan Türklerinin etnik birliyini parçalamak ve kökeninden ayırmak için onların yeniden öz eski dilleri olan "Azerice"ye, yani Farsça'ya dönmeleri gerektiği vurgulanıyor.

XIX. yüzyıldan başlayarak, Kuzey ve Güney Azerbaycan Türklerini etnik kökeninden koparak bölmek için Kuzeyde Kafkasya'da yaşayan Azerbaycan Türklerini "Kafkas dilli" ve Güneyde yaşayan Azerbaycan Türklerine "Azeri" adı vermekle, onların dillerini "Azeri dili" adlandıran İran devleti bu bölücülük siyasetini Azerbaycan Türklerine karşı siyasi ideolojik silaha çevirmiştir. Emperyalizmin siyasi ideolojisine hizmet eden bu yanlış kavram görüşlerin bilimsel bir temeli olmamasına rağmen, İranlı dil politikacıları arasında bu siyasi ideolojinin ciddi destekçileri var. Ancak kaydetmek gerekiyor ki, bu politika Güney Azerbaycan Türkleri arasında başarılı olamadı ve tam aksine olarak burada milli kimlik-Türk bilincinin güçlenmesine yol açtı.

Belirtilmelidir ki, Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde tek bir dilde-Azerbaycan Türkçesinde konuşan halkın etnik kökeni ve dili, ayrıca her iki bölgede mevcut eski Türk kökenli etnonim, toponim, antroponim, hidronim ve başka tür onomastik birimlerin ortak olması faktörü Ahmed Kesrevi, Mesud Keyhan gibi işgalci imparatorluğun ideolojisine hizmet eden bir grup İranlı tarihçinin, Azerbaycan Türklerinin siyasi ve ideolojik amaçlarla tarihsel etnogenezini gölgede bırakma girişimlerini tamamen reddediyor ve bilimsel bir temeli olmadığını gösteriyor.

Bu tür eserlerden görülür ki, Fars tarihçileri tarafından siyasi ve ideolojik amaçlarla yazılan eserler, genel olarak Azerbaycanlıların kökenini ve etnik tarihini objektif olmayan, yanlış kavramlar temelinde açıklamayı amaçlamaktadır. Ancak farklı dillerde olan kaynaklarda Azerbaycan'ın tarihi etnogenez meseleleri araştırıldığında aydın olur ki, Araz'ın Kuzeyinde ve Güneyinde yaşayan Türk etnozları ne Kafkas, ne de İran dilli olmamışlar. Bu mesele erken orta asırlara ait kaynaklarda kesin ve net bir şekilde kanıtlanıyor ki, bu kaynaklar içerisinde XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı devletinin arşiv belgeleri özel yer alıyor.

Eski kaynaklar esasında yapılan araştırmalar gösterir ki, Azerbaycan'ın tarihi topraklarını işgal eden güç devletlerin en önemli önceliği, Azerbaycan'dan tahsis edilen topraklarda Türk tarihini ve Türk milli kimliğini ortadan kaldırmak ve bu gibi çirkin siyasi oyunlarını gizlemek için bölgedeki etnik faktörleri ele alarak etnik çatışmalarla bir milleti bölmek politikası izlemek olmuştur. Şu anda Rusya'da *Kazan ve Kırım Tatarları, Hakas, Başkurt, Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Çuvaş, Gagauz* vb. İran'da ise *Afşar, Bayat, Halaç, Karapapak, Kaşkay, Gacar, Sungur, Şahseven* gibi Türk boylarının üzerinde bu çirkin politik oyunlar çok başarılı bir şekilde sürdürülmektedir.

Birçok Rus araştırmacılar tarafından İskitler, Saklar, Sarmatlar, Massagetler, Kuşanlar ve Eftalitler (Akhunlar) İran kökenli kabul edilmekle, Orta Asya ve Kazakistan'ın günümüz Türk halklarının Türkleşmiş İranlılar olarak görülmesi Rus araştırmacılar tarafından bilim tarihinin kasıtlı olarak çarpıtıldığını ve Türklerin insanlık tarihindeki rolünün ihmal edildiğini gösteriyor. Bununla birlikte, Altay kökenli halklar, Avrupa ve Asya'nın antik ve erken ortaçağ tarihinde aktif katılımcılar olarak binlerce yıldır tarihi olayların gidişatını etkileyen etnozlar olmuştur.

Tarihi kaynaklara göre, M.Ö. III-II. bin yılda şimdiki İran topraklarında yaşayan bazı halkların dillerinin Hint-Avrupa dil grubuna ait İran dilleriyle hiçbir ilgisi olmadığını kesin olarak belirten İ.M. Oranski bu etnozların genelde Karuna ve Kerhi vadilerinde, bugünkü İran'ın Huzestan eyaletinde yaşadığını kaydederek gösterir ki, bu etnozlardan Kassitler (Babil yazılarında Kaššu), Lullubiler İran'ın batısında dağlık bölgede, Kaspi ve Mannalılar ise Hazar denizinin Güney-batısında yerleşmişler.M.Ö Asur kaynaklarına dayanarak IX-

VIII. yüzyıllarda Doğu'da var olan eski diller temelinde bu etnozların kökenini açıklayan İ.M. Oranski, bu etnozların daha sonra İran toponimliğine damgasını vurduğunu belirtmektedir (Oranski, 1963, s.34).

A.Demirçizade, Azerbaycan dilinin ana kaynağının Hazar denizinin çevresinde, Kafkasya'da iskan eden Sak-İskit, Kas-Kaspi-Kassit-Hazar, Sabir-Suvar, Türk-Törek, Guz-Oğuz, Kıpçak-Kifçak gibi eski Türk etnozlarının dilleriyle bağlantılı olduğunu göstermiştir (Demirçizade, 1979, s.48). E.Azizov tarihi diyalektolojik araştırmalarında, Asur çivi yazılarına göre, Urmiye Gölü çevresinde Azerbaycan'da yaşayan ilk boylarının Turukkiler olduğunu kaydediyor (Azizov, 1999, s.63). S.İ. Baruk, İran'da yaşayan Dümbülü, Garaçorlu, Bayat, Muğanlı, Mukaddam ve Cavanshir kabilelerinin de Azerbaycanlı olduğunun düşüncesindedir (Baruk, 1986, s. 360).

Şu aşamada Kuzey Azerbaycan'da toplumun sosyal hayatında etnik adlar çok kabarık görünmese de, eski yazılı kaynaklarda Azerbaycan halkının genefondunun tarihi bakımdan incelenmesi bu konuda çok ciddi bilgiler edinme fırsatı sunmaktadır. Eski yazılı abidelerde, özellikle Osmanlı dönemi kaynaklarında tüm Azerbaycan'ın tarihi topraklarında kayıta alınmış etnozlar ve bu etnozların adlarını yansıtan toponimlerin tatkiki, çağdaş devrin en önemli konularından biri olarak, sadece tarihsel ve bilimsel açıdan değil, aynı zamanda siyasi nitelik açısından da çok önemlidir. Bu yüzden etnik adlar, büyük önem taşıyan bir konu olarak her zaman araştırmacıların odak noktası olmuştur.

Bu bakımdan Azerbaycan'ın eski ve ortaçağ tarihinin incelenmesi için çok değerli bir kaynak olan Osmanlı döneminin kaynaklarına dayalı olarak etnonimlerin tarihsel-lengüistik açıdan araştırılması Azerbaycan'ın tarihi topraklarındaki yerli halkın ulusal kimliği hakkında verilen bilgilerle beraber, aynı zamanda bu sancaklarda Osmanlı devleti tarafından gerçekleştirilen demografik süreçlere de ışık tutuyor. Bu yüzden Osmanlı döneminin kaynaklarında yer alan bu bilgiler, Azerbaycan'da tarih boyunca meydana gelen etno-politik süreçlerin sosyal dinamikasını ve özelliklerini incelemek için de önemli kaynak hesap olunur.

Osmanlı devrinin belgeleri esasında sancak ve livalardaki milli-etnik proseslerin mahiyeti, Azerbaycan'da bu proseslerin özellikleri ve devlet tarafından onların düzenlenmesi yönünde yürütülen politika hem tarihi hem de çağdaş dönemde uluslar arasında milli-etnik çatışma temelinde ortaya çıkan sosyo-politik sorunların çözümünün tarihsel, siyasi ve hukuki yönlerini tarihi gerçekler temelinde tanımlamak açısından çok aktüel olup bu alandaki araştırmalar için de değerli kaynaklardır.

Bu konuyla ilgili olarak çağdaş dönem Kafkasya'daki ulusal etnik sorunların genel meselelerini gündeme getiren İbrahim Ağayev yazıyor: "Deneyimler gösteriyor ki, etno-politik sorunların derinden öğrenilmemesi, onların psikolojik, sosyolojik ve etnozların karşılıklı siyasi ilişkilerinin bilimsel

yönden araştırılmaması uluslararası ilişkilerde çok karmaşık olan iç ve dış çelişkilerin henüz tam olarak açıklanmamasına neden olmuştur. Öyleyse, bu sorunların kapsamlı şekilde incelemesi, zamanında çözülmesi ve iyi düşünülmüş bir ulusal politikanın uygulanması sonucunda ulusal çelişkiler keskin bir karakter almayabilir (Ağayev, 2006, s.5).

Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak yapılan araştırmaların aktüelliği bir de onunla karakterize edilir ki, bu kaynaklar eski Sovyet Rusya'sının işgal ettiği Kafkasya'da Kuzey Azerbaycan'da, aynı zamanda İran-Fars devleti tarafından el konulan Güney Azerbaycan'daki yapay etnik çatışmaların keskinleştiği bir dönemde uluslararası düşmanlığın mevcut durumunda derin köklerinin yeniden tarihi yönde araştırılması bu sorunların çözümü için bir temel oluşturabilir. Bu anlamda, Azerbaycan-Türk tarihi ile ilgili farklı dillerde olan en eski kaynaklarla beraber, Osmanlı döneminin arşiv belgeleri çağdaş Azerbaycan'ın tarihi-etnik durumunun tespit edilmesi ve incelenmesi açısından en güvenilir kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Şu aşamada Kafkasya'daki ulusal-etnik çatışmaları sona erdirmek ve bu sorunu kökten çözmek için birçok antik kaynaklarla birlikte, Osmanlı döneminde Azerbaycan'ın tarihi toprakları olan Nahçıvan, İrevan, Gence-Karabağ, Tiflis, Ahıska, Lori, Urmiya, Tebriz, Hoy, Maku, Halhal, Erdebil, Musul-Kerkük ve diğer sancaklar üzere yapılmış "Mufessel" ve "İcmal Defterleri" esasında Güneyli, Kuzeyli Azerbaycan'ın etnik yapısının belirlenmesi oldukça önemlidir.

Tarihte Türk etnozları hakkında ilk bilgiler eski Türk dilinde yazılmış, tarihi binlerce yıl öncesine ait olan antik taş yazıtlar, klasik eserler veya Türklerin ilk yerleştiği alanlarda yapılan arkeolojik kazılar, aynı zamanda tarih boyunca Türk halkı ile komşu olan farklı milletlerin yazılı kaynakları esasında elde edilmiştir. Türk etnozlarının tarihinin araştırılmasında bu tür önemli kaynaklardan biri de eski çağlardan beri Türklere komşu olmuş ve onlarla iç içe yaşamış, kültürel, siyasi, diplomatik ve ekonomik bağları olan halkların tarihi eserleridir.

İlk bakışta, Türklerle farklı düzeylerde bağlantısı olan komşu halkların dillerindeki bu eski yazılı kaynakların çoğu, çağdaş devirde tarihsel ve etnik araştırmalar için biraz uzak görünebilir, ancak unutulmamalıdır ki, farklı dillerde olan bu tarihi kaynakların her birinde Türk dilinde konuşan etnozlar, onların yerleştiği alanlar onların etnografiyası hakkında detaylı bilgi verildiği için, farklı dillerdeki bu eski kaynaklar Türk boylarının tarihi köklerini bin yılın derinliklerine kadar takip etmemizi sağlayan güvenilir bir tarihsel kaynak olarak paha biçilmez değerdedir. Eski Yunanca, Latince, Arapça, Farsça vb. farklı dillerde mevcut olan ve Türkler hakkında çok değerli bilgiler içeren bu tarihi kaynakların her birinin yardımıyla, Türk halkının en eski zamanlara ait tarihi etnik atlas derlemek mümkündür.

Bu tarihi kaynaklar arasında, XVI-XVIII.Yüzyıl Osmanlı dönemine ait resmi belgelerde Kuzeyli, Güneyli Azerbaycan'ın tüm etnik yapısı, daha açık

bir şekilde görülmektedir. Osmanlı dönemine ait tarihi belgelerde, Azerbaycan'ın Orta Çağ'ın erken dönemindeki tarihi ve etnik manzarası o kadar şeffaftır ki, bu belgelerde kayıta alınmış inkar edilemez onomastik kanıtlar Azerbaycan tarihini siyasi ve ideolojik bir bakış açısıyla tahrif edenlerin uydurmalarına en doğru yanıttır. Azerbaycan'ın tarihi etnik yapısı hakkında detaylı bilgiler Osmanlı döneminin hemen hemen tüm belgelerinde yer almaktadır. Ancak bu belgelerden en önemlisi, Osmanlı devletinin fethettiği Azerbaycan'ın farklı bölgeleri için derlemiş olduğu istatistik verileri yansıtan "Müfessel" ve "İcmal Defterleri"dir. XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı devletinin istatistiksel veri toplumu olan bu belgeler esasında Azerbaycan'ın tarihi-etnik manzarasını bu belgelerde kayıta alınmış etnonim, toponim, hidronim ve diöer dil birimlerine göre birkaç yönde tespit etmek mümkündür.

Etnonimler: Osmanlı devrinin kaynakları esasında Azerbaycan'ın tarihi etnik manzarasından söz ederken, öncelikle o devirde Azerbaycan'da yaşayan ve çağdaş Azerbaycanlıların etnogenezinde rolü olan etnozlardan bahsetmek gerekiyor. XVI-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı devleti tarafından derlenen bu Defterlerde kayıta alınmış *Avşar//Efşar, Kıpçak, Eymur, Biçenek//Peçeneq, Kuşçu, Akkoyunlu, Karaçalu, Karapapak, Karakoyunlu, Karahanlı, Hun, Keçili, Kolanı, Kenzek, Halac, Bayandur, Suvar, Karmanlı, Dulkadurlu, Ustaçalu, Bayat, Türkman, Şamlu, Dünbüllü//Dünbülî, Gacar, Kıpçak, Ayrum, Rumlu, Şamlu, Musullu, Baharlu, Kürtünlü Türkmenleri, Musullu, Çepni, Çinçavat, Keçili, Muğ, Teke, Tekelü, Varsaklu, Kuzanlu* veb. bu gibi eski Türk boyları ve onların sonraki nesilleri hakkında verilen zengin bilgilerle Azerbaycan'ın etnik tarihinin en eski katmanlarına seyahat etmek mümkündür. Osmanlı devletinin resmi istatistiklerini yansıtan "Müfessel" ve "İcmal Defterleri"inde Osmanlı idaresine geçen Kuzey ve Güney Azerbaycan'da yaşayan nüfusun ulusal etnik durumuna ilişkin resmi istatistiklere dayanan araştırmalar, bu etnik grupların çoğunun tarihinin milattan daha önceki çağlara, en eski dönemlere dayandığını göstermektedir.

Araştırmalardan belli olur ki, Osmanlı devrinin kaynaklarında kayıta alınmış Azerbaycanlıların etnogenezinde yer alan *Avşar//Afşar//Efşar, Alpaut, Akkoyunlu, Kimmer (Gemarlı), Kengerli, Kuman, Hacılı, Bayat, Bayandur, Dümbüllü, Döğerlu, Beydilli, Karakoyunlu, Çinçavat, Çepni, Celayirli, Gacar, Kıpçak, Oğuz, Karamanlı, Sofulu, Kaşamanlı, Sungur, Padar, Tondar, Yiva, Sinli* vb. bu gibi eski Türk boylarının adlarının büyük bir kısmı sonraki tarihi süreçlerde birçok coğrafi alanın adresi haline gelmiş olsa da, bazıları sadece bir kabilenin veya neslin adını belirterek tarihsel etnik statüsünü korumaktadır. Osmanlı devrinin belgelerinde Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasında bu tür eski Türk boylarının adlarının tesciline ilişkin verilen ayrıntılı bilgiler, Azerbaycan'a ait bu toprakların en eski çağlardan, M.Ö. devirlerden beri Türk boylarının ilk yerleşim yerleri olduğunu kanıtlamaktadır. Bu nedenle, Defterlerde verilen

istatistiksel göstergelere dayalı olarak sağlanan bilgilerin doğruluğu açısından, Osmanlılar tarafından derlenen her bir belge Azerbaycan'ın etnogenez tarih yazımı için eşsiz bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

Osmanlılar tarafından geleneksel olarak çeşitli bölgeler üzere derlenen bu "Defterler" her bölgenin idari-bölgesel bölünmesi, sosyo-ekonomik durumu, şehirleri, köyleri, ekilebilir arazileri, yaylaları, mahalleleri, dağları, ırmakları ve daha birçok diğer konularla birlikte, her bölgenin ulusal etnik nüfusu, ayrıca bu bölgelerin kim tarafından idare edildiği istatistik bilgileri açıkça gösterir.

Osmanlı döneminin bilimsel araştırmalarına ve kaynaklarına bakıldığında, şu ana kadar Azerbaycanlıların etnogenezinde yer alan bir dizi etnonimin kökeni hakkında gereken araştırmalar yapılmış olsa da, ancak çeşitli kaynaklarda ve edebiyatlarda bulunan birçok etnonimin kökeni tartışmalı bir konu olarak kalmaktadır. Osmanlı devrinin belgelerinde ve Osmanlı tarihi ile ilgili araştırmalarda adı geçen *Avşar//Afşar, Kıpçak, Eymur, Biçenek//Peçenek, Guşçu, Garaçalu, Karapapak, Karakoyunlu, Karahanlı, Hun, Keçili, Kolani, Kanzak, Halaç, Bayandur, Suvar, Karmanlı, Dulkadurlu, Ustacalu, Bayat, Türkmen, Şamlu, Akkoyunlu, Dünbullü//Dünbuli, Gacar, Kıpçak, Ayrum, Rumlu, Şamlu, Musullu, Baharlu Türkmenleri* gibi Azerbaycan-Türk etnonimlerinin bazılarının etimolojisi hakkında bilgilere rastlanmış olsa da, *Musullu, Çepni, Çinçavat, Teke, Tekelu, Kulas, Varsaklu, Kuzanlu, Sungur, Yıva* ve bu gibi diğer birçok eski Türk boyları tarihsel ve etimolojik araştırmaların dışında bırakılmıştır.

Antik kaynaklarda Albaniya'da - *Kaspi, Muğ, Alban, Sakezin, Kadus, Aparuak, Enion, Silv*, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında – *Alban, Hun, Gargar, Lbin, Çilb, Djqit, Her, Maskut, Uti, Şarvan, İjmak, Kenger* gibi etnik isimlerle birlikte, Osmanlı dönemi kaynaklarında adı geçen *Avşar//Efşar, Az//As, Uz, Oğuz, Kuman, Yıva, Kıpçak, Eymur, Biçenək//Peçeneq, Dünbüllü, Kenger, Gemerli(Kimmerler), Guşçu, Karaçalu, Karapapak, Karakoyunlu, Karahanlı, Hun, Çepni, Çinçavat, Keçili, Kolanı, Kenzek, Halac, Bayandur, Şahsuvar, Muğ, Suvar, Teke* gibi Türk kökenli pek çok etnonim hakkında bilgilere bazen M.Ö. dönemin en eski kaynaklarında raslıyoruz.

Osmanlıların farklı bölgeler için derlediği tüm defterler gibi "Nahçıvan Sancağı'nın Müfessel Defteri" Nahçıvan'ın o dönemdeki etnik ve demografik durumu hakkında tartışılmaz etnik kanıtlarla zengindir. 1590 ve 1727 tarihli "Müfessel ve İcmal Defterleri"nde Nahçıvan Sancağı ve İrevan eyaleti nüfusunun etnik yapısı hakkında verilen bilgilerden belli olur ki, XVII. yüzyılın sonuna kadar Ermeniler bu bölgeye taşınmadan önce bölgenin nüfusu tamamen Müslüman Türklerden oluşmuştur. Ayrıca, bu belgeler Osmanlı-Sefevi savaşları sırasında bölgeye büyük ölçekli göçün Nahçıvan'daki demografik durum üzerinde çok ciddi bir etkisi olduğunu da gösteriyor. Osmanlı kaynaklarına göre, Osmanlılar, o bölgeyi ele geçirene kadar, yani XVI. yüzyılın sonuna

kadar Nahçıvan'da yaşayan nüfusun %80'inden fazlası Türk-Müslümanlardan oluşmuştur. Ancak kaynaklara göre, Osmanlıların Nahçıvan Sancağı'nı tamamen ele geçirmelerinin ardından buraya çok sayıda esirin getirildiği görülmektedir. Kaynaklar, bu dönemde Nahçıvan'dan alınan tutukluların sayısı hakkında çeşitli rakamlara işaret ediyor.

F.Kırzıoğlun'un yazdığına göre, Osmanlılar 1579'da sadece Nahçıvan sancağının Şaraphane nahiyesinden 20.000 kişiyi (Kırzıoğlu, 1993, s. 281), Zarlı Ohannes'a göre 60.000 ve Rauf Memmedov'un yazdığına göre, 40.000 kişiyi esir almışlardı (Memmedov, 1977, s.127). Bu esirlerin alınmasının sonucunda Nahçıvan Sancağı'nın birçok köyü boşaltılmış ve bazı köylere Ermeniler yerleştirilmiştir. "Mufessel defter"in verdiği bilgiye göre, Nahcıvan'a bağlı olan Şeyh Mahmud köyünün Türk-Müslüman nüfusu buradan tamamen çıkarıldıktan sonra buraya Ermeniler yerleştirilmiştir (Bünyadov, Memmedov, 2001, s.59).

Defterlerin verdiği bilgilere göre 17. yüzyılın ortalarından itibaren Nahçıvan'ın Türk-Müslüman nüfusunun terk ettiği köylere yeniden Ermeniler yerleştirilmiştir. 1590. yıl "İrevan Eyaletinin Müfessel Defteri"ne göre, Nahçıvan Sancağı'nın bir parçası olan Bazarçayı, Şarabhana, Zar ve Zabil nahiyelerinin yerel nüfusu kendi yurtlarını terk etmiştir. Defterleri derleyen yetkililer boş kalmış köylerin adını defterde kayıta aldıktan sonra, defterlerde bu köylerde "Kimse yaşamıyor" yazmışlar. Defterlerde verilen bilgilerde göre, toplu göçler sonucunda bu bölgenin ilçelerinde 74 köy ve 1 mezranın kimsesiz kaldığı açıkça görülmektedir (Bunyadov, Memmedov, 2001, s.12).

1590 tarihli "İrevan Eyaletinin Müfessel Defteri"nden anlaşılmaktadır ki, bu dönemde kitlesel göçler ağırlıklı olarak Nahçıvan'dan olmuştur. Bu dönemde Nahçıvan Sancağı'nın 17 ilçesindeki 393 yerleşim yerini 269 kişinin (yani% 68,5) terk etmesi, bu bölgenin milli ve etnik yapısında önemli bir değişikliğe yol açsa da, Nahçıvan Sancağı'ndaki Müslüman-Türk nüfusu bölgede avantajını koruyabilmiştir. Bunu o dönemde Nahçıvan Sancağı'nın çeşitli nahiyelerinde Bayat, Dünbüli, Gemerli, Kenger, Yıva gibi eski Türk boylarının yaşaması kanıtlıyor. "Müfessel Defter"e esasen Nahçıvan Sancağı'nda birkaç kabile ve aşiretler arasında *Dümbüli, Kuzugüdenli, Reyhanlı, Sagigabad, Muğanlı, Bayat, Şeyikli, Sinli, Garaçalar, Eynalı, Daşanlılar* da olmuştur. "Nahçıvan Sancağı'nın Müfessel Defteri"nde verilen bilgilere göre, Sederek nahiyesinin Hatunkehriz, İsahan, Molla Halil, Derebey, Yaguthan, Söyüdlü, Öküzbatır köylerinin nüfusu tamamen *Dünbülli*, Ağgülkendi ve Zülfugar kışlağının yerleşim yerleri tamamen *Bayat* boylarının iskan ettiği yerler olmuştur (Bünyadov, Memmedov, 2001: s.361-367).

1728 tarihli "İrevan Eyaletinin Müfessel Defteri"nden anlaşılmaktadır ki, Osmanlılar Nahçıvan için ayrıca bir defter derlediklerinde Zar, Zabil ve Şerur nahiyelerini Nahçıvan'dan çıkarıp İrevan eyaletine birleştirmişlerdir. Ayrıca

Maku, Iğdır, Sürmeli nahiyelerinin İrevan eyaletine ilhak edilmesiyle birlikte, Göyçe, Mezre, Hınzirek, Kırkbulak, Dereçiçek ve nüfusu% 100 Türklerden oluşan Sederek nahiyesi ve Şürekel livası yaratılmış, XVI. yüzyılın sonunda var olan Talin, Armavi, Abnik ve Şerabhana nahiyeleri iptal edilmiş ve köyleri yeni oluşturulan ilçelere verilmiştir (Bünyadov, Memmedov, 1996, s.8; Kütükoğlu, 1993, s.180).

Defterde adı geçen 30 camaat ve aşiretin 72 kabilesinin Karbi, Hınzirek, Aralık, Maku, Iğdır, Şerur, Karni, Kırkbulak, Vedi, Sisyan ve Sürmeli nahiyelerinde ve Şürekel livasında yaşadıkları kayıta alınmış bu topluluk ve aşiretlerden Zengene, Gemerli (Hınzirek nahiyesi), Türkmanlı, Yuva, Mesinli, Alabatanlı, Ser, (Karbi nahiyesi), Hacılı (Vedi ilçesi), İremlı, Hacumlu (Şürekel livasi), Pirili (Sürmeli nahiyesi), Kurdler, Karahacılı (Iğdır nahiyesi) Şamdangelen Kuzuçu, Mürselli (Aralık nahiyesi) ve Kengerli (Sisyan nahiyesi) gibi çeşitli aşiretlerin yaşadıkları bölgeler gösterilmiştir (Bünyadov, Memmedov, 1996, s.23).

İrevan eyaletinde yaşayan birkaç kabileden oluşan cemaat ve aşiretler arasında *Dümbüli, Kuzugüdenli, Reyhanlı, Sagiabad, Muganlı, Bayat, Şeyikli, Sinli, Necli, Karaçalar, Eylenli, Daşanlardan* ayrıca bahsedilmiş olsa da, defterde bazı köylerin nüfusunun etnik kökeni hakkında bilgi bulunmamaktadır. Defterin verdiği bilgilerden aydın olur ki, bu topluluklardan *Dümbülüler* Maku, Hınzirek ve Şerur nahiyelerinde, *Kuzugudenliler* Karbi ve Aralık nahiyelerinde, *Reyhanlılar* Hınzirek, Iğdır ve Aralık nahiyelerinde, *Sadigabadlılar* Karni ve Hınzirek nahiyelerinde, *Muğanlılar* Şürekel livasında, *Bayatlar* Karbi ve Şerur nahiyelerinde, *Şeyikliler* Aralık nahiyelerinde, *Sinliler* Karbi nahiyelerinde, *Necliler* Kırkbulak nahiyesinde, heresi iki aşiretden oluşan *Kürdveliler* ve *Qaraçalarlılar* ve *Eylenliler* Karbi nahiyesinde, *Daşanlar* ise Aralık nahiyesinde ve Şürekel livasında yaşamışlardı. Bunlarla birlikte, *Bayandırlı, Biçenek, Beydilli, Bozçalı, Karakoyunlu, Garhun, Kıpçak, Afşar, Oğuztaş, Teke, Tekecık, Terekemeliler, Celayirli* gibi çoğu yerleşim yerinin nüfusunun etnik yapısı defterlerde rapor edilmese de, eski Türk etnozları adını yansıtan bu etnotoponimler, bölgenin ulusal etnik kökeninin manzarasını canlandırıyor.

Kafkasya'nın büyük bir kısmının Türk milletinin toprakları olduğunu kanıtlayan Osmanlı döneminin iki ana tarihi belgesi özel olarak anılmayı hak ediyor. Bu belgelerden biri 1588-1593 yıllarında Osmanlılar tarafından hazırlanan "Gence-Karabağ Eyaletinin İcmal Defteri", diğeri ise 1727 tarihli "Gence-Karabağ Eyaletinin Müfessel Defteri"dir. XVI. ve XVIII. yüzyıllarda 200 yıllık tarihi bir mesafe ile Osmanlılar tarafından derlenen bu defterlerin her biri, erken ortaçağ Azerbaycanı'nın tarihi ve etnik yapısı hakkındaki bilgilerin niteliği açısından çok değerli bir kaynaktır. Defterlerin verdiği bilgilerden, Karabağ beyliği nüfusunun yerel Azerbaycan Türklerinden oluştuğu açıkça görülüyor. Bu "Müfessel" ve "İcmal Defterleri"nde bahsedilen *Bayat,*

Karakoyunlu, Sofulu, Gacar, Garamanlı, Hacılı, İyirmidördlü, Otuzikili, Kesemenli, Cavanşir, Göyçeli ve Şemseddinli gibi aşiretlerin adları Karabağ'ın yerel nüfusu ve ulusal kimliğinin tam bir resmini vermektedir.

Bu defterlerde Karabağ'ın yerel etnik nüfusu ile ilgili istatistik göstericiler esasında verilen bilgiler bu bölgenin yerli halkının XVI. yüzyıldan önce olduğu gibi, XVI. ve XVIII. yüzyıl sonlarında da Türk olduklarını kanıtlamaktadır. XVI-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı devleti tarafından derlenen bu defterlerde Karabağ'da yaşayan eski Azerbaycan-Türk aşiretlerinin, nesillerinin ve oymaklarının adlarının kayıta alınması deyilenleri kanıtlıyor. Nitekim, defterlerde kayıta alınmış tarihi etnik faktörler, Ermeni vandallarının Türk kökenli söz olan "Artsak//Arçak (Ar+SAK)" adı ile Azerbaycan'dan yeni toprak iddialarının tamamen yanlış ve uydurma olduğunun tarihsel bir kanıttır.

Akad. Y.Mahmudov'un yazdığı gibi, XVI. yüzyıl Gence-Karabağ bölgesinin idari-bölge ayrımı, ekonomik durumu, şehirleri, köyleri, ekilebilir arazileri, kışlık alanları, nüfusu ve onomastik manzarası hakkında kapsamlı bilgiler sunan bu "İcmal Defteri", Ermeni sahteciliğini ortaya çıkarmak için eşsiz bir kaynaktır. (Mahmudov, 2010, s.5). Osmanlı arşiv belgelerinin önemli bir bölümünü oluşturan Gence-Karabağ eyaletinin icmal ve müfessel defterlerinde yer alan Karabağ nüfusunun etnik yapısı hakkındaki bilgilerden bölgenin tüm oymaklarının tamamen Azerbaycan Türklerinin *Gacar, Garamanlı, Otuzikili, İyirmidördlü* aşiretlerine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Gence-Karabağ bölgesi için derlediği1588-1593. yıl icmal ve 1727 tarihli müfessel defterinde Karabağın etnik nüfusu hakkında verilen istatistik bilgilerden anlaşılıyor ki, bu bölgede kayıta alınmış aşiret ve toplulukların hepsi Türk olmakla, onların bir kısmının tarihi M.Ö. daha eski çağlara aittir. Bu defterlerde adına çok rasladığımız *Bayat, Gacar, Garamanlı, Padar, Cavanşır, Otuzikili, İyirmidördlü, Zülkadirli, Kesemenli, Hacılı veb.*bu gibi Türk kavimleri ve bu kavimlerin adını yansıtan *Alpaut, Akkoyunlu, Eski Kumanlı, Sungur, Gargar, Karakoyunlu, Kara Sofılu, Meğaviz, Şam Bayatlı, Kırgallı* gibi etnotoponimler Karabağ'ın etnik tarihinin M.Ö. çağlara ait olduklarını açıkça belirten tartışılmaz kanıtlardır (Necefli, 2010, s.7-10).

Osmanlılar tarafından Gence-Karabağ vilayeti için derlenmiş1588-1593 ve 1727 tarihli müfessel ve icmal defterlerinden anlaşılıyor ki, bu defterlerin derlenmesinden, XVI.Yüzyıldan XVIII.Yüzyıla kadar 200 yıllık büyük bir tarihi aşama olmasına rağmen, Gence-Karabağ eyaletinin idari-bölgesel bölümünde olduğu gibi, ulusal etnik yapısında da önemli bir farklılık olmamıştır. Bu yıllar boyunca, Gence-Karabağ bölgesinin idari bölünmesinde sadece küçük bir fark sadece ilçe sayısında görülebilmektedir. 1593'te derlenen icmal defterine göre, Gence-Karabağ bölgesi 36 ilçe ve 7 sancaktan oluşurken, 1727 tarihli müfessel deftere göre, Gence-Karabağ bölgesi 37 ilçe, 5 liva ve 2 kazadan oluşuyordu (Garamanlı, 2000, s.5-6).

T. Necefli 1588-1593 tarihli "Gence-Karabağ Eyaletinin İcmal Defteri"ne göre Gence-Karabağ eyaletindeki *Gacar, Garamanlı, Hacılı, İyirmidördlü* aşiretlerine ait oymakları sistematikleştirmiş ve burada yaşayan aşiret ve kuşakların isimlerini olduğu gibi duyurmuştur. Gence-Karabağ bölgesinde yaşayan tüm aşiret ve topluluklar hakkında detaylı bilgi veren Tofik Necefli bu kabilelerin yerleştiği bölgeleri sistematik bir şekilde gruplandırmıştır:

1. Gacar etnozlarının yaşadığı bölgeler:

"Gacarlar'a ait oymaklardan Garaca-Sevgülen-Berde bölgesinde; Gaytag - Berde'nın Sir ve Haçın Sancağı'nın Çalaberd nahiyesinde; Golsuzlu - Berde'nın Sir bölgesinde; Akçakoyunlu, Gengeldili, Eylenli – Haçın'ın Çalaberd nahiyesinde; Şam-Bayat - Haçın'ın Çalaberd nahiyesinde; Yiva-Gacar - Garaağac'da ve Genca Sancağı'nda; Garamanlı ve Kesemenli kabilelerinin yaşadığı Ahistabad Aranı nahiyesinin Yalnızağaç köyü; Garamanlı aşiretinin Rüstembeyli cemaatının yaşadığı Hınalık köyü; Hekeri Sancağı'nda ve Dizağ'da Sorluk aşireti ve Hacı-Vacardiki ve Hacı-Tırnagerd cemaati yaşayordı. Şemseddinli halkı, Gence'nin kuzey-batısında Tovuz ve Şemkir Aran ilçelerinde, o bölgenin Hanım Arki köyünde ise o kabilenin Gapanlı cemaati yaşıyordu "(Necefli, 2010, s.10-15);

1. *Hacılıların yaşadığı bölgeler:*

Alişarlı, 2. Bukavullu, 3. Canılı, 4. Çıraclı, 5. Davılı, 6. Davudlu, 7. Demirçiler, 8. Ton-Ali, 9. Amiralyanlı, 10. Emir Hesenli, 11. Gazili, 12. Hindimallı, 13. Halifeli, 14. İsabeyli, 15. İsmail Gazılı, 16. Gadim İsmailli, 17. Kağan Erli, 18. Kara Sofılu, 19. Keremeddinli, 20. Goruqçulu, 21. Koyunlu Mahmud, 22. Kul Mahmudlu, 23. Küreler, 24. Mirhanili, 25. Sarsarlı, 26. Sazağanlı, 27. Semeli, 28. Semeli-yi Artuc, 29. Şökeli, 30. (Okunmuyor), 31. Töreli adlı 31 oymağın adından bölge nüfusunun ulusal etnik kimliği hakkında tam bilgi almak mümkündür (Nəcəfli, 2010, s.10).

2. *Otuzikili kabilesine ait bölgeler:*

İcmal defterine göre Otuzikili aşireti Gence ilinin Arasbar, Garaağac, Berde və Şütur nahiyelerinde yaşıyordı: 1. Atlucalı – Berde'de, 2. Padarlar - Arasbar'da, Keştasf nahiyesinde, 3.Bay Ahmedli - Garaağac'da ve Haçın nahiyesinde; 4.Buğdayüzü - Garaağac'da, 5.Cancanlı - Arasbar'da, 6.Cavanşir - Arasbar'da, 7. Dögerli – Arasbar'da, 8. Hesirli – alan gösterilmemiştir; 9.Hüseyinli - Arasbar'da, 10.Kepenekçi - Yevlah'da, 11. Kırgallı - Ağcabedi'de, 12. Eski - Kumanlı - alan gösterilmemiştir; 13.Yeni - Kumanlı - alan gösterilmemiştir; 14. Lale – Bükili - Gence'de, 15.Magsudlu - Haçın Sancağı'nm Çalaberd nahiyesinde, 16.Magsudlu-Bezirganlı - Nehri Hakda (Torpaq - Ark), 17.Magsudlu-Hemidli - Garaağac'da, 18. Mehemmedşahlı - Şütur nahiyesinde Hemzeli yakınlığında; 19.Molla Abdülcelilli - Gənce Aranı nahiyesinde; 20.Molla Abdülmecidli - Haçın'da, 21.Mügeddemli - Arasbar'da,

22. Sarıhacılı - alan gösterilmemiştir; 23. Silkeli - Arasbar'da, 24. Şirvanşalı - Berde'de, Arasbar'da, 25.Üç Oğlan - alan gösterilmemiştir; 26.Yay - Okçu - Berdede, 27.Veyselli - Çalaberd'de yaşıyordı. F.Kırzıoğlu bu tayfaya ait yerde kalan beş oymağın adını kaydetmemiş olsa da, F.Sümer Ahmedli, Göyçeli, Karakoyunlu və Ozan oymaklarının da Otuzikililerden olduğunu gösteriyor (Sümer,1976, s.198), (Necefli, 2010, s.10-11).

3. *İyirmidördlü kabilesinin oymakları:*

Tofik Necefli 1593 tarihli "Gence – Karabağ Eyaletinin İcmal Defteri"nde adı geçen Karabağ'ın Yirmidördlü kabilesine ait 24 oymağın adını da ayrıca göstermiştir: 1.Alişarlı – Berde vilayetinin Sir bölgesinde; 2.Alpaut – Gence vilayetinin Yevlah ve Berde'nin Sir nahiyesinde; 3. Bexşeyışli – Şütur nahiyesinde; 4.Bahtiyarlı – Garaağac'da, 5.Derebeyli –Yevlax nahiyesinde ve Garaağac'da, 6.Gede Ahmedli –Yevlah nahiyesinde; 7.Gökçelu –Yevlah'da, 8. Molla Alili - Yevlah ve Berde'de; 9. Pir Mahmudlu - İncerud nahiyesinde; 10. Sarıhacılı - Çalaberd nahiyesinde; 11.Seydi - Zəng – Yevlağ'da, 12.Tobulu - Sir nahiyesinde, 13.Tokacılu - Yevlağ nahiyesinde ve Berde'de, 14. Töreli – Berde'de; 15.Yollu – Garaağac'da, 16. Varvara – alan gösterilmemiştir; 17.Yasavullu - İncerud nahiyesinde; 18. Zend - Yevlağ nahiyesinde.

T. Necefli'nin deftere esasen verdiği bilgilere göre İyirmdördlü adlı idari bölge Terter Nehri boyunca yer almaktaydı ve merkezi Berde şehriydi. Şeref Han Bidlisi'nin verdiyi bilgilere göre bu aşiret birliği, Şah Tahmasib döneminde kurulmuş ve bu yirmi üyeli aşiret birliğinin başına Ahmed bey Portal oğlu atanmıştır. 1628'de İskender bey Münşi emirleri listesinden, belli olur ki, Şah Abbas'ın saltanatının sonlarında Ziyadoğlu'nun soyundan Peyker Han Gacar İyirmdördlülerin Hanı unvanın kazanmış ve Berde'nin hakimi olmuşdu. Şeref Han Bidlisi ise "Şerefname" adlı eserinde birçok Kürt aşiretinin ismine değindikten sonra "Karabağ'ın Aran'ında yaşıyor ve genel olarak "İyirmidörd" adıyla anıldığını yazıyor. Ancak "Gence - Karabağ Eyaletinin İcmal Defteri" İyirmidördlüler hakkında daha detaylı bilgiler içerdiği için bu görüşün yanlış olduğunu görüyoruz. *Gacarlar, Garamanlılar, Şemseddinliler, Hacılılar ve Otuzikililerin* oymakları hakkında daha detaylı bilgi verilen bu kaynakda İyirmidördlü tayfasının bütün 24 oymağı, Berde, Sir, İncerud, Çalaberd, Şütur, Garaağac, Yevlağ və Petekiik nahiyelerinde kışlaklarının olduğu görülüyor. İcmal defterinde İyrmidördlülerin yaşadığı hiç bir oymağın Kürtlere ait olduğu kaydedilmemiştir. defterlerde onların Karabağ Terekemeleri oldukları özellikle vurğulanmıştır (Necefli, 2010, s.10-12).

XVI-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı devleti tarafından derlenmiş Gence – Karabağ eyaletinin "icmal" ve "müfessel" defterlerinde tek-tek sadalanan *Gacar, Garamanlı, Bayat, Zülgeder, Karakoyunlu, Hacılı, İyirmidördlü, Otuzikili, Cavanşir, Şemseddinli, Ahmedli, Göyçeli, Kesemenli, Gazahlı* gibi etnozlar ve bu etnozların yaşadığı *Alişarlı, Demirçili, Alpaut, Sarıhacılı,*

Tokaclu, Kumanlı, Döğerli, Kepenekçi, Karakoyunlu, Atlucalu, Padar, Ozan veb. bu gibi Türk kökenli oymakların adları ile bölgenin tarihi etnik terkibi hakkında tam dolgun bilgi almak mümkündür.

Görüldüğü gibi, Gence-Karabağ eyaletinin icmal ve müfessel defterlerinde kendi topraklarında-Karabağ'da yaşayan kadim Türk-Azerbaycan etnozları ve onların yaşadıkları oymakların adları hemen hemen tamamı Türk kökenlidir. Eski devrin kaynaklarındaki bu faktörlere dayalı yapılan onomastik araştırmalar, Gence – Karabağ bölgesinin Azerbaycan'a ait eski Türk boylarının yurdu olduğunu kanıtlıyor ve Ermenilerin Artsak adıyla Karabağ iddiasının tamamen bir uydurma olduğunu gösteriyor.

Azerbaycan'ın eski çağlara ait tarihi etnik yapısı hakkında detaylı bilgi içeren kaynaklardan biri de Osmanlılar tarafından 1723-1728 yıllarında derlenen "Tiflis Eyaletinin Müfessel Defteri"dir. Osmanlı döneminde Azerbaycan'ın Borçalı ve Gazah bölgelerinin idari-bölge yapısı ve sosyo-ekonomik durumu hakkında detaylı bilgi veren bu defter, burada yaşayan nüfusun dini ve etnik kimliklerinin araştırılmasında da önemli, zengin bilgi kaynağıdır.

"Tiflis Eyaletinin Müfessel Defteri"nin verdiği bilgilere göre, Borçalı bölgesinin Baratlı, Baydar, Demirçihesenli, Taşır, Petek, Somxit, Ağcagala nahiyeleri ve Gazah livasının İnce, Cuvar, Ahstav, Türk nahiyelerinde kayıtlı nüfusun büyük bölümünün Türk-Müslümanlardan oluşmakla birlikte, burada Hristiyan Türklerin ve diğer milletlerin temsilcilerinin de yaşadığı görülmektedir. Osmanlı belgelerine göre, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bu bölgede yaşayan diğer halklar arasında Türklerin daha büyük bir etnik nüfusa sahip olduğunu görüyoruz. Bunu bölgede *Garamanlı, Gemerli, Yüzbaşı, Sıraclı, Kepenekçi, Cavanshir Kebirli* gibi eski Türk boylarının ve bu boyların adlarını yansıtan *Celayir köyü, Padar köyü, Padarcık yatağı, Gedimhan Kışlağı, Kara Demirçili, Gacar, Muğanlı Aldelik, Uruz Kışlağı* veb. bu kimi toponimlerin kayıta alınması kanıtlanıyor.

Görüldüğü gibi, "Tiflis Eyaletinin Müfessel Defteri"nin tarihi ve etnik açıdan incelenmesi, Kuzey Azerbaycan Cumhuriyetinin sınırları dışında kalan en eskilerden Türk bölgesi olan Borçalı'nın tarihi ve demografik durumunun belirlenmesinde çok önemli bir kaynaktır.

XVI-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı-Sefevi, Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus çatışmaları tüm Kafkasya bölgesinin etnik yapısının ve coğrafi sınırlarının değişilmesinde etkisini göstermiş oldu. Bu olaylar Araz'ın kuzeyinde Nahçıvan, İrevan, Gence – Karabağ bölgesi gibi, Tiflis vilayetinden de yan geçmedi. F.Süleymanoğlu bölgedeki çeşitli olaylardan sonra çok sayıda köylünün buraya Gence-Karabağ bölgesindeki Demirçiihasanlı'dan göç ettiğini göstermektedir.

Fahralı, Saraçlı, Goçulu, Muğanlı ve Ceferli köylerinin sakinlerinin XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Demirçihasanlı'dan buraya köç etmesi hakkında bilgi veren F.Süleymanoğulu'nun araştırmalarından aydın olur ki, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde 1840 yılına kadar var olan Demirçihasanlı ilçesinin nüfusunun 1752'de bu yerlere toplu göçünün sonucu olarak buradaki Demirçihasanlı köyünün bu kişiler tarafından kurulduğunu, aynı zamanda, yukarıda belirtilen şehirlere göç eden Demirçihasanlı sakinlerinin yeni taşınan topraklara köylerinin isimlerini verdiklerini gösteriyor (Süleymanoğlu, 2017, s.205-206).

Lakin defterde kayıta alınmış etnik ve toponimik faktörlerden aydın olur ki, Demirçihasanlı'ların buraya köç etmesinden daha önce burada ilkin iskan eden *Kimmer, Gargar, Muğanlı, Teke* gibi türk boylarının tarihi Demirçihasanlı kabilesinin tarihinden daha eski çağlara M.Ö. dönemlere aittir. Tiflis eyaletinin tarihi etnik manzarasını yansıtan bu etnozlardan Tiflisin Zengişamlı bölgesinde yaşayan Baydar, Ağa Emirhasanlı köyünde yaşayan Demirçihasanlı, Baydar nahiyesinde Cavanşir Kebirli, Emirhaslı camaatı, Muğanlı cemaatı, Garamanlı İsmayıl arazisi, Demirçihasanlı nahiyesinde Şerefeddin tayfası, Kepenekçi tayfası, Yüzbaşı tayfası, Gemerli (Kimmer) cemaatı, aynı zamanda eski Türk boylarının adını yansıtan etnotoponimlerden Garahan Yatağı, Padarcık yatağı, Padar köyü, Zengişamlı köyü, Gacar köyü, Taşır nahiyesinde Gargarbulak köyü, Petek nahiyesinde Tekegayası köyü bölgenin tarihi etnik manzarası hakkında tam bir resim oluşturur (Mustafayev, 2001, s.14, 20, 28, 31, 45, 47, 48, 66, 70, 77, 79, 118, 127).

Diğer kaynaklarda da Tiflis'in Demirçihasanlı ilçesinde yaşayan aşiretler ve onların etnografyası hakkında bilgilere de raslıyoruz. Tarihçi, haritacı ve coğrafyacı Vakhushti Bagrationi, XVIII. yüzyılın başlarında bölgedeki ekonomik, coğrafi, dini ve etnik durum hakkında yazıyor:

"Karayadan aşağıya doğru uzanan çalılık alanda sayısız mal ve koyun sürülerine sahip Demircihasanlı köyleri yerleşmişlerdi. Zira bu yerlerde kış ılımlı geçmekte ve hayvanlar için yeterince ot bulunmaktadır. Mal ve koyun sürüleri Karaca dağında otlatılıyor. Bol miktarda su kaynağı, tuzlu suları ile bilinen bu yerler hayvanlar için yararlıdır. Sünnî mezheplerine mensup olan Tatarlar çalışkan, onurlu, cesur ve boylu poslu olup hayvan yetiştiriciliği işiyle uğraşmaktadırlar. Kendilerine "Terekeme" derler. Kadınları da hep böyledir. İster atlı olsun isterse yaya erkeklerinden daha savaşçıdırlar" (Bagrationi, 1904, s.54).

XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynakları Azerbaycan'ın Kafkasya'daki Kuzey kısmı ile beraber, Arazın Güneyinde olan bölgelerinin de etnik manzarası hakkında aynı şekilde bilgi veriyor. Osmanlıların Güney Azerbaycanın Tebriz, Erdebil, Urmiya, Hoy, Halhal, Selmas veb. bölgeleri için

tertip ettiği “Müfessel Defterler”de bu bölgelerde yaşayan Türk boyları ve onların diline ait çok sayıda toponimler sadalanır.

Diğer defterlerde olduğu gibi, Osmanlı döneminde Urmiye, Halhal ve Salmas'ın idari bölünmesi, nüfusu, dini ve sosyo-ekonomik, demografik durumu hakkında detaylı bilgiler içermektedir. “Defterler”de verilen bilgilerden Osmanlı döneminde Urmiye bölgesinin ağırlıklı olarak göçebe kabilelerin, özellikle de Afşar kabilesinin hanedanlarının yaşadığı anlaşılmaktadır. 1725-1726 senelerinde Urmiya’da gerçekleşmiş tahrir (sayım) sonucu yapılmış arazi idari birimine göre, 7 nahiyeden (Benapervaze, Belde, Sahraabad, Dol, Merkever, Terkever ve Üşnü) oluşan livanın merkez şehri yerel nüfusla yanısıra aşiret ve cemaat ailelerinin yaşadığı gösteriliyor.

XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı’nın fethi arifesinde Urmiya’yı Afşar Muhammed Han yönetmekteydi ve kendisi 1725 yılında Urmiya’nın liva (sancak) statüsünde Osmanlı hakimiyetine geçirilmesi ardından yine görevine devam etmekteydi (Bilgili 2004, 61-62). Adı geçen arazilerde Afşarların çok önemli bir yer aldıklarını, hatta Osmanlıların da bu güce karşı gelmediklerini, bilakis kendileri ile saygılı davranmış olduğunu göstermektedir. Osmanlı hakimiyeti döneminde Urmiya topraklarında Afşar ailelerinin yaygın şekilde yaşaması adı geçen Mufassal defterin verilerince tam olarak tesbitlenmiştir. Özellikle, Afşarların sancağın merkezi sayılan 6 mahalleli (Pazarbaşı, Hızıran, Kürdşehir, Ali Kürki, Hindu, Çarşı) Urmiya şehrinin Çarşı mahallesinde yaşamış olduklarını görüyoruz (Bilgili, 2004, s.101).

Bu kidefterlerde Afşar hanedanlarının, özellikle İmanlı, Gasimli, Areşli, Haydarlı, Alibeyli, Garahasanlı ve Bazar mahallesindeki diğer köylerde olmak üzere 6 mahallede yaşadıklarını kaydeden Y. Nasirova Urmiya nüfusunu oluşturan Abdullalı, Babalı, Bekirli, İmanlı, Alibeyli, Ganibeyli, Genceli, Gündüzlü, Hacılı, Haydarlı, Kara Hasanlı, Kasımlu, Kırklı, Sarıbeyli, Seyidli, Üzerli, Kebirli veb. kabileler hakkında kapsamlı bilgi veriyor (Nesirova, 2018, s.277).

Toponimler: Herhangi bir bölgenin tarihi etnik terkibinin belirlenmesinde etnonimler kadar toponimler de oldukca büyük önem taşır. Bu toponimlerin büyük bir kısmı ise kabile ve aşiret adlarından yaranmış etnotoponimlerdir. Osmanlı kaynaklarında Azerbaycan’ın tarihi bölgelerinde kayıta alınmış coğrafi adların çoğu en eski çağlardan Azerbaycanlıların etnogenezinde yer alan ve bu bölgenin ilkin sakinleri olan eski Türk boylarının adlarını yansıtan etnotoponimlerdir. Osmanlı belgelerinde kayıta alınmış bu etnotoponimler, XVI-XVIII. yüzyıllarda Azerbaycan’ın tarihi etnik yapısının manzarasını çok net bir şekilde ortaya koyuyor. XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı döneminin kaynaklarındaki mevcut bu tarihi onomastik faktörler Azerbaycan’ın M.Ö. en eski çağlardan Türk boylarının yurtları olduğunu kanıtlıyor.

Osmanlı kaynaklarında Azerbaycan'ın tarihi bölgeleri olan Nahçıvan, İrevan Hanlığı, Gence-Karabağ, Tiflis (Ahıska ve Borçalı), Lori, Urmiya, Tebriz, Halhal, Hoy, Maku gibi diğer bölgelerinde kayıta alınmış *Gazançı, Biçenek, Keçili, Tırkeş, Muğan, Kültepe, Kolanı, Culfa, Üstüpü, Unus, Kenzek, Uz, Eskemor, Çağatay, Hurs, Gemerli//Kemerli, Padar, Alpout, Garahan Yatağı, Gacar, Sofular, Muğan, Şamlı, Oğuzdaş, Bayandır, Kıpçak, Bozçalı, Kuşçular* gibi oykonimlerin kökeni araştırıldığında Azerbaycan halkının soykökünde duran kabile birleşmeleri hakkında gereken bilgileri almak mümkündür. Bu kaynaklarda Azerbaycan'ın bazı yaşayış mıntakalarının nüfusunun ait olduğu cemaat ve aşiretler hakkında hiçbir bilgi verilmese bile, defterlerde kayıta alınmış yer adlarından o bölgede yaşayan toplumun hanki boydan olduğu anlaşılıyor. **ÖRN.** 1728. yıl tarihli "İrevan Eyaletinin İcmal Defteri"nde kayıta *alınmış Bayandırlı, Biçenek, Beydilli, Bozçalı, Karakoyunlu, Garhun, Kıpçak, Afşar, Oğuztaş, Teke* veb. bu gibi birçok etnotoponimler o bölgede yaşayan nüfusun etnik yapısını belirlemek için yeterli bilgi sağlar.

Örneğin: Kıpçak//Qıpçaq — Tarihi M.Ö. çağlara ait kadim Türk etnosu Kıpçaklar'ın adını taşıyan, "İrevan Eyaletinin İcmal Defteri"nde Şürekel livasında (Bünyadov, 1996, s.96) kayıta alınmış, şimdiki Ermenistan'ın Ertik (Artik) ilçesinden 5 km. aralıkta yerleşen Kıpçak köyünün adı Ermenistan devletinin kararıyla 31.05.1946 yılında değiştirilerek sonradan Hariç adlandırılmıştır (Elekberli, 1994, s.110), Birçok kaynaklarda, özellikle Kafkasiya'nın harıtasında da bu yörenin eski adı Kıpçak olarak kayıta alınmıştır (Piqarev, 1913, s.134).

XVII. yüzyılın kaynaklarında adı geçen ve 895 yılında burada Hristiyan Kıpçaklar'ın monastrının tikildiği hakta bilgi veren B.Budagov 1878 yılında bu köyün yerli Türk halkının tamamen köyden çıkarılmış olduğunu ve Ermenilerin buraya toplum halinde yerleştirildiğini gösteriyor (Budagov, Geybullayev, 1998, s.208). Bir çok tarihi kaynaklarda bu toponimin eski Türk boyu Kıpçaklar'ın Güney Kafkasiya'da meskunlaşmasını kanıtlayan tarihi faktörler mevcuttur (Şopen, 1852, s.165). M.Kaşğarlın'ın "Divanü Lüğat-it Türk", "Kitabi Dede Korkut" destanlarında Kıpçaklar'la ilgili verilen bilgiler fikrimizi kanıtlıyor.

Gemerli//Qəmərli — 1728 yılının kaynaklarında Osmanlı idareçiliğinde olan İrevan eyaletinde eski Türk etnosu Kimmerler'in tarihi adını yansıtan bir kaç toponim kayıta alınmıştır:

1.İrevan Hanlığının Karbibasar mahalındaki Gemerli//Qəmərli köyünün adı 1945 yılın 4 eylülüne kadar Gemerli, daha sonra ermenileştirilerek Artaşat, Üçkilse (Eçmiedzin) ilçesindeki Gemerli köyünün adıysa Ermenistan'ın devlet kararı üzere 15.07.1946 yılında Metsamor adlandırılmıştır (Elekberli, 1994, s.165), (Budagov, Geybullayev, 1998, s.199), (Bayramov, 2002, s. 217).

2. Eçmiadzin ilçesinde köy. 1918 yılında yerel Azerbaycan Türkleri buradan sınır dışı edildikten sonra Türkiye'den getirilen Ermeniler buraya yerleştirilmiştir (Budagov, Geybullayev, 1998, s.199). İbrahim Bayramov'un araştırmalarında bu köyün ikinci adının Gözlü Gemerli olması hakkında bilgilere raslıyoruz (Bayramov, 2002, s.2016). 1588 yılına ait kaynaklarda kışı Karabağ'da, yazı İrevan'da geçiren Kamerlu-ye Atik, Kamerlu-ye Cedid Türk-Müsülman kavimlerinin adı kayıta alınmıştır (Budagov, Geybullayev, 1998, s.199).

Aslen İrevan'dan olan Aziz Alekperli'nin çağdaş Ermenistan'ın devlet kararları esasında mevcut tarihi arşiv belgelerine dayanarak verdiği bilgilere göre, Ermeni yöneticilerinin anti-Türk siyasetinin neticesi olarak Gemerli ilçesinin arazisi defalarca değiştirilmiştir. 1932. yılın inzibati bölgüsüne göre, Gemerli ilçesinde 102 yaşayış mıntakasının %75'de Azerbaycan Türkleri yaşamıştır. Azerbaycan Türklerinin bu birliğini parçalamak amacıyla Rusiya'nın desteğiyle 1937'de bölgede Zengibasar ilçesinin yaradılmasıyla, Gemerli ilçesinden 18 köy alınıp bu ilçeye katılmışdır. 1948-1951'li yılların göçürümesiyle bağlı olarak Zengibasar ilçesi yeniden kaldırılmış, eskiden Gemerli rayonuna ait olan köyler yeniden bu ilçeye katılmışdır. 1969 yıllarında Zengibasar ilçesinin yeniden yaratılmasıyla Gemerli ilçesi inzibati arazi bakımından yeniden değiştirilmiştir.

1964 yılında Rusya'nın desteğiyle Ermeniler tarafından Azerbaycan Türklerinin deportasiya olunmasıyla Vedi ilçesi tamamen ermenileştirilerek Gemerli ilçesine birleştiriliyor. Gemerli İrevan'a yakın ve Ağrı vadisinin münbit topraklarında olduğundan Rusya'nın müdahalesiyle 1948-1951. yıllarda bu ilçenin tüm köylerinde yaşayan türkler buradan çıkarılmış ve boşaldılmış köylere yurt dışından getirilmiş Ermeniler yerleştirilmiş, Çilehanlı, Novruzlu, Karakoyunlu gibi bir çok dağlık köyler ise dağıtılmış ve harabazarlığa çevrilmiştir (Elekberli, 1994, s.89-93). (Budagov, Geybullayev, 1998: s.216) Sonradan Vedi ilçesi yeniden berpa olunarak Gemerli'den ayrılmış ve Gemerli adı değiştirilerek Artaşat adlandırılmıştır (Elekberli, 1994, s.89-93).

Ermeni kaynaklarında Kamir//Gamir//Gomer gibi çeşitli fonovaryantlarda bahsedilen Kimmerlerin Kapadokya'daki egemenliği hakkında çok değerli bilgiler var. Ermeni Moise Horen'in verdiği bilgilere göre, Kapadokya dahil geniş bir alanı yöneten Kimmerler, Fransız kaynaklarında Kamirler olarak tanımlanır ve bu bölgeler Kamir ülkeleri adlanır (Langlois, 1879, s. 24-25, 121). Ermeni tarihi ile ilgili birçok çalışmalar bu faktörü kanıtlıyor ve Kapadokya bölgesi Gamr bölgesi olarak anılıyor (Stephanos, 1866, s.173).

M.Ö. (645-620) Asya'da İskitler (Gags) yönetimi altındaki kabileler hakkında bilgi veren Sandaljiya'nın çeşitli kaynaklarda Gomer, Ermeni yazılarında ise Gamrik adlandırılan Kapadokya halkının - Türklerin - Kimmer olduğunu belirtiyor. Ermeni tarihçilerinin eserlerinde Karadeniz kıyılarına

yayılan Kimmerlerin VIII. Yüzyılda Kırım'dan Sinop'a geldikleri belirtilmektedir (Sandaljiyan, 1917, s.370; 346).

Anadolu'nun tüm bölgelerinde olduğu gibi, Karadeniz bölgesinde de büyük ekonomik ve siyasi güce sahip olan Kimmerler, Sinop'tan Trabzon'a kadar olan bölgeleri hakimiyetleri altında tutmuşlardır (Tellioğlu I. 2004: s.20). Bu nedenle 7. yüzyılda Rumların bu bölgeleri ele geçirme ve kendi kolonilerini kurma iddiaları gerçekleşmemiştir (Atasoy,1997,s.19).

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Macaristan'dan Çin Seddi'ne kadar bozkırlara hâkim olan Kimmerler, sadece Türk tarihinde değil dünya tarihinde de önemli bir rol oynamışlar. Türk mitolojisindeki efsanelere göre en eski kaynaklar Kimmerlerin Türk halklarının büyük ataları olduğunu göstermektedir (Ögel, 1993, c.1, s.579). Tarihsel araştırmalar umumtürk onomastik sisteminde Kimmerlerin adının ister antroponim (Gamar// Gemer – şahıs adı; Gamarli//Gamerli-soyadı), ister toponim (Kemer köyü, Kemeraltı pazarı, Kemerli, Gemerli) ve isterse de etnonim (Kimmer, Gemer) gibi büyük konuma sahip olması bu fikri kanıtlıyor.

Çağdaş Türk halklarının yaşadığı farklı coğrafyalarda eski Kimmerlerin adını taşıyan çok sayıda tarihi toponimler mevcuttur: Kemer, Kemeraltı çarşısı-Türkiye'de, Gemerlu – Ermenistan'da, Kimmer Boğazı, Kimmer kaleleri-Kırım'da, Kemerli köyü –Kuzey Azerbaycan'da, Kemer, Kemerdağ – Güney Azerbaycan'ın Şahrud bölgesinde (Hacıyeva, 2008, s.102).

F.A. Celilov Kimmerlerin M.Ö. binyıllardan Kırım, Kafkasya ve Küçük Asya'da yaşadıklarını ve çeşitli tarihi kaynaklarda onların Kimmer (Yunan), Gimirri (Asur), Gomer (Bibliya), Gamir (Ermeni) gibi adlarla kayıta alındığını göstermektedir. Kimmerlerin//Gemerlerin Saklarla (İskitler) akrabalıkları hakkında bilgi veren yazar, bu etnosun birçok halkın dilinde "cesur, yiğit" anlamında korunduğunu belirtiyor: Rusça'da Koumir, Osetçe'de Gaemri, Gürcüce'de Gmrri (Celilov, 1986, s. 85-82). Günümüzde, Kuzey ve Güney Azerbaycan'da yaygın olan şahıs adı Gemer ile birlikte, Kimmerler halen Güney Azerbaycan'da yaşayan Kaşkay Türklerinin bir parçası olmaya devam etmektedir. Tarihsel araştırmalar ve çağdaş toponimik faktörler İrevan yakınlarındaki mevcut Gemerli//Gemerlu adlı oykonimlerin Ermenileştirilmiş olmasına rağmen bu coğrafi adların Türk kökenli Kimmerlerle sıkı bağlılığını kanıtlıyor.

Kırım Tatar tarihçisi A. Memetov, Kırım Tatarlarının kökeni ve dili üzerine yazdığı makalede Kimmerlerin Kırım arazisinde yaşadığını ve Karadeniz'in kuzey kesiminde, Ural ve Volgaboyu bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda Kimmerlere ait mezarlar ve Kimmerlerin Büyük Türkistan ile ilişkili olduğunu gösteren diğer maddi kültürel eserlerin ortaya çıktığını gösteriyor (Memetov, 1994, s.4). Araştırmalar, Kimmerlere ait arkeolojik kazılarının tarihinin daha

eski zamanlara, yani M.Ö. 11. yüzyıla kadar uzandığını gösteriyor (Grousset, 1980, s.22-23).

Çağdaş devirde Kırım topraklarında Bospor Kimmerskiy, Kimmer Geçidi, Kimmer Kalesi, Kimmerik etnotoponimlerinin adına rastlıyoruz. Ayrıca, antik ve ortaçağ kaynaklarında, aynı zamanda Herodot'un Tarihi'nde de M.Ö. Araz Nehri'nin güneyinde Kimmerlerin yaşadıklarından bahsedilmektedir. (Herododt, 1991, s.196). Günümüzdü Kimmerlerin//Gemerlerin adını taşıyan bu etnotoponimler sadece Karadeniz kıyılarında, Kırım'da değil, Azerbaycan'da, özellikle Güney Azerbaycan'ın Doğu Azerbaycan Ostanı bölgesinde daha yaygındır. Güneyde olan Kemeri nehri (hidronim), Kemer, Kuhkemer (Eherde), Kemerderg, Kemer//Gamar (Xalxal'da//Halhal'da), Sefidkemer (Tebriz'de), Siyahkemer (Miyana'da) oykonimleri Gemer//Kimmer (Hacıyeva, 2008, s.99) .

Zeki Velidi Togan'ın araştırmalarında M.Ö. XII-VIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde hakim bir konuma sahip olan Kimmerlerin Kafkasya'ya doğru hareket ederek M.Ö. 714 yılından önce Azerbaycan'a, sonra Urartu devletine güçlü bir darbe vurdukları ve oradan Doğu Anadolu'ya girdikleri belirtilmektedir (Togan, 1981, s.34). Mehmet Bilgi'ye göre, Kimmerler daha sonra daha geniş alanlara, Ege Denizi kıyılarına yayılmışlardır (Bilgin, 1999, s.49). Türkiye'nin birçok bölgelerinde tarihi adını koruyan Kimmerlerin adını taşıyan tarihi yer isimlerinden biri, Ege Denizi kıyılarında yer alan İzmir'in merkezinde çok eski bir tarihe sahip mimari bir anıt olan Kemeraltı Çarşısı'dır.

R. Eyvazova'nın araştırmalarında da Afganistan'da Kimmerlerin adıyla ilgili birkaç toponimin adı geçiyor: (Semenga'nın Aybek bölgesindeki Garagemer mağarası: Garagemer alanı – Badakşan'da). Yazar ayrıca Herat'ta Gamar ismiyle ilgili bir oronim (dağ adı) hakkında da bilgi vermektedir (Eyvazova, 1995, s.196).

Birçok yabancı kaynaklarda, Kimmer'in Anadolu'ya gelişinden sonra güçlendiği belirtiliyor. Asur kaynaklarına göre, Kimmerlerin Güney Kafkasya'da ortaya çıkışı Sargon egemenliğinin son dönemine (M.Ö. 722-705) dayanmaktadır (Minns,1970, s.188). İskitlerin göç yollarından çekilerek güneye doğru hareket eden Kimmerlerin ilk ulaştığkları alan Gürcistan ovaları olmuştur. Kimmerler buraya vardıklarında siyasi durumu kökten değiştirdiler ve Gürcistan'ın Karadeniz kıyısındaki Kolhis Krallığı'nı devirdiler (Siharulidze, 1998, s.43).

Gürcistan tarihinin araştırmacıları Allen ve Lang'ın verdiği bilgilere göre, Kimmerlerin bu bölgeye akını Gürcistan'ın sosyo-kültürel yaşamında son derece önemli bir rol oynamıştır. Lang'ın yazdığına göre, Colchis Krallığı ile Kuzeydoğu Anadolu ve Gürcistan'da yaşayan İber-Kafkas halkları uzun vadeli bir dönemde Kimmer ve İskitlerin yönetimi altında kaldığını gösteriyor. Neticede çağdaş Gürcü halkının ataları olan İber-Kafkas kabileleri dağlık

alanlara sığındı ve Medler ve Perslerin tebası olarak yaşamak zorunda kaldı. Kimmerlerin İber-Kafkas halkları, Abhazya ve Mağrip üzerinde etkisi Gürcü halkından da yan geçmedi (Lang,1997,s.67). Lang gibi Burney'in de araştırmasından açıkça görülüyor ki, Ermeniler ve Gürcüler uzun süre Asur, Urartu ve Babil devletlerini deviren Kimmer ve İskitlerin yönetimi altında olmuşlardır. Gürcülerin uzun süre Kimmerler'e karşı mücadelesi başarısızlıkla sonuçlanınca, onlar ilk şehirlerini Gori yakınlarındaki bölgede kurmuşlardır (Burney, 1971, s. 183-194).

M.Ö. 709 yılında Anadolu'ya ilk gelen Kimmerler Kapadokya'ya yerleşmişler (Olmestead, 1923, s.287). Kimmerler Anadolu'ya girdikleri dönemde Ortadoğu'nun tamamını tek bir bayrak altında toplamaya çalışan Asurlar Kargamış, Malatya, Maraş ile Kilikya ve Toros bölgesindeki 24 şeheri ele geçirmiş olsalar da, daha sonra Kimmer tehlikesi yüzünden geri çekilmek zorunda kalmışlar (Günaltay, 1993, s.18). Richard Trye'nin araştırmalarında Asur devletinin siyasi ve etnik yapısında önemli bir rol oynayan Kimmerlerin 696-695 yıllarında Orta Kızılırmağ'in batısında Friglerin baskını ve merkezi Gordion'un yağmalanması hakkında bilgi veriyor (Richard, 1962, s.71). Bazı kaynaklarda verilen bilgilere göre, Friglerin Kimmerler tarafından tahrip edilmesi ve yağmalanması Kral Midas'ın intiharına neden olmuştur (İplikçioğlu, 1994, s.770).

Muğanlı//Muğan—Tarihde ***Muğ*** adıyla tanınmış eski Türk etnosunun adını yansıtan bir kaç etnotoponim Osmanlı dönemi kaynaklarında, özellikle "İrevan Eyaletinin İcmal Defteri"nde Dereşahbuz nahiyesinde Muğaral köyü, Hınzrek ve Dereleyez nahiyelerinde Muğanlı köyü kayıta alınmıştır (Bünyadov, 1996, s.36; 45; 130). Osmanlı kaynaklarında eski Muğ etnosunun adıyla kayıta alınmış bu etnotoponimlere günümüzde Kuzey Azerbaycan'da 18 oykonim (Melumat toplusu. 2013, s.328) ve Güney Azerbaycan'da Erdebil'de 96 köyü kapsayan Muğanlı ilçesi, Gülmuğan, Muğvan ve Muğan köyleri, Keleyber'de Aşağı ve Yukarı Hurmuğan, Hoy ve Marağa'da Muğancıg, Maku'da Muğanlı, Zencanın Gızılkeçili ve Efşar ilçelerinde Muğanlı ve Muğanek adlı 4 köy kayıta alınmıştır (İbrahimov, 1988, s.92). Osmanlı kaynaklarında İrevan Hanlığı'nda ve Nahçıvan Sancağı'nda adı geçen şimdiki Ermenistan'daki Muğan ve Muğanlı gibi tanınmış bu köylerden Türk nüfusu göçürüldükden sonra buraya yerleştiriliş Ermeniler tarafından bu köy adları değiştirilmiş, bir kısım köy ise Ermeniler tatarfından yağmalanarak dağıtılmıştır.

1728 yılında İrevan eyaletinin Karbi ve Gemerli nahiyesinde, şimdiki Ermenistan'ın Artaşat ilçesinin köylerinden olan, sonradan Ermeniler tarafından Hovtaşen adlandırılan Muğan köyünün Türk nüfusu 1918 yılında köyden tamamen çıkarılmış ve Türkiye'den getirilmiş Ermeniler bu köye yerleştirilmiştir. Buradan çıkarılmış Azerbaycan Türklerinin bir kısmı 1922 yılında geri dönerek buraya göçürülmüş Ermenilerle birlikde yaşamışlar.

Sonradan XX. yüzyılın 30. yıllarında burada yaşayan Azerbaycan Türkleri yeniden zorunlu olarak tamamen buradan çıkarılmıştır (Budagov, Geybullayev, 1998, s.342).

Muğan//Muğanlı **—** 1728 yılında İrevan eyaletinin Hınzırek nahiyesinde kayıta alınmış bu köyün adı 25.01.1978. yılında Ermeniler tarafından değiştirilerek ***Hovtaşen*** adlandırılmıştır (Bünyadov, 1996, s.36), (Elekberli, 1994, s.92).

Muğanlu **—** 1590 yılında Revan eyaletinin Ermus nahiyesinde mezre adı (Bünyadov, 1996, s.139), (Elekberli, 1994, s.165).

Muğancıg **—** Yelizavetpol guberniyasının Zengezur gazasında mevcut Muğancık köyünde yaşayan Türk nüfusu XIX yüzyılın 70. yıllarında köyden tamamen çıkarılmış ve Ermeniler toplum halinde bu köye yerleştirilmiştir. 1886'lı yıllardan nüfusu tamamen ermenileştirilmiş bu köyün adı "Küçük Muğanlı" anlamını taşıyan Ermenice Haykadzor adlandırılmıştır (Elekberli, 1994, s.143).

Muğan (Hovdameç) **—** Üçkilse (Eçmiedzin) ilçesinde mevcut olan, İrevan eyaletinin icmal defterinde kayıta alınmış Muğan köyünün adı Ermenistan'ın devlet kararıyla 25.01.1978 tarihde adı değiştirilerek Hovdameç adlandırılmıştır (Elekberli, 1994, s.165).

Muğancıg Mirzemüslüm **—** İrevan Hanlığı'nın Serdarabad mahalında köy adı. 1828-1832 yıllarında Türkler bu köyden çıkarıldıktan sonra köy tamamen dağıtılmış ve yandırılmıştır (Şavrov, 1911, s.342).

Osmanlı devrinin kaynaklarında, özellikle Eemenistan'ın arşiv belgelerinde adı geçen, günümüzde Kuzey ve Güney Azerbaycan toponimiyasında tarihi varlığını korurayn Muğ etnoniminin adına dünyanın büyük bir alanına sahip diğer Türk topluluklarının coğrafiyasında da raslıyoruz: Mağosa – Kuzey Kıprıs'ta, Muğgala – Semergend'de, Mağlavita, Muğala – Trabzonda, Mığrılı//Muğanlı – Gürcüstan'da, Muğan-Sinop'un Ayanuk bölgesinde, Muğancıq – Ermenistan'ın Gorus ilçesinde, Muğan//Moğan, Moğlu-Güney Azerbaycan'ın Doğu Azerbaycan ostanında (Hacıyeva, 2008, s.88).

Bayandur **—** 1728 yılında İrevan eyaletinin Yelizavetpol guberniyasının Zəngəzur kazasında (şimdiki Ermenistan'ın Sisyan ilçesinde), Maku nahiyesinde Oğuzların Bayandur boyunun adını taşıyan bu köyün Türk nüfusu XIX. yüzyılın ortalarında köyden tamamen çıkarılmış ve buraya Ermeniler yerleştirilmiştir. 1886. yılın bilgilerine göre Türkler bu köyden tamamen çıkarıldıktan sonra köyün nüfusu artık tamamen Ermenilerden oluşmuştur. Bayandurlar XV. Yüzyılın başlanğıcında Karabağ ve Göyçe gölü etrafında yaşamış Akkoyunlu tayfalarından biri olarak çağdaş Azerbaycan Türklerinin etnogenezinde yer almaktadırlar. Dünyanın çeşitli coğrafiyalarında Bayandur adını yansıtan toponimler tarihen bu Türk toplumunun geniş bir coğrafiyada

yayıldığını göstermektedir. V.V.Bartold ve İ.M.Artomonov Bayandurların XI.-XII. Yüzyıllarda Rus devletinin iç yaşamında çok önemli röl oynamış Benderlerle aynı olduğu düşüncesindedirler. Araştırmalardan belli oluyor ki, sonradan Türk dilinden rus diline Bahadır//Bagatır şeklinde geçen Bahadır sözü Türk dilinde olduğu gibi, Türkce (Bahadır-igid, kahraman anlamını taşıyan) eski semantik anlamını koruyarak [b<v] ses değişimiyle Ermeniceye geçmiş Vağatur adlandırılmıştır (Budagov, Geybullayev, 1998, s.145), (Elekberli, 1994,s.100), (Bünyadov, 1996, s.114).

Tarihi belgelere göre verilen bilgilerden aydın olur ki, 1728. yılda İrevan eyaletinin Şürekel nahiyesindeki Bayandur köyünde yaşayan Türkler sonuncu defa 1918 yılında bu köyden çıkarıldıktan sonra, diger Türk toprakları gibi, bu köy de tamamen dağıtılmıştır (Bünyadov, 1996, s.145). Çağdaş toponimik araştırmalar Bayandur etnosunun adıyla ilgili coğrafi adların çok geniş bir alanda yaygın olduğunu gösteriyor:Afganistan'ın Herat mahalında Beyandur, Kuzey Azerbaycan'ın Hanlar ilçesinde Bayandurçay (ırmak), Türkiye'nin Erzurum bölgesinde Bayandır, Güney Azerbaycan'ın Serab şeherinde Beyandur ve b. (Hacıyeva, 2008, s.95).

Tarihi toponimik araştırmalardan görüldüğü gibi, Azerbaycan Türklerin'in etnogenezinde aktif röl oynamış eski Türk kavim adlarının Azerbaycanın tarihi arazileri olan şimdiki Ermenistan'ın coğrafi adlarında bu şekilde büyük alana sahip olması hiç de tesadüfi değildir. İlk önce tarihen yaranmış bu etnotoponimler (coğrafi adlar) şimdiki Ermenistan'ın eskiden Azerbaycan-Türk toprakları olduğunu kanıtlıyor. Genelde, bu etnosların her birinin ümumtürk tarihinde olduğu gibi, Azerbaycan Türklerin'in de tarihinde bırakdığı izler hakkında dünyanın çeşitli dillerinde olan kaynaklarında yeterince bilgi verilmektedir.

Şimdiki Ermenistan'ın tarihi Türk toprakları olduğunu kanıtlayan faktörlerden birisi de Türk dillerindeki birçok oomastik termlerin Ermeni diline geçmesidir. Araştırmalar gösteriyor ki, çağdaş Ermeni diline Türk dilinden geçmiş sözlerle ifade edilen bir çok tarihi toponimlerin fonetik yapısı ve semantikası, aynı zamanda kökeni tamamen Türk dilinin özelliklerini taşıyor. Ermenistan'ın devlet kararlarıyla *daş, kent, kan, ağ+kilse, azad, gızıl+veng, xan+cığaz (hancığaz), baş, taza, daş+tavan, saru+xan, alaçıx, çay+kent, güney, çiçekli, gözel+dere* gibi eski Türk menşeli leksemler esasında "ermenileştirilmiş" toponimlerin bir kısmına dikkat etmek yeterlidir: *Daştakar, Erzekent, Arzakan, Ağkilse, Azad, Gızılveng, Xancığaz, Tazagyuğ, Başgyuğ, Daştavan, Saruxan, Alaçıx, Çaykent, Güney, Çiçekli, Deller, Gözeldere* şeklinde değiştirilmiş bu gibi yüzlerle toponimlerin semantik anlamlarının lingvistik esaslarla aydınlaştırılması genelde, Türk dilinin ermenicenin üzerindeki tarihsel etkisini göstermekle, bu alanın yerli nüfusunun Türkler olduğunu kanıtlıyor.

Sadece etnonim ve toponimler değil, genelde çağdaş Ermeni onomastik sistemi araştırıldıkta belli oluyor ki, Ermenice tanıtılmağa çalışılan ister etnonim, ister toponim, isterse de antroponim ve apelyativ leksemlerin her birinde Türk dilinin izleri aydın şekilde görünmektedir. Şu faktörü çağdaş Ermeni antroponimik sistemi daha aydın ve daha net ifade ediyor. Azerbaycan-türk dilindeki mevcut *zor, bala, demir, köç, ar+sen* gibi çok sayıda sözleri benimseyen Ermeniler kendi şahıs adlarını da çoğunlukla Türk sözleri ile ifade etmişler. *Örneğin: Zor+i Bala+yan, Demir+çi+yan, Ar+sen, Köç+er+yan, Baxşı, Kartaş+yan Nariman+yan, Şirvan+zade, Şuşa+nyan, Misir+yan, Stambol+çi+yan, Ağa+yan, Ağa+bek+yan, Şah+yan, Qara+bek+yan, Sarı+bek+yan, Garahan+yan, Kuzu+bek+yan, Gül+bek+yan, Papah+çi+yan, Gır+çi+yan veb.*(Elekberli, Garagoyunlu, 2016, s.16-17).

Eski tarihi kaynakların bir çoğuyla beraber, Osmanlı dönemine ait tarihi belgeler esasında yapılan toponimik araştırmalar ister Anadolu'da, isterse de diger bölgelerde eski Türk kökenli toponimlerin bir çoğunun çağdaş devrde çeşitli nedenler yüzünden yabancı etkilere maruz kalarak daha çok siyasi nedenlerle değişikliğe uğradığını göstermektedir. XV-XVIII. yüzyıllarda Ermenilerin Anadolu'ya ve onun çevresindeki bölgelere, özellikle tarihi Türk toprakları olmuş şimdiki Ermenistan'a tarihi göçlerinin neticesi olarak, bu alanlardaki tarihi M.Ö. devrlere ait kadim Türk menşeli yer adlarının ermenileştirilerek değiştirilmesi tarihi faktör gibi dikkat çekiyor.

Tarihen Anadolu'da Üçkilse adlanan köyün adı Ermenilerin bu alana toplum halinde yerleştirilmesinden sonra guya ermenileştirilerek, aslında Türk sözü olan (üç müezzin) Eçmedzin adlandırılması da tesadüfi değildir. Ermenistan'ın devlet ve arşiv belgelerine dayanarak resmi kaynaklar esasında B.Budagov, A.Elekberli, İ.Bayramov'un araştırmalarında son yıllarda Ermenistan'ın devletinin kararları esasında değiştirilmiş bir çok eski Türk kökenli tarihi coğrafi adların XV-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında, özellikle "Nahçıvan Sancağının Müfessel Defteri" ve "İrevan Eyaletinin İcmal Defteri"nde aynı şekilde kayıta alınması şimdiki Ermenistan'ın eski Türk toprakları olduğunu kanıtlayan resmi belgelerdir.

Antroponimler (şahıs adları): Azerbaycan-Türk dilinin onomastik katmanının ilginç bir grubunu oluşturan antroponimler Azerbaycan Türklerinin dünya görüşü, gelenekleri, yaşam tarzıyla beraber, bir ulusun dil tarihinin öğrenilmesinde çok önemli bilgileri içeriyor. Uzun bir gelişim geçmişine sahip olan Azerbaycan-Türk antroponimiyası, belirli tarihi süreçler sonucunda çeşitli deformasyonlara uğramış olsa da, daha da zenginleşmiş ve tarihte belli bir iz bırakmıştır. Bu bakımdan, tarihi eserlerin dil materyalleri temelinde Türk kökenli onomastik sözlüğün diğer grupları içerisinde antroponimlerin tarihi-etimolojik aşıdan incelenmesi çok büyük teorik ve pratik öneme sahiptir.

Araştırmalar, diğer onomastik birim türleri arasında siyasi-tarihi süreçde en çok etkilenen antroponimlerin olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda, eski Türk –Azerbaycan onomastik sözlüğünü çeşitli şekillerde sunan XVI – XVIII. Yüzyıla ait Osmanlı kaynakları, özgünlükleriyle dikkat çekiyor. Bu kaynaklar esasında yapılan araştırmalar gösteriyor ki, eski Türk–Azerbaycan antroponimlerinin çoğu Türk diline ait sözcükler temelinde oluşturulmuşsa da, VII.Yüzyılda Azerbaycan-Türk topraklarının Araplar tarafından işgal edilmesinden sonra, Azerbaycan antroponimik sistemi Arap ve Fars dillerinin etkisine maruz kalmış ve Azerbaycan'da milli köken bakımından farklılık gösteren birçok şahıs adları ortaya çıkmıştır. Osmanlı kaynaklarından anlaşılmaktadır ki, Azerbaycan'da yaygın olan Arap ve Fars kökenli isimlerin ortaya çıkmasının nedeni ülkemizde İslam'ın yayılmasıyla bağlantılıdır.

Azerbaycan tarihinin XVIII. yüzyıl tarihi döneminde Azerbaycan antroponimiyasının köken çeşitliliği birçok araştırmanın odak noktası olmuştur. Bu bağlamda A.M. Gurbanov, XIII-XVIII. yüzyıllara ait Azerbaycan antroponimlerini kökenlerine göre üç gruba ayırıyor:

1. Azerbaycan antroponimleri;
2. Arapça - Farsça kökenli antroponimler;
3. Moğol kökenli antroponimler (Gurbanov, 2019, s.129).

Eski kaynaklar üzere bu antroponimlerin tüm türlerini ortaya çıkarmak ve onları kronolojik olarak analiz etmek ayrıca uluslararası ilişkileri incelemek açısından da çok önemlidir. XVI-XVIII. yüzyıl osmanlı kaynaklarında kayıta alınmış Azerbaycan antroponimlerinin bir kısmı Arapça ve Farsçadan türetilmiş kelimelere dayanan antroponimler olsa da, ancak bu antroponimler genel olarak, çoğunlukla eski Türk kimliğinin izlerini korumuştur.

Arapların Azerbaycan'ı ışgalinden sonra Türk halklarının İslam'ı benimsemesiyle bağlantılı olarak Hz.Muhammed'in ve onun aile üyelerinin isimleriyle birlikte dini motifleri ifade eden kişisel isimler Türk – Azerbaycan diline geçilerek millileşmiştir. Bu açıdan bakıldığında, XVI-XVIII, Yüzyıl Osmanlı kaynaklarında Azerbaycan Türklerinin şahıs adlarında Arap kökenli dini motiflerin ağırlıkta olması tesadüf değildir.

XVI – XVIII. yüzyıl Azerbaycan'ın Nahçıvan, İrevan, Gence-Karabağ,Tiflis, Lori, Ahıska, Tebriz, Urmiya, Hoy, Erdebil, Mosul-Kerkük veb. bölgeleri üzere derlenmiş tahrir defterlerinde İslam'ın etkisini yansıtan Arapça ve Farsça kökenli kelimelere dayanan şahıs adlarının özel bir katman oluşturduğunu görebiliriz.

ÖRN: Molla Ali Osman oğlu, Ali Hacı Memmed oğlu, Hudaverdi, İmamgulu, Hudagulu, Allahgulu, Mirrazi, Allahverdi, Meşedigulu, İmamverdi, İmameli, Allahyar, Halıgverdi, Hagverdi, Mövlanverdi, Seyidgulu, Seyidhaşım, Pirmemmed, Kelbe Hüseyn, Süleyman, Ali, Dinmemmed (Nahçıvan sancağı);

Hacı Mustafa, Yusif Hasan oğlu, İsmayıl ali oğlu, Hacı Süleyman, Hasan, Süleyman Ömer oğlu, Hüseyn Ömer oğlu (İrevan eyaleti); İmamgulu Mustafa oğlu, Ali Mehemmed oğlu, Mehemmed Süleyman oğlu, Hacıahmed halil oğlu, Rəsul Mehemmed oğlu Allahgulu Allahverdi oğlu (Tiflis eyaleti), Ali, Mehemmed, Allahverdi, Allahgulu Hasan oğlu, Mömin Hagnezer oğlu, Pirmehemmed İbrahimhalil oğlu (Gence-Karabağ).

Osmanlı kaynaklarında ortaçağ Azerbaycan antroponimler sisteminde Arap ve Fars dillerinde kullanılan pek çok şahıs adlarının Azerbaycan-Türk diline dahil olmasına rağmen, bu kaynaklarda çok eski bir geleneğe ve çok sağlam yapısal bir kuruluşa sahip olan eski Türklere ait milli şahıs adları yabancı kelimelere paralel olarak, öz üstünlüğünü koruya bilmiştir. Eski Türk antroponimik sisteminin temel özelliklerinden biri, eski dönem şahıs adlarının kabile ve aşiret adları ile bağlantılı olmasıdır. Bu bağlantı, belirli tarihsel süreçlerde, Osmanlı döneminde belgelerde kayıta alınmış antroponimlerde açık ve net görünüyor.

ÖRN: *Uruzhan, Dulkadurlu, Mehmet Han, Tekelü Gazi Han, Zülkaderli Mehmet bey, Kaçarlu Ziyadoğlu, Ustacalu Mürşidkulu Han, Nadir Şah Afşar, Afganlı Azad Han, Tekelu Veli Han, Karamanlı Zülfügar Han, Ustaclu Mehdigulu Han* veb.

XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında etnozların bireysel isimlerini ayrı ayrı kişilerin isimlerinin başlıkları olarak kullanıldığını görüyoruz.“Osmanlı ordusunun geri çekilişini fırsat bilen Şah - Tahmasib, Tebriz’den sonra Merend ile Khoy’a gelince, buradan kardeşi Behram – Mirza başbuğluğunda, Rumlu - Mentese Sultan Rumlu Emir - Sultan Mühürdar Şahkulu - Halife, Sofrac - Türkman Mehmed Emin Beğ, Kacarlu Budak - Han ve Ustaçalu Sadreddin Han çerileriyle Yasavul ve Kapuçu askerlerini, artçı olaraq giden Başvezir İbrahim Paşa kolu üzerine göndererek taciz saldırışları yaptırttı, kendisi de Karangudere`ye varıp balık avlayarak, gelecek haberleri bekledi” (Kırzıoğlu, 1993, s.158).

XVI-XVIII. yüzyıllarda derlenmiş “Tahrir Defterleri”nde Azerbaycan arazisinde yaşayan kabile ve aşiretler hakkında verilen bilgilerle ve bu alandaki mevcut toponimlerle beraber, burada vergi mükelleflerinin isimleriyle Azerbaycanın tarihi etnik manzarası hakkında çok net ve sağlam kanıtlara ulaşmak mümkündür.

Tiflisin Baratlı nahiyesinde yaşayan Alihan, Allahgulu, Adıgözel, Bayram, Halil Mehemmed Hüseyn oğlu, Şeyxmehemmed, Cafer, Cennet Sultaneli, Oruc, Gulu, İsmayıl, Celayır, Hızır Şakir oğlu, Sübhihan, Gülmalı, Şehriyar, Garanezer, Gocahan veb., Demirçihasanlı nahiyesinde Çırag Garagöz oğlu, Cenneteli Goca oğlu, Gulu, Gurban, Murad, Şarifali, Mustafa Şahgulu oğlu, Telli Pirmehemmed oğlu, Süleyman Aliçubugçu oğlu, Cavanşir Hanmehemmed oğlu, Celil Ali oğlu, Dostu, Gedimgulu, Bayramgulu oğlu vb., Somxit livasında

Novruz Nagdeli oğlu, Gurban Hasangulu oğlu, Ali Haneli oğlu, Ali Sevilen oğlu, Güleli Seyidali oğlu, Gocahan, Göyüş Allahgulu oğlu, Sefalı Çavuş oğlu, Gülüş Durmuş oğlu, Sarı Sayılmış oğlu, Garaca Gocaxan oğlu, Garahan, Ocaggulu, Bala Garaca oğlu, Şahsuvar ve başka bu gibi şahıs adları ile beraber, diğer nahiyelerde de vergi mükellefi nüfusun çoğunluğunun Türk-Müslüman isimlerden oluşması, bu alanların ulusal etnik yapısının tarihi kanıtı olarak Tiflis eyaletinin etnik durumunu ortaya koyuyor ve bu bölgelerin Azerbaycan'ın tarihi topraklarından biri olduğunu kanıtlıyor (Mustafayev, 2001, s.9-31, s.51-57, s.99-101).

Osmanlı dönemi belgeleri arasında, çağdaş Azerbaycan'ın tarihi etnik kökeninin incelenmesi için en değerli kaynaklardan biri, şu anda Gürcistan Cumhuriyeti idari toprağın bir parçası olan Ahıska bölgesinin "Tapu Tahrir Defterleri"dir. Osmanlı döneminde Kıpçak Atabeylerin topraklarının büyük bir bölümü olan ve 1478-1578 yılları arasında Osmanlılar tarafından parçalar halinde fethedilen Ahiska bölgesi için ilk defter1595 yılında derlenmiştir. Bu defterin bir nüshası şu anda Ankara Tapu Kadastrosu Tapu Tahrir Defterler fonunda (TADB.TTD stok kodu: 130 numaralı kitap), diğeri ise Sakartvelos Sahlntsipo Müzesi'nde (Sinan, 2017, s.587-589) korunan, "Defter-i Müfassal-i Livâ-i Ahısha"da kayıta alınmış şahıs adlarının yardımıyla tarih boyunca bölgede yaşayan halkın etnik kökenine ilişkin önemli faktörler ortaya çıkıyor. Defterde kayıta alınmış tahlile ve kanıta ihtiyacı olmayan Türk kökenli şahıs adları Ahıska Türklerinin etnogenez probleminin çözümünde inkaredilemez genel faktör olarak Ahıskalıların Azerbaycan Türklerinin bir parçası olduğunu kanıtlıyor.

Gürcü Türkologların araştırmalarından anlaşılıyor ki, onlar 1595 tarihli "Defter-i Mufassal-i Livâ-i Ahıska"da bölgede kayıta alınmış Türk kökenli antroponimlerin farkındadırlar. Marika Cikia defterde adı geçen *Karakös Veled-i Salaman, Dündar Eeled-i Tandile, Turmış Veled-i Vasili, Basil Veled-i Duran, Tomas Veled-i Tuman, Ġonye Veled-i Buġaç, Karagöz Veled-i Atabig, "Gögiçe Veled-i Çalaba, Arslan Veled-i Aġbuġa, Sonġula Veled-i Bayındur, Ḳaytmas Veled-i Ulubeg, Ḳarabeg Veled-i Ala* gibi şahıs adlarının İslâm'ın kabulünden sonra bölgede yayıldığını göstererek, bu adların Arapça olduğunu kanıtlamaya çalışsa da, bu yönde yapılan tarihi araştırmalar Maria Chikia'nın iddiasının tamamen temelsiz olduğunu göstermektedir (Çikia,1999, s. 374-353).

Dikkate alırsak, VII. yüzyıldan itibaren, Büyük Türk coğrafyasında İslamı yaymayı başaran Arapların bu bölgede güçlü bir etki hissettiği alanlardan biri de şahıs adları olmuştur ki, bu etki günümüze dek devam ederek, çağdaş Azerbaycan'da, Türkiye'de, aynı zamanda diğer bölgelerde yaşayan Türk halklarının antroponimik sisteminde çok güçlü bir şekilde korunduğunu görmek mümkündür.

Kafkasya'da Azerbaycan'ın antroponik sistemini etkileyen uzun vadeli sosyo-politik tarihsel olayların Arap halifeliğinin Azerbaycan üzerinde egemenliği ile bağlantılı olduğuna dikkat çeken A. Gurbanov, çok doğru olarak bu dönemde Azerbaycan halkının kılıç gücüyle zorla İslam'ı kabüllendiğini yazıyor (Gurbanov, 1988, s. 260-261).

"Defter-i Mufassal-i Livâ-i Ahıska" esasında şahıs adları üzerine yaptığı çalışmalarda Ahiska Türklerindeki Arap asıllı şahıs adları hakkında detaylı bilgi veren Türkiyeli araştırmacı Sinan Uygur Ahıska Türklerinin atalarının aslında eski Kıpçak Türkleri olduğunu ve Arap kökenli isimlere paralel olarak daha eski Türk adlarını koruduklarını gösteriyor. Defterde vergi mükellefi olarak kayıta alınmış *Ağahan, Ağabeg, Alihan, Anahatun, Aslanbeg, Atabig, Demürçi, Badırbeg, Begreẖatun, Ḳoca Muṣtafa, Canbeg, Narin beg, Çölbeg, Ordubeg, Davudbeg, Oruçbeg, Devletbeg, Özbeg, Ḳazana Çoban, İlbeg Dimitrebeg, Sadbeg, Diyarbeg, Sarubeg, Saruẖan, Dolubeg, Satanbeg, Elçibeg, Erbeg* gibi antroponimleri araştırmaya celb etmekle, Ahıskalıların dili tarihi ve kültürü hakkında çok ciddi bilgiler elde etmek mümkündür. Bu antroponimlerin kökeninin araştırılması Ahıska Türklerinin kökeni için bir dayanağı olmayan karışık düşüncelere tam bir netlik getirir, Ahıskalıların kökeniyle ilgili tüm asılsız iddiaları tamamen yalanlıyor (Uygur, 2017, s. 619).

1595 tarihli "Defter-i Mufassal-i Livâ-i Ahıska" daki mevcut antroponimler yapısal-anlamsal açıdan Türk dilinin tüm özelliklerini yansıtmakla beraber, çok eski dönemlere ait antik adlar olmasıyla dikkat çekiyor. Bu antroponimlerin tarihsel analizi gösteriyor ki, Ahıskalılarda kullanılan şahıs adları hem Hıristiyan, hem de Müslüman Kıpçaklara aittir. Bu antroponimlere dayanarak bölgenin etnik yapısı hakkında detaylı bilgi veren Sinan Uygur buradaki Türk asıllı antroponimleri Oğuz ve Kıpçak dillerinin özelliklerine göre inceleyerek yazıyor:"Ayrıca Ahıska Defterindeki isimlerin dil özelliklerine bakıldığında bu isimlerin Oğuz Türkçesinden ziyade Kıpçak Türkçesi özellikleri taşıdığı ortaya çıkmaktadır. O hâlde bölgedeki Kıpçak varlığının serüvenini burada zikretmek ve bu kişi adların kaynağını tarihî olarak izah etmek yerinde olacaktır (Uygur, 2017, s.593).

Osmanlı belgelerinde Ahıska bölgesinde kayıta alınmış şahıs adlarının sadece dini zeminde değil, etnik özelliklere dayalı tahlili gösteriyor ki, bölgede Müslüman Kıpçak Türklerinin yanı sıra, Hristiyan Kıpçaklar da yaşıyordu. Ancak, üzülerek kaydetmek gerekiyor ki, bazı araştırmalarda dini motifler esas alındığından Osmanlı belgelerinde adı geçen Hristiyan Kıpçak Türkleri başka milletlerin temsilcileri olarak sunulmaktadır. Ancak kayd etmek gerekiyor ki, Ahıska defterinde bölgede kayıta alınmış Hıristiyan dinine mensup diğer etnik gruplara ait olan şahıs adları fonetik, sözcüksel ve anlamsal özelliklerine göre buradaki Hıristiyan Kıpçak Türklerinin adından tamamen farklıdır. Bu dil özellikleri bölgenin etnik yapısı hakkında eksiksiz ve ayrıntılı bilgi sağlamakla,

Müsülman ve Hristiyan Kıpçak kökenli Ahıskalıların etnik kimliğini tespit etmek için bir fırsat yaratır (Sinan, 2017, s.606).

Azerbaycan-türk dilinin lüğet terkibindeki mevcut apelyativ leksemlerle ifade olunan toponimler: Osmanlı dönemi Azerbaycanın tarihi etnik manzarası hakkında tam bilgi veren onomastik birimlerin bir kısmı da Azerbaycan-Türk yazılı ve konuşma dilinin kelime dağarcığındaki mevcut sözlerle ifade edilen toponimlerdir. Bazen bu toponimlerin terkibinde Azerbaycan – Türk dilinin öyle eski sözlerine tesadüf olunur ki, bunların bir kısmı artık Azerbaycan–Türk edebi dilinin sözlüğünden çıkarak, diyalektik düzeyde korunmuş, bazıları da eski anlamını değiştirerek ağızlarda kullanılmaktadır. Araştırmalar gösteriyor ki, XVI – XVIII. yüzyıl Osmanlı belgelerinde kayıta alınmış Azerbaycan-Türk kökenli toponimlerin büyük bir kısmı Azerbaycan ve Anadolu ağızlarındaki mevcut diyalektizimlerle ifade olunmaktadır.

Bu tür diyalekt sözlerinin eski kaynaklarda daha büyük ölçekte kullanıldığını görüyoruz. Eski Osmanlı kaynakları üzerinde yapılan araştırmalar bir zamanlar Türk dillerinde mevcut sözlerin sonradan arhaikleşerek yazı dilden çıkmasına neden olsa da, bu sözler ağızlarda korunarak, bazen de coğrafi adlarda dilin tarihi izlerini yaşatıyor. Günümüzde Azerbaycan ve Anadolu ağızlarındaki *yanşag, ağna, çinçavat, çal, dingil, çatı, tutiye, henek, kilit* ve başka bu gibi onlarla eski Türk sözlerinin XVI-XVIII.Yüzyıllarda Osmanlıların derlediği Tapu tahrir defterlerinde toponim olarak kayıta alındığını görüyoruz.

Osmanlıların 1590 ve 1728'de İrevan eyaleti üzere derlemiş olduğu icmal ve müfessel defterlerinde kayıta alınmış eski Türk kökenli tarihi toponimlerden biri İrevan eyaletinin Zarzemin nahiyesindeki Yanşak köyüdür (Bünyadov, Memmedov, 1996, s.92). Tarihen Azerbaycan Türkçesinde "aşık, ozan" anlamında kullanılan "*yanşak"* sözü çağdaş Nahçıvan ağızlarında olduğu gibi, Doğu Anadolun'un Kars, Tercan ağızlarında da tarihi köklerine dayanarak çok anlamlılığa meyillenerek "*Yorulmadan konuşmak, dedi-kodu yaymak*" anlamında ifade edilir (Caferoğlu, 1997, s.285).

"İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*"*nde kayıta alınmış, her iki tarfı*"(ağna+dere")* Türk kökenli sözden oluşan Ağnadere toponiminin I kısmı "ağna" sözü Nahçıvan ağızlarında "üzerine gelmek" ve ya "Hızlı akış, saldırı" anlamlarını ifade eden diyalekt söz gibi kullanılmaktadır. XVI–XVIII. yüzyıl İrevan eyaletinin Hınzirek nahiyesinde kayıta alınmış *Ağnadere* toponimindeki (Bünyadov, Memmedov,, 1996, s.47) *"ağna"* sözüne çağdaş edebi örneklerde aynı anlamda kullandığını görüyoruz.

Ne dağlardan ***ağnayıb*** gelen deli seller,

Ne de gözlerimden üreyime damla – damla sızan nur gileler

Olmasa da öteri…

Nahçıvan ağızlarında *"çok titiz, temiz"* anlamında kullanılan *"çinçavat"* sözüne Osmanlı döneminin kaynaklarında Vedi nahiyesinin toponimiyasında olduğu gibi, çağdaş devirde Doğu Anadolu'nun Tuzluca bölgesinde rastlıyoruz (Çetinkaya, 1996, s.168). Birçok tarihi kaynaklarda eski Oğuz boylarından birinin adı olarak etnonim gibi kayıta alınmış *"Çinçavat"* sözü sonradan adi söze geçiş yaparak Nahçıvan ağızlarında diyalekt söz gibi taşlaşmıştır. Bu eski Türk etnosunun adı M. Ergin'in araştırmalarında da geçmektedir (Ergin, 1997, s.411). Ahmet Caferoğlu Çıldır'da Karapapah, yahut Terkeme olmayan Türklere Çinçavat denildiğini yazıyor (Caferoğlu, 1995, s.XV)

Osmanlı kaynaklarında Hınzirek nahiyesinde kayıta alınmış diyalekt sözle ifade olunan toponimlerden biri de "*çal+tepe"* komponentli Çaltepe coğrafi adıdır ki, bu sözün birinci kısmı "*çal*" sözü Nahçıvan ağızlarında iki farklı anlamda *"gri veya bozulmak"* (*"bozarmak ve bozulmak"*) gibi iki anlamda kullanılmaktadır: *Çal-beyaz ve gri rengin karışığı (ağ): çal saçları onu daha da yaşlı gösteriridi; çal* – bozulmuş: *Sesim yaman çallaşıb. Çal sakkal, çal saç. Çaltepe* toponiminin terkibindeki "*çal*" sözü ise yeşilliği az olan, yani *"boz tepe"* anlamında yorumlanır (Bünyadov, Memmedov, 1996, s.36).

XVI-XVIII. yüzyıllarda İrevan eyaletinin toponimiyasında kayıta alınmış diaylekt sözle ifade olunan coğrafi adlardan biri de *Astadingildir*. Her iki tarafi (*asta – yavaş ve dingil – oynak, yerinde duramayan*) Türk kökenli bu toponimin II tarafı "*dingil*" sözü çağdaş Nahçıvan ağızlarında *"oynağan, ritmik, atılıb–düşen"* anlamlarında açıklanıyor: *Ne dingildeyirsen?*

XVI-XVIII. yüzyıl Osmanlı kaynaqlarında kayıta alınmış diyalekt hususiyyetlerini günümüze dek koruyan toponimlerden birisi de *Çatıgıran* coğrafi adıdır (Bünyadov, Memmedov, 1996, s.59). Bu toponimin terkibindeki "*çatı"* sözü Oğuz grubu Türk dillerinin bir çoğunda dam örtüyü, tavan, *ev–yurd* anlamını ifade ediyor. Azerbaycan Türkçesinin diyalektlerinde kullanılan *"çatı"* sözü Türkiye Türkçesinin edebi dilinin sözlüğünde yer almaktadır. Günümüzde Güney Azerbaycan, Kırım-Tatar ve Gagauz dillerinde kullanılan "*çatı*" sözü aynı semantik yükle Nahçıvan ağızları için de karakteriktir: *Bir çatı altında yaşayırdılar.*

Osmanlı kaynaklarında Çatgıran köyünün yakınlığında yerleşen ve diyalektizimle ifade olunan toponimlerden biri de İrevan eyaletinin Gırxbulag nahiyesində yerleşen *Tutiya* köyüdür (Bünyadov, Memmedov, 1996, s.59). Bir zamanlar çok zarif bir çiçeğin adından ad almış *Tutiye* toponimi Azerbaycan dilinin diaylekt leksikasında, özellikle Nahçıvan ağızlarında "kıymetli, değerli, nadir, çok hassas bir nesne" anlamına gelir: *Bı gəlini elə bil tutiyə qəyiriplər* (Nahçıvan). Osmanlı kaynaklarında fitotoponim gibi kayıta alınmış Tutiye sözü Doğu Anadolu'nun Erzurum ağızlarında çiçek adı gibi kalmaktadır: *Çinko madeni mor rengli bir kır çiçeği* (Cemalmaz E. c.3, s. 315).

Osmanlı döneminde İrevan eyaletinin Zarzemin nahiyesinde yerleşen tarihi toponimlerden biri de Nahçıvan ağızlarında kullanılan "henek – şaka" sözü ile ifade olunan *Henektala* köyüdür (Bünyadov, Memmedov, 1996, s.92). Osmanlı kaynaklarında Azerbaycan coğrafyasında tarihi toponim gibi kayıta alınan "*henek*" sözü Nahçıvan ağızlarında*"henek-henek sonunda deyenek"* ifadesiyle aforizma şeklinde stabilize edilerek, Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında da aynı semantik yükle kullanılmaktadır.

"İrevan Eyaletinin İcmal Defteri"nde kayıta alınmış diyalekt sözle ifade olunan tarihi toponimlerden biri de Mezre nahiyesinde yerleşen *Çeten (çeten-çok, sık)* köyüdür **(**Bünyadov, Memmedov, 1996, s.46).

İlk bakışta bu toponimin etimolojik kökenini belirlemek zor olsa da, diyalektolojik araştırmalar bu toponimin de, antik Türk kökenli, "*çeten-çok* çoğulluk" anlamına gelen ve Nahçıvan ağızlarında taşlaşmış olan diyalekt sözlerden biri olduğunu gösteriyor: *Bir çeten külfeti saxlamağın ne demek olduğunu bilsen bele danışmassan* (Nahçıvan). Kaydetmek gerekiyor ki, "*Çeten*" sözü Nahçıvan ağızlarında daha farklı anlamlarda kullanılmaktadır: 1.kuzuları tutmak için saz veya ağaç dallarından yapılmış kaplı bir yer; 2. Saman taşımak için arabanın yanına yerleştirilen kamış dokusu olarak da kullanılmaktadır (Nahçıvan dialektoloji lüğeti, 2017, s.101). Düşüncemize göre, Nahçıvan ağızlarında "çoğulluk" anlamına gelen bu söz toponimiyada tesadüfi olmamış, "insanların yoğun olarak yaşadığı yer" anlamında kullanılmıştır.

Azerbaycan toponimiyasında rastlanan Nahçıvan, Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında "iyi, kaliteli" ("yaxşı, keyfiyyətli") anlamında kullanılan "has" ("*xas*") sözüdür. XVIII. yüzyılda İrevan eyaletinin Maku nahiyesinde kayıta alınmış *Böyük Xas* köyü bu sözle ifade olunan toponimdir (Bünyadov, Memmedov, 1996, s.30). Nahçıvan ağızlarında "kapalı" ("*bağlı*") "*gıfıl*" anlamında kullanılan veya *"kilit"* sözü ile ifade olunan toponimlerden biri Osmanlı döneminde Azernaycan'ın Şürekell livasında kayıta alınmış *Kilitgaya* köyü (Bünyadov, Memmedov,1996, s.97), diğeri ise 1929 yılında Kafkasya Merkezi İcraye Komitesi tarafından Nahçıvan MSSR-in 9 köyü ile birlikte İrevan Hanlığı arazisinde yeni yaradılmış Ermenistan'a verilmiş Nahçıvan'ın Ordubad ilçesinin Kilit köyüdür (Melumat toplusu, 2013, s.120).

Günümüzde Ordubad ilçesinde Kilit Deresi adını koruyan Nahçıvan, Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında "kapalı" ("bağlı (qıfıl)", "bağlamak") anlamında kullanılan "kilit" sözü Mahmud Kaşğarlı'nın "Divanü Lüğat-it Türk" eserinde [r>l] ses değişimiyle "*kirit*" şeklinde kullanılmıştır (Kaşğarlı, 2013, s.2).

Tarihsel diyalektolojik araştırmalardan görülüyor ki, çağdaş Türk dillerinde çeşitli ses geçişlerinin mevcut diyalekt varyantlarının onomastik birimler aracılığıyla diğer dilleri etkileyerek bu dillerin fonetik sistemine iz bırakmıştır. Türk dilinden Rusçaya geçen birçok sözlerde, özellikle onomastik birimlerde

Türk dilleri için karakterik olan seslerin farklı geçiş varyantlarına ([ç] ünsüzünün [ts–s–ц–ş], [ü] ünlüsünün [yu-ю] varyantına) rastlanıyor. Çağdaş Rus toponimiyasında Tsaritsın şeherinin ilkin şekli eski Türk sözü *Sarıçin (sarı-*renk*, çin-*ova (düz, düzenlik)*, joltıy ostrov-*sarı ada, [*s–ts–ų*]) sonralar Rus dilinin fonetik sistemine uygunlaştırılarak *Tsaritsin, Ağtürbe* toponimi ise *Axtyuba (Ахтюба)* şeklinde düşmüştür (Hacıyeva, 2008, s.119).

[C] sesinin [c] sesine ve [ts (ts)] sesine geçişin intervokal pozisiyonda aşkar olunduğunu kaydeden B.A.Serebrennikov, ç>ş varyantının Başkurt, Hakas ve Yakut dilleri, [ç–ts] geçidinin ise Tatar dili için karakteristik olduğunu göstermiştir. (Serebrennikov, Hacıyeva, 2002, s.84–85). Her iki tarafı Türk kökenli "sarı ve çin" sözlerinden oluşan Sarıçin (Tsaritsin) toponiminin ikinci bileşeni olan "Çin" sözü, çağdaş Nahçıvan ağızlarında eski semantikasını koruyarak (*çin*–düz, düzen yer, ova) anlamında kullanılmaktadır: *Çöreyi çinledim. Yuhum çin oldu* (Nahçıvan).

Rus dilinde Tsaritsin şeklinde kullanılan bu toponimin kökeni, Rus kaynaklarında da Türk kökenli *"Sarı+çin"* sözlerinin birleşiminden çıkmış toponim (joltiy ostrov – sarı toprak) olarak tanımlanmaktadır (Hacıyeva, 2008, s.119).

Azerbaycan dilinin diyalektlerinde; 1. doğru, düz; 2. rütbe anlamını ifade eden "çin" sözü Nahçıvan (*yuxum çin oldu, çörəyi çinlədim, çin-çin yığdım*, çini adamdı) ve Güney Azerbaycan (*Çin otax, çin-çin otax, qırx pilləkən, min bir otax*) dil ortamında etkinliği ile ayırt edilen sözcük birimlerinden biridir. Türk dillerinde ve Azerbaycan dilinin diyalektlerinde bu sözün semantik tutumu ile uyuşan aynı varyantlara rastlıyoruz. Eski Kıpçak dilinde (doğru, yüksek pozisyon, rütbe) (Toparlı, 2003, s.51) anlamında kullanılan bu sözü Azerbaycan dilinin Nahçıvan ağızlarında aynı şekilde görüyoruz: *çinni adamdı*-yüksek pozisyonda olan kişi. Araştırmalar bu sözün en eski kaynaklarda, "İbn Mühenna Lüğeti"nde (*çın aymak-doğru söylemek*) (Battal, 1997, s.25), eski ve çağdaş Türk dillerinde (*saŋa söz ajïtsa oqun söz čïnï; bu savïm qaltï kün täŋrï tęg čïn ol*) (Drevnetyurkskiy slovar, 1969, s.148) ve diyalektlerinde (*çin-верно*) (Baskakov, 1985, s.165), aynı zamanda klasik edebiyatda da (*Eşqini tərk etmək istər könlüm, amma çin degil* (Nesimi), *Sənnaşərib uyumayıb dünənki yuxusunun çin olmasını gözləyirdi* (Y.V.Çemenzeminli) daha çok "doğru, gerçek" anlamını ifade ettiğini gösterir.

Yapılan araştırmalar, Türk dilinin ağız özelliği olarak onomastik birimlerde gözlemlenen mevcut ses geçişlerinin, bu isimlerin anlamlarından ödün vermeden yabancı dillere geçerek bu dillerin ses sistemi üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Azerbaycan'da ve Türk halklarının yaşadığı çeşitli coğrafyalardaki mevcut onomastik birimler üzerinde yapılan paralel onomastik ve diyalekolojik araştırmalar, aynı dil özelliklerini yansıtan bir kökten kaynaklanan toponimlerin çokvaryantlı diyalekt unsurlarının genelde

etnolengüistik faktörlerle bağlı olduğunu gösteriyor ve aynı semantik yük taşıyan toponimin diyalekt varyantlarını belirlenmesine imkan sağlıyor. Bu ise Türkolojide sadece dilbilim açısından değil, aynı zamanda tarihsel açıdan da çok önemli bir konu olarak, Türk onomastik sisteminin ortak diyalektik özelliklerinin etnogenetik faktörlere dayalı paralel karşılaştırmalı incelemesi ve çağdaş Türk dilleri ve diyalektlerinin tarihsel funksiyonunun belirlenmesi bakımından çok önemlidir.

Kaynaklar

Ağayev, İ. (2006). *Müasir şeraitde Azerbaycanda milli-etnik prosesler*. Bakü: "MBM".

Atasoy, S. (1997). *Amisos.* Samsun: Samoto Oto Yayını.

Aptullah Battal.(1997). *İbni Mühenna Luğati*. 3. Baskı. Ankara: Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası.

Azizov, E. (1999). *Azerbaycan dilinin tarihi dialektologiyası.* Bakü: "BDÜ"

Azerbaycan dilinin Nahçıvan diyalektoloji lüğeti (2017). Bakü: "Elm ve Tehsil".

Azerbaycan Respublikasının İnzibati Arazi Bölgüsü. Melumat Toplusu (2013). Bakü: Azerbaycan Respublikası Milli Meclisinin Neşri.

Bagrationi V. (1904). *Geografiya Gruzii*. Tiflis.

Baruk, S.İ. (1986). *Naselenie mira. Etnodemografiçeskiy spravoçnik.* Moskva:"Nauka". (Барук С.И.

Baskakov, N.A. (1980). *Modeli tyurkskix etnonimov i ix tipologiçeskaya klassifikaçiya.* Moskva: "Onomastika Vostoka". (Баскаков, Н.А.Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация. «Ономастика востока». Москва, 1980 г., стр. 199).

Baskakov, N.A. (1985). *Dialektı lebedinskix tatar-galkançev. (Kuu-kiji).* Moskva: "Nauka". (Баскаков. Н.А. (1985). Диалекты лебединских татар-галканцев (Куу-кижи). Москва: Наука.)

Bayramov, İ. (2002). *Gerbi Azerbaycanın Türk Menşeli Toponimleri.* Bakü: "Elm".

Bilgili Ali Sinan. (2004). *Osmanlı İran ve Azerbaycanı. 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarihi.* Erzurum.

Bilgin, M. (1999). *Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik tarihi Üzerine*. Trabzon tarihi. Trabzon: Bildiriler.

Budagov, B., Geybullayev, G. (1998). *Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*. Bakü: "Oğuz Eli".

Bünyadov Z., Memmedov H. (2001). *Nahçıvan Sancağının Müfessel Defteri.* Çevirenler Ziya Bünyadov ve Hüsameddin Memmedov. Bakü "Elm".

Bünyadov Z., Memmedov H. (1996). *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri.* Araştırma, Çevrinin Yazarları Ziya Bünyadov, Hüsameddin Memmedov. Bakı: "Elm".

Caferoğlu, A. (1995). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: TDKY.

Celalzade, M.Ç. *Tebakat ül-memalik fi derecat ül-mesalik*. İstanbul: Fatih Kütuphanesi N-4423.

Celilov, F.A.(1986). *Gedim Türk Etnonimleri.* AOP'ne hesr olunmuş konferans materiyelleri. Bakı: APİ.

Cerrahzade, M. *Revan Müharibesi Tarihçesi*. İstanbul Topkapı Kütuphanesi, Revan Köşkü. N-1290/3.

Cemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları.* 3 cildde, Ankara: TDKY: c. 3.

Çetinkaya, N. (1996). *Iğdır Tarihi* (tarih, yer adları, ve bazı oymaklar üzerine). İstanbul: TDAV.

Çikia, Marika. (1999).*Gürcistan Vilayeti'nin Mufassal Defterinde (1595) Kullanılan Öz Türkçe Adlar*. XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999), Ankara: TTKY. s. 374-353).

Demirçizade, E. (1979). *Azerbaycan edebi dilinin tarihi*. 1-ci hisse. Bakü: "Maarif".

Drevnetyurkskiy slovar. (1969). Akademiya Nauk SSSR, İYA. Leninqrad: "Nauka" (Древнетюркский словарь (1969).Академия Наук СССР, ИЯ. Ленинград: Наука).

Elekberli, A. (1994). *Gadim Türk-Oğuz Yurdu Ermenistan*. Bakü: "Sabah".

Elekberli A., Garagoyunlu E. (2016). *Türkmenşeli Ermeni Soyadları.* Bakü: "Gaya" neşriyatı.

Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı.* c. I Kitap, 3. Baskı. Ankara: TDKY.

Eyvazova, R. (1995). *Afganıstanda Türk Menşeli Toponimlər*. Bakü: "Elm".

Garamanlı, (Memmedov), H. (2000). *Gence-Garabağ eyaletinin müfessel defteri*. Bakü: "Şuşa".

Ganalanyan, A. (1941). *Abovyan ve Şifahi Edebiyyat*. Yerevan.

Gurbanov A. (1988). *Azerbaycan dilinin onomalogiyası*. Ali mekteb üçün vesait. Bakü: "Maarif".

Gurbanov A.(2019). *Azerbaycan onomalogiyasının esasları. cild 2.* Bakü*: Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası.*

Günaltay Ş. (1987). *Yakın Şark II Anadolu*. Ankara: TTKY.

Grousset R. (1981). *Bozkır İmperatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat

Hacıyeva, G. (2008). *Cenubi Azerbaycan Toponimleri*. Bakü: "Elm".

Hacıyeva, G. (2008).*Dilimiz, tarihimiz, yaddaşımız*. Bakü: "Araz".

Herodot Tarihi. (1991). Türkçeye çeviren Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitapevi.

İbrahimov, T. (1988). *Gaşgaylar.* Bakı: "Elm".

İplikçioğlu, B. (1994). *Eskiçağ Tarhinin Ana Hatları*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Kesrevi, A.(h.t1374 (m.t2005). *Zeban-e Tork-e der İran*. Tebriz. ص۷۸, (۱۳۸۴), احمد کسروی. زبان ترکی در ایران. تبریز,۲۰۰۵

Kırzıoğlu, F. (1993). *Osmanlılar'ın Kafkas - Elleri'ni Fethi (1451-1590).* Ankara: TTKB.

Kütükoğlu, (1993). B. *Osmanlı-İran Siyasi Münasibetleri (1578-1612).* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Langlois, V. (1869). *Collection des Historiens Anciens et Moderns de L'Armenie. Paris*. Librarie de Firmin-Didot.

Mahmud Kaşgarlı. (2013). "*Divanü Lüğat-it Türk".* Çeviren Besim Atalay. Birleştirilmiş birinci baskı. Ankara: TDKY.

Memmedov H.(Garamanlı). (2000). *Gence-Karabağ Eyaletinin Müfessel Defteri*. Bakü: "Şuşa" neşriyatı.

Memetov, A.O. (1994). *O Proisxojdenii Krımskix Tatar i İx Yazıka*. Kırım: Jurnal "Gasavet"

Memmedov R. (1977). *Nahçıvan şeherinin tarihi oçerki.* Bakü: "Elm".

Mustafayev, Ş. (2004). *Lori vilayetinin icmai defter*i. Ön söz, metnin tertibi, tercüme ve geydlrrin müellifı tarih elmleri namizedi Şahin Mustafayev Bakü: "Nurlan" neşriyatı..

Mustafayev, Ş. (2001). *Tiflis eyaletinin müfessel defteri (Borçalı ve Gazah 1728-ci il).* Bakü: "Pedaqogika".

Necefli, T. (2010). *Gence - Karabağ eyaletinin icmal defteri*. Bakü: "Çaşıoğlu" neşriyatı.

Nesirova Yahşıhanım. (2018). *Osmanlı Yönetimi Döneminde Urmiya'da Yaşamış Aşiretler: Afşarlar.* Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı/Issue: 1 – Sayfa / Page: 271-282.

Oranskiy, İ.M. (1963). *İranskie yazıki*. Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı. (Оранский И.М. (1963). Иранские языки. *М*оосква: Издательство Восточной Литературы, 1963. 204 с.)

Olmestead, A.T. (1923). *The Assyrians in Asia Minor*. England: Manchester, University Press.

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi* c.1., 2. Baskı. Ankara: TTKY.

Pigarev D.D. (1913). *Alfavitnıy ukazatel k pyativerstnoy karte Kavkaza*. Tiflis.

Sandaljiyan, L. (1917). *Historie Documentarie De l'Armenie I.* Rome.

Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. (2002). *Türk dillerinin mügayiseli tarihi grammatikası.* Bakü: "Səda".

Siharulidze, Y., (1998). Manvelişvili A. *Trabzon'dan Abhaziya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*. İstanbul: Sorun Yayınları.

Sinan U. (2017). *1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahısha'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine*. VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı/ Special Issue on Caucasia ISSN: 2149-9535 Sakarya: s. 557-635.

Stephannos, O. (1864). *Historie De la Sioune.* Saint-Petersbourg: Se trouve chez les commissionnaires de L'Académie linpériale des sciences.

Sumer, F. (2017). *Oğuzlar*. Nahçıvan: "Ecemi".

Süleymanoğlu, F. (2017). Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyesine Dair. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Cilt: IV, Sayı: XIII, Aralık /MM XVII, s. 199-212.

Şavrov, N.N. (1990). *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie: Predstoyaşaya Rasprodaja Muganui İnorodçam.* Baku: "Elm".

Şopen, İ.(1852). *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu ee Pisidineniya k Rossiyskoy İmperii*. Sanktpeterburgъ. V tipoqrafii İmperatrckoy Akademii Naukъ.1852.

Tellioğlu, İ. (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadenizde Türkler*. Trabzon: Serander Yayınları.

Toparlı Recep, Hanfi Vural, Recep Karaatlı (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDKY.

Toğan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitapevi.

AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNİN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİNİN TƏRKİBİNDƏ İŞLƏNMİŞ TOPONİMLƏRİN MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN İFADE BİRİMLERİNİN BİR PARÇASI OLARAK YER İSİMLERİNİN ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ

F.Ü.F.D. Giləxanım PAŞAYEVA*

Özət

Məlumdur ki, hər bir dilin frazeologiyası onun özünəməxsusluğunu göstərən amillərdən biridir, belə ki bu vahidlər hər bir xalqın təfəkkür tərzinə uyğun, özünəməxsus şəkildə formalaşır. Təsadüfi deyil ki, bəzi dilçilər onları etnoqrafik leksikaya aid etməyi daha düzgün hesab edirlər. Bu özünəməxsusluq türk dillərinin frzeologiyasını aktuallığını itirməyən sahələrdən biri kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Oğuz qrupu türk dillərindən biri olan Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin öyrənilməsi bu vahidlərin digər türk dilləri ilə qarşılaşdırılmalı şəkildə araşdırılması üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Məqalədə frazeoloji vahidlərin məna xüsusiyyətləri əsasında aparılan tematik təsnifata əsasən tərkibində toponimlər işlənmiş frazeoloji vahidlər tədqiqata cəlb olunmuş, bu toponimlərin frazeoloji vahid kontekstində ifadə etiyi məna xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, yer adları frazeoloji vahidlərin tərkibində toponim əsasında yaranan mənanı əks etdirir. Toponimin yaratdığı assosiasiyalar əsasında qazanılmış yeni məna frazeoloji vahidlərdə əlavə semantik çalarlar ifadə edir. Məqalədə Azərbaycan frazeologiyasında qeydə alınmış toponimlər ərazi baxımından da qruplaşdırılmışdır (Azərbaycan ərazisində yerləşən və Azərbaycan ərazisində yerləşməyən).

Açar sözlər: *toponimlər, frazeoloji vahidlərdə toponimlərin məna xüsusiyyətləri, toponim əsasında yaranan məna, frazeoloji vahidlərdə Azərbaycan toponimləri, frazeoloji vahidlərdə* Azərbaycana aid olmayan toponimlər, kalka edilmiş frazeoloji vahidlər

Özet

Deyimsel birimler her milletin düşünce tarzına göre özgün bir şekilde oluşturulduğundan, her dilin anlatım biçiminin de özgünlüğünü gösteren etkenlerden biri olduğu bilinmektedir. Bazı dilbilimcilerin onları etnografik sözlüğe ait etmenin daha doğru olduğunu düşünmeleri tesadüf değildir. Bu özellik, Türk dillerinin anlatım biçimini geçerliliğini kaybetmemiş alanlardan biri olarak değerlendirmemizi sağlar. Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan türkçesinin ifade birimlerinin araştırılması, bu birimlerin diğer Türk dilleriyle karşılaştırılabilecek şekilde incelenmesine kaynak olabilir. Makale, deyimsel birimlerin anlambilimsel özelliklerine göre tematik sınıflandırmaya dayalı olarak yer isimli deyimsel birimleri ele alır, bu yer isimlerinin deyimsel birim

* Bakı Slavyan Universiteti, Ev ünvanı: Bakı şəh., H.Seyidzadə küç.31, m.42, gilexanimpashayeva@gmail.com

bağlamında ifade edilen anlamsal özellikleri incelenir. Yer adlarının, deyimsel birimlerdeki toponimler temelinde oluşturulan anlamı yansıttığı bulunmuştur. Toponim tarafından oluşturulan ilişkilendirmeler temelinde kazanılan yeni anlam, ifade birimlerinde ek anlamsal gölgeleri ifade eder. Makalede, Azerbaycan deyimlerinde kayıtlı yer isimleri bölge olarak da gruplandırılmıştır (Azerbaycan topraklarına ait ve Azerbaycan topraklarına ait olmayan).
Anahtar kelimeler: *toponimler, deyimsel birimlerde yer adlarının anlamsal özellikleri, yer adlarına dayalı anlam, ifade birimlerinde Azerbaycana ait toponimler, ifade birimlerinde Azerbaycan'a ait olmayan toponimler, deyimsel taklit*

Frazeoloji birləşmələr forma və məzmun etibarilə maraq doğuran və daim dilçilərin müzakirə obyekti olan dil vahidləridir. Dilçilikdə frazeoloji birləşmə, frazeoloji vahid, ibarə, idiom və s. kimi adlar altında öyrənilən bu dil vahidləri mürəkkəb məna əlaqəsi əsasında yaranmışdır, belə ki, frazeoloji birləşməni təşkil edən sözlər müxtəlif semantik dəyişiliklərə uğrayaraq əlaqələnmiş, bir bütövə, vəhdətə çevrilmişdir. Bu baxımdan bu dil vahidlərinin digər dilə tərcüməsində çətinliklər yaranır. Buna görə də onları etnoqrafik leksikaya aid etmək daha düzgün olardı.

Dilçilikdə frazeoloji birləşmələrin müxtəlif təsnifat prinsipləri mövcuddur. Frazeoloji vahidlərin məna xüsusiyyətləri əsasında təsnifatında tematik təsnifata da yer verilir. Tematik təsnifata görə somatik frazeoloji vahidlər, zoofrazeologizmlər, fitofrazeologizmlər, dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər, adət və mərasim adlarını bildirən frazeoloji vahidlər, metereoloji və astronomik frazeoloji vahidlər, alqış və qarğış xarakterli frazeoloji vahidlərə bölünür (Mirzəliyeva, 2009, s. 84). Fikrimizcə, tematik təsnifata onomastik vahidlərlə bağlı frazeoloji vahidləri də əlavə etmək və zoofrazeologizmlər və fitofrazeologizmləri, astronomik frazeologizmləri də onomastik vahidlərlə bağlı frazeoloji vahidlər başlığı altında birləşdirmək olar.

Məlumdur ki, onomastik vahidlərə antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktemotonimlər aiddir. Dilimizdə tərkibində belə vahidlər işlənən bir sıra frazeoloji vahidlər vardır. Toponimlərin frazeoloji vahid tərkibində işlənməsi onun məna xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, toponimlərin mənası haqqında dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu fikirlər əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir: antisemantik və semantik konsepsiyalar. Birinci mülahizəyə görə, toponimlər xüsusi mənaya malik olmayan, sadəcə adlandırdığı yerin "etiketi", ünvanı rolunu oynayan vahidlərdir, həmin ərazinin koordinatının sözlə ifadəsidir (A.A.Reformatski, O.S. Axmanova, N.İ.Tolstoy, O.Funke və s.). Başqa bir mülahizəyə görə isə toponimlər də digər dil vahidləri kimi mənaya malikdir. Lakin bu mənanın hansı formada təzahür etməsi haqqında fikir ayrılıqları vardır. Bəzi dilçilər (O. Yespersen, A.V.Superenskaya, V.İ.Bolotov və s.) sinxron planda toponimlərin yalnız nitq şəraitində, kontekst daxilində leksik məna bildirdiyini, digərləri isə

(L.V.Şerba, V.A.Nikonov, L.M.Şetinin və s.) onların həm dildə, həm də nitqdə leksik mənaya malik olduğunu vurğulamışlar.

Toponimlərin məna baxımından toponimdən əvvəlki, sırf toponimik və toponimdən yaranan məna xüsusiyyətlərinin olması fikrini əsas götürərək (Nikonov, 1965, s. 57-61) deyə bilərik ki, frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənməsi onların toponim əsasında yaranan və əlavə semantik çalar ifadə edən mənası ilə bağlıdır. Belə ki, toponimdən əvvəlki məna toponimin yarandığı sözün mənasıdır, toponimin etimologiyası deməkdir. Bu məna çox zaman xüsusi etimoloji araşdırmalar nəticəsində müəyyənəşdirilir. Sırf toponimik məna toponimin nitqdə ifadə etdiyi mənadır, yəni o artıq müəyyən mənaya malik söz kimi deyil, hər hansı bir yerin adı kimi başa düşülür. Toponimdən yaranan əlavə mənalar isə bu toponimin yaratdığı assosiasiyalar əsasında qazanılmış yeni mənadır. Bu assosiasiyalar ya toponimin aid olduğu ərazinin xüsusiyyətləri, ya buradakı sosial-ictimai münasibətlər, ya da bu yerdə baş vermiş hər hansı hadisə ilə bağlı formalaşır. Əslində, bu məna xüsusiyyətləri bütün onomastik vahidlərə aid edilə bilər. Məs.: müasir dildə ümumi söz kimi işlənən *ilham, arzu, uğur, dəniz* kimi sözlər şəxs adı bildirdikdə biz həmin sözün ilkin mənasını deyil, hər hansı şəxsləri nəzərdə tuturuq və bu adlarla bağlı assosiasiyalar da məhz həmin şəxslərlə əlaqəli olur. Bütün şəxs adlarının, o cümlədən toponimlərin ilkin mənası vardır, bu sözlər bəzən müasir dil baxımından mənasını saxlasa da, bəzən bu məna xüsusi araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirilə bilir.

Toponimlər də şəxs adları kimi, frazeoloji vahidin tərkibində sonradan qazandığı digər mənaya uyğun işlədilir. Məsələn, *Bakı küləyi kimi olmaq* ifadəsi "hərdəmxəyal, dəmdəki olmaq" mənasında işlənir. Bu frazeoloji birləşmədə Bakı sözünün ifadə etdiyi mənanın onun ilkin mənası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu ifadə məhz Bakının iqlim şəraitinin yaratdığı məna assosiasiyası əsasında yaranmışdır. Məlumdur ki, Bakı küləyi tez-tez istiqamətini dəyişir. Küləyin bu xüsusiyyəti bənzətmə yolu ilə tez-tez fikir dəyişdirən adamın üzərinə köçürülmüşdür. Məhz bu baxımdan toponimlərlə bağlı yaranmış frazeoloji birləşmələr milli kaloriti ilə seçilir, yalnız dil daşıyıcısının və ya həmin əraziyə bələd insanın təfəkküründə müəyyən assosiasiyalar yarada bilir və bu əlavə mənanı bilmədən frazeoloji vahidin mənasını anlamaq da mümkün olmur. Bu milli və yerli kalorit, əsasən, tərcümə sahəsində çətinliklər yaradır. Bəzən belə birləşmələrin digər dillərdə qarşılığı olur. Qarşılıq olmadığı təqdirdə hərfi tərcümə də (kalka üsulu ilə) mümkündür. Bu yolla müxtəlif dillərdən bir-birinə bir sıra frazeoloji birləşmələr keçmişdir. Lakin belə birləşmələrin işləndiyi kontekstdə izaha ehtiyac duyulur. Məs.: Rus dilindən kalka edilmiş "Tulaya öz samovarı ilə getmək" ifadəsi Azərbaycan türkcəsində danışanlara aydın deyildir, əlavə izaha ehtiyac vardır. Bu ifadənin qarşılığı kimi dilimizdə *meşəyə odunla getmək*, və ya *Zirəni Kirmana aparır, nöyütü Bakıya* frazeoloji vahidləri işlənir.

Azərbaycan dilində tərkibində toponim olan frazeoloji birləşmələri bir neçə cür qruplaşdırmaq olar: milli səciyyə daşıyan frazeoloji birləşmələr, kalka edilmiş frazeoloji birləşmələr, tərkibində Azərbaycan ərazisinə aid toponimlər işlənmiş frazeoloji birləşmələr, tərkibində Azərbaycan ərazisinə aid olmayan toponimlər işlənmiş frazeoloji birləşmələr.

Milli səciyyə daşıyan frazeoloji birləşmələr sadə xalq dilinə, məişət üslubuna yaxındır və daha geniş kütlə tərəfindən işlədilir. Kalka edilmiş frazeoloji birləşmələr isə, əsasən, publistik üslubla, siyasi sfera ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, belə frazeoloji vahidlər rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn: *Avropaya pəncərə* (Qərb dünyasına inteqrasiya etmək, Avropa ilə ayaqlaşmağı, müasirləşməyi, dünya ilə əlaqələri genişləndirmək), *Çin səddi ilə əhatələnmək* (xarici təsirlərdən tamamilə təcrid olmaq, *keçilməz maneə, dəf olunmayan əngəl),* (Altaylı, 2005, s. 156), *Sizif əməyi* (əzablı, məşəqqətli, nəticəsi olmayan bir iş), *Sparta həyatı (*olduqca sərt qanunlara, bərabərliyə və sadə yaşayış qaydalarına əsaslanan həyat tərzi), *Varfolomey gecəsi* (Müqavimətə gücü çatmayan günahsız insanların kütləvi şəkildə qətlə yetirildiyini bildirən ifadə) və s. frazeoloji birləşmələri misal göstərmək olar.

Amerika açmaq ifadəsi də rus dilindən kalka edilmişdir. Çoxdan və hamıya məlum olan bir həqiqəti, hadisəni, məsələni yenilik kimi təqdim etmək istəyənlərə qarşı istehza və kinayə ilə işlədilən ifadədir. Bu frazeoloji vahid "özündən Amerika açmaq" şəklində "nəyisə uydurmaq" mənasında da işlənir. Nümunəyə diqqət edək: *Hadisələrin şiddətini artırmaq üçün müəllif istəsə bir az da dərinə gedə bilərdi; personajın ayaqları altından daş çəkmək yazıçı qələmində tire çəkmək kimi suiçimlik bir işdi. Lakin o, niyəsə bütün bunları etmir, özündən təzə Amerika açır, süjeti qəstən qəlizləşdirməyə çalışır, lüzumsuz, cəncəl üsullara əl atır.*

Bu ifadə digər kalka edilmiş ifadələrdən işlənmə tezliyinə görə seçilir. Belə ki, milli səciyyə daşıyan frazeoloji birləşmələr kimi, məişət üslubunda tez-tez işlənir.

İfadə Amerika qitəsinin kəşfi ilə əlaqədar yaranıb yayılmışdır.

Tarixdən bəllidir ki, Hindistana ən yaxın dəniz yolunu tapmaq məqsədilə səyahətə çıxmış Xristofor Kolumb (1451–1506) tam təsadüf nəticəsində 1492-ci ildə Amerika qitəsini kəşf etmişdi. Gəmilər Amerika torpağına yan aldıqda o, Hindistanın şərq sahillərinə çatdığını güman etmişdi. Bunun nəticəsidir ki, ölkənin yerli əhalisinə hindu deyilir.

Amerika qitəsi, əslində, Kolumbdan çox-çox əvvəl bir sıra xalqlara məlum olmuşdur. İrlandiyalılar 565-ci ildən, Skandinaviya xalqları X əsrdən Amerikanı tanıyırdılar. Çinlilər isə daha qədimlərdə bu torpağı kəşf etmişdilər. Bütün bunlara baxmayaraq Amerika qitəsi nə Kolumbun, nə də başqa dənizçilərin adı ilə deyil, Yeni dünyaya (əvvəllər Amerika qitəsi belə adlandırılırdı) bir neçə

dəfə səyahət edən Ameriqo Vespuççinin (1451–1512) adı ilə adlandırılmışdır. Florensiyalı dənizçi Ameriqo Vespuççi ilk dəfə 1499-cu ildə oraya getmiş və vətənə qayıtdıqdan sonra ayaq basdığı yerlərin Hindistan yox, yeni qitə olduğunu bildirmişdir. Coğrafiyaçılar dərnəyi 1507-ci ildə həmin torpağı «Ameriqo torpağı» adlandırmağı qərara almışdı.

Nəhayət, tarix elmi son illər belə bir ehtimal irəli sürür ki, Amerika qitəsinə insanlar ilk dəfə iyirmi min il əvvəl Asiyadan gedib çıxmışlar. O zaman Amerika ilə Asiya arasında quru torpaq yol varmış, sonralar bu torpaq çökmüş və Beringq boğazı meydana gəlmişdir (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler)

Milli səciyyə daşıyan frazeoloji birləşmələrdən bəzilərini nəzərdən keçirək:

Ağamməd Bakıdan gəlir – Bu məsəl Şamaxının Göylər kəndində Nəzakət xanım tərəfindən söylənmişdir. Bir nəfər Ağəmməd adı kişi Bakıda yaşayan oğlunun yanına gedir. Kəndə qayıdanda həm üst-başı, həm də ədası dəyişmiş olur. Bundan sonra adamlar az vaxt içində rəftarını, münasibətini dəyişən adamlara bu sözü deyirlər (Türk dey. S. 44).

Şamaxıda danışır, Bakıda eşidilir. (Vəliyeva, 2006, s. 718) – çox bərkdən danışan adam haqqında. Məlumdur ki, Bakı və Şamaxı arasında kifayət qədər məsafə vardır. Burada fikir mübaliğə (hiperbola) yolu ilə çatdırılmışdır.

Bakı küləyi kimi olmaq - "hərdəmxəyal, dəmdəki olmaq" mənasında. Bakı küləyinin dəyişkən olmasından qaynaqlanır.

Zirəni Kirmana aparır, nöyütü Bakıya - "bir şeyin bol olduğu yerə həmin şeydən aparmaq; bir yerə gedərkən nəyi isə özünə artıq yük eləmək" mənasında işlənir. Kirman hazırda İranın qərbində şəhərdir və bu ərazi tarixən zirə bitkisi yetişdirilən yerdir. Zirə növlərindən biri də Kirman zirəsi adı ilə tanınır. "Nöyüt" – neft sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Bakı neftlə zəngin bir şəhərdir. Neftlə zəngin bir yerə də özü ilə neft aparmaq artıq əziyyətdir. Bu frazeoloji birləşmənin qarşılığı kimi *Tulaya öz samovarı ilə getmək; meşəyə adunla getmək* birləşmələri də işlənir.

Başına Şamın müsibətini gətirmək - əzab vermək, ağır sıxıntı və əziyyətə salmaq; ~ başına oyun açmaq (gətirmək), başına tənbəki oyunu açmaq, başına tərs dəyirman çevirmək, başına iş açmaq. Bu birləşmənin tərkibindəki Şam toponimi Azərbaycan ərazisinə aid deyil. Şam və ya Dəməşq adlandırılan bu şəhər hazırda Suriya ərazisində yerləşir. Bu ifadə 680-ci ilin məhərrəm ayında bu günkü Kərbəla şəhəri yaxınlığında İslam peyğəmbəri Məhəmmədin nəvəsi Hüseyn ibn Əli ilə Əməvi xəlifəsi I Yezid arasında baş vermiş döyüş Kərbəla faciəsi ilə bağlı yaranıb. Kərbəla döyüşündən sonra Hüseyn və adamları öldürülür, onun karvanından qalan 12 nəfər (bəzi mənbələrdə 14, və ya 5) əsir götürülür və Şam şəhərinə aparılır. Bu əsirlərdən biri İmam Səccadın yazdıqlarına görə, Şam şəhərində onlar daha böyük müsibətlə rastlaşırlar.

Əsirləri çalıb-oynayan izdiham qarşılayır, əsir xanımların gözü qarşısında şəhid başları ilə oynayır, başlar dəvələrin ayaqları altında qalır, şəhər qadınları onların üzərinə su və od tökür və s. ağır işgəncələr verirdilər. Buna görə də Şam müsibəti Kərbəlanın ən çətin müsibətlərindəndir.

Burda vurar qılıncı, Hələbdə (Bağdadda) oynar ucu - birisinin böyük səlahiyyət və nüfuz sahibi olduğunu bildirən ifadə. Hələb hazırki Suriya, Bağdad isə İraq ərazisində yerləşən şəhərdir.

Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə - başqaları üzərində ağalıq, mənəm-mənəmlik edən, heç kəslə razılaşmayan, heç kimi bəyənməyən, öz bildiyindən əl çəkməyən təkəbbürlü adamlara münasibətdə istehza ilə işlədilən ifadə.

Bağdad xəlifələrinin acınacaqlı taleyinə işarə olan bu ifadənin yaranması konkret tarixi faktlara əsaslanır.

Məlum olduğu kimi, X əsrin əvvəllərindən başlayaraq xilafət üstündə gedən mübarizələr nəticəsində bəzi xəlifələr hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır, cəzalandırılırdı. Çox hallarda ən ağır cəza kimi gözləri çıxarılırdı. Belə ağır cəzaya məruz qalmış ilk xəlifə taxtdan salındıqdan sonra kor edilmiş əl-Qahir idi. O, könüllü surətdə taxtdan əl çəkmədiyi üçün kor edilmiş və 17 il dilənçi vəziyyətində yaşamışdı. Xəlifə əl-Mütəkki isə kor ediləndən sonra 24 il yaşamışdı. Ondan sonra taxta çıxmış xəlifə əl-Müstəqfinin də gözləri çıxarılmışdı. Bəzi kor xəlifələr düşdükləri ağır vəziyyətə baxmayaraq hakimiyyətə qayıtmaq ümidlərini itirmirdi. Təbii ki, onların mənasız inadkarlığı gülüşlə qarşılanırdı. Bu frazeoloji vahidin istehza məqamında işlənməsi də buradan qaynaqlanır (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler)

Ənzəli yemişi - sırtıq, yapışdığından əl çəkməyən, itmilçəyi. Ənzəli hazırda İranda Xəzər dənizi sahilində şəhərdir (Əsədova, 2016, s. 195).

Ənzəli balqabağı – bacarıqsız insan haqqında deyilən ifadə (Heqqi, 2005, s. 236). Məsələn: Bilə-bilə rolu eləsinə verir ki, o da səhnəyə çıxdıqda Ənzəli balqabağına dönüb qalsın.

Mazandaran çaqqalı - ikiüzlü, satqın, riyakar və yaramaz adam haqqında işlədilən ifadə. Qeyd edəki ki, Mazandaran İranın şimalında Xəzər dənizinin cənub sahilində şəhərdir.

İfadə Firdovsinin «Şahnamə» əsərindən qaynaqlanır. Bu əsərdə göstərilir ki, Mazandaran ölkəsində hakim olan Ağ div onun üstünə gedən Keykavusu öz qoşunu ilə birlikdə kor etmişdi. Ağ divi yalnız Rüstəm-Zal təkbətək döyüşdə məğlub edə bilmişdi. Rüstəmin gəlməsinə qədər isə Mazandaran və onun ətrafında külli miqdarda insan Ağ divin əlində həlak olmuşdu, bunları basdıran da yox idi. Basdırılmayan meyitlər ətrafdakı çaqqallara yem olurdu. Odur ki Mazandaran çaqqalı ən iyrənc, murdar çaqqal hesab olunur.

Özlüyündə «çaqqal» sözünün məcazi mənası bir çox mənfi keyfiyyətləri (qorxaqlıq, murdarlıq, ikiüzlülük, satqınlıq) təcəssüm etdirən varlıq deməkdirsə,

bu keyfiyyətlər «Mazandaran çaqqalı» ifadəsində daha da şiddətləndirilmiş olur. Bu ifadə «hamıya it hürər, bizə Mazandaran çaqqalı», «Mazandaranda çaqqal az idi, biri də gəmiylə gəldi» (bu ifadə eşşəyə də aid edilir) deyimlərinin tərkibində işlədilir. (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler)

Aləmə it hürəndə bizə də Mazandaran çaqqalı hürər – "bizə həmişə səfeh adamlar rast gəlir" mənasında işlədilir (Heqqi, 2005, 60).

Ana kimi yar olmaz, Bağdad kimi diyar- "ana kimi yar, vətən kimi diyar olmaz" şəklində də işlənir. Bu ata sözü türklərin Orta Şərqdə hakimiyyəti, Bağdadın bir türk şəhəri olması zamanının yadigarıdır. (T.d. 64)

Anbar şirindən qaçdı Kərbəla şirinə - "sözünün mənasını bilməmək, alaqəsiz sözlər danışmaq" mənası bildirir. (Heqqi, 2005, s. 65)

Eynalı qızılıdır – "gəliri xərcini ödəmir" mənasında işlənir. 1083-cü ildə Təbrizdə olan Şarden deyir: «Eynalı qızılıdır, bir tümən qoyan, 9 qıan götürül'». (Heqqi, 2005, s. 219)

İgid ya Heratda, ya yer altda - Türk ənənəsində döyüşdə olmaq böyük şərəf sayılır. Deyim Heratın türklərin əlində olduğu dövrə aiddir. (Heqqi, 2005, s.298)

Kefim Mavərənnəhr havası çalır - kefi çox kök olmaq (Heqqi, 2005, s. 317)

Yaxşı başlamısan Mavərənnəhri - qarğış, dedi- qodu başlamaq (Heqqi, 2005, s. 498)

Qırğı Şirvanı aşdı - fürsət əldən getdi, daha zamanı gəlincə gözləmək lazımdır. Kəriminin "Divane-xatirate-rəngarəng" əsərində bu şəkildə işlənmişdir: Ta düşə fürsəti- cübrani xəta bir də ələ Bu məsəldir: görərük qırğı aşar Şirvanı ha.. (Heqqi, 2005, s. 366).

Məkkədən gələn mən, xəbər gətirən sən - bir məlumatı, xəbəri daha dərindən bilən adam deyil, bir başqası söyləyərkən işlədilən ifadə; ~ həcdən gələn mən, xəbər verən bu. Yalandan söz uyduran adamlar haqqında da deyilir. Süleyman Rəhimovun dilində işlənmiş nümunə: - Yox, oğul, mən nə biləcəyəm? -dedi. Məkkədən gələn sən, xəbər verən mən?

Məkkədən gözü palçıqlı gəlmək - özünü başqalarından üstün tutan, iddialı adam haqqında deyilən ifadədir (Heqqi, 2005, s. 393).

Muğan Muğan olsa, bir qoyuna iki quzu -Muğan Muğan olmasa, nə qoyun nə quzu - iş əgər uğurlu gətirsə, vardövlət başdan aşar. Əgər gətirməsə əldə olan da gedər. Muğan seçmək - ən pisini seçmək mənasında işlənmişdir (Heqqi, 2005, s. 400).

Niyə Urmiya oraqçısı kimi başımın üstünü kəsmisən? – iş almaq üçün təkid edən adamlar üçün işlədilən ifadədir. *Nə Urmiya biçinçisi kimi oraq götürmüsən?* variantında da rast gəlinir.(Heqqi, 2005, s. 405) Keçmişdə Ordubad Təbriz varlılarının yaylağı olub, buna görə də hər sahədə inkişaf

etmişdi. Başqa yerlərdən, o cümlədən Urmiyadan oraya işçilər gedərdi (Heqqi, 2005, s. 406). Bu deyim də o dövrlə bağlı yaranmışdır.

Şorakənddə eşşək tapılmışdı, qalmışdı erkək, dişisi - bir yerdə ki, əsas lazım olan şey tapılmır, başqa xırda şeyləri soruşmaq mənasızdır. Şorakənd – Cənubi Azərbaycanda susuz bir yer, məhsul verməyən obadır (Heqqi, 2005, s. 463).

Ərdəbildə yel əsib, qoz tökülüb- başqa yerə şirnikib öz yerini, vətənin tərk edən adamlara deyilir.

Yevlax qaraçısı - Bu ifadə Azərbaycanın Yevlax rayonunda məskunlaşan qaraçılar və onların həyat tərzinə müvafiq olaraq yaranmışdır və semantik əsasında "üstü- başı tör-töküntü, acgöz, hər gördüyündən pay uman adam" mənası durur.

Mərənd ölüsü - iricüssəli, lakin tənbəl, oturduğu yerdən tərpənmək istəməyən adam haqqında işlədilən ifadə. İfadə XIX əsrdə Cənubi Azərbaycandakı Mərənd şəhərində baş vermiş kütləvi epidemiya dövründə yaranmışdır. Mərənd Təbriz–Culfa yolu üzərində salınmış kiçik bir şəhərdir. XIX əsrdə bura kənd hesab olunurdu. İranın bir çox başqa əyalətləri kimi Mərənddə də XIX əsrdə çox acınacaqlı sosial-iqtisadi vəziyyət hökm sürür, aclıq, çiçək, qızdırma xəstəliyi üzündən əhali dəhşətli surətdə qırılırdı. Bəzən ölüləri dəfn edib çatdırmaq mümkün olmur, meyitlər küçələrdə tökülüb qalırdı. İfadə tarixin bu kədərli dövrü ilə əlaqədar məşhurlaşmışdır (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler)

Mərənd ölüsünə dönmək - iri cüssəli, sağlam, lakin tənbəl, oturduğu yerdən tərpənmək istəməyən adam haqqında işlədilən ifadə.

Şamaxı batan kimi batmaq - işi düz gətirməmək, vəziyyəti ağırlaşmaq, iflasa uğramaq. İfadə seysmoloji baxımdan həssas olan Şamaxıda tarixən baş vermiş zəlzələ və dağıntılarla bağlı yaranmışdır. Bu ifadə *Aşqabad batan kimi batmaq* şəklində də işlənir.

Şamaxı və onun ətraf rayonları tarixboyu tez-tez zəlzələlər baş verən ərazilər olmuşdur. Çox-çox qədimlərdən bəri güclü zəlzələlər nəticəsində burada tez-tez böyük dağıntılar baş vermişdir. İlk dəfə 1192-ci ildə güclü zəlzələ Şamaxını dağıtmışdı. Bundan sonra dəfələrlə dağıdıcı zəlzələr olmuş və minlərlə insan ölmüşdü. Sonuncu dəfə 1902-ci il fevralın 13-də dağıdıcı zəlzələdə şəhərə çox böyük ziyan dəymişdi. O zamanlar 27 minə qədər əhalisi olan Şamaxı yerləyeksan olmuş, şəhər ətrafındakı 30 kənddə də dağıntılar baş vermişdi. Bütün bunlar həmin ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler.)

Yeri(n) Salyandır – "daha dərd-sərdən azad olmusan, dünya qayğısı çəkməyəcəksən" mənasında istehza ilə işlədilən ifadədir. İfadə XX əsrin əvvəllərində Salyanda tikilmiş həbsxanada dustaqların vəziyyəti ilə bağlı meydana çıxmışdır. Keçən əsrin əvvəllərində Salyanda mövcud olan

həbsxanaya cənub bölgəsi tərəfdən tutulanları salırdılar. Həbsxananın özəlliyi onda idi ki, dustaqlar burada gözdən-könüldən uzaq bir məkan kimi haqlarında məhkəmə qərarı olmadan həbsdə yatır və talelərinin necə olacağını bilmirdilər. İfadənin kinayəli məcazi mənası da bu keçmiş həyat tərzi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler).

Aranda buğdadan olmaq, Bağdadda xurmadan – aranda tutdan olmaq, dağda (yaylaqda) qovutdan (quruddan) – daha yaxşı bir şey əldə etmək uğruna əlindəkilərini də itirmək (Altaylı, 2005, s. 61).

Bağdad təmbəli – çox təmbəl, heç bir işi sevməyən insan (Altaylı, 2005, s. 80)

Ərdəbil bir şəhərdir, hər kəs öz vəkili- ümumi, vahid bir hakimiyyətə və ya ümumiyyətlə, başqasına tabe olmamağı, etina etməməyi bildirən ifadə. İfadə orta əsrlərdə yaranıb və Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Ərdəbilin adı ilə bağlıdır. Savalan dağı yaxınlığında gözəl bir vahədə salınmış Ərdəbil şəhəri XVI əsrdə bütün İranın, sonralar isə (ta XIX əsrə qədər) eyniadlı xanlığın mərkəzi olmuşdur. Səfəvilər sülaləsinin banisi olan Şeyx Səfinin XV əsrdə tikilmış məqbərəsi də bu şəhərdədir. İfadə də məhz Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə yaranmışdır. XV–XVI əsrlərdə Ərdəbilə toplanmış qızılbaşlar faktik olaraq dövlət hakimiyyətinə tabe olmayıb müstəqil hərəkət edirdilər. Yəni hər kəs öz vəkili idi. İfadə Cənubi Azərbaycanda qarma-qarışıqlığı, xaosu, hakimiyyətsizliyi bildirmək məqsədilə tez-tez işlənir (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler)

Həştərxan xoruzu- adətən, lovğa, təkəbbürlü, özünü çəkən adamlar haqqında işlədilən ifadə. İfadə hindxoruzu və ya hindtoyuğuna bənzəyən quşun hirsli vəziyyətdəki görünüşü ilə bağlı yaranıb yayılmışdır. Nəyə görə məhz Həştərxan xoruzu? Müşahidələr göstərir ki, bu quş hər hansı davranışdan çox tez hirslənir və bu zaman onun lələkləri qalxır, pipiyi uzanır və sallanır, başı, boyun nahiyəsi qızarır və göyərir. Bəzən hirsli, əsəbi adama da istehza ilə «Həştərxan xoruzu» deyilməsi məhz buradan qaynaqlanır. İfadə Azərbaycan dilində XIX əsrdən işlənməkdədir. Bu quş Azərbaycana dəniz yolu ilə Həştərxandan gətirildiyi üçün «Həştərxan xoruzu» adlandırılmışdır (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler).

İran-Turan məsələsi - Şərti coğrafi məkanı və tarixən bu coğrafiyada məskən salmış xalqların münasibətlərini əks etdirən ifadə. Əsasən, poetik-romantik assosiasiya doğuran bu ifadə Firdovsinin məşhur «Şahnamə» əsərindən sonra yayılmışdır. Əsərdə əfsanəvi Turan ölkəsi ilə aparılan müharibələr təsvir olunur. Vaxtilə Fəridun adlı padşah çox böyük bir ərazidə hökmranlıq edirdi. O qocaldıqda öz torpaqlarını üç oğlu arasında bölür. Ölkənin qərbini Sarma, şərqini Tura verib mərkəzi hissəni oğlu İrəcə bağışlamışdı. Sonralar Sarmın ölkəsi Sarmatiya, Turun ölkəsi Turan adlanıb, İrəcin məmləkətinə İran deyilməyə başlamışdı. Lakin Tur daha yaxşı yerlərə

yiyələnmiş qardaşı İrəcin başını kəsib atası Fəriduna göndərmişdi. Sonra İrəcin nəvəsi babasının intiqamını almışdı: bu dəfə zavallı Fəriduna ikinci oğlu Turun başını kəsib göndərmişdilər. Fəridun düşmənçilik edən tərəfləri barışdıra bilməmişdi. Beləliklə, nəsillər dəyişir, amma müharibələrin arası kəsilmirdi.

Prof. M.Adilova görə, İran-Turan müharibəsi, əslində, zərdüştilikdəki Xeyirlə Şərin mübarizəsinin əyani əksi idi. Əsərdə adı keçən «tur»(lar) islamın qələbəsindən sonra gələn «türk»(lər)lə eyniləşdirilmişdir. Tədqiqatçılar «türk» sözünün kökünü «tur» şəklində bərpa edirlər, buradakı «-k» ünsürünü isə cəm şəkilçisi sayırlar. «Tur» sözü Orta Asiyada olan qədim türklərin toteminin adıdır. «Turan» (turan) sözü də, əslində, mənaca «türk» sözünə bərabərdir. Burada da «-an» ünsürü cəmlik anlayışını bildirir. «Tur» sözü «Avesta»da bir neçə yerdə «Tura» şəklində işlədilmişdir. Burada Tura xalqından bəhs olunur.

Hazırda da dilimizdə «Turan» sözü konkret bir yerin, ərazinin adı kimi deyil, şərti mənada işlənir (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler).

İsfahan lotusu - Çox bic, hiyləgər, fırıldaqçı, vələdüzzina adam haqqında işlədilən ifadə. İfadənin yaranması Şah Abbasın hakimiyyəti illərində İsfahan şəhərinin paytaxta çevrilməsi, həm ərazi, həm də iqtisadi-siyasi cəhətdən böyüməsi ilə əlaqədardır. Orta əsrlərdə şəhərlərin böyüməsi ilə əlaqədar kəmfürsət, hiyləgər və fırıldaqçı ünsürlərin çoxalmasına da müəyyən şərait yaranırdı. Bu ünsürlər İsfahan paytaxt olduqdan sonra onun ətraf mahallarına yayılaraq yerli türklərə daha çox əziyyətlər verirdilər, xalqı çapıb-talayırdılar. Digər tərəfdən uzun zamanlardan bəri dövlət mərkəzi olan Təbrizin saray adamları tərəfindən nüfuzdan salınması, mərkəzin fars şəhəri İsfahana köçürülməsi Azərbaycan xalqının Şah Abbas üsuli-idarəsinə nifrətini getdikcə artırırdı. Odur ki xalqın Şah Abbasa, onun sarayı yerləşən İsfahana mənfi münasibətini bildirən bu ifadə hələ o zamanlar çox geniş şəkildə yayılmışdı (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler).

Kufə əhli - etibarsız, sözündən dönən, vəfasız adamlar haqqında işlədilən ifadə. İfadə İmam Əlinin bu şəhərdə öldürülməsindən sonra yayılmışdır. Bəzən «Kufə xalqı», «Kufə camaatı» da deyilir. Kufə İraqın ən məşhur və böyük şəhərlərindən biridir, bir zaman Ərəb xilafətinin mərkəzi olmuşdur. Dini rəvayətlərə görə, İmam Əli Kufənin bir məscidində öldürülmüşdür. Ona kömək edəcəklərinə vəd verən kufəlilər sonralar öz sözlərinə əməl etməmiş, vədə xilaf çıxmışlar (https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler).

Duanı biz elədik, yağış Qaradağa (Qarabağa) yağdı - əziyyətini biz çəkdik, bəhrəsini başqaları gördü, səfasını başqaları çəkdi (Heqqi, 2005, s. 210).

Həşdərxan bezi kimi nə enə yarıyar, nə boya – işəyaramaz adam haqqında deyilən ifadədir (Altaylı,2005, s. 280)

Ədəbiyyat

Altaylı S. (2005). Azerbaycan türkçesi deyimler sözlüğü. Ankara: Prestij

Behruz Həqqi (2005). Türk deyimləri. Bakı: Nurlan

Əsədova N. (2016). I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş "Türkoloji Elmi-Mədəni Hərəkatda Ortaq Dəyərlər Və Yeni Çağırışlar" mövzusunda Beynəlxalq konfransın MATERİALLARI (II hissə). Bakı: Elm və təhsil, 193-195

Məhərrəmli Q., İsmayılov R. (2018). Azərbaycan Dilinin Frazeologiya Lüğəti. Bakı: Altunkitab

Məhərrəmli Q., İsmayılov R. (2019). Məsəllər və deyimlər. Bakı, Altunkitab, 2021 https://www.azleks.az/dictionaries/22/meseller-deyimler

Mirzəliyeva M. (2009). Türk dillərinin frazeologiyası. II cild. Bakı, Nurlan

Vəliyeva N.(2006). Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti

Nikonov V.A. (1965). Vvedeniye v toponimiku. Moskva: Nauka

TATARİSTAN'IN OYKONİMİK TERİMLERİNDEN OLUŞAN KÖY ADLARI

VILLAGE NAMES DERIVED FROM OIKONYMIC TERMS OF THE REPUBLIC OF TATARSTAN

Dr. Doç. Gulfiya KHADIYEVA[*]

Özet

Tatarcanın oykonimik terimleri inşaat ve mimari terimlerine çok yakınlar, çünkü oykonimi insanların inşaat ve yapılanma faaliyetleri sonucunda meydana gelmiştir. İkamet yerlerin ve onları oluşturan binaların türü fonksiyonları, milli özellikleri, halkın gündelik yaşamı ve hayat düzeniyle çok bağlatılıdır. Bundan dolayı halkların mimari eserleri tarihinde mutlaka etnik, kültür ve ekonomisi tarihi görünmektedir. Türk halkların bin sene önce göçebe hayattan hareketsiz yaşama geçmeleri değişik şehirler, kaleler, köyler inşaatlarında zengin tecrübe toplamaya ve güzel ustalığa yol açmıştır. 10.asırda Bulgar, Biler, Suvar şehirleri Bulgar devletinin en önemli şehirlerinden sayılmaktadır. Devletin asıl halkı İdil ve Kama nehirlerinin aktığı ve birleştiği yerlerde insanlar çok sayıdaki köy ve kasabalarda yaşıyorlar. İkamet yerlerinin, binaların bütün çeşitlerine (şehir, kale, köy, ev, yurt v.s.) oykonim terimi kullanılır. Aynı zamanda oykonimik terimleri "balık, tura, kirmen, kar, çep/çip/çit, bura kala kend il yurt sala öy gel/gil/kil kata/kete" sözcükbirimlerine eklenerek yapılan köy adlandırmaları da girer.

İkamet yerlerinin türlerini bildiren terimlerden yapılmış adlandırmalara etnokültürel unvanlar denilir.

***Anahtar Kelimeler**: oykonim, Tatar dili, Türk halkları, etnokültürel unvanlar.*

Abstract

The Tatar oykonimimic terms are very close to the construction and architectural terms, because oykonimi was formed as a result of people's construction and construction activities. The types of residences and the buildings that make them up are very much related to their functions, national characteristics, daily life and life order of the people. Therefore, in the history of the architectural works of the peoples, the history of ethnicity, culture and economy appears. The transition of Turkish peoples from a nomadic life to a sedentary life a thousand years ago has led to rich experience and fine craftsmanship in the construction of different cities, castles, villages. In the 10th century, the cities of Bulgar, Biler and Suvar are considered to be the most important cities of the Bulgarian state. People live in numerous villages and towns where the Idil and Kama rivers flow and converge. The term oykonim is used for all types of residences and buildings (city, castle, village, house, dormitory, etc.). At the same time, village namings made by adding the oykonimic terms to the word units "fish, head, kirmen, snow, çep/chip/fence, leave your own country here, come/gil/kil kata/kete" are also included. Names made from terms describing the types of places of residence are called ethnocultural titles.

***Keywords:** oykonim, Tatar language, Turkic peoples, ethnocultural titles*

[*] Kazan Federal Üniversitesi, Kremlin caddesi, 18. gul-khadieva@yandex.ru

Bu makalede biz ‘şehir’, ‘kale’, ‘tahkimat’ anlamında oykonimik terimleri ve onlardan türetilen oykonimlerini analiz edeceğiz. Bu grub *balık, tura, kirmen, kar, kala, kent* oykonimik terimlerini içerir.

Eski Türkçede *balık* kelimesi iki anlamı da eşsesli bir sözcük olmaktadır: ‘şehir’ ve ‘balık’ (su hayvanı) kavramlarını ifade etmektedir.

V.V. Bartold balık kelimesinin her iki anlamın da Eski Türkçe kelimeler olduğunu belirlemektedir (Barthold, 2002: 494). E.V. Sevortyan Eski Türk dilinde *balık* kelimesinin ‘duvar’, ‘duvarla çevrili şehir’, ‘kale’, ‘Balık’ anlamında yürüdüğünü belirlemektedir. O, S.E. Malov’un görüşüne katılarak, oluşumunun ‘bal’ Tatarca’daki ‘balçık’ (kil) köküne kadar uzandığını savunmaktadır (Sevortyan, 1974: 59-60).

Balık ‘şehir’ oykonimik terimi, özellikle tarihi yer adlarında saklanmaktadır. Uygurlar kendi şehirlerini *Besbalyg* “beş şehir” ve *Jengi Balyg* “yeni şehirler” adını vermişlerdir (Mahpirov, 1990: 78). Şimezbalık ve Arukbalık, Türkistan'ın en eski şehirleridir. Orhun yazıtlarında beş tanesi kayıtlıdır. Pekin antik kenti, eski Türkler tarafından Hanlık olarak adlandırıldı. (Sattarov, 1998: 144).

Tataristan'ın Balık Bistesi ilçesi adı "kent bistesi" anlamına gelmektedir; bu terim şehir kenarını adlandırmak için kullanılan *biste* terimi yer almaktadır (Sattarov, 1998: 144). Tataristan'ın Kukmara ve Teleçe ilçelerinde *Balıklı* adlı köyleri var.

İdil-Kama Bulgarları dilinde ‘şehir, kale, kale’ kavramını ifade etmek için kirmen oykonimik terimi kullanılmıştır .

Orta asır Türk halkları Kiev şehrini Mankirmen diye adlandırmışlar Bulgarca, Çuvaşça man kelimesi: 1) büyük, kocaman; 2) büyük + Bulgar Kirmen ‘şehir, kale’ anlamlarına gelmektedir. Mankirmen terimi ‘büyük şehir’ anlamını taşımaktadır.

XIII. yüzyılda İdil-Kama Bulgar devletinde ortaya çıkan şehirler arasında Kirmen (Kirmençek) adlı bir şehir olmaktadır. Cöri yolunda, Kirmen köyü Kazan Hanlığı döneminde bir yerleşim yeri olarak varlığını sürdürmüştür. Dağın yamacında Kermeli (Kermenle) adında bir köy olmuş. Eski Layış bölgesine (şimdi Pitreç ilçesi) ait olan Taukirmen köyünün Kazan Hanlığı döneminde var olduğu bilinmektedir. Köy aynı zamanda Hankirmen olarak da bilinmekteidr. Nogai yolunda Taşkırmen adında bir köy vardı (Çernyşev, 2014: 292). Mamadış ilçesinde Keçe Kirmen, Orta Kirmen ve Rus Kirmen adındaki Tatar köyleri vardır. Bu köylerin içinden akan nehir de Kirmen adını taşımaktadır.

Kirmen oykonimik teriminin, Kazan arkası bölgesindeki birkaç köy adın içerisinde yer aldığı ve bu yer adlarının çoğu Bulgarlar tarafından kurulduğu bildirilmektedir. Bulgar mezar yazıtları ve toponimik terimlerin ortak özelliği,

eski çağlarda topraklarımızda yaşayan Bulgarların dil, tarih, etnogenezi ve Kazan Tatar'ları ile olan ilişkilerini tespit etmede büyük önem taşımaktadır. Kazan bölgesindeki 13 yerleşim yerinde XIII-XIV. yüzyıllara ait Bulgar mezar taşları bulunmaktadır (Yusupov, 1960: 36).

Eski Türk dilinde *tura* 'müstahkem konut', 'kale' anlamına gelmektedir (Eski Türkçe Sözlük, 1969: 587). E.M. Murzaev *tura* kelimesinin şu anlamlarına dikkat vermektedir: 'şehir', 'konut'; Moğolca'da tura kelimesi 'kale', 'kasaba'; Buryat dilinde 'ev', 'bina', 'şehir' anlamlarında gelmektedir (Murzaev, 1984: 566).

O.T. Molçanova, Altay Dağları'nın toponimisini inceleyerek, Türk dillerinde *tura* teriminin kullanımını karşılaştırmaktadır: Altay dilinde *tura* 'mola yeri', 'ağ', 'ev' anlamlarını taşımaktadır; Yakut dilinde *turuug taas haya* 'asılı kaya'; Eski Türk dilinde t*urug* 'dağlarda kaçış yeri'; Başkurt dilinde *torag* ' mola yeri'; t*orag* 'konut'; Kırgız dilinde *turak* 'ikamet yeri'; Tatar dilinde *torak* 'konut', 'apartman'; Hakas dilinde *tura* 'ev', 'izba', Eski Hakas dilinde 'şehir' anlamlarını taşımaktadır (Molçanova, 1979, 100-101). Dolayısıyla *tora* kelimesinin kökeni genel Türkçe *toro ~ toru* 'bir yerde kalmak, yaşamak' köküne bağlı gelmektedir. Dilimizde *tor* kökü 'konut, ağ, yaşam, restorasyon' vb. kelimelerden oluşmaktadır.

Tatar dilinin Batı Sibirya diyalektinin Tobol Tatarları lehçesinde 'şehir' anlamına gelmektedir (Tumaşeva, 1992: 213).

Eskiden Tatarlar, Tömen şehrini *Çimgi-Tura*, Altaylılar Biysk şehrine *Daş-Tura*, Altay Dağı şehrine Oyrot-Tura adını vermişler. Eski Başkurt dilinde *tura ~ tora* kelimesi 'kale, kasaba' anlamına gelmektedir. Ardından *Toratau // Tıratau* Dağı adı oluşmaktadır. 1574 yılında kurulan Ufa şehri, başlangıçta *Turatau* ve *Imen-kala* olarak bilinmektedir. Kazan Hanlığı döneminde Alat Yolu üzerinde *Tura ve Eski Tura* adlı köylerin olduğu bilinmektedir.

Tura teriminden türetilen coğrafi terimler Ural, Orta ve Batı Sibirya topraklarında yaygındır.

Kar arabası bileşeninin anlamı 'şehir', 'kale', 'köy', Şupaşkar, Morkar, Murkar, Sıktıvkar, Izkar, Kudımkar, Şurımkar v.b. gibi Doğu Finno-Ugror halkları şehir ve köy adlarında yer almaktadır.

Arça ilçesindeki Kişkar köyü terimi içinde yer almaktadır, yani 'şehir' ve 'kış yerleşimi, kasaba veya köy' anlamına gelen 'kale' toponimik öğesinin bileşenini içermektedir.

Toponimik üzerine yapılan araştırmalarına göre , *kala* terimi 'müstahkem yer, kale, şehir, köy' anlamını taşımaktadır. Bu sözcük birimi Avrupa, Asya ve Afrika'da yaygındır. Bilginlere göre, *kala* terimi çok eski bir kökene sahiptir. Arapçadaki kale terimi 'kale, hisar, sur' oykonimink terimi, Tatar diline kala 'şehir' kelimesinden türetilmiştir.

Tataristan'ın Saba ilçesindeki Kalatau köyü 1920 yıllarında kuruldu. Kazan'ın arkasındaki şenliklerden Kalatautoplantısı adı verildi. Yeni Bahar ilçesinin merkezi olan *Yeni Çişme* köyü daha önce Tatarlar tarafından *Yeni Kala* olarak bilinmektedir.

1925 yılında Orta Asya'nın Samarkant kentinin adıyla bağlantılı olarak Elmet ilçesinin Semerkant köyü oluşmuştur. Eski Türk dilinde *kand* 'şehir' anlamına taşımaktadır ve Türklere Soğd dilinden gelmektedir. *Kend / kend* terimi Orta Asya, Kazakistan, Kafkas ve Sincan'da yaygın olduğu bilinmektedir.

Özetlersek, köy adları bileşiminde kullanılan oykonimik terimlerin incelenmesi, Tatar halkının tarihi ve etnogenezinin, tarihi sözlük özelliklerinin ve gelişiminin araştırılmasına önemli bir bilimsel katkı sağlamaktadır.

Edebiyat

Bartold ,V.V. (2002). *Denemeler. Türk ve Moğol halklarının tarihi ve filolojisi üzerine eserle*r. Moskova.: Doğu. Edebiyatlar Neşriyatı.

Sevortyan, E.V. (1974) *Türk dillerinin etimolojik sözlüğü*. Moskova: Nauka.

Mahpirov, V.U. (2002) *Eski Türk Onomastiği (Divan Lugat-It - Türkçede Kendi İsimleri).* Alma-Ata: Gılım.

Sattarov, G.F . (1998). *Tatar toponimisı.* Kazan: Kazan Devlet Üniveristesi Neşriytı.

Çernyşev, E.I (2014). *Kazan Hanlığı'nın yerleşim yerleri (yazılı kitaplara göre). - Volga Bölgesi ve Priuralya Halklarının Tarihi Kaderleri*. Kazan: Kazan Devlet Üniversitesi Neşriyatı.

Yusupov, G.V. (1960). *Bulgar-Tatar epigrafisinde yönetim*. Leningrad.

Eski Türkçe Sözlük. (1969). Leningrad: Nauka.

Murzaev, E.M. (1984). *Coğrafi terimler sözlüğü*. Moskova.: Düşünce.

Molçanov,a O.T. (1979) *Dağ Altay Toponimik Sözlük*. Gorno-Altaysk.

Tumaşeva, T.G. (1992). *Sibirya Tatarları'nın lehçeleri sözlüğü.* Kazan: Kazan Devlet Üniversitesi Neşriyatı.

ТҮРКІ (ҚАЗАҚ) ЖӘНЕ МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНІҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ СӘЙКЕСТІКТЕР

CONFORMITY IN TURKIC (KAZAKH) AND MONGOLIAN TOPONYMIC SYSTEMS

ф.ғ.д., профессор Гүлгайша САГИДОЛДА[*]

Түйіндеме

Түркі (қазақ), моңғол халықтарының тарихи-мәдени, этногенездік байланыстары, әлеуметтік-психологиялық, тарихи-қоғамдық, саяси-экономикалық қарым-қатынастары, Орталық Азияда болып өткен миграциялық процестер топонимияда із-сілемдерін қалдырмауы мүмкін емес екенін ескерсек, түркі (қазақ) және моңғол тілдерінің топонимикалық жүйелерін салыстыра зерттеудің маңызы зор. Түркі (қазақ) және моңғол тілдерінің топонимикалық жүйелеріндегі сәйкестіктер:1) көптеген топонимдердің жасалуына арқау болған сөздің бірдей оның географиялық атауға айналып, топоним ретінде қалыптасу, тұрақтану процесінен; 2) атаудың уәждемелік негізі мен қойылу себептеріндегі ұқсастықтардан; 3) атау құрамындағы жалпыхалықтық географиялық терминнің немесе топоформантың түркі (қазақ) және моңғол тілдеріне ортақ болып келуінен; 4) атау типінің (топомодель) ұқсастығынан; 5) түркі (қазақ) топожүйесі құрамында моңғол атауларының сақталуынан, ал моңғол топожүйесінде түркілік топонимдердің кездесуінен көрініс береді.Түркі және моңғол тілдерінің топонимикалық жүйелерінде орын алатын сәйкестіктерді айқындау және олардың пайда болу себептерін зерттеу, өз кезегінде, түркі-моңғолға ортақ аппелятивтік лексиканың түркі және моңғол тілдерінің әрқайсысының топонимикалық жүйелеріндегі алатын орнын бағамдауға; түркі және моңғол тілдері арасындағы екі жақты кірмелік құбылысының себептері мен тарихи-лингвистикалық негіздерін айқындауға; дүниенің тілдік бейнесінің топонимикалық фрагментінде кескінделетін түркі және моңғол этностарының дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттеріндегі, дүниетанымдық көзқарастарындағы, образды ойлау жүйесі мен көркем таным әлеміндегі, дүние-әлемді тұтастай және мүшелей тануындағы тектестік пен желілестікті, ұқсастық пен ерекшелікті анықтауға жетелейді.

Кілт сөздер: *түркі-моңғол салыстырмалы ономастикасы, топонимия, топонимикалық жүйе, түркі тілдері, моңғол тілі, топоним, жалпыхалықтық географиялық термин, топоформант, апеллятив лексика, мотивация, номинация, кірме топоним*

[*] *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.) e-mail: asem963@mail.ru*

Abstract

It is important to conduct a comparative research on the historical, cultural, ethnogenesis, socio-psychological, social, political and economic relations of the Turkic (Kazakh) and Mongolian peoples, as well as their toponymic systems, which were highly affected by migration processes that took place in Central Asia. Similarities in the toponymic systems of Turkic (Kazakh) and Mongolian languages is reflected in: 1) from the process of formation, stabilization of the word as a toponym, becoming its geographical name, which was the basis for the creation of many toponyms; 2) similarities in the motivational basis and reasons for naming; 3) commonality of the nationwide geographical term or topoforman in Turkic (Kazakh) and Mongolian languages; 4) similarity of the name type (topomodel); 5) preservation of Mongolian toponymic names in the Turkic (Kazakh) toposystem, and the occurrence of Turkic toponyms in the Mongolian toposystem. Identification of similarities in the toponymic systems of the Turkic and Mongolian languages and the study of their causes leads to assess the role of the common Turkic-Mongolian vocabulary in the toponymic systems of each Turkic and Mongolian languages; to determine the causes and historical-linguistic basis of the phenomenon of bilateral integration between the Turkic and Mongolian languages; to define the Linguistic Worldview reflected in the toponymic fragment leads to the identification of similarities and differences in the traditional everyday cultures of Turkic and Mongol ethnic groups, worldviews, the system of figurative thinking and the world of artistic cognition, the recognition of the world as a whole and part.

Keywords: *Turkic-Mongolian comparative onomastics, toponymy, toponymic system, Turkic languages, Mongolian language, toponym, nationwide geographical term, topoformant, appellative vocabulary, motivation, nomination, introductory toponym*

Кіріспе. Алтай тілдері семьясының бір тармағы болып келетін түркі-моңғол тіл бірлестігінің табиғатын зерттеу, яғни түркі және моңғол тілдерінің генетикалық туыстастығын, өзара қарым-қатынасын, бір-біріне тигізген ықпал-әсерін айқындау проблемасы алтайтану бағытындағы зерттеулердің өзегін құрайды. Оның басты себебін түркі және моңғол халықтарының этномәдени және тілдік байланыстарының тарихы Орталық Азияны мекендеген көптеген халықтардың этногенезімен, этникалық мәдениетінің тарихымен тығыз сабақтастықта өрілетінімен, түркі және моңғол халықтарының сан ғасырлық тарихи, этномәдени, тілдік байланысы мен қарым-қатынасының «тіл тарихы мен этнос тарихы» мәселесіндегі айрықша маңызымен, көшпелілер мәдениетінің және түркі өркениетінің адамзаттық құндылықтар жүйесіндегі алатын орнымен түсіндіруге болады.

Топонимиялық материалдар негізінде түркі және моңғол тілдерін генетикалық және типологиялық тұрғыдан зерттеу алтай тілдерінің ономастикасын ғана емес, сонымен қатар алтайлық макротілдік топты құрайтын әрбір тілдің лексикологиясын, лексикографиясын, грамматикасын тың деректермен толықтырады (*Молчанова О.Т.,*

1990:354). Түркі (қазақ)-моңғол топожүйелеріндегі жарыспалы-сәйкес құбылыстарды айқындау, түркі (қазақ) топонимиясындағы монголизмдерді және моңғол топонимиясы құрамындағы түркизмдерді анықтау, оларға жан-жақты талдау жасау, түркі (қазақ) және моңғол топожүйелерінің кірме онимдік элементтерді қабылдау, меңгеру, икемдеу, игеру, сақтау заңдылықтарын ашу т.б. мәселелердің нәтиже қорытындылары арқылы жалпыалтайлық ономастиканың ғана емес, сонымен қатар түркі және моңғол тілдері тобына екетін жекелеген тілдердің де теориялық және методологиялық сипаттағы кейбір проблемаларының шешімін табуға болады.

Негізгі бөлім. Түркі (қазақ) және моңғол тілдерінің топонимикалық жүйелерін салыстыра зерттеуде мынадай мәселеге назар аударуға тура келеді: қазақ топонимиясындағы түркі-моңғол лексикалық параллельдері негізінде жасалған атауларды «қазақ топонимиясы құрамындағы моңғолдық қабат» есебінде емес, «таза қазақ тілінде (кеңірек айтсақ, түркілік негізде) жасалған топонимдер» деп, ал моңғол топонимиясындағы түркі-моңғолға ортақ лексикадан жасалған атауларды «таза моңғол тілі негізінде қалыптасқан топонимдер» ретінде зерттеу қажет. Себебі, мұндай атаулардың қай-қайсысы болмасын, салыстырылушы екі тілдің қазіргі дәрежесінде қазақ және моңғол халықтарының әрқайсысының өз тілінде жасалған, мән-мазмұны айқын, әрі өте жиі кездесетін төл атаулары ретінде қабылданады. Бұл «қазақ топонимиясы құрамындағы моңғолдық қабатты; а) түркі-моңғолға ортақ лексика негізінде жасалған атаулар; ә)таза моңғол тілінен енген топонимдер» деп (*Абдрахманов А.А., 1975: 47*) екіге бөліп қарастырып келген топонимистер пікірлерінің шарттылығын көрсетеді.

Қазақ-моңғол топожүйелерінде бірдей дәрежеде орын алатын, қазақ және моңғол тілдерінің әрқайсысының сөздік қорында байырғы (базистік) лексика болып саналатын, түркі-моңғолға ортақ лексикалық параллельдер негізінде жасалған атауларды шартты түрде гомогенді топонимдер қатарында қарастыруға болады. Өйткені олардың аппелятивтік негіздері, мағыналық, тұлғалық, дыбыстық құрылым-құрылыстары ғана емес, топоним ретінде пайда болу, қалыптасу мотивтерінде, атау ретінде тұрақтану заңдылықтарында да бірдейлік байқалады.

Қазақстан және Моңғолия территорияларында кездесетін, түркі және моңғол лексикалық параллельдеріне негізделген, қазақ және моңғол тілдерінің әрқайсысында өзінің атауы болып саналатын географиялық атауларды гомогенді топонимдер деп санауға болады. Мұндай топонимдерге қазақ және моңғол топонимикалық жүйелерінде қатар орын алатын қаз. *Алтынбұлақ,* моң. *Алтанбулаг,* қаз. *Қарақол,* моң. *Харгол;* қаз. *Жосаты,* моң. *Зост;* қаз. *Жезді,* моң. *Зэст;* қаз. *Айғыржон,* моң. *Азрагын нуруу;* қаз. *Бұғыты,* моң. *Бугат;* қаз. *Өлеңті,* моң. *Өлөнті;* қаз.

Алтынтау, моңғ. *Алтануул;* қаз. *Көкоба,* моңғ. *Хөховоо;* қаз. *Босаға тау,* моңғ. *Босго уул;* қаз. *Шідерті,* моңғ. *Чөөдөрт;* қаз. *Қабырға тау,* моңғ. *Хавирга уул;* қаз. *Қақ,* моңғ. *Хаг;* қаз. *Қатынсу,* моңғ. *Хатанғол;* қаз. *Хантауы,* моңғ. *Хаануул;* қаз. *Қарағанды,* моңғ. *Харғанат;* қаз. *Қарауылтөбе,* моңғ. *Харуулыноово;* қаз. *Алтай,* моңғ. *Алтай;* қаз. *Тамырсу,* моңғ. *Тамиргол;* қаз. *Хантәңірі,* моңғ. *Хаантэңгэр;* қаз. *Мойылты,* моңғ. *Мойлт;* қаз. *Қияқты,* моңғ. *Хиягт* т.б. топонимдерді жатқызуға болады. Екі тілде параллель тапанимдер қатарын түзетін мұндай гомогенді жер-су атауларын жасауға қатысушы апеллятив лексиканың пайда болу, даму тарихы түркі-моңғол ортақтығына қарай, ал топонегізі мен атаулық мән-мағынасының табиғаты түркі және моңғол халықтарының мәдени-тарихи байланысына қарай жетелейді.

Қазақ және моңғол топожүйелерінде орын алатын гомогенді топонимдердің пайда болу тарихы түркі (қазақ), моңғол халықтарының көне мәдениетінің тарихымен сабақтасып жатады. Сондай-ақ ландшафттағы ұқсастық, өсімдік және жан-жануар әлемі, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірдің ортақ белгілері және басқа да факторлар қазақ және моңғол топонимияларына ортақ қорды пайда болдырған экстралингвистикалық факторлар болып саналады.

Түркі-моңғолдардың күнкөріс - тіршілігінің негізі болған мал шаруашылығы саласына қатысты туындаған гомогенді топонимдердің үлес салмағы екі тілдің топонимиялары құрамында өзге салаға қарағанда басымдылық танытады. Қазақ және моңғол тілдеріндегі мал атауларына байланысты қаз. *түйе* // моңғ. *тэмээ(н),* қаз. *бота* // моңғ. *ботго*, қаз. *інген* // моңғ. *ингэ*, қаз. *бура* // моңғ. *буур*, қаз. *тайлақ* // моңғ. *тайлаг*, қаз. *айғыр* // моңғ. *азраға*, қаз. *атан* // моңғ. *атан*, қаз. *құнан* // моңғ. *гунан*, қаз. *құнажын* // моңғ. *гунжин*, қаз. *дөнежін* // моңғ. *дөнжин*, қаз. *дөнен* // моңғ. *дөнөн*, қаз. *бұқа* // моңғ. *бух*, қаз. *өгіз* // моңғ. *үхэр*, қаз. *бұзау* // моңғ. *бырағу* > *бяру* // буру // буруу, қаз. *теке* // моңғ. *тэх*, қаз. *серке* // моңғ. *сэрх*, қаз. *ешкі* // моңғ. *ишэг* «лақ» тәрізді лексикалық параллельдер табиғаты көптеген ғалымдардың еңбектерінде түркі-моңғол тілдік байланысы мәселесіне қатысты жалпыалтайлық фонда жан-жақты қарастырылып келгені белгілі (*Щербак А.М.*, 1961; *Номинханов Ц.Д.,1959; Севортян Э.В.*,1974; *Новикова К.А.,1979*). Ал қазақ және моңғол топожүйелерінде мал атауларына байланысты лексикалық паралельдердің атаужасам процесіне қатысы әрқилы болып келеді. Мәселен, қаз. *айғыр* // моңғ. *азраға* лексемасы арқылы жасалған топонимдер басқа мал атауларына қарағанда салыстырылушы тілдерде жиі кездеседі. Қазақстан территориясында *айғыр* сөзінің қатысы арқылы жасалған *Айғыржон, Бозайғыр, Бурылайғыр, Алтыайғыр, Торайғыр* т.б. атаулары көбінесе тау, биік жон аттары болып келеді. Моңғол топонимиясында *хонгор* ‘сұры’

немесе ‘құлагер’, *буурал* ‘бурыл’, *хүрэн* ‘күрең’ тәрізді жылқы малының түсін білдіретін сын есімдерге азрагын *нуруу* ‘айғырдың жоны’ → ‘үлкен тау, биік жота’ географиялық термині тіркесуі арқылы жасалған *Хонгор азрагын нуруу, Буурал азрагын нуруу, Хурэн азрагын нуруу* тәрізді географиялық атаулар қазақ топонимиясындағы *айғыр* сөзінің қатысуымен жасалған атаулармен мағыналас болып келеді.

Түркі және моңғол тілдерінде әр түрлі дыбыстық вариантта кездесетін *айғыр* лексемасы «жылқы малының үйірге түсер еркек жыныстысын» білдіретін тура мағынасында емес, географиялық атауларға «қомақты, үлкен» деген мәндегі туынды мағынасында арқау болады. Мәселен, Қазақстан территориясындағы *Айғыржон,* моңғол топонимиясындағы *Азрагыннуруу* (сөзбе-сөз: «айғырдың жоны») топонимдері «үлкен қырат» деген мағынаны білдіреді. Қазақстандағы *Бозайғыр, Бурылайғыр, Торайғыр*, Моңғолиядағы *Буурал азрагын нуруу, Хонгор азрагын нуруу* атаулары қаз. *бозайғыр, торайғыр,* моңғ. *буурал азрага «бурыл айғыр», хонгор азрага «құлагер(сұры) айғыр»* тәрізді түр-түсі белгілі жылқы малына қатысты қойылған атаулар. Мәселен, қаз. *Бозайғыр,* моңғ. *Буурал азрагын нуруу* атауларын қазақ және моңғол халықтары арасындағы тамырын көнеден алатын құрбандыққа боз айғыр шалу рәсімімен байланыстыруға болады. Түркі-моңғолға ортақ *айғыр* лексемасының алтай тілдері тобындағы әр түрлі тұлғаларын өзара салыстырсақ: көне түрк. *adγïr~ aδγïr ~ ajgïr,* түркм., әзерб., алт., қаз., қырғ., қарақалп., ноғ., тат., хал. диал. *ajγïr,* узб., ұйғ. *ajgir*, гаг., түркм. диал. *hajγïr,* балк., әзер, *âsker,* тув. *askïr,* хак. *asqïr,* як. *atïr* (<**atïγïr*), чув. *âjâr* варианттарында кездесетін *айғыр* лексемасы «жылқы малының үйірге түсетін, піштірілмеген еркегі» мағынасымен қатар якут тілінде «бір үйір жылқы», «өгіз, бұғының өгізшесі», «піштірілмеген еркек мал», чуваш тілінде «еркек», түркімен диалектісінде «ыстық қанды, қызба», якут тілінде «үлкендігімен, күштілігімен, мықтылығымен дараланатын» деген ауыспалы мағыналарда қолданылады. Э.В.Севортян *айғыр* сөзінің түркі тілдеріндегі формаларының ішінен ең көнесі ретінде түрік диалектісінде кездесетін *ajkir* мен якут тіліндегі *atïr* сөздерін атап көрсете отыра, *ajγïr* сөзіне қарағанда *ajkir* -дың көне тұлға болатын себебін **-kïr* аффиксі басындағы *k* дыбысының үнді дыбысқа айналмағандығымен түсіндіреді. Сондай-ақ, ол якут тіліндегі *atïr* сөзі **atïkir* көне негізінен пайда болғанын айтады (*Севортян Э.В., 1974:107*).

Б.Я.Владимирцов моңғол жазба тіліндегі *ajirγa* сөзін, халх. *adjarγa,* бур. *азарга* сөздерін түркі тілдеріндегі *adγïr~ atïr~ajγïr* тұлғаларымен, тұңғыс тілдеріндегі *адырга~адэрга* формаларымен салыстыра келіп, *айғыр* сөзін түркі, моңғол, тұңғыс тілдерінің туыстық байланысын көрсететін ортақ лексикалық қорға енетін сөздер қатарына жатқызуға болады деп

көреді. Ол моңғол тіліндегі көне форманы **adgïrgan~ajirγa> adjarγa<*adirγa* ретінде ұсынады (*Владимирцов Б.Я., 1929: 397*). К.А.Новикова *айғыр* сөзінің этимологиясы жайлы айтылған әр түрлі пікірлерге (В.Радлов, Г.Рамстедт, Л.Лигети, Н.Поппе, Г.Дерфер, М.Рясянен, Е.И.Убрятова, Э.В.Севортян, А.М.Щербак), сондай-ақ, тұңғыс-маньчжур тілдерінің деректеріне сүйене отырып, *айғыр* сөзінің жалпыалтайлық тек тұлғасын **hadigïrgan~ hafikïrkan (*hadi~ *hafi + *gïr~ *kïr + *gan~ *kan*) түрінде ұсынады. Ол сөз басындағы *h* дыбысын гагауыз тілінде және түркімен диалектісінде *hajgïr* сөзінің орын алуымен, соңдай-ақ, Г.Дерфердің көне түркі диалектісіндегі *h* дыбысы арғытүркілік **p*-дыбысына барып саятындығы жайлы пікірімен, көне анлауттық дауыссыздарды (*h, j*.) сақтап қалған халаж тіліндегі (*hat* «ат», *hut* «от») және басқа да түркі тілдеріндегі көненің көздері іспетті ерекшеліктерге сүйену қажеттілігімен түсіндіреді (*Новикова К.А*., 1979:81).

Географиялық объектіні, мәселен, тауды малдың сыртқы бітіміне, я болмаса малдың қандай да бір дене мүшесіне ұқсатудан туындаған топонимдер қазақ және моңғол халықтарының образды–ассоциативтік ойлау жүйесіндегі, танымдық іс-әрекеттеріндегі ұқсастықтарды да көрсетеді: қаз. *Бураmау* → «бураға ұқсас тау» ← моңғ. *Буурынуул*; қаз. *Бұқабасы* → «бұқаның басы тәрізді тау», «бұқаның маңдайына ұқсас тау» ← моңғ. *Бухынмагнай* (сөзбе-сөз: «бұқамаңдай»); *Қойтасты* → «жайылған қоралы қойға ұқсас тасты тау» ← *Хонинчулуут* (сөзбе-сөз: «қой тасты»).

Шүйгін шөпті кең өріс, қарлы бұрқақ, қатты борандар өтіне төтеп берер ықтасын жер (кішірек тоғайша, тау қойнауы т.с.с.) тәрізді малдың қоңды болуын қамтамасыз ететін факторлар бүкіл тіршілік-тынысы малға байланысты болып келген түркі (қазақ), моңғолдар үшін маңызды роль атқарғандығы белгілі. Сондықтан да өсімдік әлемі түркі (қазақ) және моңғол халықтары топонимиясы қалыптасуының тағы бір көзі болып табылады. қаз. *Қарағанды*, моңғ. *Харғанат*; қаз. *Өлеңті,* моңғ. *Өлөнт*; қаз. *Мойылды*, моңғ. *Мойлт* тәрізді топонимдер өзіне арқау болған өсімдік атауларынан ара байланысын үзбегендіктен, «белгілі бір жерде өсімдіктің жоғарыдағыдай түрі өте мол» екендігін білдіретін мағыналары айқын атаулар болып саналады. Мәселен, қаз. *Өлеңті// Өлеңді* // моңғ. *Өлөнт* топонимдеріне арқау болған қаз. *өлең* // моңғ. *өлөн* лексемасы түркі тілдерінде: көне түрк. *öl-* «дымданған, суланған», *ölan* «сулану, дымдану»; түркм. *ö:l* «дымданған»; ұйғ., чаг., түрік. *öl-* «дымдалған»; як. *ö:l* «дымданған, суланған», түркм. *ölen* «шөп»; моңғол тілдерінде: көне жазба моңғ. *ölü, öle* «дымданған», *ölün,* қалм. *öln* «шүйгін шөп»; көне моңғ. жазба тілінде *öl,* бур. *űl* «жұғымдылық», бур. *űltej поγōn* «шүйгін шөп». Осы өсімдік атауының Н.Поппе ұсынған түркі-моңғолдық **pöl* тектілдік

тұлғасын, сондай-ақ, Э.В.Севортянның «түркі тілдеріндегі *ölen* «шөп», «жұғымды өсімдік» < **öl* – «дымдану, сулану» етістігінен туындаған» - деген пікірін көрсете келіп, В.И.Цинциус *ölen* лексемасын тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі **p`ö1-* «жасылдану, көгеру, көктеу» етістігімен байланыстырады (*Цинциус В.И., 1984:47*). Сондай-ақ қаз. *арпа* // моңғ. *арвай*, қаз. *тары* // моңғ. *тариа(н)* «егін», қаз. *бидай* // моңғ. *буудай*, қаз. *бұршақ* // моңғ. *бурцаг* тәрізді түркі-моңғолдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде азық ретінде ертеден бері пайдаланылатын мәдени өсімдіктер де қазақ, моңғол топонимиялары құрамында кездеседі: қаз. *Арпалы,* моңғ. *Арвайхээр* «арпалы жазық»; қаз. *Егіндібұлақ*, моңғ. *Тариат* «егінді» т.б.

Қазақстан және Моңғолия территорияларында түркі-моңғолға ортақ аң атаулары негізінде жасалған қаз. *Бұланты* , моңғ. *Булант*; қаз. *Бұғылы ~ Бұғыты*, моңғ. *Буга*т; қаз. *Арыстанбұлақ* (алдымен аң аты адам атына, сонан соң адам аты бұлақ атауына берілген болуы мүмкін), моңғ. *Арслан толгой* «арыстан төбе»; қаз. Жолбарыс-Барсан, монғ. Барсынөндөр (сөзбе-сөз: «барыс биігі») сияқты бір-бірімен параллель түсіп жататын географиялық атаулар көптеп кездеседі. Демек аппелятив негізін жан-жануар, аң-атауларына, өсімдік әлеміне қатысты түркі-моңғолға ортақ лексика құрайтын топонимдердің қазақ және моңғол топожүйелерінде қатар кездесуінің басты себебін Ұлы Далада бірлесе өмір кешкен түркі және моңғол тайпаларының шаруашылықтық негізінің, географиялық ортасының бір болуымен түсіндіруге болады.

Қазақстан және Моңғолия территорияларында қатар кездесетін гомогенді географиялық атаулардың бір тобын түркі-моңғолға ортақ титул атаулары *qaγan~ qān~ qan, qatïn~qatun* лексемалары арқылы жасалған қаз. *Хантағы, Хантауы,* моңғ. *Хаануул*; қаз. *Қатынсу,* моңғ. *Хатангол* тәрізді топонимдер құрайды. Қазақстандағы *Қатынсу*, Моңғолиядағы *Хатангол* топонимдеріне арқау болған *қатын* лексемасы жайлы А.М.Щербак «көне түркі тілінде *qatun* «текті жерден шыққан әйел», «атақты адамның әйелі», алт. *qadit* (<моңғ.) «әйел, зайып», «күйеуі бар әйел», түрік. *kadin*, түркм. *qatin* «әйел», «зайып», орта ғасырлық моңғол ескерткіштерінде, моңғол жазба тілінде *qatun* «әйел», «ханым», «текті жерден шыққан әйел» сөзінің шығу тегі әлі айқындалған жоқ. Әйтсе де бұл сөз түркі және моңғол тілдеріне сырттан енген кірме сөз екендігі дау туғызбайды» дейді (*Щербак А.М., 1997:137*). Моңғол ғалымы Ч.Догсурэн *хаан, хатан, ноен, тайж* т.б. титулдарға қатысты сөздер моңғол топонимиясында географиялық атаулар құрамында жиі кездесетіндігін, сондай-ақ, мұндай апеллятив негізбен келген топонимдер сол атқа ие болушы географиялық объектінің моңғолдар тірлігіндегі аса мәнділігін баса көрсету мақсатындағы дәріптеуден, мадақтаудан туындайтынын айтады (*Догсурэн Ч.,* 1976:246).

Түркі-моңғол халықтарының өте ертеден мекен еткен төл отаны, солтүстік-батысында Батыс Сібір жазығынан басталып, оңтүстік-шығысында Говь шөліне дейін созылып жатқан ірі тау жүйесі – қаз. *Алтай* //моңғ. *Алтайн нуруу* (сөзбе-сөз: «Алтай таулы қыраты») топонимінде түркі-моңғолдардың көне діни түсініктерінің бірі «табиғат иесі» – «Алтайға» табынушылық көрініс береді. *Алтай* топонимінің беретін мәнмағынасын көптеген ғалымдар түркі-моңғолға ортақ *алтын* (түсті металл аты) сөзімен байланыстырып, топоним түрк. *алтын*//моңғ. *алт* сөзінен және моңғ. *-тай* «бір нәрсенің мол екенін, бар екенін» көрсететін қосымшадан тұрады деп санайды.

В.А.Казакевич моңғол тілінде *Алтай* географиялық атауынан сыртында, «хангаймен салыстырғанда шалғын шөбі аздау, үнемі қатты суық және сызды болып келетін, қарлы шыңдары, қырқа, қыраттары, биік аңғарлары көп таулы өңір» деген мағынада қолданылатын *алтай* географиялық термині де бар екенін айтады (*Казакевич В.А., 1934:8*). Ал Л.Н.Гумилев *алтай* сөзі жалпыхалықтық қолданыста ру-тайпалық көзқарастар жүйесіне жетелейтінін айтады: «Түркілер мен моңғолдардың санасына әрбір рудың өз «алтайы» болады деген ұғым берік орныққан. Бұл тауларға, өзен-көлдерге немесе олардың рухына табыну емес. Табиғатқа бейне, кескін дарытатын кейіптеу де емес, мұнда табиғатты тірілту, жандандыру орын алады. Ол анимистикалық дүниетанымның аниматизм деп аталатын ең қарапайым формасы. Мұнда шатқалдарды (тауды) құрмет тұту мен рулық меншік арасындағы байланыс, рудың табынатын киесі мен тірлік-тіршілігінің тоғысымы байқалады» (*Гумилев Л.Н., 1993:79*). Демек, *Алтай* топонимінің семантикалық өрісіне «алтынды» деген мағынадағы *алттай* аппеллятивінің топонегіздік және атау деңгейіндегі мағыналары да, тұрақтанған *Алтай* топонимінің деонимизацияға ұшыруынан пайда болған *алтай* халықтық географиялық термині және оның ру-тайпалық дүниетаныммен ұштастырылатын мәнмағынасы да енеді.

Қазақ және моңғол топожүйелерінде әр тілдің өзінің төл атауы саналатын географиялық атаулар қатарын құрылымы жағынан бір немесе екі негізді болып келетін қаз. *Алтынбұлақ* //моңғ. *Алтанбулаг* «маңайында алтыны бар бұлақ» → ауыс мағынада: «асыл бұлақ», қаз. *Босағатау* //моңғ. *Босгоуул,* қаз. *Көнек* // моңғ. *Хөнөгтолгой* т.б. көптеген топонимдер толықтыра түседі. Мұндай екі сөздің тіркесуінен жасалған атаулардың көбінің екінші сыңары қазақ және моңғол тілдеріне ортақ географиялық терминдер болып келеді.

Халықтық географиялық терминологияның негізінде қозғалмайтын табиғи реалийді атайтын жалпы есім сөздер жататындықтан, олар кез келген тілде хронологиялық тұрғыдан ең көне, ең тұрақты лексикалық топ

болып табылады. Географиялық термин жеке тұрып топоним функциясын атқара алады, яғни топонимизацияланады, әрі атау жасау процесіне қатысып екі, үш, я болмаса одан да көп сыңарлы атаулардың соңғы компонентін құрайды.

Географиялық термин белгілі бір географиялық реалийді атап қана қоймайды, сонымен қатар, оның тегін, түр-түсін, тұлға, тұрпатын білдіретін ұғым- түсініктердің қалыптасуын қамтамасыз етеді (*Подольская Н.В.,1988:47*).

Қазақ және моңғол тілдеріндегі параллель географиялық номенклатура қатарына қаз. *адыр* // моңғ. *адар*, қаз. *шоқы* // моңғ. *шовх*, қаз. *қырқа* // моңғ. *хира*, қаз. *қаптал* // *қыпшал* // моңғ. *хавцал*, қаз. *тепсең* // моңғ. *дэвэсэн*, қаз. *төбе* // моңғ. *дэв*, қаз. *оба* // моңғ. *овоо*, қаз. *аңғар ~ аңырақай* // моңғ. *анғархай* тәрізді орографиялық терминдер мен қаз. *бұлақ* // моңғ. *булаг*, қаз. *құдық* // моңғ. *худаг*, қаз. *су* // моңғ. *ус*, қаз. *жылға* // моңғ. *жалга*, қаз. *жыра* // моңғ. *нураа* т.б. гидрографиялық терминдер жатады. Мысалы: қазақ тілінде *бұлақ* гидронимдік термині *қайнар, қасқа, ақпа* анықтауыштарымен тіркесу арқылы бұлақтардың әрқайсысының ерекшеліктерін айқындап, оларды бір-бірінен ажыратып алуға болатын мағыналар тудыратын *қайнар бұлақ, қасқа бұлақ, ақпа бұлақ* т.б. индикаторлар жасайтын болса (*Попова В.Н.,1963:183*), моңғол тілінде *худаг* гидронимдік термині өзіне *хар* «қара», *цагаан* «ақ», «шаңқан» сөздерін қосып алу арқылы *хар худаг* «қауіп-қатерлі, маңайына шайтан ұялаған құдық», *цагаан худаг* «суының емдік қасиеті бар киелі құдық» индикаторларын түзеді (*Очир-Гаряев В.Э.,1983:19*).

Моңғол тілінде «бұлақ», «бастау», «қайнар» мағыналарында қолданылатын *булаг* лексемасы қазақ тіліндегі «бұлақ», «бастау», «кішкене өзен» мағынасын білдіретін *бұлақ* сөзімен және басқа да түркі тілдеріндегі, атап айтқанда: көнетүрк. *bulaq* «бастау», «канал», «арық», тат. *bolak* «канал», «бұлақ», «өзен сағасы», алт., әзерб. *bulak*, хак. *puluq* «бастау», тув. *pulux* «тау аңғары»; түрік. диал. *vulak* «канал», «бұлақ», «бастау», «өзен» «арна», караим. *bulak* «саға» (*Севортян Э.В.,1974: 451*), қырғ. *buluk* «бастау», «бұлақ», «қайнар» (*Конкобаев К., 1980:64*) географиялық терминдермен лексика-семантикалық, фонетикалық тұрғыдан толық сәйкеседі. Түркі және моңғол тілдеріне ортақ *бұлақ* (әр түрлі дыбыстық варианттарда кездесетін) географиялық терминнің қатысуы арқылы жасалған топонимдер Моңғолия, Оңтүстік Сібір, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Татарстан, Башқұртстан территорияларында, Кавказ, Батыс Қытай өлкелерінде, Қалмыкия жерінде көптеп кездеседі. Томск педагогикалық институтының топонимикалық картотека қорында жинақтаған *бұлақ* компонентті 350 атаудың 82-сі

Моңғолия және Бурятия жерінде, 140 Қазақстанда, 32-сі Қырғызстанда кездесетін көрінеді (*Молчанова О.Т.,* 1976:247).

Қазақ және моңғол тілдеріне ортақ географиялық терминдердің мағыналарын түркі-моңғол фонында алып қарастыру барысында, олардың белгілі бір таралу ареалына, географиялық ортасына сай мағыналарында жүрілетін өзгерістер, атап айтқанда, гидрографиялық мағынаның орографиялық мағынаға, немесе керісінше, орографиялық мағынаның гидрографиялық мағынаға қарай жылжуы мен семантикалық ауысуы *(«су ↔ өзен ↔ өзен ағып өтер арна ↔ сай ↔ шат»; «орман ↔ ой ↔ойпат», «тау ↔ орман»* т.б.) барысында түзілетін мағыналық тізбектердің жалпы зандылықтары айқындалады. Мысалы: Моңғ. *жалга* // қаз. *жылға* → моңғ. *сайр* // қаз. *сай* → моңғ. *ус* // қаз.*су* географиялық терминдері арасында жүретін мағынаның ауысуы мен жылжуы құбылысын түркі–моңғол фонында қарастырсақ:

I. «*су жүретін жіңішке арна*» мағынасында: моңғ. *жалга*, бур. *жилга* // қаз., қырғ., қара-қалп. *жылға;*

II. «*құрғаған арна*» мағынасында: моңғ. *сайр* // хак., як., қырғ., қаз., қара-қалп. *сай*, түрік, әзерб. *say*, ұйғ.*сай;*

III. «*өзен – су*» мағынасында: а) халха-моңғ. *жалга*, қалм. *жилһ* // баш. *йылга*, тат. *елга*, ноғ. *йылга*, көне түрк. *jilaq*; ә) моңғ. *сайр*// әзерб., түрік. *say*//*šaj*, қаз. *сай*, алт., хак. *сай*; б) көне моңғ. *ус(ан),* халха-моңғ. *ус* // қаз. *су*, қырғ., алт. *суу*, хак. *суг*, узб. *сув*, чув. *шу*.

Моңғ.*ус* // қаз.*су*, моңғ. *сайр* // қаз. *сай*, моңғ. *жилга* //қаз. *жылға* географиялық терминдері арасында «*су ↔ өзен ↔ арна*» гидронимдік семантиканың бірінен-біріне қарай жылжуы, осы гидронимдік мағынаның «*жіңішке сай ↔ тар шат ↔ өзенді шат ↔ тау аңғары*» тәрізді орографиялық мағынаға біртіндеп ойысуы байқалады. Мұнда:

а) моңғ. *жалга* «жіңішке сай», «тар шат»; қаз. *жыра-жылға* «өзенді шат»; баш. *йылға* «тау аңғары»;

ә) қаз. *сай* «екі таудың арасы»; әзерб. *say*//*чай* «шатқал»; моңғ. *сайр* «аралары терең сайлармен бөлінген, бір бағытқа созыла біткен аласа таулардың тізбегі», «қар, жаңбыр суларының ағынынан пайда болған тау бетіндегі тарамдалған жыралар»;

Қазақ тіліндегі «екі таудың арасы, биік шатқал» мәніндегі *сай* орографиялық термині мен моңғол тіліндегі «өзен судың тарамдары»; «биік таулар арасын бөліп жатқан сайлар» мағынасындағы *салаа* сөздері қосарлана келіп, қазақ тілінде *сай-сала* деген дербес терминді құрайды. *Сай-сала* терминіне жинақтау, жалпылау мәні тән болып келеді. Моңғол тілінде *салаа*: 1) «сай», «шат, тау сілемдері»; 2) «бөлік» мағыналарында қолданылады. Олай болса қазақ тіліндегі *сай-сала* географиялық терминін

< қаз. *сай* + моңғ. *салаа* сөздерінің қосарлануынан жасалған, XVII-XVIIIғ. Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қалмақ-қазақ қостілділігіне байланысты қалыптасқан гибрид термин деп тануға болады.

Қазақстан территориясында кездесетін моңғол текті атаулардың қазақ тілінің заңдылықтары тұрғысынан қалай меңгеріліп, сақталғандығын анықтау үшін осы атауларды өзінің төл топожүйесіндегі, яғни моңғол топонимиясы құрамындағы дәл сондай топониммен салыстыру қажеттігі туындайды. Ол моңғолдық кірме атаулардың о бастағы толық тұрпатын жаңғыртуға көмектеседі. Мәселен, қазақ топонимиясы құрамында өсімдік әлеміне байланысты моңғол тілінде қойылған атаулардың ең жиі кездесетініні моңғ. *дэрс* (*эн*) – «ши» лексемасының қатысуымен жасалған топонимдер. *Дересін* – Балқаш көлінің солтүстік жағалауындағы шатқал; *Бордересін* – Талдықорған жеріндегі шат; *Басдересін* – Жезқазған жеріндегі шатқал; *Ортадересін* – Қарағанды жеріндегі кішірек тау.

Моңғолдың төл топожүйесінде *дэрс* (*эн*) «ши» фитонимі арқылы жасалған, «шилі өңір» (тау, тас, өзен, су т.б) мағынасын беретін, атаулардың морфологиялық, семантикалық құрылымына көз жүгіртсек, атаулар негізінен екі құрамды (*Дэрстийн хоолой, Дэрст ухаа*) болып келетіндігі, сондай-ақ, атаулардың бірінші сыңарлары ілік (харьяалах *-ын, -ийн, -н*) және барыс, жатыс (*-т* –өг орших) септіктерінің жалғаулары арқылы түрленгендігі байқалады. Бұл атаулардың екінші компоненттері *шидің* дәл қай жерде өсетіндігін білдіретін географиялық терминдер. Бұған қарағанда, қазақ топонимиясындағы моңғолдық кірме атау ретінде анықталған *Дересін* топонимі о баста екі құрамды, я болмаса, «бір нәрсенің молдығын, бар екендігін» білдіретін *-т* қосымшалы *Дэрст* – «шилі» бір сыңарлы топоним болғаны сөзсіз. Атау қазақ топожүйесінде меңгерілу барысында құрамындағы қосымшалары мен географиялық терминін жоғалтып, тек апеллятив-негізін, яғни фитонимді сақтап қалған. Ал *Бордересін* топонимі < *бор* + *дэрс*(*эн*) сөздерінің бірігуінен жасалған. Моңғол тіліндегі *бор (о) бургасан* «боз тал», *бор* (*о*) *дэрс*(*эн*) «боз ши», *бороолжин* «аласа ағаштар шоғыры, бір шоқ түп ағаш» т.б. өсімдік атаулары құрамында кездесетін *бор* түрк. *боз* сөзімен лексикалық параллель қатарын құрайды және «боз», «бозғылт», «ақ бурыл» «сұрғылт қоңыр», «сұры» мағынасындағы **bora* көне тұлғасына барып саятын алтай тілдеріне ортақ түбір- негіз болып табылады (*Дмитриева Л.В.,1979:149*), өсімдік атауы құрамында моңғ. *бор*//түрк.*боз* өсімдік діңінің түсін білдіреді.

Қазақ топожүйесіндегі аң, құс атауларынан жасалған моңғол текті топонимдерді моңғол топонимиясындағы параллельдерімен салыстырсақ мынадай ерекшеліктер байқалады:

а) қазақ топожүйесінде о бастағы толық тұрпатты атаудың апеллятив негізі ғана сақталып қалған. Мысалы: моңғ.*могой* «жылан», ортағасырлық моңғ. *mogaj,* боан. *mogaj,* бур. *mogoi,* даг. *moqo-moq,* дунс. *mosi,* қалм.*moha,* мог. *magoi (Щербак А.М.,*1997:80*)* → Қазақстанда: *Моғой / Моғай, Ноғайты* (шатқал, тау, жер атаулары, Атырау өлкесінде); Моңғолияда: *Могойт* «жыланды», *Авгайт* (авгай, «кемпір» жыланды тергегеннен шыққан атау); моңғ. *боролдай* «бұлдырық» → *Боролдай* (Оңтүстік Қазақстандағы тау, өзен аты), *Боролдойн ус* –«бұлдырықтың суы» (Архангайдағы өзен аты);

ә) моңғол атауы қазақ топожүйесінде о бастағы қосымшалы тұрпатын, немесе географиялық терминмен көмкерілетін толық құрамын сақтаған Мысалы: моңғ. *галуу* «үйрек» + *т* → *Қалғұты* (өзен, тау, Шығыс Қазақстан обл.) // *Галуут* «үйректі» (өзен, Моңғолияның көптеген жерінде); моңғ. *зээр (эн)* «жирен» → *Зеренді* (тау, Көкшетау облысында) // З*ээрэнт* «*жиренді*» (Говь-Алтай аймағындағы жер аты); моңғ. *аргаль* «арқар» → *Арғанаты* (Тарбағатайдың солтүстік сілемі; Ұлытаудың солтүстігіндегі Арқарлының жанындағы тау) // *Аргалинт* «арқарлы» (Хөвсгөл аймағындағы аласа тау аты), *Бағышарқол* –Қарағанды облысында өзен (< *бага* «кішкене» + *шар* «сары» + моңғ. *гол* «өзен»), *Шадырадыр* –Қарағанды өлкесінде тау (< моңғ. *шадар* «қыңыр-қисық» + моңғ. *адар*// қаз. адыр), *Нарын Бақанас* – Іленің сағасы (< моңғ. *нарийн* + моңғ. *богино* «қысқа» + моңғ. *ус* - «өзен, су»), *Бақанас* –Шыңғыстау маңындағы және Алтай қырқасындағы өзендер аты (< моңғ. *богино* «қысқа» + *ус* «су, өзен»).

б) атаудың екі сыңарының бірі, көбінесе географиялық термин қазақ тіліне аударылып, топоним гибрид тұрпатқа ие болған. Мысалы: *Мұқыр* аят – Аят өзенінің төменгі сағасы (< моңғ. *мухар* «келте» + қаз. аят); *Шатайбел* – Атырау жерінде елді мекен (< моңғ. *шатай* «қисық» + қаз. бел), *Нарынтау* – Қарағанды өлкесінде тау (< моңғ. *нарийн* + қаз. «тау»);

б) о баста толық тұрпатты *Өндөруул, Богиногол, Мухаргол, Дөрвөлжөн толгой, Нарийнгол (ус)* тәрізденіп келген атаулардың географиялық обьектінің тегін білдіретін екінші сыңарлары жойылып, атау элипсис топонимдер болып қалыптасқан: *Индер* – Атырау жеріндегі тау (< моңғ. *өндөр* «биік»); *Бөген* – Қаратау қырқасындағы өзен (< *богино* «қысқа»); *Мұқыр* – Ертістің сағасы (< моңғ. *мухар* «келте»); *Дөрбілжін* – Көкшетау жеріндегі тау (< моңғ. *дөрвөлжин* «төртбұрыш»); *Нарын* – Семей облысындағы өзен, Ақмола облысындағы көл, Алакөл маңындағы аңғар (< моңғ. *нарийн* «жіңішке»);

в) о бастағы толық тұрпатты моңғол атауын қазақ топожүйесі меңгеру барысында атау өзінің құрамындағы «нәрсенің мол екенін білдіретін»

жинақтау мәніндегі *–тай* немесе *–т* аффиксінен кейін келетін ***–Н*** + ***ГТ*** (географиялық термин) изофеттік тіркесті жоғалтқан. Мысалы: моңғ. *тарвага* «суыр» + *тай* → *Тарбағатай* (таулы қырқа, Шығыс Қазақстан облысы) // *Тарвагатайн нуруу* (Моңғол Алтайындағы жон); моңғ. х*андагай* «бұлан» + *тай* → *Қандағатай* (тау, Қалбаның оңт. батысында) // *Хандагайтайн нуруу* (Архангай аймағындағы таулы қырқа); моңғ. *бор* «камшат» + *той* → *Бортой* (өзен, Ақмола жерінде) // *Бортойнгол* (өзен, Увс аймағында).

в) моңғол топонимиясындағы халықтың тұрмыс тіршілігіне кеңінен пайдаланылатын жер қыртысының үстінгі қабатындағы байлықтар атаулары негізінде жасалған *Зост* «жосалы», *Давст* «тұзды», *Хужирт* «сортаңды», *Шохойн цагаан булаг* «әктің ақ бұлағы», *Хайрагт* «қайрақты» сияқты топонимдердің параллельдері Қазақстан территориясында көптеп кездеседі. Олардың арасында моңғ. *зос*// қаз. *жоса,* моңғ. *хайраг*//қаз. *қайрақ* тәрізді түркі-моңғол тілдеріне ортақ лексемалар арқау болған атаулар да, моңғол тілі негізінде жасалған кірме топонимдер де орын алады. Мәселен, қазақ топожүйесі *Дабысын* < моңғ. *давс (ан*) (Алматы облысындағы көл аты) атауын құрамындағы *нуур* (*гол, ус*) «көл» географиялық терминісіз қабылдаған болса, Бетпақдаладағы көл атауы *Дабсынтұз* (< моңғ. *давс (ан)* «тұз» + «тұз») атауында моңғолдық географиялық терминнің орнын атау негізінің, яғни бірінші сыңардың қазақша баламасы *тұз* лексемасы басып, атаудың топонимдік мәнін нақтылай, шегелей түскені байқалады. *Қояндытулайт* (өзен, Қарағанды облысында), *Боралдайтау* (Қаратаудың сілемі) сияқты топонимдер құрамында екі тілдік (қазақ, моңғол) элемент орын алады.

Демек қазіргі Қазақстан территориясына XIIIғ. кейінгі кезеңдердегі моңғол үстемдігі және XVI-XVIIIғ. Жоңғар шапқыншылығына байланысты келіп кеткен моңғолдар қазақ жерінің сол замандардағы бетбедерін, табиғат байлығын, объектінің үлкен-кішілігін, орналасу ретін, түр-түсін, сыртқы кескін-келбетін, өзен-көлдер суының ащы-тұщылығын т.б. физика-географиялық ерекшелігін ескеріп, өз тілдерінде жаңадан атаулар тудырды және бұрыннан бар атауларды өз тілдеріне бейімдеп меңгерді деуге болады.

Қазіргі Моңғолия терррриториясында түркі тайпаларының мемлекеттер құрып, дәуірлеген заманаларынан қалған белгілер іспетті, мән-мағынасы мүлдем күңгірт тартқан түркі атауларының түп-төркінін зерделеу, сондай-ақ бір сыңары моңғол сөзінен, екінші сыңары түркі сөзінен жасалған гибрид топонимдердің қалыптасу, даму заңдылықтарын айқындау, яғни моңғолданып кеткен түркі тайпалары тілдерінде жасалған топонимдерге, таза қазақ тілінде жасалған атауларға моңғолша баламаларының қосарлануының уәждемелік негізін анықтау топонимнің атаулық және

аппелятивтік деңгейлерін тұтас қамтитын этимологиялық ізденістерді талап етеді.

Тұрғындардың этникалық құрамындағы өзгеріс топонимикалық жүйенің даму процесін реттеп отыратын тетіктері қайта құруға итермелегенімен де, топонимияның өзгеше бір тәртіптілігінің, қалыптасқан дәстүрінің, бір ізділігінің күші атаужасам жолдарының кенеттен алмасуына кедергі жасайды (*Серебренников Б.Л.,*1959:37.). Басқаша айтқанда, топонимикалық жүйеде орын алатын кірмелік құбылысы топонимдік тілдік құрамға әсер еткенімен де, әбден қалыптасып, орныққан атаужасам модельдерін өзгерте алмайды, керісінше, сол жүйенің қатаң тәртібіне мойынсұна икемделеді.

Моңғол топонимиясы құрамында ру-тайпалар мен ұлыстар, ұлттар мен этникалық топтар аттарынан жасалған топонимдер аз емес. Мәселен, *Монголэлс* «моңғол құмы», *Баруун монгол уул* «батыс моңғол тауы», *Халхынгол* «Халқаның өзені», *Халхынхад* «Халха жартасы (биігі)», *Урианхайн ус* «Урианхай суы», *Илжгэнбулаг* «Илжгэндер бұлағы», *Монгушгол* «Монгуш өзені» тәрізді таза моңғолдық этнонимдерден жасалған атаулармен қатар, *Хиргиснуур* «Қырғыз көлі», *Уйгаргол* «Ұйғыр өзені», С*артуулын ус* «Сарт өзені», *Наймандаваа* «Найман асуы», *Тарагт* «Тарақты» т.б. түркілік ру- тайпалар аттарынан қойылған жер-су атаулары көптеп кездеседі. Түркілік этнотопонимдер түркітілдес ру-тайпалар мен этникалық топтардың белгілі бір тарихи кезеңдерде моңғолтілдес ру-тайпалармен тығыз қарым-қатынасқа түскен нақты географиялық ареалын, тарихи қоныстанған мекендерін таңбалайды. Мәселен, Батыс және Шығыс Моңғол таулары арасын ертеректе Орта Азиядан келген сартуулдар мекендейді. Сартуулдардың атымен Завхан аймағының Цагаан Хайрхан сумынының орталығынан 10 км жердегі Халих тауының баурайымен ағатын кішірек өзен *Сартуулын ус* «Сартуул суы», осы аймақтың Дөрвөлжин сумынындағы *Сартгол* «Сарт өзені» өзені аталған. Моңғол тілінің батыс халха диалектісінде сөйлейтін сартуулдардың тегі түркілер болып келгенімен, олар қазіргі кезде тілдік, этникалық тұрғыдан әбден моңғолданған деуге болады. Моңғол Алтай тауының *Таван Богд уул* шыңынан басталып, қатарласа ағатын үш өзен *Өмнө Уйгаргол* (сөзбе сөз: «алдыңғы ұйғыр өзені»), *Дунд Уйгаргол* (сөзбе сөз: «Ортаңғы ұйғыр өзені»), *Уйгаргол* деп аталады. Топонимдердің апеллятив негізінде *ұйғыр* этнонимі жатқаны сөзсіз.

Моңғол жеріндегі *Арван найман хутагуул* (сөзбе - сөз: «он сегіз құт тау»), *Найманбулаг* (сөзбе - сөз: «сегіз бұлақ») топонимдері қазіргі моңғол тілі тұрғысынан *сегіз* санының қатысуымен жасалған атаулар ретінде түсіндіріледі. Дей тұрғанмен, олардың шығу тегін *Хянганның таулы алабын, Алтай таулы өңірін, Қара Ертісті, Зайсан көлін* мекен еткен

наймандармен байланыстыруға болады (*Догсурэн Ч.,* 1974:247). Моңғол топонимиясы құрамында түбегейлі моңғолданып кеткен түркілік этникалық топтар аттарынан жасалған *Хотонгол* «хотандар өзені», *Торгуутын булан* «торғауыттар жері», *Урианхайын ус* «урианхайдың суы», *Мэргэдийн гол* «меркіттер өзені» т.б. атаулар кездеседі. рулар қазақ халқының құрамында ғана емес, ноғайлар арасында да кездеседі.

Этнонимдерден, яғни ру-тайпа, халық, этникалық топтар атынан жасалған жер-су аттары осы өңірде сол ру тайпаның өмір сүргендігінің белгісі ғана емес, «пәленше – деген рудың (тайпаның т.б.) жері, суы» деген мағынаны білдіріп, сол ру-тайпаның тарихи өткен өмірі туралы этномәдени ақпарат арқалайды. Олай болса, моңғол топожүйесінің субстраттық қабатын құрайтын түркілік этнотопонимдер моңғол топожүйесінде түркі ру-тайпаларының белгілі бір тарихи дәуірлердегі таралу ареалын, қоныстарының шет-шекарасын, моңғол ру-тайпаларымен болған тығыз көршілік қарым-қатынастарын айғақтайтын этнотілдік дереккөз.

Моңғол тілінің түркілік топонимдерді меңгеру және өзінің төл элементтеріндей сіңіру барысына назар аударсақ: 1) моңғол топожүйесі түркілік географиялық терминдердің топонимизациялануы негізінде жасалған атауларды сақтап қалғанын; 2) бір сыңары моңғол сөзі, екінші сыңары түркі сөзі, немесе керісінше болып келетін гибрид топонимдерді пайда болдырғанын; 3) түркілік аппелятив негізді моңғолдық қосымшамен көмкеру арқылы меңгергенін байқауға болады. Мәселен, *Хаг* – Архангай, Завхан, Баян-Өлгей аймақтарында кездесетін жер аты. Көне түркі тілінде *qaq* «ойыс жерге тұрып қалған шалшық су» мәнін, ал қазіргі қазақ тілінде *қақ* «шұқанақтар мен ойықтарда, аңғарлар мең қысаң жерлерде көктемде еріген қар суынан пайда болатын тоқтау сулар» деген мағынаны білдіреді. *Тахир* – Архангай аймағындағы жер аты, *тақыр* «шөп шықпайтын жер» мәніндегі географиялық термин ретінде қазақ топонимиясында атау құрамында жиі кездеседі, мысалы: *Ақтақыр* (Жезқазған обл.), *Тақырсай* (Алматы облысында).

Моңғол топонимиясы құрамында екі басқа тілдің элементтерінен жасалған гибрид атаулар көптеп кездеседі. Мысалы: *Аргалиг сарьдаг, Хурдил сарьдаг, Хөвсгөл, Увс нуур, Арсай уул, Хундэс гол, Байырга гол, Согого гол, Ховд гол* (моңғ. гол «өзен»), *Талдаг уул, Байтаг Богд уул, Шингилтэй, Сутай, Ташгай, Тэс гол, Тэрх гол, Жэлтэнэ, Гизилжир, Гизилхайа, Тэрэгти* т.б.

Топоним құрамында жиі кездесетін *-лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті* аффикстері негізінен «белгілі бір жерде бір нәрсенің бар екенін, мол екенін» білдіреді. Осы қосымшалардың қатысуымен жасалған моңғол жеріндегі *Тэрэгти* > түрк. *терек* + *ті* → «терекке бай жер», «терек өсетін тау», *Хүндэсти* >

түрк. *құндыз + ды* → «құндыз бар өзен» атаулары азды-көпті дыбыстық өзгеріске түскенімен, семантикасы айқын түркілік атаулар болып табылады. Мұндай құрамындағы қосымшаларын, географиялық номендерін сақтаған бүтін тұлғалы топонимдер қатарына *Гизилжир > қызыл + жар* → «қызыл жар», *Талдаг > тал + -дық* → «талды», *Байтаг > бай + таг* → «байтау»тәрізді түркілік атрибуттік синтагмалар негізінде жасалған атаулардыжатқызуға болады.

Моңғолияда кездесетін кейбір атаулардың түбір-негізі түркі сөзі болғанымен, жалғанған қосымша моңғол тілінікі екендігі байқалады. Мәселен, *Ташинт* < түрк. *тас* + моңғ. афф. *–нт* → «тасты», *Сутай* < түрк. *su* + моңғ. афф. *-тай* → «сулы», *Шингилтэй* < түрк. *жыңғыл* + моңғ. афф. *-тэй* → «жыңғылды», *Ховд* < түрк. *кобы* – «беткейлері сырғанақ құмды болып келген, аралары терең сайлармен бөлінген таулы қыраттар», «созыла біткен құм таулар» + афф. *-т.* Атау негізінің бұлайша «бір нәрсенің барлығын, молдығын білдіретін» моңғол қосымшаларымен көмкерілуі де түркілік атаудың көнелілігін нақтылай түсетін факторлардың бірі.

Моңғол топожүйесіндегі түркі текті көне атаулардың өз құрамындағы қосымшаларын, яғни реликт аффикстерді (√-ақ ек, √-дақ, -тақ, √-нақ т.б.) сақтап қалуының түп негізінде түркі және моңғол тілдерінің агглютинативтік қасиетінен туындайтын қосымшалар арқылы атаужасам моделінің екі тілге ортақтығы жатыр. Ал түркілік топонегіздің моңғол топоаффикстерімен *(-тай, -тей, -нт, -лт)*, керісінше, түркілік реликт топонимдердің моңғолдық географиялық терминдермен (*гол, ус, уул* т.б.) көмкерілуін кірме атаулардың меңгерілу заңдылықтары ретінде қабылдауға болады.

Моңғолияның батысындағы Баян - Өлгий, Ховд аймақтарын қазақтардың 100 жылдай қоныстануына, моңғол тілдес захчин, дөрвөд, өөлд т.б. тайпаларымен өте қарым-қатынасына байланысты моңғол топонимиясында мынадай құбылыстардың орын алуы байқалады:

1. Объектінің бұрынғы моңғолша атын қазақшалап, моңғол-қазақ тілдерінде жарыстыра қолданудың нәтижесінде *Цагаан нуур – Ақкөл, Хустарал – Қайыңдыарал* т.б. күрделі тұлғалы гибрид атаулар пайда болды;

2. Қазақтар өздері мекендеп отырған жердегі объектіге моңғолдар қойған моңғол атауларын қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сай бейімдеп қолдануы орын алады: *Құжырты* < моңғ. *Хужирт* «сортаңды», *Жолты* < моңғ. *Ёолт* «құмайлы», *Дабаты* < моңғ. *Даваат*, *Жаматы* < моңғ. *Ямаат* «тау ешкілі» т.б.

3. Қазақтар географиялық реалийдің ерекшелігін ескеріп, өз тілдерінде жаңа атауларды пайда болдырды: *Қасқатас, Аюлы, Аршалы, Тоғызбұлақ* т.б.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, түркі (қазақ) және моңғол топожүйелеріндегі ортақтық атау негізіндегі апеллятив лексика деңгейінде ғана емес, оның географиялық атауға айналып, топоним ретінде қалыптасу, тұрақтану деңгейінен де көрініс береді. Екі басқа территорияда, бір-бірінен соншама алыс қашықтықта орналасқан екі географиялық объектіге, екі түрлі халықтың тілінде бір ғана аттың қойылуы, географиялық объектіге ат қоюға итермелеген себептің де бірдей болуы, реалийді екі халық психологиялық танымдық тұрғыдан бірдей қабылдауы атаудың топонимдік деңгейде тұрақтануындағы ортақтықтың, ал мұндай топонимдердің жасалуына түркі (қазақ) және моңғол халықтарының материалдық және рухани мәдениетін көрсететін заттар, ұғымдар, түсініктердің атаулары, сандық қатысты білдіретін сөздер, жан-жануар және өсімдік атаулары т.б. лексикалық параллелдердің қатысуы топонимдердің аппелятивтік негізіндегі ортақтықтың белгісіне алынады.

Түркі және моңғол тілдерінің топонимикалық жүйелерінде орын алатын сәйкестіктерді айқындау және олардың пайда болу себептерін зерттеу, өз кезегінде, түркі-моңғолға ортақ аппелятивтік лексиканың түркі және моңғол тілдерінің әрқайсысының топонимикалық жүйелеріндегі алатын орнын бағамдауға; түркі және моңғол тілдері арасындағы екі жақты кірмелік құбылысының себептері мен тарихи-лингвистикалық негіздерін айқындауға; дүниенің тілдік бейнесінің топонимикалық фрагментінде кескінделетін түркі және моңғол этностарының дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттеріндегі, дүниетанымдық көзқарастарындағы, образды ойлау жүйесі мен көркем таным әлеміндегі, дүние-әлемді тұтастай және мүшелей тануындағы тектестік пен желілестікті, ұқсастық пен ерекшелікті анықтауға жетелейді.

Әдебиеттер

Абдрахманов А.А. Топонимика и этимология. -Алматы, 1975.

Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введение и фонетика. - Ленинград, 1929.

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - Москва, 1993.

Дмитриева Л.В. Из этимологии названий растений в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков - Ленинград, 1979.

Догсурэн Ч. Монголын газар усны нэрийн тогтолцооны зарим асуудалд // Studia Mongolica. Том 2 (10), fasc 16. - Ulan-Bator, 1974.

Догсурэн Ч. Монголын газар усны нэрийн тогтолцооны зарим асуудалд // Studia Mongolica. – UB., 1976.

Казакевич В.А. Современная монгольская топонимика. Труды монгольской комиссии. N 13-21. Изд. АНСССР. - Ленинград, 1934.

Конкобаев К. Топонимика Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980.

Молчанова О.Т. Роль топонимических изоглосс в разграничении тюркских и монгольских исходных основ в географических именах Горного Алтая // Проблемы этимологии тюркских языков. - Алма-Ата, 1990.

Молчанова О.Т. Топонимы монгольского происхождения в Горном Алтае. // Языки и топонимия Сибири. Вып. VI. -Томск. 1976.

Новикова К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. - Ленинград, 1979.

Номинханов Ц.Д. Термины животноводства в тюркских и монгольских языках // "Труды сектора востоковедения". Т.1. - Алма-Ата, 1959.

Очир-Гаряев В.Э. Термины гидрогеографии и их топонимизация в монгольском языках // Ономастика Калмыкии. - Элиста, 1983. .

Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - Москва, 1988. .

Попова В.Н. Гидрономические термины Павлодарской области // Топонимика Востока. - Москва, 1969.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - Москва, 1974;

Серебренников Б.Л. О методах изучения топонимических названий//Вопросы языкознания, 1959. №6.

Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными глухими придыхательными смычными губно-губным п "и заднеязычным к" // Алтайские этимологии. - Ленинград, 1984.

Щербак А.М. Названия домашних и диких животных // Историческое развитие лексики тюркских языков.- Москва, 1961.

Щербак А.М. Ранние тюрко-монгольские языковые связи (VIII-XIVвв).-Санкт-Петербург, 1997.

AZERBAYCAN`IN İŞGALDEN KURTARILMIŞ KARABAĞ'IN FUZULİ YÖRESİ YER ADLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

EVALUATION OF TOPONYMS OF THE FUZULI DISTRICT KARABAKH REGION LIBERATED FROM OCCUPATION

Doç. Dr. Gülnara ALİYEVA*

Özet

Coğrafi adlar dünya hakkındaki bilgi sistemini tanımlar, insanların dünyagörüşünün oluşumuna katılım gösterir. Ayrıca yer adları coğrafi gerçekliğin karakteristik bir özelliği olarak ortaya çıkar ve insan zihnine yansımasını sağlar. Bu, bağımsız, aynı zamanda genel dil ilişkileri ve süreçlerle ilişkili olan kompleks bir sistemik dil biçimi olarak toponim kavramının temelini oluşturur. Her milletin sahip olduğu toponimi sistemi, o etnosun tarihini, sosyal, dilbilimsel ve etnokültürel özelliklerini de yansıtır. Makalede Fuzuli bölgesinin yer adlarının - oykonim, oronim ve hidronimlerin – leksik-semantik özelliklerinden bahsedilecektir. Fuzuli yöresinin yer adları ve coğrafi adlarının kaynakları, bu coğrafi terimlerin içeriği ve anlamı farklılık gösterir. Fuzuli yöresi yer adlarının dilbilimsel olarak incelenmesi, hem Fuzuli bölgesinin tarihi köklerini, menşei ve orada yaşayan eski kavimlerin adlarının belirlenmesi açısından hem de bölgenin sosyo-kültürel, tarihi, politik ve coğrafi özelliklerini ortaya çıkarmak açısından önemlidir. Toponimik adların oluşumunda ekstralinguistik faktörler de önem arzetmektedir. Bir oluşum diğerinin yerini aldığında, coğrafi adlar geçerliliğini yitirir ve yenileriyle değiştirilir. Dildeki bu süreç bir milletin tarihi, soyları, coğrafyası ve etnografyası ile doğrudan ilgilidir, bu nedenle bazen olumlu ve başarılı adlar seçildiği halde, bazen yeniden addeğişme sürecinde eski milli adların yenileriyle değiştirilmesi, eski yer adlarımızı unutmamızla sonuçlanır. Fuzuli şehrinin adı da defalarca değiştirilmeğe maruz kalmıştır. Çalışmamızda Fuzuli bölgesi sınırları içerisinde 200-e kadar yer adı incelenmiştir. İncelenen yer adları köy, kasaba, dağ, tepe, ova, sırt, çay, dere, çeşme ve diğer coğrafi unsurlara ait toponimlerden oluşmaktadır. Fuzuli yöresinin yer adlarını seçerken, etrafdaki olaylar, tarih boyunca var olan milletler, şahıs adları, kabileler, taifeler, boy, aile, aşiret adları, önemli tarihi şahsiyetlerin adları, renk kavramını ifade eden adlar, sayı adları ile kurulmuş adlar, memuar (hatıra) anlamını ifade eden adlar, zoonimler, fitonimler ve diğer birçok faktörler önemli bir rol oynar. Bu özellikleri dikkate alarak çalışmamızda Fuzuli bölgesinde tanımlanan yer adlarının leksik-semantik sınıflandırmasını yaptık.

Anahtar Kelimeler: *Fuzuli bölgesi, onomastika, toponim, oykonim, antropotoponim, leksik-semantik sınıflandırma*

Abstract

* Bakü Slavyan Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türkoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi; gulnara.fakhraddin@gmail.com

Geographical names determine the data about the world and contribute to the formation of the population outlook as well. Toponyms appear to be a crucial feature of the geographical reality and provide the reflection in the human's consciousness. Every nation' s toponyms reflect the history, social, religious and etnocultural features of the same nation. This paper is dedicated to the lexic-semantic features of the Fuzuli district. The origin of Fuzuli district toponyms, as well as their content and meaning are various. Researching of Fuzuli district toponyms in linguistic area allows to determine the historical background of this district and names of the ancient tribes lived in this territory. It is also important for finding out the socio- cultural, historical, political and geographical features of the district. Extra linguistic factors play a crucial role in the formation of the toponyms. When one formation substitutes another one geographical names become archaic and new ones appear. This process which is directly connected to the history, geography and ethnography of the nation influences the choice of the toponyms. However, this choice is not always successful. Sometimes old toponyms alternated to the new ones are forgotten completely. The name of the Fuzuli district has been changed many times. About 200 toponyms within the borders of Fuzuli have been involved to this study. While choosing toponyms events, nations, as well as person, tribe names, famous people 's names, colours, phytonims, zoonims and a lot of enough important factors play an important role. Lexic-semantic classification of the Fuzuli district toponyms according to these features has been investigated in this research work.
Key words: *Fuzuli region, onomastics, toponym, oykonym, anthrotoponym, lexical-semantic classification*

Coğrafi adlar dünya hakkındaki bilgi sistemini tanımlar, insanların dünya görüşünün oluşumuna katılım gösterir. *"Ayrıca yer adları coğrafi gerçekliğin karakteristik bir özelliği olarak ortaya çıkar ve insan zihnine yansımasını sağlar. Bu, bağımsız, aynı zamanda genel dil ilişkileri ve süreçlerle ilişkili olan kompleks bir sistemik dil biçimi olarak toponim kavramının temelini oluşturur"* (Golev&Dmıtrieva, 2008, s. 2). Her milletin sahip olduğu toponimik sistemi, o etnosun tarihini, sosyal, dilbilimsel ve etnokültürel özelliklerini de yansıtır.Yer adları toplulukların ömür boyu sahip oldukları maddi ve manevi zenginlikler arasında, kültürel değerlerin tüm özelliklerini bünyesinde barındıran en önemli değerlerden biridir. Bu bağlamda, bazı araştırmacıların yer adları için *"toprak dili"* (Caferoğlu, 1966, s. 165) terimini kullanmaları tesadüf değildir. Halkın geçmişinin mirası olan coğrafi adlar, benzersiz tarihi ve kültürel kanıtı olmanın yanı sıra, bir devletin de ulusal önceliğini ve egemenliğini onaylama aracıdır.

Fuzuli yöresi zengin toponim sistemine sahiptir. Bölgenin mevcut alanı 1386 km^2'dir. Fuzuli bölgesi, 1827 yılında idari bölge olarak kurulmuş ve ilk adı Karabulak olmuştur. Yerleşim yerinin Karabulak adını taşıması, bölgede çok sayıda doğal kaynağın varlığıyla veya Karabulak (pınar) coğrafi adıyla bağlantılı olduğu söylenmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Karabulak, Çar Ordusu'ndan Albay Karyagin'in şerefine Karyagin şehri olarak adlandırıldı. 1 Mart 1929'da, devrimci Bunyad Serdarov'un şerefine Qaryagin şehrinin adı Serdar olarak değiştirildi. 1931'de şehrin adı Karyagin olarak yeniden

değiştirildi. 16. yüzyıl şairi Muhammed Fuzuli'nin (1494-1556) şerefine Karyagin bölgesinin adı 1959 yılında Fuzuli rayonu (şehri) olarak değiştirildi. 23 Ağustos 1993 yılında Ermeni Silahlı Kuvvetleri tarafından işgal edilen Fuzuli bölgesi 17 Ekim 2020 tarihinde Ermeni işgalinden kurtarıldı.

Azerbaycan dilbiliminde bir bilim dalı olarak onomastika, 20. yüzyılın başlarından gelişmeye başladı, bu nedenle bugün bu bilimin yöntemlerinin sınıflandırılması çok geniştir ve bu da toponimlerin (yer adlarının) sistematik araştırılmasına izin vermektedir. Fuzuli yöresinin yer adlarının dilbilimsel açıdan incelenmesi, hem Fuzuli yöresinde yaşayan kadim kavimlerin tarihi kökleri, kökenleri ve adlarının belirlenmesi açısından hem de Fuzuli yöresinin sosyo-kültürel, tarihi, politik ve coğrafi özelliklerini ortaya çıkarmak açısından önemlidir.

Toponimide yer alan bu coğrafi adlar beynelmilel terimlerle şu şekilde adlandırılır: oykonimler (yerleşim yerlerinin adları: şehir, kasaba, köy, mahalle), oronimler (çeşitli coğrafik yapılar: dağ, kaya, zirve, yayla, kışlak, tepe, vadi, dere, çukur, ova), hidronimler (su ve su kaynaklarının adları: okyanus, deniz, göl, körfez, boğaz, barzak, nehir, ark, kanal) vb.

Afad Kurbanov'un (2019) bununla ilgili fikileri önem arzeder: "... toponimlerin genetik ve etnolinguistik analizi, farklı dönemlerde coğrafi nesneleri adlandırmada belirli eğilimlerin olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla mesken ve diğer yerlerin adları belli bir dönemde sadece bir kişinin adını taşır. Başka bir dönemde bu adlandırma aşiret ve klan adlarına dayanıyordu. Bu nedenle, yer adları kişilere, kabilelere, klanlara, hayvanlara, bitkilere, gök cisimlerine, su kaynaklarının vb. adlarıyla ortaya çıktı" (s.186). Toponimler, özellikle oykonimler (burada köy adları), her şeyden önce menşe itibarile antroponim, etnonim, zoonim, fitonim vb. adları ifade etmiş, daha sonradan bu unsurlar zamanla bölgedeki oykonim adlarına dönüşmüştür.

Köy adlarının verilmesinde etkili olan faktörler göz önüne alındığında iki temel gruplaşma dikkati çeker. Bunlardan ilki köy adlarının yakınlardaki dağ, tepe, göl, akarsu, toprak, bitki örtüsü vb.nin özelliklerinden ya da doğrudan bunların adından esinlenerek, doğal çevre elemanlarına göre adlandırılması, diğer grubu ise insan, aşiret, soy, çeşitli olaylar vb.den etkisi yahut esinlenmesiyle beliren, beşeri özellikler taşıyan, köy adları oluşturur (Tunçel, 2000, s.27).

Azerbaycan Cumhuriyeti Fuzuli yöresi toponimlerinin, coğrafi adlarının yaranma kaynakları, bu coğrafi terimlerin içeriği ve anlamları farklıdır. Azerbaycan Türkçesinde advermede belirli unsurların etkisinin yanı sıra o coğrafyada yaşayan insanların yaşamları boyunca farklı medeniyetlerin ve kültürel değerlerin etkisiyle meydana gelen değişimlerin de katkısının olduğu bir gerçektir. Yer adlarını seçerken, o bölgelerde geçen olaylar, tarih boyunca mevcut olan uluslar, milletler, şahıs adları, kabileler, klanlar, nesil adları, önemli tarihi şahsiyetlerin adları, renk bildiren adlar, fitonimler, zoonimler ve

diğer birçok faktörler önem arzeder. Bu özellikler dikkate alınarak Fuzuli bölgesinde tanımlanan yer adlarının leksik-semantik sınıflandırması şu şekilde verilebilir:

1. Antropotoponimler. Antropotoponimler, genel olarak şahıs adları, soyadları, lakaplar temelinde oluşturulan yerleşim yerlerinin adlarını içermektedir. Fuzuli yöresinin yer adlarının temeli antropotoponimlere dayanmaktadır ve bu antropotoponimlerin büyük çoğunluğu patronimik toponimlerden oluşmaktadır. Patronimik yer adları, esas olarak şahıs adlarından ve şahıs adlarına eklenen iyelik ifade eden *-li, -li, -lu, -lu* veya çoğul ifade eden *-lar, -ler* soneklerinden oluşan aile, nesil ve şecere adlarını bildiren yer adlarıdır. Başka bir deyişle, onomastik sistemde, soy, şecere adlarından oluşan antropotoponimlere patronimik toponimler denir. Özellikle Fuzuli bölgesinde yer alan köy adlarının büyük çoğunluğunun şahıs adlarına *-li, -li, -lu, -lu* eklerinin eklenmesiyle oluşan antropotoponimler (şahıs adları) olduğunu görüyoruz: Alhanlı (Fuzuli), Arayatlı, Cuvarlı, Bala Behmenli, Birinci Mahmudlu, Elesgerli (Fuzuli), Pirehmedli (Fuzuli) köy adları vb.

Çoğulu ifade eden *-lar, -ler* ekinden oluşan kabile ve nesil adlarından ibaret patronimik yer adları birkaç oykonimde rastlanmaktadır: Divanalılar, Gazahlar, Ahmedalılar, Murtuzalılar ve diğerleri.

2. Etnonimlerden Oluşan Yer Adları. Bir bölgenin toponimik yapısı, insana ve insanın coğrafi alan algısına dayanır, bölgenin tarihsel gelişiminin ana aşamalarını ve orada yaşayan halkların etnik tercihlerini yansıtır. Bu anlamda, Fuzuli bölgesindeki etnotoponimler hem tarihsel, hem coğrafi hem de dilsel açıdan önem taşımaktadır. Farklı dönemlerin yer adları, bölgede yaşayan halkların dilini, manevi ve kültürel yaşamını yansıtır. *V.A.Nikonov (1965), onomastik birimlerin onların yaratıcılarının dili hakkında büyük bilgiler içerdiğine dikkat çekiyor. Adların belli bir yere ait olması, o bölgedeki eski dilin yeniden kullanım haline getirilmesine, yerleşim alanının sınırlarının belirlenmesine imkan vermektedir* (s.11). Yer adlarının büyük çoğunluğunun bölgede yaşayan kuşaklar ve aşiretler tarafından konulduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Fuzuli bölgesinde de bu etnotoponimlerin büyük çoğunluğu Türk kökenli aşiretlerin adlarından meydana gelen yer adlarıdır: Gacar (Fuzuli), Dilağarda, Araz Dilağarda, Araz Zerger, Arış (aşiretin bir kolu), Dedeli (nesil adı), Gecegözlü, Gorazıllı, Işıklı, Şekercik gibi köy adları etnotoponimler arasındadır. Bölgedeki bazı oykonimlere göz atalım:

Fuzuli yöresinin ilginç etnotoponimlerinden biri **Gacar** oykonimidir. Karabağ sıradağlarının eteğinde bulunan Gacar köyü, Köndelençay nehrinin kıyısında yer almaktadır. Azerbaycan Toponimlerinin Ensiklopedik Sözlüğüne göre *"Köyün adı Azerbaycan'ın Gacar kabilesinin adıyla bağlantılıdır. 13. ve 14. yüzyıllarda Orta Asya'da Sulduz, Celair ve Tangit aşiretlerine dayalı meydana gelmiş Gacarlar'ın bir kısmı ilk olarak Suriye'de yaşamışlar. Sonralar Timur (1370-1405) gacarları İran'a göndermiştir. Gacarların bir kısmı 17.*

yüzyılda Karabağ ve Gence bölgelerine yerleştirildi. 15. yüzyılda Kızılbaşlar'ın himayesine geçen Gacarlar, Safevilerin iktidara gelmesine yardımcı olmuşlar. İran'daki Gacar hanedanı da bir Gacar kabilesindendi. Devrimden önce Kafkasya'da Gacar adında 10'dan fazla köy vardı" (II.cilt, s.6).

Divanalılar - oykonimi Karabağ sıradağlarının eteklerinde yer alan Fuzuli yöresinin bir köyüdür. Kelime etnotoponimdir. Gacarların divanalılar kabilesinin adını yansıtmaktadır. Köy nüfusu Sübhanverdiler köyünün bir parçası olması nedeniyle yerleşim yerinin adı bir süre Subhanverdibeyli olarak adlandırılmıştır. Divanalılar köyü, bazı kaynaklarda Aşağı Divanalılar köyü olarak da anılır. Bunun nedeni geçmişte köylülerin bugünkü yerleşim yeri yakınında Yukarı Divanalılar denilen bölgede yaşamasıdır. Bölge dağlık olduğundan tarım ve tahıl yetiştiriciliğine uygun değildi. Bu nedenle, nüfus nihayetinde bugünkü Divanalılar köyünün topraklarına taşınmıştır. Öte yandan aşiret büyüdükçe memleketlerinden göç etmeye başlamışlar ve taşındıkları bölgeye eski yerleşim yerlerinin isimlerini vermişlerdir. Bu, bölgedeki birçok yer adlarında görülebilir özelliklerdendir.

Kazaklar (qazaxlar) oykonimi (köy adı), Araz Nehri'nin sol kıyısında bulunan Fuzuli yöresinin eski yerleşim yerlerinden birinin adıdır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Kazak ilçesinde yaşayan nüfusun bir kısmı Fuzuli, Goranboy ve Berde'ye yerleşmek zorunda kalmış. Bunun nedeni, o dönemde hakimiyette olan Nadir Şah'ın Kazak ve Borçalı'yı Gürcü Kartli hükümdarına vermesi ve yerel halkın bu köleliğe tahammül edememesiydi. Böylelikle bu nüfusun Karabağ'da yerleştiği topraklar, kendi adında Kazak etnonimini yansıtarak Kazaklar köyü olarak adlandırılmıştır. Şu anda Fuzuli, Goranboy ve Berde bölgelerinin aynı adı taşıyan Kazaklar köyleri bulunmaktadır.

Milli antroponimlerden türetilen etnonimlerin çoğunun yer adlarının oluşumunda etkili olduğuna dikkat edilmelidir. *"...iyelik ifade eden -li, -li, -lu, -lu ekleri bir grup antropotoponimlerde belirli akrabalık, menşe birliğini ifade ediyorsa, başka bir grup antropotoponimlerde belirli bir grup ailelerin geçmişte belirli kişilere (beylere, din adamlarına) aitliğini bildirir"* (Kurbanov, 2019, s.188). Fuzuli yöresindeki bu toponimlerin bazılarında bey, han kelimelerine rastlanmaktadır: Hüseynbeyli (Fuzuli), Musabeyli (Fuzuli), Ahmedbeyli (Fuzuli), Garahanbeyli (Fuzuli), Şükürbeyli (Fuzuli) köyleri. Genel olarak, *-li, -li, -lu, -lu* ekinin, antroponimlerle birlikte, etnonimlere (nesil, kabile adları) ve coğrafi kavramlara da eklenerek oykonim oluşturması Fuzuli bölgesindeki yerleşim yerlerinin adlandırılmasında en yaygın dilbilimsel araçlardan biridir. Şöyle ki, oykonime dönüşen bu etnonimler, zamanında han, bey ve toprak sahiplerinin adlarından oluşmuş ve bir süre sonra etnonim özelliği kazanmıştır. *"O köydeki insanların (aşiret, nesil, kabile) bu tür etnonimlere yansıyan kişiyle hiçbir akrabalık ilişkisi olmadığı açıktır. Başka bir deyişle, bu tip antroponimlere eklenen -li, -li, -lu, -lu eki, köy nüfusunun bu insanların soyundan olduğu anlamına gelmez, onlara bağımlı ve idari olarak ait oldukları anlamına gelir "* (Ehmedov, 1991, s. 164).

3. Fitonimlerden Oluşan Yer Adları. Fuzuli bölgesinin bazı yer adları, bitki isimlerine göre oluşturulmuş yer adlarıdır. Dilbilimde toprağın bitki örtüsüne göre verilen yer adlarına fitotoponimler denir. Fuzuli bölgesi dağlar, ormanlar, yaylalar, verimli topraklar, çeşitli ağaç türleri, çiçekler, tahıllar ve otlarla zengin olması nedeniyle bu tür yer adları çoğunlukta olmuş ve bu zenginlik toponimilerin adlandırılmasının temel yönlerinden biri olmasına neden olmuştur. Bu da Fuzuli bölgesinin bitki örtüsü adlarının birçok orografik adlarına yansıdığı anlamına gelir. Örneğin: Mandılı, Çimen (Çemen) köyleri, Zoğallı bulak, Gozlu dere, Gozdibi yeri, Gönçe yeri, Encirli deresi, Söyüdlü ark, Narlı bulak, İncilli köber, Arpa gedik, Çemen yalı, Ezgilli ormanı, Palıd ormanı, Pancarlı dere vb.

Fuzuli bölgesindeki ilginç yer adlarından biri de Çimen oykonimi'dir. Azerbaycan Toponimlerinin Ensiklopedik Sözlüğüne göre *"Çimen oykonimi, Fuzuli yöresinin Cuvarlı idari bölgesine bağlı bir köy adıdır. Köy dağ eteğinde yer almaktadır. Gerçek adı Çemendir. Yerleşim yeri, bir çayır (yeşil çimenlerle kaplı bir saha) üzerine kurulduğu için bu şekilde adlandırılmıştır. Oykonim, Çemenli kabilesinin adından da kaynaklanabilir. Şahbuz bölgesinin Biçenek ve Keçili köylerinde de Çimenyurd denilen yerler kaydedilmiştir"* (I. cilt, s.139). 1727 yıl tarihli "Gence-Karabağ vilayetinin müfessel defteri" adlı tarihi belgesinde Dizak ilçesine bağlı köyler arasında Çimen köyünün adı Çimenek şeklinde geçmektedir.

Bu arada 1958 yılında Azerbaycan edebiyatının büyük yazarı Fuzuli şehrinde doğmuş İlyas Efendiyev'in Azerbaycan köyünün manevi sorunlarını konu alan ilk büyük eseri "Söğütlü Ark" romanı da adını Fuzuli bölgesindeki aynı coğrafi yerleşim adından almıştır.

4. Hayvan Adlarından oluşturulmuş Yer Adları. Fuzuli yöresinde evcil hayvanlar, vahşi hayvan adları, kuş isimleri ve efsanevi hayvan adları zoonimik toponimlerin veya zootoponimlerin oluşumunda önemli rol oynamaktadır. Bunlara ayı, aslan, yılan, ceylan, geyik, karga, kuş, köpek, koç, keçi, dev vb. kelimeler dahildir. Aynı zamanda, hayvancılık tarihsel olarak halkımızın ekonomik yaşamının bir parçası olmuştur. Bundan dolayı bölgede birçok yerleşim ve yer adları oluşmuştur. Örneğin: Ayibasanlı, Kargabazar (Fuzuli) ve Goçahmedli zooykonimleri, Kargalı çöl, Karaköpektepe, Karaköpek yurdu, Koç deresi, Div mağarası, Küçük Yılanlı dağı, Kuştepe dağı, Kuşoturan, Keçikıran, Arslandüz, Ceyran zemi, Marallı düz zooronimleri vd.

5. Yerin Konumuna Ve Boyutuna Göre İsimlendirilen Yer Adları. Bir coğrafi alan içindeki yerleşim yerlerinden ve coğrafi unsurlardan birini ayırt etmek için, yer adlarının başına göreceli konumlarını, yönlerini ve durumlarını belirten kelimeler eklenir. Bu şekilde verilen yer adlarında aşağı, yukarı, büyük, küçük, kıble, düz, köhne (eski), bala (burada küçük anlamında) gibi kelimeler kullanılır. Bu anlamda Fuzuli bölgesinin yer adlarının oluşumunda "yukarı",

“aşağı”, “büyük” ve “bala” kelimelerinin daha yaygın olduğunu görüyoruz. Yukarı Aybasanlı, Yukarı Abdurrahmanlı, Yukarı Güzlek, Yukarı Kürdmahmudlu, Yukarı Refedinli, Yukarı Seyidahmedli, Yukarı Veyselli, Yukarı Yağlıvend, Aşağı Aybasanlı, Aşağı Abdurrahmanlı, Aşağı Güzlek, Aşağı Kürdmahmudlu, Aşağı Refedinli, Aşağı Seyidehmedli, Aşağı Veyselli, Aşağı Yağlıvend, Büyük Behmenli, Bala Behmenli gibi köy adları buna örnek olabilir. Fuzuli bölgesi idari-bölgesel biriminde yer alan 18 köyün adı bu yöntemle oluşturulmuştur.

Ord.prof. Afad Gurbanov (2019), bazı toponimlerin içeriğinde yer alan "bala", "büyük", "küçük", "baş", "aşağı", "yukarı", "dağ", "kenar", "düz" ve diğer kelimelerin incelenmesinin, onların neden toponime dahil edildiklerinin nedenlerini araştırılmasının öneminden bahsetmiştir (s.199).

Fuzuli bölgesinin coğrafi adlarının oluşumunda yer alan terimlerden bir kısmını güney ve kuzey toponimik terimleri meydana getirmiştir. Güneykaya, Şahlı güney, Güney arkı, Güney kehrizi, Güney bulak, Kuzeybulak, Şıhlı kuzeyi, Karakuzey ve diğer coğrafi adlar buna örnek olabilir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere, güney ve kuzey terimleri daha çok Fuzuli yöresinde oronimler ve hidronimlerin oluşumunda görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinin kelime hazinesinde güney ve kuzey kelimeleri yer almasına rağmen, onların eşanlamı olan “şimal” ve “cenub” kelimeleri daha çok kullanılmaktadır. Bunların yanı sıra, coğrafi ad olarak, bir dağın, tepenin veya bir yüksekliğin güneş ışınlarının düştüğü eğime *güney*, gölgeli tarafına *kuzey* denir. Bu tür coğrafi adlara Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de rastlamak mümkündür.

6. Renk İfade Eden Sözcüklerden Oluşan Yer Adları. Türk dillerinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinde de renk adlarının dikkat çekici özelliklerinden biri, kelime oluşumunda kullanılması ve özel adların oluşumuna katılımlarıdır. Apelyatifi renk olan bu özel adlar, onomastik sistemde yer adlarının oluşumunda da gözlenmektedir. Renklere dayalı olarak oluşturulan toponimler, milli coğrafi adların oluşmasında önemli yere sahiptir. Fuzuli bölgesinin toponimlerinin oluşumunda ak (beyaz), kara (siyah), sarı, göy, boz (gri), kızıl vb. renk adları yaygın iken diğerleri daha az yaygındır. Ak ve kara sözcük birimlerinden oluşan Azerbaycan Türkçesinin Fuzuli bölgesinin yer adları şu şekilde sıralanabilir: “Ak” kelimesi temelinde oluşturulan oykonimler için Ağbaşlı, kara kelimesinden yola çıkılarak oluşturulmuş oykonimler Karadağlı (Fuzuli), Karahanbeyli (Fuzuli), Karakollu, Karamemmedli (Fuzuli) “köy adları örneklenebilir. Kara (siyah) kelimesi, karanlık, ışıksız, büyüklük, neşe, sevinç, yoğunluk, kalın, bolluk, koyu, yükseklik, büyüklük, genişlik, mutsuzluk, kutsallık anlamlarında kullanılan bir rengin adıdır. Yukarıdaki örnekler aynı zamanda bölgedeki kara renk adının katılımıyla meydana gelen yer adlarının çoğunluğunu doğrulamaktadır.

Aynı zamanda Fuzuli rayonunda rastlanan Ağ kaya, Ağ dere, Ağtepe, Ağ cığır, Ağdaş dağı, Ağkaya, Ağbaşı dağı, Karakaya, Karaarhac deresi, Karakuzey, Karakanlıtepe dağı, Karatikanlı dere, Kızılkaya dağı, Kızıltepe, Kırkbuğumlu yal, Boz bazı, Boz kaya, Bozkobu deresi, Göytepe, Göydere, Göy ark, Sarıtepe, Sarı bazı, Sarıbaba yalı, Sarı yal, Sarıyokuş, Sarılar deresi gibi oronimler, Karasu nehri, Karabulak, Kırmızı bulak, Ağoğlan nehri, Ağbulak hidronimleri de apelyatifi renk adları olan toponimlerdir.

7. Hidronimik Yer Adları. Azerbaycan Türkçesinin yer adları sisteminde, apelyatifi su, nehir, göl, pınar, kaynak olan kelimelerden ve özel hidronimik adlardan oluşan bir dizi oykonim, oronim ve hidronimler vardır. Fuzuli yöresinde hidronimik terimlerin katılımıyla oluşan yer adları arasında Karabulak (şehrin eski adı), Araz Dilağarda, Araz Yağlıvand, Üçbulak, Hatınbulak, Araz Zerger oykonimleri, Arazbar, Deliçay gobusu, Goşabulak vadisi, Köndelengöl ovası oronimleri, Köndelençay, Köndelengöl, Kozluçay, Karaçay nehirleri örnek gösterilebilir. Fuzuli yöresindeki hidronimik yer adlarının karakteristik özelliklerinden biri, bazı yer adlarının Araz nehri ile bağlantılı olmasıdır. Bunun temel nedeni, Fuzuli bölgesindeki bu yerleşim yerlerinin Araz Nehri kıyısı boyunca yerleşmesidir.

8. Sayılardan Oluşan Yer Adları.

Fuzuli yöresine ait bazı orografik nesnelerin oluşumunda sayılar görülmektedir. Örneğin: Üçbulağ (Hoğa) köyü, Dördçinar köyü, Dördler köyü, Dokuzdere, Dördtepe dağı, Dokuzdere köberi, Üçocak tepe, Üçarmud tepesi, Dördgözlü pınarı, Dördçinar pınarı vb. Oğuz grubu Türk dilleri ile karşılaştırıldığında, Azerbaycan'ın Fuzuli bölgesinin idari-bölgesel biriminde bulunan sayılarla oluşan oykonimlerin bir kısmının çağdaş Türkiye Türkçesinde de bulunduğunu görüyoruz. Örneğin, Dördler oykonimine Adana'nın Çukurova bölgesinde, Mersin ve Erzincan illerinde görülen bir köyün adı olarak rastlıyoruz.

Fuzuli yöresinin yer adlarının, Türk halkları için kutsal sayılan yedi ve kırk rakamlı yer adlarını içermesi dikkat çekicidir: Yedditepe pınarı, Yedditepe (oronim), Yeddigardaş dağı, Kırkbuğumlu yal ve diğerleri.

Bazı oykonimler, kelime başında veya içeriğinde kullanılan sıra sayısı açısından farklılık gösterir. Birinci Mahmudlu, İkinci Mahmudlu, Üçüncü Mahmudlu oykonimleri buna örnek olabilir. Bu tür yer adlarının oluşumunda sayılarla birlikte yalgız (yalnız), ikiz, tek, goşa (çift) vb. sayı kavramını ifade eden kelimeler kullanılır. Örneğin, Goşabulag talası, Goşabulag yeri, Goşaçinar, Tek tut, Yalgıztepe oronimleri vb.

9. Memuar (hatıra) Anlamını İfade Eden Yer Adları. Azerbaycan dilbiliminde, tarihi şahsiyetlerin, yazarların ve şairlerin şerefine isimlendirilen yer adları, anıtsal toponimler olarak kabul edilir. Bahsettiğimiz bölgenin önceki

bazı adları Karyagin ilçesi, Serdar yöresi, şimdiki Fuzuli bölgesi, Fuzuli şehri oykonimleri leksik-semantik açıdan hatıra içeren anıt yer adları arasındadır.

Fuzuli yöresinin toprak sahasının dağ, vadi, kaya, yamaç, gedik, tepe, yal biçimlerinde olması bu topoformantların onun toponimisinde coğrafi adların sözcüksel yapısına da yansımıştır. Bu topoformantlar en çok Fuzuli yöresinin oronimlerinde gözlenmektedir. Örneğin: Karakanlıtepe dağı, Kuştepe dağı, İncildere, Arpagedik, Haçagedik güneyi, Kızılkaya dağı, Yelligedik, Deyirmantepe dağı, Güneykaya, Güneştepe, Güllütepe, Güllüdere, Çataldere, Daşlıtepe, Karaköpektepe və b.

Yüksek unvanlar, dini görev kavramını ifade eden adlar Fuzuli yöresinin yer adlarının oluşumunda özel bir yere sahiptir. Bu unvanlar oykonim, oronim ve hidronimlerin oluşumunda aktif olarak kullanılmaktadır. Meşedi, Seyyid, Molla, İmam, Şeyh, Hacı adları yanısıra, Bey, Han, Ağa, Mirze gibi çeşitli sınıf ve din temsilcilerinin adları bölgedeki toponimik birimlerin oluşumunda doğrudan yer almaktadır. Örneğin: Mollaveli köyü, Mollamaherremli köyü, Mollafazilli oymacılığı, Mollalar, Molla bahçesi, Seyidehmedli köyü, Seyidmahmudu köyü, Seyideşref türbesi, Seyidler yurdu, Seyid yalı, Meşadi Humbat güneyi, Şeyh İbrahim türbesi, İmam Babı türbesi, İmam piri, İmam raddi, Imamzade, İmam çeşmesi, Hanarkı, Ağa Murad tepesi, Ağasanem deresi, Han yurdu, Han deresi ve diğerleri. Fuzuli bölgesinin toponimik yapısında bu tür pek çok ad bulunmaktadır.

"Ekstralinguistik faktörler, toponimik adların oluşumunda sözcüksel birimlerden daha önemli bir rol oynar ve varlıkları boyunca bu faktörlerle yönetilir. Bu açıdan bakıldığında, tarihsel olarak sosyo-politik oluşumların belirli özelliklerini yansıtan coğrafi adların kaderi daha da trajik olabilir. Böylece, bir oluşum diğerinin yerini aldığında, coğrafi adlar geçerliliğini kaybeder ve yenileriyle değiştirilir" (Ehmedov, 1991, s.11). Dildeki bu süreç bir milletin soyu, tarihi, coğrafyası ve etnografyası ile doğrudan ilgilidir, bu nedenle bazen olumlu ve başarılı adlar seçildiği halde, bazen yeniden adlandırma sürecinde eski milli adların yenileriyle değiştirilmesi, eski yer adlarımızı unutmamızla sonuçlanır. Fuzuli şehrinin adı defalarca değiştirildi. Karyagin'den önce günümüz Fuzuli bölgesi topraklarına verilen eski *Karabulak* adının, bugün de kullanılabilmesi için onun en azından bölgedeki bazı mikrotoponimlerin (silikyeradları) adını taşıması bu yönde atılacak başarılı adımlardan olurdu diye düşünüyoruz.

Yer adları konusunda değinmek istediğimiz noktalardan biri de 44 günlük İkinci Karabağ savaşında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için canından geçen şehitlerin isimlerinin ölümsüzleştirilmesi meselesidir. Şehitlerin adları doğdukları, yaşadıkları veya öldükleri bölgelerde ölümsüzleştirilebilir. Fuzuli bölgesi (aynı zamanda Fuzuli şehri) topraklarında şehit adlarının yaşatılması için Şehitler Müzesinin kurulmasını, şehit adlarının köylere, caddelere,

meydanlara, onların Şerefli adlarının diğer çeşitli coğrafi yerlere verilmesini, şehitlerin anısına anıt abidelerinin yapılmasını diler ve böylece şehitlerin adlarının sonsuza dek Azerbaycan'ın yerleşim yerlerinin adlarında da yaşayacağını temenni ederiz.

Sonuç olarak, dil, tarih, coğrafya ve diğer birçok faktörler yer adlarının adlandırılmasında önem arzeder. Toponimler, en önemli kültürel anıtlardan biri, geçmiş ve gelecek arasında temel köprüdürler. Bu nedenle adlandırma her kültürde olduğu gibi Azerbaycan kültüründe de önemli bir yere sahiptir. Çalışmada yer alan Fuzuli bölgesinin yer adlarının büyük çoğunluğu, Azerbaycan Türklerinin yanı sıra Azerbaycan Türkçesinin temel değerlerinden türetilen milli yer adlarını oluşturmaktadır. Bu nedenle milli bilincin gelecek nesillere aktarılması için bu bölgedeki kadim yer adlarının incelenmesi ve korunması çok önemlidir. Dilbilim için de önemli bir araştırma alanı olan yer adları, özellikle halk tarafından verildiği ve birçoğunda halkın izlerini taşıdığı için, herhangi bir değişikliğe uğramadan veya yok olmadan tüm bölgelerde araştırılmalıdır. Genel olarak, Azerbaycan'ın farklı bölgelerindeki yer adlarının incelenmesi toponiminin bu yöndeki gelişimine ivme kazandıracaktır.

Kaynakça

Azerbaycan toponimlerinin ensiklopedik lüğeti (2007), AMEA Nesimi adına Dilçilik İnstitutu. I cild. Bakı: Şerq-Gerb.

Azerbaycan toponimlerinin ensiklopedik lüğeti (2007), AMEA Nesimi adına Dilçilik İnstitutu. II cild. Bakı: Şerq-Gerb.

Caferoğlu A (1966), Aydın İli Ağızlarından Örnekler Etnografya Bakımından Özellikleri. Ankara: TDA- Belleten.

Ehmedov T.M. (1991). Azerbaycan toponimikasının esasları. Bakı: Bakı Universiteti.

Kurbanov Afad (2019), Azerbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cildde). Bakı.

Голев, Н. Д. & Дмитриева, Л. М. (2008). Единство онтологического и ментального бытия топонимической системы (к проблематике когнитивной топонимики). Вопросы ономастики, № 5. Екатеринбург, Издательство Уральского университета. (Golev, N.D. & Dmitrieva, L.M. (2008). Edinstvo ontologiçeskogo i mentalnogo bıtiya toponimiçeskoy sistemı (k problematike koqnitivnoy toponimiki). Voprosi onomastiki, № 5. Ekaterinburg, İzdatelstvo Uralskogo universiteta.

Никонов, В.А. (1965). Введение в топонимику. Москва: Наука. (Nikonov, V.A. (1965). Vvedenie v toponimiku. Moskva: Nauka).

Tunçel, Harun (2000). Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: 10, Sayı: 2, s. 23 - 34.

ADBİLİM ÇERÇEVESİNDE TV DİZİ ADLARI İLE İLGİLİ LEKSİK-SEMANTİK BİR TASNİF DENEMESİ

A LEXICO-SEMANTIC CLASSIFICATION ATTEMPT ON TV SERIES NAMES IN THE FRAMEWORK OF NAME SCIENCE

Dr. Öğr. Üyesi Gülşah Parlak KALKAN*

Özet

"Eşya, nesne, ürün, eser" manasındaki Yunanca hrema ile ad manasındaki onima kelimelerinin birleşiminden oluşan hrematonimi teriminin Türkçe karşılığı eseradbilimdir. Adları dil bilimsel ya da sosyo-kültürel açıdan değerlendiren onomastiğin önemli bir kolu olan hrematonimi; şair ve yazarlar tarafından yazılan şiir, hikâye, roman gibi edebî ürünlere verilen adları inceleyen bilim dalıdır. Ülkemizde eseradbilimi alanında, sayıları az olmakla birlikte yapılan çalışmaların genellikle yazılı eserler üzerine olduğu görülmektedir. Ancak artan teknolojik gelişmelere bağlı kitle iletişim araçlarının hayatın her alanını kaplaması ve bugünün dünyasında hemen her ortamda görmenin mümkün olduğu en yaygın kitle iletişim aracının televizyon olması hasebiyle bu platformda kullanılan dilin her yönüyle değerlendirilmesi elzemdir. Ayrıca günümüzde bireylerin gündelik yaşamda hemen her konuda karar verirken etkilendikleri en önemli aracın televizyon özelindeki diziler olduğu bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan söz konusu çalışmada, reyting bazında en çok izlenen ATV, Fox, Kanal D, Kanal 7, Show TV, Star TV ve TRT 1 kanallarında dünden bugüne yayınlanan dizilerin adları leksik-semantik bakımdan tasniflenerek kültürel açıdan çeşitli tespitlerde bulunulacaktır. Dolayısıyla ilgili kanallara ait internet sitelerinden derlenen toplam 576 dizi adı, İbrahim Şahin'in Adbilim eserinde yer adları ile ilgili yapmış olduğu leksik-semantik sınıflandırma temel alınarak değerlendirilecek; mevcut çalışmanın verileri doğrultusunda söz konusu tasnif yeniden yorumlanacaktır. Çalışma neticesinde toplum üzerinde etkisi büyük olan dizi adlarının Türk kültürü ve Türk dili ile bağı deşifre edilecektir.

***Anahtar Kelimeler**: Onomastik, hrematonomi, TV, dizi adları, Türk kültürü, Türk dili*

Abstract

The Turkish meaning of the term hrematonimi, which is a combination of the Greek hrema meaning "goods, object, product, work" and onima meaning name is work onomastics. Hrematonimi, an important branch of onomastic that evaluates names from a linguistic or socio-cultural perspective; It is a branch of science that studies the names given to literary works such as poems, stories and novels written by poets and writers. In our country in the field of work onomastics, it is seen that the studies made are mostly on written works, although their number is low. However, it is essential to evaluate every aspect of the language used in this platform, as the mass media depending on the increasing technological developments cover all areas of life and television is the most common mass media tool that can be seen in almost every environment in today's world. In

* Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, gulsahparlak@kilis.edu.tr

addition, it is a known fact that the most important tool that individuals are affected by when making decisions on almost every issue in daily life is the TV series. However in this study, the names of the TV series broadcasted from past to present on ATV, Fox, Kanal D, Kanal 7, Show TV, Star TV and TRT 1 channels on the basis of ratings will be classified in lexical-semantic terms and various cultural determinations will be made. Therefore, 576 series names compiled from related channels' websites will be evaluated on the basis of the lexical-semantic classification made by İbrahim Şahin related to place names in his Adbilim (onomastics); The classification will be reinterpreted in line with the data of the present study. As a result of the study, the connection between the names of the TV series, which have a great impact on the society, with the Turkish culture and Turkish language will be deciphered.
Keywords: *Onomastic, hrematonomi, TV, series names, Turkish culture, Turkish language*

Giriş: Bir kavramı, bir nesneyi, bir durumu ya da bir düşünceyi tanımlayan dil birimlerine ad denmektedir. Adlar; kelime ile nesne arasında herkesçe bilinen gerçek bir bağlantının bulunduğu aynı cinsten birçok varlığın ortak adı olan cins adlar (Türkçe Sözlük, 2005) ve bir kişiye benzerlerinden farklı özellik taşıyan varlığa veya topluluğa verilen özel adlar (Türkçe Sözlük, 2005) olmak üzere iki grupta incelenmektedir.

Yunanca "ad, isim" manasındaki onim ya da onoma terimleri 'özel ad' anlamını içermekte ve onomastik (ad bilimi), onomastiğin alt dalları olan antroponim, toponim, zoonim, fitonim, astronim, hrematonim terimlerinin oluşumunda da görev yapan bir birim olarak karşımıza çıkmaktadır. Latince 'adlandırmak' manasındaki appellare fiilinden türeyen apelyatif -yaygın tanımlama şekli tür adı, cins ad olan- onimlerin karşıtı olan tür adlarının terimsel ifadesidir. Esas itibariyle onimlerin ortaya çıkışını, leksik-semantik durumunu, ses özelliklerini vb. eş zamanlı ya da art zamanlı bakış açısıyla ele alan onomastiğin malzemesinin temelde apelyatiflere dayandığı görüşü yaygındır. Çünkü özel adların kaynağının aslında tür adları olduğu; zaman, coğrafya, kültürel doku, kültürler arası etkileşim gibi etkenler çerçevesinde apelyatiflerin kimi zaman uzun kimi zaman da kısa bir sürede önimleştiği görülmektedir. Dolayısıyla tür adlarının genel bir bakış açısıyla ad alanındaki her türlü çalışmanın temel yapı taşı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Mesela bir metal türüne ad olan çelik apelyatif iken erkek adı olan Çelik ise onimdir; savunma amaçlı yapılan bir bina türünün adı olan kale apelyatif özellik taşımakta ancak yerleşim adı olarak (ilçe/köy vb.) kullanılan Kale ise onim kategorisinde değerlendirilmektedir (Yıldız, 2020:8-13).

Esas malzemesi apelyatif olan ad bilim, yeryüzünde gördüğümüz ya da algıladığımız her şeyin adını değişik açılardan değerlendiren bilim dalıdır. Ad bilimi, tarihsel süreçte sadece dilcilerin uğraş alanı olmaktan çıkmış ve tarih, coğrafya alanlarında çalışma yapanların, sosyologların, halk bilimcilerinin de

ilgi gösterdiği bir alan olmuş; neticede disiplinler arası bir nitelik kazanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren her ne kadar bilimsel metotlarla yapılmamış olsa da insanların kendi varlıkları ile ilgili adlara ve yerleşim yerleri ile ilgili adlara merak ve ilgi gösterdikleri bilinmektedir. 1940'lı yıllardan itibaren Ahmet Caferoğlu, Abdülkadir İnan gibi araştırmacılar konuyla ilgili çalışmalar yapmış; ad bilimi alanında ilk denilebilecek kitap niteliğindeki eser ise, Saim Sakaoğlu (2001:9-10) tarafından hazırlanan "Türk Ad Bilimi"dir. Sakaoğlu, ad bilimi alanındaki çalışmaları iki farklı koldan değerlendirmiştir:

1. Yöntem bakımından ve sözcük-kavram ilişkisini ele almaları bakımından her ne kadar farklılıkları söz konusu olsa da genel çerçevede " anlam" ı değerlendirmeleri bakımından ortaklıkları bulunan anlam bilime yakın "geniş ad bilimi" alanı.

2. Özel adları köken bilgisi, dil kültür ilişkisi bağlamında değerlendiren ve kişi adları, lakaplar, unvanlar, coğrafya atlası gibi alt dalları bulunan alanı.

Doğan Aksan (2009: 91) da yukarıdaki yaklaşıma benzer bir şekilde sözcük bilimle ve anlam bilimle iç içe olan ad bilimin bu iki ana dalda yoğunlaşan tek bir alan olduğunu ya da yöntem ve yaklaşım bakımından farklılıkları göz önünde bulundurularak ayrı alanlar şeklinde de değerlendirebileceğini aktarmıştır.

Günümüzde disiplinler arası çalışma sahalarının veri malzemesi olan adları, çeşitli açılardan değerlendiren ad bilimin sahası oldukça geniş olduğu için aşağıdaki dallar üzerinden gelişimini sürdürmektedir:

1. Anemonim (rüzgaradı); Anemonimi (rüzgaradbilim)
2. Antroponim (kişiadı); Antroponimi (kişiadbilim)
3. Astronim (yıldızadı); Astronimi (yıldızadbilim)
4. Dökümantonim (belgeadı); Dökümantonimi (belgeadbilim)
5. Ergonim (örgütadı); Ergonimi (örgütadbilim)
6. Etnonim (kökadı); Etnonimi (kökadbilim)
7. Fitonim (bitkiadı); Fitonimi (bitkiadıbilim)
8. Hrematonim (eseradı); Hrematonimi (eseradıbilim)
9. Hrononim (zamanadı); Hrononimi (zamanadbilim)
10. Kozmonim (uzayadı); Kozmonimi (uzayadbilim)
11. Mitonim (mitadı); Mitonimi (mitadbilim)
12. Poreyonim (araçadı); Poreyonimi (araçadbilim)
13. Pragmatonim (ürünadı); Pragmatonimi (ürünadbilim)
14. Planetonim (gökadı); Planetonimi (gökadbilim)
15. Toponim (yeradı); Toponomi (yeradbilim)
16. Urbonim (kentlikadı) : Urbonimi (kentlik adbilim)
17. Zoonim (hayvanadı) : Zoonimi (hayvan adbilim) (Şahin, 2019: 29-89).

Ülkemizde adbilim epeyce ilerlemiş, genişlemiş ve belirli bir çerçeveye oturtulmuş olsa da konuyla ilgili farklı araştırmacılar tarafından yapılan farklı tasniflerin de söz konusu olduğunu söylemek gerekir. Sakaoğlu (2001:11), ad bilimin alt kollarını yukarıdaki tasnife Oronim (dağ adı); Oronimi (dağadbilim) ve Hidronim (su adı); Hidronimi (suadbilim)'yi de ekleyerek 19 başlıkta değerlendirmiştir. Ancak Sakaoğlu'nun ayrı kollar halinde ele aldığı bu iki alanı, Şahin (2019:77), yeradları türleri içerisinde göstermiş ve oykonomi (orunadbilim), urbonomi (kentlikadbilim), horonomi (eleadbilim), drimonomi (ormanadbilim), agroonimi (boğaadbilim), dromonomi (yoladbilim) alanlarını da ekleyerek yeradbilimi 8 ayrı alt alan şeklinde tasniflemiştir. Ayrıca ad bilimi alanında yapılan çalışmalar sınıflandırılırken kabul gören en genel çerçevenin bitki, hayvan, gök, uzay, dağ, su vb. konuları içine alan genel ad bilimi ve kişi adları, yer adları gibi özel adları içine alan özel ad bilimi şeklinde iki temel yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür.

Ad bilimi çerçevesinde yapılan çalışmaların hem dünya literatüründe hem de Türkiye'de öncelikli olarak yer adları (Ahmedov, 1991; Başkan, 1989; Çelik, 1941; Dilmen, 1938; Eren, 1966; Eröz, 1973; Eyice, 1964; Gülensoy, 1987; Januzak, 1989; Şahin, 2007), kişi adları (Baskakov, 1999; Rasonyi ve Baski, 2007) Tonkin, 1980; ile ilgili olduğu ve son yıllarda ise astronomi, fitonomi, zoonimi vb. (Abik, 2009; Alkayış, 2009; Boyraz, 1996; Buran, 1991; Doğan, 2011; Esir, 2006; Gümüşatam, 2010; Tokyürek, 2013) alanlardaki çalışmaların sayıca arttığı görülmektedir. Elbete ad bilimi alanında yapılmış ve burada zikredilemeyecek kadar geniş bir literatürün var olduğunu belirtmek gerekir. Yer adları, fitonomi, zoonomi, dışında 2010'lu yıllardan günümüze kadar hrematonomi (eseradbilim) alanında (Karademir, 2009, 2010; Oturakçı Orbay, 2018, 2019) da çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

Yunanca hrema "eşya, nesne, ürün, eser" ve onima "ad" kelimelerinin birleşiminden oluşan hrematonim "eşya adı" manasına gelmektedir. Ktematonim de hrematonim ile aynı anlamı taşımaktadır. Her iki kelime de mücevherler, silahlar, müzik aletleri gibi maddi kültür unsurlarına verilen özel adları ifade eden onim türüdür. Türkçe karşılığı eseradbilimi olan hrematonimi/ktematonimi, yazar ve şairler tarafından oluşturulan roman, hikâye, şiir kitabı gibi edebi eserlere, tablolara, sanatçıların kullanmış oldukları eşyalara (örneğin müzik aletlerine) verilen adları leksik-semantik veya sözdizimi özellikleri bakımından inceleyen ad bilimi dalıdır. Hz. Ali'nin kılıcı Zülfikar, Hürrem yüzüğü (yüzük adı), Yusufçuk (kolye adı), halk ozanı Ozay Gönlüm'ün üç bağlamayı birleştirerek tasarladığı ve Yaren adını verdiği saz, Çile (Necip Fazıl Kısakürek), Saatleri Ayarlama Enstitüsü (Ahmet Hamdi Tanpınar), Narlar ve Ayvalar (Şeker Mehmet Paşa'nın tablosu), Adada Gezintiye Çıkan Kadınlar (İbrahim Çallı'nın tablosu) hrematonimlere verilebilecek örneklerdir (Şahin, 2019: 58-59).

Söz konusu çalışmanın veri sahasını oluşturan dizi adları da hrematonimler içinde değerlendirilecek örneklerdendir.

İletişim olanaklarının durdurulamaz bir hızla geliştiği günümüz dünyasında ulaşılabilirlik bakımından en kolay ve ucuz olan iletişim aracı hiç şüphesiz televizyondur. Güvenilir araştırma şirketleri tarafından yapılan anket çalışmalarının neticesinde Türkiye'de bireylerin günlük televizyon izleme ortalamasının 6 saat olduğu, araştırmaya katılanların %84' ünün her gün televizyon izlediği, %67' sinin ise tercihinin özellikle yerli diziler olduğu görülmektedir (Bayram, 2018:57). Kitle iletişim araçlarının ve özellikle televizyonun kültürel değişimlerin en önemli mecrası olması, toplumu oluşturan bireylerin takipçisi olduğu dizi ve dizi karakterlerinden yola çıkarak gündelik yaşantılarına (saç kesimi, kullanılan dil, eşya tercihi vb.) yön vermeleri durumunda açıkça görülmektedir. Televizyon kültürel değişme ve gelişmelerde etkili olduğu gibi milletlerin ölçünlü dilini de zaman zaman yanlış kullanımlarla kuşattığı ve bu yanlış kullanımların yayılma hızını ve alanını genişlettiği bilinmektedir (Karahan, 1999: 53).

Televizyon programlarında kullanılan dil ile ilgili yapılmış pek çok çalışma (Güzel ve Karakurt, 2001; Ayan ve Baş, 2015; Yalçın, 2016; Yılmaz ve Özkurt, 2016) bulunmaktadır. Ancak Türkiye'de çok büyük izleyici kitlesini adeta bağımlı haline dönüştüren dizilerin adları ile ilgili yapılan çalışmaların sınırlı düzeyde olduğu görülmektedir. Alana katkı sunması umularak yapılan bu çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır:

1. Dizi adlarının söz varlığını oluşturan kelimelerin leksik-semantik tahlili neticesinde ulaşılan sonuçlar nelerdir?

2. Dizi adlarının dil-kültür ilişkisi açısından içerdiği kodlar nelerdir?

Yöntem

Türkiye'de popüler kültür aktarıcılığı rolünde önemli payı bulunan televizyon özelindeki dizilerin adlarını dilin kullanımı ve dil/kültür ilişkisi bağlamında deşifre etmeyi amaçlayan bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden örnek durum çalışması üzerinde temellendirilmiş ve ulaşılan veriler kategorisel içerik analizi ile değerlendirilmiştir. Durum çalışması, geniş bir evrenden tek bir durum ya da olayın gözlem, görüşme, doküman, rapor gibi çoklu kaynakları içeren veri toplama araçları ile her yönüyle tespitinden sonra sistematik bir şekilde derinlemesine incelendiği nitel bir araştırma yaklaşımıdır (Subaşı ve Okumuş, 2017:420). Nitel araştırma yöntemlerinin tamamında, tümevarımcı bir yaklaşım hâkimdir. İçerik analizi ise nitel araştırmalarda en sık başvurulan tekniklerden biridir. Bu teknikte, araştırmacı öncelikle araştırma kapsamında kategoriler geliştirir ve veri havuzundaki kelime, cümle ya da görselleri uygun kategorilere yerleştirir. Kategori geliştirme aşamasında araştırmacı, benzer bir çalışma yapmayı planlayan başka bir araştırmacıların da

aynı sonuçlara ulaşabilecekleri bir şekilde kategori geliştirmelidir (Özdemir, 2010:335)

Bu çalışmada, günümüzün en yaygın kitle iletişim araçlarından biri olan televizyonda yayınlanan dizi film adlarının leksik- semantik ve söz dizimi bakımından durumunu tespit etmek hedeflenmiştir. Bu amaca uygun olarak genel reyting değerlendirmelerine (https://tiak.com.tr/tablolar/aylık tablolar, Erişim tarihi: 01.03.2020) göre izlenme sıralamasında önde olan Atv, Fox, Kanal D, Kanal 7, Show Star ve TRT 1'e ait toplam 576 dizi adı ilgili kanalların internet sitelerinden derlenmiştir. Hem kanal adları hem de kanallara ait dizi adları kendi içinde alfabetik bir şekilde sıralanmıştır. Böylelikle hangi kanalda ne türden ve ne özellikte dizi adı kullanıldığı konusunda da bilgi edinme hedeflenmiştir. Alfabetik bir şekilde kodlanan veriler, öncelikle leksik-semantik bakımından -her dizinin kanala ait sitelerden konusu ve bu adını nasıl, neden oluşturulduğu ile ilgili bilgi edinmek suretiyle- tasniflenmiştir. Leksik-semantik tasnif oluşturulurken veri havuzunun sınırları dikkate alınarak aşağıdaki tasnifler yeniden yorumlanmış ve araştırmadaki veriye en uygun tasnif oluşturulmuştur:

"A. Tabiat ve Fiziksel Koşullara Dayanan Adlar

A.1. Çevreyle İlgili Adlar

a) Doğrultular

b) Coğrafya adları

c) Madenler

d) Değerli taşlar

e) Mevsimler

f) Günler

g) Sayılar

h) Renkler

A.2. Bitkilerle İlgili Adlar

a) Ağaçlar

b) Meyveler

c) Sebzeler

d) Tahıllar

e) Çiçekler

f) Bitki Parçaları

A.3. Hayvanlarla İlgili Adlar

A) Hayvanlarla İlgili Adlar

B. İnsanlara ve Topluluklara Dayanan Adlar

B.1. Kişilerin Fiziksel Yaşayışları ile ilgili Adlar

B.2. Kişilerin Duygusal Yaşayışları ile ilgili Adlar
B.3. Kişilerin Kendi Varlıkları ile ilgili Adlar (Başkan, 1970: 237- 251)."
"A. Çevreyle İlgili Adlar
1. Çevrenin Coğrafi Özellikleri ve Jeolojik Yapısı
2. Çevredeki Renkler
3. Çevrenin Genel Nitelikleri
4. Çevredeki Varlıklar
a. Bitki Örtüsü
b. Hayvanlar
c. Yapılar
B. Bireyle İlgili Adlar
1. Kişi Adları, Unvanlar
2. Dinle İlgili Adlar
3. Mesleklerle İlgili Adlar, Akrabalık Adları (Aktan, 1974)."
"A. Çevreyle İlgili Olarak Tabiat ve Fizik Koşullarına Dayanan Adlar
1. Çevreyle İlgili Adlar
2. Bitkilerle İlgili Adlar
3. Hayvanlarla İlgili Adlar
B. İnsanlara ve Toplumlara Dayanan Adlar
1. Fiziksel Yaşayış ile İlgili Adlar
2. Duygusal Yaşayış ile İlgili Adlar
3. Kişilerin Varlıkları ile İlgili Adlar
C. Orta Asya'dan Getirilen
D. Moğolcadan Türkçeye Geçen Yer Adları
E. Arapça Yer Adları
F. Farsça Yer Adları
G. Öteki Dillerden Türkçeye Geçen Yer Adları (Gülensoy, 1998:42-48)".

Yukarıdaki tasniflerden faydalanmakla birlikte çalışma, esas itibarıyla İbrahim Şahin'in Adbilim eserindeki tasnif üzerinde temellendirilmiş; alt başlıklar oluşturulurken ve adlandırılırken bu eserdeki alt başlıklardan ve terim sisteminden yararlanılmıştır. (Şahin, 2019: 111-117). Ancak gerek yukarıdaki tasnifler gerekse Şahin'in tasnifi yer adları ile ilgili olduğu için -bulgular kısmında görüleceği üzere- mevcut çalışma hrematonim olan dizi adları üzerine yürütüldüğünden yeni bir tasnif denemesi gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

1. İnsanlara ve Toplumlara Dayanan Dizi Adları

1.1. Kişilerin Kendi Varlıkları ile İlgili Dizi Adları

1.1.1. Antropohrematonimler (Kişiadlı-Dizi Adları)

1.1.1.1. Kişi Adı, Soyad ile İlgili Dizi Adlar

Adı Efsane (3/1), Adı Zehra (2/3), Adım Bayram Bayram (7/4), Adını Feriha Koydum (4/2, 5/3), Ah Neriman (5/7), Aliye (1/6), Altındağlı (5/8), Altınsoylar (3/4), Arka Sıradakiler Umut (2/6), Asayiş Berkemal (2/7), Aşk ve Mavi (1/11), Bana Artık Hicran De (3/13), Behzat Ç. (6/17), Bir Deniz Hikayesi (3/18), Diriliş Ertuğrul (7/25), Canan (2/22), Cennetin Çocukları (1/27), Cumaya Kalsa (3/25), Deniz Yıldızı (2/31, 5/26), Dicle (1/30), Dila Hanım (5/27, 6/34), Elif (4/15), Emir'in Yolu (5/30), Ezel (1/35, 5/33), Ezra (5/34), Fatih (3/30), Fatmagül'ün Suçu Ne? (3/31), Fazilet Hanım ve Kızları (6/39), Firuze (5/36), Gazi (1/36), Gönül Ferman Dinlemiyor (5/39), Gülizar (3/34), Güllerin Savaşı (3/35), Gülperi (5/40), Güneş'in Kızları (3/37), Halil İbrahim Sofrası (7/34), Hayal ve Gerçek (1/40), Hayati ve Diğerleri (3/42), Heradot Cevdet (7/40), Hicran Yarası (7/42), Hz. Meryem (4/19), Hz. Ömer (4/20), Hz Yusuf (4/21), İffet (6/53), İkizler Memo-Can (3/46), Kalbimdeki Deniz (2/52), Karadağlar (5/49), Komiser Nevzat (1/54), Kurt Seyit ve Şura (6/68), Kuruluş Osman (1/56), Kuzey Güney (3/63), Kuzgun (6/70), Lale Devri (2/63, 5/54), Leyla ile Mecnun (7/53), Mehmed: Bir Cihan Fatihi (3/69), Meryem (3/71), Mihrap Yerinde (5/57), Muhteşem Yüzyıl Kösem (2/67), Nuri (3/75), Öğretmen Kemal (2/73), Poyraz Karayel (3/77), Rüzgarın Kalbi (2/76), Salih Kuşu (5/67), Selena (1/62), Serçe Sarayı (6/82), Sevdanın Bahçesi (3/78), Sıla (1/68), Son Destan (7/70), Sultan (3/80), Şen Yuva (2/82), Şevkat Yerimdar (2/83), Tatar Ramazan (1/74), Türkan (3/85), Ustura Kemal (5/74), Yamak Ahmet (7/77), Yaz'ın Öyküsü (3/95), Yunus Emre Aşkın Yolcunluğu (7/85), Zerda (1/80, 4/44).

1.1.1.2. Lakaplar İle İlgili Dizi Adları

Adanalı (1/1), Bugünün Saraylısı (1/23), Deli Saraylı (5/25), Deli Yürek (4/13, 1/29), Es Es (5/31), Güzel Köylü (6/46), Hanım Köylü (6/47), Heradot Cevdet (7/40), Karadayı (1/47), Karayılan (1/48), Kertenkele (1/50), Kurt Seyit ve Şura (6/68), Mehmed: Bir Cihan Fatihi (3/69), Mehmetçik Kut'ül Amare (7/57), Tatar Ramazan (1/74), Ustura Kemal (5/74).

1.1.1.3. Unvanlar İle İlgili Dizi Adları

Affet Bizi Hocam (1/3), Dila Hanım (5/27, 6/34), Dinle Sevgili (2/33), Esir Sultan (7/28), Fazilet Hanım ve Kızları (6/39), Gecenin Kraliçesi (6/41), Hanımeli Sokağı (7/37), Hanımın Çiftliği (3/39), Hz. Meryem (4/19), Hz. Ömer (4/20), Hz Yusuf (4/21), Komiser Nevzat (1/54), Küçük Ağa (3/64), Küçük

Hanımefendi (7/61), Öğretmen Kemal (2/73), Sefirin Kızı (6/81), Yamak Ahmet (7/77).

1.1.2. Etnohrematonimler (Kökadlı-Dizi Adları)

1.1.2.1. Millet Adları İle İlgili Dizi Adları

Bir Zamanlar Osmanlı (7/17), Osmanlı Tokadı (7/60).

1.1.2.2. Aile-Akrabalık-Arkadaşlık-Dostluk vb. Adlarla Oluşan Dizi Adları

Aman Annem Görmesin (1/8), Analı Oğullu (3/5, 5/9), Anne (6/5), Anneler ve Kızları (6/6), Annem Uyurken (3/8), Arkadaşlar İyidir (5/10), Baba Candır (7/12), Baba Evi (1/15), Baba Ocağı (6/14), Babalar ve Evlatlar (6/16), Babam İçin (2/11), Babam Sınıfta Kaldı (2/12), Babam ve Ailesi (3/12), Babamın Günahları (6/15), (Benim) Bebeğim (1/16), Belalı Baldız (1/17), Benim Annem Bir Melek (6/19), Beş Kardeş (3/15), Bir Aile Hikayesi (2/15), Bir Çocuk Sevdim (3/17, 6/23), Bir Erkek Bir Kadın (6/24), Bizim Yenge (3/21), Canım Ailem (1/26, 4/11), Canım Babam (5/21), Cennetin Çocukları (1/27), Çocuk (6/32), Çocuklar Duymasın (2/27, 3/27), Çocukluk Günleri (7/24), Dostlar Mahallesi (3/28), Düşman Kardeşler (5/29), Evlat Kokusu (3/29), Fabrika Kızı (5/35), Familya (2/38), Fazilet Hanım ve Kızları (6/39), Geniş Aile (3/33, 6/42), Gökkuşağı Çocukları (7/31), Görüş Günü Kadınları (2/41), Güneş'in Kızları (3/37), Hatırla Sevgili (1/39, 6/48), İstanbul'un Çocukları (6/55), İstanbullu Gelin (6/56), Kaçak Gelinler (6/59), Kadın (2/48), Kadim Dostum (2/49), Kardeş Çocukları (6/64), Kız Annesi (4/27), Kız Kaçıran (1/52), Kızlarım İçin (3/59), Kocamın Ailesi (2/59), Komşular (2/60), Küçük Kadınlar (3/65, 6/72), Nerdesin Birader (2/69), Sefirin Kızı (6/81), Sihirli Annem (6/86), Süper Baba (1/70), Şahane Damat (6/90), Umutsuz Ev Kadınları (2/85, 3/87), Yabancı Damat (4/40), Yedi Güzel Adam (7/79), Yeni Gelin (5/75), Yol Arkadaşım (3/97, 6/96), Zengin Kız Fakir Oğlan (2/90, 7/86).

1.1.2. Kişilerin Fiziksel Yaşayışıyla İlgili Dizi Adları

1.1.2.1. Meslek Adları İle İlgili Dizi Adları

Acemi Müezzin (7/3), Doktorlar (2/34), Komiser Nevzat (1/54), Mucize Doktor (2/66), Öğretmen Kemal (2/73),Yamak Ahmet (7/77), Zoraki Başkan (7/87).

1.1.2.2. Yiyecek, İçecek Adlarıyla İlgili Dizi Adları

Aşk Ekmek Hayaller (5/13), 6 Mantı (7/1), Abur Cubur (7/2).

1.1.2.3. Araç-Gereç, Giyim Kuşam, Eşya Adlarıyla İlgili Dizi Adları

Çiçek Taksi (1/28), Halil İbrahim Sofrası (7/34).

1.1.3. Kişilerin Duygusal Yaşayışı ile İlgili Dizi Adlar

1.1.3.1. Kişilerin Olumlu Duygu Durumları İle İlgili Dizi Adları

4N1K İlk Aşk (2/1), A.Ş.K (3/7), Acı Aşk (5/1), Acil Aşk (5/2), Adı Mutluluk (2/2), Asla Vazgeçmem (5/11), Aşk Ağlatır (5/12), Aşk Ekmek Hayaller (5/13), Aşk Oyunu (1/10), Aşk ve Gurur (3/10, 5/14), Aşk ve Günah (3/11), Aşk ve Mavi (1/11), Aşk Yalanı Sever (2/8), Aşk Yeniden (2/9), Aşka Sürgün (1/12), Aşkın Bedeli (6/7), Aşkın Halleri (2/10), Aşktan Kaçılmaz (6/8), Bana Sevmeyi Anlat (2/13), Başrolde Aşk (7/13), Benim Hala Umudum Var (2/14, 6/20), Bir Aşk Hikayesi (2/16), Bir Çocuk Sevdim (3/17, 6/23), Bir Deli Sevda (5/20), Bir Umut Yeter (3/20), Çifte Saadet (2/25), Düşler ve Umutlar (2/35), Ey Aşk Nerdesin (1/34), Gamsız Hayat (5/37), Gurbette Aşk (7/33), Gülümse Yeter (5/41), Hindistan'da Aşk (2/46), İnadına Aşk (2/47), İstanbul'da Aşık Oldum (7/43),Kahramanlar (5/48), Kara Sevda (6/63), Kaybedenler (7/45), Kiralık Aşk (6/66), Korkma (7/49), Korkusuzlar (1/55), Küçük Sırlar (3/66, 6/73), Masum (3/68), Meleklerin Aşkı (5/58), Merhamet (3/70), Sevdaluk (5/70), Siyah Beyaz Aşk (3/79), Şeref Meselesi (3/81), Şöhret (1/72), Ver Elini Aşk (3/92), Vicdan (3/93), Yer Gök Aşk (2/88, 4/42), Yunus Emre Aşkın Yolculuğu (7/85).

1.1.3.2. Kişilerin Olumsuz Duygu Durumları ile İlgili Dizi Adları

Aşk Yalanı Sever (2/8), Babamın Günahları (6/15), Benim Tatlı Yalanım (6/21), Beyaz Yalan (5/19), Büyük Yalan (1/24, 4/10), Hercai (1/42), Kahramanlar (5/48), Kalbim Yangın Yeri(2/51), Tatlı İntikam (3/83), Umutsuz Ev Kadınları (2/85, 3/87).

1.1.3.3. Kişilerin Olumsuz Tutum ve Davranışları ile İlgili Dizi Adları

Alayına İsyan (7/7), Aşk ve Günah (3/11), Deli Saraylı (5/20), Firar (6/40), Görgüsüzler (1/38), Günahkar (2/42), İhanet (6/54), İki Yalancı (3/45), İnsanlık Suçu (3/48), İntikam (3/49), Kaçak (1/45) , Kaçak Gelinler (6/59), Karımın Dediği Dedik Çaldığı Kontrbas (2/54), Karşı Köyün Delisi (7/44), Kız Kaçıran (1/52), Koca Koca Yalanlar (3/60), Kötü Yol (3/61), Kurtlar Vadisi Pusu (3/62, 5/53, 6/69), Küçük Hesaplar (6/71), Küstüm Çiçeği (7/52), Oyunbozan (5/64), Pis Yedili (5/66), Şüphe (3/82), Ufak Tefek Cinayetler (6/92), Vurgun (2/86), Yalancısın Sen (1/77), Yuvamdaki Düşman (5/77).

1.1.3.4. Kişilerin Görünüşüyle İlgili Dizi Adları

Cesur ve Güzel (6/29), Güzel Çirkin (3/38), Güzel Köylü (6/46), İkizler Memo-Can (3/46).

1.2. Toplumlara Dayanan Dizi Adları

1.2.1. Dini Hayatla İlgili Dizi Adları

Aşk ve Günah (3/11), Babamın Günahları (6/15), Günahkar (2/42), Hz. Meryem (4/19), Hz. Ömer (4/20), Hz Yusuf (4/21).

1.2.2. Sosyal Hayatla İlgili Adlar

Ayrılık (7/11), Balkan Düğünü (5/15), Bir Demet Tiyatro (1/20), Büyük Sürgün Kafkasya (7/20), Çarpışma (5/23), Düşman Kardeşler (5/29), Emanet (2/36), Göç Zamanı (6/43), Gurbette Aşk (7/33), Güllerin Savaşı (3/35), Hesaplaşma (7/41), İbreti Alem (6/51), İki Yabancı (1/43, 4/23), İlişki Durumu :Evli (5/43), İlişki Durumu: Karışık (5/44), İnadına Yaşamak (3/47), İşgal (4/25), İşler Güçler (6/57), Jet Sosyete (6/58), Kanıt (3/54), Kanıt: Ateş Üstünde (3/52), Kayıp (3/56), Kayıp Aranıyor (7/46), Kayıp Hayatlar (4/26), Kayıtdışı (2/55), Kız Kaçıran (1/52), Önce Vatan (5/65), Savaşçı (2/78), Son Çıkış (7/69), Suskunlar (5/72), Şehrin Melekleri (2/81), Tutsak (3/84), Yüksek Sosyete (6/97), Zengin Kız Fakir Oğlan (2/90, 7/86), Zengin ve Yoksul (1/79).

1.2.3. Hremahrematonimler

1.2.3.1. Eser Adları İle Oluşun Dizi Adları

Acayip Hikayeler (6/1), Aşk-ı Memnu (3/9), Bir Ferhat İle Şirin Hikayesi (2/18), Bir Yusuf Masalı (7/16), Büyük Sürgün Kafkasya (7/20), Çalıkuşu (3/26), Dudaktan Kalbe (5/28), Fatih Harbiye (2/39), Ferhat ile Şirin (2/40), Gece Sesleri (5/38), Keşanlı Ali Destanı (3/58), Kiraz Mevsimi (2/57), Kurt Seyit ve Şura (6/68), Leyla ile Mecnun (7/53), Mahşer (1/60), Makber (6/75), Merhamet (3/70), Mor Menekşeler (7/59), Müziklerin Efendisi (4/31),Nefes Nefese (6/78), Sessiz Gemiler (1/66), Sinekli Bakkal (1/69), Veda (3/91), Yaban Gülü (1/76), Yedi Güzel Adam (7/79), Yılanların Öcü (5/76).

1.2.3.2. Şarkı Adları İle Oluşan Dizi Adları

Ali Ayşe'yi Seviyor (2/4), Aşkın Kanunu (7/8), Ateş Böceği (6/9), Ben de Özledim (6/22), Beni Böyle Sev (7/14), Düriye'nin Güğümleri (6/36), Hangimiz Sevmedik (7/36), Hayat Sevince Güzel (2/44), İbreti Alem (6/51), Mazi Kalbimde Yaradır (7/56), Öyle Bir Geçer Zaman Ki (3/76), Sevdim Seni Bir Kere (6/83), Urfalıyam Ezelden (3/88, 6/93), Üsküdar'a Giderken (3/89).

1.2.3.3. Eskiden Yayınlanmış Film Adlarıyla Oluşan Dizi Adları

Al Yazmalım (1/7), Tatar Ramazan (1/74).

1.2.3.4. Başka Kültürlerden Aktarılmış Dizi Adları

Aile Saadeti (1/5), Ah Kalbim (7/6), Ağlatan Dans (5/6), Bir Garip Aşk (4/8), Bir Tutam Aşk (4/9), Cinayet (3/24), Deli Divane (4/12), Feda (4/17), İki Yabancı (1/43, 4/23, 3/45), İkimizin Yerine (4/22), Kobra Takibi (4/28), Komiser Rex (7/48), Kördüğüm (4/29), Mahşer (1/60), N'olur Ayrılalım (2/68), Prensin Şarkısı (7/61), Sarayın İncisi (7/63), Sev Beni (4/35), Sev Yeter (4/37), Sevda Masalı (4/36), Sil Baştan (4/38), Sonsuza Dek (4/39), Şubat (7/73), Tacir (7/74), Tatlı Küçük Yalancılar (6/91), Yüzüklerin Efendisi (4/31).

1.2.2.2. Hronohrematonimler

En Uzun Yüzyıl (7/27), Evvel Zaman Hikayesi (7/30), Gece Gündüz (3/32), Gecenin Kraliçesi (6/41), Göç Zamanı (6/43), Görüş Günü Kadınları (2/41), Gece Gündüz (3/32), Gün Akşam Oldu (5/42), Kaderimin Yazıldığı Gün (6/60), Lale Devri (2/63, 5/54), Muhteşem Yüzyıl (5/59, 6/77), Muhteşem Yüzyıl Kösem (2/67), Seddülbahir 32 Saat (7/64), Seksenler (7/65), Sıcak Saatler (1/67), Yıllar Sonra (3/96).

1.2.2.3. Arzu, Dilek, İstek, Niyetle İlgili Dizi Adları

Aklın Başına Gelsin (4/4), Aman Annem Görmesin (1/8),Bana Artık Hicran De (3/13), Bana Sevmeyi Anlat (2/13), Beni Affet (5/17, 6/18), Beni Bırakma (1/18), Benim İçin Üzülme (5/18), Bir Bulut Olsam (3/16), Böyle Bitmesin (7/18), Sen Benimsin (4/6), Senden Başka (1/64),Sensiz Olmaz (5/69),Sensiz Yaşayamam (2/80), Unutulmaz (1/75), Çocuklar Duymasın (2/27, 3/27), Bir Mucize Olsun (2/19), Dayan Yüreğim (2/28), Dinle Sevgili (2/33), Gülümse Yeter (5/41), Hatırla Sevgili (1/39), Melekler Korusun (2/64), N'olur Ayrılalım (2/68), O Hayat Benim (2/72), Sana Bir Sır Vereceğim (2/77), Sen De Gitme (7/66), Sev Beni (4/35),Yapma Diyorum (7/78), Yeniden Başla (7/81).

2. Çevreyle ve Fiziksel Koşullarla İlgili Dizi Adlar

2.1. Çevredeki Varlıklarla İlgili Dizi Adlar

2.1.1. Canlı Varlıklarla İlgili Dizi Adlar

2.1.1.1. Hayvanlarla İlgili Dizi Adlar

2.1.1.1.1. Vahşi Hayvanlarla İlgili Dizi Adları

Mavi Kelebekler (7/55).

2.1.1.2. Bitkilerle İlgili Dizi Adları

2.1.1.2.1. Zirai Bitkilerle İlgili Dizi Adları

Limon Ağacı (1/58), Zeytin Tepesi (3/99), Çilek Kokusu (6/31).

2.1.1.2.2. Süs Bitkileri İle İlgili Dizi Adları

Küstüm Çiçeği (7/52), Lale Devri (2/63, 5/54), Papatyam (6/79).

2.1.2. Cansız Varlıklarla-Ergohrematonimlerle İlgili Dizi Adları

2.1.2.1. Kurum, Kuruluş Adları İle İlgili Dizi Adları

Acil Servis (5/4), Akasya Durağı (3/2, 6/4), Çiçek Taksi (1/28), Fabrika Kızı (5/35) , Kahireli Palas (2/50), Karakol (5/50), Lise Devriyesi (7/54), Otel Divane (5/63).

2.1.2.2. Yapı Adları İle İlgili Dizi Adları

Asmalı Konak (1/9), Avlu (6/11), Baba Evi (1/15), Baba Ocağı (6/14), Evlerden Biri (6/38), Hanımın Çiftliği (3/39), Harem (2/43), Her Yerde Sen (2/45), Sınıf (5/71, 7/68), Umutsuz Ev Kadınları (2/85, 3/87).

2.2. Çevrenin Genel Özellikleri ile İlgili Dizi Adlar

2.2.1. Topohrematonimler

2.2.1.1. Oykohrematonimler

Dostlar Mahallesi (3/28), Güzel Köylü (6/46), Hanım Köylü (6/47), Hanımeli Sokağı (7/37), İstanbul Sokakları (5/46), Karşı Köyün Delisi (7/44), Mahallenin Muhtarları (1/59), Şehrin Melekleri (2/81), Yedikule Hayat Yokuşu (7/80).

2.2.1.2. Hidrohrematonimler

Deniz Kızı (6/33)

2.2.1.3. Orohrematonimler

Zeytin Tepesi (3/99).

2.2.1.4. Horohrematonimler

Ah İstanbul (1/4), Ankara'nın Dikmeni (3/6), Avrupa Avrupa (7/9), Avrupa Yakası (1/13), Balkan Düğünü (5/15), Benim Adım Gültepe (3/14), Bir İstanbul Masalı (1/21), Bodrum Masalı (3/22), Büyük Sürgün Kafkasya (7/20), Canını Sevdiğim İstanbul'u (7/22), Çukur (5/24), Dicle (1/30), Hindistan'da Aşk (2/46), İstanbul Hatırası (4/24), İstanbul Sokakları (5/46), İstanbul'da Aşık Oldum (7/43), İstanbul'un Çocukları (6/55), İstanbullu Gelin (6/56) , Kahireli Palas (2/50), Kalbim Ege'de Kaldı (3/53), Mehmetçik Kut'ül Amare (7/57), Sakarya Fırat (7/62), Seddülbahir 32 Saat (7/64), Sen Anlat Karadeniz (1/63), Sinekli Bakkal (1/69), Ulan İstanbul (3/86), Urfalıyam Ezelden (3/88, 6/93), Üsküdar'a Giderken (3/89).

2.2.2. Renk Adları İle İlgili Dizi Adları

Sarı Sarı Liralar (4/33), Mavi Kelebekler (7/55), Yeşil Deniz (7/83).

2.2.3. Rakamlarla İlgili Dizi Adları

4N1K İlk Aşk (2/1), 6 Mantı (7/1), İki Yabancı (1/43, 4/23, 3/45), İki Yalancı (3/45), İkimizin Yerine (4/22), Bahar (1/44),Beş Kardeş (3/15), Muhteşem İkili (3/72), Mükemmel Çift (3/73), No: 309 (2/70), Pis Yedili (5/66), Seddülbahir 32 Saat (7/64), Yedi Güzel Adam (7/79), 7 Yüz (5/78).

2.2.4. Astrohrematonimler

Ay Işığı (6/12), Ay Tutulması (6/13), Bir Bulut Olsam (3/16),), Bulutlar Ötesi (7/19), Çoban Yıldızı (2/26), Dolunay (6/35), Yalan Dünya (3/94), Yer Gök Aşk (2/88, 4/42), Yıldızlar Şahidim (6/95).

3. Hatıra Karakterli Dizi Adlar

Önce Vatan (5/65), Sevgili Geçmiş (6/84).

4. Metaforik (Benzetmeye Dayalı) Dizi Adları

Acı Hayat (4/1),Adını Kalbime Yazdım (5/5), Adını Sen Koy (6/2), Affedilmeyen (1/2), Alın Yazım (3/3), Aile Reisi (6/3), Aklın Başına Gelsin

(4/4), Annem Uyurken (3/8), Araf Zamanı (2/5), Arka Sıradakiler Umut (2/6), Asayiş Berkemal (2/7), Aşk Ağlatır (5/12), Aşk Oyunu (1/10), Aşk Yalanı Sever (2/8), Aşka Sürgün (1/12), Aşkın Bedeli (6/7), Aşkın Halleri (2/10), Aşktan Kaçılmaz (6/8), Ateş Böceği (6/9), Ateşe Yürümek (6/10), Aynadaki Düşman (7/10), Azap Yolu (1/14), Babam Sınıfta Kaldı (2/12), Bana Artık Hicran De (3/13), Başrolde Aşk (7/13), Bebek İşi (5/16), Benim Adım Gültepe (3/14), Benim Annem Bir Melek (6/19), Benim Tatlı Yalanım (6/21), Beyaz Gelincik (1/19), Beyaz Yalan (5/19),Bıçak Sırtı (4/7), Bir Deli Rüzgar (2/17), Bir Demet Tiyatro (1/20), Bir Deniz Hikayesi (3/18), Bir İstanbul Masalı (1/21), Bir Litre Gözyaşı (3/19), Bir Ömür Yetmez (6/25), Bir Yastıkta (7/15), Bir Yusuf Masalı (7/16), Bizim Evin Halleri (1/22), Bizim Hikaye (2/20), Bodrum Masalı (3/22), Boynu Bükükler (3/23), Börü (6/26), Bu Sayılmaz (2/21), Bulutlar Ötesi (7/19), Bugünün Saraylısı (1/23), Cam Kırıkları (7/21), Cennetin Çocukları (1/27), Cesur Yürek (5/22), Çakıl Taşları (2/24), Çarpışma (5/23), Çember (6/30), Çılgın Kanal (7/23), Dayan Yüreğim (2/28), Deli Gönül (2/30), Deli Yürek (4/13, 1/29), Deniz Yıldızı (2/31, 5/26), Derin Sular (2/32), Duvar (1/31), Düriye'nin Güğümleri (6/36), Ekmek Teknesi (4/16), Elde Var Hayat (7/26), Emir'in Yolu (5/30), En Uzun Yüzyıl (7/27), Erkenci Kuş (6/37), Esaretim Sensin (2/37), Eski Hikaye (7/29),), Eve Düşen Yıldırım (5/32), Evvel Zaman Hikayesi (7/30), Ey Aşk Nerdesin (1/34), İkinci Bahar (1/44), Gecenin Kraliçesi (6/41), Gökkuşağı Çocukları (7/31), Gönül Hırsızı (7/32), Gönül İşleri (6/44), Gönülçelen (1/37), Güllerin Savaşı (3/35), Gün Akşam Oldu (5/42), Güneşi Beklerken (3/36), Güvercin (6/45), Halka (7/35), Hanım Köylü (6/47), Hayat Bazen Tatlıdır (6/49), O Hayat Benim (2/72), Hayat Mucizelere Gebe (3/41), Hayat Sırları (6/50), Hayat Şarkısı (3/43), Hayata Beş Kala (7/39), Hayatımın Aşkı (3/40), Hayatın Kıyısında (4/18), Hepsi 1 (1/41), Hıçkırık (3/44), Hicran Yarası (7/42), İçerde (5/45), İçimdeki Fırtına (6/52), İnadına Aşk (2/47), İnadına Yaşamak (3/47), İkimizin Yerine (4/22), Bahar (1/44), İnsanlık Suçu (3/48), İsimsizler (3/50), İstanbul Hatırası (4/24), Jet Sosyete (6/58) , Kaderimin Yazıldığı Gün (6/60), Kalbim Dört Mevsim (6/61), Kalbim Ege'de Kaldı (3/53), Kalbim Yangın Yeri(2/51), Kalbimdeki Deniz (2/52), Kalbimin Sultanı (6/62), Kalp Atışı (5/47), Kanatsız Kuşlar (1/46), Kanıt: Ateş Üstünde (3/52), Kara Kutu (3/54), Kara Sevda (6/63), Kara Yazı (3/55), Karagül (2/53), Kardeş Payı (6/65), Kaybedenler (7/45), Kayıp (3/56), Kayıp Hayatlar (4/26), Kayıp Şehir (3/57), Kayıtdışı (2/55), Kelebek Çıkmazı (1/49), Kelebekler (1/51), Kırlangıç Fırtınası (2/56), Kimse Bilmez (1/53), Kiralık Aşk (6/66), Kirli Beyaz (2/58), Klavye Delikanlıları (5/51), Kobra Takibi (4/28), Koca Koca Yalanlar (3/60), Koyu Kırmızı (6/67), Kördüğüm (2/61), Kötü Yol (3/61), Kurşun (2/62), Kurt Kanunu (7/50), Kurtlar Vadisi (4/30), Kurtlar Vadisi Pusu (3/62, 5/53, 6/69), Kuş Dili (1/57), Kuzey Güney (3/63), Kuzey Yıldızı: İlk Aşk (5/52), Küçük Hesaplar (6/71), Küçük Sırlar (3/66, 6/73), Kül ve Ateş (6/74),

Küstüm Çiçeği (7/52), Lale Devri (2/63, 5/54), Leke (3/67), Mahallenin Muhtarları (1/59), Mahşer (1/60), Manyak Dükkan (5/55), Mavi Kelebekler (7/55), Mayıs Kraliçesi (5/56), Medcezir (6/76), Mehmed: Bir Cihan Fatihi (3/69), Meleklerin Aşkı (5/58), Mihrap Yerinde (5/57), Milat (7/58), Mor Menekşeler (7/59), Mucize Doktor (2/66), No: 309 (2/70), Not Defteri (2/71), Nöbet (5/61), Osmanlı Tokadı (7/60), Oyunbozan (5/64), Ömre Bedel (2/74, 4/32), Papatyam (6/79), Paramparça (6/80), Parmaklıklar Ardında (1/61), Pis Yedili (5/66), Ruhumun Aynası (2/75), Rüzgarın Kalbi (2/76), Sakarya Fırat (7/62), Salih Kuşu (5/67), Savaşçı (2/78), Sen Anlat Karadeniz (1/63), Serçe Sarayı (6/82), Servet (5/68), Servet Avcısı (1/65), Sevdanın Bahçesi (3/78), Sevgili Geçmiş (6/84), Sıcak Saatler (1/67), Sınıf (5/71, 7/68), Sırat (6/85), Cennetin Sırları (6/28), Siyah Beyaz Aşk (3/79), Siyah Beyaz Aşk (3/79), Siyah İnci (6/87), Son Çıkış (7/69), Son Destan (7/70), Sonbahar (6/89), Sudan Bıkmış Balıklar (6/88), Sudan Sebepler (7/71), Suskunlar (5/72), Şahane Damat (6/90), Şahin Tepesi (1/71), Şehrin Melekleri (2/81), Şen Yuva (2/82), Şeref Meselesi (3/81), Talih Kuşu (1/73), Tatlı İntikam (3/83), Tek Yürek (7/71), Tutsak (3/84), Türk Malı (5/73), Vatanım Sensin (3/90), Ver Elini Aşk (3/92), Vurgun (2/86), Yaban Gülü (1/76), Yalan Dünya (3/94), Yalancı Bahar (6/94), Yalaza (7/76), Yaz'ın Öyküsü (3/95), Yedikule Hayat Yokuşu (7/80), Yemin (4/41), Yer Gök Aşk (2/88, 4/42), Yerden Yüksek (7/82), Yersiz Yurtsuz (1/78), Yeşil Deniz (7/83), Yıldızlar Şahidim (6/95), Yol (4/43), Yol Arkadaşım (3/97, 6/96), Yol Ayrımı (7/84), Yunus Emre Aşkın Yolculuğu (7/85), Yuvamdaki Düşman (5/77), Yüksek Sosyete (6/97), 7 Yüz (5/78), Yüzleşme (3/98), Zehirli Sarmaşık (2/89), Zemheri (5/79).

5. Mitohrematonimler

Börü (6/26), Dedemin Dolabı (2/29), Deniz Kızı (6/33), Güvercin (6/45), Halil İbrahim Sofrası (7/34), Hayat Ağacı (7/38), Kızıl Elma (7/47), Mayıs Kraliçesi (5/56), Sana Bir Sır Vereceğim (2/77), Selena (1/62), Sihirli Annem (6/86), Şubat (7/73), Yasak Elma (2/87).

6. İlişki Sözleri ile İlgili Dizi Adları

Canevim (1/25), Canım Ailem (1/26, 4/11), Canım Babam (5/21), Canım Benim (2/23), Canımın İçi (6/27), Canını Sevdiğim İstanbul'u (7/22), Dinle Sevgili (2/33), Merhaba Hayat (2/65), Ne Diyosuun (3/74), Ne Münasebet (5/60), Oldu Teşekkürler (5/62), Sevgili Geçmiş (6/84), Ulan İstanbul (3/86).

7. Kalıplaşmış Sözlerle İlgili Dizi Adları

Baba Candır (7/12), Bir Yastıkta (7/15), Cumaya Kalsa (3/25), Eşkıya Dünyaya Hükümdar Olmaz (1/33), Gönül Ferman Dinlemiyor (5/39), Halil İbrahim Sofrası (7/34), Hayat Mucizelere Gebe (3/41), Hayata Beş Kala (7/39), İbreti Alem (6/51), Karımın Dediği Dedik Çaldığı Kontrbas (2/54), Melekler

Korusun (2/64), Şimdi Onlar Düşünsün (7/72),Umuda Kelepçe Vurulmaz (2/84), El Gibi (1/32), Elde Var Hayat (7/26).

Sonuç

Kitle iletişim araçlarının nefes kesen bir hızla geliştiği bugünün dünyasında bireylerin hemen her konuda etkilendikleri araçların başında gelen televizyon, bir milletin ölçünlü dilindeki değişme ve gelişmeler açısından olduğu kadar kültürel değişmelerin de somutlaştırılabileceği önemli bir veri sahasıdır. Türkiye'de en çok izlenen televizyon kanallarında yayınlanan toplam 576 dizi adının Türk kültürü ile bağı açısından incelendiği bu çalışmada, dizi adları oluşturulurken kültürel unsurlardan sıklıkla faydalanıldığı görülmüştür.

Dizi adlarında kişilerin varlıkları ile ilgili adlardan en çok başvurulan kategori kişi adlarıdır. Bu adlarda, yarısı kadın adı yarısı da erkek adı olmak üzere 82 adet kişi adı tespit edilmiştir. Buna paralel olarak günümüzde kadın ve erkeğin toplum hayatındaki eşit konumuna ve kadının ilk Türklerden bu yana kültür tarihindeki önemli pozisyonuna bağlı olarak dizi adlarında da her iki cinsin eşit şekilde yer bulduğunu söylemek mümkündür. Sayıları fazla olmamakla birlikte dizi adlarında tespit edilen lakapların tamamının erkekler için kullanıldığı görülmüştür. Bu durum, övme ya da yerme özellikle de olumsuzluklar noktasında yerme niteliği taşıyan lakap verme konusunda Türk toplumunda kadının mahremiyeti yahut kutsiyeti ile izah edilebilir. Unvanlar da lakaplar gibi dizi adlarında pek tercih edilmemiştir. Dizi adlarında *anne, baba, çocuk, damat, gelin, kardeş, kız, oğlan* gibi aynı kavram alanında yer alan aile/akrabalık adları da sıkça başvurulan ad kategorisidir. Dolayısıyla bu durum, aile ve aile ilişkilerinin önemli olduğu Türk kültürüne uygunluk göstermesi yanında Türk dilinin aile/akrabalık adları bakımından diğer dünya dillerine göre çok daha zengin bir dil olduğunu da ispatlar niteliktedir. Dizi adlarında aynı zamanda *aşk, sevda, sevgili, umut, iyilik, mutluluk* gibi olumlu duygu durumu ifadeleriyle yalanın ve kötülüğün sonunun hüsran olacağına vurgu yapan olumsuz duygu durumu ifadeleri de sık sık tercih edilmiştir. Bu bakımdan Türk milletinin manevi duygulara önem veren bir toplum olduğu neticesine ulaşılabilir. Dizi adlarında tespit edilen 29 adet yer adının 22 adedi, ülke sınırları içinde yer alan coğrafya adlarıdır. Kullanım sıklığı en fazla olan yer adı ise uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne başkentlik eden İstanbul'dur. Yüzyıllardır sanatın ve kültürün merkezi olan bu kentteki değişik sosyo-ekonomik gruplarda yer alan bireyler arasındaki etkileşim etrafında gelişen olaylar, dizilerde işlenen konular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dizi adlarında kültürel unsurlar bakımından dikkat çeken diğer ayrıntılar ise Türk edebiyatının önemli eserleri olan romanlardan uyarlanmış diziler ile tarih dizileri mevzusudur. *Aşk-ı Memnu, Fatih Harbiye, Sinekli Bakkal,* romandan uyarlanmış dizi adları iken *Muhteşem Yüzyıl, Seddülbahir 32 Saat, Diriliş Ertuğrul,* Kurtuluş Savaşı yıllarının aşk eksenli bir bakış açısıyla anlatıldığı

Vatanım Sensin, 1960'lı ve 1970'li yılları kapsayan Adnan Menderes döneminin ve sonrasında 12 Eylül darbesinin oluşum evresinin anlatıldığı *Hatırla Sevgili* tarih dizisi örneklerindendir. Hatta *Hatırla Sevgili* dizisinde sık sık dönemin yayın organlarının haberlerinden de görsel kesitler aktarılmıştır. Tabii bu durum Z kuşağı denilen dijital nesil üzerinde kendi tarihine merak ve ilgi duyma notasında farkındalık oluşturması bakımından hayati önem taşımaktadır. Belirtildiği üzere özellikle popüler kültür aktarıcılığı rolü çok fazla olan televizyonda mümkün düzeyde yerel unsurlardan beslenme, millî birlik ve beraberlik duygusunu pekiştirici bir rol üstlenecektir.

Dizi adlarında kullanılan dilin Türk tarihi ve kültürü ile bağını deşifre eden yukarıdaki örnekler dışında bu adların söz varlığını oluşturan kelimeler, dil unsurları olarak nitelikleri bakımından irdelendiğinde de Türkçe ile ilgili pek çok ayrıntıyı kodlayan simgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki *Gönül Ferman Dinlemiyor* dizisinde Gönül ve Ferman adlı bir çiftin yaşadığı çatışmalar anlatılmakta; *Asayiş Berkemal* dizisinde aynı büroda görev yapan komiser Berk ile yardımcısı Kemal'in maceraları anlatılmaktadır. *Yedikule Hayat Yokuşu* dizisinde ise Yedikule'nin coğrafî yapısı, tarihteki önemi ile burada ikamet eden bir ailenin vermiş olduğu hayat mücadelesi arasında bağ kurularak diziye bu ad verilmiştir (Tarihteki önemi: Semtteki Yedi kulede Osmanlı Dönemi'nde suç işleyen devlet görevlileri ve hanedan üyeleri tutulmuştur.). *Mihrap Yerinde* dizisinde Mihrap adlı genç bir kızın zengin bir adamla evlendikten bir süre sonra eşinin iflas etmesi üzerine doğduğu mahalleye tekrar dönmesi anlatılmaktadır. Birbirine çok zıt karakterler olan Kuzey ve Güney adlı iki kardeşin maceralarının anlatıldığı *Kuzey ve Güney* dizisi de bu türden kullanımların söz konusu olduğu dizi adlarıdır. Bu örnekler, dizi adlarında kullanılan Türkçenin mecaz anlatım bolluğunu, anlam derinliğini gözler önüne serer niteliktedir.

Kaynakça

Abik, A.D. (2009). "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları." *Journal of Turkish Studies,* Festschrift in Horor Cem Dilçin I, Harvard, 33(1), 1-32

Ahmedov, T. (1991). *Azerbaycan Toponimikasının Esasları*. Bakı: Bakı Üniversitesi Neşriyatı.

Aksan, D.(2009) *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Alkayış, H. F. (2009). Türklerde Kullanılan Alıntı Bitki Adları. *Turkish Studies*, 4(4) 71-92.

Amanoğlu, E.(2000). "Divanü Lugat'it Türk'teki Kişi Adları Üzerine." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, 15.

Ayan, S. ve Baş B. (2015). "Çizgi Filmlerdeki Söz Varlığı Üzerine Bir Araştırma." *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 3(4), 84-99.

Baskakov, N. A. (1999). *Türk Kökenli Rus Soyadları*.(Çev.Prof. Dr.Samir Kazımoğlu) Ankara: Türk Dil Kurumu. Yayınları.

Başkan, Ö.(1989). "Türk Köy Adları üzerine Bir Deneme." *TDAY- Belleten*, 2, s. 237-251.

Bayram, M.F. (2018) *Türkiye'de "Sahte İhtiyacın" Kaynağı Olarak Dizi Filmler.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Boyraz, Ş. (1996) "Karacaoğlan'da Hayvan ve Bitki Adlarının Fonksiyonları." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2, 225-250

Boz, E. (2004). "Türkiye Türkçesinde Kişi Adı Olarak Meyve Adları." *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1),s. 1-13.

Buran, A. (1981) "Yunus'ta Hayvan Adları ve Fonksiyonları." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 117-131.

Çelik, M.F. (1941). "Dede Korkut Kitabındaki Coğrafi İsimler." *Ülkü,* s. 449-455.

Dilmen, N.İ. (1938). "Diyarbakır Adı Üzerine Araştırmalar." *TDAY-Belleten*, 29-30, s. 67-112.

Doğan, N. (2011) "Vezirköprü ve Havza Ağızlarında Yabani bitki Adları." *Diyalektolog,* 2, 7-13.

Eren, H. (1966). *Türk Yer Adları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Eröz, M. (1973). "Doğu Anadolu'da Köy Adları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 56, 30-32.

Esir, H.A. (2006). "Şeyhi Divanı'nda Geçen Yiyecek ve İçecek Adları Üzerine." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 12 (29/ Özel Sayı: Prof. Dr. Zeki Başar), 95 – 116.

Eyice, s. (1964). "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme." *Türkiyat Mecmuası*, 199-216.

Gülensoy, T. (1987). "Elazığ, Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış." *Erciyes*, 15, 5-9.

Gümüşatam, G. (2010). "Eski Anadolu Türkçesinde Eczacılık Terimleri ve Bu Terimlerin Tıp Botanik, Zooloji, Madencilik, Kimya Terimleriyle ilişkileri." *Turkish Studies*, 5(2) 1033 -1087.

Güzel, E.ve Karakurt, A. (2001). "Dil Yozlaşması ve Söyleyiş Bozukluğu: Televizyon Reklamlarının Göstergebilimsel Açıdan Çözümlenmesi." *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 115 .

Januzak, T. (1989). *Ortaklık Kazakistan'ın Jer-Su Attarı*. Almatı: Gılım.

Karademir, F. (2009). "Dil Bilgisel Görünümleri Açısından Çocuk Kitap Adları." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2(9) 216-229.

Karademir, F. (2010). "Edebî Özellikleri Açısından Çocuk Kitap Adları. " *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*27,

Karahan, L. (1999). *Radyo ve Televizyon Yayınlarında Yöresel Söyleyiş Sorunu, Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı*-Tebliğler (25-26 Kasım 1998-Ankara), Ankara, 53-57.

Oturakçı Orbay, N. (2018). “Türkiye Türkçesindeki Tatlı Adlarına Adbilimsel Bir Yaklaşım*.” International Journal of Longlages Education and Teaching*, 6(1), 396-413.

Oturakçı Orbay, N. (2019). “Söz Dizimi Özellikleri Bakımından Öykü Kitapları Adları.” *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilim Araştırmalar Dergisi,* 7(18), 167-179.

Ölmez, M. (2000). “Dil Devrimi Sonrası Ad ve Soyadlarımız.” *Journal of Türkish Studies*, 24/2, 107-117.

Özdemir, M. (2010). “Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntem Bilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma.” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343.

Rasonyi, L.ve Baski, E. (2007). *Onamastican, Turcıcım* (Turkic Personal James). Bloomington: Indiana Üniversitesi Denis Sinor İnstitute for Inner Asian Studies.

Şahin, İ. (2007). Türkçe “Yer Adlarının Yapısı Üzerine*.” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, Enstitüsü Dergisi,* 32, 1-14.

Şahin, İ. (2019). *Adbilim*. Ankara: Pegem Akademi.

Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi 1-Giriş.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Subaşı, M. ve Okumuş, K. (2017). “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması.” *Atatürk Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21/2), 419.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, H. (2013). “Eski Uygurcada Hayvan Adlar ve Bunların Kullanım Alanlar.” *TÜBAR*, XXXlll, 221-281.

Tonkin, E. (1980). “Jealousy Names, Civilised Names: Anthroponomy of the Jlao Kru of Liberia.” *Man New Series*,15(4), 653-664.

Yalçın, M. (2016). “Popüler Kültür Ürünü Olarak Türk Televizyon Dizilerinde Etnografik İletişim Kodlarının Kullanımı: Diriliş Ertuğrul Dizisi Örneği.” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2332-2341.

Yıldız, Y.(2020). *Türkçe Bitki Adlarının Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz Y. ve Öztürk, E. (2016). “Türkiye’de TV Program Adlarında Türkçeye Uygunluk.” *RumeliDe Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (7/1), 1-19.

Ekler

Tablo 5. Reyting Bazında En Çok İzlenen Televizyon Kanallarında Yayınlanan Diziler

Kanal Adı	Dizi Adları
ATV	Adanalı (1/1), Affedilmeyen (1/2), Affet Bizi Hocam (1/3), Ah İstanbul (1/4), Aile Saadeti (1/5), Aliye (1/6), Al Yazmalım (1/7), Aman Annem Görmesin (1/8), Asmalı Konak (1/9), Aşk Oyunu (1/10), Aşk ve Mavi (1/11), Aşka Sürgün (1/12), Avrupa Yakası (1/13), Azap Yolu (1/14), Baba Evi (1/15), Bebeğim (1/16), Belalı Baldız (1/17), Beni Bırakma (1/18), Beyaz Gelincik (1/19) Bir Demet Tiyatro (1/20), Bir İstanbul Masalı (1/21), Bizim Evin Halleri (1/22), Bugünün Saraylısı (1/23), Büyük Yalan (1/24), Canevim (1/25), Canım Ailem (1/26), Cennetin Çocukları (1/27), Çiçek Taksi (1/28), Deli Yürek (1/29), Dicle (1/30), Duvar (1/31), El Gibi (1/32), Eşkıya Dünyaya Hükümdar Olmaz (1/33), Ey Aşk Nerdesin (1/34), Ezel (1/ 35), Gazi (1/36), Gönülçelen (1/37), Görgüsüzler (1/38), Hatırla Sevgili (1/39), Hayal Ve Gerçek (1/40), Hepsi 1 (1/41), Hercai (1/42), İki Yabancı (1/43), İkinci Bahar (1/44), Kaçak (1/45), Kanatsız Kuşlar (1/46), Karadayı (1/47), Karayılan (1/48), Kelebek Çıkmazı (1/49), Kertenkele (1/50), Kelebekler (1/51), Kız Kaçıran (1/52), Kimse Bilmez (1/53), Komiser Nevzat (1/54), Korkusuzlar (1/55), Kuruluş Osman (1/56), Kuş Dili (1/57), Limon Ağacı (1/58), Mahallenin Muhtarları (1/59), Mahşer (1/60), Parmaklıklar Ardında (1/61), Selena (1/62), Sen Anlat Karadeniz (1/63), Senden Başka (1/64), Servet Avcısı (1/65), Sessiz Gemiler (1/66), Sıcak Saatler (1/67), Sıla (1/68), Sinekli Bakkal (1/69), Süper Baba (1/70), Şahin Tepesi (1/71), Şöhret (1/72), Talih Kuşu (1/73), Tatar Ramazan (1/74), Unutulmaz (1/75), Yaban Gülü (1/76), Yalancısın Sen (1/77), Yersiz Yurtsuz (1/78), Zengin ve Yoksul (1/79), Zerda (1/80).
FOX	4N1K İlk Aşk (2/1), Adı Mutluluk (2/2), Adı: Zehra (2/3), Ali Ayşe'yi Seviyor (2/4), Araf Zamanı (2/5), Arka Sıradakiler Umut (2/6), Asayiş Berkemal (2/7), Aşk Yalanı Sever (2/8), Aşk Yeniden (2/9), Aşkın Halleri (2/10), Babam İçin (2/11), Babam Sınıfta Kaldı (2/12), Bana Sevmeyi Anlat (2/13), Benim Hala Umudum Var (2/14), Bir Aile Hikâyesi (2/15), Bir Aşk Hikayesi (2/16), Bir Deli Rüzgar (2/17), Bir Ferhat ile Şirin Hikayesi (2/18), Bir Mucize Olsun (2/19), Bizim Hikaye (2/20), Bu Sayılmaz (2/21), Canan (2/22), Canım Benim (2/23), Çakıl Taşları (2/24), Çifte Saadet (2/25), Çoban Yıldızı (2/26), Çocuklar Duymasın (2/27), Dayan Yüreğim (2/28), Dedemin Dolabı (2/29), Deli Gönül (2/30), Deniz Yıldızı (2/31), Derin Sular (2/32), Dinle Sevgili (2/33), Doktorlar (2/34), Düşler ve Umutlar (2/35), Emanet (2/36), Esaretim Sensin (2/37), Familya (2/38), Fatih Harbiye (2/39), Ferhat İle Şirin (2/40), Görüş Günü Kadınları (2/41), Günahkar (2/42), Harem (2/43), Hayat Sevince Güzel (2/44), Her Yerde Sen (2/45), Hindistan'da Aşk (2/46), İnadına Aşk (2/47), Kadın (2/48), Kadim Dostum (2/49), Kahireli Palas (2/50), Kalbim Yangın Yeri (2/51), Kalbimdeki Deniz (2/52), Karagül (2/53), Karamın Dediği Dedik Çaldığı Kontrbas (2/54), Kayıtdışı (2/55), Kırlangıç Fırtınası (2/56), Kiraz Mevsimi (2/57), Kirli Beyaz (2/58), Kocamın Ailesi (2/59), Komşular (2/60), Kördüğüm (2/61), Kurşun

	(2/62), Lale Devri (2/63), Melekler Korusun (2/64), Merhaba Hayat (2/65), Mucize Doktor (2/66), Muhteşem Yüzyıl Kösem (2/67), N'olur Ayrılalım (2/68), Nerdesin Birader (2/69), No:309 (2/70), Not Defteri (2/71), O Hayat Benim (2/72), Öğretmen Kemal (2/73), Ömre Bedel (2/74), Ruhumun Aynası (2/75), Rüzgarın Kalbi (2/76), Sana Bir Sır Vereceğim (2/77), Savaşçı (2/78), Sen Benimsin (2/79), Sensiz Yaşayamam (2/80), Şehrin Melekleri (2/81), Şen Yuva (2/82), Şevkat Yerimdar (2/83), Umuda Kelepçe Vurulmaz (2/84), Umutsuz Ev Kadınları (2/85), Vurgun (2/86), Yasak Elma (2/87), Yer Gök Aşk (2/88), Zehirli Sarmaşık (2/89), Zengin Kız Fakir Oğlan (2/90).
KANAL D	Adı Efsane (3/1), Akasya Durağı (3/2), Alın Yazım (3/3), Altın Soylar (3/4), Analı Oğullu (3/5), Ankara'nın Dikmeni (3/6), A.Ş.K. (3/7), Annem Uyurken (3/8), Aşk-ı Memnu (3/9), Aşk ve Gurur (3/10), Aşk ve Günah (3/11), Babam ve Ailesi (3/12), Bana Artık Hicran De (3/13), Benim Adım Gültepe (3/14), Beş Kardeş (3/15), Bir Bulut Olsam (3/16), Bir Çocuk Sevdim (3/17), Bir Deniz Hikâyesi (3/18), Bir Litre Gözyaşı (3/19), Bir Umut Yeter (3/20), Bizim Yenge (3/21), Bodrum Masalı (3/22), Boynu Bükükler (3/23), Cinayet (3/24), Cumaya Kalsa (3/25), Çalıkuşu (3/26), Çocuklar Duymasın (3/27), Dostlar Mahallesi (3/28), Evlat Kokusu (3/29), Fatih (3/30), Fatmagül'ün Suçu Ne? (3/31), Gece Gündüz (3/32), Geniş Aile (3/33), Gülizar (3/34), Güllerin Savaşı (3/35), Güneşi Beklerken (3/36), Güneş'in Kızları (3/37), Güzel Çirkin (3/38), Hanımın Çiftliği (3/39), Hayatımın Aşkı (3/40), Hayat Mucizelere Gebe (3/41), Hayati ve Diğerleri (3/42), Hayat Şarkısı (3/43), Hıçkırık (3/44), İki Yalancı (3/45), İkizler Memo-Can (3/46), İnadına Yaşamak (3/47), İnsanlık Suçu (3/48),İntikam (3/49), İsimsizler (3/50), Kanıt (3/51), Kanıt: Ateş Üstünde (3/52), Kalbim Ege'de Kaldı (3/53), Kara Kutu (3/54), Kara Yazı (3/55), Kayıp (3/56), Kayıp Şehir (3/57), Keşanlı Ali Destanı (3/58), Kızlarım İçin (3/59), Koca Koca Yalanlar (3/60), Kötü Yol (3/61), Kurtlar Vadisi Pusu (3/62), Kuzey Güney (3/63), Küçük Ağa (3/64), Küçük Kadınlar (3/65), Küçük Sırlar (3/66), Leke (3/67), Masum (3/68), Mehmed: Bir Cihan Fatihi (3/69), Merhamet (3/70), Meryem (3/71), Muhteşem İkili (3/72), Mükemmel Çift (3/73), Ne Diyorsun? (3/74), Nuri (3/75), Öyle Bir Geçer Zaman ki (3/76), Poyraz Karayel (3/77), Sevdanın Bahçesi (3/78), Siyah Beyaz Aşk (3/79), Sultan (3/80), Şeref Meselesi (3/81), Şüphe (3/82), Tatlı İntikam (3/83), Tutsak (3/84), Türkan (3/85), Ulan İstanbul (3/86), Umutsuz Ev Kadınları (3/87), Urfalıyam Ezelden (3/88), Üsküdar'a Giderken (3/89), Vatanım Sensin (3/90), Veda (3/91), Ver Elini Aşk (3/92), Vicdan (3/93), Yalan Dünya (3/94), Yaz'ın Öyküsü (3/95), Yıllar Sonra (3/96), Yol Arkadaşım (3/97), Yüzleşme (3/98), Zeytin Tepesi (3/99).
KANAL 7	Acı Hayat (4/1), Adını Feriha Koydum (4/2), Ah Kalbim (4/3), Aklın Başına Gelsin (4/4), Aliye (4/5), Benimsin (4/6), Bıçak Sırtı (4/7), Bir Garip Aşk (4/8), Bir Tutam Aşk (4/9), Büyük Yalan (4/10), Canım Ailem (4/11), Deli Divane (4/12), Deli Yürek (4/13), Doktorlar (4/14), Elif (4/15), Ekmek Teknesi (4/16), Feda (4/17), Hayatın Kıyısında (4/18), Hz. Meryem (4/19), Hz. Ömer (4/20), Hz. Yusuf (4/21), İkimizin Yerine (4/22), İki Yabancı (4/23), İstanbul Hatırası (4/24), İşgal (4/25), Kayıp Hayatlar (4/26), Kız Annesi (4/27), Kobra Takibi (4/28), Kördüğüm (4/29), Kurtlar Vadisi (4/30), Müziklerin Efendisi (4/31), Ömre Bedel

	(4/32), Sarı Sarı Liralar (4/33), Sensiz Olmaz (4/34), Sev Beni (4/35), Sevda Masalı (4/36), Sev Yeter (4/37), Sil Baştan (4/38), Sonsuza Dek (4/39), Yabancı Damat (4/40), Yemin (4/41), Yer Gök Aşk (4/42), Yol (4/43), Zerda (4/44).
SHOW TV	Acı Aşk (5/1), Acil Aşk (5/2), Adını Feriha Koydum (5/3), Acil Servis (5/4), Adını Kalbime Yazdım (5/5), Ağlatan Dans (5/6), Ah Neriman (5/7), Altın Dağlı (5/8), Analı Oğullu (5/9), Arkadaşlar İyidir (5/10), Asla Vazgeçmem (5/11), Aşk Ağlatır (5/12), Aşk Ekmek Hayaller (5/13), Aşk ve Gurur (5/14), Balkan Düğünü (5/15), Bebek İşi (5/16), Beni Affet (5/17), Benim İçin Üzülme (5/18), Beyaz Yalan (5/19), Bir Deli Sevda (5/20), Canım Babam (5/21), Cesur Yürek (5/22), Çarpışma (5/23), Çukur (5/24), Deli Saraylı (5/25), Deniz Yıldızı (5/26), Dila Hanım (5/27), Dudaktan Kalbe (5/28), Düşman Kardeşler (5/29), Emir'in Yolu (5/30), Es Es (5/31), Eve Düşen Yıldırım (5/32), Ezel (5/33), Ezra (5/34), Fabrika Kızı (5/35), Firuze (5/36), Gamsız Hayat (5/37), Gece Sesleri (5/38), Gönül Ferman Dinlemiyor (5/39), Gülperi (5/40), Gülümse Yeter (5/41), Gün Akşam Oldu (5/42), İlişki Durumu: Evli (5/43), İlişki Durumu: Karışık (5/44), İçerde (5/45), İstanbul Sokakları (5/46), Kalp Atışı (5/47), Kahramanlar (5/48), Karadağlar (5/49), Karakol (5/50), Klavye Delikanlıları (5/51), Kuzey Yıldızı: İlk Aşk (5/52), Kurtlar Vadisi Pusu (5/53), Lale Devri (5/54), Manyak Dükkan (5/55), Mayıs Kraliçesi (5/56), Mihrap Yerinde (5/57), Melekler (5/58), Muhteşem Yüzyıl (5/59), Ne Münasebet (5/60), Nöbet (5/61), Oldu Teşekkürler (5/62), Otel Divane (5/63), Oyunbozan (5/64), Önce Vatan (5/65), Pis Yedili (5/66), Salih Kuşu (5/67), Servet (5/68),Sensiz Olmaz (5/69), Sevdaluk (5/70), Sınıf (5/71), Suskunlar (5/72), Türk Malı (5/73), Ustura Kemal (5/74), Yeni Gelin (5/75), Yılanların Öcü (5/76), Yuvamdaki Düşman (5/77), Yüz (5/78), Zemheri (5/79).
STAR	Acayip Hikayeler (6/1), Adını Sen Koy (6/2), Aile Reisi (6/3), Akasya Durağı (6/4), Anne (6/5), Anneler ve Kızları (6/6), Aşkın Bedeli (6/7), Aşktan Kaçılmaz (6/8), Ateş Böceği (6/9), Ateşe Yürümek (6/10), Avlu (6/11), Ay Işığı (6/12), Ay Tutulması (6/13), Baba Ocağı (6/14), Babamın Günahları (6/15), Babalar ve Evlatlar (6/16), Behzat Ç. (6/17), Beni Affet (6/ 18), Benim Annem Bir Melek (6/19), Benim Hala Umudum Var (6/20), Benim Tatlı Yalanım (6/21), Ben de Özledim (6/22), Bir Çocuk Sevdim (6/23), Bir Erkek Bir Kadın (6/24), Bir Ömür Yetmez (6/25), Börü (6/26), Canımın İçi (6/27), Cennetin Sırları (6/28), Cesur Ve Güzel (6/29), Çember (6/30), Çilek Kokusu (6/31), Çocuk (6/32), Deniz Kızı (6/33), Dila Hanım (6/34), Dolunay (6/35), Düriye'nin Güğümleri (6/36), Erkenci Kuş (6/37), Evlerden Biri (6/38), Fazilet Hanım ve Kızları (6/39), Firar (6/40), Gecenin Kraliçesi (6/41), Geniş Aile (6/42), Göç Zamanı (6/43), Gönül İşleri (6/44), Güvercin (6/45), Güzel Köylü (6/46), Hanım Köylü (6/47), Hatırla Sevgili (6/48), Hayat Bazen Tatlıdır (6/49), Hayat Sırları (6/50), İbreti Alem (6/51), İçimdeki Fırtına (6/52), İffet (6/53), İhanet (6/54), İstanbul'un Çocukları (6/55), İstanbullu Gelin (6/56), İşler Güçler (6/57), Jest Sosyete (6/58), Kaçak Gelinler (6/59), Kaderimin Yazıldığı Gün (6/60), Kalbim Dört Mevsim (6/61), Kalbimin Sultanı (6/62), Kara Sevda (6/63), Kardeş Çocukları (6/64), Kardeş Payı (6/65), Kiralık Aşk (6/66), Koyu Kırmızı (6/67), Kurt Seyit ve Şura (6/68), Kurtlar Vadisi Pusu (6/69), Kuzgun (6/70), Küçük Hesaplar (6/71),

	Küçük Kadınlar (6/72), Küçük Sırlar (6/73), Kül ve Ateş (6/74), Makber (6/75), Medcezir (6/76), Muhteşem Yüzyıl (6/77), Nefes Nefese (6/78), Papatya (6/79), Paramparça (6/80), Sefirin Kızı (6/81), Serçe Saray (6/82), Sevdim Seni Bir Kere (6/83), Sevgili Geçmiş (6/84), Sırat (6/85), Sihirli Annem (6/86), Siyah İnci (6/87), Sudan Bıkmış Balıklar (6/88), Sonbahar (6/89), Şahane Damat (6/90), Tatlı Küçük Yalancılar (6/91), Ufak Tefek Cinayetler (6/92), Urfalıyam Ezelden (6/93), Yalancı Bahar (6/94), Yıldızlar Şahidim (6/95), Yol Arkadaşım (6/96), Yüksek Sosyete (6/97).
TRT 1	6 Mantı (7/1), Abur Cubur (7/2), Acemi Müezzin (7/3), Adım Bayram Bayram (7/4), Adını Sen Koy (7/5), Ah Kalbim (7/6), Alayına İsyan (7/7), Aşkın Kanunu (7/8), Avrupa Avrupa (7/9) Aynadaki Düşman (7/10), Ayrılık (7/11), Baba Candır (7/12), Başrolde Aşk (7/13), Beni Böyle Sev (7/14), Bir Yastıkta (7/15), Bir Yusuf Masalı (7/16), Bir Zamanlar Osmanlı (7/17), Böyle Bitmesin (7/18), Bulutların Ötesi (7/19), Büyük Sürgün Kafkasya (7/20), Cam Kırıkları (7/21), Canını Sevdiğim İstanbul'u (7/22), Çılgın Kanal (7/23), Çocukluk Günleri (7/24), Diriliş: Ertuğrul (7/25), Elde Var Hayat (7/26), En Uzun Yüzyıl (7/27), Esir Sultan (7/28), Eski Hikaye (7/29), Evvel Zaman Hikayesi (7/30), Gökkuşağı Çocukları (7/31), Gönül Hırsızı (7/32), Gurbette Aşk (7/33), Halil İbrahim Sofrası (7/34), Halka (7/35), Hangimiz Sevmedik (7/36), Hanımeli Sokağı (7/37), Hayat Ağacı (7/38), Hayata Beş Kala (7/39), Heradot Cevdet (7/40), Hesaplaşma (7/41), Hicran Yarası (7/42), İstanbul'da Aşık Oldum (7/43), Karşı Köyün Delisi (7/44), Kaybedenler (7/45), Kayıp Aranıyor (7/46), Kızıl Elma (7/47), Komiser Rex (7/48), Korkma (7/49), Kurt Kanunu (7/50), Küçük Hanımefendi (7/51), Küstüm Çiçeği (7/52), Leyla ile Mecnun (7/53), Lise Devriyesi (7/54), Mavi Kelebekler (7/55), Mazi Kalbimde Yaradır (7/56), Mehmetçik Kut'ül Amare (7/57), Milat (7/58), Mor Menekşeler (7/59), Osmanlı Tokadı (7/60), Prensin Şarkısı (7/61), Sakarya Fırat (7/62), Sarayın İncisi (7/63), Seddülbahir 32 Saat (7/64), Seksenler (7/65), Sende Gitme (7/66), Sevda Kuşun Kanadında (7/67), Sınıf (7/68), Son Çıkış (7/69), Son Destan (7/70), Sudan Sebepler(7/71), Şimdi Onlar Düşünsün (7/72), Şubat (7/73), Tacir (7/74), Tek Yürek (7/75), Yalaza (7/76), Yamak Ahmet (7/77), Yapma Diyorum (7/78), Yedi Güzel Adam (7/79), Yedikule Hayat Yokuşu (7/80) Yeniden Başla (7/81), Yerden Yüksek (7/82), Yeşil Deniz (7/83), Yol Ayrımı (7/84), Yunus Emre Aşkın Yolculuğu (7/85), Zengin Kız Fakir Oğlan (7/86), Zoraki Başkan (7/87).

BAŞKURTLARIN DİL BİLİNCİNDE İSİM VE AD VERME

NAME AND NAMING IN LANGUAGE CONSCIOUSNESS OF THE BASHKIRS

Doç. Dr. Gülnaz YAGAFAROVA*

Özet

Çalışmada, Başkurtların dil bilincindeki isim ve isimlendirme, "Kişi adı" kavramının dildeki yansıması, dilde nasıl yorumlandığı ve insanlardaki etkisi ele alınmaktadır. Başkurtçada isim için iki kelime kullanılır: ad ve isim. Dilbilimsel materyal analizi, Başkurtların dil bilincinde önemli bir felsefî anlamın saklandığını göstermektedir: bir kişinin adı özü değildir, bir kişiyle özdeşleştirilemez. Başkurtlara gore bir isim, dışarıdan biri tarafından bir kişiye atfedilen haricî bir şeydir. Bir ismin ve bir kişinin aynı kavramlar olmadığı gerçeği, dilsel gerçeklerle kanıtlanmaktadır. Bu, atasözlerinde kayıtlıdır ve ikinci bir isim verme geleneğinin varlığı ile kanıtlanmaktadır. Ayrıca, ismin nitelendirilmesinde de görülmektedir: isim iyi (якшы ам) veya kötü (яманат) olabilir. Bu nedenle, adlandırma yoluyla bir kişinin kaderini belirlemede, ona verilen ismin (bir şeyin dilekleriyle: uzun yaşam, zenginlik, herhangi bir kişisel nitelik, vb.) rol oynadığına inanılmaktadır. İsmin seçimi, bir dizi dilbilimsel ve dil dışı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Seçim üzerindeki en güçlü etki, isimler için moda olarak ifade edilen sosyal koşullardır. Eskiden Başkurt isimlerinin temeli, pagan fikirlerine ve geleneklerine dayanan eski Başkurt isimlerinden oluşuyordu. Ancak Başkurtların isimlendirme geleneğinde coğrafya ve doğa ile ilgili isimlerin bulunmaması dikkat çekicidir: Türkçedeki Deniz, Rüzgâr gibi. Modern Başkurt antroponimlerinin çoğu Arapça ve Farsça kökleri içerir: Murat, Raşit, Damira, Sufiya, vb. Adlandırmadaki en yeni eğilimler, Radmir, Artur, Milana, Sabrina gibi Rus ve Batı antroponimlerini Başkurt isim listesine ekledi, ama yine de fonetik, morfematik bakımından diğer antroponimlerden farklı olmayan isimler alınmaktadır. Bir isim, bir kişi için bir tür ikame, belirli bir kişiyi ifade eden dilsel bir işarettir. Ancak isim bir kişinin yerine geçtiği için, isme çok dikkatli davranılmalıdır. Gelenek, bir kişiyi, bir kişi dışında hiç kimse veya herhangi bir şey için bir insan adı kullanmamayı talep eder.

Anahtar kelimeler*: dil bilinci, Başkurt dili, antroponimi, ad, adlandırma, ad verme geleneği*

Summary

The article deals with the name and naming in the linguistic consciousness of the Bashkirs. The issues of reflection of the concept "name of a person" in the language, how it is interpreted and what attitude is observed among the people are considered. The name in the Bashkir language is transmitted through two lexemes: the ancient Türkic at and the Arabic isem. Analysis of the linguistic material showed that an important philosophical meaning is stored in the linguistic consciousness of the Bashkirs: the name of a person is not his essence, it cannot be identified with a person. In the view of the Bashkirs, a name is

* Rusya Bilimler Akademisi Ufa Federal Araştırma Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa-Başkardistan/Rusya, elmek: rishrinat@mail.ru

something external, attributed to a person by someone from the outside. The fact that a name and a person are not identical concepts is evidenced by the linguistic facts. This is recorded in proverbs. This is evidenced by the existence of the custom of giving a second name. The name can be good (yāshy at) or bad (yaman at). It was believed that through the rite of naming one can project the fate of a person, giving him an appropriate name (with the wishes of something: long life, wealth, any personal qualities, etc.). The choice of the name is due to a number of linguistic and extralinguistic reasons. The strongest influence on the choice is exerted by social conditions, expressed in the fashion for names. In ancient times, Bashkir names were based on ancient Bashkir names based on pagan ideas and customs. However, it is interesting to note the fact that in the tradition of naming the Bashkirs there are no names corresponding to any artifacts or phenomena of the surrounding reality, as is customary, say, among the Turks: Deniz, Ryuzgar. Most of the modern Bashkir anthroponyms include Arabic and Persian roots: Murat, Rashit, Damira, Sufiya, etc. The newest tendencies in naming were added to the Bashkir name list by Russian and Western anthroponyms such as Radmir, Arthur, Milana, Sabrina. Nevertheless, there is an obvious desire to preserve the linguistic status of the Bashkir anthroponymicon. Basically, names that do not differ radically in their phonetic, morphematic composition from the rest of the anthroponymic fund are subject to borrowing. A name is a kind of substitute for a person, a linguistic sign denoting a specific person. Tradition requires that since a name is considered a substitute for a person, the name must be treated very carefully, not to give a human name to anyone or anything other than a person.
***Keywords**: linguistic awareness, Bashkir language, anthroponym, name, naming, naming tradition*

Giriş: Başkurtlarda ad verme halkın ruhani yaşamının en önemli parçasıdır, "bir kişiyi toplum kültürüne alıştırma aşaması, topluma üyeliğini onaylayan bir ayin"dir diyerek nitelendiriyor bu durumu folklor araştırmacısı Rozaliya Sultarngareyeva (Sultangareva, 1998, s. 50). İnsanlar arasında yaşayan bir kişi kendi adı olmadan yapamaz. Başkurtlar, doğum anından itibaren bebeğe belli bir isim verir. Ebe bebeğin kulağına onun adını söyler. Bu adın kendi ismi de var – *ŭγrəək useme* (‘bebek bezi adı’, göbek adı), *məγze usem* (‘ilk ad’). Başkurtlarda eskiden ve günümüzde çok yaygın olan bir inanca göre, yeni doğmuş bir çocuk bir saat bile isimsiz bırakılamaz, çünkü şeytanlar isimsiz bir çocuğu değiştirebilir ve ona kendilerinin adını verebilir (Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo, 1995, s. 330). İnsan yaşamında önemli bir unsur olan adlandırma, bir dizi gelenek ve ritüelle birlikte gelir, bunlar folklor kaynaklarda iyi tanımlanmıştır, örneğin bkz (Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo, 1995, s. 330-334; Sultangareeva, 1998, s. 50-58). Biz bu çalışmamızda, Başkurtların dil bilincindeki isim ve isimlendirme, "Kişi adı" kavramının dildeki yansıması, dilde nasıl yorumlandığı ve insanlardaki etkisi gibi meseleleri ele almaktayız.

Başkurtçada isim için iki kelime kullanılır: Eski Türkçe *at* ve Arapçadan alıntı olan *isem*. *At* kelimesi (Türkiye Türkçesinde *ad*) yalnızca insanlarla ilişkili olarak kullanılır, bu tamamen insan adıdır. Mecazi anlamda bir takma ad – şöhret, itibardır; etraftaki eşyalar ve nesnelere aynı kökten olan *atama* ‘ad’

kelimesi kullanılır. *İsem* kelimesi insanlara isim, lakap, unvan adı, zaferin eşanlamlısı olarak verilebilir, çeşitli nesnelere, şeylere de ilişkin alınabilir. Günümüzde *isem* kelimesi daha çok kullanılır; *at* sözcüğüne daha çok folklor eserlerinde rastlanılan bir kelimedir. Genç kuşak, belki *Atıŋ ni?* dedikçe anlayamayabilir, *isemeŋ nisek?* dedikçe anlayıp cevap verir. Bu durum, *at* kelimesinin hayvanı ifade eden *at* kelimesinin sesteşi olduğundan kaynaklanabilir. Kişi ismi ile ilgili Farsça olan *nam* kelimesi, nadir olsa da, eski metinlerde kullanılmaktadır: *Изге намың ишеттениһәм, Аланҡыуа, йөрәгемдә һиңә ҡаршы сәләм тыуа. (Ш. Бабич). 'İyi namını işittiysem, Alankua, yüreğimde sana karşı selam doğar' (Ş. Babiç).* Bu kelimenin 2 manası bellidir: 1. Kişi ismi, 2. Şöhret, nam.

Dil materyalleri, Başkurtların dil bilincinde önemli bir felsefi anlamın saklandığını göstermektedir: bir kişinin adı özü değildir, bir kişiyle özdeşleştirilemez. Başkurtlara gore bir isim, dışarıdan biri tarafından bir kişiye atfedilen haricî bir şeydir. Bir ismin ve bir kişinin aynı kavramlar olmadığı gerçeği, dilsel gerçeklerle kanıtlanmaktadır. Mesela, bir ad verilir (*исем биреү* 'isim vermek'), eklenebilir / takılır (*исем ҡушыу* 'isim takmak'), söylenilebilir (*исем атау* 'ismi söylemek'), isim elde edilebilir (*исем алыу* 'isim almak'), kazanılabilir (*исем/ат ҡаҙаныу*), bir isme layık olunur (*исеменә тап килә* 'ismine layıktır') veya isme yakışmamak ta var (*исемен бысратып йөрөй* 'ismini karartmak'). Bir isim verildiğinde, kişi *исемле* 'isimli' oluyor, yani isim yine de kişinin özü değildir, onunla gelir, isimlendikçe adam isim ile olur. İsim bir kişinin özüne uygun olabilir (*исем ҡушыу:* bir inanca göre, adlandırma sırasında bebek gülümsemeye başladıysa, çocuk rıza oldu diye algılanır, bu, çocuğun isminden memnun olmasının göstergesidir), isim kişinin özüne uymayabilir (*исем килешмәй:* isim uymazsa, yeni doğan bebek ağlamaya başlar, bu yüzden adı bile değiştirilir (*исем алмаштырыу*). Ayrıca, ismin nitelendirilmesi de görülmektedir: isim iyi (*яҡшы ат*) veya kötü (*яманат*) olabilir: *аманатҡа итһәң хыянат, алырһың ғүмерлек яман ат* 'emânete ihânet edersen, ömrün boyu kötü ad kazanırsın', *кешенең яманатын һатҡансы үҙеңдең яҡшы исемеңде тап* 'başka birinin adını karalamaktansa kendi iyi adını bul'. Yine de, kişiye dışsal olan isim ondan ayrı varolduğu için kişiyi terk edebilir (*исем сығыу* 'isim çıkmak' (kötü şöhret yayılması), manası Türkçedeki *Adı çıkmış dokuza inmez sekize* değiminde saklı), isim satılabilir (*яманатын һатыу* 'kötü adını satmak' (kötü şöhretin yayılması ile ilgili denir). Yukarıda gösterilen dil malzemeleri temelinde, Başkurtların dil bilincinde, ad ve kişi aynı kavramlar olmadığı gerçeği sonucuna varabiliriz. İki öze sahip olmak imkansız olduğu gibi, birkaç (çoğunlukla iki) isme sahip olabilen kişi toplumun bilincinde bir isimle tıpatıp aynı tutulmaz.

Bu, atasözlerinde de görünmektedir: *исемеңә есемең тороһон* 'ismine özün denk gelsin', *арыҫлан үлһә – тирене ҡала, кеше үлһә – исеме ҡала* 'aslan

ölse derisi kalır, kişi ölse ismi kalır', *якшының үзе үлһә, аты ҡалыр* 'iyi biri ölse ismi kalır' gibi atasözlerimiz mevcuttur.

Yine de bu, ikinci bir isim verme geleneğinin varlığı ile kanıtlanmaktadır. Kötü ruhları kandırmak için *исем йәшереү* 'ismi saklama' geleneği var mesela. Kötü ruhların, büyücülerin kişiye adını kullanarak zarar verebileceklerine inanılıyor (Hisamitdinova, 2010, s. 111). Yani kişinin ismi belliyse, ona isminden yürüyerek zarar verilebilirmiş. Bu yüzden iki isim kullanılır. Birini herkes bilir, ikincisini sadece Allah, yakınları, anne-babası ve ad koyan molla bilir. Böylece, inanca göre, birisi birine zarar vermek isterse hedefe ulaşmayacaktır, çünkü hasar farklı adlı bir kişiyi arayacaktır. Bu nedenle hedefini bulamayan hasar, hasarı gönderene geri döner ve kendisine zarar verirmiş. Bu koruyucu büyü yöntemi hala var ve çok yaygındır. Günümüzde de molla bebeğe Müslüman isimlerinden bir isim koyuyor, örneğin Ramazan, ama toplumda ebeveynleri ona "modernize edilmiş" Roman diye sesleniyor. Ramazan ismini ise herkes bilmez. Bu isimlerin telaffuzu her zaman benzer olmayabilir (*Renata - Amina, Kamilla - Yamilya, Rosanna - Minigul, Rosalina - Hadise* vb.). Genellikle, "dünyevi" isim modern bir isim olacaktır; mollanın verdiği isim ise bu geleneği uygulayan ebeveynlerin, çoğunlukla annelerin, babaannelerin tercihlerine göre belirlenecektir. Bebeğin adı olarak genelde atalarının (büyükanneler, büyükbabalar, ailenin şöhretli kişileri) adları seçilmektedir. Ya da kişisel nitelikleri ebeveynler tarafından sevilen ve ebeveynin çocuğunda da bu nitelikleri görmek arzusunu yansıtan bir kişinin adı alınacaktır.

Bir de Rusya'da isim yanında babasının ismi de kullanıldığı için (*Гөлназ Нурфәиз ҡыҙы, Кәрим Ғайса улы*), çocuğa isim seçerken bu isimlerin uyumlu, telaffuzunun güzel olmasına dikkat edilir. Bu yüzden babasının ismine benzer isimler daha çok kullanılır (*Рәшиҙә Рәшит ҡыҙы, Гөлдәр Илдар ҡыҙы, Иршат Ришат улы*). Fakat Ruslardaki gibi *Ivan Ivanovich* veya *San Sanych* gibi babasının ismini tam olarak tekrarlayan kombinasyonlar hiç kullanılmaz. Bir de Türklerde kabul edildiği gibi, iki isim (*Ali-Rıza* gibi) birlikte kullanılmaz. Ancak bir ismin içinde iki kökten ortaya çıkan isimler mevcuttur, çok yaygındır: *Aygül, Gülmeryem, Muhametsalim, Gabdelmecit. Ali-Rıza* misali isimler ya sadece *Ali*, ya *Rıza* diye kullanılabiliyorsa, Başkurtlardaki bu isimler kısaltılmaz, tam bir isim olarak söylenilir.

Başkurtlarda insanın ömrü boyunca bir kaç isim kullanıldığı bellidir. İlk olarak, bebek doğunca göbek ismi verilir. Sonra molla tarafından ad koyulur. Etnograflara göre, eski zamanlarda Başkurtlar arasında erkek çocuklar ergenliğe girerken onların da yeni bir isim aldıkları belliymiş (Bikbulatov, 1981, s. 94). Ama tabii günümüzde böyle bir tören şimdilik görünmüyor. Aslında bu, eskiden bütün Türklerde ad verme konusunda ortak olan bir unsurdur. "Çocuğun ad alacak duruma gelmesi, bir kahramanlık yapması kendini topluma

ispat etmesidir... Çocuk, ad almakla artık toplumda bir yer edinmekte ve kendini kabul ettirmektedir..., kendisine verilen adla birlikte, yeni bir dünyaya geçmekte, bulunduğu toplumda yeni bir statü kazanmaktadır" (Alkaya, 2001, s. 444). Bu görüşün etkisini Başkurtların bahadırlar hakkındaki masallarında da görmekteyiz: masallarda batırlar kahramanlık yolunda kendilerine yoldaş edinmektedirler. Fakat bu yoldaşların çoğunun masal kahramanı ile karşılaşmalarına kadar kendi adı olmuyor. Kahramanımız onların isimlerini faaliyetleri veya yaptığı iş özelliklerine göre takma ad olarak vermektedir veya böyle tanımaktadır: *Йүгерек батыр – Koşan batır* (ardından kimse yetişemez kadar çabuk koşabilen biri), *Күлуртлар батыр – Gölü içen batır* (bir yudumda bir gölü içebilen biri)*, Ертыңлар батыр – Yeri dinleyen batır* (kulağını yere koyarak, yer altından uzak bir yerde olsa bile söylenenleri duyabilen biri). Yani, başka türlü söylemek gerekirse, kahramanın yoldaşlarının adı toplum tarafından ünlü bir iş yaptıktan sonra verilen bir addır.

İsmin seçimi, bir dizi dilbilimsel ve dil dışı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Belki de seçim üzerindeki en güçlü etki, isimler için moda olarak ifade edilen sosyal koşullar tarafından uygulanır.

Bu nedenle, adlandırma yoluyla bir kişinin kaderini belirlemede, ona verilen ismin rol oynadığına inanılmaktadır (bir şeyin dilekleriyle: uzun yaşam, zenginlik, herhangi bir kişisel nitelik, vb.). Bilindiği gibi, eski zamanlarda Başkurt isimlerinin temeli, pagan fikirlerine ve geleneklerine dayanan eski Başkurt isimlerinden oluşuyordu. Başkurt anthroponimi araştırmacısı Z. Rayemgujina, "İslamın sonuç olarak, ideolojide ve dünyaya yönelik tutumlarda bir değişiklik, antroponimik geleneklerde bir değişikliğe neden olduğunu belirtir (Rayemgujina, 2009, s. 12). Bu geleneğin Başkurtlar arasında çok parlak olduğu ortaya çıktı: Şimdiye kadar kullanılan antroponik materyallerin çoğu Arapça ve Farsça kökleri içerir: *Murat, Raşit, Damira, Sufiya*, vb. Adlandırmada Sovyet ideolojisine kadar gerçekleştirilen kuralların biri, Allahın 99 isminin sadece *kul, gul, abd* gibi unsurlarla koyulması olmasıdır. Fakat Sovyetler devrinde bu kural tamamen unutulmuş olup *Rahman, Rahim, Veli, Halik* gibi adlar çoğalmıştır. Halbuki bu kuralı eskiden çok sıkı tutuyorlarmış. Dolayısıyla Müslümanlar arasındaki adlandırma geleneği, Allah'ın sıfatlarını içeren isimlerde *abd, gabd, ullah, kol* bileşenleri ile isim koymayı talep eder. Yazılı kaynaklara bakıldığında1574-1798 yılları içinde bu gereksinimin kesinlikle gözlemlendiğini söyleyebiliriz (Documents and materials on the history of the Bashkir people, 2012). Görünüşe göre, İslam'ın kanonlarından nüfusun kademeli olarak ayrılmasıyla bağlantılı olarak unutulma daha sonra geldi, bunun sonucunda isimler - Allah'ın sıfatları - Başkurt isim listesinde aktif hale geldi.

Adlandırmadaki en yeni eğilimler, *Radmir, Artur, Milana, Sabrina* gibi Rus ve Batı antroponimlerini Başkurt isim listesine ekledi, ama yine de fonetik, morfematik bakımından diğer antroponimlerden farklı olmayan isimler

alınmaktadır. Örneğin, *Julian, Thälmann* gibi isimler Başkurtların isim listesinde çok nadir görülür, tek kullanılışlıdır.

Bir isim, bir kişi için bir tür ikame, belirli bir kişiyi ifade eden dilsel bir işarettir. Ancak Başkurtların inancına göre, isim bir kişinin yerine geçtiği için, isme çok dikkatli davranılmalıdır. Gelenek, kişi dışında hiç bir şeye, buna canlılar da dahil, insanın adını kullanmamayı talep eder. Mesela Başkurtların isimlendirme geleneğinde Türkçede karşılaştığımız coğrafya veya doğa ile ilgili isimlerin bulunmaması dikkat çekicidir: Türkçedeki *Deniz*, *Rüzgâr, İmdat, Onur* gibi (Bebek İsimleri Listesi).

Bir kişinin istisnai önemini anlayarak, diğer kavramlarla karıştırmadan, bir antroponimin statüsünü tam olarak bir antroponimler için koruma eğilimi olduğunu görüyoruz. Bu kavram, *әҙәмдән оло ат, икмәктән оло аш юҡ* 'bir insandan daha yüksek isim yoktur, ekmekten daha iyi yiyecek yoktur' atasözünde yer almaktadır. Burada, Başkurtların hayvanlara asla insan isimlerini vermediklerini vurgulamak istiyorum, örneğin günümüzde Ruslar arasında kişi adını hayvan için kullanmak normal bir şeydir (*Vaska* kedisi, *Asya* kedisi, *Sonya*, inekler *Maşa*, *Zoyka*, papağan *Goşa*, *Grişa*, *Pet'ka*, köpeklerin adı *Adele*, *Nika* olabilir). Gerçi, bu biraz gelenekleri unutma ile bağlıdır. Görünüşe göre, Rus antropozoonym geleneğinin de çok uzun zaman önce gelişmediği ortaya çıkmaktadır. Ünlü Rus sözlükçüsü Vladimir Dal "*Tolkovyiy slovar zhivogo velikorusskogo yazyika*" kitabında özellikle bunun üzerine durmuş. Diyor ki, kişiye asla hayvan ismi koyulmamalı (Dal, 2006, s. 252). Türklerde bu kural kutsal bir şekilde saklanır, ancak yalnızca ana dilin isimleri için geçerlidir; yabancı dil antroponimleri genellikle hayvan takma adları olarak kullanılır. Ama günümüzde bu durum değişmiştir. Aslında Başkurt ailelerinde hayvanlara kişi adları verilir, ama Başkurtça adlar değil, Rusça adlar. İnekler *Машка, Зойка, Нюрка* gibi olabilir. Yani kendi kültürünün unsuru, simgesi olmadığı için kullanılabilmektedir bu isimler (Yagafarova, 2016). Türk halklarında, özellikle Başkurtlarda, hayvanlara karşı tutum tıpkı evcil hayvanlara gibi olduğu için, hayvanların çoğunun hiç ismi yok bile. Mesela, köylerde sorarsanız bu ineğin adı ne? diye. İnek mi inek, diyecekler. Yok bunun adı. Yukarıdakiler ışığında, ödünç alınmış, ancak orijinal olmayan antropozoonimler mümkündür.

Sonuç olarak, dil materyalleri, Başkurtların dil bilincinde önemli bir felsefi anlamın saklandığını göstermektedir: bir kişinin adı özü değildir, bir kişiyle özdeşleştirilemez. Bir kişinin birkaç (çoğunlukla iki) isme sahip olmasının nedeni budur. Bu nedenle, adlandırma ayini aracılığıyla, ona bir şeyin dilekleriyle uygun adı vererek, uzun yaşam, servet, herhangi bir kişisel nitelik, vb. bir kişinin kaderini belirleyebileceğine inanılıyordu. Ancak isim bir kişinin işareti olduğu için (kendisine onunla seslenilir, ona cevap verir, aslında ikinci bir nesnesi olur, ama özü değil), dilimiz ve kültürümüz isme çok dikkatli

davranılması gerektiğini öne sürmektedir. Kişi ismi kişiden başka bir şeye verilmez, konmaz.

Kaynakça

Alkaya, E. (2001). "Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları". Türk Kültürü, C. XXXIX, 459, 442-448.

Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo. Obryadovyiy folklore [*Bashkir Folk Creativity. Ritual Folklore*] (1995). (Eds. A. M. Suleymanov, R. A. Sultangareyeva) (Vols. 1–13) (Vol. 1). Ufa: Kitap. (Başkurtça)

Bebek İsimleri Listesi. http://bebekveben.com/bebek-isimleri/.

Bikbulatov, N. V. (1981). *Bashkirskaya sistema rodstva* [Bashkir Kinship System]. Moscow: Nauka. (Rusça)

Dal, V. I. (2006). *Tolkovyiy slovar zhivogo velikorusskogo yazyika* [Explanatory Dictionary of the Live Great Russian language]. (Vols. 1–4). M.: RIPOL klassik. (Rusça)

Documents and materials on the history of the Bashkir people (1574-1798) (2012). Eds. I.M. Gvozdikova, B.A. Aznabaev, I.I. Bulyakov, I.M. Vasiliev, N. S. Korepanov, V. S. Tolts. Ufa: IIYAL USC RAN. (Rusça)

Hisamitdinova, F. G. (2010). *Mifologicheskiy slovar bashkirskogo yazyika* [Mythological Dictionary of the Bashkir language]. M.: Nauka. (Başkurtça and Rusça)

Rayemgujina, Z. M. (2009). Bashkir anthroponymicon in the light of the linguistic picture of the world: abstract dissertation of Doctor of Science. Ufa. (Rusça)

Sultangareeva, R. A. (1998). *Semeyno-byitovoy obryadovyiy folklor bashkirskogo naroda* [Family and Domestic Ritual Folklore of Bashkir People]. Ufa: Gilem. (Rusça)

Yagafarova, G. N. (2016). Folklore names: what they talk about (on the example of Bashkir heroic tales). İn *News of the Ural Federal University.* Series 2. Humanities. V. 18. No. 2 (151). S. 155-169. (Rusça)

TATAR KÜLTÜRÜNDE İYE İLE İLGİLİ MİTONİMLER

MYTHONYMES RELATED TO IYE IN TATAR CULTURE

Prof. Dr. Güzeliye HAZİYEVA*

Özet

Bu makalede Tatar kültürü geleneklerindeki, onomasiyolojik açıdan ele alınan iye ile ilgili mitonimlerin etnolinguistik bir incelenmesi verilmektedir. Araştırmamıza göre iyeler İslam öncesi ve İslami inanç ve kültlere dayanan çok , önemli bir sistemi ifadelemektedir. Makale iki tür demononimi açıklamaktadır: bir kişinin günlük yaşamıyla ilişkili demonimler (Biçura, Öy iyese (evin ruhu), Uram iyese (sokak ruhu), Tıkrık iyese (ruh) , Indır iyese (akıntının ruhu), Umartalık iyese (arı kovanı ruhu); tanrılarla neredeyse aynı seviyede duran doğaüstü güçleri oluşturan iyeler (Susase, Sumiye, Su anası, Şurele). İyelerin isimlerinin, görünümlerinin özelliklerinin, yaş kategorilerinin, yetenek özelliklerinin analizi verilmektedir. Bu makalede Tatar kültürünün iye sistemi incelemektedir. Makale, ev ile ilgili iyelerin ana özelliklerini vurgulamaktadır. Folklor materyalleri bilimsel araştırmamızın temelin oluşturmaktadır. Makale Tatar kültüründe bulunan iyelerin etnolinguistik bir analizini sunar: dış ve iç dünyalarının özellikleri, yaş kategorileri, yetenek özellikleri. Tatar demonolojisinin Tatar geleneksel kültürünün araştırılmasının en önemli yönü olduğu tespit edilmiştir.

***Anahtar kelimeler**: iyeler, Tatar geleneksel kültürü, Tatarların yerel gelenekleri, mitonimler, işlevler.*

Abstract.

This article examines the demonological system of the Tatar culture. The paper highlights the main characteristics of demonyms related to the home locus. Folklore expedition materials became the basis for scientific research. The article provides an ethnolinguistic analysis of demonyms: characteristics of their external and internal world, age categories, functional features. It has been established that Tatar demonology is the most important aspect of the study of Tatar traditional culture.

***Key words:** demonyms, Tatar traditional culture, local traditions of the Tatars, character, functions.*

Giriş: Tanrılar sınıfınına bağlı kültlerden farklı alt mitoloji göksel dünyayla ilişkili değildir, dünyevi dünyaya, insan dünyasına daha yakındır. Mitolojideki 'alt güçlere' iblisler, su kızları, ruhlar ve şeytanlar girmektedir. 'Alt mitoloji bütünüyle, bağımsız paradigmalar olarak karakter dizilerini içeren çok bileşenli, çok işlevli bir sistemdir' (Виноградова, 2000: s. 27 – 69). İblisler ve insanlar arasında günlük ilişkiler öne çıkıyor. Araştırmacıların belirttiği gibi, "alt güçler" "yüksek güçlerden" daha eskidir çünkü kolektif bir dünya görüşüne dayanırlar. "Alt" aşamayı yansıtan mitlere şeytan adlar denir (Şahin, 2016. s. 67; Матвеев, 2004. s. 53). İye kültleri, İslam öncesi ve İslami inançlara ve kültlere dayanan

* Kazan Devlet Kültür Enstitüsünün Üniversel Yeterlilik Metodolojisi ve Teknolojisi Bölümü Müdürü

çok işlevli ve çok boyutlu önemli bir sistemi ifade etmektedir. Tatar halkının dini dünya görüşünün yapısında, ana yerlerden biri ruhlar tarafından işgal edilir - belirli yerlerin ve nesnelerin sahipleri. İnsanların günlük yaşamındaki rollerinden dolayı en arkaik ve en az dönüşüme uğradıklarına inanılıyor.

Tatarların görüşlerine göre ev, avlu, müştemilatlarda, istendiğinde yardım sağlayabilecek veya onlarla ilişkilerinde belirli kurallara uymazsanız zarar verebilecek doğaüstü varlıklar yaşamaktadır. Bu güne kadar evin sahipleri (Yort İyese), hamamlar (munça iyese), ahır veya sığır (kura iyese, mal iyese) vb. İncelenen alanın tamamında ortak olan, karakterin ikamet ettiği yere göre belirlenmesi: yort kökünün türevleri: yort – cırt (Bast, tmn.), ihata (menz .), nigez (Dubyaz.), ızba (Misher d.), öy (astr., Sib., Nukr., Krş., Menz.). Tatar dilinin lehçelerinde yort – Mişer d., Tvr., Zlt. 'avlu' 2. Sibirya Diyalekti. 'Köy, ikamet yeri'.

Tatar yerel kültüründe ***abzar*** sözcüğü bazı durumlarda eşanlamlıdır ('Abzarımızın adı Zanki Baba'dır, ayeti okumak gerekir, bu yüzden uygundur. Evlerimizi ve hayvanlarımızı korumak için') diğerlerinde ise, bahçede veya ahırda yaşayan, münhasır alanı olan hayvancılığın bulunduğu evden farklı bağımsız bir karakteri ifade eder (Siyah sığırları seven diğer renkli sığırların bize boyamamızı söylemişti) Tatar lehçelerinde abzar sözcüğü Mişer diyalektinde kullanılır.

Yort iyese, yort iyese temelde ahir iyesi anlamına gelir. Yerel varyantlarda, esas olarak kararlı ifadelerde bulunur *yortka yokmy* "şans eve gelmez", *yortka tös tügel* "eve uymaz", *töse kileşe* "uyuyor", *tös bulmagan mal* "sığırlara özgü değil", vb. Dönüştürme yeteneği, bu görüntünün dağıtım bölgesi boyunca sabit bir özelliğidir. Geleneksel Tatar kültüründe iye görünüşü şöyle sunulmaktadır: a) Görünüşün temel özelliği kalıcı bir görüntünün olmaması, duruma bağlı olarak herhangi biri gibi görünme kabiliyetidir: 'Mene yoklar-yoklamas bereü çeçen tarıy. Tarı da tarıy. Öy iyese iken (Gerçekte saçlarını tarayan birini görüyorum. Uzun saçları var. Bunun bir iye olduğu ortaya çıktı); b) yaşamın belirli anlarındaki görünüm: bir evden ikinci eve taşınırken: Öy iyese pulaty. Öy tınıçızlana ti küçep kiteler. Öy iyesene: "Eyde beznen kittek", diler (Taşınırken ev sakin kalır. Bu nedenle ev iyesine "Bizimle gelin" derler), gelecekte meydana gelecek olaylar olması durumunda çiftlikte yeni bir sığır göründüğünde ailede; c) zoomorfik varlıkta: Yort iyese elek küzge kurengen iç, conly bitle, kurkıta torgan bulgan (Daha önce görüldü, yüzü anızla kaplıydı, çok korkutucuydu)

Herhangi bir polimorfik ve çok işlevli karakter gibi sizin imgeniz de birkaç zıtlık üzerine inşa edilmiştir: kalıcı bir görünüme sahip değilsiniz / en karakteristik görünüme sahip; o görünmez / yalnızca belirli koşullarda görülebilir: "Nigez hucaların kurkıta. Adem balalarına kürenmiler alar "(İyeler korkutur. Görünmezler). Tatar yerel kültürlerinde iye, temelde antropomorfik

bir karakterdir. Yerel kültür metinlerinde zoomorfik işaretler vardır: “sadece barmak belen terezene şakıldata. Ul izba iyese” (Kıllı parmaklarıyla pencereye vurur. Bu bir iye); Belenmi. Çikertke bulıp kıçkıra, turgay bulıp sayrıy di ” (Göremiyor. Çekirge gibi gibi bağırıyor, serçe gibi şarkı söylüyor).

İye kültünün yaşlı bir adam veya yetişkin bir erkek olarak antropomorfik görünümü, incelenen alanın çoğunda tutarlı bir şekilde inançlarda sabitlenmiştir: “İhata iyese bulgan avılıbızda. Enkey kürgelegen. Ak babakay bulıp kilep Uytte: “Ayde munça kererge baragız dip” (Köyümüzde iye vardı. Annem onu gördü. “Hamama gidelim” dedesi şeklinde dedi. Yerel varyantlarda, iyenin antromorfik görünümünün bazı diyalektik özellikleri ayırt edilir. İlk olarak, iye olgun veya yaşlı bir kişi kılığında ortaya çıkar.

İkincisi, önemli bir ayrıntı, karakterin, evin yaşayan veya vefat etmiş sahibi veya daha yaşlı bir aile üyesi şeklinde ortaya çıkmasıdır. İye adı olarak lexeme khuzha'nın dağıtım alanı: “Yort iyase bar ide. Ul küberek günah yuk çakta çit keshelerge günah bulyp yöri. Inese kıyafetende de yöri. Alar törle kıyafette yorgenner (Ev iyesi vardır. Siz orada olmadığınızda, diğerleri onu sizin gibi görür. Aynı zamanda anneniz olarak görünür. Ev iyesi farklı şekillerde yürüyebilir).

Üçüncü olarak, kadın kıyafetindeki iye hakkında da fikirler vardır. Tatar kültüründe Yort anasy / öy anası / yort inese / öy inesenin mitolojik bir imgesi vardır. Kadın kıyafetindeki, dişil , ilkesini belirleyen çeşitli sözcükler ayırt edilmelidir: ine (minz., mişer.d.), Ana (mişer. d.), ebi (glz g.).

Dişi iye, yalnızca Mişer diyalekti ve yerel geleneği için özgüdür; bölgenin geri kalanında böyle bir fenomen meydana gelmez. “Yort anası bakçabızda bar. Amile ebige kürene bulgan. Işegen acıp: Ker, ker anakay, öşeden? Ker yılın anakayım ”, - dip eyteler ide. (Herkesin bir evinde bir iye var. Büyükanne Amilya onu gördü. Kapıyı açtı ve dedi ki: İçeri gel, içeri gel, üşüdün mü? Gel, ısın anne!"

İyelerin konumu net bir diyalektik resim verir. Genellikle iyelerin daimi yeri fikri ikiye ayrılır: ev ve avlu ile eşzamanlı olarak ilişkilidir. Ancak, iye avlusunun bağımsız karakterler olarak yorumlandığı vurgulanmalıdır. Evdeki iyenin yaşam alanı, araştırmacıların haklı olarak belirttiği gibi, inançlara göre ölen akrabaların ruhlarının yaşadığı evin kutsal bölümleriyle ilişkilidir. İyelerin bulunduğu en karakteristik yerler şunlardır: soba: Kryash kasabası, Kırsut piç başında yaşi dilur (Kırsut ocakta yaşıyor); golbets: Yort iyese gölbeçte (miç arasında) tora imeş (İyelerin golbeçlerde yaşadığı ortaya çıktı); fırın *damperi:* yort iyese zaslunga utıra imeş (İye üzerinde oturuyormuş gibi) ve zemin; yeraltı: düzen. Yort iyesene iden astın töşep botka kuyalar imeş (yulaf lapası iye için yeraltına konuluyormuş gibi); kulübenin konut dışı kısımları - tavan arası: Öynen tüşeme östandege tufrakka (chormaga) sıyak kümelgen bulsa, öy iyese

tınıçsızlana iken (Tavan arasında bir kemik gizlenmişse, o zaman evde huzur olmayacağı ortaya çıkıyor).

Bir iyenin durumu, elde etme, koruma, evde tutma ve en rahat varoluşu sağlama yönündeki yönelimi ile veya tam tersine, iyenin evden çıkarılmasıyla belirlenir. Evde bir iyeyi tutma veya onu neşelendirme ihtiyacı, Tatarların tüm yerel varyantlarında yaygındır: Yort iyasen bagyshlap doga kylu, khəer bir Д (Domovoya sadaka ve dua verin). İye için özel olarak yemek hazırlanmasında da büyüleyici bir durum söz konusudur: "Yort iyasene niyaz kitere, helve kuyıp salabız" (Iye sadaka verir ve helva hazırlar); Yort iyasene tozsız koymak peşerep kuyalar (iye için tuzsuz krep hazırlanır); Nigez hucalarına botka peşereler (İye için yulaf lapası hazırlayın); öy iyasene ikmek kuyalar (İye için ekmek koyarlar). Kreşen lehçesinde, kırsut botkası için hazırlanmış özel bir yulaf lapası vardır: 'Kırsut botkası aşarga utıragız' – dip. Karaltıralarga, abzarlarga, lapaslarga kuyam kırsut botkasın. Tavıklar aşap kuyalar (Yulaf lapası yemek için oturun. Yulaf lapasını avluya koyuyorum ve tavuklar bu yulaf lapasını yer).

Iyelerin başka eve taşınma ritüellerine eşlik ettiği yeni bir eve taşımanın özelliklerini vurgulamak önemlidir: "Burada Çabia köyünde bir ev satın aldık. Büyükanne söyledi: "Kızım, o evin dört köşesinden güzel bir beyaz şey al ve ev sahibi onlarla birlikte geliyor. (Ev sahibi, benimle kalma, benimle gel) dedi. Yerel kültürle ilgili bazı metinlerde, bu eve bir evin yerleşmesi için bir talep de var: bir bar. Burada misafir olmamıza izin verin. Kalmamıza izin var mı? (Bu evde yaşayabilir miyim?).

İye ruhunun bir hayvanın imgesindeki somutlaşmış hali, Tatar dilinin tüm lehçelerinde yansımaktadır. Bildiğiniz gibi, mifik yaratıkların, özellikle de şeytanın, su iyesinin dönüşümü bilimsel literatürde defalarca anlatılmıştır. Çoğu mitolojik yaratık gibi iye, şartlara bağlı görünümünü değiştirebilir. İye antromorfik bir ruh ve bahçede yaşayan gerçek bir hayvan olarak algılanır.

Leksik düzeyde isimlerindeki diyalektik farklılıklar, doğu lehçesindeki orta lehçe (nigez iyese, nigez hucası, öy iyese) arasında ayırt edilir - ızba iyese, yort anası; Kreşen lehçelerinde ayrı bir karakter olan kırsut, Batı Sibirya lehçesinde yaygındır - öy iyese. Genellikle, mitolojik bir karakterin işlevi genellikle kendisine belirli bir sabit eylem olarak anlaşılır:

sığırları kovalamak için: "Evin annesi alaşanı kovalar ve gece huzur vermez" (İyeler atı kovalar, bütün gece dinlenmez).

atın yelesini örmek için: 'Evin annesi bir anne olur, evin annesi otları emer, atının saçını, alevi, sağlıklıdır' (İye, uçan atın yelesi, bu at sağlıklı)

adamı uyandırmak için: 'Lastik çarptı ve ev sahibi, 'İneğe sor' dedi. Bunu kendi kulaklarımla duydum ve beni uyandırdı'.

Böylece Tatar'ların iye kültü hakkındaki mitolojik fikirlerinde İslami ve İslam öncesi unsurların birleşimi vurgulanmaktadır. İyeler, farklı geleneklerde farklı mitolojik yerleri ve farklı isimlere sahip olan değişik, çok işlevli bir sistem oluşturmaktadır. Tatarların mitolojik geleneğindeki şeytanların etnolinguistik incelemesi, ortak Türk temellerini tanımlayan çeşitli dilsel ifade biçimlerine sahip onimlerde mitolojik imgelerin bir dizi özelliğini ve özelliğini temsil eder.

Edebiyat

Баязитова, Ф.С. Халык традицияләре һәм мифология. Им- томнар, ырымнар, тылсымлы сүзләр. (Җирле сөйләшләр һәм фольклор текстлары яссылыгында). – Казан, 2017. – 791 б.

Баязитова, Ф.С. Халык традицияләре лексикасы. Мифологик персонажлар, ышанулар. (Җирле сөйләшләр һәм фольклор текстлары яссылыгында). – Казан, 2018. – 823 б.

Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. М.: Индрик, 2000. – 432 с.

Катанов Н.Ф. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племен, собранных В.В. Радловым: Представлено Акад. в заседании Ист.-филол. отд. 22 сент. 1887 г. / сост. Н.Ф. Катанов. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1888.

Насыйри К. Сайланма әсәрләр: ике томда. Беренче том. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 339 б.

Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: URSS, 2007. – 366 с.

Şahin I. Adbilim (Qerpeve, Terim, Yontem, Sınıflandırmalarıyla). Ankara: Pegem Akademi, 2016. – 156 s.

Иванова А. М., Хазиева-Демирбаш Г. С., Артемьев Ю. М. Демонимы в мифоритуальной традиции татар // Вестник ЧГУ. 2018. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/demonimy-v-miforitualnoy-traditsii-tatar (дата обращения: 28.03.2021).

Давлетшина Лейла Хасановна Традиционные верования татар-мишарей в начале XXI века: духи-хозяева освоенного пространства // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2017. №12-2 (78). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/traditsionnye-verovaniya-tatar-misharey-v-nachale-xxi

TATAR DİLİ KOZMONİMLERİNİN SÖZCÜKSEL TEMATİK SINIFLANDIRMASI

LEXICAL-THEMATIC CLASSIFICATION OF TATAR LANGUAGE COSMONYMS

Dr. Doç. Halise KÜZMİNA*

Özet

Onomastik birimler, çeşitli halkların birincil yerleşim ve göçme süreçlerini, kendi aralarındaki kültürel ve ekonomik, siyasi bağlarını, en eski dil durumunu ve şive özellikleri belirlememizi sağlar. Bu bağlamda, kozmonimik terimler, eski insanların dünya ve evrene bakış açılarını, yaşamını, felsefesini, mifolojisini ve halk folklorunu öğrenmede en önemli kaynaklardan biridir. Gökyüzünde çıplak gözle görülebilen yaklaşık altı bin yıldızdan sadece iki yüz yetmiş beşinin ismi vardır. Dilsel açıdan, kozmonimler, onomastiğin az bilinen alanlarından biridir. Astronomik çalışmalarda, antik çağda Gök Küre'nin yapısı, dilin ortaya çıktığı ve yeni isimlerin tanıtıldığı, Dünya gezegenine göre gezegenlerin ve yıldızların yeri hakkında bilgi korunmuştur. Gök cisimlerinin isimleri eski Türk yazıtlarında (Orhon-Yenisey yazıtları, 'Kutadgu Bilig', 'Divanu Lugat it-Türk', 'Kıssai Yusuf' v.b.) geçmektedir. O zamandan bugüne kadar, Yıldızlı Gökyüzü bilim adamlarının, şairlerin ve yazarların, yani dili statik ve dinamik bir durumda kullananların dikkatini çekiyor. Kozmonimik terminoloji, onomastik bilimi için değerli kaynaklardan biridir, çünkü gök cisimlerinin isimleri, özel isimler olarak, dildeki eski onomastik sistemini açıklamaya imkan verir. Tatar dilinde bu isimlerin dilsel çalışması, diğer Türk dillerinde olduğu gibi, ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında başladı ve oldukça yavaş ilerledi. Dilbilimdeki kozmonimlerin kelime-tematik gruplandırılması sorunu hala yeterli kadar araştırılmamıştır. Bireysel çalışmalarda, kozmonimlerin anlamına göre gruplandırması semantik modeli yansıtılır, ancak kozmonimlerin tam bir sınıflandırması yoktur.

***Anahtar Kelimeler**: Milli kozmonimler, göksel dünya, Tatar dili, sözlükbilim, sınıflandırma*

Abstact

Onomastic units allow us to determine the primary settlement and migration processes of various peoples, their cultural and economic, political ties among themselves, the oldest language status and dialect characteristics. In this context, cosmonyms is one of the most important sources in learning the life, philosophy, mifology and folk folklore of ancient people's perspectives on the construction of the Earth and the universe. Of the approximately six thousand stars seen by the human eye in the sky, only two hundred and seventy-five stars have names. Linguistically, cosmonyms is one of the little-known areas of onomastic science. In astronomical units, information about the structure of the celestial sphere in antiquity, where language originated and new names were introduced, the location of planets and stars relative to the planet Earth was preserved. The name of celestial bodies is found in ancient Turkish inscribed monuments (Orhon-Yenisei inscriptions, "Kutadgu Belek", "Divanu Lugat at-Türk", "Kissai Yusuf",

* Kazan Federal Üniversitesi, Kazan, Tataristan.

etc.) is mentioned. Since then, to this day, The Starry Sky has attracted the attention of scientists, poets and writers, that is, those who use language in a static and dynamic state. Cosmonyms is one of the valuable sources for the science of onomastics, as the names of celestial bodies, as special names, allow to explain the ancient onomastic scientific regularity in the language. The linguistic study of these names in Tatar language, as in other Turkic languages, is only 20.it started in the second half of the century and progressed quite slowly. The question of the word-thematic grouping of cosmonyms in linguistics is still not learned enough. In individual studies, the semantic model of grouping cosmonyms by meaning is reflected, but there is no complete classification of cosmonyms.
Keywords: *national cosmonyms, celestial Earth, Tatar language, lexicography, classification*

Kozmonimlerin tasnif konusu bugüne kadar dilbilimde yeterince ele alınıp incelenmemiştir. Bu konu yalnızca ayrı hizmetlerde ele alınmaktadır ve esas olarak kelime gruplandırmasında tematik sınıflandırma kullanılmaktadır. Örneğin, K.G. Aronov'un Kazak dili kozmonimlerinin incelenmesi üzerine yaptığı araştırmasında bu ilkeye göre yedi gruba ayrılmıştır: 1) ayrı yıldızlara ait kozmonimler; 2) astronomik takımyıldızlarla ilgili kozmonimler; 3) yıldız gruplarına ait kozmonimler; 4) zodyak takımyıldızlarıyla ilgili kozmonimler; 5) güneş sisteminin gök cisimlerine ait kozmonimler; 6) kuyruklu yıldızlara ve meteorlara ait kozmonimlar; 7) uzay ve galaksilerle ilgili kozmonimler (Aronov, 1992, s. 7). Tasniften anlaşılacağı gibi, dilde tam bir kozmonomik dizi olması durumunda, bu sınıflandırma üniversaldir, ancak bazı kozmonomi gruplarının adları tam olarak olmayabileceğinden tüm diller için bir dereceye kadar geçerli olmadığını belirleyebiliriz.

Rus dilbilimi ve onomastik alanında araştırmacı G.Y.Sızranova, uzay onimlerini kozmonimler ve astronimler olmak üzere iki gruba ayırarak incelemeyi önermektedir (Сызранова, 2013, с. 171). Astronimler – gökyüzünde ayrı gezegen ve yıldız terimleridir ve diğer tüm gök cisimleri kozmonimler olarak sınıflandırılmaktadır. Böyle bir sınıflandırılma aynı zamanda kozmonimlerin çalışmasını çeşitli yönlerden incelenmesini sınırlandırmaktadır.

Diğer çalışmalar (Rut M.Y. (1987), Nikonov V.A. (1973), Karpenko Y.G. (1981) vb.) kozmonimleri sınıflandırmanın leksik-anlam modellerine veya nominatiflendirme ilkelerini göre tasnif ettiği yansıtsa da, tam sınıflandırma bulunmamaktadır.

Kozmonimler arasında çok eski ve nispeten yeni terimleri belirleyebiliriz. Eski terimler, öncelikle, teleskopun ortaya çıkmasından önceki dönemde, yani insanın doğal görüşünün yeterince net olduğu dönemde var olan gök cisimlerini ifade etmektedir. Bunlara ayrıca 'halk kozmonimleri' terimini de kullanabiliriz. Halk bu tür kozmonimleri benzetme temelinde yapılan metaforları kullanarak adlandırmaktadır (*Everne Takımyıldızı, Çümeç Yıldızı, Akbüzat Yıldızı vb*.).

Astronomi bilimi tarafından toplanıp, ayrı halk kozmonimleri bilimsel kullanıma girmektedir. Yeni ortaya çıkan sözcük terimleri, daha çok ay veya gezegenle ilgili terimleri içermektedir ve modern astronomi biliminde yıldızların veya takımyıldızların, galaksilerin adlarına harfler ve kimlik numaralarıyla atıfta bulunmak geleneksel hale gelmektedir.

Tatar Türkçesinde kullanılan astronomi terimleri kökenlerine göre üç ana gruba ayrılmaktadır: 1. Türk-Tatar kökenli kozmonimler; 2. Arapçadan türetilmiş kozmonimler; 3. Hint-Avrupa (Yunanca, Latince) dillerinden Rusça yoluyla türetilmiş kozmonimler.

Türk-Tatar kökenli kosmonimler.

Çağdaş Tatar Türkçe'sinde tam Türk asıllı kozmonimler sayı bakımından çok değil. Bu muhtemelen, Tatar'ların uzun süredir devam eden göçebe hayatı nedeniyle gök cisimlerinin eski adlarının dilden kaybolmasından kaynaklanmaktadır. Göcebe hayata sonra geçen diğer Türk halklarında (örneğin Kazak ve Başkurt halkları) kozmonomik terimler oldukça iyi saklanmaktadır: 'Türk dillerinin karşılaştırmalı-tarihsel grameri: Leksika' hizmetinde, kozmonomik terimlerinin çoğu Kazak Türkçesinden getirilmektedir (Сравнительно..., 2001, с. 50-67). 'Tatar Dilinin Büyük Diyalektolojik Sözlüğü'nde (2006) bile gök cismi terimleri nadir raslanmaktadır, ancak biz onlara K. Nasıyri, N.İsenbet gibi alimlerin hizmetlerinde, onların trafından toplanan folklor eserleri değerlendirmelerinde görmekteyiz.

Çağdaş Tatar Türkçe'sinde Türk kökenli yıldız ve takımyıldız adlarından *Ay, Koyaş, Kiyek Kaz Yolu, Çidegen Yıldızı, Çümeç Yıldızı, Tustagan Yıldızı, Timer Kazık Yıldızı, Kotıp Yıldızı, Kükbüzat Yıldız, Akbüzat Yıldız, Ölker Yıldız, İlek Yıldız, Küyente Yıldız, Çulpan Yıldız, Zöhre Yıldız, Tan Yıldız, Şefek Yıldızı, Kızıl Yıldız* terimleri kullanılmaktadır.

Kiyek Kaz Yulı adı (Rusça: *Млечный Путь*), kozmonomik sözler arasında en eskilerden biri sayılmaktadır. Çeşitli halklarda bu galaksiyi farklı şekilde adlandırmaktadır ve bu terimler halkların yaşam tarzları ve görüşlerine bağlı gelmesiyle ilginçtir. Örneğin, İdil boyu bölgesinde yaşayan Tatar, Başkurt ve Mari dillerinde bu galaksinin anlamı 'geyik kaz veya kaz yolu' olarak adlandırılmışsa, Mukşi, Erzya dillerinde buna 'geyik kaz veya kaz yolu' denmektedir. Hantı ve Mansi dilinde ise 'kayak yolu' , Orta Asya'da ' hırsız yolu' ve Macaristan veya Moldova'da 'arsız yolu' adını vermektedir (Абдуллина, 2014, с. 11-41).

Çidegen Yıldız (Rusça: Большая Медведица) kozmonimi aynı zamanda birçok Türk halkı için en yaygın, eski terimlerden biridir sayılmaktadır. Yedi yıldız, yerden baktığı zaman serçeye benzeyen bir görüntü oluşturur, bu nedenle bazı halklarda *Çümeç Yıldızı* ve *Tustagan Yıldızı* terimleri de kullanılmaktadır. Çidegen takımyıldızı Büyük ve Küçük Çidegen olarak iki kısma ayrılmaktadır ayrılmaktadır.

Büyük Çidegen takımyıldızı, sıradan göze hoş görünen büyük, parlak yedi yıldızdan oluşmaktadır. Diğer halklarda bu takımyıldıza Büyük Ayı denir (*Latince: Major; Arapça: Ed-döbb el-Ekber; Rusça: Большая Медведица).* Clavdiy Ptolemey'in M.Ö. 140 yıllarında inşa edilen 'Almagest' yıldız kataloğuna dahil edilmiştir. El-Biruni'nin 1030 yılında tamamladığı 'Mesgud Yasası'nda Ptolomey'in Eski Yunan. ϱρϛτος μεγάλη adını "Ed-döbb el-Ekber" sözleriyle Arapçaya çevirmektedir. Tatar halkı Eski Türk-Tatar edebi dilinde bu takımyıldızı için Döbbelekber Arapça terimini kullanmaktadır.

Küçük Yedigen takımyıldızı (Küçük Ayı, Latinçede: Ursa Minor) – gökyüzünün kuzey yarım küresindeki direğin yakınında bulunan bir takımyıldızdır. Gözle görülebilen bu takımyıldız kırk yıldızı kendisinde içermektedir. Birkaç yıldızın Türk-Tatar kökenlerinin isimleri Küçük Yedi grubundan bilinmektedir:

Timerkazık (Kotıp Yıldızı). Clavdıy Ptolemy buna 'kuyruk ucundaki yıldız' (Ayı'nın kuyruk ucundaki) adını verdi. El-Biruni buna 'kuyruğun ucu' ve 'cedi el-Kıble' – 'kıblenin keçisi' diyor. Çağdaş Arapçada "Nacm eş-şimal' – Kuzey Yıldızı adıyla bilinmektedir.

Akbüzat (Keükab, Arabçada El-Keükab eş-şimali – ' kuzey yıldızı'; Rus dilinde: Kohab), M.Ö. 1900'den beri 500 yıl öncesine kadar bu yıldız gökyüzünün kuzey kutbuna en yakın yıldızı olmaktadır ve kutup yıldızı olarak yürümektedir. Bu özellik, onun Arapça adında belirlenmektedir.

Kükbuzat (Arabçada. Farkad - 'inek', Rusça'da: Ferkad). Clavdiy Ptolemy onu 'bir sonrakinin kuzey yıldızı' diye adlandırmış. El-Biruni, 'Mesgut kanunu'nda onu 'ikinin kuzeyi' olarak adlandırmaktadır.

Timerkazık (Kotıp Yıldızı), Türk halkları tarafından Akbuzat ve Kukbuzat olarak adlandırıldığı tay olarak belirlenmektedir ve gökyüzüne değen 'demir kazıklar' olarak tasavvur edilmiş ve yanındaki iki yıldız da bu kabuğa yapıştırılmaktadır. Timerkazık hareket etmez ve her zaman Kuzey Kutbu tarafını göstermektedir, bu nedenle çok eski zamanlardan beri yolda sefer kılanlar için güvenilir bir doğal dönüm noktası olarak hizmet etmektedir.

Ölker yıldızı Sever (Boğa) takımyıldızında bulunan takımyıldızlardan biridir (Rusça'da: Плеяды). Adı birçok Türk dillerinde yaygındır ve eski bir terimdir. Ölker, özellikle, Tatar edebi dilinde kullanılan isimdir, halkın konuşma dilinde kullanılan terim, daha çok İlek Yıldız terimi sık kullanmaktdır. G.R. Abdullina'ya göre, Ölker adı 'yaşlı' anlamını taşımaktadır ve Başkurt dilinde Сыңғы, Сыңға йондоҙ (halka şeklindeki yıldız) adlarına sahiptir (Абдуллина, 2016, с. 297). Bizim fikrimize göre, ölker kelimesi dildeki 'ileü (ölek/elek/ ilek) anlamına bağlı gelmektedir, cünkü bu takımyıldızdaki yıldızlar sanki elekten saçılmış gibi dağılmaktadır. Bu kosmonimin 'delik' anlamı da bilinmektedir (Карпенко, 1981, с. 52).

Köyente Yıldız (Rusçada: Орион) eski Türk-Tatar yazılarında Arapçadan türetilen Ceuza ve Cebbar kelimeleriyle adlandırılmaktadır. Tatar dilindeki terim temelinde benzerliklere dayalı bir metafora dayanmaktadır (bu takımyıldızdaki on bir yıldız gökyüzünde bir rockçı olarak görünür).

Çulpan Yıldızı, Zöhre Yıldızı, Tan Yıldızı, Şefek yıldızı – Venera (Latincede Venus) gezegenini adlandıran terimlerdir. Türk halklarında bu terimle ilgili birçok efsane vardır ve gezegenin yüzeyinde görünen lekeler halk eserlerinde (bulmacalar, atasözleri ve deyimlerde, 'Üvey Kız' masalı, 'Zühre Kız' masalı v.b.), ağaçta asılı bir kıza benzetilir.

Kızıl Yıldız – Mars gezegeninin adıdır. Yüzeyindeki yüksek demir oksidi Mars'a pembe bir renk vermektedir, bu yüzden ona 'Kızıl Gezegen' ve 'Kızıl Yıldız' denmektir. Eski Türk-Tatar yazıtlarında Mars adı Arapça dilinden Merih adından türetilmektedir.

Netice yapıp şunları diyebiliriz: Tatar dilinde Türk kökenli çok fazla kozmonim yoktur. Bunun nedeni muhtemelen Tatar halkının çok eskiden göcebe bir hayat geçmesi, simge yapılar için önemli olan yıldız terimlerinin yavaş yavaş halkın hafızasından uzaklaşmasına bağlı olmasıdır. Bununla birlikte, halk özbilincinde bugün de görünen temel kozmonimik nesnelerin isimleri saklanmakta, folklor eserlerinde, edebiyatta ve halkın konuşma dilinde kullanmaya devam etmektedir.

Edebiyat

Abdullina, G. R., Gaynullina, G. D. (2014) «Gök Cisimlerinin İsimleri (Başkurt diline göre)» *Bilimsel-metodik elektronik dergi «Kavram».*

URL: http://e-koncept.ru/2014/54492.htm.

Aronov, K.G. (1992) *Kazak Dilinde Halk Kozmonimlerinin Etnolinguistik Doğası:* soyut dis. ... filolojik bilimler adayı. Alma-Ata.

Eski Türk sözlüğü (1969). Leningrad.

Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-tarihsel Grameri. Leksika. (2001). Moskova: Nauka.

Sızranova, G.Y. (2013). *Onomastic: Ders kitabı.* Togliatti*:* TSU Yayınevi.

Tatar telenen Zur Diyalektologik Süzlege. (2009). Kazan: Tatarstan kitap neşriyatı.

ХРОНОНИМ ВА ГЕОРТОНИМЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ МАҚОМИ ҲАМДА ОНОМАСТИК КЎЛАМДАГИ ЎРНИ

LINGUISTIC STATUS OF CHRONONYMS AND GEORTONYMS AS WELL AS PLACE ON THE ONOMASTIC SCALE

PhD. Ҳавасхон САЛИХОДЖАЕВА*

Аннотация

Ҳар қандай халқ тарихида муайян тарихий қимматга эга бўлган бадиий, илмий, санъат асарлари, ҳужжатларнинг махсус номлар ономастикада идеонимлар деб юритилади. Идеонимларга инсоннинг ақлий, мафкуравий ва бадиий соҳалардаги фаолиятини англатувчи ономастик бирликлар, чунончи, артионимлар (санъат асарларининг номлари), гемеронимлар (даврий матбуот нашрларининг номлари), документонимлар (ҳужжатлар номи) билан бир қаторда тарихий даврлар, босқичларнинг атоқли номи – хрононимлар, байрам, фестиваль, хотира кунлари ва мана шу хилдаги маросим ҳамда тадбирларнинг атоқли отлари геортонимлар ҳам киради. Хрононимлар тарихий давр, босқич, аср, воқеа-ҳодиса ва йиғинларнинг атоқли отидир. Хрононимлар давомли кўламларга бўлинмайдиган макрокўламлар гуруҳига киради, яъни хрононимлар геортонимлар билан алоқадор бўлса-да, бошқа микрокўламларга бўлинмайди. Геортонимлар байрам ва бошқа тадбирлар билан боғлиқ сана, кунларни ифодалашига кўра хрононимларнинг бир туридир. Ўзбеклар туркий халқлар каби қадимий халқлардан бири. Шу боисдан ўзбек тили ономастикаси хрононимларга, жумладан, миллий ва халқаро байрамларни ифодаловчи геортонимларга бой. Хрононим ва геортонимлар тарихий вақт, давр, байрам ва бошқа маънавий-маърифий тадбирларни номлаш, бир-биридан фарқлаш, тарихий воқелик, воқеа-ҳодисалар ва улар ҳақидаги маълумотларни, билимларни даврдан-даврга, авлоддан-авлодга етказиш, бадиий ва публицистик нутқда улар билан боғлиқ ҳис-туйғу, эмоция, таъсирчанликни ифодалашга хизмат қилиши, бадиий тимсоллар сифатида қўлланиши билан аташ (номинатив), кумулятив, дифференциациялаш (фарқлаш), эпистемик, информацион, ахборот ифодалаш, экспрессив вазифаларни бажаради. Мақолада ўзбек тилидаги хрононим ва геортоним терминларининг илмий талқини, қўлланиши ва бундай бирликларнинг ономастик кўламдаги ўрни, тадқиқи, тарихий манбалари ва лисоний хусусиятлари ҳамда вазифалари далиллар асосида ёритилди.

Калит сўзлар: *идеоним, хрононим, геортоним, ономастик макрокўлам, ономастик микрокўлам.*

Abstract

Special names of works of art, science, art, documents that have a certain historical value in the history of any nation are called ideonyms in onomastics. Ideonyms include onomastic units that represent human intellectual, ideological, and artistic activities, such as artionims (names of works of art), hemeronyms

* Наманган давлат университети, Ўзбекистон, solihodjayevaxavasxon@gmail.com

(names of periodicals), documentonyms (names of documents), as well as historical periods, famous names of stages - chrononyms, holidays, festivals , commemorative days, and the famous names of ceremonies and events of the same kind, including geortonyms. Chrononyms are a well-known name for historical periods, stages, centuries, events and gatherings. Chrononyms belong to the group of macro-scales that are not divided into continuous scales, that is, although chrononyms are related to geortonyms, they are not divided into other micro scales. Geortonyms are a type of chrononyms in that they represent dates, days associated with holidays and other events. Uzbeks are one of the most ancient peoples, like Turkic peoples. Therefore, the onomastics of the Uzbek language is rich in chrononyms, including geortonyms representing national and international holidays. Chrononyms and geortonyms are associated with naming historical time, period, holiday and other spiritual-enlightenment events, distinguishing them from each other, historical facts, events and information about them, passing knowledge from generation to generation, from generation to generation, in artistic and journalistic speech. serves to express emotion, emotion, affectivity, performs naming (nominative), cumulative, differentiating (differentiating), epistemic, informational, information expression, expressive functions with its use as artistic symbols. The article describes the scientific interpretation and use of the terms chrononyms and geortonyms in the Uzbek language and the role, research, historical sources and linguistic features and functions of such units on the onomastic scale on the basis of evidence.
***Keywords**: ideonym, chrononym, geortonym, onomastic macro scale, onomastic micro scale.*

Ҳар қандай халқ тарихида муайян тарихий қимматга эга бўлган бадиий, илмий, санъат асарлари яратилади, ҳужжатлар қабул қилинади ва уларга махсус номлар берилади. Мана шу номлар ономастикада идеонимлар деб юритилади. Идеоним (юн. idea – ғоя + onoma – атоқли от) – тарихий асарлар, ҳужжатларнинг атоқли оти. Демак, идеоним инсоннинг ақлий, ғоявий ва бадиий фаолияти маҳсули бўлган бир дона нарсанинг атоқли отидир.

Н.В.Подольскаянинг фикрича, идеонимларга инсоннинг ақлий, мафкуравий ва бадиий соҳалардаги фаолиятини англатувчи номлар, чунончи, *артионимлар* (санъат асарлари номи), *гемеронимлар* (даврий матбуот нашрлари номлари), *хрононимлар* (тарихий аҳамиятга эга бўлган даврлар номи), *геортонимлар* (байрамлар, муҳим саналар, тадбирларнинг номи), *документонимлар* (ҳужжатлар номи) ва бошқалар киради.

Идеоним ономастик макрокўлами ўз ичида қуйидаги микрокўламларга бўлинади:

1. Ктематоним – халқ тарихи, миллий маданияти учун маълум қимматга эга бўлган баъзи нодир қуроллар, асбоб-ускуналар, буюмларнинг бир донасига берилган атоқли от. Масалан, “*Бибишак”* (безак буюми), *Ядa* тоши, *Сигур тоши* (кўзмунчоқ ёки тумор номи – “Авесто”) каби.

2. Документоним – халқ тарихи учун алоҳида аҳамиятга эга ҳужжатлар номи. Масалан, *Мустақиллик декларацияси* каби.

3. Хрононим – тарихий даврлар, босқичларнинг атоқли оти. Масалан, *Уйғониш даври, Темурийлар даври, Мустақиллик даври,*1996 йил – *Амир Темур йили,* 2015 йил – *Кексаларни эъзозлаш йили* каби.

4. Геортоним – ҳар қандай байрам, фестиваль, хотира кунлари ва мана шу хилдаги маросим ҳамда тадбирларнинг атоқли оти. Масалан, *Наврўз байрами, Наврўз сайли, Мустақиллик байрами, Рамазон ҳайити (Ийд-ал-Фитр), Қурбон ҳайити (Ийд-ал-Адҳа)* каби.

5. Гемероним – даврий матбуот нашрлари (газета, журнал, бюллетень, ахборотнома ва бошқалар)нинг атоқли оти. Масалан, *"Даракчи", "Тасвир", "Ойна", "Ўзбекистон овози", "Муштум", "Шарқ юлдузи"*каби.

6. Библионим – ҳар қандай бадиий, илмий, диний, сиёсий асарларнинг атоқли оти. Масалан, *"Алпомиш"* достони, Абдулла Қаҳҳорнинг *"Сароб"* романи, *"Аяжонларим"* драмаси, Саид Аҳмаднинг *"Жимжитлик",* Пиримқул Қодировнинг *"Юлдузли тунлар",* Ўткир Ҳошимовнинг *"Икки эшик орасиси"* романлари каби.

7. Артионим – тасвирий санъат асарлари (ранг-тасвир, графика, пластика ва бошқалар)нинг атоқли оти [1:43]. Масалан, рассомчилик асарлари: *"Оқ олтин", "Тўй"* (А.Сиддиқий), *"Тоғ қишлоғи", "Сўқмоқ"*, *"Кулол аёл"*(Б. Жалолов); ҳайкалтарошлик ишлари: *"Мотамсаро она", Мустақиллик ва эзгулик монументи, Халқлар дўстлиги монументи* каби. Шунингдек, мазкур макрокўламга илмий манбаларда махсус термин билан аталмаса-да, мусиқий асарлар (куй, ашула, қўшиқ ва бошқалар)нинг атоқли отлари ҳам киритилади[1:46]. Масалан, *"Муножот", "Ушшоқ", "Талқини ушшоқ"* (куйлар номи), *"Дугоҳ", "Чоймомо", "Тарона", "Тўлмадингми, Қорадарё", "Фиғон"* (қўшиқ номлари), *"Ёрилтош"* операси, "*Севги тумори"* балети (М.Ашрафий) каби.

Умуман, ўзбек номшунослигида документонимлар, библионимлар, ктематонимлар, гемеронимлар каби ономастик бирликлар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Хрононим (гр. *xronvoς* – вақт, муддат + onoma – атоқли от) тарихий давр, босқич, аср, воқеа-ҳодиса ва йиғинларнинг атоқли оти ҳисобланади. Масалан, *Уйғониш даври, Темурийлар даври, Мустақиллик даври* каби.

Н.В.Подольская хрононимларга инсоният ҳаёти ва анъаналари билан боғлиқ тарихий даврлар, саналар, жумладан, маълум сана билан боғлиқ воқеа-ҳодиса, байрам ва хотира кунларининг махсус атоқли номларини киритган: *Ялта конференцияси, Ўрта асрлар, Ғалаба байрами, Янги йил, Рождество* каби.

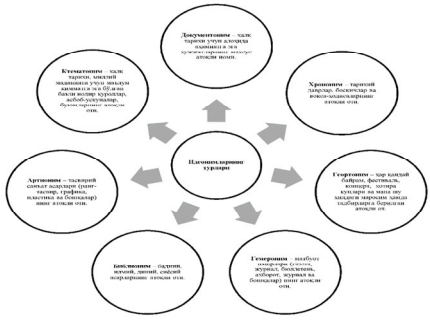
Э.Бегматов хрононимларни документоним, демоним, фалероним, хрематонимлар қатори илмий адабиётларда тилга олинган, аммо алоҳида тадқиқот объекти бўлмаган ономастик бирликлар сирасига киритади[1:37].

Хрононимлар давомли кўламларга бўлинмайдиган макрокўламлар гуруҳига киради, яъни хрононимлар геортонимлар билан алоқадор бўлса-да, бошқа микрокўламларга бўлинмайди.

Ономастикага оид терминологик луғатларда ҳар қандай байрам, фестиваль, хотира кунлари ва мана шундай маросим ҳамда тадбирларнинг атоқли отлари *геортоним* (юн. *heortne* – георто + *onoma* – атоқли от)лар деб юритилади[2:24] ҳамда байрам ҳамда тантаналар маълум вақтда, кунда нишонланишига кўра геортонимлар сирасига кирувчи ономастик бирликларнинг хрононимлар билан боғлиқлиги таъкидлаб кўрсатилади [3:48].

Ўзбек ономастикасида бир қатор ономастик бирликлар махсус ўрганилмаган. Э.Бегматов атоқли отларнинг тип ва турлари ҳамда уларнинг тадқиқи хусусида фикр юритар экан, геортонимларни анойконим, анемоним, артионим, агионим, венесуоним, гляционим, гемероним, дигнитоним, идеоним, инсектоним, катойконим, литоним, наутоним, ойкодомоним, орнитоним, полионим, сплеоним, стратоним, терроним, таутоним, фиктоним, хороним, транспорт воситалари номи, илмий, бадиий адабиёт ва санъат асарлари атоқли оти – библионимлар сингари атоқли от сифатида мавжуд ва маълум бўлса-да, деярли таҳлил қилинмаган ономастик бирликлар сирасига киритади [4:34].

Э.Бегматов, Я.Авлақуловлар ономастик адабиётларда, терминологик луғатларда геортоним термини бўлса-да, байрамлар, юбилейлар ва бошқа хил тантаналар, маросимлар

1-расм. Идеонимларнинг турлари

атоқли отини ҳали номи аниқ белгиланмаган ономастик макрокўламлар гуруҳига киритадилар[1:38], бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Демак, геортонимлар байрам ва бошқа тадбирлар билан боғлиқ сана, кунларни ифодалашига кўра хрононимларнинг бир туридир.

Халқаро геортонимлар турли халқлар ва этносларнинг бирдамлиги, тотувлиги, ҳамдўстлигини таъминлаш воситаси сифатида миллатлараро тотувликни ўрнатиш вазифасини бажаради.

Геортология (инг. *heortology* < *heotre* – байрам) – байрамларнинг келиб чиқиши, тарихини ўрганиш билан шуғулланувчи соҳа.

Байрам маънавий ҳаётнинг кўриниши, оилавий, касбий, диний ва ижтимоий омиллар мужассами, миллий-маданий анъаналар ифодаси сифатида асрлар давомида тарих, этнография, фалсафа, диншунослик, психология, санъатшунослик, педагогика ва бошқа ижтимоий соҳа мутахассислари эътиборини жалб этиб келган. Шу боис А.И.Арнольдов: “Айнан байрам дунё маданиятига йиғилган энг қимматли бойликларни ўзида синтезлаштиради”, – деб ёзади [5:5].

Хрононим ва геортонимлар тарихий давр, воқеа-ҳодиса, байрам ва турли байрамона тадбирларнинг махсус атоқли номи – ономастик бирлик сифатида номинатив функциядан ташқари қуйидаги вазифаларни ҳам бажаради:

1. Хрононимлар ўзида маълум тарихий давр, воқеа-ҳодиса ҳақидаги информация ва ахборотларни йиғиш, жамлаш, умумлаштириш, тўплаш, ифодалаш, сақлаш ва узатиш билан **информацион, ахборот ифодалаш вазифасини** бажаради. Масалан, *Бобон қўзғолони* – Зарафшон воҳасида чоризм мустамлакачилик истибдоди ва маҳаллий амалдорлар зулмига қарши кўтарилган деҳқонлар қўзғолони (1868 йил, октябрь – 1870 йил, сентябрь) [6:81].

Восе қўзғолони (1887 – 1888) – Бухоро амирлиги ҳудудида бўлиб ўтган халқ қўзғолони. Унга Ховадинг амлокдорлигида яшовчи Абулвосе исмли деҳқон йигит бошчилик қилган [6: 501].

Юқорида келтирилган қўзғолонлар унга раҳбарлик қилган Бобон Алибоев (Бобон Тўқсоба) ва Абулвосега нисбат бериб, шундай аталган. Демак, луғавий асосига кўра антропохрононим.

Мазкур қўзғолон номи тарихий воқеа-ҳодиса, хусусан, халқнинг озодлик, эрк йўлидаги кураши, унинг раҳбари, ўрни, мақсад-моҳияти ҳақидаги ахборотларни ифодалаши билан информацион, ахборот ифодалаш вазифасини бажаради.

2. Тил алоқа-муносабат воситаси, ҳиссий таъсир ифодаси бўлиб қолмай, тўплаш вазифасини бажарувчи муҳим манба ҳамдир. Тил миллатлараро алоқа-муносабат воситаси, тўпланган билим ва тажрибаларни авлоддан авлодга етказиш воситаси ҳисобланади. Тилнинг ушбу вазифаси билиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, тилнинг **кумулятив вазифаси** ҳисобланади[7:18]. Хрононим ва геортонимлар тарихий давр, воқеа-ҳодисалар ҳақидаги билимларни келгуси авлодга

етказишга хизмат қилиши билан **кумулятив вазифа** бажаради. Масалан, *Ренессанс // Уйғониш даври* хрононими Марказий Осиё, Эрон, Хитой (IX-XII ва XV асрлар), Ғарбий Европада юз берган алоҳида маданий ва тафаккурий тараққиёт даврини англатади.

Ренессанс атамаси дастлаб Италиядаги маданий-маънавий юксалиш (XIV-XVI асрлар) га нисбатан қўлланилган, уни ўрта аср турғунлигидан янги даврга ўтиш босқичи деб баҳолаганлар. *Ренессанс*нинг асосий аломатлари тафаккурда ва илму ижодда догматизм, жаҳолат ва мутаассибликни ёриб ўтиб, инсонни улуғлаш, унинг истеъдоди, ақлий-фикрий имкониятларини юзага чиқариш, антик давр маданиятига қайтиб, уни тиклаш, бойитиш, черков псхоластикасидан қутулиб, адабиёт ва санъатда дунёвий гўзаллик, ҳаёт тароватларини қизғин куйлаш; инсон эрки, ҳурфикрлилик учун курашиш.

Ренессанс, яъни *Уйғониш даври* фақат Европага хос ҳодиса эмас. Дунё олимларининг тадқиқотларини яхлит олиб ўрганиш шундан далолат беради. Осиё марказида жойлашган Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда Италияга қараганда бир неча аср олдин (IX-XII асрлар) улкан маданий кўтарилиш юз берган, илм-фан, фалсафа, адабиёт ривожланиб, илғор инсонпарварлик ғоялари жамият фикрини банд этган, ақлий ва ижодий тафаккур тараққий этган.

Бу давр дунё илмида *“Мусулмон Ренессанси”*(А.Мец) ёки *“Шарқ Уйғониши”* (Н.И.Конрад) номи билан ҳам аталиб келмоқда[8:57]. Демак, жамият тараққиёти ўртага қўйган талаблар ҳамда мавжуд шарт-шароит туфайли IX-XV асрларда Марказий Осиёда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида илм-фан ва маданият чинакамига гуркираб ривожланди, гуллаб-яшнади. Ана шу даврларда Марказий Осиё халқлари орасидан ўзининг ақл-идроки ва тафаккури, қомусий билими билан инсониятни лол қолдирган фан ва маданиятнинг сўнмас юлдузлари етишдилар. Шу боис буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди етишиб чиққан, жаҳонни илм, маърифат ва маънавият нури билан ёритган ана шу давр Шарқ тарихида ***Уйғониш даври*** *ёки* ***Олтин аср*** хрононими билан аталади[9:111]. Хрононимнинг вариантларига *уйғониш, олтин* сўзларининг метафорик маънолари луғавий асос бўлган.

Таҳлиллардан англашиладики, Ренессанс // Уйғониш даври, “Мусулмон Ренессанси”// “Шарқ Уйғониши” халқаро хрононимлардир.

1. Хрононим ва геортонимлар тарихий миллий, маданий воқеа-ҳодисаларнинг номи сифатида миллий-маданий функция ҳам бажаради. Ўзбек тилидаги “Тўмарис” қизлар миллий фестивали, “Алпомиш” республика халқ ўйинлари фестивали, “Бойсун баҳори” фестивали, “Шум бола – 2018” кино фестивали каби ўзбек халқи лингвомаданиятига хос бўлган миллий қаҳрамонлар, жой номлари, бадиий тимсоллар луғавий

асос бўлган тадбир номларида геортонимларнинг миллий-маданий функцияси ёрқин кузатилади. Масалан, “Ўзбегим” миллий қадриятлар фестивали геортоними “ўзбек халқига хос муҳим ва жиддий аҳамиятга молик хусусиятлар, моддий ва маънавий бойликлар тадбири” деган ономастик маъно ифодалаши билан миллий-маданий функция бажаради . Геортонимига эгалик шаклидаги ўзбек этноними, ўзбек лингвомаданиятигагина хос бўлган қадрият ва миллий сўзлари луғавий асос бўлган. Миллий сўзи ном таркибида қўлланиб, ўзига хосликни алоҳида таъкид билан ифодалаган. 2018 йил Қозоғистонда *Ўзбекистон йили*, 2019 йил Ўзбекистонда *Қозоғистон йили* сифатида нишонланди. Бу амалдаги дўстлик ришталарини янада мустаҳкамлашга, муносабатлардаги самимиятни янада кучайтиришга хизмат қилди. Геортоним таъсирида нутқимизда *“Қозоғим – қондошим, ўзбегим – ўз оғам”, “Бир илдиздан қувват олган эгиз жон”* каби пурмаъно, халқона ҳикматлар пайдо бўлди [10:12]. Шу жиҳатлари билан бу геортонимлар ҳам миллий-маданий функция бажаради.

3. Хрононимлар муайян тарихий давр ва воқеа-ҳодисани, геортонимлар бир байрам ёки маданий тадбирни иккинчисидан фарқлаш, ажратиш билан **дифференциялаш (фарқлаш) функциясини** бажаради. Масалан, тарихий манбалардан маълум бўлишича, Тошкентда иккита қўзғолон бўлган. Хрононимлар айнан бир ҳудудда юз берган, мақсад-моҳияти бир, яъни халқнинг озодлик, эрк, адолат учун олиб борган икки курашини аташ билан бир қаторда, бир-биридан фарқлаш вазифасини ҳам бажарган:

Тошкент қўзғолони (1847) – Тошкент аҳолисининг Қўқон хонининг ноиби Азиз Парвоначи зулмига қарши кўтарган қўзғолони. Қўзғолонга ноибнинг Тошкент ва унга тобе ерлар аҳолисидан урушлар натижасида бўшаб қолган хазинани тўлдириш учун қўшимча 4 минг тилла солиқ йиғиш тўғрисидаги фармойиши сабаб бўлган.

Вабо исёни (1892.24.06) – подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмига қарши кўтарилган қўзғолон. 1892 йил май ойида Жиззахда вабо касали тарқалган. Июнь ойида Тошкентда ҳам вабо тарқалгани маълум бўлган. Янги шаҳарда 417, Эски шаҳарда 1462 нафар бемор аниқланган. Натижада подшо ҳукумати янги қабристон очиш, шаҳардан

2-расм. Хрононим ва геортонимларнинг лисоний функциялари

чиқишни чеклаш, вабодан ўлганларни врач рухсатисиз дафн этмаслик, касалликдан вафот этганларни қайси кийимда бўлса, ўша кийимда қабрга қўйиш каби талабларни қўйди ҳамда ўлганларга жаноза ўқишни, яқин қариндошларини қабристонга боришини тақиқлади. Марҳумларни урф-

одатларга кўра кўмиш мушкул юмушга айланди. Яқинларини эски қабристонга ўзича дафн этганлар полиция томонидан ҳибсга олинди. Бу сабр косаси тўлган халқнинг қўзғолон кўтаришига туртки бўлди. Халойиқ (мингга яқин киши) эшонлардан Азизёр, Абулқосимхўжа, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад ва бошқалар бошчилигида 24 июнда таёқ, кетмон, тош ва ҳоказолар билан қуролланиб, шаҳар бошлиғи маҳкамасига бостириб борган.

Ўрта Осиё қўзғолони (1916) – Биринчи жаҳон уруши даври (1914-1918 йиллар)да Россия подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига қарши Ўрта Осиё халқларининг чиқишлари. Бу қўзғолонга Николай II нинг 1916 йил 25 июндаги мардикорликка олиш ҳақидаги фармони сабаб бўлган. Бу фармон ижтимоий-иқтисодий томондан танг бўлиб турган халқнинг сабр-косасини тўлдириб юборади. Шу боис бу қўзғолон *Мардикорлар қўзғолони* деб ҳам аталади [11: 529].

Дифференциациялаш (фарқлаш) функцияси барча хрононим ва геортонимларга хосдир. Масалан, *“Алла” республика ижрочилари кўрик-танлови*, *“Анор –2019” республика кўрик-танлови*,*“Балли қизлар” кўрик-танлови*, *“Бахтиёрлар диёри” кўрик-танлови*,*“Баҳор ва аёл” кўрик-танлови*, *“Ёш мақом ижрочилари” республика кўрик-танлови,“Ёш сиёсатчи” кўрик танлови*, *“Ёш “Жозиба” рақслар кўрик-танлови*,*“Зукко китобхон” кўрик-танлови*,*“Ибратли оила” республика кўрик-танлови, “Йил ўқитувчиси” кўрик-танлови, “Йил талабаси” кўрик-танлови* каби геортонимлар 20 дан зиёд кўрик-танловларни номлашдан ташқари, уларни тури, мақсад-моҳияти, мавзуси, иштирокчиларига кўра фарқлаш вазифасини бажарган.

Хрононим ва геортонимлар муайян тарихий вақт бўлаги, воқеа-ҳодиса ва байрам ҳамда турли тадбирларни авлоддан авлодга, даврдан даврга олиб ўтиб, унинг тарихий хронологиядан мустаҳкам ўрин олиши ва сақланишига хизмат қилади. Демак, хрононимлар маълум миллий тарихий давр, воқеа-ҳодиса номларини мустаҳкамлаш, геортонимлар байрам ва бошқа маданий, маънавий-маърифий, санъат, спорт тадбирларини сақлаши билан **эпистемик функция** бажаради [12: 40]. Масалан, 1892 йил 24 июнда *Вабо қўзғолони* доирасида юз берган *Тошотар воқеаси* ҳозирга қадар шу ном остида етиб келган. *Тошотар воқеаси* – Вабо қўзғолони доирасида халойиқнинг Тошкент ҳокими С.Р.Путинцев ва оқсоқол Муҳаммад Ёқубга қарши ҳужуми. Оқсоқол халққа дағдаға қила бошлагач, тошбўрон қилинган. Оқсоқол ҳоким идорасига яширинган. Халқ С.Р.Путинцевдан уни топиб беришни талаб қилган. С.Р.Путинцев эса тўппончасини чиқариб дағдаға қилади. Сабр косаси тўлган халқ Путинцев ва унинг миршабларини дўппослаган, маҳкамани остин-устин қилган. Шу вақтда Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Гродеков бошчилигидаги

аскарлар келиши туфайли қўзғолончилар чекинишга мажур бўладилар. Рус аскарлари қўзғолончиларнинг орқасидан қува бошлагач, ноилож қолган оломон Анҳор сувига ўзини ташлайди. Эртасига Анҳордан 80 кишининг ўлиги топилади.

Қўзғолончиларнинг қолган қисми Эски шаҳарга қочиб боради. Жоме масжиди олдида тўпланган оломон бу ерга кетма-кет етиб келган Гродеков бошчилигидаги аскарларни тошбўрон қилади. Бунга жавобан ўқ узилади ва 10 киши ҳалок бўлади. Шу равишда қўзғолон бостирилади [13: 555].

Наврўз, Меҳржон, Қурбон ҳайити, Рамозон ҳайити байрамларининг шу ном остида асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга ўтиб, бардавом яшаб келаётганида ҳам геортонимларнинг эпистемик функцияси ёрқин кузатилади.

3. Хрононим ва геортонимлар умумлаштириш вазифасига ҳам эга. “*Соғлом авлод йили”* (2000), “*Оналар ва болалар йили”* (2001), “*Қарияларни қадрлаш йили”* (2002), “*Обод маҳалла йили”* (2003), “*Меҳр-мурувват йили”* (2004), “*Сиҳат-саломатлик йили”* (2005), “*Ҳомийлар ва шифокорлар йили”* (2006), “*Ёшлар йсиили”* (2008), “*Қишлоқ фаровонлиги ва тараққиёти йили”* (2009), “*Баркамол авлод йили”* (2010), “*Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили*” (2011), *“Мустаҳкам оила йили”* (2012), *“Обод турмуш йили”* (2013), *“Соғлом бола йили”* (2014), *“Кексаларни эъзозлаш йили”* (2015), *“Соғлом она ва соғлом бола йили”* (2016), *“Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”* (2017), *“Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили ”* (2018), *“Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили”* (2019) каби хрононимлар бутун бир йил номини ифодалаш асосида умумлаштириш вазифасини ифодалайди. Таъкидлаш жоизки, барча байрам номларида, хусусан, касбий геортонимларнинг барчасида умумлаштириш вазифаси ёрқин кузатилади. Масалан, *Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни* – матбуот, телевидение, радио ходимларининг, яъни тележурналист ва радиожурналист, муҳаррир, мухбир, мусаҳҳиҳ, сўз устаси, диктор, ношир, телешарҳловчи, муқоваловчи каби ходимларнинг касбий байрами.

Баъзи байрам номлари қисқарган шаклда қўлланиб, байрамга ишора қилади ва унга хос давомийликни, ижтимоий моҳиятни образли ифода этади. Масалан, қуйидаги шеърда *Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни* геортоними қисқартирилган вариантда қўлланган ва ҳар кунимиз матбуот, оммавий ахборот воситалари билан боғлиқлиги боис байрам эканлигига таъсирчан ишора қилинган:

Қоғозга тушаркан кўнгил учқуни,

Экранлар ёришиб, зиёга тўлгай.

*Демак, ҳар кунимиз – **Матбуот куни,***

Демак, ҳар кунимиз муборак бўлгай!

(Нодир Жонузоқ. Муборак кунлар.)

4. Хрононим ва геортонимлар бадиий, публицистик матнларда тарихий вақт, давр, байрамларга хос ҳис-туйғу, эмоция, таъсирчанлик ҳам ифодалашга хизмат қилиши, бадиий тимсоллар сифатида қўлланиши билан эстетик ёки таъсир этиш, яъни **экспрессив вазифа** ҳам бажаради.

Алишер Навоий томонидан ҳам байрамлар, айниқса, Наврўз байрами юксак маҳорат билан мадҳ этилган:

Васли аро кўрдум, тенг эмиш бўйию сочи,

*Тун-кун тенг экан зоҳир ўлур, бўлди **Наврўз.***

Бу байтда маъшуқанинг тим қора сочи тунга, келишган қомати кунга қиёсланмоқда, кеча (соч) ва кундуз (қомат)ни нг баробарлиги Наврўз билан, висол Наврўз байрами билан тенглаштирилмоқда.

Алишер Навоий машҳур бир ғазалида вафодор ёрнинг ҳар бир туни орзу-умидлар ушаладиган, мушкулларни осон айлаб, мурод-мақсадга етказадиган қутлуғ қадр кечаси, ҳар бир ёруғ куннинг эса Наврўз бўлишини хоҳлайди:

Зулфу рухсор ила коминга мени еткурсанг,

Ҳар тунинг қадр ўлубон ҳар кунинг бўлсун Наврўз!

Хрононимлар ва геортонимлар экспрессив вазифаси доирасида талмеҳ санъати учун лисоний асос бўлади. Талмеҳ термини арабча бўлиб, *“чақмоқ чақиши, кўз қирини ташламоқ, назар солмоқ”* деган луғавий маъноларни англатади. Бадиий асарда машҳур тарихий шахс, воқеа-ҳодиса, бадиий асар, шеър ёки мақолга ишора қилиш талмеҳ санъатидир[14:306].

Шеърда талмеҳ санъати, яъни хрононим ва геортонимларни келтириш асосида уларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий, маънавий-маърифий моҳияти ва инсонлар ҳаётидаги ўрнига ёки мазмун-мундарижасига ишора қилинади. Бу байрам туркумида яратилган бағишлов шеърларда ёрқин кузатилади.

Хронононимлар семантик асосини уларнинг кумулятив-маданий функцияси ташкил этади. Бу уларнинг тарихий-маданий ҳодисаларни ва уларга оид ижтимоий билим, ҳиссиётларни ифодалаши билан боғлиқ.

Тилдаги хрононимлар мажмуи, йиғиндиси *хрононимия*ни ташкил этади. Тилдаги хрононимия мажмуини, яъни хрононимлар макрокўламини тадқиқ этувчи соҳа хрононимика деб юритилади.

Хрононимларда тил ва жамиятнинг боғлиқлиги, алоқадорлиги ёрқин ифодаланади. Хрононимлар ономастик микрокўлами жамиятдаги

ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, маърифий-маънавий ўзгаришлар, ислоҳотлар натижасида бойиб боради. Халқ тарихига доир вақт, давр билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни авлоддлардан авлодларга, даврлардан даврларга етказади. Шу жиҳатлари билан хрононимлар социолингвистик моҳиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.

Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.

Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988.

Бегматов Э., Авлоқулов Я. Ўзбек тили ономастикасининг макрокўлами таркиби // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. – №5.

Арнольдов А.И. Вступительная статья. В кн: Жугульская К. Праздник и культура. – Москва: Прогресс, 1985.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – 2-ж.

Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Barkamol avlod fayz, 2016.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 9-ж.

Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.

Жонузоқ, Нодир. Бир илдиздан қувват олган эгиз жон // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2019, 26.07.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 10-ж.

Маматов А.Э. 100 наиболее важных функции языка – Тилнинг энг муҳим 100 та функцияси. – Тошкент: BAYOZ, 2014. – 40 б.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 8-ж.

Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010.

ETNONİMLERDE "EW" (> EWİ, EWLİ) BİLEŞENİ VE OĞUZLARIN ALKAEWLİ, KARAEWLİ BOY ADLARININ ESASI

ABOUT TO COMPONENT OF "EW" (> EWI, EWLI) IN ETHNONYM STRUCTURES AND THE BASIS OF OGHUZS' TRIBE; "ALKAEWLI, KARAEWLI"

Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN[*]

Özet

Alkaewli ve Karaewli boylarının etnogenezini, tarih sahnesindeki izlerini konu edinen tarih çalışmalarında, söz konusu etnonimlerdeki "ewli" yapısı üzerine bazı yüzeysel değerlendirmeler yapılmışsa da; söz konusu etnonimlerin ne anlama geldiği, bu çerçevede "ewli" yapısının anlam çerçevesi belirlenememiştir. Nitekim yapılan yüzeysel değerlendirmelerde Karaewli ve Alkaewli etnonimlerindeki bu yapının ("ewli"), 'ev' sözcüğüyle ilgili olduğu düşünülmüş; Karaewli etnoniminin 'evi, çadırı kara olan' anlamına geldiği değerlendirilmiştir. Bu çalışmada konu, yeradlarının oluşum geleneği içerisinde "ewi" "ewli/ewlü" yapısında kurulu çok sayıda toponim örneğinden hareketle ele alınmış; Musul'un Telafer ilçesi silikyeradlarından (mikrotoponimleri) elde ettiğimiz bulgular temelinde açıklanmıştır. Telafer silikyeradları üzerine derlemeye dayalı yaptığımız bir çalışması sırasında, "ewi" yapısının toponimlerde sıkça görüldüğü; bölge halkı tarafından '... boyu, ...aşireti' anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Ör. Aloewi 'Alo Aşireti', Efendiewi 'Efendi Aşireti'. Bu bilgi, "ewi", "ewli" yapılı etnonimlerin anlam çözümlemesinde anahtar rol oynamıştır. Söz konusu bulgu, bu yapıdaki toponimlerin esasen etnotoponim (kökadlıyeradları) olduklarını ortaya çıkarması bakımından da önemli olmuştur.

Anahtar Sözcükler: *kökadı, Alkaewli, Karaewli, ew bileşeni, kökadcıl belirteç.*

Abstract

Although some of the superficial evaluations have been made on the word "ewli" in the mentioned ethnomons in the historical studies about the ethnogenesis and traces of Alkaewli and Karaewli tribes; the meaning of the "ewli" couldn't be determined in this context. As a matter of fact, in the superficial evaluations, this structure ("ewli indeki) in Karaewli and Alkaewli etnonimons was thought to be related to the word' house; Karaewli was considered to mean 'house is black'. The subject here is to address the progress of the multi-board toponym established in making "ew", "ewi", "ewli / ewlü içerisinde within the tradition of creation of earths; The findings we obtained from the silicos of the Talafar district of Mosul were explained here. During a compilation study on Talafar silicates, it was observed that word "ewi" was frequently seen in toponyms; it was determined that it was used by the people of the region in the meaning of 'tribe of ...'. For example, Aloewi 'Tribe of Alo', Efendiewi 'Tribe of Efendi'. This information has played a key role in the analysis of meaning of "ewi" ,"ewli"

[*] Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Bornova/İZMİR; e-mail: ibrahim.sahin@ege.edu.tr

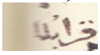
structured ethnonyms. This findings was also important in terms of revealing that the toponyms in this structure were essentially etnotoponyms.
Key words: *ethnonym, Alkaewli, Karaewli, component of "ew", ethnoymical indikatör*

Giriş: Özel adlar bir gelenek içerisinde doğar ve şekillenirler. Bu sebeple, onların ortaya çıkışı konusunda bir bilgiyi tespit etmek, o dilin farklı zamanlarında, farklı coğrafyalarında vücut bulmuş aynı tipteki başka adların da çözülmesi anlamına gelecektir.

Kimi özel adların şekillenmesinde etkili olan gelenek bilgisi günümüzde unutulmuş görünse de, aslında, kıyıda köşede bir yerlerde ya da hayatın başka bir alanında yaşıyor olması göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla herhangi bir bölge üzerine yapılan araştırmadan elde edilecek bir bilginin başka bir bölgede yapılacak araştırmada karşılaşacak sorunun çözümünde araştırmacının önünü aydınlatabileceği de unutulmamalıdır.

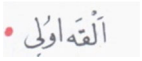
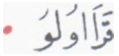
Bu bildiride, bazı kökadı (etnonim) yapılarında geçen, ancak anlamı ve görevi araştırmacılarca belirlenememiş olan **"ewli, öylü, üylü, oylu, ivli"** bileşeni (kompanent) üzerine durulacaktır. Daha önce müstakil bir araştırmaya konu olmamış bu meseleye, Telafer Türkmenleri (Musul/Irak), arasında tespit ettiğimiz bir bulgudan hareketle açıklama getirilecektir.

Söz konusu bileşen (kompanent), meşhur 24 Oğuz boyundan Alkaewli ve Karaewli adlandırmalarında bulunduğu gibi, esasen daha az ya da hiç meşhur olmayan etnonimlerde ve bu etnonimlerle kurulu toponimlerde de görüldüğü kanaatindeyiz. Örneğin, Osmanlı toponimleri arasında geçen Dervişevli k. (Yörükan-ı Naldöken), Karacaevli (Yörükan-ı Vize), Koyunevli (Yörükan-ı Naldöken), Oruçevli (Tataran-ı Aktav), Ağaevli (İshaklı kz., Akşehir l.), Kalınevli (Onikidivan kz., Bolu l.), gibi yerleşim adlarında da bu bileşenin olduğunu düşünüyoruz. Toponimler için bk. Osmanlı Yer Adları Sözlüğü (OYS) I/II. Yine 40-50 yıl öncesine kadar göçer hayat yaşayan, şimdilerde Taşeli platosunun çeşitli kısımlarına yerleşmiş bulunan ve aşiret bilincini halen saklamakta olan Keşevli (halk arasında Keşefli olarak da söylenir) aşiretinin adında da bu bileşenin bulunduğunu düşünüyoruz. Tarihî ve çağdaş malzeme içerisinde örnekleri çoğaltmak mümkünse de; meseleyi, söz konusu iki meşhur Oğuz boyunun adı üzerinden tartışmanın daha ilginç ve uygun olacağını düşünüyoruz:

Söz konusu etnonimler, **Divânü Lügâti't-Türk'te** (DLT) ***Alka-bölük*** ve ***Kara-bölük*** biçiminde anılır (Kaşgarlı 1990: 21a).

Reşideddin'in Oğuznâmesinde de anılan bu boy adları, Z. V. Togan tarafından ***Alkavlı Avul*** ve ***Kara Avul*** biçimlerinde okunurken eserde birincisi için "vardığı her yerde başarı ve refaha mazhar olan", ikincisi için "kara yolda iyi giderdi" anlamları verilmiştir (Togan 1982: 51). F. Sümer, Reşideddin'de

söz konusu boyların القراولی ve قرا اِلوی biçiminde kaydedildiğini gösterir ve bunları ***Alkaravlı*** ve ***Kara-ivli*** (Reşideddin'de geçen yazım esasen "Kara-ivi" şeklinde okunmalıydı. Sümer'in burada boy adının diğer kaynaklardaki genel imlasını ve okunuşunu dikkate aldığı anlaşılmaktadır.) şeklinde okur. Eserde, **Alkaravlı** adının "Nereye varsa başarı gösterir.", **Kara-ivli** adının ise, "kara otağlı" anlamıyla geçtiği kayıtlıdır (Sümer 1999: 230).

Tevârîh-i Âl-i Selçuk'ta (A Nüshası) القه اولی ve قرا اولو biçimlerinde kaydedilmiştir (Yazıcıoğlu 2014: 3a). A nüshasındaki yazımları ***Alkaövli*** ve ***Karaövlü***; B nüshasındaki yazımları **Alkaevli/Karaevlü** ve T nüshasındaki yazımları **Alkaevli/Karaevli** biçimlerinde okumuş olup söz konusu eserde, birincisinin her yere yararlar, muvafakat iderler"; ikincisinin "evleri kara" anlamına geldiği kayıtlıdır (bk. Bakır 2017: 6n, 20n).

Şecere-i Terâkime'de ise, ***Alka-ivli*** ve ***Kara-ivli*** (T1,T2,T3'te ***Alka-öyli*** ve ***Kara-öyli***) biçimlerinde anılır. Birincisinin "muvafık", ikincisinin ise "her kayda oltursa hargâh birlen olturguçı" anlamına geldiğini kaydeder (Ebulgazi Bahadır Han 1996: 153, 159).

Buradaki bilgiler topluca değerlendirildiğinde, etnonimlerin birleşik yapıya sahip oldukları; ayrıca ilk etnonimin birinci bileşeninin 'başaran' anlamına gelen **alka (**ya da **alkar)**; sonraki etnonimin ise, 'siyah' anlamına gelen **kara** sözcüğü olduğu anlaşılmaktadır. Sorun her iki etnonimin ikinci bileşenindedir. Zira eserlerdeki imlaları ve buna bağlı olarak okumaları bir birinden farklıdır. Bu bileşeni, 'köy' anlamına gelecek şekilde "avul" biçiminde transkribe eden Togan'ın okumasını ayrı tutarsak (ki kanaatimizce bu bileşen "avul" olmasa gerek), söz konusu bileşen **"bölük", "avlı", "ivli", "ivi", "övlü", "övli" "öyli"** gibi farklı şekillerde geçmektedir.

Bu boyların tarih sahnesindeki izlerini konu edinen tarih araştırmalarında, söz konusu bileşenin anlamıyla ilgili bazı yüzeysel değerlendirmeler yapılmışsa da, bildiğimiz kadarıyla, ayrıntılı bir araştırmaya konu olmamıştır. F. Sümer, yukarıda bahsi geçen metinlerde, Alkaewli ve Karaewli kökadlarının ne şekilde geçtiğini göstermiş, DLT'teki biçimlerinden hareketle söz konusu adların ilk kısmının **"Alka"** ve **"Kara**"; farklı şekillerde okunan ikinci kısımların ise, **"evli"** olduğunun açık olduğunu ifade ederek, sözcüğü 'ev/çadır' anlamına gelen **"ev"** sözcüğü ile ilişkilendirmiştir (Sümer 1999: 254). Sonraki çalışmalarda da bu görüşün tekrar edildiği görülmektedir.

Biz, bu bileşenin Telafer Türkmenlerinden derlediğimiz bir bilgiden hareketle izah edilebileceğini düşünüyoruz. Danışmanlığı tarafımızca yürütülen "Telafer ilçesi Mikrotoponimleri ve Dil İncelemesi" (2018) isimli yüksek lisans tez çalışması sırasında, Telafer ve köylerinden derlediğimiz malzemeler arasında **Aloewi, Efendiewi** gibi yeradları bulunmakta idi. Buradaki *Alo* ve

Efendi sözcükleri bölgede günümüzde de bilinen aşiret adları idi. Söz konusu aşiretlerin yerleştiği yerlere de bu isimler verilmişti. Bu yerleşim adları kuruluşunda görev yapan **ewi** ise Musul'da, Karakoyun ve Telafer Türkleri arasında 'aşiret' anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Alo-ewi 'Alo Aşireti'; Efendi-ewi 'Efendi Aşireti' anlamlarına geliyordu (ayrıntılı bilgi için bk. Barem 2018). Biz, Telafer'de, *Aloewi* ve *Efendiewi* yeradlarının yapısında görev alan **ewi** bileşeni ile yukarıda, tarihî kaynaklarda farklı imlalarla anılan, buna bağlı olarak farklı şekillerde okunan bileşenin aynı sözcük olduğunu değerlendirmekteyiz.

Bize göre bileşenin kökü **"ew"**dir, anacak bu sözcük "ev, çadır" anlamında bir sözcük değildir. Etnonimlerde **ewli** [< ew+li] ya da **ewi** [< ew +i] yapılarında görülen bu sözcüğün ilk şekli (yani ewli), *'falanca aşiretine/boyuna/mensup, vb.', 'falanca aşiretinden/boyundan/tayfasından olan(lar)'* anlamını ifade ederken ikinci biçim (yani ewi), *'falanca aşireti/boyu/uşağı, vb.'* anlamını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu çıkarım, bize adı geçen boy adlarının gerçekte, **Alka** ve **Kara** olduklarını söyleme imkânı verdiği gibi, yine bu boyların diğer tarihi kaynaklardan farklı olarak niçin DLT'te **Alkabölük** ve **Karabölük** şeklinde geçtiğini de anlamamıza yardımcı olmaktadır: Elde edilen bu bilgiler burada ele aldığımız etnonimlerin kuruluşlarında geçen gerek **"ewi/ewli"** ve gerekse **"bölük"** bileşenlerinin kökadcıl belirteç (etnonimical komponent) olduğunu ve aynı işlevde kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, "ewi/ewli" bileşeni, daha geç etnonim yapılarında yoğun olarak karşılaştığımız *'...ulusu, ...uşağı, ...oğulları, ...obası'* kullanımlarından ya da bunların eklerle ifade edildiği {+lI}, {+lIcA}, {+cA}, {+cAlI} morfemlerle aynı işlevde kullanılmıştır.

Burada önemli bir hususun altını çizmek gerekmektedir: Sözkonusu etononimlerin DLT'de "bölük", diğerlerinde "evli" bileşeniyle kullanılmış olması, gerek "bölük" ve gerekse "ewi" ve "ewli" bileşenlerinin **Alka** (belki **Alkar**) ve **Kara** isimli boy adlarıyla tam olarak kalıplaşmadığını; dolayısıyla **Alka** ve **Kara** boylarının aynı işlevi yerine getiren başka kökadcıl belirteçler (leksik ya da morfolojik) ile de kullanılmış olabileceğini göstermektedir: Burada anlattıklarımıza, Toroslar'da halen aşiret bilincini yitirmemiş bir aşiretin halk arasındaki farklı adlandırma şekillerinden örnek verebiliriz.

Yoğun olarak 60'lı yıllarda yerleşik hayata geçmiş olan ancak halen tek tük de olsa konargöçer hayatı temsil eden mensupları bulunan **Bahşiş/Bahşış/Baaşış** aşireti, günümüzde bölge halkının dilinde bazen tek başına "Bahşış/Bahşiş/Baaşış" olarak anılırken bazen de "Bahşış/Baaşış Aşireti", "Bahşış-obası" ya da kökadcıl ek getirilmek suretiyle; "Bahşışlar/Baaşışlar", "Bahşışlı/Baaşışlı", gibi farklı şekillerde anılmaktadırlar. Bu durum **Alkaewli** boy adının tarihi metinler, toponimler gibi kaynaklarda, bu

şeklinin yanı sıra *Alka-uşağı, Alka-obası, Alkalı, Alkalar, Alkaca, Alkacalar, Alkacalı, Alkacalılar*; **Karewli** boy adının da bu şekli dışında *Kara-ulus(u), Kara-obası, Kara-uşağı, Karalar, Karalılar, Karalıca, Karacalı, Karacalılar,* gibi koşutlarla da kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Aksi hâlde, diğer Oğuz boy isimleriyle Türkiye toponimisinde, çok sayıda yerleşim adına rastlanırken (94 adet Kayı, 86 adet Afşar, 81 adet Kınık, vs.), "Kara-Evli" boyuna ait 8, "Alka-Evli" boyuna ait ise hiçbir yerleşim adının tespit edilememiş olmasının (Sümer 1999: 408, 427) bir açıklaması olmalıdır. Nitekim, F. Sümer, isabetli bir görüşle, çağdaş Türkiye toponimisinde bugün hâlâ varlığını koruyan *Halka-Evli, Halka-Avlu, Halka-Havlu* köy adlarının "Alka-Ewli" boyu ile ilgili olduğunu ve hatta *Halkalı* adındaki birçok köy adının da bu boy adıyla ilişkili olabileceğini dile getirmişti (1999: 255). Gerek bu bilgi ve gerekse yukarıda dile getirdiğimiz çerçevede boy adının esasen **Alka** olduğu düşüncesinden hareketle bir değerlendirme yapıldığında, Osmanlı toponimyasında geçen aşağıdaki 37 yeradının **Alka** boyu ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz:

Anadolu ve Arap Vilayetlerinde: **Halka** [pazar adı], (Tarsus nf., Tarsus kz.); **Halkaavlu** [mezra adı], (Cülab n., Ruha kz.); **Halkabükü** [köy adı] (Boyabad kz.); **Halkabünüş** [mescit adı], (Kalenderhane mahallesi, Konya kz.); **Halkaçayır** [mezra adı] (Kilmigad n., Tokat kz.); **Halkaçayırı** [mezra adı] (Çiçekdağı n., Kırşehri kz); **Halkaçayırı** [mezra adı] (Karadere n., Bozok kz.); **Halkaevli** [köy adı] (Simre-i Taşan n., Kedeğra kz); **Halkahavlu** [köy adı] (Eskişehir kz.); **Halkahavlu** [köy adı] (Evlani, Daday kz.); **Halkahavlu** [köy adı] (Ilgun kz.); **Halkahavlu** [köy adı] (Kelkid n., Kelkid kz.); **Halkahavlu** [köy adı] (Murtazabad kz.); **Halkahavlu** [köy adı] (Yenişehir kz.); **Halkahavlu** [mezra adı] (Hasandağı n., Aksaray kz.); **Halka-i Has** [nâhiye adı] (Zile kz.); **Halka-i Hass** [kale adı] (Halka-i Has n., Zile kz.); **Halkakolu** [köy adı] (Çerkeş kz.); **Halkaköy** [mezra adı] (Tarsus kz.); **Halkalar** [mezra adı] (Karahisar kz.); **Halkalar** [nahiye adı] (Haleb l.); **Halkalı** [köy adı] (Çepni vt., Kürtün kz.); **Halkalukuyu** [mezra adı] (Eyyubili n., Aksaray kz.); **Halkalukuyu** [mezra adı] (Koçhisar kz.); **Halkapınar asiyabı**, (İzmir kz.); **Halkapınar** [zaviye adı] (İzmir kz.); **Halkapınar/Gücbey** [köy adı] (Şuhud n., Şuhud kz.). Örnekler için bk. OYS-II 2013: 595).

Rumeli Vilayeti'nde: Halka [köy adı] (Yörükan-ı Vize); **Halka/Halkalı/Halkalar** [köy adı] (Yörükan-ı Naldöken); **Halkadis** [köy adı] **(**Topolyani n., Narda kz.**); Halkaköy** [köy adı] (Yörükan-ı Naldöken); **Halkaköy** [köy adı] (Yörükan-ı Tanrıdağı); **Halkalar** [köy adı] (Yörükan-ı Selanik); **Halkalar** [köy adı] (Yörükan-ı Tanrıdağı); **Halkalı** [köy adı] (Yörükan-ı Tanrıdağı); **Halkapınarı** [köy adı] (Filibe kz.); **Halkapınarı** [köy adı] (Hasha-i İstanbul kz.). Örnekler için bk. OYS-I 2013: 330).

Nitekim yukarıda Naldöken Yörüklerinin yayıldığı sahada bulunan ve defterlerde **Halka/Halkalı/Halkalar** gibi farklı şekillerde geçen karye (köy) adı, buradaki değerlendirmemizi destekler niteliktedir.

Alka-ewli boy adının hem birinci hem de ikinci bileşenlerinin kelime başı /h/ protezi aldığı görülüyor ki, kelime başı /h/ türemesi olayı genel Türk dilinde ve Anadolu ağızlarında sık rastlanan bir ses durumdur: ayva > hayva; imdi > hindi; o > ho, ora > hora, vs.

Ewi/Ewli Sözcüğünün Anlamı: Anadolu etnotoponimerinde (kökadlıyeradlarında) görülen "ewli", "ewi" sözcüğü, her ne kadar günümüzde Türkiye Türkleri arasında unutulmuş görünse de Irak'taki Telafer Türkmenleri arasında, "ewi" şeklinde bir sözcüğün etnonim yapılarında görev yaptığını ve bunun '… aşireti' anlamına geldiğini yukarıda ifade etmiştik. Sözcüğün yalın biçimi ("ew") ise, 'aşiret, boy, kabile, vs.' şeklinde bir etnik birliği ifade ettiği anlaşılmaktadır. Tarihî kaynaklara bu biçim ve anlamda bir sözcüğe rastlamıyor olsak da, sözcüğün Dîvânü Lügâti't-Türk'te (DLT) "ay ewi" ('ay halesi') tamlamasında geçen (DLT I: 377) "**ew**" ile ilgili olduğunu düşünüyoruz. *'Işığın etkisiyle Ay'ın çevresinde oluşan halka; 'hâle'* anlamına geldiği anlaşılan bu ad soylu sözcük, yine DLT'te *'bir şeyin etrafını çevirmek, kuşatmak'* anlamına gelen ***ew-*** eylemiyle (DLT I:167) de ilişkili olmalıdır. Bize göre DLT'te ad olan "*ew"* ile eylem olan *ew-* sözcükleri, gramerciliğimizde "ikili kök", "eş sesli isim", "fiil-isim" gibi terimlerle adlandırılan (bk. Turan 1998: 246n) hem ad hem eylem soylu sözcük örneklerinden (Ör. *göç/göç-, şiş/şiş-, geç/geç-, dik/dik-, karı/karı- 'ihtiyarla-', düz/düz-, don/don-, vs.*) biridir. Sözcüğün eylem anlamında görülen 'bir şeyin etrafına koşuşmak' (yani halkalamak, çevrelemek) anlamı, sözcüğün ad biçimi olan 'hâle' (yani bir şeyi çevreleyen halka, yuvarlak) anlamında ortaya çıkmaktadır.

Kaşgarlı'nın bu sözcükten gelişen *ewlen-* sözcüğü için verdiği '1. hâlelenmek; 2. ev sahibi olmak' anlamları (DLT: 259) söz konusu sözcüğün 'hâne, konut' anlamına gelen *ew* sözcüğü ile de kökteş olabileceğini düşündürmektedir. Buradan hareketle, kökeni etimologlar arasında tartışmalı olan (bk Eren 1999: s.141) 'hane, konak' anlamındaki "ev" sözcüğü ile (Karahanlı Türkçesinde *ew;* Orhun Türkçesinde *eb*) evin aile bireylerini bir araya toplama, onları çevreleyen bir mekân olma özelliği dikkate alınarak söz konusu *ew-* ('bir şeyin etrafını çevirmek, kuşatmak') eylemi ile ilişkilendirmek ve 'hâne' anlamına gelen "ev" sözcüğü ile söz konusu fiil-ismi (*ew/ew-)* aynı köke bağlamak mümkün olabilir. Günümüzde yaygın kullanılan *evril-* ('bir tarafa yönelmek'), *evirip çevir-* ('yönetmek, çevirmek; alt üst etmek') eylemlerinin kökünde bulunan *evir-* eyleminin [(Atabetü'l-Hakayık'ta *ewir-* 'evirmek, çevirmek' (Edib Ahmed 1992: 74); DLT'de *ewür-* 'çevirmek, evirmek' (DLT I: 178); Orhun Türkçesinde *ebir-* '1. ülkeyi yönetmek, çekip çevirmek, 2. çevirmek, dolanmak'(BK D 25)] *ew-* kökünden, onun da *eb-*

şeklinde daha eski şekilden geldiği açıktır: evir- < ewir- < *eb-* 'çevir-' + *{-ir}* 'faktitif eki'). DLT'te "kişi ewleşdi" ('halk toplandı, yığıldı') cümlesinde (DLT I: 240) geçen *ewleş-* sözcüğü de açık olarak göstermektedir ki, yukarıda bahsi geçen ve 'hâle' anlamında kayda geçen *ew* sözcüğünün 'yığın, top, grup' anlamı bulunmaktadır. İşte bu anlam, Irak Türklerinin dilinde 'aşiret, kabile' anlamında yaşayan "ew" sözcüğünü köken ve anlam açısından izah eder niteliktedir. Bu durumda **Halka-ewli** ve **Kara-ewli** boy adlarının kuruluşunda görülen "evli/ewlü" sözcüğünün yukarıda arz edildiği şekilde bir köken birliği bulunsa da 'hâne, konut' anlamına gelen *ew* sözcüğüyle ilgili değil 'topluluk, yığın, grup' anlamına geldiği anlaşılan "*ew"* sözcüğü olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Çağdaş ve tarihî etnonim kuruluşlarında çok farklı fonetik biçimlerle kaydedilen ve buna bağlı olarak "öylü, üylü, ewli, avlı, avlu, awul, ivi, ivli", vb. biçimlerde okunmuş olan bileşen esasen kökadcıl bir belirteçtir (etnonimical indikatör). Bu kökadcıl belirteç, Irak Türkleri arasında halen varlığını koruyan 'aşiret' anlamına gelen "ew" sözcüğüdür. Etnonim kuruluşlarında, **"ewi"** ve **"ewli"** biçimlerinde rastlanmaktadır. Birincisi (yani ewi), **'falanca aşireti'**, ikincisi ("ewli") ise, **'falanca aşiretine mensup'** anlamını bildirir. Özetle, kökadcıl belirteçlerden biri olduğu anlaşılan bu sözcük, benzer anlam ve görevde kullanılan "aşireti", "boyu", "ulusu", "uşağı", "obası", "oğulları", gibi leksik unsurlar ile yine etnonimlerde aynı işlevde kullanılan "lAr", "lI", "CA", "lIcA", "CAlI", vb. morfemlerden işlevsel olarak hiçbir farklılığı yoktur. Bu da, adı geçen boy adlarının esasen **Alka** ve **Kara** olduklarını ortaya koymaktadır. "Ewi", "ewli" bileşeniyle şekillenmiş etnonimleri araştırırken bunların indikatörsüz ya da başka indikatörlerle var olabileceği göz ardı edilmemeli.

Kaynaklar

BAREM, Ghadeer Mohammed Qasım (2018), *Telafer Mikrotoponimleri ve Dil İncelemesi (Danışman: Doç. Dr. İbrahim Şahin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Ege Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Edib Ahmed B. Mahmud Yüknekî (1992), *Atebetü'l-Hakayık* . (Yay. Hazırlayan Reşid Rahmetî Arat), Ankara, Türk Tarih Kurumu.

EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, Bizim Büro Basım Evi.

Yazıcızâde Alî (2014), *Selcuk-Nâme İndeksli Tıpkıbasım* (Yay. Haz. Abdullah Bakır), Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Yazıcızâde Alî (2017), *Tevârîh-i Âl-i Selçuk -Oğuznâne-Selçuklu Tarihi-* (Yay. Haz: Abdullah Bakır), İstanbul, Çamlıca.

Ebulgazi Bahadır Han (1996), *Şecere-i Terâkime, Türkmenlerin Soykütüğü,* (Yay. Haz: Zuhal Kargı Ölmez), Ankara, Simurg Kitapçılık.

Kaşgarlı Mahmud (1990), *Dîvânü Lûgati't-Türk, (Tıpkıbasım),* Ankara, Kültür Bakanlığı.

Osmanlı Yer Adları Sözlüğü I/II (Yay. Haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, vd.), Akara, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, 2013.

SÜMER, Faruk (1999), *OĞUZLAR (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TOGAN, Zeki Velidi (1982), *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, Enderun Kitabevi.

TURAN, Fikret (1998), "Modern Türkçede Fiil Tabanlarıyla Sesteş İsim Soylular ve Bir Terim Teklifi: Fiil-İsimler", İlmi Araştırmalar, 6.

TÜRK DİLLERİNİN BAZI LEHÇELERİNDE TOPONİMLERDE ÜNSÜZ SESLERİN İKAME EDİLMESİ

SUBSTITUTION OF CONSONANT VOICES IN TOPONIMS IN SOME DIALECTS OF TURKISH LANGUAGES

PhD. İlahe GURBANLI*

Özet

Makale esas olarak Türk ağızlarındaki onomastic ünitelerin fonetik varyantlarını ve bu fonetik varyantların nedenlerini inceler. Çalışmada Kafkasya bölgesinin yer adlarına yer verildi. Bu onomastic üniteler diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırıldı. Tarihsel karşılaştırmalı araştırmalar da saha çalışmalarına dayanmaktadır. Birçok bilim insanının görüşleri aktarıldı ve belirli bir yönde araştırmalar yapıldı. Çalışmanın amacı Kafkasya'daki eski Türk boylarının varlığını kanıtlayan gerçekleri ortaya çıkarmaktır. Ağız kelimesi yer isimlerinin oluşumunda rol oynadığından, bunlara özellikle dikkat etmek önemlidir. Azerbaycan dilbiliminde bu soruna bir ölçüde değinilmiştir. Toponimik birimlerde karşılaşılan fonetik yazımları ve fonetik olayları derinlemesine incelemek önemlidir. Bazı durumlarda, yer isimlerinin fonetik özelliklerinin incelenmesi belirleyici olabilir. Araştırmalar, bazen hem yakın hem de uzak bölgelerde bulunan aynı ismin farklı fonetik varyantlarda bulunduğunu gösteriyor. Bunun nedeni Türk boylarının geniş bir alana yerleşmeleri, iç içe geçmeleri, göç etmeleri ve aynı köklerle birbirine bağlanmış olmalarıdır.

Anahtar Kelimeler: *Toponim, ses ikameleri, dil, Türkçe kökenli.*

Abstract

The article mainly examines the phonetic variants of onomastic units in Turkish mouths and the causes of these phonetic variants. In the study, the location names of the Caucasus region were included. These onomastic units were compared with other Turkish dialects. Historical comparative research is also based on field studies. The opinions of many scientists were quoted and researches were carried out in a certain direction. The aim of the study is to reveal the facts that prove the existence of ancient Turkish tribes in the Caucasus. Since the word mouth plays a role in the formation of place names, it is important to pay special attention to them. Geographical names reflect the speech characteristics of the period in the toponimi of the region where they ca me from, as well as the secret.

Keywords*: Toponim, sound substitutions, language, Turkish origin.me from, as well as the secret*

Türkçe kökenli toponimik sistemde ortaya çıkan fonetik yazışmalar ve fonetik olayların kapsamlı ve sistematik incelenmesi, hem Türkoloji hem de Azerbaycan dilbilimi için önemlidir. Azerbaycan dilbiliminde bu soruna bir ölçüde değinilmiştir. Toponimik birimlerde karşılaşılan fonetik yazımları ve fonetik olayları derinlemesine incelemek önemlidir. Bazı durumlarda, yer

* Azerbaycan Milli İlmler Akademisi Dilçilk İnstitutesi, Böyük ilmi işçi

isimlerinin fonetik özelliklerinin incelenmesi belirleyici olabilir. Araştırmalar, bazen hem yakın hem de uzak bölgelerde bulunan aynı ismin farklı fonetik varyantlarda bulunduğunu gösteriyor. Bunun nedeni Türk boylarının geniş bir alana yerleşmeleri, iç içe geçmeleri, göç etmeleri ve aynı köklerle birbirine bağlanmış olmalarıdır. Toponimler oluşumunda farklı gruplara ait Türk dillerinin farklı zamanlarda rol aldığı bilinmektedir. Coğrafi isimlerin zengin bir dilsel yapısı vardır. Yer isimlerin fonetik özelliklerini daha detaylı incelemek için, eski Türk dilinin unsurları, ilgili dillerin materyalleri, lehçelerimize ve lehçelerimize özgü özellikler, fonetik olaylar vb. hesaba katılmalıdır.

Toponimlerde seslerin ikame edilmesi tarihsel bir süreçtir. Türk dillerinin bağımsız gelişiminin bir sonucu olarak, sesbirim sistemindekı değişiklikler yer isimlerini de etkiledi. Kafkasya'nın coğrafi adlarında, eski Türk boyları ve lehçelerinin farklı katmanlarına ait unsurlar ve özellikler vardır, yazım seçeneğinin belirlenmesi önemlidir. Türkçe kökenli yer isimlerinde yer alan fonetik olayları ve fonetik yazımları belirlerken ilgili dillerle ortak ve ayırt edici özellikleri dikkate almak gerekir. Yer isimlerinin oluşumunda ağız sözcükleri rol oynadığından, onlara özel dikkat gösterilmesi önemlidir. Coğrafi isimler geldiği bölgenin toponimisinde dönemin konuşma özelliklerini yansıtmanın yanı sıra, farklı lehçeler ve lehçelerle ilgili zengin malzemeleri korumuştur. Türk kökenli toponimik birimlerin fonetik özellikleri çalışıldıkça, dilbilimsel resimleri daha net ve eksiksiz hale gelecektir. En eski çağlardan günümüze kadar gelen coğrafi isimlerde her zaman yeni nitelikler ortaya çıkmıştır.

Bunların arasında fonetik özellikler önemlidir. Kafkasya arasında türk toplumlarının oluşması ve burada türk dilinin önemli derecede yer alması hiç şübhesiz tarihi kaynaklarda aksini bulur.

Azerbaycan alanında Türkçenin oluşumuyla ilgili olarak T. Hajiyev şöyle yazıyor

“Türk kökenli Azerbaycan dilinin oluşumunun ilk günlerinde Albanluk'ta tek bir iletişim aracı olarak hizmet veren Alban dili yoktu. Alban dili kavramının kendisi bir tür hayalidir. Azerbaycan dilinde Türkçe kökenli yazılı örneklerin olduğu 13. yüzyıldan bu yana nasıl olur da hiçbir unsuru bulunamamıştır? X-XII. yüzyıllarda Türk boyları tarafından asimile edilen bu dil, muzaffer dilde belli izler bırakmış olmalıdır. Çünkü bir dil olsaydı, çok zengin, tam bir dil olmalıydı: 5. yüzyıldan kalma edebi gelenekleri vardı. Ancak Azerbaycan dilinde, Türk kabile dillerinin yanı sıra türetilmiş bir unsur olarak Arapça ve Farsçanın yanı sıra, dilsel özellikler, alt tabaka belirteçleri yoktur. Alban dili hegemonik durumdan düştüğünde, ya konumunu daraltmalı ve sınırlı bir şekilde (modern Udin, Kırgız vb. gibi) faaliyet göstermeli ve yaşamalı ya da belirli temel gerçeklerde gelecek nesillere kendini sunmalıydı. Bir Alban kabile birliği vardı ve her kabile kendi dilini konuşuyordu. Ancak, farklı zamanlarda, bu kabilelerden biri siyasi olarak güçlendiğinde, dili ön plana çıktı. Böylesine

lider bir konuma sahip olan kabilenin dilinin, ülkenin kendisinden - siyasi ve idari toponim - adının verilmesi mümkündür. Yani, farklı zamanlarda, Albanca adı farklı kökenlere sahip bir dil anlamına geliyordu. Arran dili kavramı da aynı şekilde anlaşılmalıdır .... Arran, Albanca belirli bir ethnos ile değil, coğrafi-idari isimlerle ilgilidir; .. Aynı durum Medya dili kavramı ile de ilgilidir. Medya, ülkenin adıdır. Nüfusun bileşimine göre farklı kabilelerden oluşur. Medyan kabile birliğinde kökenlerine göre farklı diller de vardı. Dolayısıyla, Medler ve Albanların Hint-Avrupa kökenli veya başka bir kökene sahip olduklarını ispatlamak şu anda mümkün olmadığı gibi, Türk kökenli olmadıklarını iddia etmek de aynı derecede temelsizdir ... Kesin olan şey, her zaman vardır. Medya, Albanluk ve Arran'daki aşiret birlikleri Türk kökenli etnoslardı. Modern Farsça ve Türkçe'deki "ki" birleşiminin benzerliği ve aynı zamanda kişi ve mesaj ekleri (birinci şahısta tekil -m unsurunun gelişimi ve üçüncü şahsın ifadesi) sıfır morfeme sahip kişi), bu farklı sistematik dillerde karşılıklı penetrasyonun başladığını gösterir. Kuşkusuz bu başlangıç Orta Çağ'a kadar uzanıyor ... Türk dili ortak bir iletişim aracı olarak karşımıza çıkıyor. Böyle bir misyonu diğer dillere değil Türkçeye emanet eden tarihsel faktörler nelerdir? Birincisi, Türkçe konuşan aşiretler ülkede çoğunluğu oluşturuyordu; bunlar çoğunluğu oluşturan etnolardı. İkincisi, Orta Çağ'da, Türkçe konuşan devletler kesintisiz olarak bu bölgeye geldiler, yerel devletlerle savaşlar yaptılar ve birçok durumda kazandılar, bu da ülkedeki Türkçe konuşan aşiretlerin siyasi ve kültürel konumunu harekete geçirdi." (Hacıyev T; Vəliyev K, 1983, ss. 13, 33)

Alban dili ile ilgili eserlerden biri de yukarıda adı geçen Bahtiyar Tuncay'ın eseridir. Yazar albancanın eski bir Gargar (Kıpçak) dili olduğu konusunda ısrar ediyor ve bunu dilsel gerçeklerle kanıtlıyor. Bilim adamının daha önce değindiğimiz konuya, eski Türk kabile dillerinde / x / sesinin gelişimi ile ilgili yaklaşımı açık ve nettir. B. Tuncay, bu dil gerçeğini Gargar (Kıpçak) ve beyaz Hazar'ın dilbilimsel bir unsuru olarak görmektedir. Her halükarda, Hazar / Hazar çatışması, kısmen Türk kabilelerinin dilindeki / x // k çatışmasının bir göstergesidir. Başka bir çalışmada yazar, kuti / skit / skiz / kuz / oguz etnik isimleri karşılaştırarak paralellikler kurmaktadır. (Bəxtiyar, Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyat, 2010)

L. Gumilyov, Türklerin Kafkasya'ya gelişinin 589'a denk geldiğine dikkat çekiyor. Yazar, yetmiş bin kişilik ordunun başında Gara-Churi'nin oğlu Yang Soux'un Doğu İran'a ve ardından Kafkasya'ya yürüyüşlerini anlatıyor (88, 126). "Hazarların Yolu" adı verilen özel bir askeri yolla zafer kazanan Türklerin bölgede zaten büyük bir güce sahip olduğu kayıtlardan anlaşılıyor. Savaşı ustalıkla yürüten Türk savaşçıları anlatan L. Gumilyov, o dönemde Kafkasya'da var olan kabilelere Oss, Dzurdzuk, Didoy adını verdi. Yazar bu kabilelere "Kafkasyalı yaylalar" diyor. Kafkasya konuşan aşiretlerin sayı olarak büyük bir güç olmadıkları ve binlerce Türk ordusuna karşı duramadıkları bilgilerden

anlaşılıyor: "Daha 589 Mayıs'ında Fars toprakları boşaltıldı ve Kafkasyalılar evlerine dağıldı" (Гумилев, 1967) (Gumilyov)

İlginç olan, etnik isimlerin telaffuzlarını yazılı bir kaynağa göre kabul etmemizdir. Ancak, bu etnonların o kabilenin dilinde nasıl ses çıkardığı ve hangi dile ait oldukları hakkında hiçbir bilgi yoktur.

Yazar, işgal altındaki ülkelerde Türklerin izlediği siyasi gidişatı övüyor: "Kabul edilmelidir ki, İstemi ve Kara-Churin Türkleri sadece iyi askerler değildir. Aynı zamanda mükemmel yöneticilerdi. Türkler fethettikleri ülkelerde bir "modus vivendi" modeli oluşturdular. Şimdiye kadar perakende olarak yaşayan ve küçük savaşlarda acı çeken kabileler, sessiz ve müreffeh bir hayat yaşama şansı buldular. Bu da daha sonra Türkler olarak adlandırılacak ortak bir birliğin oluşmasına yol açtı. Az sayıdaki Türk'ün bu birleşik sistemin korunmasına yol açtığı unutulmamalıdır " (Гумилев, 1967, s. 148)

Böylelikle Kafkasya'da ve işgal altındaki diğer ülkelerde istikrarlı bir hayat kuran Türkler büyük saygı gördüler, ancak az sayılarına rağmen hiçbir insanı asimile edemediler. Bu toprakların "Türkleştirilmesi" ve yerel halkın zorla asimilasyonu, tarihsel gerçekliği yansıtmamaktadır. Türkler, antropolojik yapıları bakımından buradaki Türkçe konuşan kabilelerden farklıdır.

MM Artamonov'un "Caspians Tarihi" ndeki Batı Hunları genel olarak Caspians ve Hunlar hakkındaki tarihsel bilgilerin genelleştirilmesini dikkate alarak, bu çalışmaya dayalı olarak tarihsel gerçekleri ve sekansı vereceğiz.

Yazar şöyle yazıyor: "Gotlara zulmeden Hunlar, Tuna'ya ulaştı, Roma İmparatorluğu sınırlarını aştı ve birçok yerleşimi yıktı. Ancak batıya doğru yürüyüşleri geçici olarak durduruldu. Çünkü Hunlar Kafkasya'dan güneye doğru ilerliyordu. 5. yüzyıl Ermeni tarihçisi Agafangel, Sasani hanedanının efsanevi yaratılışı ile bağlantılı olarak Hunlardan bahseder ve Ermeni Çar I. Khosroy'un bu hanedanın kurucusu Artaşir'e karşı savaştığını ve Hunlarla birlikte savaştığını belirtir. , Iverians ve Albanlar. 5. yüzyılın bir başka Ermeni tarihçisi Faust Buzan'a göre Hunlar, 1930'larda askeri operasyonlarda yer aldılar. Ona göre Makut çarı, güney Dağıstan'da Hazar Denizi kıyılarında sayısız Hun askerinden sorumluydu ve Hıristiyan misyoner Gregory'yi infaz ettikten sonra Ermeni çar Khosroy ile savaşmaya başladı.58, 51). Ancak yazar, Hunların Kafkas Dağları'nı geçmesini 4. yüzyıla atfediyor ve şöyle diyor: "Hun ordusu (488'de) Büyük Bozkır'ı geçti ve 15 günde Kafkasya'yı ele geçirerek Orta Asya'nın tamamına yayıldı. ... Ordularıyla karşılaşmadan kaçtılar ve deniz kayalarından yükselen alevi geçerek başka bir yolla İskit'e döndüler " (Артамонов, 1962, s. 53)(Artamonov)

Tarihçi haklı olarak buranın Abşeron Yarımadası olduğuna işaret ediyor.

Bilgiye göre Hunlar, Kafkasya'da MS II-III. Bu kabileler çoğunlukla Hazar Denizi kıyılarında yaşarlar. Kuşkusuz bu, bugün bölgede yaşayan insanların

lehçesinde, sözlüğünde ve ses bilgisinde kilit bir faktördür. Hazar-Bulgar kabilelerinin tek varisi olan Çuvaş dilinin yanı sıra, Başkurt ve Tatar dillerinin sözlüğünün yanı sıra kuzey-doğu lehçesinde de kendini gösteren fonetik dudak uydurma olgusunun olduğunu düşünüyoruz. Ve bu eski Türk dillerinin özelliklerine nispeten hakim olan lehçeler. Bu lehçelerde Batı Hun ve daha sonra Hazar-Bulgar dillerinin unsurlarıdır.

Türk dillerinin ilk dönemlerinde bazı fonetik birimler genel düzeyde olsa da, daha sonra farklılaşma süreci ana Türk dilinde başlar ve bu da kendini fonetik sistemde gösterir. Fonetik sistemin birimleri, her kabilenin dilinde özel bir gelişmeden geçer. Bir birim, aynı sistemin parçası olan başka bir birimin konumunu ya zayıflatır ya da tamamen yok eder. Örneğin, Başkurt dilinde, anlautta, tüm Türk kökenli kelimeler / ç / s / ile değiştirildi, bu da o dilde / ç / sesinin kaybolmasına yol açtı. Karakalpak edebi dilinde ve kuzey ağızlarında tam tersi bir süreç gözlemlenebilir. Böylece, bu dildeki anlautta bulunan sesli / ş /, güney lehçelerinde sesli / ç / ile değiştirilir . (Насыров, 1977)(Nasırov)

Bazen Anlaut'ta görülen / c-ş/ geçişi, Kıpçak dilleri için de düzenli bir oluşumdur. N.Baskakov, Oyrot dilinin Kumandin lehçesinde meydana gelen bu fonetik fenomeni şöyle yazar: çolpon / (67, 28). Çuvaş dili araştırmacısı A.Akhmetyanov bu konuda şöyle yazıyor: "Çuvaş dilinde bir tuhaflık var: / ch /, / c / ve / s / / sh / sese geçiş: / saka-shaka /, / chan-shan /, / syla- şelale /, / püresi-sheve / (sıvı gıda) vb. " (67, 87). Azerbaycan edebi dili ve lehçelerinde / sıyıq-şeve /, / şile / varyantlarının aynı anlamda kullanıldığı unutulmamalıdır. Bu nedenle kuzeydoğu lehçelerinde yulaf lapası (edebi dile göre), batı ve güneybatı lehçelerinde pirinç ve yeşilliklerden yapılan az miktarda suya shila denir. Görünüşe göre, yemeklerin isimleri eski Bulgar kabilelerinin dilinde mevcuttu ve bu dilden gelişen Kıpçak dillerinde yaygındı. Kendilerini kelimelerle gösteren Çuvaş fonem ikameleri görüşümüzü doğrular. / Ç-c-s-ş / geçişlerinin modern Kıpçak dillerinde de kendini gösterdiğine dikkat edin. Örneğin Başkurt, Buryat ve Tatar dillerinde: / hair-hair /, / hair /; / sizəm / (bashqird) - / çirem / (tatar) - / şerem / (buryat) (122, 89). Örnekler Karakalpak: / sokak-köşe /, / çay-çay /, / çirkin-çirkin / (136, 79), Kazak: / pigeon-pigeon /, / mud-hood /, tuva: / kach-kash /, / uch-ush / dillerinden de getirilebilir. Azerbaycan lehçelerinde ve lehçelerinde, bu fonetik geçiş geniş bir yelpazede kendini gösterir: / şaft-jaft /, / çekiç-çekiç /, / beceri-yetenek /, / açlık-yemek / - Guba, / yetenek-yetenek /, / iyi-iyi / - Bakü; / uch-ush /, / ech-hesh /, / pass-keshmax /, / aç-aş/, / uç-uş /, / agaç-agaş /, / açmak-aşmag /, / dill-civit /, / good -iyi / - Nahçıvan.

Elbette, önemli olan dil hadiselerine söçekmemizdir. Türk dillerinde, lehçelerinde ve lehçelerinde ünlülerle birlikte ünsüz seslerin ikamesi vardır. Bu fonetik fenomen hem kelimenin başında, hem kelimenin ortasında hem de kelimenin sonunda gözlemlenir. Türkçe kökenli yer isimlerinde, ünsüz sesler dört durumda değiştirilir: 1. Sağır ünsüzlerin tıngırdayan ünsüzlerle

değiştirilmesi. 2. Kar ünsüzlerinin kar ünsüzleri ile değiştirilmesi. 3. Tıkırdayan ünsüzleri sağır ünsüzlerle değiştirme. 4. Tıkırdayan ünsüzleri tınlayan ünsüzlerle değiştirme. Kelimenin başında, b ~ m ses uyumu olgusu, özellikle Türk dillerinin Kıpçak grubunun özelliği olarak kabul edilir.

Kafkasya'da kadim lehçenin unsurlarını koruyan oykonimlerden biri, Bakü vilayetinin Göyçay ilçesinde bulunan Bağman köyünün XIX.yüzyılda tescil edilmiş adıdır. Oykonim, modern Azerbaycan toponimliğinde (Kurdamir ve Ujar mahalleleri) Gardener şeklinde geçmektedir. b ~ v ses ikamesi yer isimlerinde görülmektedir.

19. yüzyılda Kafkasya'da Şirak'ın fonetik varyantı Erivan vilayetinin Aleksandropol ilçesinde Şirak, Şirakavan, Yelizavetpol vilayetinin Zangazur ilçesinde Çırağlı'da, Şuşa ilçesinde Çırağuz, Cavanshir ilçesinde Çırahlı, Ter vilayetinde Çırak su köyüydü. ve benzeri. toponimler içinde bulundu.

Kafkasya'nın Türk kökenli yer isimlerinde bulunan fonetik olaylardan biri de kelime uyumudur. Kelime değişimini yansıtan oykonimlerden biri de Yelizavetpol ilinin Nukha ilçesinde bulunan Zarağan köyünün adıdır. Saragan, sumak ailesinin bir bitki cinsidir. Saragan yün, ipek, ten sarısı ve turuncuyu boyamak için kullanılır. Kafkasya'da söz, Yelizavetpol ilinin Arash ilçesinde bulunan Zirik ve Karyagin ilçesindeki Sirik yer isimlerinin paralel lehçesini yansıtır. Kafkaslar sisteminde q ~ k ~ x'in paralel lehçesini koruyan birçok coğrafi isim vardır.

Nitekim gerçeklerden hareketle Türklerin Kafkasya'ya gelişinin MÖ yüzyıllara dayandığını söyleyebiliriz. Bu gerçek, dilbilimsel ve toponim araştırmalarla kanıtlanmıştır.

Kaynakça

Axundov. (1984). Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı: Maarif.

Baxşıyeva, T. (2010). Qafqazın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Avropa.

Bəxtiyar, T. (2009). Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. Bakı: Apostrof.

Bəxtiyar, T. (2010). Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyat. Bakı: Qanun.

F., Z. (1981). Türkologiyanın əsaslar. Bakı: Maarif.

Hacıyev T; Vəliyev K. (1983). Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif.

İlahə, Q. (2014). Azərbaycan dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı: Şərq və Qərb.

Mahmut., K. (2007). Divanü Lügatit Türk. istanbul: Kabakçı.

Öner., M. (1998). Bugünkü Kıpçaq Türkcesi. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Şirəliyev. (1962). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr.

Tüncer Gülensoy, Paki Küçüker. (2009). . Nahçıvan ağzı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlar.

Артамонов. (1962). История хазар. Leninqrad: Издательство Государственного Эрмитажа.

Гумилев. (1960). Хунну. Moskva: Издательство восточной литературы.

Гумилев. (1967). Древние тюрки. Moskva: Nauka.

Дыбо. (2010). Диалекты тюркских языков. Moskva: Восточная литература.

Кязимов. (1952XI, выпуск 4,с. 294-304). Система гласных фонем азербайджанского языка. Moskva: Известия АН СССР ОЛЯ.

Насыров. (1977). *Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система.* Kazan: Казаньское книжное издательство.

KAZAKİSTAN'DAKİ HAGİOTOPONİMLER (TÜRKİSTAN BÖLGESİ KAYNAKLARI TEMELİNDE)

HAGIOTOPONYMS IN KAZAKHSTAN (BASED ON TURKESTAN REGION RESOURCES)

Dr. Doç. Jazira AĞABEKKIZI[*]

Özet

Hagiotoponim– kutsal yer ve su adlarıdır. Göçebe bir yaşam sürdüren ve hayvancılıkla uğraşan Kazaklar ölen kişinin ervahına saygı duyar, mezarlıkları korur, hayvanların ayak basmamasını sağlar. Kazaklar bu gibi yerleri kutsal saymışlar. Bu yüzden hagiotoponim alanı daha çok araştırılmayı gereksinmektedir.Kazakistan toprakları çok geniştir. Tüm bölgelerinde, halkın kutsal saydığı mezarlar, mezarlıklar, mağaralar, pınarlar vardır. Bildiride bir tek Türkistan bölgesindeki kutsal yerler ele alınır. Kutsal yer adları leksik ve semantik bakımdan incelenir. Türkistan bölgesinde bulunan hagiotoponimilerde "ata", "auliye" (evliya), "ana" sözcükleri çok rastlanır: Beketay auliye, Bozdak ata, Domalak ana, Jezbike ana, Jaras ata vs. Aynı adı taşıyan birkaç kutsal yer isimleri de vardır. Örneğin, "Koşkar ata" nehrinin altı kolu vardır. Her biri birbirinden uzaktadır. Onların ortaya çıkışı ve kutsal yere dönüşümü ile bağlantılı türlü efsaneler vardır. Ayrıca, bu isimle kutsal yerler de rastlanır. Tolebi ilçesi Angirata köyü, Sarıağaş ilçesi Keles nehrinin sol tarafında Abay köyünden üç kilometre mesafede bulunmaktadır. Koşkar ata mezarlığı Karatau yamaçlarındaki Koşkar ata nehrinin yakasında yer almaktadır. Hagiotoponimiler yapısında fauna ve flora da bulunur. Kadın isimleriyle adlandırılan hagiotoponimiler çoğunlukla ferasetin ve akılın simgesi olarak sayılmaktadır. Hagiotoponimilerin birçoğunu ziyaret eden bildiri yazarı yerli ahaliyle konuşmalarına ve kendi fikirlerine de yer verir.

Anahtar Sözcükler: *Ad bilimi**;** Hagiotoponimi; onomastic; Turkistan bölgesi; kutsal yerler.*

Abstract

One of the major branches of onomastics is toponymy, but now its field of study has expanded and the number of names given to them has increased. One of their new branches is agiotoponyms. Agiotoponyms are names of sacred places and waters. The nomadic Kazakh people, whose livelihood was based on animal breeding, protected the cemeteries and graves with fences and kept them out of the way, respecting the spirits of the dead. Such places were considered sacred. Therefore, it is clear that this area still needs a lot of research.The territory of Kazakhstan is very large. In all its regions there are graves and cemeteries, caves and springs, which are considered sacred by the people. This article is only about the holy places in Turkistan region. Lexical-semantic analysis of their names is carried out. In agiotoponyms of Turkistan region as a topoformant there are many words like "ata" (father), "auliye" (saint), "ana" (mother): Beketay auliye, Bozdak ata, Domalak ana, Zhezbike ana, Zharas ata and others.Sometimes there

[*] zhazira.agabekova@gmail.com; Nazarbayev Universitesi, Kazakistan

are several holy places with the same name. The river "Koshkar ata" has six tributaries. Each of them is far from the other. There are different legends about their origin and sanctity. There are also holy places with this name. There is one in the settlement of Angirata, in Tolebi district, on the left bank of the river Keles in Saryagash district, three kilometers from the village of Abay. Koshkar Ata cemetery is located in the old cemetery on the river Koshkar Ata in the Karatau basin. Agiotoponyms also includes fauna and flora. Agitoponyms with female names are often accepted as a symbol of wisdom and prudence.
***Key Words**: onmastic, toponimy, hagiotoponimy, Turkistan region, hoy places*

Giriş: Onomastik biliminin bir alanı, toponimidir. Günümüzde toponiminin araştırma alanı genişledi ve onlara verilen adların da sayısı artmaya başladı. Yer isimleri sadece coğrafi terimler değil, onların anlamı ve etimolojisi kültürel ve tarihsel bilgileri sağlar. Yer isimlerinin yeni alanlarından biri, hagiotoponimlerdir. Hagiotoponim terimi, Eski Yunanca "agios"– "kutsal", "dindar", "adil", ve "topos" - "yer"+"onomo" - "isim", "ad" kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. (Podolskaya, 1988)Yani "Kazakça *kutsal yer (kyeli yer) isimleri"* anlamına gelir. Şu anda, bu kavramla birlikte bilimde paralel olarak "sakraldı" *(kyeli)* terimi kullanılmaktadır. Bilim adamları arasında, bu terimlerin anlam ve türleri hakkında çeşitli görüşler vardır. Hagiotoponimler üzerine yapılan araştırma çalışmalar hagiotoponimlerle ilgili ilk araştırma çalışması sayılan Alman bilim adamı R. Otto'nun yazılarına atıfta bulunmaktadır. R. Otto'nun ifadesine göre, kutsal kavramın temelinde de dini bilinç ve anlayış vardır ((R.Otto, 2008, s 78-90).). Hagiotoponimlerin coğrafi zihniyet içindeki tezahürü hakkında araştıran I.V Bugaeva, "kutsal" kavramının doğrudan dine bağlı olduğunu belirtiyor (Bugaeva,2006, s. 23-33). Amerikalı bilim adamları C.Park (Park C, 1994), E. Gaustad (Gaustad E, 1976), «Kutsal coğrafyanın» dine olan bağlantısını vurgulayarak onların haritalarının önemini açıklıyor. Yu.V. Koreneva hagiotoponimleri hagionimlerin bir dalı olarak inceler. Kutsallığın anlamını kavramsallaştıran onimler hagionimiler olarak adlandırılır. Onları "Tanrı'nın lütfu ya da kutsallığı övgü ya da kutsallık derecesiyle insanları veya nesneleri adlandırmaya hizmet eden bileşik bir isim" şeklinde açıklar. Yazar, hagiografi kavram alanındaki hagionimleri kutsallığı gerçekleştirme yönlerine göre 3 gruba ayırır. Hagiotoponimler bunların bir parçasıdır (Y. Koreneva, 2013, s. 5-9)

"Kutsal yerler" Türk halklarının tarihinde önemli bir yere sahiptir. Göçebe bir yaşam sürdüren ve hayvancılıkla uğraşan Kazaklar, ölen kişinin ervahına saygı duyar, mezarlıkları korur, hayvanların ayak basmamasını sağlarlar. Kazaklar bunun gibi yerleri kutsal saymışlar. Yaşamlarının doğayla doğrudan bağlantısını bilen göçebe halk anlayışında, «kutsal yerlerin» coğrafyası ve haritası çok kapsamlıydı. 2019 yılında N.A.Nazarbayev'in "Geleceğe yön: manevi kalkınma" adlı makalesinde "Kazakistan'ın Kutsal Coğrafyası» projesi

sunuldu. Bu projede ülkedeki kutsal toprakların araştırılması ve derlenmesi, devlet tarafından korunması gerektiği belirtildi[6]. Bu proje temelinde bugüne kadar çeşitli çalışmalar yapılmakta ve özel ekspedisyonlar yapılmaktadır. Bölgelerdeki "kutsal yerlerin" haritası hazırlandı, korunacak yerler belirlendi. Bu programı uygulama sırasında "kutsal", "sakraldı" terimlerinin anlamı hakkında bazı görüşler de dile getirildi.

Kazakistanlı tarihçi bilim adamı "sakralnaya" (kutsal) kelimesinin kökeninin doğrudan din, dini kavram ile ilişkili olduğunu vurgular ve onun etimolojileri ile uygulamaları hakkında şunları belirtir: "... Latince "sacralis", "sacer" sözcüğünden türetilmiştir. Günümüzde de, hemen hemen tüm Avrupa dillerinde, kök şekli korunmaktadır. Temel işlevi dine bağlı olduğu için, bilim adamları bunu rasyonel veya ahlaki (imani) bir şekilde asimile edilemeyen bir kategori olarak görüyorlar. Bilim adamı, "kieli", "kasiyetti", "sakraldı" (kutsal) kavramlarının yakından ilişkili olmasına rağmen farklı anlamlara sahip olduğunu yazmıştır. "Kasiyetti" (kutsal), genellikle dini örf adetlerde kullanılır, Tanrı'ya adanmış nesneler ve ritüeller adlandırılır. Yazar, bu kelimenin büyük ölçüde Hıristiyan geleneğine bağlı olduğunu belirtiyor. "Kiyeli" sözcüğü ise Tanrı özelliği, ilahi bir özellik ya da Tanrı'ya hitap edilen "kudretli" anlamında kullanır (Abzhanov, 2019).

"Sakraldı", kişinin diğer dünyayla olan bağlantısını belirtir, yerleştirir ve tekrar yerine getirir anlamındadır. Yazar, "kasiyetti", "kiyeli", "kudretli" sözcüklerinin yerine "sakraldı" sözcüğünün kullanılabileceğini belirtir (Kamalova, 2020, s.14). Bu tür tanımlara ve görüşlere dayanarak, Kazakça'daki hagionimlerin temelinde dini içerik ve onun aracılığıyla ortaya çıkan kutsallık kavramı olduğu söylenebilir. Bu tür kutsal yer, su isimleri "hagiotoponimler" olarak adlandırılır.

Araştırma Konusu ve Metodoloji

Kazakistan, çok geniş bir toprağa sahiptir. Hemen hemen her bölgesinde yerlilerin "kutsal" olarak gördükleri mezarlar, mezarlıklar, mağaralar ve pınarlar vardır. Türkistan ili, Kazakistan'ın güneyinde bulunuyor. Bu bölgede Kazaklar yoğun bir şekilde yerleşmişlerdir. Türbeler, camiler ve kutsal yerler gibi Konsol ibadethaneleri pek çok olduğundan, bölgenin toponimik alanı hagiotoponimler açısından zengindir. Dünyaca ünlü ilahiyatçı Ashirbek Muminov, bölgenin kutsal yerlerden oluşan çok özel bir yer olduğunu kaydetmiş (Muminov 2008, Muminov 2016,). Ortaçağ yazılarında bile Sayram'da yaklaşık 30 kutsal yer olduğu söyleniyor. Bu çalışmada Kazakistan'ın güneyinde bulunan Türkistan ilindeki hagiotoponimler ve bunların yapısal türleri üzerinde durulmuştur. Makele konusu olan hagitoponimler çalışması, bölgede çok sayıda "kutsal" nesne bulunması ve bunların özgünlüğü nedeniyle sadece Türkistan iline dayanmaktadır.

2010 yılında Güney Kazakistan ili valiliği desteğiyle bölgenin tarihi, kültürel ve manevi mirasını koruma ve sistematik hale getirme amacıyla çok ciltli "Kazynaly Ontustik" (Hazineli Güney) adlı eserin yayınlanması planlanmıştı. Bugüne kadar 500 ciltlik kitabın 311 cildi yayınlandı(Qazynaly ontustik, 2014.). Kitabın 144. bölümü, bölgedeki hagiotoponimler hakkında bilgi sağlar. Onların konumu ve isimleriyle ilgili bilgilerin yanı sıra halktan derlenen efsaneler ve hikayeleri de içerir. Bu makalede, kitapta verilen 488 "kutsal yer" adları incelenerek, isimlerde sık rastlanan bazı kelimelerin anlamları tespit edilir. Yani, hagiotoponimleri oluşturan onomoformlar tanımlanır

Araştırma Yöntemi

Onomastik araştırmada en yaygın yöntemlerden biri, onimlerin kategorilere göre incelenmesidir. Onomastik kurallara bakarsak, kategoriler her zaman birbirine bağlıdır. Bilim adamı V.I. Suprun, genellikle antroponimlerin toponimlere ve tam tersi, toponimlerin antroponimlere geçiş süreci olduğunu söylüyor. Onomastikte "transonimleştirme işlemi" diye adlandırılan terim, bir onimden diğerine geçişle yeni bir kategori oluşumunu ifade eder. Transonimleştirme yöntemi hagiotoponimlerde daha yaygındır. Çalışmada aynı zamanda bu yöntemin kategoriler arasındaki tezahürü de anlatılıyor(Suprun, 2000, s.70-72)**.**

Çalışma surasında dilbilimsel yöntemlerle birlikte yapısal, biçimlendirici, kelime yapımının analizi yöntemleri de kullanılmıştır.

Problem Analizi

Türk halklarında "kutsal yer" kavramı çok eski zamanlara kadar uzanmaktadır. Zamanla insanların zihinleri genişledikçe ve yaşam tarzları değiştikçe, 'kutsal mekan' anlamının algıları ve içerikleri de değişiyor. Her kutsal mekan veya yerin kendi sosyal, kültürel, politik ve dini işlevleri vardır. Dünya dininde ve geleneksel dinlerde kutsal olarak kabul edilen birçok yer vardır ve milyonlarca insan onları ziyaret ediyor. Günümüzde kutsal mekanlar sadece dini yapıları değil, aynı zamanda çeşitli coğrafi objeleri de içermektedir. Hagiotoponimlerin deşarj sistemi karmaşıktır, hagiotoponimler, onomastik alanda farklı kutsallık seviyelere sahip olan onimlerden oluşur. Onların içinde hidronimler, horonimler, oronimler, nekronimler ve speleonimler rastlanır. Tüm bu terimler, onomastik dalları olarak ayrı ayrı incelenir.

Diğer bilim dalları gibi onomastik de yıldan yıla gelişmektedir. Toponim terimleri arasında mezarlıkların, mezarların, kilise avlularının ve mezarlık alanlarının, aynı zamanda özel kiliselerin, kriptoların cenotaphların ve kapalı manastırların adlarını inceleyen nekronimler bulunur. Referans yayınlarda, bu objelerin tümü konumlarından ve dilsel kökenlerinden bağımsız olarak, semantik farklılıklarına rağmen hepsi toponim olarak kabul edilirler. Bilim

adamları, necronim adı verilen bu kelimelere nekrotoponim demeyi öneriyorlar. Çünkü, nekro'ya 'toponim' terimini ekleyerek 'nekrotoponim' dersek, onların konumu hakkında net bilgi verilir. Hagiotoponimlerin bir kısmı nekrotoponimlerden oluşur. Burada transonimleştirme yöntemi görülür. Nekrotoponimlerin hagiotoponimlere dönüştürülme sürecinde "evliyalık", önemli bir rol oynamış. 'Kutsal Dünya: Coğrafya ve Din Esasları' kitabının yazarı Chris Park'a (1994) göre, dünya dinlerinin her birinde herhangi bir nekronimin kutsal yere dönüşümü, tarihsel bakışla bakarsak çok daha uzun sürer ve bazı durumlarda organik, yani doğal değil, dış etkenlerin baskısıyla gelişen bir süreçtir. Herhangi bir nekronimik objenin kutsal bir yere dönüştürülmesi, yalnızca bu objelerin yerel halk içinde veya uluslararası düzeydeki rolünü belirleyip, genel olarak belirli bir kültür ve endüstrinin gelişmesine yol açmakla kalmaz. Aksine belli bir tarihi, siyasi veya dini-kültürel faktörlere göre, bu nekronimlerin isimlerine damgasını vururlar ve kutsal yerlerin toplumdaki rolünün tanımlanmasına, açıklanmasına veya değiştirilmesine yardımcı olurlar. Yani bu dönüşüm sürecinin sadece göçebe kültüre, Kazak toplumuna veya İslam dünyasına özgü olmadığını anlamak çok önemlidir. Bununla birlikte, her nekrotoponimin bir hagiotoponim olamayacağına dikkat edilmelidir.

Türkistan ilinin hagiotoponimleri analizi ve anlamsal sınıflandırılması sırasında eski dini figürlerin ve evliyaların adlarına dayanan birçok hagiotoponime rastladık. Kazakçada toponimlerle ilgili "kutsal topraklar" kelime grubu genellikle "evliya" kavramı ile örtüşmektedir. "Evliya", Kazakçada "kutsal" anlamına gelen Arapça "vali" kelimesinin çoğul halidir . Bu kelime, Kuran'da Allah ve Peygamber'le ilgili koruyucu, hayırseverlik anlamında geçmektedir. Evliyalar, özel niteliklere sahiptir. Onlar halkla yakından ilişki içindedirler ve ülkenin manevi değerlerinin koruyucuları, savunucuları ve propagandacıları olarak bilinirler. Evliyalar, dini ilkelere bağlı kalan, şifacılıkla ve başka da özel nitelikleriyle tanınmış kişilerdir. Evliya, bir ünvan veya rütbe değil, halkın değerlendirmesidir. Öldüklerinde özel bir yere defnedilirler ve başı dertte olanlar, türbelerine gidip Kuran okurlardı. Bu durumu tarihçi bilim adamları böyle açıklarlar: halka manevi yönden yol gösteren evliyaların haysiyetleri ölümünden sonra da artmaktadır. Bu sebeple mezarlarının üzerine bir türbe dikilir ve o, Müslümanlar için kutsal bir hac yeri haline gelir . Örneğin, Sozak ilçesine bağlı Şolakkorgan köyünde kırıkları hiçbir ilaç kullanmadan tedavi eden ünlü bir sınıkçı kadın yaşamış. Hastalanıp, kendini arayıp gelenleri önceden bilerek, yemeğini yapıp, sofrasını kurarak beklermiş. Ülkede ona Akkol Ana derler. Sınıkçı ve şifacıların piridir (Qazynaly ontustik, 2014, s.15.).

Kazakçada "evliya-enbiya" ikilemesi de kullanılır. "Enbiya" – Arapça "nebi", yani Peygamber kelimesinin çoğul biçimidir. Bu ikileme sadece çoğul

şekli bildirmek için kullanılır. Bir kişi için ‘evliya-enbiya’ kullanılmaz. Türkistan ilinin hagiotoponimleri arasında "evliya" kelimesi geçen pek çok isim vardır. ‘Evliya’ kelimesi tek öğeli, iki öğeli ve çok öğeli kelimelerde geçmektedir. Kitapta geçen adlardan 265 hagiotoponimde “evliya” sözcüğü rastlanır. Antroponimlerden oluşan hagiotoponimler, tüm verilerin yüzde yetmişini oluşturuyor: Abdikarim Evliya, Alihan Evliya, Davlenbay Evliya, Mansarı Evliya, Marata Evliya vb. “Evliya” kelimesiyla yapılan hagiotoponimlerin yapılış şekli de farklıdır. Örneğin, Akmolda Evliya, Akpan Evliya, Altambay evliya tek öğeli ise, Bala Gayıp Evliya, Dür Ana Enliya, Jalgız Tut Evliya, Jalgız Tal Evliya, Kebin Sandık Evliya, Kepter Kiye Evliya v.b. iki öğeli isimler de vardır. Bazı hagiotoponimlerde “evliya” kelimesi ismin temeline girerek çok öğeli isim yapan topoformantlarla yapılır. A.V. Superanskaya, topoformantların toponim yapımında kullanılan yardımcı unsurlar olduğunu söyler. "Topolojik temel, veya bir toponimin temeli, coğrafi bir adın anlamsal bir bileşenidir (belirli bir dildeki anlamı, ortak bir isimle veya başka bir özel adla olan bağlantı, çok açık olmasa bile). Topolojik temeller tek başına kullanılmazlar. Onlar genellikle formantlar veya topoformantlar olarak adlandırılan yardımcı unsurların yardımıyla tam bir kelime oluştururlar”(Superanskaya, 1995, s 101-102). Ana, ata, baba topoformantlarıyla yapılan hagiotoponimlere de rastlayabiliriz: Jambas Ata Evliya, Jaras Ata Evliya, Gayıp Ata Evliya, Derviş Ata Evliya v.b.

Hagiotoponimlerde “evliya” kelimesi hem topoformant, hem temel ad görevindedir. “Evliya” kelimesinin sözcüğünün hidronim, nekronim, speleonim, drimonim, oykonim bileşiminde topoformant formu açıkça görülür. Akmeşit Evliya Mağarası (speleonim), Üçbulak Evliya Pınarı (hidronim), Mardan Evliya Mezarlığı (nekronim), Karabastau Evliya Pınarı (hidronim) v.s.

Hagiotoponim yapımında sıkça rastlanan nekrotoponimin biri de “korım” (mezarlık) sözcüğüdür. Bu kitapta “korım” (mezarlık) kelimesiyle yapılan 127 hagiotoponim vardır. Örneğin, Akın Evliya Korımı (Mezarlığı), Altı Kulaş Korımı (Mezarlığı) v.b.

Korım (mezarlık), insanların öldükten sonra gömüldüğü yerin adıdır. Kazakçada ölen kişilerin gömüldüğü yerlerle ilgili kullanılan sözcükler çoktur. Korım (mezarlık), genelde birçok mezarın bulunduğu yerdir. **Beyit** (mezar), ölen kişinin mezarlığa gömüldüğü yerdir.**Beyit** (mezar), Arabçada “ev”, “daire”, “çatı”, “bölüm” gibi birçok anlamda kullanılan çok anlamlı sözcüktür. Etnokültürel ortamda, mezarlık, belirli bir topluluğa özgü özel bir toplu mezarlık yeri iken, mezar, cesedin yerleştirildiği bir "bölüm" veya "ev" dir. “Altı Sarı Beyiti”, savaşta şehit düşen bir ailenin altı oğlunun mezarının adıdır.

Mola (mezar), çoğu kez belli bir sebeplerle tek başına gömülen kişinin körü ve mezara konulan işaret anlamını verir. Örneğin, bir yolculuk sırasında ölen

kişinin mezarlığa gömülmesi mümkün olmadığında, öldüğü yere defnederek, mezar başına bir tabela yerleştirilir. Böyle bir mezara, “mola” denir. Özel bir mimari üslupla inşa edilmişse "kesene" (anıt mezar) , "dıng" (gövde), "kumbez" (kubbe) olarak da adlandırılır.

Çok kişi gömülen yerse, Kazaklar ona “korım” derler. Korım, savaş sırasında şehit düşen askerleri tek tek kabir kazarak gömmek mümkün olmadığı durumda büyük bir mezar çukuruna, cesetlerin yığıldığı, toprakla örtüldüğü ve taşlarla istiflendiği bir yere verilen addır. Özel üslupla inşa edilen mezar türlerine “kesene” (anıt mezar), “kumbez” (kubbe) ve “sagana” denir. Bilim camiasında mezarlık aynı zamanda "nekropol" olarak da kullanılmaktadır. Kazak bozkırlarında hala listelenmeyen birçok nekropol vardır.

Hagiotoponimler kadrosundaki “korım” kelimesi yerel bir bilgi verme görevindedir: Kenkol Ata Korımı, Kenjebay Eta Korımı, Kobızdı Ana Korımı, Marjan Ana Korımı v.b. Hagiotoponimlerde bu nekrotoponimlerin hepsinin anlamları ve ana görevi değişerek te kullanılır. Örneğin, Alkoja Ata Korımında (mezarlığında) sadece bir mezar vardır. Ve bu ilçedeki Ambar Ana Korımında (mezarlığında) tek türbenin olduğu ve onun yanında Polonyalıların ve yerlilerin yan yana gömüldüğü bir mezarlığın olduğu yazılıyor. Yani, birçok kişinin defnedildiği yere “korım” adı verilmektedir.

Hem mezarlık, hem evliya adlarında kadın isimlerine göre erkek isimleri daha sık rastlanır. Kadın isimleriyle oluşan hagitoponimler “apa” (anne), “aje” (büyük anne), “aru” (güzel ve akılla olan kızlara denir), “bikeş” (genç kız) topoformantları aracılığıyla yapılır: Domalak Ana, Jezbike Ana, Akböpe Ana Evliya, Anar Aje vb. Kadın isimleriyle oluşan hagiotoponimler genellikle bilgelik ve sağduyu sembolü olarak kabul edilir. Çoğu zaman bu bileşenler tamlayan görevi görür. Korım (Mezarlık), hagiotoponimlerin oluşumunda tamlanan görevinde kullanılır.

Hagiotoponimlerin özelliği, kutsal yerlerin çoğu hiçbir yerde resmi coğrafi obje olarak kaydedilmemesindedir. Halk arasında nesilden nesile kutsal bir yer olarak aktarılmıştır. Bazı hagiotoponimlerde insanlar arasında "kutsal alan" ifadesi de kullanılır: Arıstan Bab Kutsal Alanı, Bibi Meryam Kutsal Alanı, Bozdak Ata Kutsal Alanı, Garib Ata Şayık Evliya Kutsal Alanı, Bibi Giyas Ana Kutsal Alanı. Bu isimlerdeki "kutsal" topoformantının anlamı bir ise bile bunların bazıları mezar, bazıları sadece tepeler, bazıları sadece korular veya ovadır. Ama insanlar onları kutsal sayıyor, koruyor ve onlarla ilgileniyor.

Hagitoponimlerin bir şekli – camiler (mescidler). Kazakçada “meşit” kelimesi Arapçadaki «مَسْجِدٌ» (mescid) kelimesidir. “Mescid” kelimesi «سَجَدَ» (sacada) kelimesinden türeyerek, “secdeye baş koyan yer”, “ibadet yeri” anlamını verir. Kazakçada da “mescid” (cami) – ibadet edilen yerdir. Mislümanların orayı ziyaret etmesinin temel amacı, Allah’ a ibadet etmek, farz olan kuralları yerine getirmektir. Cami, toplumdaki tüm sorunların çözümüne,

ülkede birlik ve beraberliğin korunmasına doğrudan katkı sağlayan bir yerdir. İslam'a göre doğumdan ölüme kadar bütün dini törenler camide yapılabilir. Camide bir çocuğa isim vermek, nikah kıymak, cenaze töreni gibi birçok dini törenleri yapmaya izin vardır. Kazakistan'daki her cami, Din İdaresinde kayıtlıdır ve görev başında bir imam olur. Hagiotoponim olan camiler, her yüzyılın mimari sanatı olarak tescil edilmiş ve koruma altına alınmıştır. İnsanlar orayı ziyaret eder ve kutsal bir yer sayarlar. Bu tür camilerden biri "Cuma Camii" dir. O, Türkistan'da A. Yesevi Türbesi yakınında bulunmaktadır. Orta Çağ'da orası A. Yesevi'nin evi olmuş. Modern cami XIX.Yüzyılda inşa edilmiştir. Yerliler camiye gider ve ibadet ederler. Kutsal bir yer olarak korunur ve devletin koruması altındadır.

Şımkent şehrinin yakınlarındaki Akkoylı tepesinde "İşan Bazar Camii" var. Bu ibadet yerine benzemeyen eşsiz bir anıtsal yapıdır. Bu aranın geçmişte tüm bölgenin dini sosyal yaşamının merkezi olduğu söylenir. O, Şımkent Anıtları Yeniden Yapım Atölyesi yardımı ile restore edilmiştir.

Bizim çalışma materiyalimiz olan eserde Baydibek ilçesindeki "Beyaz İşan Kubbesi" hakkında yazılmıştır. Anıt, ismini binaların kubbelerinden almıştır. Kazakça'da kubbe "yuvarlak çadır" anlamına geliyor. Kubbe genellikle yuvarlaktır ve bazen çokgendir. Kubbe, binanın çatısını örter ve yüzey ağırlığının duvara eşit olarak dağılmasını sağlar. Kazaklar ayrıca kubbeli çatılı mezarlara da "kubbe" diyorlar. Kazakistan'da bugüne kadar korunan kubbeli yapılar arasında Cuci Han Kubbesi, Alaşa Han Kubbesi, Hoca Ahmed Yesevi Türbesi, Arıstan Bab Mozolesi vb. birçok mezar vardır. Son yıllarda da Kazakistan'da Arasan Sağlık Kompleksi, Okul Çocukları Sarayı, Kazak Devlet Merkez Müzesi, Aktau'da Alışveriş Merkezi, Almatı'da Merkez Camii, Astana'da Başkanlık Sarayı gibi birçok kubbeli bina inşa edildi.

Ancak "Appak İşan Kubbesi" olarak adlandırılan yapının resmi tescilli adı Appak İşan Camii-Medresesi'dir. Külliyenin inşası şunları içermektedir: medrese, cami, dershane. Başlangıçta birçok kişinin yardımıyla bu cami yerine küçük tuğlalı bir cami inşa edilmiştir. Şayan köyünde cami-medresenin açıldığını duyan insanlar her taraftan gelmeye başlamış. Mescidin müritlik yapması için geniş odalara ihtiyacı vardır. Bu yüzden Kosim İşan'ın oğlu Seydahmet, çarlık teşkilatının yetkililerini defalarca ziyaret ederek yanmış tuğladan cami medrese inşa etmeye izin almış. Eskiden cami olarak halka hizmet veren yerler artık kutsal yerlerdir. Bu binalar, tarihi anıtlar olarak genellikle devlet tarafından koruma altına alınmıştır. Bu tür camiler, kutsal sayılan tepeler, kuyular, korular ve arazilerden ziyade insanlar tarafından daha sık ziyaret edilmektedir.

Hagiotoponimlerde bulunan diğer bir kelime de "Kadamjay" dır. Arap Dili Sözlüğünde bu kelimenin 'yeraltı camii', 'ziyaret edilecek yer' anlamları olduğu yazılıyor. Şolakkorgan köyünün Sozak'a çıkışındaki bir tepenin etrafını, burayı

kutsal bir yer olarak gören insanlar çevirmişlerdir. Yerli halk bu arayı Kazak topraklarına İslam'ı getiren İshak Bab'ın kardeşi Abdijalel Bab'ın mezarı olarak kabul ediyor. Yerliler bu tepeye "Abdijalel Bab'ın mezarı" derler.

"Kadamjay" kelimesiyle anlamı bir olan 'Kabristan' kelimesiyle yapılan hagiotoponimler de vardır. Şayram ilçesinin merkezi olan Şayram köyünde ceviz ve karaağaç dikilmiş bir dizi mezar bulunmaktadır. Yerlilerin dediklerine göre, oraya ilk başta Karakalpakistan'dan gelen göçmenler gömülmüştür. 'Sonradan diğerleri de gömülmeye başladı' derler. Başlangıçtaki adı ile "Karakalpakistan Kabristanı" olarak adlandırılmıştır. İslam'a göre "kabir", kendi vazifesini yerine getirip başkalarına iyilik edenler için cennet bahçelerinden biri ise, vazifesini yerine getirmeyenler için cehennem çukurudur. Kazakça açıklama sözlüğünde "ölülerin yeri, mezarları (panteon)" olarak yorumlanıyor. Törtkül mezarlığını yerliler "korım" (mezarlık) derler.

Hagiotoponimler arasında fitonimler aracılığıyla yapılan sözcükler de rastlanır. Onlar iki gövdeden oluşur, "jalgız" (yalnız), 'iki', "jup" (çift) gibi sayısal kavramlı belirtenlerle yapılır. 'Evliya', 'kutsal yer' topoformantları içerirler. Aynı isim farklı ilçelerde geçmektedir. Sayram ilçesinde iki yerde tek başına yetişen tut ağacı vardır. İkisi de "Yalnız Tut Evliya" adını taşır. Her ikisi hakkındaki efsaneler benzerdir. Kaç kere kesseler bile yeniden yetişerek insanları koruduğundan dolayı ona "Kutsal Evliya" derler. Sozak ilçesinde eski mezarlıkta bir pınar vardır. Pınar başında yalnız dal yetişir. Onu insanlar azıcık keserse, kan akarmış. Yerli halk bu durumu anlamıyor, o yüzden kutsal sayarak, dallarına beyaz bez bağlıyormuş. "Jideli" (İğdeli), "Jıngıldı" (Ilgınlı), "Jabgaktı" (Cevizli) gibi bitki adlarıyla yapılan hagiotoponimlere rastlayabiliriz. İnsanlardan toplanan efsanelere göre fitonimik hagiotoponimlerde, bu bitkilerin orada çok yetişmesinden ve insanların onları kendi ihtiyaçları için özgürce yaratmalarından kaynaklandığı sonucuna varılabilir.

Türkistan bölgesinde zoonimlerin de hagiotoponimlere dönüşme süreci görülür. "Jılandı" (Yılanlı), "Jılkışı" (Yılkıcı), "Akbura Evliya" , "Karlıgaş (Kırlangıç) Evliya" gibi kutsal mekanları sadece yaşlılar bilebilirler. Gençler için gözle görünen belli bir yer yoktur. "Jılandı" (Yılanlı) evliya isminin iki anlamı vardır. Birincisi, "jılav" (ağlamak) fiiliyle yapılmış derler. O yüzden ağlamaktan, yani başına kötü bir şeyin gelmesinden korkarak o ismi kullanmamışlar. İkincisi de yılanla ilgilidir. Yerliler, "Jılandı" demiyorlar, onun yerine "Şubar (Benekli) Evliya" derler. Dilbilimindeki "tabu'ya" dayanır. İnsanlar evliyanın gücüne inanıyorlar. Evliya, insan kaderinin düğümünü çözebilirmiş. "Yılanın tıslayan dili, hızı bana da hatiplik nasip eylesin!" diyerek Evliyanın ruhundan dilek dileyenler giden bir yerdir.

Yer adları yapımında kullanılan "tepe", "pınar", "mağara" gibi coğrafik terimleri aracılığıyla yapılan hagiotoponimler de vardır: Akpan Tepe, Anet Tepe, Evliya Tepe, Karavıl Tepe, Gayıp Ata Tepesi, Karabastau Evliya Pınarı.

Aynı adı taşıyan birkaç coğrafi nesne vardır. "Koşkar Ata" nehrinin altı kolu vardır. Her biri diğerinden uzaktadır. Onların ortaya çıkışı ve kutsal yere dönüşümü hakkındaki efsaneler de farklıdır. Aynı zamanda bu ismi taşıyan diğer "kutsal" yerler de vardır. "Koşkar Ata", Tole bi ilçesine bağlı Angirata köyünde ve Sarıağaç ilçesindeki Keles nehrinin sol kıyısında, Abay köyüne üç kilometre uzaklıkta, Karatau havzasında Koşkar Ata nehri üzerindeki eski mezarlıkta yer almaktadır.

“Ak Ata Aulie (Evliya)”, “Ak Ata Aulie (Evliya) Mezarlığı”, “Ak Ata Mezarlığı, “Ak Ata” ya birkaç kere rastlanır. Bunların konumları da birbirine yakın değil. Bir ermişin adı ilin çeşitli ilçelerinde bulunur. Aynı adı taşıyan kutsal mekan, birkaç coğrafi nesneye atanır ve birkaç ilçede bulunur. Örneğin Sayram ilçesinde Kaynarbulak köyünde "Kız Aulie (Evliya)" adlı bir tepe var. O tepede birkaç kişinin gömüldüğü söyleniyor. Ortada diğerlerine göre farklı, daha büyük bir türbe vardır. Bu türbenin boyutu 4,5-5 metre çapındadır. Anlatıcıya göre Sandugaş isimli zamanının güzel ve zarif bir kızının mezarıdır.

Sonuç

Türkistan ilinde bulunan hagiotoponimleri sözcüksel kadrosu bakımından incelendiğimizde, antroponik kelimelerin çok sayıda kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Onlar topoformantların eklenmesi aracılığıyla yapılır. Transstoponomizasyon genellikle hagiotoponimler oluşturmada kullanılır. Hagiotoponim yapan transformantların sayısı çok, anlamı çok çeşitlidir. Aşağıdaki tabloda hagiotoponim yapımında kullanılan topoformantları görebiliriz.

Yapay coğrafi nesneler	**Hidronimik nesneler**	**Nekronimler**	**Coğrafi terim**	**Kadınlarla ilgili kelimeler**	**Kelimeler ve akrabalık terimler**
kubbe	kuyu	“korım” mezarlık	tepe	ana	evliya
kale	pınar	“beyit” mezar	mağara	büyükanne	büyükbaba
	kaynak	“kadamjay” mezaristan	dağ	bibi	dede
türbe	şifalı su	kabristan	tepecik	aru güzel kız	ĸutsal mekan
minaret		mezar		kız	kutsal yer
mescit, cami		kabir			

Hagiotoponimlerin kadrosunu böyle verebiliriz:

Kişi isimleri + topoformant

Kişi isimleri + topoformant + mezarlığı

Topoformant+kişi isimleri + topoformant

Sifat +topoformant+ kişi isimleri + topoformant

Genel olarak, Kazakistan toprakları hagiotoponim bakımından zengindir. Bu makalede sadece bir ildeki hagiotoponimleri onomastik yönü üzerine incelemeye çalıştık. Hagiotoponim, ermiş veya evliyaların isimlerinin coğrafi nesnelerin isimlendirilmesinde kullanılan toponimlerin dilbilimsel bir kategorisi olduğu düşünüldüğünde (Podolskaya 1988, s. 14) diğer bölgelerdeki kutsal mekanların da araştırmalara ihtiyacı olduğunu söyleyebiliriz. Antropologlarla birlikte hagitoponimler çalışması, günümüzde güncel bir konudur.

Peygamber devrinden beri nesilden nesile aktarılan efsaneler ve mezar taşları, mezarlıklar en kıymetli, kutsal ve paha biçilmez hazinelerimizden biridir. Halk kimliğine ilişkin argümanlardan biri, hagiotoponimler, kültürel ve sosyal bir semboldur. Bizce toponimler tarihimizin bir mektubu gibidir. Onları inceleyerek ve bilerek geleceğimizi tahmin de edebiliriz.

Kaynakça

Abjanov H (2019). Kyeli me, sakraldi mi? // «Астана Ақшамы»,1 Қазан, 2019. https://www.astana-akshamy.kz/kieli-me-sakraldy-ma/

Bugaeva Y.V. (2006) Nominatsya svyatyh v russkoy pravoclavnoy traditsii. 13-18 Mart 2006 XXXV Uluslararası filoloji Konferansı'nın materyalleri, S.Peterburg.

Gaustad E.S (1976), Historical Atlas of Religion in America Hardcover.

Koreneva Y., (*2013*). Proper name in the conceptosphere of hagiography// MUOU Yayinlari, No 3 /

Kamalova,F(2020)., Qazaqstannyn kiyeli jerleri:dintaulyq taldau. Almaty, 2020

https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17928/Диссертация%20Камалова%20ФБ.pdf

Muminov A.(2005), Szuppe M., Un document genealogique / Tr. from Arabic . - Almaty,.

Muminov A.(2008), Şecere sertifikaları ve kutsal aileler: NASAB–nama ve Hoca grupları, XIX-XXI yüzyıllarda İshak Bab'ın kutsal efsanesi ile ilgili / / Sost.. rus'a geç. yaz.. yorum.. ek. ve Kararname. A. K. Muminov, Z. Jandarbek, D. Rahimjanov, S. Ziyadov. - Vol. 2. - Almatı: Dyke Press.

Otto, R(2008). Kutsal. İlahi düşüncede irrasyonel ve RA - zional / R. Otto ile ilişkisi hakkında. - St. Petersburg.: Ed-Vo Spbgu.

Park C. (1994),Sacred Worlds**:** An Introduction to Geography and Religion Routledge, 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE

Podolskaya N.V. (1998). Rusça onomastik terminoloji sözlüğü / Otv. ed. av Superanskaya. - Ed. 2., perrab. ve ek. - M.: bilim.

Superanskaya A.V. (973). Obshaya teorya imeni sobstvaennogo.– M.: Nauka, av kendi isminin genel teorisi. [Metin] / Av Süper. - M.: Bilim, 1973.- 340c.

Suprun V.I.(2000.) Onomasticheskoe pole russkogo yazyka I ego hudejestvenno-esteticheckii potensyal.-Volgograd,

Qazynali Ontustik (2014). Almaty: Nurly alem yayinlari.

LATİN ALFABESİNE GEÇİŞ AREFESİNDE KAZAKİSTAN ONOMASTİĞİ: SORUNLAR VE ÇÖZÜM YOLLARI

*ONOMASTICS OF KAZAKHSTAN ON THE EVE OF THE TRANSITION TO LATIN GRAPHICS: PROBLEMS AND SOLUTION*S

Prof. Dr. Kızdarkhan RISBERGEN*

Özet

Bildiri üç ana bölümden oluşmaktadır: Antroponimi, toponimi, exonimi (yabancı coğrafi isimler). Antroponimi. 2019 yılında, "Kazakistan vatandaşlarının isimlerinin Latin alfabesine dayalı olarak yazılması için kurallar" taslağı geliştirildi. Kazak isimleri, 1996 yılından itibaren milli geleneğe kız ve oğul sözcükleriyle yazılmakta, Rusça ekleri -ov, -ev, -oviç, -eviç kaldırılmıştır. Ancak, birçok vatandaşımız Rusça son ekleri kullanmaktadır. Bunun temel sebebi, kafa karıştırıcı soyadlarına ve adlarına sahip olmaları. Örneğin, Mälık Mūrtaza, Asan Üsen. Kazakistan pasaportlarında ve resmî belgelerde soyadı birinci sırada, ikinci sırada isim yer almaktadır. Gete, Şekspir gibi isimler ulusal alfabeye dayanmaktadır. Aynı zamanda Türkiye'nin deneyimi de faydalı olacaktır. Toponimi. 2019 yılında "Kazakistan'ın coğrafi isimlerini Latin alfabesine göre yazma kuralları" geliştirildi. Yeniliği Rusça olarak yazılmış olan coğrafi adların Kazak diline hâkim olmaya öncelik verildi. Yabancı coğrafi isimler. 2020'de Dilbilim Enstitüsü bir "Dünya Siyasi Haritası" geliştirdi. Bu bağlamda, özellikle Türkçe yer isimlerinin çevriyazısı olmak üzere birçok güçlük vardır. Rusça yazımına bakılmaksızın, Ürgenış, Şolpan ata, Şyrşyq ve diğerleri. Kazakça gibi uzun zamandır Kazakça yazılmış bir dizi Türk yer adı vardır. Rusya sınırında, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiyede Orynbor, Astrahan, Tümen vb. Bu tür isimler Kazakça kanunlarına göre yazılmıştır. Türkiye'de Çanakkale (Şanaqqala), Eskişehir(Eskışahar), Ölüdeniz (Ölıteŋız), Akyurt (Aqjūrt), Uzunköprü (Ūzynköpır), Yurtbashi (Jūrtbasy), Sarıgöl (Saryköl), Zonguldak (Zoŋğyldaq) vb. pek çok yer ismini nasıl yazıyoruz, orijinal metni saklamamız mı gerekiyor yoksa onu Kazakçaya mı çeviriyoruz? Kazak dilinin fonetik özelliklerine uygun olarak bu yer isimlerinin yazılmasının bilimsel ve pratik olarak ne kadar etkili olduğu ve popülerliğini kaybedip kaybetmeyeceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Dünyanın 200 ülkesi Rusça yazıyor ve sadece bazıları Kazakça'ya çevrilmiştir. Pek çok isim son -ia ekiyle geliyor: Bolgaria, Dania, Shotlandia, vb. Türk meslektaşlarımızın Türk dilinin ne kadar değiştiği ve yazıldığı konusundaki deneyimlerine değer veriyoruz. Bildiride bu ve diğer ulusal onomastiklerle ilgili güncel konular da tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *onomastikler, yer isimleri, Latin grafikleri, Kazak dili, Türk dilleri.*

* Ahmet Baytursınulı Dil bilimi Enstitüsü, Onomastik Anabilim Dalı Başkanı, Kazakistan, Almatı; ms.rysbergen@mail.ru

Abstract

The report consists of three main blocks: anthroponymy, toponymy, exonyms (foreign geographical names). Anthroponymy. In 2019, the draft «Rules for spelling the names of citizens of Kazakhstan on the basis of the Latin alphabet» was developed. Kazakh names have been written in the national tradition since 1996 in the words son and daughter, and the Russian suffixes -ov, -ov, -ev, -oviç, -eviç have been removed. However, many of our citizens use Russian suffixes, the main reason is which surnames are confused. For example, Mälık Mūrtaza, Asan Üsen. In passports and official documents in Kazakhstan, the surname is written in the first place, the name in the second place. Names such as Gete and Sekspir are based on the national alphabet. At the same time, Turkey's experience will be useful. Toponymy. In 2019, the «Rules for writing geographical names of Kazakhstan on the basis of the Latin alphabet» were developed. Priority was given to the use of geographical names in the Kazakh language, the novelty of which is written in Russian. Foreign geographical names. In 2020, the Institute of Linguistics developed a «World Political Map». There are many difficulties in this regard, especially the transliteration of Turkic toponyms. Irrespective of the Russian spelling, Ürgenış, Şolpan ata, Şyrşyq and others. There are a number of Turkic toponyms, such as Kazakh, which have long been written in Kazakh. Such names as Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Azerbaijan, Turkey and Orynbor, Astrahan, Tümen, etc. on the border with Russia are written in accordance with the laws of the Kazakh language. Also how do we write many toponyms such as Çanakkale (Şanaqqala), Eskişehir (Eskışahar), Ölüdeniz (Ölıteŋız), Akyurt (Aqjūrt), Uzunköprü (Ūzynköpır), Yurtbashi (Jūrtbasy), Sarıgöl (Saryköl), Zonguldak (Zoŋğyldaq) etc. in Turkey? Do we need to keep the original text, or do we translate it into Kazakh? The question arises as to how scientifically and practically effective it is to write these toponyms in accordance with the phonetic features of the Kazakh language, and whether it will lose its popularity. 200 countries in the world are written in Russian, only some are translated into Kazakh, many names come with the suffix -ia: Bolgaria, Dania, Shotlandia, etc. We value the experience of our Turkish colleagues on how much has been changed and written in the Turkish language. The report discusses topical issues of this and other national onomastics.

Keywords: *onomastics, toponyms, Latin graphics, Kazakh language, Turkic languages.*

Giriş. Kazak dilinin Kiril alfabesinden Latın harfine geçmesi, bağımsız Kazakistan tarihinin en önemli reformlarından biri sayılır. Latin alfabesine dayanan yeni alfabenin tanıtılmasından bu yana, binlerce ve milyonlarca onomastik ismimiz daha geniş uluslararası, küresel bilgi alanında yer almaktadır. Bir yandan ülkenin yer-su adlarının Latin alfabesiyle işaretlenmesi, diğer yandan yabancı coğrafi adların yeni Kazak alfabesiyle yazılması ve üçüncüsü olarak antroponim sistemimize göre yabancı antroponimlerin işaretlenme sorunu ortaya çıkmaktadır. Yeni alfabede kendi adlarımızı ve yabancı diğer adları işaretlemenin ana kriteri, sözcük popülaritesi yani herhangi bir ad kimliğini (özünü) kaybetmemelidir.

Kazak dilinin yeni alfabeye geçişinin temel nedenlerinden biri Türk dili konuşan dünya ile yakınlaşarak kardeş halkların ortak dilini, kültürünü ve bilgisini daha da arttırmaktır.

Bildirimizde üç grup onomastik isim üzerinde durulacaktır: antroponymy, toponymy, exonymy. Yani, Kazak dilinin Latin alfabesinde yabancı yer adlarının yazılmasının kalıplarını belirlemek amaçlanmaktadır.

Bu araştırmada Kazakistan'ın antroponimleri ve yer adlarını kısaca anlatarak özellikle yabancı coğrafi adların yazılmasına odaklandık.

Ana Bölüm

1. Anthroponymy. 2019 yılında, "Kazakistan vatandaşlarının isimlerinin Latin alfabesinde yazılması için kurallar" taslağı geliştirildi. Bu proje, önceki "akut" alfabeye dayanmaktadır. Kazak isimleri 1996 yılından itibaren milli geleneğe yönelik oğulu ve kızı olarak yazılarak, Rusçadaki *-ov, -ev, -oviç, -eviç* ekleri kaldırılmıştır. Ancak birçok vatandaşımız Rusça son eki kullanıyor, bunun ana nedeni adlarının soyadlarının karıştırılmasıdır.Örneğin, *Mälık Mūrtaza, Asan Üsen* Kazakistan pasaportlarında ve resmi belgelerde ilk sırada soyadı ikinci sırada isim yazılır. Kazak halkının tarihinde, genel olarak Türklerde soyadın olmadığı bilinmektedir. Kazaklar *-ov / -ev* Rusça eklerini 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlandı. Aynı zamanda, bu Türk dili konuşan cumhuriyetlerin antroponik sistemindeki Sovyetler Birliği'nden kalan ortak mirastır. Bu konu Azerbaycan antroponimi için de geçerli olduğundan dolayı, Azerbaycanlı meslektaşlara danışmak ve tartışmak daha iyi olacaktır. Kazak vatandaşlarının isimleri doğum belgelerinde, kimlik kartlarında, ulusal pasaportlarda tahrif edilmektedir. Bağımsızlık yıllarında birçok yanlış yazılmış isim, soyadı düzeltildi. Ancak Kazak isimlerinde hala birçok yazım hatası vardır. Soyadında ulusal bir işaret olarak *–ūly, -qyzy, -tegı* veya sıfır form şeklinde yazılması için birçok öneri vardır. Biz *–ūly, -qyzy* ve sıfır form şeklini destekliyoruz, *-tegı* eki ise yapısal, tarihimizde kullanılmadığı için reddediyoruz. Kurallar, Kazak alfabesine ve Kazakistan'daki diğer ulusal isimlere yeni Latin alfabesine dayalı olarak geliştirilmiştir. Yeni alfabe Kazak isimlerinin doğru yazılmasına yol açacağını umuyoruz.

2. Toponymy. Kazakistan'ın 30 yıllık bağımsızlığı boyunca, Rus dilinin etkisiyle hata yazılmış binlerce yer-su adı düzeltilmiş ve doğru yazılmaya başlamıştır. Yüzlerce yerleşim yerinin tarihi Kazak adları iade edildi. Fakat *Petropavl* ve *Pavlodar* bölgesel merkezlerin isimlerinin değişmemesi konusunda Kazak toplumu, çok endişelidir. Bölgede Slav ve Rus etnik gruplarının yoğun varlığı nedeniyle halkın olumsuz tepkisini önlemek amacıyla değişikliği ertelendi. Ama sonunda değişeceğinden eminiz. Kazak dilinin Latin harflerine geçişi nedeniyle coğrafi adların yeni alfabede yazılması konusu çok önemlidir. Bu bağlamda, 2019 yılında Hükümetin talimatına uygun olarak, "Kazakistan'ın coğrafi adlarının Latin alfabesi bazında yazılmasına ilişkin kurallar" geliştirilmiştir.

Rusça yazılmış olan coğrafi adların artık Kazak dilinde kullanılmasına öncelik verilmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin iki nüshada yazılan coğrafi

adları, Latin alfabesi esas alınarak tek devlet dilinde, tek nüshada yazılacaktır. Ancak geçiş döneminde Kazak yer adları eş zamanlı olarak Kiril alfabesinde Rusça da kullanılır. Örneğin, *Qazahstan–Kazahstan, Nūr-Sūltan- Nur-Sultan, Aqtböbe – Aktobe, Kökseńgir – Koksengir.*

Yeni kurallara göre, yer adlarının Rusçaki -sk, -sky ekleri kaldırılacaktır. Örneğin, *Uspenovskıı* değil *Uspen, Krasnoıarskıı* değil *Krasnoıar.*

Ulusal onomastik sistemimizde adlar, coğrafi adlar sadece dilimize ve ihtiyaçlarımıza hizmet etmesi için değil, aynı zamanda uluslararası topluluğun kullanımına açık olması için, önce kendi dilimizde onları standartlaştırmamız gerekmektedir. Birleşmiş Milletler Coğrafi Adların Standardizasyonu Komisyonu belgelerinde şunu belirtmiştir: "Uluslararası standardizasyon ancak sert ulusal standardizasyon programları ile sağlanabilir." Kazak onomastik bilim adamlarının coğrafi adlarımızı standartlaştırmasına olanak vardır.

3. Yabancı coğrafi adlar - Exonym. Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin Kazak dilinin Latin alfabesine geçişine ilişkin mevcut planı uyarınca 2020 yılında Dilbilim Enstitüsü bir "Dünya Siyasi Haritasıı" geliştirmiştir. 2021 yılında "Yabancı coğrafi adlar kuralları"nın geliştirilmesi planlanmaktadır. Ön çalışmalara başladık, yabancı coğrafi adlar için özel bir sözlük hazırladık. Onlar "Akut" grafiklere dayalı, ama en son yeni alfabe projesine uygun olarak da geliştirdik. Diğer ülkelerin coğrafi adları da Rusça'dan Kazak diline girdiği ve oluştuğu bilinmektedir. Bu nedenle, biz Kazak dilinin normlarına olabildiğince yaklaştırmaya çalıştık. Bu konuda birçok zorluk vardı, bazılarının üzerinde duralım.

3.1 Türk toponimleri. Rusça değil de uzun süredir Kazakça yazılmış olan *Urgeniş, Şolpan Ata, Şırşık* gibi bazı Türkçe yer adları vardır. Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye, Rusya sınırındaki *Orynbor, Astrahan, Tümen*, *Or* vb. adlar Kazak dilinin yasalarına uygun olarak yazılmıştır. Türkiye'deki *Çanakkale (Şanaqqala),Eskişehir(Eskışahar), Ölüdeniz (Ölıteŋız), Akyurt (Aqjūrt), Uzunköprü (Ūzynköpır), Yurtbashi (Jūrtbasy), Sarıgöl (Saryköl), Zonguldak (Zoŋğyldaq)* vb. yer adlarını Kazak dilinde nasıl yazacağız, orijinal metni saklamamız mı gerekiyor yoksa onu Kazak diline mi çevireceğiz? Azerbaycan dilinde *Bakı, Lənkəran, Zərdab,* Özbek dilinde *Uchkuduk, Kuşqurğon, İangiul* Kırgız dilinde *Kotşkor-Ata, Mailuu-Suu* vb şehir adlarını Kazak dilinin fonetik kurallarına göre, *Baky, Länkäran, Zärdäb, Üşqūdyq, Qosqorğan, Jaŋajol, Qoşqar-Ata, Maily-Su* şeklinde yazmak ne kadar doğru olur? Türkiye ve Azerbaycan haritalarında Kazakistan'ın yer adları nasıl yazılıyor, aslına göre yazılıyor mu ya da translitere ediliyor mu? Bu konu çok ilgimizi çekiyor. Kazak dilinin fonetik özelliklerine uygun olarak bu yer adlarının yazılmasının bilimsel ve pratik açıdan ne kadar etkili olacağı ve adların popülaritesini kaybedip kaybetmeyeceği sorusu çok ilgi çekicidir. Bu nedenle Türkiye'deki coğrafi

adları değiştirmemek ve orijinal haliyle bırakmanın daha iyi olduğunu düşünüyoruz. Çünkü bu adlar Türk dilinin, milli kimliğini, fonetik normlarını korumalıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Rusça yazılmış coğrafi adlarının Azerice nüshası Kazakça yazılması gerektiğini düşünüyoruz. Bunun için Türk ve Azeri dillerinde toponim sözlüklere ve haritalara ihtiyacımız var.

3.2 Arapça adların yazılışı. Arapçadaki birçok şehir adı, Rus dili kurallarına göre yazılmıştır. Yeni kuralda kazak dilinin telaffuz normlarına uygun olarak yazılması önerildi. Örneğin, ***abu, ed, ez, el, er, es, et, esh***, bileşenlerle yazılan adların, Kazak dilinin telaffuz ve imla özelliklerine göre uyarlanması gerekmektedir: ***abu, ad, az, al , ar, at, ash***: *Äbu-Dabi, Äbu-Kamal, Dair-ez-Zaur//Daiyr-äz-Zauyr, Äd-Divania, Äl-Katif, Äl-Kunfuda, Äs-Salman, Äs-Sulaiil, Äd-Dammam, Är-Riad, Är-Ruvais, Ät-Taif, Äş-Şarma, Äş-Şihr* vb. Çünkü bu coğrafi uygunluğunu ve popülaritesini etkilemez, bu yüzden Rusçada A harfi yerine Ә harfini yazmak daha iyidir.

G diftong exonymler tek bir harfle (j) yazılır:: *Jidda/Jidda, Jizan/Jizan, Şarja/Şarjy,El-Jauf/Äl-Jauf,El-Vajh/Äl-Vajh, Umm-Ladj/Umm-Laj, Jabäl-ez-Zanna/Jabal-äz-Zänna* , ancak *Los-Anjeles* gibi isimler *Los-Anjeles* olarak yazılır. Bu kuralda herhangi bir çelişki yoktur, dilimizin telaffuz kurallarına uygun yazmak gerekmektedir.

Orta Doğu'daki Rusça *Egipet, Damask* şehirlerinin eski Kazak efsanelerinde, şairlerin eserlerinde, *Mısır topraklarında, Damshyk* olarak kullanıldığını biliyoruz. Rusçadan çevrilen Alzhir adı, aslen Araplar tarafından Al-Zesair olarak yazılmaktadır. Kazakça'da *äl-Jazira* diye ülkeyi orijinale yaklaştırmak mantıklı görünüyor. Bu yönde çalışmaya devam edeceğiz.

3.3 Dünya ülkelerinin isimlerini yazma. Dünyadaki 200 ülkenin adları Rusça olarak Kazakça yazılmıştır, sadece bazıları Kazakçaya çevrilmiştir, birçok isim ek ile birlikte gelir: *Bolgaria, Dania, Shotlandia*, *Chernogoria* vb. Bazı ülkelerin isimlerinin Kazakça tercümeleri oluşturuldu, mesela, *Ūlybritania, Japonia, Qytai, Ündıstan, Arab Ämırlıkterı* vb. *Armenia* adı Ermeni dilinde *Aiastan* diye yazılırsa*, Gruzia - Gürjıstan*, *Germania* ise *Almania* olarak yazıldığı 20. yüzyılın 30'lu yıllarının gazetelerinde Alash aydınlarının eserlerinde tarihten bilinmektedir.

Türk ve Azerbaycan dillerinde "Dünya Siyasi Haritası"nda yer alan yabancı yer adlarının bu dillerin kanunlarına ve yazılışına ne kadar uygun olarak yazıldığına özellikle dikkat etmek istiyoruz. Yer adlarının orijinal haliyle yazılışı, Türk, Azeri ve diğer Türkçe konuşan meslektaşlarımızın deneyimleri bizim için değerli olacaktır. Bizim için en zor olanı Çincedeki coğrafi adlardır. Hepsi haritada sadece Rusça yazılmıştır. Enstitümüzün Çince bilen uzmanları bir teklifte bulundu *Sinszi- Şinji* (Kazakların Çin dilindeki transkripsiyonu *-Xīnjí shì), Szinchjou- Jinju (jìn zhōu shì), Nankin- Nänjiŋ (Nánjīng shì)* vb. Çin, Türk, Azeri dillerinde yer adlarının harf çevirisi farklılıkları nelerdir, genel

olarak çevirisi nasıl yapılır, nasıl yazılır bizim de ilgimizi çekiyor. Şimdilik, Çince yer adlarını Rusça yazacağız. Bu durum elbette bir zorluk oluşturmaktadır. Zor olduğu için birçok hata olabilir. Bu yüzden bu konuyu sonraki dönemlere bırakmanın faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Yukarıdaki sorunlara ek olarak, yeni Kazak alfabesindeki yabancı isimlerin transliterasyonunun ana ilkeleri, ünlülerin, ünsüzlerin kullanımı, ortogramları kullanma, exonymlerin temel tipleri, yazım kuralları. Gelecekte bu sorunları çözmek için özel bir yazım kuralları geliştirilecektir.

Tanınmış bilim adamı, yeni yazımın ana geliştiricilerinden biri, Prof. Dr. Nurgeldi Vali'nin sözleriyle tamamlarsak: «Bu yazıyı kullanan Türk dili konuşan ülkeler, Latin alfabesini benimseyerek ortak bir Türk kimliği geliştirebilir, modern bilgisayar ve internet zorluklarının üstesinden gelebilir, mevcut yazım ve imla eksikliklerini ortadan kaldırabilir, terminolojik ve onomastik adların ulusal karakterini oluşturabilir ve kölelik psikolojisinden kurtularak olumlu bir etkiye sahip olabilir» (1, 142).

Kaynakça

Vali N. (2016). Ulusal bilinç ve "alfabe" kavramı. *Kazak yazım reformunu yeni ulusal alfabe temelinde yeniden düzenleme teorisi ve pratiği*, Almatı: «Kazak dili» yayınevi, 142 sayfa.

ТОПОНИМДЕР КОГНИТИВДИК НЕГИЗ КАТАРЫНДА

PLACE NAMES US BASIC COGNITIVE FOUNDATION

Доц. Др. Шамшиева Махабат САЛИМБЕКОВА*

Резюме

Тил коомдук аң-сезимдин маанилүү компоненти катарында коомдун ар бир мүчөсүнүн дүйнө таануусунун булагы жана шарты катарында кызмат өтөп, этникалык топтун когнитивдик жана концептуалдык калыптануусунда фундаменталдуу негиз катарында кабылданган. Тил жаралганы, анын номинативдик функциясы кошо келип чыккан. Ар түрдүү объектилерди атоо коом, эл тарабынан ишке ашырылат жана өзгөчө социалдык жана стратегиялык мүнөздөгү маселе болуп саналат. Ошондуктан табигый жаратылыш объектилеринин аттары да коом тарыхы, эл тарыхы менен камыр-жумур болуп, элдин өткөндөгүсүнөн, жашоо тиричилигинен, тилдик карым-катнашынан кабар бере тургандыгы жана кыргыз тилинин структуралык жактан калыптануусу менен да тыгыз байланыштуулугу менен баалуу болуп саналат. Аталган макалада топонимдердин элдин коомдук ан-сезими жана дүйнөгө болгон көз карашы менен болгон байланышы ар тараптуу талдоого алынуу менен бирге азыркы кыргыз топонимиясында активдүүлүгүн жоготпой келе жаткан *Кемин, Аламүдүн, Токмок, Орок* жана *Акбешим* сыяктуу топонимдердин семантикалык мейкиндиги жана струкуралык өзгөчөлүктөрү анализденет. Бир эле учурда изилдөөчү тарабынан байыркы катмардан орун алган жер-суу аталыштарынын табигый эволюциясы боюнча жыйынтыктуу пикир айтылган. Ошондой эле топонимдер номинативдик туруктуу тилдик элементтер катарында кыргыз элинин жана тилинин тарыхындагы маанилүү фактыларды кылымдар бою сактап келген. Албетте, тилдин тарыхын билбей туруп элдин тарыхын толук окуп үйрөнүүгө мүмкүн эмес. Башкача айтканда, топонимдерди илимий негизде изилдөө тарыхтын кайсыл этабында болбосун актуалдуулугун жоготпойт. Чүй топонимиясы ар түрдүү тилдерден сакталган бирдиктерди жана жалпы түрк тилдериндеги сейрек кездешүүчү тилдик элементтерди өз курамында сактаган бай система болуп саналат. Чүй аймагынын территориялык алкагында байыркы бир тилдик катмарлардан болуп байыркы согду жана түрк тилдик катмарлары да эсептелинет. Кыргыз лексикасынын составында да сырттан кабыл алынган көп эле сөздөр бар. Алар кыргыз тилине ар кандай жолдор менен жана ар түрдүү мезгилде келип кирген. Бул сөздөр, өзүнүн түпкү материалдык негизи боюнча алып караганда, бир тектүү эмес, анткени булар ар башка тилдерден келип кирген сөздөр. Ошондуктан сыртттан кабыл алынган топонмдерди жалпысынан тарыхый хронологиялык тартипте Чуй топонимиясынын стратиграфиялык түзүлүшүн чагылдыра алат. Кыргыз урууларынын жер суу аталыштар системасы кыргыз геолингвистикасынын алгачкы кадамдары болуу менен бирге дүйнө таануунун салыштырмалуулук парадигмасынын жаралуусуна себеп болгон. Биз аталган макалада талдоого

* Азия инновация колледжинин директору, Кандидат филологических наук, доцент. Тел.: +996 773 920 960; Э-адрес: shms1973@mail.ru

алган *жалгыз – кош* (жалгыз арык – кошарык), *өөн – жогорку* (өөнсай – жогоркусай), *ички – сырткы* (ичкилик – сырткаптал) сыяктуу компоненттер улуттук менталдуулуктун коду, идентификациялык формасы экендигинде шек жок.

Abstract

Language as an important component of social consciousness serves as a source and condition for the worldview of each member of society and is perceived as a fundamental basis for the cognitive and conceptual formation of an ethnic group. Together with the language, its nominative function arose. Society, people assign names to different objects, and this process is a special issue of social and strategic nature. Therefore, the names of natural objects, merging with social history, folk history, personify history, life and everyday life, linguistic relations of peoples, and are valuable due to the close connection with the structural formation of the Kyrgyz language. This article comprehensively analyzes the links of toponyms with the public consciousness and worldview of the people, including the structural features and semantic space of toponyms such as Kemin, Alamudun, Tokmok, Orok and Akbeshim, which have not lost their activity in modern Kyrgyz toponymics. At the same time, the researcher presented conclusions on the natural evolution of geographical names located on the ancient layer. As also toponyms as nominative stable linguistic elements for centuries have preserved the most important facts of the history of the Kyrgyz people and language. Indeed, without examining the history of the language, it is impossible to fully study the history of the people. In other words, the study of toponyms on a scientific basis in all aspects of history has and will not lose its relevance. Chui toponymics is a rich system that possesses various linguistic units and rare linguistic elements of common Turkic languages. Ancient Sogdu and Turkic linguistic layers are among the ancient unified linguistic layers in the Chui region. There are many borrowed words in the Kyrgyz vocabulary. They were borrowed into the Kyrgyz language in different ways and at different periods. These words, in their fundamental material basis, are not homogeneous, because they were borrowed from different languages. Therefore, the borrowed toponyms reflect the stratigraphic structure of the Chui toponymics in the general historical chronological order. The system of geographical names of Kyrgyz tribes, being the initial steps of Kyrgyz geolinguistics, became the reason for the revival of the comparative paradigm of the worldview. The components discussed in this article are as the following: jalgyz – kosh (jalgyz aryk– kosharyk), oon – jogorku (oonsai – jogorkusai), ichki– syrtky (ichkilik– syrtkaptal) are undoubtedly the code of national mentality, an identification form.

Жер аталыштары адам баласынын дүйнө таануусунун пайдубалы жана лингвистиканын когнитивдик негизи катарында орус топонимиясынын пириархы В.Д.Никонов жана Э.М.Мурзаев тарабынан алда канча мурда айныксыз аныкталган деп айтууга болот. Жакынкы мезгилде белгилүү окумуштуу О.А.Корнилов дүйнөнүн тилдик картинасы жансыз жаратылышты жян гана көз алдыбызга келтирүү менен чектелбей тургандыгын, кала берсе ар бир лексема объективдүү дүйнө таануунун диалектикасы экендигин ачыктай алды деп айтууга болот. Биздин планетанын жана ошондой эле жалпы эле жандуу дүйнөнүн органикалык

өнөгүүсү дүйнөлүк лингвистикалык картина менен тыгыз байланыштуулугун тана албайбыз. Анткени топонимдер деп аталган жер аталыштар системасы тилдик коллективдин ар бир мүчөсүнүн коммуникативдик зарылдыкка болгон талабын гана аткарбастан, этникалык топтун интеллектуалдык калыптануусу, айлана чөйрөнү андап билүүсү жана локалдык-территориялык константаны аныктоосу менен эриш аркак өнүгөт. Ал эми аталган топообъектилердин жер шарындагы жайланышуусу жалпы адамзаттын географиялык ориентациясын жана социалдык эволюциясын шарттаган.

Тил коомдук аң-сезимдин маанилүү компоненти катарында коомдун ар бир мүчөсүнүн дүйнө таануусунун булагы жана шарты катарында кызмат өтөп, мамлекеттин жаралуусундагы фундаменталдуу негиз катарында кабылданган. Тил жаралганы, анын номинативдик функциясы кошо келип чыккан. Ар түрдүү өлчөмдөгү реалдуу дүйнө сегменттерин атоо коом, эл тарабынан ишке ашырылат жана өзгөчө социалдык жана стратегиялык мүнөздөгү маселе болуп саналат. Ошондой эле топонимдер номинативдик туруктуу тилдик элементтер катарында кыргыз элинин жана тилинин тарыхындагы маанилүү фактыларды кылымдар бою сактап келген. Албетте, тилдин тарыхын билбей туруп элдин тарыхын толук окуп үйрөнүүгө мүмкүн эмес. Башкача айтканда, топонимдерди илимий негизде изилдөө тарыхтын кайсыл этабында болбосун актуалдуулугун жоготпойт. Биздин аталган макалабыз Кыргызстандын тарыхый тарижделишине түздөн түз таасирин тийгизип келген Чүй өрөөнүнүн жер суу аталыштар системасына арналмакчы. Чүй топонимиясы ар түрдүү тилдерден сакталган бирдиктерди жана жалпы түрк тилдериндеги сейрек кездешүүчү тилдик элементтерди өз курамында сактаган бай система болуп саналат (8). Чүй аймагынын территориялык алкагында байыркы бир тилдик катмарлардан болуп байыркы түрк тилдик катмары да эсептелинет. Эски түрк катмарынын ичине кире турган топонмдердин этимологиялык анализи кыргыз тилин диахроникалык жактан изилдөөгө өтө зор салымын кошо алат. Төмөндө Чүй аймагынын жер-суу аталыштар системасындагы эн байыркы топонимдердин бири болгон Чонкемин жана Кичикемин гидронимдеринин этимологиялык планына көңүл бурабыз.

Тилдик өңүттөн, анын ичинде, ономастикалык алкактан алып караганда, Чүй жергесинин топонимиясы кыргыз тилинин ажырагыс бир бөлүгү болуу менен бирге, нечендеген кылымдардан бери жашап келген кыргыз тилинин өсүп-өнүгүү жолун, өзгөчөлүктөрүн, ономастикалык (анын ичинен топонимиясын) мыйзам ченемдерин ачып көрсөтөт.

Бүгүнкү күндө коомдук өнүгүштүн натыйжасында жергиликтүү элдин жер-суу аттарын колдонууга болгон мамилеси жана максаттары бир кыйла өзгөрдү. Ага байланыштуу Кыргызстандын, анын ичинде Чүй аймагынын

да көптөгөн жерлердин аттары кайрадан реставрацияланууну коркунучунда турат. Бир эле учурда илимий жактан негизсиз, такталбаган жана диллентанттык денгээлдеги көз караштар мезгилдүү басма сөздө байма бай айтылууда. Ошондуктан унутулуп бара жаткан жер аттарынын мааниси, структуралык курамы, этимологиялык негиздери иликтөө кыргыз элинин басып өткөн жолундагы этномаданий карым-катнаштарын аныктоого, кыргыз тилинин тарыхый өнүгүш этаптары иликтөөгө эбегейсиз зор салым кошмокчу.

Белгилүү тарыхчы С. М. Абрамзондун пикири боюнча кыргыз эли азыркы Кыргызстандын чөлкөмүндөгү байыркы, туруктуу жашаган этникалык бирикме болуп саналат. Арийне, аталган окумуштуу далил катарында ***Кемин, Аламүдүн, Токмок, Орок*** жана ***Акбешим*** аталыштарын келтирген (2, 69-77). Кемин топонимине токтоло турган болсок, белгилүү окумуштуу П.А.Дульзон мындайча токтолот: “Түштүк Сибирдин аймагында ***кем, об, ман*** жана ***тари*** компоненттерини негизинде куралган топонимдер кездешет жана аталган топонимдер байыркы субстраттан кабар берет” (3). О.Т. Молчанова Түштүк Сибирдин топонимиясын иликтөө Сибирдин түпкү калктарынын келип чыгышын, алардын тилдерин иликтөө маанилүү экендигин айтуу менен ***кемин, чуй*** жана ***бука*** топонимдеринин кыргыз топонимиясы менен болгон катышынын далили катарында келтирет (О,Т.Молчанова, 3). Мындай пикирди белгилүү топонимисттер Э.М.Мурзаев (209-210:) жана А. Абаевдин (1,3-4:) эмгектеринен жолуктурууга болот.

Өткөн тарыхый доордун күбөлөрү болгон жер-суу аталыштары тилибиздин когнитивдик пайдубалы катарында өтө баалуу жана тарыхый далил катары кызмат кылары шексиз. Азыркы тилибизде колдонуудан калган сөздөрдүн формалары, лексикалык маанилери суу аттарында сакталып келери шексиз, жергиликтүү аталыштар тарыхый диалектологияны калыбына келтирип, иликтөөдө мааниси зор (В.А.Никонов, 13-14). Географиялык аталыштар белгилүү бир тарыхый дооорлордо пайда болуп, формасы жана мааниси жагынан айрым өзгөрүүлөргө дуушар болушкан; таралуусу конкреттүү тарыхый окуяларга, элдердин, уруулардын миграциясына, согуштук аракеттерге, маданий, экономикалык жана тилдик алакаларга карата байланышкан. Бул багытта топонимия тарыхтын, тагыраак айтканда, тарыхый географиянын бир бөлүгү болуп калат. Ошондуктан, тарыхчылардын географиялык аталыштарды лингвистикадагы когнитивдик булак катары пайдалануу менен бир эле учурда тарыхый географиялык жана топонимияны байытышканы кокусунан эле келип чыккан эмес (Принципы топонимии – М., 1964, 25-26).

Белгилүү изилдөөчү В.А.Никонов: «жер-суу аттары – булар сөздөр, сөздүн кимдер тарабынан берилгенин аныктап турат. Энчилүү жер аттары ошол жерлерге бекитилип калгандыктан, алар аркылуу белгилүү аймактагы байыркы тилди калыбына келтирип, мейкиндиктеги таралуу чек арасын аныктоого болот. Бул аталыштар көпчүлүк тилдерден эрте пайда болгон» деген (Никонов, 11). Мындан сырткары, географиялык аталыштардын жылып жүрүүсү кайсыл гана аймакта болбосун элдин миграциясын, түрдүү этностордун үстөмдүгүн алмашуусун да чагылдырат. Ошондуктан ***кемин*** гидроформанты ***мудун, сар, сарөзөн*** жана ***жайыл*** сыяктуу кыргыз элинин азыркы ээлеген чөлкөмдө байыртыдан гегемониялык абалда болгондугунан кабар берет. Арийне кыргыздар байыртадан менталдык-салыштырмалуулук элементтерди пайдаланып келишкен алсак: ***жалгыз*** – ***кош*** (жалгыз арык – кошарык), ***өөн*** – ***жогорку*** (өөнсай – жогоркусай), ***ички*** – ***сырткы*** (ичкилик – сырткаптал) ж. Б. Албетте азыркы мезгилде актуалдуулугун жоготпогон ***Чонкемин*** жана ***Кичикемин*** мегополярдык топонимикалык парадигмасында атрибутивдик бөлүк катарында каралуучу ***чон*** – ***кичи*** компаративдик препозитивдер аталган гидрообъектилеринин көлөмүн гана түшүндүрбөстөн, кыргыз элинин дүйнөнүн лингвистикалык картинасын түзүүдөгү өзгөчөлүгүнөн да кабар берет. Башкача айтканда аталган объектилердин вертикалдык тартиптеги жайлануусун, өлчөмүн жана тилдик коллективдин практикалык турмушундагы маанисин да чагылдырат деп жыйынтык чыгарууга болот. Ал эми, негизги компоненти болгон ***кемин*** гидроформанты белгилүү түрколог И.Д.Дульзон тарабынан түрк тилдериндеги өтө активдүү колдонууда болуп келген топоформант катарында ачыкталат: “Гидронимы с компонентом кем (гем), около 90 названий, занимают хорошо ограниченный и довольно плотный ареал, охватывающий территорию Тувы и прилегающую часть Алтая (Кем, Беккем, Леккем, Карагем, Идыгем, Булюгем и т. п.)” (14:). Аталган окумуштуунун мындай пикири Э.М.Мурзаев (4:) жана А.Абаев (1,598:) тарабынан колдоо тапканын байкоого болот. Бир эле учурда Тоолуу Алтай топонимиясы боюнча белгилүү адис О.Т. Молчанова кем байыркы топоформанты алтай тилинде байыртадан сакталык келген дарыянын аталышы экендигин тастыктайт жана көптөгөн топонимикалык фактыларды далил катарында келтирген (237:). Ал эми кыргыз элинин чыгаан окумуштуусу Б.М.Юнусалиевдин төмөнкүдөй жыйынтыгы О.Т. Молчанованын оюн дагы бир ирет бекемдеп тургансыйт: “Любопытно сопоставить некоторые топонимы современной Киргизии и Алтая. Многие названия основных рек и местностей Кыргызстана оказываются перенесенными с Алтая” (9,38:). Бирок, түрк дүйнөсү үчүн эбегейсиз маанилүү болгон жана аталган элдердин тарыхый лексикологиясында

орду толгус жүк көтөргөн ***кемин*** топоформантынын жалпы лексика-семантикалык диахроникасын бир макаланын чегинде толук чагылдыруу мүмкүн эмес экендигин айткыбыз келет.

Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т-1.-Москва, 1948. Т-2. -Ленинград , 1976. 655с.

Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Фрунзе, 1990. 480с.

Дульзон А.П. Общее название реки у кетоязычных народов//Ученые записки, выпуск 5, отдельный оттиск.-Владивосток,1962. 9с.

Дульзон А.П. Древние топонимы Южной Сибири индоевропейского происхождения//VII международный конгресс антропологических и этнографических наук. -Москва,1964. 6с.

Корнилов.О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов.М.,2003.349 бет.

Молчанова О. Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. -Издательство Саратовского Университета, 1982. 256с.

Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. -Москва, 1984. 654с.

Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва, 1965. 305с.

Юнусалиев Б.М. К вопросу формирования общенародного киргизского языка//Труды института языка и литературы. Выпуск 6. -Фрунзе, 1956. С.19-45.

O‘ZBEK TILIDA SUV OBYEKTİ VA İNSHOOTLARİNİNG NOMLANİSH TAMOYILLARI

PRINCIPLES OF NAMING WATER BODIES AND CONSTRUCTIONS IN THE UZBEK LANGUAGE

Prof. Dr. Nosirjon ULUQOV*

Annotatsiya

O‘zbekistonda, jumladan, Farg‘ona vodiysida tabiiy va suniy suv suv obyektilari, inshootlari juda ko‘p. Tilda ularni jamlab, umumlashtirib ifodalash turdosh otlarni va aksincha birini ikkinchisidan alohidalab, farqlab va yakkalab atash ehtiyoji gidronimlarni yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. Onomastikada suv obyektii va inshootlarining atoqli maxsus nomlari gidronimlar, bunday nomlar majmui gidronimiya deb yuritiladi. O‘zbek tili gidronimiyasi tarixiyligi, qadimiyligi, boyligi va turg‘unligi bilan tavsiflanadi. Boshqa onomastik birliklar kabi har bir gidronim o‘ziga xos nomlanish tamoyili va motivi hamda lug‘aviy asosiga ega. Gidronimlar nomlovchi-nomlanuvchi tomonlarning murakkab munosabati va uzoq tarixiy takomili mahsulidir. Gidronimik nominatsiya jarayonida nomlash tamoyili va nomlash motivini farqlash muhim ilmiy hamda amaliy mohiyatga ega. Suv obyektii va inshootlarini nomlashda asosga olinadigan ijtimoiy, iqtisodiy, tabiiy, geografik va boshqa belgi-xususiyatlar nomlanish motivi bo‘lsa, bu jarayonda tanlangan usul, qonuniyatlar jami nomlash tamoyilidir. O‘zbek tilida suv obyektii va inshootlarini nomlashda tilning toponimik tizimiga xos nisbiylik, pozitivlik, negativlik tamoyillariga asoslaniladi. Mazkur tamoyillarning har biri muayyan lisoniy belgi-xususiyatlarga ega. Albatta, ularning qo‘llanishi, faollik darajasi ham turlicha. Suv obyektii va inshootlarini nomlash jarayonida gidronimlar oppozitsiyasi yuzaga keladi. O‘zbek tili gidronimiyasida oppozitsiyaning binar, trinar va boshqa turlari kuzatiladi. Maqolada suv obyektii va inshootlarini nomlashda qo‘llanadigan nisbiylik, pozitivlik, negativlik tamoyillarining mazmun-mohiyati, gidronimik oppozitsiyaning yuzaga kelishi hamda turlari dalillar, misollar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *gidronim, gidronimiya, gidronimik oppozitsiya, nomlash tamoyillari, nisbiylik tamoyili, negativlik tamoyili, pozitivlik tamoyili, binar oppozitsiya, trinar oppozitsiya.*

Abstract

Here are many natural and artificial water bodies and facilities in Uzbekistan, including the Fergana Valley. The need to summarize and generalize them in language led to the emergence of hydronyms, and the need to distinguish and isolate one from the other. In onomastics, the well-known special names of water bodies and structures are hydronyms, such a set of names is called hydronymy. The hydronymy of the Uzbek language is characterized by its history, antiquity, richness and stability. Like other onomastic units, each hydronym has its own naming principle and motive, as well as a lexical basis. Hydronyms are the product of a complex relationship and long historical perfection of naming and

* Nemengen Devlet Üniversitesi, Özbekistan, onomastika66@mail.ru

being named parties. In the process of hydronymic nomination, the distinction between the naming principle and the naming motive is of great scientific and practical importance. If the social, economic, natural, geographical and other characteristics that underlie the naming of water bodies and structures are the motive for naming, the method chosen in this process is the principle of total naming of laws. The naming of water bodies and structures in the Uzbek language is based on the principles of relativity, positivity, negativity inherent in the toponymic system of the language. Each of these principles has certain linguistic characteristics. Of course, their application, the level of activity also varies. In the process of naming water bodies and structures, there is an opposition of hydronyms. In the hydronymy of the Uzbek language there are binary, trinary and other types of opposition. The article describes the essence of the principles of relativity, positivity, negativity, the occurrence and types of hydronymic opposition, used in the naming of water bodies and structures on the basis of evidence, examples.
Keywords: *hydronym, hydronymy, hydronymic opposition, naming principles, principle of relativity, principle of negativity, principle of positivity, binary opposition, trinary opposition.*

Suv obyekti va inshootlarining atoqli nomlari **gidronimlar,** ularning majmui **gidronimiya** deb yuritiladi. Toponimikaga oid ilmiy manbalarda gidronimlar sirasi turlicha qayd etiladi. S.Qoraev gidronimiya doirasiga *daryolar, ko‘llar, dengizlar, soylar, jilg‘alar, kanallar, qo‘ltiqlar, bo‘g‘ozlar, sharsharalar*ning atoqli nomlarini kiritgan [1: 3].

N.Oxunov esa gidronimlarni «Suv obyektlarining, ya'ni dengiz, daryo, ko‘l, soy, ariq, buloq, quduq singarilarning atoqli otlaridir», deb izohlaydi [2:5]. Ba'zi manbalarda gidronimlar majmui to‘la qayd etilmagan, balki gidronimlarga «Daryo, suv havzalari kabilarning nomi», – degan izoh berish bilan kifoyalanilgan. Gidronim terminini N.Begalievgina bir muncha mukammalroq izohlagan: «Gidronimlar – o‘zida suv mavjudligi bilan yaqin bo‘lgan, ya'ni akvatoriyaga tegishli obyektlar, okean, dengiz, qo‘ltiq, bo‘g‘oz, ko‘l, botqoq, daryo, irmoq, ariq, sharshara, quduq va boshqalarning nomlari» [3:3].

Gidronimlar tushunchasi tilshunoslik nuqtai nazaridan keng qamrovga ega. Quyidagi suv obyekti va inshooti nomlari o‘zbek tili onomastikasida alohida ko‘lamni gidronimiyani tashkil etadi:

1) ariq nomlari: *Bog‘ish* (Nam. v. Chortoq t.), *Balandariq* (Nam. v. Uychi t.), *Yonariq* (Nam. v. Chortoq t. Guldirov q.), *Uyshun arig‘i* (And. v. Oltinko‘l t.), *Damariq* (And. v. Xo‘jaobod t.), *Buvaydariq* (Far. v. Buvayda t.) kabi;

2) band, to‘g‘on, damba nomlari: *Uchqo‘rg‘on to‘g‘oni* (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t.), *Lattaband* (Jiz. v.), *G‘ishtband, Abdullaxon bandi* (Nav. v. Nurota t.) kabi;

3) botqoq nomlari: *Damko‘l* (Nam. v. Mingbuloq t.) kabi;

4) buloq // chashma nomlari: *Jiljirbuloq, Kandabuloq, Sarbuloq, Oqbuloq,*

Toshbuloq (Nam. v. Nam. t.), *Uchbuloq* (And. v. Baliqchi t.), *Shirmoybuloq* (And v. Marhamat sh.), *Sovuqbuloq* (And. v. And. t.), *Shirinbuloq* (Far. v. Avval q.) kabi;

5) gidrouzel nomlari: *Uchqo‘rg‘on gidrouzeli* (Nam. v.), *Kuyganyor gidrouzeli* (Far. v.), *Taxiatosh gidrouzeli* (Xor. v.), *Jarqo‘rg‘on gidrouzeli* (Surxon. v. Jarqo‘rg‘on t.) kabi;

6) GES nomlari: *Farhod GES* (Sir. v.), *Bo‘zsuv GES* (Tosh. v.), *Solar GES* (Tosh. v.), *Tovoqsoy GES* (Tosh. v.) kabi;

7) daryo nomlari: *Sirdaryo, Norin, Amudaryo, Qoradaryo, Zarafshon* kabi;

8) dengiz nomlari: *Orol dengizi;*

9) yop nomlari: *Qumyop, Bog‘yop, Eshonyop, Sho‘ryop, Toshyop* (Qoraqal. Res. Amudaryo t.) *Polvonyop, Asyop,* (Xor. v. Gurlan t.) kabi;

10) jilg‘a nomlari: *Tutak, Ilonko‘z, Lochinjilg‘a, Kalpi jilg‘asi* (Nam. v. Chust t., Pop t.) kabi;

11) zovur // zakan, zaxkash nomlari: *Bombazakan, Kattazakan, Kamar* (Nam. v. Mingbuloq t.), *Qashqar, Qayirma, Qo‘rg‘on* (Nam. v. Chust t.) kabi;

12) irmoq // o‘zak nomlari: *Katta Norin, Kichik Norin* (Norin daryosi irmoqlari), *Sandalash* (Chirchiqning irmoqlaridan biri), *Tiko‘zak, Qorao‘zak, Ko‘ko‘zak* (Amudaryo irmoqlari) kabi;

13) kanal // arna nomlari: *Shimoliy Farg‘ona kanali, Katta Namangan kanali* (Nam. v.), *Katta Farg‘ona kanali* (Nam. v., Far. v.), *Katta Andijon kanali* (And. v.), *Ingichka* (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t.), *Chust kanali* (Nam. v. Chust t.), *Narpay* (Samarqand v. Narpay t., Paxtachi t.), *Oybarak* (Surxon. v. Denov t.), *Qipchoqarna, Paxtaarna* (Qoraqal. Respublikasi), *Pitnakarna* (Xor. v. Amudaryo t., Hazorasp t.) kabi;

14) kanda nomlari: *Kattakanda* (And. v. Paxtaobod t.), *Moygirkanda, To‘rtko‘lkanda* (And. v. Izboskan t.), *Qorakanda* (And. v. Baliqchi t.) kabi;

15) kechuv // kechik // yosqa nomlari: *Toshkechuv* (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t. Baxt q.), *Toshkechik* (And. v. Izboskan t.), *Qo‘shkechik* (Far. v. Quva t.) kabi;

16) kollektor nomlari: *Gulshan markaziy kollektori* (Nam. v. Chortoq t. Gulshan q.), *Qoraqalpoq kollektori* (Nam. v. Mingbuloq t.), *Markaziy Mirzacho‘l kollektori* (Sir. v. Mirzacho‘l t.) kabi;

17) koriz nomlari: *Qaynar, Boshkoriz, Quvondiq, Sotilgan, Toyloq, Zulfiqor, Sultonkoriz, Mirzakoriz, Xalfakoriz* (Nav. v. Nurota t.) kabi;

18) ko‘l nomlari: *Oydinko‘l* (Nam. sh.), *Kichikko‘l* (Nam. v. Chortoq t.), *Qorasuvko‘l, Qurbonko‘l* (Far. v.), Qo‘g‘aliko‘l (Far. v. Buvayda t.), *Aydarko‘l* (Jiz. v.), *Dengizko‘l* (Bux. v.), *Ilonliko‘l* (Tosh. v. Bekobod t.), *Gazko‘l* (Xor. v.

Yangiariq t.) kabi;

19) ko‘prik nomlari: *Taxtako‘prik, G‘ishtko‘prik* (Nam. sh.), *Toshko‘prik // Iskandarko‘prik* (Sam. v. Qo‘mqo‘rg‘on t.), *Mehtar Qosim ko‘prigi* (Buxoro v.), *Boybo‘tako‘prik* (Far. v. Qo‘qon q.) kabi;

20) muzlik nomlari: *Uchsaid* (Far. vodiysi), *Zarafshon muzligi, Qaznoq* (Sam. v.) kabi;

21) nasos stansiyasi nomlari: *Olmamaydon nasos stansiyasi* (And. v. Paxtabod t.), *"Orzu", "Umid",* (Nam. v. Yangiqo‘rg‘on t.), *Astrabod, Taypang* (Nam. v. Chortoq t.), *Kuyganyor nasos stansiyasi,* (And. v.) kabi;

22) nov // akveduk nomlari: *Asaka novi* (Far. v. Oltinko‘l t.), *Do‘rmon novi* (Far. v. Oxunboboev t.) kabi;

23) oydin nomlari: *Qamishlioydin, Qarang‘ioydin* (Xor. v.) kabi;

24) olish nomlari: Usmonolish (Nam. v, Chust t.), Ucholish (Nam. v. Pop t.), Besholish (Far. v.) kabi;

25) orol nomlari: *Kelachi oroli, G‘urumsaroy oroli, To‘da oroli* (Nam. v. Pop t.), *Shamsiko‘l* (Nam. v. Nam. t.), *Ko‘korol yarim oroli, Yashilorol, Borsa – kelmas* (Orol dengizidagi orol) va boshqalar;

26) parom nomlari: *Sang paromi, To‘da paromi* (Nam. v. Pop t.) kabi;

27) sardoba nomlari: Mirzasardoba, Yog‘ochlisardoba (Sir. v. Oq oltin t.) kabi;

28) selxona nomlari: *G‘irvon selxonasi* (Nam. sh.), *Og‘zi katta selxonasi* (Nam. v. Chust t.) Ilonko‘z selxonasi (Nam. v. Chust t.) kabi;

29) soy nomlari: *G‘ovasoy* (Nam. v. Chust t.), *Chodaksoy* (Nam. v. Pop t. Chodak q.), *Chustsoy* (Nam. v. Chust t.), *To‘dasoy* (Nam. v. Pop t. To‘da q.), *Namangansoy* (Nam. v. Nam. sh.)kabi;

30) solma, yormish nomlari: *Bo‘zsolma, Oyoqsolma, Uzunsolma* (Xor. v.), *Ulug‘yormish, Kichikyormish, Bo‘zyormish* (Xor. v.) kabi;

31) soqa nomlari: *Toshsoqa, Arnasoqa* (Xor. v.) kabi;

32) suvayirg‘ich: *Shaybonixon suvayirg‘ichi, Cho‘ponota suvayirg‘ichi*;

33) suvlot nomlari: *Oxursuvlot, Jilg‘indisuvlot, Sho‘rsuvlot, Oyxonsuvlot, Suvlot, Suvlisuvlot // Digisuvlot* (Quyi Zarafshon v.) kabi. Suvlot – “mollar suv ichadigan joy” degan ma'noni anglatadi.

34) suv nazorati punkti nomlari: *Mirobod, Lug‘umbek, Siza, Paytug‘, U.Rahimov nomli suv nazorati punkti* (And. v.), *Kattaquvur, A.Bo‘riboev nomli suv nazorati punkti* (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t.) kabi;

35) suv ombori nomlari: *O‘rtato‘qay suv ombori* (Nam. v. Kosonsoy t.), *Chorvoq suv ombori* (Tosh. v.), *Tuyabo‘g‘iz suv ombori* (Tosh. v.), *To‘dako‘l*

suv ombori (Nav. v.) kabi;

36) tashlama, kanda nomlari: *Ahmadkanda, Bo‘kakanda* (Far. v. Rishton t.), *Qorakanda* (Far. v. Izboskan t.) kabi;

37) tindirgich nomlari: *Chap KFK tindirgichi, O‘ng KFK tindirgichi* (And. v. And. t.) kabi;

38) chungul nomlari: *Sarichungul, Temirlichungul* (Xor. v.) kabi;

39) sharshara nomlari: *Sharshara* (Nam. v.), *Sangardak* (Surxon. v.) kabi;

40) qaynama // dyuker nomlari: *Asaka qaynamasi* (Oltinko‘l t.), *Yozyovonsoy dyukeri* (Yozyovon t.) kabi;

41) qoq nomlari: *Qoq* (Far. v. Far. t.), *Shodiboy qoqi* (Surxon. v. Boysun t.), *Toshqoq* (Sam. v. Narpay t.) kabi;

42) quvur nomlari: *Bekobod quvuri, Qorashox quvuri* (Far. v. Beshariq t.), *Beshkapa, Beshquvur, Sertut quvuri* (Far. v. Rishton t.) kabi;

43) quduq // quyi nomlari: *Kichikmaydon qudug‘i* (Surxon. v. Boysun t.), *Machitquyi, Qirqquyi* (Xor. v.), *Chandir qudug‘i, Gazov qudug‘i, Qamishli qudug‘i, Achchi qudug‘i, Odilquduq* (Sam. v. – Moxondaryoning qadimgi o‘zanida qazilgan quduqlar) kabi;

44) hovuz nomlari: *Mallahovuz* (Nam. v. To‘raqo‘rg‘on t.), *Kechit hovuzi* (Nam. v. Uychi t.), *Bolohovuz, Labihovuz* (Bux. sh.) kabi.

Demak, sun'iy va tabiiy, yirik va kichik suv obyektlari hamda inshootlarining atoqli otlari gidronimlar hisoblanadi.

Inson borliqdagi narsa va hodisalarni ongli ravishda kuzatar ekan, ularga xos bo‘lgan umumiy hamda xususiy belgi-xususiyatlarni sezadi, shu tariqa cheksiz olam, undagi mavjud narsalar, yuz beradigan hodisalar haqida turli tushuncha va tasavvurlarga ega bo‘ladi. Bu tilda, ularga berilgan nomlarda yaqqol ifodalanadi.

Nomlar uzoq tarixiy takomil mahsulidir. Nomlarda insonlarning ko‘p yillik hayotiy kuzatishlari, ko‘nikma va malakalari, tajribasi, predmetga, voqyea-hodisaga – nomlanuvchiga bo‘lgan turli munosabatlari aks etadi. Zero, A.V.Superanskaya aytganidek, «...biror predmet yoki hodisa nomining paydo bo‘lishini inson tajribasisiz tasavvur qilish mumkin emas...» [4:236].

Inson narsa va hodisalarni nomlar ekan, avvalo, umumlashtirish doirasida ish ko‘radi, bunda obyektga xos umumiy bo‘lgan belgi-xususiyatlarga asoslanadi. Shuningdek, nomlarda umumlashtirish, ya'ni abstraksiya (turdosh otlarda) qanchalik zarur bo‘lsa, narsa va hodisalarni alohidalab, aniqlab, shunga ko‘ra yakkalab ko‘rsatish va atash ham shunchalik muhimdir. Demak, yakka va aniq predmet, hodisalarning nomlari – atoqli otlar majmui ham tilda muhim hayotiy zaruriyat va ehtiyoj tufayli tug‘ilgan [5:16]. Atoqli otlarning asosiy

koʻrinishlaridan biri boʻlgan toponimlarning bir turi – gidronimlarning lisoniy shakllanishida ham buni yaqqol kuzatish mumkin. Jumladan, oʻzbek tili gidronimlari ham nomlovchi – nomlanuvchi tomonlarning murakkab munosabati va uzoq tarixiy takomil mahsulidir.

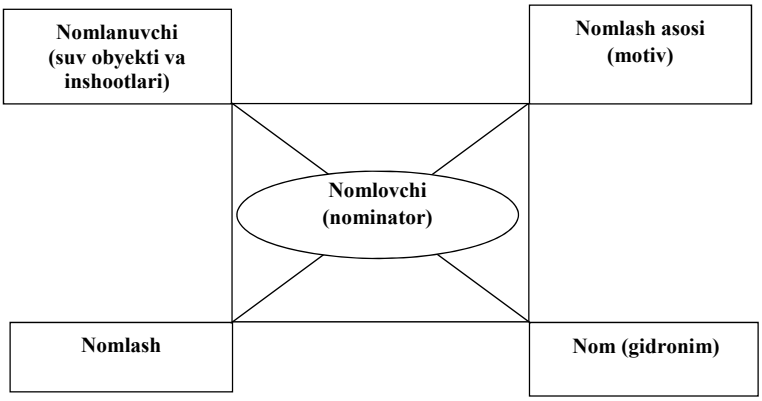
Kuzatishlarimizning dalolat berishicha, gidronimlarning shakllanishi, avvalo, xalqning dehqonchilik madaniyati bilan bogʻliq. Suv obyektlari dastlab sodda tarzda nomlangan, ya'ni suv obyekti va inshootining turini bildiruvchi soʻz, ayni vaqtda, uning maxsus nomi ham sanalgan: *Ariq, Koʻl, Toʻgʻon, Anhor, Soy* kabi. Hozirda ham *Arna* (Bux. v. Shofirkor t.), *Anhor* (Tosh. sh.), *Buloq* (Nam. v. Pop t.) kabi gidronimlarning mavjudligi buni tasdiqlaydi.

Dehqonchilik madaniyatining oʻsishi bilan suv obyekti va inshootlarining turi, miqdori ham ortib borgan. Suv obyektlari turli belgi-xususiyatlari bilan farqlanib, har biri oʻziga xos tarzda nomlangan: *Xonariq* (Nam. v. Chust t. Olmos q.), *Oʻrisariq* (Nam. v. Uchqoʻrgʻon t. Qayqi q.), *Qalmoqariq* (Nam. v. Chortoq t.) *Saydaliariq, Xalilariq* (Far. v. Far. t.), *Hilolkoʻl, Chavoqlikoʻl, Buvaydariq* (Far. v. Buvayda t.), *Olaxamak nasos stansiyasi, Abdusamat nasos* stansiyasi (Far. v. Dangʻara t.), *Kechkech* (And. v. And. t.), *Ergashshox* (And. v. Baliqchi t.), *Shoʻrariq, Qirgʻizariq, Tuyamoʻyin, Tosharіq* (And. v. Marhamat t.) kabi.

Insonlar suv obyekti va inshootlariga nom (atoqli ot) berishda ularga xos biror xususiyatni, jihatni motiv qilib oladilar. Bu jarayonda suv obyekti va inshootlarining joylashish oʻrni, tuzilishi, shakli, ularni bunyod etgan shaxslarning nomlari, mazkur hudud atrofida oʻsadigan oʻsimliklar, daraxtlar, yashaydigan hayvon va jonzotlar yoki suvning belgi-xususiyatlari motiv vazifasini bajaradi. Demak, suv obyekti va inshootlarining nomlanish jarayonida nomlovchi faoliyati alohida oʻrin tutadi. Gidronim nomlovchi suv obyektiga xos va u bilan bogʻliq ma'lum belgi-xususiyatlarni biror tamoyilga asoslagan holda tanlashi bilan bogʻliq murakkab jarayon mahsuli sifatida yuzaga keladi (1-rasm).

Suv obyektlarini nomlashda nisbiylik, pozitivlik, negativlik tamoyil (prinsip)lariga asoslaniladi. Toponimik nominatsiya tamoyillari V.A.Nikonov, L.M.Maydonova, Z.Doʻsimov, T.Nafasovlar tomonidan oʻrganilgan.

Toponimikaga oid ayrim tadqiqotlarda nomlash tamoyili (prinsipi), ya'ni nomlash usuli bilan nomlash motivini aralashtirib, aynan bir narsa sifatida

1-rasm. Suv obyekti va inshootlarining nomlanish jarayoni

talqin etish ham kuzatiladi. Chunonchi, Sh.Qodirova Toshkent mikrotoponimiyasiga bag‘ishlangan maqolasida hudud mikrotoponimlarini *geomorfologik xususiyatiga, geografik o‘rniga qarab o‘simlik nomi bilan; atoqli otlar: kishi nomlari, yirik vakichik geografik joylarning nomlari bilan; kasb-hunar nomlari bilan hamda tarixiy va boshqa voqyealar bilan* atalgan joy nomlariga guruhlaydi. U mazkur guruhlarni prinsip hisoblaydi. Masalan, aynan keltiramiz: «er qatlamining ustki tuzilishi, qatlamiga qarab nom qo‘yish eski va hozirgi mikrotoponimiya uchun xarakterli prinsiplardan biridir». Yoki boshqa o‘rinda: «Hozirgi Toshkent mikrotoponimiyasi uchun xarakterli bo‘lgan nomlash prinsiplaridan biri tarixiy va boshqa voqyealarga bag‘ishlab nom berishdir...» [6:38].

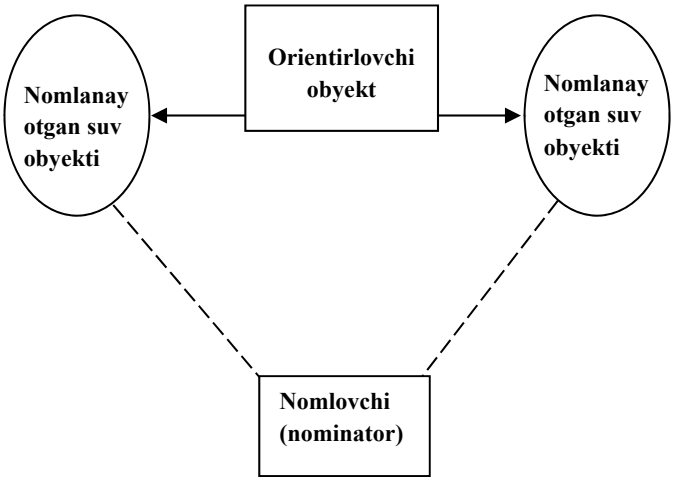
Sh.Qodirova nomlash prinsipi, ya'ni nomlash tamoyili deb talqin etgan guruhlar aslida nomlanish motividir. U keltirgan *Jarko‘cha, Chuqurko‘cha, Sho‘rtepa, Nishabariq* kabi toponimlar yer qatlamining ustki tuzilishiga qarab nomlash prinsipi asosida vujudga kelgan emas, balki pozitivlik tamoyili bo‘yicha yer (obyekt)ning relef tuzilishini motivga olish bilan nomlangan toponimlardir. Shuningdek, toponimikaga oid ilmiy manbalarda Sh.Qodirova tilga olgan tamoyillar kuzatilmaydi. Asosan, yuqorida keltirilgan uchta: nisbiylik, pozitivlik va negativlik tamoyillari mavjud. U tamoyil sifatida talqin etgan xususiyatlar ana shu tamoyillar doirasida obyektni nomlashda motiv bo‘lib xizmat qiladigan belgi-xususiyatlardir.

Nisbiylik tamoyili bir suv obyekti yoki inshootiga xos belgi-xususiyatni boshqa obyektga qiyoslash, taqqoslash va solishtirishga asoslanadi. Nisbatlash ko‘pincha suv obyekti yoki inshootining joylashuv o‘rniga, hajmiga asoslanadi. Masalan, *Eski Segaza – Yangi Segaza* (And. v. Oltinko‘l t.), *Nishob – Yangi Nishob* (And. v. Buloqboshi t.), *Yuqori Qorasuv – Quyi Qorasuv* (And. v. Shahrixon t.) kabi. Natijada ma'lum bir hudud gidronimiyasida mana shunday

gidronimik juftliklar yuzaga keladi.

Nisbiylik tamoyili asosida suv obyektlarini nomlash jarayoni toponimlarning boshqa turidagi kabi, orientirlovchi obyekt, nomlanayotgan suv obyektlari, nomlovchi munosabatiga asoslanadi.

Z.Do‘simov bu tamoyil ko‘proq tomon, o‘rin ma'nosiga asoslanishini ko‘rsatadi. Demak, nisbiylik tamoyili asosida suv obyektlari nomlanishini quyidagicha ifodalash mumkin (2-rasm):

2-rasm. Suv obyektlarining nisbiylik tamoyilida nomlanish jarayoni

Bunday munosabat, albatta, gidronimiyaga ham xos.

Nomlash jarayonida gidronimlar oppozitsiyasi yuzaga keladi. O‘zbek tili gidronimlarida oppozitsiyaning binar, trinar va boshqa turlari kuzatiladi.

N.V.Podolskaya fikricha, asli bir leksemadan iborat nomning ikki antonim so‘z vositasida farqlanishi binar oppozitsiya hisoblanadi [7: 40].

Toponimlarga, jumladan, gidronimlarga xos binar oppozitsiya hodisasi haqidagi nazariy qarashlar A.S.Strijak [8:4], N.Oxunov[9:57-60] tadqiqotlarida kuzatiladi

Biz ana shu tadqiqotlarga nazariy tayangan holda gidronimiyaga xos oppozitsiya hodisasini tahlil qilamiz. Suv obyektlarining yer yuzasida joylashish o‘rni, masofasi – uzun-qisqaligi, paydo bo‘lish, bunyod etilish vaqti, miqdori, u bilan bog‘liq aholining etnik tarkibi va suvining maza-ta'mi, rangi kabi belgi-xususiyatlar gidronimiyadagi oppozitsiyani yuzaga keltiruvchi omillardir. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, gidronimiyadagi oppozitsiya ana shu

xususiyatlarni ifodalovchi lug‘aviy birliklar – antonimlar vositasida ifodalanadi.

Gidronimlardagi oppozitsiyaning yuzaga kelish omillariga ko‘ra ularni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Suv obyektining hajm xususiyatiga ko‘ra yuzaga kelgan oppozitsiya. Bunda suv obyektining hajmi – katta-kichikligi, uzun-qisqaligi e'tiborga olinadi. Gidronimlarning bu guruhi, asosan, hajm tushunchasini anglatuvchi antonim sifatlar asosida shakllanadi. Masalan, *Katta Norin – Kichik Norin* (Norin daryosining irmoqlari); *Katta tashlama – Kichik tashlama* (Nam. v. Mingbuloq t.), *Katta O‘radaryo – Kichik O‘radaryo* (Qashqa. v. Dehqonobod t.), *Katta Jilvon – Kichik Jilvon* (ariq – Bux. v. Shofirkon t.) kabi.

Suv obyektining hajm xususiyati asosida yuzaga kelgan oppozitsiyali gidronimlar tarkibida ellipsis hodisasi, ya'ni gidronimik indikatorlarning tushib qolishi ham kuzatiladi: *Katta qaynar - Kichik qaynar* (Far. v.), *Katta sho‘r – Kichik sho‘r* (Far. v. Bag‘dod t.) kabi. Mazkur gidronimlar avval *Katta qaynarbuloq – Kichik qaynarbuloq, Katta sho‘rko‘l – Kichik sho‘rko‘l* bo‘lgan, til taraqqiyoti davomida soddalikka, qulaylikka, ixchamlikka intilish natijasida gidronimlar tarkibidagi *buloq, ko‘l* gidronimik indikatorlari ellipsislashgan.

2. Suv obyektining joylashish o‘rniga ko‘ra yuzaga kelgan oppozitsiya. Oppozitsiyaning bu turi suv obyektining o‘rnini ifodalovchi bir qancha so‘zlar asosida hosil bo‘ladi. Shu bois bu tipdagi oppozitsiyaning qanday antonim so‘zlar asosida yuzaga kelishiga ko‘ra quyidagi turlari kuzatiladi:

a) g‘arbiy, sharqiy so‘zlari asosida: *G‘arbiy kollektor – Sharqiy kollektor* (Nam. v. Uychi t.), *G‘arbiy Arsif nasos stansiyasi – Sharqiy Arsif nasos stansiyasi* (Far. v. Far. t.);

b) shimoliy, janubiy so‘zlari asosida: *Shimoliy Farg‘ona kanali – Janubiy Farg‘ona kanali* (Far. vodiysi), *Shimoliy kollektor – Janubiy kollektor* (Nam. v. Uychi t.; Far. v. Yozyovon t.);

v) chap, o‘ng so‘zlari asosida: Chapqirg‘oq kanali – O‘ngqirg‘oq (Nam. v. Chust t.), *Chaptarmoq arig‘i – O‘ngtarmoq arig‘i* (Sir. v. Guliston t.), *Chapqirg‘oq kanali – O‘ngqirg‘oq kanali* (Sam. v.) kabi. Mazkur gidronimlar o‘zi suv oladigan asosiy suv obyektiga nisbatan joylashish o‘rniga ko‘ra nomlangan.

3. Suv obyektining paydo bo‘lish vaqtini e'tiborga olish asosida yuzaga kelgan oppozitsiya. Oppozitsiyaning bu ko‘rinishi ma'lum bir hududdagi suv obyektlarining bunyod etilish, yuzaga kelish vaqtiga nisbatan qiyoslash asosida yuzaga keladi. Ko‘pincha gidronimik sathdagi bunday oppozitsiya *eski va yangi* antonim sifatlari asosida yuzaga keladi: *Xonobodsoy – Eski Xonobodsoy* (And. v. Bal. t.), *Eskibuloq – Yangibuloq* (Far. v. Bag‘. t.), *Yangiariq – Eskiariq* (Far. v. Far. t.) kabi.

4. Suvning belgi-xususiyatini e'tiborga olish asosida yuzaga kelgan oppozitsiya. Bunday oppozitsiya suvning belgi-xususiyatlarini ifodalovchi *oq, qora, achchiq, chuchuk, sho‘r, shirin* so‘zlari asosida yuzaga keladi: *Oqsuv bulog‘i – Qorasuv bulog‘i* (Nam. v. Kosonsoy t.), *Sho‘rbuloq – Shirinbuloq* (Nam. v. To‘raqo‘rg‘on t.), *Ko‘ksuv – Oqsuv* (Far. v. Far. t.) kabi.

O‘zbek tili gidronimiyasiga oid daliliy materiallar gidronimlarda oppozitsiya doimo ikki nom doirasida emas, bir unsurli bo‘lishini ham ko‘rsatdi. Bunda oppozitsiya hosil qiluvchi antonim leksemalardan biri qatnashadi, ikkinchisi ishtirok etmaydi, «tushirilgan» bo‘ladi [8:60].

Gidronimlarning bu shakli o‘zbek tili gidronimiyasida salmoqli o‘rin tutadi: *Pastariq* (Nam. v. Chust t. Axcha q.), *Kattaariq* (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t. Yangiobod q., Qo‘g‘ay q.), *Kattabuloq* (Nam. v. Pop t. Guliston q.), *Shirinbuloq* (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t., To‘raqo‘rg‘on t.), *Yangiariq* (Nam. v. Yangiqo‘rg‘on, Uychi, Norin tumanlari Namangan sh.), *Chap qirg‘oq kanali* (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t.), *Yangiariq, Sho‘rariq, Kattaariq* (Far. v. Marg‘ilon sh.), *Shirinbuloq* (Far. v. Yozyovon t.) gidronimlari kabi.

Oppozitsiyaning binar, trinar va boshqa turlari oykonim, oronim, agroonimlarda ham kuzatiladi: *Baland yer – Ko‘l yer* (Bux. v. Shofirkon t.), *Kattayangi – Kichikyangi* (Far. v. Furqat t.), *Katta Ming – Kichik Ming* (Far. v. Dang‘ara t. qishloqlari), *Yuqori Chirchiq – Quyi Chirchiq, O‘rta Chirchiq* (Tosh. v. tumanlari) kabi. Chunonchi, yuqorida keltirilgan *Kattatog‘lik jilg‘asi – Kichiktog‘lik jilg‘asi* gidronimlari binar oppozitsiyasi *Kattatog‘lik, Kichiktog‘lik* oronimlari oppozitsiyasi asosida yuzaga kelgan. Bundan ko‘rinadiki, ko‘p hollarda gidronimlardagi oppozitsiya uning nomlanishiga asos bo‘lgan boshqa toponim turlari asosida shakllanadi.

Suv obyekti va inshootlarini nomlashda pozitivlik, negativlik tamoyillariga ham asoslaniladi.

Suv obyekti va inshootlarini nomlashda obyektning tabiiy-geografik xususiyatini yoki nomlanish uchun asos bo‘layotgan biror voqyea-hodisani anglata olishga asoslanganlik qonuni **pozitivlik** *(lotincha positivus – musbatli, ijobiy)* **tamoyili** deyiladi. E.M.Murzaev fikricha, pozitivlik bu toponimlarda geografik reallikning aks etishidir. Bu toponimlarning bir turi bo‘lgan gidronimlarga ham xosdir. Chunonchi, pozitivlik tamoyili asosida yuzaga kelgan *Jiydaariq* (Nam. v. Chortoq t.; Uychi t.), *Jiydasoy* (Nam. v. Pop t.), *Jiydali ariq* (Nam. v. Uychi t.), *Jiydabuloq* (Nam. v. Pop t.), *Jiydali buloq* (Nam. v. Chust t.) kabi gidronimlar suv obyektlari: ariq va buloqlarning atrofida orientirlovchi belgi – jiyda daraxti o‘sishini ifodalaydi. Ko‘rinadiki, nomda suv obyektiga xos ma'lum tabiiy reallik aks etgan. Pozitivlik tamoyili asosida nomlangan suv obyektlarining barchasida bunday xususiyat yorqin seziladi. Masalan, *Kichkinaariq* (And. v. And. t.), *Tentakariq* (And. v. Paxtaobod t.), *Sho‘rariq, Toshariq* (And. v. Marhamat t.), *Ko‘kbuloq* (And. v. Qo‘rg‘ontepa

t.), *Kattakanda* (And. v. Paxtaobod t.), *Pastkiariq* (Far. v. Oxunboboev t.), *Qaqirariq, Qaynar* (Far. v. O‘zbekiston t.), *Oqsuv, Oydinbuloq* (Far. v. O‘zbekiston t.), *Sho‘xsoy* (Far. v. Quva t.) kabi.

Pozitivlik tamoyilida suv obyektini orientirlovchi, boshqa xuddi shunday suv obyektlaridan uni farqlovchi, unga xos tabiiy-geografik reallikni ifodalovchi xususiyatlar nomlashda asos qilib olinadi. Suv obyektlarini nomlashda pozitivlik tamoyiliga asos qilib olinadigan tabiiy-geografik belgi-xususiyatlar doirasi va ko‘lami ancha keng.

Suv obyektlarini pozitivlik tamoyili asosida nomlashda obyektga xos quyidagi tabiiy-geografik xususiyatlar asos qilib olinadi:

1) suv obyektining shakli;

2) suv obyektining hajmi, ko‘lami;

3) suv obyekti va undagi suvning miqdori;

4) suv obyektidagi suvning belgi-xususiyatlari;

5) suv obyekti atrofidagi o‘simlik va daraxtlar;

6) suv obyekti bilan bog‘liq hayvonlar;

7) suv obyektidagi suvning oqim xususiyatlari;

8) suv obyektining joylashuv o‘rni va oqim yo‘nalishi;

9) suv obyekti joylashgan yerning relef xususiyatlari;

10) suv obyekti bilan bog‘liq aholining kasb-hunari, mashg‘uloti;

11) suv obyekti bilan bog‘liq turli voqyea-hodisalar;

12) suv obyekti bilan bog‘liq shaxs nomlari va boshqalar.

Shunday xususiyatlar asosida shakllangan nomlar xususida ishimizning keyingi qismida batafsil fikr yuritamiz.

Pozitivlik tamoyili suv obyektlarini nomlashda eng ko‘p va keng qo‘llanadigan asosiy tamoyildir. O‘zbek tili gidronimlarining salmoqli qismini pozitivlik tamoyili asosida yuzaga kelgan nomlar tashkil etadi. Masalan, birgina suvning belgi-xususiyatlari asosida nomlangan *So‘galbuloq, Yo‘talbuloq* (Nam. v. Chortoq t. Guldirov q.), *Oqbuloq* (Nam. v. Nam. t. Oqbuloq q.), *Sovuqbuloq* (Nam. v. Pop t. Kurnos q.), *Sassiqbuloq* (Nam. v. Pop t. Madaniyat q.), *Issiqzakan* (Nam. v. Mingbuloq t. Gurtepa q.), *Sassiqko‘l, Shirinquduq* (Far. v. Yozyovon t.), *Tozahovuz* (Far. v. Marg‘ilon sh.), *Sho‘rsuv suv ombori, Achchiqsuv suv ombori* (Far. v.) kabi yuzlab gidronimlarning mavjudligi ham fikrimizning yorqin isbotidir.

Pozitivlik tamoyili asosida shakllangan gidronimlar o‘zi nomlayotgan suv obyekti va inshooti haqidagi tabiiy-geografik ma'lumotni ifodalaydi. Bu belgi-xususiyat suv obyekti va inshootining eng xarakterli jihati hisoblanadi hamda ularning nomlanishiga asos bo‘ladi, nom yuzaga kelgandan so‘ng suv obyektini boshqa shunday obyektdan farqlash uchun xizmat qiladi. Demak, pozitivlik

tamoyilida suv obyekti ko‘proq obyektning gemorfologik xarakterini va suvning belgi-xususiyatlarini ifodalash orqali nomlanadi.

Obyektning, jumladan, suv obyekti va inshootining u uchun tipik (xarakterli) bo‘lmagan belgi asosida nomlanish omili **negativlik (lotincha negativus – salbiy, manfiy) tamoyili** deyiladi. Negativlik tamoyilining nazariy tomonlari V.A.Nikonov [10:77-79], Z.Do‘simov [11:12-15; 12:36-37]lar tomonidan mukammal tadqiq etilgan.

Negativlik tamoyilida negativlikni, ya'ni suv obyektini xarakterlay olmaydigan va tipik bo‘lmagan belgi-xususiyatni ajratish muhim. Negativlik tamoyiliga ko‘ra gidronim suv obyekti va inshootini farqlovchi belgi asosida vujudga keladi. Suv obyektini nomlash uchun asoslanilgan belgi toponimlarning boshqa turlaridagi kabi turlicha bo‘lishi mumkin. Biroq nom uchun asosga olingan belgi farqlovchi xarakterga ega bo‘lishi, suv obyektini boshqa xuddi shunday obyektdan farqlashi lozim. Masalan, *Qirg‘izariq* (And. v. Izboskan t.), *Qashqararіq* (Far. v. Beshariq t.), *Tojikariq* (And. v. Ulug‘nor t.), *Tojik* (And. v. And. t.), *Rus kanali* (And. v. Marhamat t.), *O‘risariq* (Nam. v. Uchqo‘rg‘on t. Qayqi q.), *Jo‘yiturkon* (Nam. v. Chust t. Varzik q.) kabi etnogidronimlar negativlik tamoyili asosida yuzaga kelgan. O‘zbeklar yashaydigan Namangan viloyatining Uchqo‘rg‘on tumanidagi suv obyektining *O‘risariq* (o‘ris rus so‘zining dialektal varianti) deb nomlanishi ham tipik bo‘lmagan holat bo‘lib, negativ tamoyil mahsulidir. Shuningdek, Namangan viloyatining tojiklar yashaydigan Varzik qishlog‘ida o‘zbeklarga qarashli ariqning mavjudligi va uni *Jo‘yiturkon* deb atalishi ham negativ holat.

Z.Do‘simov negativlik tamoyilida hudud ko‘lami asosiy o‘rin tutishini ta'kidlaydi. Hudud ko‘lami qanchalik kichik bo‘lsa, negativlik xiralashadi yoki umuman yo‘qoladi. Katta hududlarda pozitivlik tamoyili asosida ish ko‘riladi. Masalan, *Qalmoqariq* (Nam. v. Kosonsoy t.; Chortoq t.), *Jo‘yiarabho* (Nam. v. Chust t.), *Qalmoq kollektori* (Nam. v. Kosonsoy t.) kabi gidronimlarning o‘zbeklar yashaydigan hududda yuzaga kelganligi ham negativ holat.

Tahlillardan ko‘rinadiki, o‘zbek tili gidronimlari o‘zbek xalqining uzoq va murakkab tarixiy taraqqiyoti, takomili, gidronimik nominatsiya borasidagi ko‘nikma va tajribalari asosida yuzaga kelgan.

O‘zbek tili gidronimlarining shakllanishi tabiiy ehtiyoj, shu bilan birga o‘zbek xalqi dehqonchilik madaniyatining taraqqiy etishi bilan bog‘liq bo‘lib, suv obyekti va inshootlari miqdorining ortishi va ularni bir-biridan farqlash lozimligi talabi mahsulidir.

Gidronimik nominatsiya nisbiylik, pozitivlik, negativlik tamoyillariga asoslanadi. To‘plangan dalillar suv obyekti va inshootlarining nomlanishida pozitivlik yetakchi va faol qo‘llanuvchi tamoyil ekanini ko‘rsatdi.

Suv obyekti va inshootlari nominatsiyasida oppozitsiya hodisasi ham

kuzatiladi. Bunday oppozitsiya gidronimik oppozitsiya bo‘lib, u binar, trinar va boshqa ko‘rinishlarga ega.

Gidronimik oppozitsiya nomlash jarayonida suv obyektlari va suvning keng ma'nodagi belgi-xususiyatlarini obyektlararo qiyoslash mahsuli bo‘lib, lug‘aviy antonimlar vositasida ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Қораев С. Топонимика – жой номлари ҳақидаги фан. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 3.

Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 5.

Бегалиев Н. Самарқанд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлил): Филол.фан.ном. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1994. – Б. 3.

Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – С. 236.

Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 16.

Қодирова Ш. Тошкент микротопонимиясининг номланиш принципларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1966. – № 6. – Б. 38.

Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1978. – С. 40.

Стрыжак А.С. Гидронимия Среднеднепровского левобережья: Автореф.дисс.… канд. филол. наук. – Киев, 1965. – С. 4;

Охунов Н. Топонимлардаги бинар оппозиция ҳодисаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 2. – Б. 57-60.

Никонов В.А. Пути топонимического исследования // Принципы топонимики. – Москва: Наука, 1964. – С. 77-79; Дўсимов З. Ўша мақола, 36-37-бетлар.

Дўсимов З. Топонимлар номинациясида нисбийлик принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. – № 4. – Б. 12-15;

Дўсимов З. Топонимлар номинациясида позитивлик ва негативлик принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985. – № 5. – Б. 33-37

XVI. YÜZYILDA AMİD (DİYARBAKIR) SANCAĞI'NDA ORTAYA ÇIKAN TÜRKÇE MEZRA ADLARININ TARİH AÇISINDAN ÖNEMİ

THE HISTORICAL IMPORTANCE OF TURKISH HAMLETS' NAMES OCCURED IN THE AMID SANJAK THROUGHT 16th CENTURY

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Salih ERPOLAT*

Özet

Tahrir defterleri Anadolu Türk iskân tarihi, yer ve kişi adları için başta gelen arşiv kaynaklarındandır. Bu çalışmada kaynak olarak 1518, 1526, 1540 ve 1564 tarihlerinde tutulan Diyarbekir Vilayetine ait 64, 200 ve 151 numaralı mufassal tapu-tahrir defterlerindeki konu ile ilgili verilerden faydalanılmıştır. Bu çalışma, alan olarak Amid Sancağı'nın 1564 yılında tutulan mufassal tahrir defterindeki Amid Sancağı'nın kapladığı idari sınırları içermektedir. Bu bildiride İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan 1518 tarihli 64 Numaralı Tapu-Tahrir Defterinde yer almadığı hâlde, 1540 ve 1664 tarihlerinde tutulan tahrir defterlerinde yer alan Türkçe mezra adları üzerinde durulmuştur. Tespitlerimize göre; Gök Viran, Karaca Viran, Kuyucak, Bayındır Pınarı, Kamışlu, Kargucak, Arpa Depesi, Ayranı Kara, Bıyıklu, Kara Han, Ekizce, Ahurluca, Dama Girmez, Arslan Kayası nâm-ı diğer Sırtlan Kayası, Karamanlu, Yaramış, Kutludoğmuş Viranı, Sekiz Ağaç, Ballu Ağaç, Söğütlü, Arslan Deresi… gibi Türkçe mezra adları Amid Sancağı'nın kırsal alanında da hâkim dilin Türkçe olduğunu göstermektedir. Ancak bu Türkçe yer adlarından çok azı günümüzde bilinmektedir. Adı geçen tahrir defterlerindeki Türkçe köy adlarının yoğunluğu ile bu köylerde yaşayan kişilerin taşıdıkları Yağmur, Çalapverdi, Tanrıverdi, Durmuş, Dursun, Satılmış, Korkmaz, Eslemez… gibi Türkçe kişi adlarının yöredeki yaygınlığı da desteklemektedir. Bunların yanında XVI. yüzyılın başlarında Amid Sancağı'nda Kürtçe yer ve kişi adlarının olmaması da dikkat çeken bir başka husustur. Amid Sancağı bilindiği üzere Anadolu'da Türkleşen ilk coğrafyalardandır. XVI. yüzyılda tutulan tahrir defterleri bu durumu doğrulamaktadır. Bu bildiri ile arşiv rafları arasında kalmış Türkçe yer adlarının bir kısmı gün yüzüne çıkarılarak bilim aleminin istifadesine sunulmuş olacaktır. Bunun yanında Türklerin coğrafyayı adlandırırken uymuş olduğu esaslar ile o günün imlası hakkında da bilgi sahibi olunacaktır. Böylece konu ile ilgili olarak halka arşiv belgelerine dayanan bilgiler verilirken, dil bilimciler ve başka disiplinlerdeki uzmanlara, konu ile ilgili olarak, ham veriler sunulmuş olacaktır.

***Anahtar kelimeler**: Amid (Diyarbakır) Sancağı, Türkçe yer adları*

Abstract

Cadastral record books are one of the leading archival documents for Turkish populating history, person and place names. In this study, ıt was used some

*Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Diyarbakır-TÜRKİYE, msaliherpolat@hotmail.com

detailed cadastral records books numbered 64, 200 and 151 belonging to Diarbekr Province which were carried out respectively in 1518, 1526, 1540 and 1564. This study comprises the administrative regions of Amid Sanjak in 16th Century. In this study, it was emphasized the Turkic hamlets which are available in the cadastral records books dated 1540, 1564 (although they are not available in the book 64 carried out in 1518) in Presidential Ottoman Archive in Istanbul. According to our determination; Turkic hamlet names such as Gök Viran, Karaca Viran, Kuyucak, Bayındır Pınarı, Kamışlu, Kargucak, Arpa Depesi, Ayranı Kara, Bıyıklu, Kara Han, Ekizce, Ahurluca, Dama Girmez, Arslan Kayası (also known as Sırtlan Kayası), Karamanlu, Yaramış, Kutludoğmuş Viranı, Sekiz Ağaç, Ballu Ağaç, Söğütlü, Arslan Deresi show that Turkish was the dominant language in the rural areas of Amid Sanjak. But very few of these Turkic place names are known today. Numbers of Turkish village names and person names such as Yağmur, Çalapverdi, Tanrıverdi, Durmuş, Dursun, Satılmış, Korkmaz, Eslemez in the aforementioned cadastral record books support that Turkish was the dominant language of that region. Beside these, the absence of Kurdish place and person names in the Amid Sanjak at the beginning of the century is another remarkable case. As it is known, Amid Sanjak was one of the first regions that became Turkified in Anatolia. Cadastral record books carried out in the 16th Century also confirm this Turkification. Thanks to this study, some of Turkic place names in cadastral record books left on archive shelves were found and made available for scientists. Besides, information was also given about the principles that Turkish people followed when naming the geography and the spelling of that century.

Keywords: *Amid (Diarbekr) Sanjak, Turkic place names*

Giriş

Yer adları konusu arkeoloji, tarih, dil, coğrafya, jeoloji, botanik, antropoloji, sosyoloji ve folklor gibi değişik disiplinlerde çalışan araştırmacıların dikkatini çekmekte ve üzerinde durulmakta ise de esasta toponimi (toponimy) adı ile müstakil bir bilim dalıdır (Yediyıldız, 1984, s. 25). Dünyada İngiltere, Almanya ve Rusya gibi ülkelerde bu alandaki çalışmaların tarihi eskiye dayanmakta ve ileri boyuttadır. Türkiye'de bu alandaki çalışmaların tarihi yeni olup tam bir sistematiğe kavuşturulduğu da söylenemez. Bu konudaki çalışmalar kurumsal olmaktan çok kişisel bazı çabalar ile sınırlı kalmaktadır.

Türkiye'deki Osmanlı Devleti dönemine ait arşivler, adbilim (onomastik) çalışmalarına kaynaklık edecek defter niteliğinde ve bilim insanlarının araştırmalarına açık binlerce belgeye sahiptir. Bunların başında mufassal, icmâl (mücmel) ve evkâf tahrir defterleri, cizye defterleri ile nüfus defterleri gelmektedir. Türkiye'de adı geçen bu defterlere dayalı olarak yapılmış çok sayıda yüksek lisans ve doktora çalışması, yayımlanmış bildiri ve makaleler bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların çok azı adbilimi ile ilgilidir. Bunların da birçoğu tahrir defterlerindeki adların tespiti ile sınırlıdır. Yer adlarıyla ilgili derinlemesine tahlil içeren az sayıda çalışmalar vardır. Adbilim adına hazine niteliğinde olan arşivlerdeki bu kaynaklardan gerektiği kadar yararlanıldığını ifade etmek zordur.

Adbilimle ilgili bu arşiv belgelerinde yer alan bilgilerin sadece tarihçiler tarafından değerlendirilmesi, adbilim çalışmalarından arzu edilen hedeflere ulaşmak bakımından yetersiz kalabilir. Bu bakımdan tahrir defterlerinde yer alan yer, kişi, dere, çay ve dağ adlarını bütün yönleriyle incelemek için tarih, coğrafya, halkbilimi, dil bilimi, folklor, dinler tarihi, teoloji, arkeoloji, botanik, antropoloji, jeoloji gibi farklı disiplinlerde uzman kişilerden müteşekkil bir heyet tarafından incelenmesinde yarar vardır. Ancak böyle ortak bir heyetle yapılacak çalışmalarla adların dinî, tarihî, lisanî, sosyolojik, folklorik, coğrafî, iskân tarihi, göç yolları, göç alanları ve kültürel yönü gün yüzüne çıkarılabilir.

Tahrir defterleri Anadolu Türk iskân tarihi, yer ve kişi adları için başta gelen arşiv kaynaklarındandır. Bu çalışmada kaynak olarak 1518, 1526, 1540 ve 1564 tarihlerinde tutulan Diyarbekir Vilayetine ait Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivindeki 64, 134 ve 200 (Metin içerisindeki atıflarda BOA, TD şeklinde kısaltılarak verilmiştir) ile Tapu Kadastro Genel Müdürlüğüne bağlı Kuyûd-ı Kadime Arşivi'ndeki 151 (atıflarda KKA, TD 151 şeklinde verilmiştir) numaralı mufassal tapu-tahrir defterlerinde yer alan konu ile ilgili verilerden faydalanılmıştır. Bu çalışma, alan olarak Amid Sancağı'nın 1564 yılında tutulan mufassal tahrir defterindeki Amid Sancağı'nın kapladığı idari sınırları içermektedir. Amid sancağı 1518, 1526 ve 1540 yıllarında tutulan tahrir defterlerinde daha geniş bir alanı kapsamaktaydı. Adı geçen tarihlerde Tercil, Atak ve Kulp birer nahiye olarak Amid Sancağı'na bağlı iken, 1564'te bunların her biri müstakil sancak hâline getirilerek ayrı tahrir edilmişlerdi (KKA, TD 97/60, varak (bundan sonra v. şeklinde verilecektir.) 3b, 47b, 75a).

Amid Sancağı'nın yer aldığı coğrafya Anadolu Türk tarihi için önemlidir. Amid Sancağı'nın yer aldığı alan İslam tarihinde Diyarbekir olarak adlandırılan coğrafyanın idarî, askerî, kültür ve medeniyet merkezidir. Anadolu'da Türkleşmenin gerçekleştiği coğrafyaların başında gelmektedir. Amid şehri Yınaloğulları (1095-1183) (Çevik, 2004, s. 137), Nisanoğulları (İbn Havkal, 2017, s. 211), Artukoğulları (Turan,1993, s. 189) ve Akkoyunlular (Ebu Bekr-i Tihranî, 2014, s. 44) gibi farklı Türk hanedanlıkları tarafından bölgenin idare merkezi hâline getirilmişti.

Amid XI. yüzyıldan itibaren Türk kültür ve irfanının tüttüğü ocak olmuştur. Türk kültürünün Anadolu'daki önemli bir merkezi olan Diyarbakır, Eyyubilerin eline geçtiğinde buradaki kütüphanede bir milyon kırk bin cilt kitabın mevcut olduğu el-Ravzateynü fî Ahbârü'l-Devleteyn adlı kitapta belirtilmiştir (Ali Emîri, 2005, s. 58). Buradaki kitaplar develerle Mısır'a nakledilmişti. Şehrin kütüphanesindeki bu rakamlarda mübalağa olsa bile Diyarbakır'ın tarihî bir kültür merkezi olduğunu gölgelemez.

Osmanlı dönemine ait yer adlarını çalışmanın Arap alfabesiyle yazılan adların birkaç ihtimalle okunmaya müsait olması, siyakat gibi kendine has zorluğu olan bir harflerle yazılması, kâtip hatasından kaynaklanan hatalar,

isimlerin farklı kültürlere ait olma ihtimali (Erpolat, 2003, s. 4-5), tarihteki yer adlarının ortadan kalkmış olması ya da zamanla tamamen unutulmuş olmadan kaynaklanan gibi zorlukları vardır. Bunun yanında tarihî kayıtlarda Türklere ait bazı adların asılları yerine tercümelerine yer verilmiş olması da araştırmacılar için zorluk oluşturmaktadır. Mesela İbnü'l-Esir'den ve İbnü'l-Ezrak'tan aktarıldığına göre Türkçe *Kızıl Arslan* olan kişi adı eserlerde *el-Seb'el-Ahmer* şeklini alabiliyordu (Turan, 1993, s. 144).

Araştırmacılar yer adlarının kökeni hakkında kanaat ya da görüş belirtilirken adın ilk veriliş hikâyesini tespit edebilmeliler. Bu her zaman imkân dahilinde olmayabilir ancak, araştırmacılar yanılmamak ve yanıltmamak adına, bu hususta çaba göstermek zorundadırlar. Araştıracakları yer adlarının ait olduğu kültürün özelliklerini, adlandırmanın yapıldığı dönemin sosyo-psikolojik vaziyetini ayrıntılı olarak bilmelilerdir. Zira Türkler bir dönem millî adlarını kullanmanın gavurluk nişanesi kabul ederek bundan sakınmışlardı (Günaltay, 1942, s. 177). Bu durumda Türk olduğu hâlde Araplara özgü kişi adı taşıyan birinin adından mülhem olarak ortaya çıkan yer adını Arapça olarak değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Nitekim Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa) yakınlarındaki Tel Musa adlı yer adının kaynağı olan Türkmenli Musa, Cezeretü'l-İbn Ömer hâkimi Çökürmüş ile girdiği mücadelede vefat eder ve orada bir tepeye defnedilmiştir. O günden sonra oranın adı Tel Musa olmuştur. Türk hâkimiyetindeki topraklarda ölen bir Türk'ün hatırası coğrafyanın adlandırılmasına Arapça olarak yansımıştır (Artuk, 1944, s. 29). Bu durumda *Tel Musa* adlı yer adını Arapçadan geldiğini kabul ederek bu adın Araplar tarafından verildiğini ileri sürmek mümkün müdür (Erpolat, 2000, s. 606)?

Bu bildiride Amid (Diyarbakır) Sancağı'nda XVI. yüzyılda ortaya çıkan mezralar üzerinde durulmuştur. Amid Sancağı'nın yer adları daha önce de bazı çalışmalara konu olmuştur (İlhan, 1990, s. 213-222; Yılmazçelik, 1996, s. 143-162; Erpolat, 1999, s. 98-107; Kurt, 2020, s. 267-276). Ancak bu çalışmalarda burada alacağımız mezra adlarında görülen Türkçe özellikler üzerinde durulmamıştır. Amid Sancağı'nda mezraların yanında XVI. yüzyılda ortaya çıkan Türkçe köy adları da vardı. Ancak çalışmaya köy adlarının da dahil edilmesi durumunda bildiri sınırı aşılmış olacaktı.

Günümüzde Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki yer adları söz konusu olduğunda, tarihî gerçeklerden haberdar olmayan kişiler, burada Türkçe yer adları yok ön kabulü içindedirler. Bu yüzden XVI. yüzyılda tutulan tahrir defterlerindeki yer adlarının ortaya çıkarılması vasıtasıyla bölgenin iskân tarihinin bir kesiti aydınlatılacaktır. Bunun için XVI. yüzyılda tutulan tahrir defterlerinde yer alan mezralar ve bağlı olduğu köyler tahrir defterindeki yer aldıkları sayfa numaraları verilerek metnin ekinde verilmiştir. Böylece konu ile ilgili herhangi bir şüpheye yer bırakılmamış olacaktır.

Tahrir Defterlerinden Tespit edilen Mezraların Özellikleri

Amid Sancağı'ndaki mezraların kaynak olarak kişi adları, tepe, til/tel, höyük, hayvan; pınar, göl, 'ayn, kuyu, dere, çay ve göl gibi su; ağ, gök, kara, kızıl gibi renk; olay, dinî hayat ve yapılar etkili olmuştur.

Kişi adı taşıyan mezralar: Nureddin, Rezzâk, Ziyâd, Kara Musa, Şeyh Mahmud Viranı, Bayram Oğlu Pınarı, Hacı Togay, Demürci Viranı, Cuma Viranı, Kâfir Veli, Til Bekir, Alp Humay, Davudlu, Güzel Altın, Ömer Tilan (Taylan), Ahmed Viranı, Benan Oğlu-yı Atik, Kadem Paşa, Benan Oğlu-ı Atik, Kaba Hızır, Salih, Hasan Viran, Melik Mehmed, Kara Meryem Viranı nam-ı diğer (Bundan sonra nd. Kısaltmasıyla verilecektir.) Leylek Kayası, Molla Cucek (Cücük), Selimi, Sakar 'İvaz, Kara Han, Hoca Halil, Derviş Viranı, Melik Ahmed Viranı, Halil Viranı, Yıldırım, Meryem Han, Fatma, Toy Ömer, Kara Han, Hızır, Hasan Viranı; Şarki-i Amid Kasr-ı Mansur, Oğul Bey Viranı, Süleyman Viranı, Hacı Viranı, İzzeddin, Taceddin, Hamza (Viranı), Ali Bardak, Yaramış (Keye Yaramış), Bestam Viranı, Boz Viran nd. Derviş Hasan, Kamerbelü?, Kemal Deresi, *Altun* Viranı, Şerefeddin Viranı, Kef Neccar-ı Sagir nd. Habil, Hasan Abdal, Ömer Viranı, Dilenci Viranı, Abdal Viranı; Salat Nahiyesi Hacı Selman Viranı, Til Hüsam Viranı, Ali Bey Viranı; Göksu Nahiyesi Şeyh İlyas, Beşaret Cebelü, Abbas Viranı; Savur Kazası Cemal Viranı, Kıtırbil nd. Kefer Yakub, Salih; Berazi Nahiyesi: Davud nd. Hasan Hodgan, Bahaeddin, Kara Hamza, Dönmez, Kara Viran, Şeyh Matar, Molla Nasır, Hacı Ömer, İzzeddinlü; Cm. Pusiyan: Melik Salahaddin; Cm. Poçiyan: Bekir Çal.

Adında viran kelimesi geçen mezralar: Viran kelimesi bu mezraların daha önce iskân yeri olması bakımından önemlidir. Bu mezralar: Gökçe Viran-ı Garbi, Kâfir Viranı, Karaca Viran, Kara Viran, Gögi (Gök) Viran, Şeyh Mahmud Viranı, Cuma Viranı, Avcı Viranı, Çift Viran, Orta Viran, Menteş Viranı, Ada Viran, Ahmed Viranı, Hasan Viran, Millü Viran, Ağca Viran, Gök Viran, Kara Meryem Viranı nd. Leylek Kayası, Derviş Viranı, Matrad Viranı, Kakurd Viranı, Halil Viranı, Oba Viran, Kal'a Viran, Çay Viran-ı Ulya, Çay Viran-ı Sufla, Serkeşân Viranı, Hasan Viranı; Şarki Amid: Çayan (Çapan) Viranı, Komâr Viranı, Oğul Bey Viranı, İrgü Viranı Süleyman Viranı, Hacı Viranı, Molla Viranı (Pınarı), Yassı Viran, Mitrani Viranı, Değirmen Viranı, Baş (Yanış) Viranı, Hamza Viranı Depesi, Bestam Viranı, Karaman Viranı, Boz Viran nd. Derviş Hasan, Altun Viranı, Kutlu Doğmuş Viranı nd. Karaca Viranı, Viran, Şerefeddin Viranı, Arab (Dere) Viranı, Kemal Viranı, Depe Viran, Seksen (Seksân) Viran, Ömer Viranı, Abdallar Viranı, Kafir Viranı nd. Ayn Gür (Göz), Bekeş Viranı, Donuz Viranı, Abdal Viranı; Salat Nahiyesi: Hacı Selman Viranı, Til Hüsam Viranı, Ali Bey Viranı; Göksu Nahiyesi: Korucu Viranı, Abbas Viranı; Savur Nahiyesi: Deyr Viranı, Cemal Viranı, Kara Keçi Viranı; Berazi Nahiyesi: Kara Viran.

Adında depe (tepe) kelimesi geçen mezralar: Tahrir defterlerinde tepe kelimesi *te* yerine *dal* harfiyle yazılmış olmasından dolayı imlanın aslına uymak

için *tepe* yerine *depe* imlası tercih edilmiştir.Garbi Amid Nahiyesi: Çöl Depe, Göz (Kör) Depe, Lulu Depe, Arpa Depesi, Şişten Depesi, Seyran Depesi, Çatal (Sal) Depe, Gök Depe, Kızıl Depe, Tülü Depe, Kızıl Depe, Zoğzunç Depesi, Depe Viran, Kabur? Depesi, Karpuz Depesi; Savur Nahiyesi: Arpa Depe, Arpa Depesi, Helva Depesi; Cema'ât-ı Pusiyan: Kara Depe.

Adında til/höyük kelimeleri geçen mezralar: Til Bekir, Til Yar nd. Dih-i Cemük, Tildar, Til Hüsam Til Keber, 'İmad Öyüğü (Üyüğü).

Adında hayvan adı geçen mezralar: GA: Sülüklü, Deve Kıranı (Deve Kıran), Ahur-ı Küçük, Deveci, Kuş Doğan, Develü, Devecik, Kara Koç, Arslan Kayası nd. Sırtlan Kayası, Hamir-ı Kebir nd. Karınca Hanı; ŞA: Sıçan-ı Köhne, Donuz Viranı; Salat Nahiyesi: Tavuslu Viranı; Berazi Nahiyesi: Arslan Deresi.

Oba Viran mezrasının adı, konar-göçer hayatın sancaktaki hatırasının izi olduğu ileri sürülebilir.

Adında bitki adı geçen mezralar: GA: Gök Ağaç, Tut Ağacı (Ağaç), Söğüd, Panbuklu, Yalankoz, Kışlak-ı Yalankoz, Bağçacık, Kargucak, Harnub, Harperd, Ala Çemen, Bağçacık, Palut Pınarı, Kırmıtlu, Kırmadlu, Eski Mersini, Kavaklu, Mera'cık, Üzerlik, Kamuşlu, Yalankoz-ı diğer; Savur Nahiyesi, Sekiz Ağaç; Berazi Nahiyesi: Bağçacık, Ballu Ağaç, Söğüd Ağacı (Söğüdlü), Köken, gibi adlar bölgenin bitki örtüsünü göz önüne sermektedir.

Adında pınar geçen mezralar: Garbi Amid: Bayram Bey Oğlu Pınarı, Bayındır Pınarı, Kutlu (Kayalu) Pınar, Sıtma Pınarı, Uyuz Pınarı, Dama Girmez nd. Berhane Pınarı (Berriyecik kazasına bağlıydı.), Palut Pınarı, Kireçlü Pınar nd. Kuru Çay; Şarki-i Amid: Molla Pınarı (Viranı); Göksu Nahiyesi: Dahar Pınarı; Berazi Nahiyesi: Kara Pınar.

Adında göz kelimesi geçen mezralar: Göz Depe, Gözi, Gözlü Gök, Gözlü.

Adında 'ayn (göz-göze) geçen mezralar: 'Ayn Neccâr nd. Ayniyât, Kafir viranı nd. 'Ayn Gör (Göz), 'Ayn Neccâr.

Adında kuyu geçen mezralar: Garbi-i Amid: uyucak, Kara Kuyu, Üç Kuyu, Kuyucak, Nasıriyye nd. Kara Kuyulu, Kara Kuyulu-yı Diğer, Kuyucak; Şarki-i Amid: Kuyucak; Savur Nahiyesi: Umran Kuyusu.

Adında dere geçen mezralar: Garbi Amid: Dere Dere; Şarki-i Amid: Küçük Deresi, Kemal Deresi, Da'avad Dere, Kızıl Dere; Berazi Nahiyesi: Arslan Dersi.

Adında çay geçen mezralar: Çay Viran-ı Ulya, Çay Viran-ı Sufla, Kireçlü Pınar nd. Kuru Çay, Çatma.

Çat, Çatma adı derelerin birleştiği yer için kullanılan bir tabir olabileceği ihtimaline dolayı buraya yazıldı. Çocuklumuzun geçtiği Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı Yayvantepe köyünde halk arasında çatlarbaşı anlamına gelen *Ser-ı Çata* denilen bir mevki vardır. Burası Boğaz Çayı ile başka iki derenin birleştiği yerdir. Köyün güneyinde, Yayvantepe ile Bozyer köyleri arasında yer almaktadır.

Adında göl geçen mezra: Göl (Bir Göl), Gözlü Göl.

Kuru: Kuru Koçan, Kuru Viran, Kuru Çay.

Adında ağ/ak/akça, gök, kızıl, kara gibi renk adı geçen mezralar: Ak Taş, Ak Meşhed, Ak Meşhed, Ak Bıyık, Ağca Kal'a, Ağ Viran.

Gök: Garbi-i Amid: Gökçe Viran-ı Garbî, Gök Viran, Gök Ağaç, Gök Arhaç, Gök Viran, Gök Depe, Gözlü Gök; Şarkî Amid: Gögî (Gök); Göksu Nahiyesi.

Sarı: -

Kızıl: Garbî Amid: Kızıl Yar, Kızıl Depe, Kızıl Yavi, Kızıl Konak, Kızıl Depe; Şarki Amid: Kızıl Dere.

Kara: GA: Karaca Viran, Kara Musa, Kara Kuyu, Ayranı Kara, Kara Meryem Viranı nd. Leylek Kayası, Nasıriyye nd. Kara Kuyulu, Kara Kuyulu-yı Diğer, Kara Han, Kara Koç, Kara Han; ŞA: Kutlu Doğmuş nd. Karaca Viranı, Kara Baş; Savur Nahiyesi: Kara Keçi Viranı; Berazi Nahiyesi: Kara Hamza, Kara Pınar, Kara Viran, Kara Çor; Pusiyân Nahiyesi: Kara Depe.

Yer adlarında renkler kullanılırken beyaz, kırmızı, siyah, yeşil ve mavi kelimelerinin yerine ak (ağ), kızıl, kara ve gök kelimelerinin kullanılması dikkat çekmektedir. Bu durumun yer adlarının bizler için ders niteliğinde dikkat çekilmiştir (Eren, 2010 s. 20).

Adında boy, oymak, topluluk adı geçen mezralar: Tatar, Kengerlü, Millü Viran, Baciriyye, Bermekiyye, Bermekî, Çöbîn, Selimî, Hüseynî, Berazî, Çöbin, İskenderî, Çayan Viranı, Koca Hacılu, Karaman, Salihî, Suveydî, Şeybânî, Caferî, Reşkân, Müsliman.

Adında Oğuz boy adı geçen mezralar: Eski Yıvacık, Bayındır Pınarı, Yıvacık, Eymürlü.

Adında olay, fiil hatırlatan mezralar: Deve Kıranı (Deve Kıran), Can Kurtaran, Su Batan, Esbi Korkudan, Ayranı Kara, Şer'atsız, Dama Girmez nd. Berhane Pınarı.

Adında dinî hayatla ilgili mezra adları: Ziyaret.

Adında yapı adı geçen mezralar: Kal'a, Ağca Kal'a (2), Kal'a Viranı, Kastaliyye,

Türkçe yapım ekleri taşıyan mezra adları: -ca Ağca Kal'a, Karaca Viran, Bakırca-yı Köhne, Çatalca, Bıyıklıca, Ahurluca.

-cak eki ile Kuyucak (4), Kargucak; -cık ekiyle: Eski Yıvacık, Yıvacık, Boyancık (Noyancık), Mer'acık, Çorancık, Bağçacık (2); -cik eki ile: Bağdadcik, Dedecik (2), Dedecik Oğlu, Heykelcik.

-lu,-lü ekleriyle oluşturulan adlar: Zilli, Bıyıklu, Kutlu (Kayalu) Pınar, Davudlu, Karuklu, Panbuklu, Kara Kuyulu (2), Zorlu, Koca Hacılu, Ahurluca, Kutlu Doğmuş Viranı nd. Karaca Viranı, Kabaklu, Kavaklu, Kamışlu, Neccârlu,

Tavuslu Viranı, Bıyıklu nd. Ak Bıyık, Sülüklü, Zillüce, Eymürlü, Develü, Gözlü (2), Kireçlü Pınar nd. Kuru Çay, Eberlü, Kengerlü, Gerenlü, Beşaret Cebelü, Söğüdlü, İzzeddinlü, Yanıklı, Karlık (Kazlık).

Durum ifade eden yer adları: Şiş-i Büzürk, Şiş-i Küçük, Yassı Viran, Uzun Argaç, Harbazin,i Sufla, Harmuz-ı Sufla, Hamruz-i Diğer, Ekizce (2), Bakos-ı Köhne, Hane Bazar-ı Köhne, Karis-i Sagir, Mağara-yı Şekerlü, Mağara-yı Umran, Eski Savur, Cedide,

Anlamını Belirleyemediğimiz mezra adları: Satranc (Satrinç), Harik, Gevferin, Ravra, Şuşare (Şüştere), Köken, Sür-i Çehâre, Sare (Sev Kara), Harcenik, Öğer (Evek), Sîr, Servir?, Kuta (Kırta), , Matrad, Mahtume, , Zora, Tubini Fevka, Fenk, Şilbe, Zebelbelek, Komar Viranı, Dinedar?, Beş Haml, Manulî?, Güney, Mahbub (Muhut), Bacırga, Gerenlü, Selmik, Ya'tum, Çalmur, Merzebik (Merzik), Mayıs, Kastaloni, Kıtırbil nd. Kefer Yakub, Alberi, Çernik, Başi, Percom, Sultanî.

Osmanlı Devleti Döneminde Türkçede yer bulmuş yabancı kökenli kelimelerin varlığını Türk devletlerinin güçlü olmasının bir göstergesi olarak niteleyenler olmuştur. Bu durumu, büyük milletlerin kendisine bağlı olanlardan vergi aldıkları, mahsul topladıkları gibi kendilerine lazım olduğu veya canları istediği kadar kelime de alabilecekleri belirtilmiştir (Banarlı, 1980, s. 21). Bu durumu Türkiye'deki yabancı kökenli yer adları için Türk devletlerinin tebaalarına hoşgörülü davrandıkları çerçevesinde düşünmek mümkündür.

Tahrir defterinde Çalmur okunacak şeklinde kayıtlı olan mezranın adının anlamı Halk ağızlarında Derleme Sözlüğünde "*üstü açık çalılarla ve taşlarla çevrilmiş ağıl*" (Türk Dil Kurumu, 1993, s. 1061) anlamına gelen çalmar kelimesi ile alakalı olabileceği akla gelmektedir. Ancak bu hususta kesin bir yargıya varacak başka bir delil sunamıyoruz.

Biti adı da kültür tarihi açısından dikkat çekicidir. Bu adın eski Türkçede mektup, defter ya da kitap manasında kullanılan biti kelimesiyle alakalı olabilir. Nitekim XVI. Yüzyılda Amid Sancağı'nın batı yönünden komşu olan Ergani Sancağı'nda Bitikçi adında bir köy vardı. Bu yer adı günümüze varlığını Aşağı ve Yukarı Bitikçi olarak mezra konumunda sürdürmektedir. Bitikçi köyü 1518 (BOA, TD 64, s. 559) ve 1526 (BOA, TD 998, s. 107) yıllarında viran 1566'da mezraya dönüşmüştü.

Savur Nahiyesine bağlı olan Öküz Ziyaret mezrasındaki öküz kelimesi muhtemelen eski Türkçede dere, ırmak, vadi, deniz (Arat, 1979, s. 456; Atalay, 1999, s. 356; Ergin, 2000, s. 108; Erpolat, 2008, s. 16; KKA, TD 126, v. 75a) manasına gelen kelimeden mülhem bir addır.

Öküz mezrasının bağlı olduğu köyün adı da eski Türkçe bir kelime olan Koşa Pınar'dır. Bu köyün adı tahrir defterinde 1526'da Koşa Kend, 1568'de Koşa Pınar şeklinde yazılmıştı. Koşa, çift, ikiz (Ergin, 1997, s. 191; TDK, 1993,

s. 145; 1998, s. 1367) manasına gelmektedir. Koşa kelimesi Dede Korkut Kitabı'nda "*koşa badem sığmayan dar ağızlım*", halk ağzında birlikte yaşlanmak anlamında yeni evlenenlere iyi dilekler temennisinde bulunmak amacıyla "*koşa karımak*" (TDK, 1998, s. 1367) ifadesinde geçmektedir. Bu kelime Iğdır'da ise çifte namlulu av tüfeği için kullanılmaktadır (TDK, 1993, s. 2932).

Koşa ifadesinin geçtiği yer adları XVI. yüzyılda Trabzon Sancağı'nda Koşa (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, TD 387 II, s. 734); Eleşkird Sancağı'nda Koşa Viran (KKA, TD 199, v. 13b, 15a) (Bir mezra, bir de köy vardı.), Koşa Değirmen (KKA, TD 199, v. 16b). Koşa Pınar (KKA, TD 199, v. 23a); Şelve Sancağı'nda Koşa Bulak (KKA, TD 199, v. 46a); Hınıs Sancağı'nda Koşa, Koşa Viran, Koşaca Kilise, Koşaca Viran (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, TD 294, 2000, s. 95, 121, 157, 118), Koşa Değirmen, Koşa Pınar, Koşa Seyid/Koşa Viran, Koşa Ağılcık (Baykara, 1991, s. 53); Tekman Sancağı'nda Koşaca Viran, Koşaca Kilise, Koşa Kilise, Koşa Pınar ve Koşa Viran nd. Eğri Çayır (Baykara, 1991, s. 84) şeklinde tespit edilebilmektedir. Bu eserde *Koşa* adı *Kuşa* şeklinde okunmuşsa da burada verdiğimiz bilgiler ışığında bu yer adlarının *koşa* şeklinde okunmasının daha isabetli olacağını göstermektedir. Ancak, tahrir defterlerindeki imla *Koşa*'nın *Kuşa* şeklinde okunmasına da imkân vermektedir.

Günümüzde *Koşa* ile aynı anlamda Kırgızistan'da Koş Tal (Çift Dal), Koş Armurut (Çift Armut), Koş Aşuu (Çift Geçit), Koş Bel (Çift Bel/dağ eteği), Koş Bulak (Çift Bulak/Pınar), Koş Döbö (İkiz Tepe), Koş Kayın (Çift Kayın), Koş Kara (Çift Kara/Yön), Koş Karakol (Çift Karakol), Koş Karataş (Çift Karataş), Koş Karatör (Çift Karaköşe), Koş Göl (Çift Göl) gibi yer adları mevcuttur. Anadolu'da hemen hemen unutulmuş olan *koşa* kelimesinin Kırgızistan'da hâlâ yer adlarında ve halkın hafızasında yaşadığı anlaşılmaktadır. (Bu bilgileri bizimle paylaşan Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü Öğretim Görevlisi Abdulmukaddes Kutlu'ya teşekkür ederiz.) Türkler Türkistan'dan Anadolu'ya sadece bedenleriyle değil, aynı zamanda *koşa* kelimesinde olduğu kültürleriyle geldiklerini ve coğrafyaya damgalarını vurduklarını göstermektedir.

Gözcü nd. Ases adlı mezranın adında yer alan ases Arapça bekçi anlamında olup 'âss kelimesinin çoğul hâlidir (Asesbaşı: 1991). Osmanlı Devleti Döneminde bu terim asayişin korunması için kol gezen gece bekçileri için kullanılırdı. Evliya Çelebi bu sınıfın Fatih Sultan Mehmet zamanından itibaren Osmanlı teşkilatı içinde görülmeye başlandığını belirtmiştir (Pakalın, 1993, s. 92). Gözcü nd. Ases yer adındaki Gözcü adının halk tarafından, Ases adının ise bekçilik yani gözcülük adının resmî kayıtlardaki hâli olan ases teriminden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Çay Viran-ı Sufla, Çay Viran-ı Ulya, Harmuz-ı Sufla, Harbazin-i Sufla, Hamir-i Kebir, Karis-i Kebir, Karis-i Sagir gibi bazı yer adlarının arşiv kayıtlarındaki imlalarında karşılaşılan ulya (yukarı), sufla (aşağı), fevk, fevka (yukarı), zir (aşağı), kebir (büyük) ve sagir (küçük) gibi durum-sıfat ifade eden kelimelerin halk tarafından tercih edilen sıfatlar olmadığı, bunun kâtiplerin resmî kayıt tutarken tercih ettikleri kelimeler olduğunu ifade etmek mümkündür. Yer adlarında bu sıfatların kullanılması Amid Sancağı'na özgü olmayıp bütün Osmanlı coğrafyasında uygulanan bir durumdu. Bu itibarla içinde ulya, sufla, kebir, sagir, fevk ve zir sıfatları geçen yer adlarını Arapça veya Farsça olarak sınıflandırmak yanıltıcı olacaktır.

Amid Sancağı'nın 1518'de yapılan tahririnde adı geçmeyen ve 1526, 1540 ve 1564 tarihlerinde yapılan tahrirlerde adı yer alan mezralar büyük çoğunluğunun ya doğrudan Türkçe ya da Türkçeleşmiş kelimelerden oluştukları müşahede edilmektedir. Tespitlerimize göre doğrudan Türkçe kelimelerden oluşan mezra adları şunlardı: Gökçe Viran, Yıvacık, Eski Yıvacık, Tatar, Kuru Viran, Gök Viran, Kızıl Yar, Bayram Bey Oğlu Pınarı, Bayındır Pınarı, Çöl Depe, Demürci Viranı, Üç Kuyu, Gök Ağaç, Kutlu (Kayalu) Pınar, Oba Yer, Kuyucak, Güzel Altın, Tut Ağacı, Ada Viran, Karuklu, Ekizce, Kırmutlu, Söğüd, Sıtma Pınarı, Gök Arhaç, Dedecik, Panbuklu, Ahur-ı Küçük, Ayranı Kara, Yalankoz, Deveci, Kuş Doğan, Karlık (Kazlık), Gözi, Gök Viran, Uyuz Pınar, Kara Kuyu(lu), Kara Han, Yalankoz, Devecik, Kaşıkçı, Çatalca, Kara Koç, Çatal Depe, Gözcü nd. Ases, Oba vİran, Kargucak, Yıdırım, Kızıl Depe, Gözlü Gök, Yıvacık, Yanıklı, Kara Han, Dama Girmez nd. Birhane, Zorlu, Ala Çimen, Kızıl Konak, Tülü Tepe, Kızıl Depe, Kuyucak, Çay-ı 'ulyâ, Çay-ı Suflâ, Çatma, Palut Pınarı, Kireçlü Pınar nd. Kuru Çay, Arslan Kayası nd. Sırtlan Kayası, Çayan Viranı, Komar Viranı, Sıçan-ı Köhne, Oğul Bey Viranı, Koca Hacılu, Bıyıklıca, Gök, Ağ Taş, Yassı Viran, Küçük Deresi, Değirmen Viranı, Baş Viranı Uzun Argaç, Ahurluca, Altun Viranı, Kutlu Doğmuş Viranı nd. Karaca Viran, Kabaklu, Kavaklu, Üzerlik, Kamuşlu, Yalankoz, Ada Viranı, Donuz Viranı, Dilenci Viranı, Kara Baş, Kuyucak, Korucu Viranı, Bıyıklu nd. Ak Bıyık, Arpa Depesi, Sekiz Ağaç, Karakeçi Viranı, Arslan Deresi. Bu mezra adlarının her biri Amid (Diyarbakır) Sancağı'nın kırsalında XVI. yüzyılda Türkçenin hâkim lisan olduğunu, Türklerin sadece konar-göçer bir topluluk olmadığını ve çiftçilikle de uğraştıkları ortaya çıkmaktadır.

Amid Sancağı'nda Türkçenin güçlü bir şekilde kullanılması yer adlarıyla sınırlı değildi. XVI. yüzyıldaki tahrir defterlerindeki bilgilerden bölgede yoğun bir Türkmen nüfusunun yaşadığı anlaşılmaktadır. Mesela 1540 tarihli bir kayıtta Dulkadiriyye ve Bozulus Türkmen taifesinin 7325 hane, 688 mücerred (eli iş tutan bekar vergi mükellefi) nüfusa sahipti (BOA, TD 200, s. 1007). Bu rakamlardan adı geçen tarihte sadece bu iki taifenin yaklaşık 40.000 kişiden oluşan nüfusları vardı. Boz Ulus taifesi Akkoyunlulardan beri bölgede yaşayan

bir Türkmen taifesiydi (Gündüz, 1997, s. 46, 163). Bu kalabalık Türkmen taifesi yörenin 1564-1568 yılları arasında yapılan son tahririnde Diyarbakır çevresinden ayrıldıkları anlaşılmaktadır.

Karuk Depe (BOA, TD 64, s. 30), Şükrullah-ı Köhne (BOA, TD 64, s. 31), Duman (BOA, TD 64, s. 31), Hancuğaz (BOA, TD 64, s. 34) gibi bazı köylerde yaşayan vergi mükelleflerinin Türkmen oldukları belirtilmiştir.

Bunun yanında Amid Sancağı'ndaki birçok köyde yaşayan kişilerin Aydoğmuş, Gündoğmuş, İlbasan, İlbeyi, İne (Eyne) Bey, Bayram Bey, Bayram Hoca, Sevindik, Güvendik, Allahverdi, Çalapverdi, Hakverdi, Allahveren, Tanrıvermiş, Tutulmuş, Aydın, Dursun, Durak, Durmuş, Gökçe, Köpek, Satılmış, Yol Kulu, Kutlu, Kutlu Bey, Bayram, Türemiş, Uzamış, Timur, Çalı… gibi adlar taşımaları XVI. yüzyılda Diyarbakır kırsalında Türkçenin hâlâ canlılığını koruduğu anlaşılmaktadır.

Bu mezralardan Kaba Hıdır, Söğüd Ağacı, Kara Baş, Kuş Doğan, Kakurdlu, Sakar İvaz, Güzel Abdal, Kasr-ı Mansur, Hacı Togay, Mersini-i Küçük, Sülüklü, Üç Kuyu, İkizce ve Selimi 1518'de viran yani nüfus bakımından ıssız olan köylerdi (BOA, TD 64, s. 29- 132; Erpolat, 2004a, s. 596).

Amid Sancağı'nda 1518'de Garbî-i ve Şarkî-i Amid nahiyeleri sınırlarına tekabül eden sahada Bakırca-yı Arab köyüne bağlı Heykelcik (BOA, TD 64, s. 29) mezrası ile Gözli (Gözlü) (BOA, TD 64, s. 62), Bayram Bey Viranı BOA, TD 64, s. 62), Kuyucak (BOA, TD 64, s. 89), Seksen Viran (BOA, TD 64, s. 105) ve Gavur Viranı (BOA, TD 64, s. 114) mezraları vardı. Heykelcik mezrasının adını Çeykel şeklinde okunduğu da olmuştur (İlhan, 2000, s. 153). Ancak belirtilen sayfadaki adı Çeykel şeklinde okumak mümkün değildir. Zira devamındaki -cik eki de gözden kaçmış olmalıdır ki okunmamıştır.

Diyarbakır'daki yer adları ile ilgili olarak Türkiye'de zaman zaman yörede Kürtçe kökenli yer adlarının kasıtlı olarak değiştirildiği iddiası gündeme gelmektedir. Diyarbakır'da adı değiştirilen köyler vardır. Bunu inkâr etmek ya da tevil etmek mümkün değildir. Ancak Diyarbakır merkez ilçeye bağlı adı değiştirilen köylerin tamamı Kürtçe yer adları olmadığı, aşağıda vereceğimiz isim listesi incelendiğinde, görülecektir. Kâbi (Bağıvar), Zoğzunç (Bağpınar), Garbiçanakçı (Batı Çanakçı),Müderris (Bozdemir), Heygeçük (Buçuktepe) (Bu yer adı XVI. yüzyıl kayıtlarında Heykelcik olarak geçmektedir BOA, TD 64, 29; TD 134, s. 5; TD 200, s. 106; KKA, TD 155, v. 117b.), Cimikân (Çakmak), Şarkiçanakçı (Doğu Çanakçı), Şeyhkent (Dokuzçeltik), Karakilise (Dökmetaş), Müslieğik (Dönümlü)(Bu köyün adı arşiv kayıtlarınada Ağye-i Müslim olarak geçmektedir), Ekinciyân (Ekinciler), Zimieğik (Elidolu) (Bu köyün adı arşiv kayıtlarında Ağye-i Zımmî olarak geçmektedir (BOA, MAD 3669; Erpolat, 2004b, s. 198), Simaki (Erimli), Kâmişek (Güvendere), Arapaslanoğlu (Gölpınar), Aynetu (Güvercinlik), Fareköy (Güzelköy), Tilhan (Hantepe), Hıdırilyas (Hızırilyas), Tillik (Kapaklıpınar), Hacıis (Karpuzlu), Fayas (Payas

olmalı) (Kayapınar), Hüseynik (Kesikağaç), Arapyenice (Kırmasırt), Erveni (Kuşburnu), Matrani (Kuşlukbağı), Mermeri (Mermer), Şarabi (Nahırkıracı), Zoga (Özdemir-Damlakaya), Çimik (Pınardüzü), Kızılmehmet (Sarıyazma), Şehaban (Sivritepe), Harbecin (Tanışık), Sadi (Tanoğlu), Kankırt (Tellikaya), Kürdikân (Tezgeçer), Cıksor (Yaytaş), Şemami (Yenievler), Hashaver (Yeşildallı), İrincil (Yiğit Çavuş), Şilbe (Yolaltı), Yukarıangevir (Yukarı Kılıçtaşı), Süleymanan (Akalan), Bahşiyanı Bendan (Bahşiler), Rutan (Balaban), Matmur (Balım), Kürküvan (Baysu), Hacıdel (Dumrul), Birsin (Gürünlü), Kızılan (Ilgın), Kasan (Kazanlı), Sofiömeran (Meşeler), Satıyan (Oyalı), Sarıca (Sarıcek), Şavelyan (Yatır), Cirnik (Ağaçlıdere), Kefenecar (Alabal), Fidilan (Alcık), Mehmetyan (Arkbaşı), Mirahuran (Beybulak), Kuçik (Bozbağlar), Büyükakveran (Büyük Akören), Katin (Çaytepe), Büyükbindan (Çelikli), İshakan (Çubuklu), Hüseynik (Harmanlar), Haşolu (Karaçimen), Karanaz (Kavaklıbağ), Meykuni (Konacık), Kumluçat (Ardelu), Küçükakviran (Küçük Akören), Tilelek (Özekli), Haftgerm (Sarıkamış), Sarkalu (Sayarlar), Tiltaban (Suçıktı), Kırgalı (Yolboyu), Tişo (Devedurağı), Tilharan (Dikentepe), Sirimi (Gömmetaş), Dengecük (Gözegöl), Türkân (Güleçoba), Şadi (Kaldırımköy), Zinarcank (Kırkkoyun), Kode (Kolludere), Habeşi (Oğlaklı), Yukarıelvanlı (Övündüler), Daban (Taban), Musan (Taşdam), Sakar (Uyanık), Safyan (Akçay), Anbar (Ambar), Tezekli (Aralık), Gündüabdi (Arıkgöl), Türkdarlu (Aşağı Darılı), Aşağıfetle (Aşağı Dolay), Seyithasan (Bakacak), Kasimi (Bölümlü), Şaklatiz (Çakıllı), Köpekli (Eliaçık), Sofyan (Erler), Haydarlı (Işıklar), Gündüisa (İsalı), Kürthacı (Kazancı), Kamberlü (Kamberli), Karahan (Oğuzlar), Zeri (Sarıköy), Holan (Sarıtoprak), Şeddat (Serçeler), Kârhizirkân (Tatlıçayır), Kârhidicle (Üçtepe), Yukarıfetle (Yukarı Dolay), Mezreiülya (Yukarı Harım), Behramki (Tepe Bucağı), Birik (Ağıllı), Şeyhyusuf (Akköy), Alluz (Aluç), Saladun (Balcılar), Hanuser (Başhan), Başmerlu (Başören), Arapkent (Bayındır), Araptepe (Doruk), Karapeç (Gedikbaşı), Sündüz (Güzelköy), Mezraikebir (Harmanlı), Zevi (Kavuşak), Koğu (Koğuk), Sadi (Kururdere), Mollamus (Meydancık), Matar (Pınarbaşı), Tilşahin (Şahintepe), Girikihacifariz (Tepecik), Hillan (Topraklı), Ancolinihincik (Ağılköy), Sergevran (Akbaş), Alodinan (Alibey), Aliboçyan (Boyacı), Mirkulyan (Çeltikli), Hincikân (Diktepe), Perişan (Güneşli), Selmik (Kayıköy), Kapuzi (XVI. yüzyılda Kopuzlu olan köy olmalı) Karpuzlu, Koyun (Koyunlu), Zengilo (Kumrulu), Mirzabegan (Mirzabey), Lasköy (Sazlı), Tirki (Tilkilik), Cadde (Uğrak), Şerefikân (Uğurlu), Hogiran (Yamaçköy) (İçişleri Bakanlığı, 1971, s. 285-287)

Bu köylerden Kabi, Zoğzunç, Ayneto, Harbecin, Şilbe, İrincil, Çıksor, Kefennecar (XVI. yüzyılda Kef Neccâr), Hanuser, Matar, Şeddat, Til Haran, Musan, Holan, Saladun, Karhizirkan, Meykuni, Şaklatiz, Kode, Selmik, Zengilo gibi yer adları Türkçe olmadıkları gibi Kürtçede de açık bir mana

taşımamaktadır. Dolayısıyla Türkçe anlam ifade etmeyen her yer adını Kütçe yer adı addetmek, ilmî açıdan, değildir. Ancak bu köylerde yaşayan halk günlük hayatlarında Kürtçe konuştukları ve bu adları kullandıkları için bu yer adları Kürtçe sanılmaktadır.

Sergevran (Akbaş), Gündüisa (İsa Köy), Girikihacıfariz (Tepecik), Alodinan (Alibey) gibi yer adları Kürtçede bir karşılığı olan adlardır. Sergevran akbaşlar, Girikihacıfariz Hacı Farız tepeciği ve Alodinan Deli Aliler, Deli Ali ailesi, Hogiran (Yamaçköy) arkadaşlar-dostlar, Rutan ise kelime olarak çıplaklar (Nişancıyan, 2020, s. 361) anlamına gelmekte ise de mecazi olarak yoksullar, fakirler manasına gelmektedir. Rutan kelimesini Türkçedeki çulsuz kelimesiyle karşılamak daha isabetli olur. Yer adı için ikinci anlamının daha isabetli olacağı ağır basmaktadır. Kürtçede anlamlı birer kelime olan bu yer adları XVI. yüzyıldaki kayıtlarda yer almadıkları görülmektedir. Bu durum Diyarbakır'da az sayıdaki Kürtçe yer adlarının Osmanlı Devleti idaresinde, son dönemlerde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Amid Sancağı'nda XVI. yüzyılda bir nahiye adı olarak yer alan Göksu adı için halk günümüzde yaygın olarak Çem-i Reş adını kullanmaktadır. Çem-i Reş karaçay anlamına gelmektedir. Bu durum bazı Türkçe kökenli yer adlarının Türk hakimiyeti döneminde de değişime uğradığını göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. XVI. yüzyılda Can Kurtaran olan mezra adı ise sonraki kayıtlarda Cankatran (Nişanyan, 2020, s. 356) şekline dönüşmüş ve anlam bakımından asıl anlamından uzaklaşmıştır.

Sonuç

Anadolu'daki Türkçe yer adlarının tarihini ortaya çıkarmak için Osmanlı arşiv kayıtları önemlidir. Bu arşiv belgeleri bölgedeki yer adlarının kaynaklardaki en eski hâlini ortaya çıkarması bakımından vazgeçilmez değerdedirler.

Amid (Diyarbakır) yöresindeki Türkçe yer adlarının kaynağı Artuklu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu hâkimiyeti dönemine dayanmaktadır. Amid yöresinde Artuklu-Akkoyunlu hâkimiyeti sona erdikten sonra da yörede Türkmen varlığı sürmüştür. Bu varlık Bozulus ve Dulkadirli gibi konar-göçer Türkmen taifeleri ve yöredeki köy ve mezra adları ile buralarda yaşayan kişilerin adlarında kendini göstermiştir.

Amid Sancağı'nda XVI. yüzyılın ortalarında da yöredeki mezraların halk tarafından Türkçe adlandırıldığı müşahede edilmiştir. Bu yer mezra adları Kara Depe, Kızıl Depe, Gök Depe, Bayındır Pınarı, Göz Depe, Gözlü, Donuz Viranı, Kara Koç, Arslan Kayası, Devecik, Söğüd Ağacı, Panbuklu, Sıtma Pınarı, Kuru Çay, Kızıl Dere, Ak Taş, Ak Bıyık, Gök Su, Kara Keçi Viranı, Ayranı Kara, Can Kurtaran, Deve Kıran, Su Batan, Eymürlü, Kengerlü, Kavaklu, Kamışlu gibi hayatın her alanıyla ilişkili adlar olduğu dikkat çekmektedir.

XVI. yüzyılda Amid Sancağı'ndaki Türkçe mezra adlarının büyük bir kısmının izi zamanla kaybolmuş ve günümüzde nereye tekabül ettiğini tespit etmek mümkün olmamıştır.

Bu bildiriye konu olan mezra adları Türklerin coğrafyayı adlandırırken uydukları esasların birer tanığı, damgası niteliğindedir.

Türkmenler Diyarbakır yöresini XVI. yüzyıldan sonra kitleler hâlinde terk ettikleri ve yerlerine Kürt aşiretlerinin iskân etmelerinin etkisi demografik yapının değişmesinin yanında yer adlarının da zamanla değişmesine yol açmıştır.

Osmanlı arşivlerinde bulunan tahrir defterlerindeki yer ve kişi adları iskân tarihi, Türkçenin kelime varlığı ve Türk kültür tarihi için büyük önemli kaynaklardan olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Arşivi (BOA)

64 Numaralı Diyarbekir Vilâyeti Mufassal Tahrir Defteri (TD), 134 Numaralı Diyarbekir Vilâyeti İcmâl Tahrir Defteri (TD), 200 Numaralı Diyarbekir Vilâyeti Mufassal Tahrir Defteri (TD), MAD (Maliyeden Müdevver Defter) 3639.

2. Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi (KKA)

155 (58) Numaralı Amid Sancağı Mufassal Tahrir Defteri (TD), 199 (33) Numaralı Bayezid ve Tevâbihâ Mufassal Tahrir Defteri (TD); 97 (60) Numaralı Kulb, Hasankeyf, Tercil, Atak, İs'ird (Siird), Akça Kal'a Livaları Mufassal Tahrir Defteri (TD).

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1997). 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II (Dizin ve Tıkıbasım), Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1998). 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve Zü'l-Kâdiriyye (937/1530) I (Dizin ve Tıkıbasım), Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2000). 294 Numaralı Hınıs Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (963/1566) (Dizin, Transkribe ve Tıpkıbasım), Ankara.

Telif ve Araştırma Eserler

Ali Emîri, (2005). Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi (Haz. Kenan Ziya Taş, S. Baştürk, S. Sarı). Ankara: İlahiyat.

Arat, R. R. (1979). Kutadgu Bilig, İndeks III (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.

Artuk, İ. (1944). Mardin Artukoğulları Tarihi. Ankara: Gençlik Kitabevi.

Atalay, B. (1999). Divanü Lugati't-Türk Dizini "Endeks" IV. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Banarlı, N. S. (1980). Türkçenin Sırlar. İstanbul: Kubbealtı.

Baykara, T. (1991). Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları. Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Çevik, A. (2004), "Selçuklu Fütuhatı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri", 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler, Diyarbakır: 137-159.

Ebu Bekr-i Tihranî (2014). Kitab-ı Diyarbekriyye (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Eren, H. (2010). Yer Adlarımızın Dili. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ergin, M. (1997). Dede Korkut Kitabı I. Ankara: Türk Dil Kurumu.

_____. (2000). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi.

Eren, H. (2010). Yer Adlarımızın Dili. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Erpolat, M. S. (1999). XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

_____. (2000). "XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimlerinin Kültür ve Tarih Açısından Taşıdığı Değer", Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 07-09 Nisan 1999 Konya, Konya: 597-606.

_____. (2003). Osmanlı Coğrafyasındaki Yer İsimlerini Doğru Tespit Etmenin Zorlukları, Önemi ve Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD), 1, 1-15.

_____. (2004a). XVI. Yüzyılın Başlarında Diyarbekir Eyaletinde Viran Köyler Meselesi. 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs Bildirileri, Diyarbakır, 591-598.

_____. Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD), 4. 189-204.

_____. Kiğı Sancağı'nın Tarihî Coğrafyası (XVI. Yüzyıl). Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi. (3), 11-37.

Günaltay, M. Ş. (1942). Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", Belleten IV. (23/24). 177-205.

Gündüz, T. (1997). Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640". Ankara: bilge.

Gülensoy, T. (1996). "Kazakistan'da ve Türkistan'da (Özbekistan'da) Türk Yer Adları ve Anadolu'daki İzleri", Türk Kültürü Araştırmaları, XXXII/1-2, (1994), Ankara 1996, 157-169.

İbn Havkal. (2017). 10. Asırda İslam Coğrafyası (Ter. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe.

İlhan, M. M. (1990). XVI. Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar. Belleten, LIV/209, 213-222.

_____. (2000). Amid (Diyarbakır) Sancağı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

_____. (2006). Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Önemine Dair Bazı Örnekler. Tarih Araştırmaları Dergisi, 25(40), 41-58.

Kurt, Y. (2020). Anadolu'da Kişi ve Yer Adları. Ankara: Akçağ.

Nişancıyan, S. (2020). Türkiye Yer Adları Sözlüğü Index Anatolicus. İstanbul: Liberus.

Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

Turan, O. (1993). Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi. İstanbul: Boğaziçi.

Türk Dil Kurumu, (1983). Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu, (1993). Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu, (1998). Türkçe Sözlük 2 (9. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yediyıdız, B. (1984). Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri, Türk Yer Adları Bildirileri Sempozyumu 11-13 Eylül 1984 Ankara. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Yılmazçelik, İ. (1996). Amid Sancağı (1567 tarihli Tahrir Defterine Göre), Osmanlı Araştırmaları, XVI (16) 121-162.

Ansiklopediler

Asesbaşı: (1991). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (1. Baskı, Cilt. 3, s. 464). İstanbul: TDV.

Ek: 1 **Tahrir Defterlerine Göre Amid Sancağı'ndaki Mezralar**

Garbi-i Amid Nahiyesi

1- Çaruği ma'a Mz. 'Ayn Neccâr nd. Avniyât, BOA, TD 134, s. 6; TD 200, s. 60; 1564'te Ayn Neccâr nd. Ayniyat 60a.

2- Kazuk (Kazık) Depe ma'a Mz. Nureddin bu mezra BOA, TD 200, s. 62; 1564'te köy olmuştu. KKA, TD 155, v. 64a. (Alevî)

3- Kubbecik ma'a Mz. Rezzâk ve Gökçe Viran-i Garbi ve tasarruf-ı mz Ağca Kal'a, BOA, TD 134, s. 5; TD 200, s. 63;

4- Kankırt ma'a Mz. Kafir Viranı, BOA, TD 134, s. 5.

5- Kode ma'a Mz. Kuru Koçan, BOA, TD 134, s. 19.

6- Acı-ı Ulya ma'a Mz. Sülüklü; BOA, TD 200, s. 65; KKA, TD 155, v. 71b.

7- Yıvacık ma'a Mz. Eski Yıvacık s. 66; TD 155, v. 68b. Toy Ömer ma'a Mz. Yıvacık, TD 155, v. 125a.

8- Mz. Karaca Viran BOA, TD 200; s. 67; KKA, TD 155, v. 69a.

9- Koca-ı Tatar (Tatar) ma'a Mz. Dilli (Zelli), BOA, TD 200, 67; KKA, TD 155, v. 68b.

10- Değercik (Değircik) ma'a Mz. Albire (Alpı)? BOA, TD 200, s. 67; KKA, TD 155, v. 75a.

11- Erce ma'a Mz. Kastaliyye, BOA, TD 200, s. 68; KKA, TD 155, v. 68a.

12- Şükrullah-ı Köhne ma'a Mz. Kuru Viran, BOA, TD 200, ; KKA, TD 155, v. 62a.

13- Depe Kendi ma'a Mz. (Gögi 64) Gök Viran, BOA, TD 64, s. 72; TD 200, s. 70;1564'te Depe Kendi köyüne bağlı Gök Viran vardı TD 155, v. 67b.

14- Mz. Kara Musa, BOA, TD 64, s. 73; TD 200, s. 316; KKA, TD 155, v. 61b.

15- Mz. Kuyucak, BOA, TD 64, s. 89; KKA, TD 155, v. 70a. (BOA, TD 134, s. 5'te Hancuğaz köyüne bağlıydı).

16- Mz. Şeyh Mahmud Viranı, KKA, TD 155, v. 67a.

17- Kerh ma'a Mz. Ak Meşhed ve Kızıl Yar, Bayram Beyoğlu Pınarı, Bayındır Pınarı ve Bağdadcik Viranı s. 72; KKA, TD 155, v. 101b.

18- Acı-ı Sufla ma'a Mz. Çöl Depe, BOA, TD 200, s. 73; TD 155, v. 103a

19- Mz. Demürci Viranı BOA, TD 134, s. 24; TD 200, s. 76; KKA, TD 155, v. 106b.

20- Mübâreki ma'a Cuma Viranı BOA, TD 200, s. 77; TD 155, v. 111b.

21- Emirze Depesi ma'a Kâfir (Kâfûr) Veli BOA, TD 64, s. 109; TD 200, s. 77; TD 155, v. 105a.

22- Feyyâz Saçlu ma'a Mz. Satranç (Şatrinç), BOA, TD 134, s. 5; TD 200, s. 78; 1564'te yok.

23- Güzel Abdâl ma'a Mz. Deve Kıranı (Deve Kıran), BOA, TD 155, v. 67b. Avcı Viranı, Can Kurtaran, Çift Viranı (Viran), BOA, TD 134, s. 21; BOA, TD 200, s. 79; TD 155, v. 108b.'de mezra adları yok.

24- Habeş ma'a Mz. Kara Kuyu BOA, TD 134, s. 23; TD 200, s. 79; KKA, TD 155, v. 117b.

25- Mz. Bâciriyye, BOA, TD 64, 60; TD 134, s. 2.

26- Mz. Harik TD 200, 80.

27- Mz. Hârancık (Karıncak) TD 200, 81.

28- Hamir-i Sagir ma'a Mz. Orta Viran, BOA, TD 200, s. 81; TD 155, v. 113a. Mezranın adı yok.

29- Mz. Üç Kuyu BOA, TD 200, s, 81; KKA, TD 155, v. 112b. 1564'te köy olmuş.

30- Akpınar ma'a Mz. Bıyıklu BOA 200, s. 85; KKA, TD 155, v. 123b.

31- Hüseyinlü ma'a Mz. Biti ve Boyancık (Noyancık), BOA, TD 134, s. 19; TD 200, s. 86; KKA, TD 155, v.

32- Belâme ma'a Kör (Göz) Depe, BOA, TD 134, s. 19; TD 200, s. 86; KKA, TD 155, v. 113a.

33- Mz. Gök Ağaç, BOA, TD 200, s. 87; KKA, TD 155, v. 116a.

34- Mz. Gevferin, BOA, TD 134, s. 21; TD 200, s. 87.

35- Yemûk ma'a Mz. Til Bekir, BOA, TD 200, s. 87.

36- Mz. Havit?, Alp Humay, Kutlu (Kayalu) Pınar ve Lulu Depe, BOA, TD 200, s. 87.

37- Beyanoğlu, ma'a Mz. Arpa Depesi, Davudlu, Aksâğ (Ahsâk), BOA, TD 200, s. 88; KKA, TD 155, v. 120a. (Beyanoğlu 1564'te mezra v. 75a.) Arpa Depesi müstakil 120b.

38- Mz. Râvra, BOA, TD 200, s. 89.

39- Mz. Oba Yer BOA, TD 200, s. 90; . KKA, TD 155, v. 126a.

40- Senati ma'a Mz. Şuşâre (Şüştere) BOA, TD 200, s. 93; KKA, TD 155, v. 121b.

41- Şeyh Nasır İzzet nd. Hatunî ma'a Mz. Kuyucak ve Güzel Altın, BOA, TD 200, s. 94; KKA, TD 155, v. 79b.

42- Mz. Hacı Togay BOA, TD 200, s. 94; KKA, TD 155, v. 107b. Köy olmuştu.

43- Mz. Tut Ağacı (Ağaç), BOA, TD 134, s. 11; TD 200, s. 95.

44- Mz. Köken BOA, TD 200, s. 96; KKA, TD 155, v. 136b.

45- Kara(ca) Viran ma'a Mz. Menteş Viranı +Çelebi, BOA, TD 200, s. 97; KKA, TD 155, v. 129a.

46- Cebbâre ma'a Mz. Sür-i Çehâre?, BOA,134, s. 19; Sâre (Sev Kara), BOA, TD 200, s. 98; KKA, TD 155, v. 74a.

47- Şükür ma'a Mz. Zillüce ve Ada Viran ve Ömer Tilan ve Eymürlü ve Harcenik; KKA, TD 155, v. 78a.

48- Sırma ma'a Mz. Öğer (Evek), Karuklu, Ekizce, Kırmadlu, Ahmed ve Durpençe (1564'te Ahmed Viranı), Mer'acık, BOA, TD 200, s. 99; KKA, TD 155, v. 57b.

49- Kaşmir ma'a Mz. Söğüd, BOA, TD 134, s. 5.

50- Sanatu ma'a Mz. Şişten Depesi, BOA, TD 134, s. 20.

51- Mz. Sıtma Pınarı, BOA, TD 134, s. 22; TD 200, s. 103.

52- Mz. Ekizce, KKA, TD 155, v. 59b.

53- Mz. Kadem Paşa, KKA, TD 155, v. 59b.

54- Mz. Benân Oğlu Atik BOA, TD 200, s. 100.

55- İskenderi ma'a Mz. Ziyaret, BOA TD 200, s. 101; KKA, TD 155, v. 135b-136a. (İskenderî mezraya, Ziyaret köye dönüşmüştür).

56- Mz. Kaba Hıdır BOA, TD 200, s.101. 1564'te köy olmuştu. KKA, TD 155, v. 114a.

57- Örenlü-yi Karaca Dağ ma'a Mz. Sekeş (Bekeş) BOA, TD 200, s. 101; KKA, TD 155, v. 122a.

58- Mz. Dedecik, BOA, TD 134, s. 4. (Der-nezd-i Bâb-ı Cedid). (Bab-ı Cedid, Diyarbakır surlarının dışarıya açılan dört kapısından biri olup şimdi Yenikapı olarak bilinmektedir.

59- Mz. Gök Arhaç, BOA, TD 134, s. 17.

60- Mz. Dedecik Oğlu, BOA, TD 200, s. 315.

61- Mz. Dere Dere, BOA, TD 134, s. 23.

62- Mz. Panbuklu, BOA, TD 200, s. 103.

63- Mz. Mudmadin? BOA, TD 200, s. 103.

64- Mz. Salih BOA, TD 200, s. 104.

65- Mz. Harperd (Harput Şükrullah-ı Delü köyüne bağlı mezra) BOA, TD 134, s. 5; TD 200, s. 104 (der-karye-i Fare); KKA, TD 155, v. 133a. Harberut.

66- Mz. Ahur-ı Küçük, BOA, TD 200, s. 104.

67- Bakırca-yı Arab ma'a Mz. Heykelcik (Heykelcük Viranı) ve Ayranı Kara, BOA, TD 64, 29; TD 134, s. 5; TD 200, s. 106; KKA, TD 155, v. 117b. 1540'ta Heykelcik mezrasının adı geçmemektedir.

68- Muşil? ma'a Mz. Yalankoz, BOA, TD 200, s. 105; KKA, TD 155, v. 128a.'da köye dönüşmüş.

69- Mz. Deveci, BOA, TD 200, s. 106

70- Mz. Hasan Viran, BOA, TD 200, s. 106; KKA, TD 155, v. 136b.

71- Mz. Millü Viran, BOA, TD 200, s. 106
72- Mz. Ağça Viran, BOA, TD 200, s. 106
73- ‘İmâd Üyüğü, BOA, TD 200, s. 106; KKA, TD 155, v. 136b.
74- Mz. Heykelcik, BOA, TD 200, s. 106
75- Mz. Kuş Doğan, BOA, TD 134, s. 23; TD 200, s. 106
76- Mz. Karlık (Kazlık), BOA, TD 200, s. 106.
77- Mz. Gözi, BOA, TD 200, s. 106
78- Mz. Gök Viran, BOA, TD 134, s. 17; TD 200, s. 106
79- Mz. Melik Mehmed, BOA, TD 134, s. 11; TD 200, s. 206; KKA, TD 155, v. 117a.
80- Mz. Hamir-i Kebir nd. Karınca Han (Hanı), BOA, TD 134, s. 11; TD 200, s. 106; KKA, TD 155, v. 109a.’da köy hâline gelmişti Karınca Hanı nd. Hamir-i Kebir (1526’da Karınca)
81- Mz. Sakar ‘İvâz, BOA, TD 200, s. 206; TD 64, s. 94’te viran bir köydü.
82- Mz. Kara Meryem Viranı nd. Leylek Kayası, BOA, TD 200, s. 206
83- Mz. Sîr? BOA, TD 200, s. 206
84- Mz. Molla Cücek (Cücük), BOA, TD 200, s. 106. 1564’te köy olmuş. 136a.
85- Mz. Uyuz Pınarı, BOA, TD 200, s. 106; KKA, TD 155, v. 111a, 100b.
86- Mz. Selimi, BOA, TD 200, s. 106
87- Mz. Nasıriyye nd. Kara Kuyulu (Kuyu), BOA, TD 200, s. 106; KKA, TD 155, v. 115a.
88- Mz. Kara Kuyu(lu)-ı Diğer, KKA, TD 155, v. 117b.
89- Mz. Servir? BOA, TD 200, s. 107.
90- Mz. Bermekiye, BOA, TD 200, s. 107.
91- Mz. Kara Han, BOA, TD 200, s. 107; KKA, TD 155, v. 128a’da Yalankoz’a bağlı
92- Kışlak-ı Yalankoz, BOA, TD 200, s. 107.
93- Mz. Kuta (Kırta), BOA, TD 200, s. 107.
94- Mz. Bakırca-ı Köhne, BOA, TD 200, s. 107; KKA, TD 155, v. 118b.
95- Mz. Şiş-i Büzürk, BOA, TD 200, s. 107.
96- Mz. Şiş-i Küçük, BOA, TD 200, s. 107.
97- Mz. Seyran Depesi, BOA, TD 134, s. 4; KKA, TD 155, v. 56a.
98- Mz. Develü, BOA, TD 134, s. 4; KKA, TD 155, v. 56a.
99- Mz. Kal‘a, BOA, TD 134, s. 4; KKA, TD 155, v. 56a.
100- Mz. Hoca Halil, BOA, TD 134, s. 4; KKA, TD 155, v. 56a.
101- Mz. Devecik, KKA, TD 155, v. 56a.

102- Mz. Derviş Viranı, KKA, TD 155, v. 75b.,
103- Mz. Kaşıkçı, KKA, TD 155, v. 75b.
104- Mz. Çatalca, BOA, TD 134, s. 23; KKA, TD 155, v. 75b.
105- Mz. Kara Koç, KKA, TD 155, v. 76b. 1526'da köydü. 134, s. 4. Şark'ta????
106- Kakanî ma'a Mz. Matrad Viranı, KKA, TD 155, v. 77b.
107- Mz. Kakurd Viranı, KKA, TD 155, v. 78a, 100b.
108- Mz. Çatal (Sal) Depe, KKA, TD 155, v. 78b.
109- Mz. Bermekî, KKA, TD 155, v. 86b. (DodanLu- Döğerni)
110- Tilay ma'a Mz. Çorancık, KKA, TD 155, v. 87a. (Dodanlu-Döğerni)
111- Mz. Bağçacık, KKA, TD 155, v. 90a. (Zikr olan Kaçar taifesinden olan karyelerin reayası ziraat eder)
112- Mz. Çöbin, KKA, TD 155, v. 100b.
113- Mz. Gözcü nd. Ases, KKA, TD 155, v. 100b.
114- Mz. Melik Ahmed Viranı, KKA, TD 155, v. 90a. (Kurbunda mütemekkin olanlar ziraat edüb penbe ekerler)
115- Mz. Til Yar nd.Dih-i Cemük, KKA, TD 155, v. 111a.
116- Mz. Halil Viranı, KKA, TD 155, v. 111a.
117- Mz. Mahtûme, KKA, TD 155, v. 111b.
118- Mz. Oba Viran, KKA, TD 155, v. 113b.
119- Mz. Gök Depe, KKA, TD 155, v. 115b.
120- Mz. Zora, KKA, TD 155, v. 115b.
121- Mz. Kargucak, KKA, TD 155, v. 116b.
122- Mz. Yıldırım, KKA, TD 155, v. 117b.
123- Mz. Heykelcik, KKA, TD 155, v. 118b.
124- Mz. Kızıl Depe, KKA, TD 155, v. 118b.
125- Mz. Şeri'atsız, KKA, TD 155, v. 119a.
126- Mz. Gözlü Gök, KKA, TD 155, v. 119a.
127- Mz. Meryem Han, KKA, TD 155, v. 119b.
128- Dekini-i Reşi ma'a Mz. Hamruz-ı diğer KKA, TD 155, v.123a.
129- Milli Viranı ma'a Gözlü Göl ve Fatma, KKA, TD 155, v. 123b.
130- Mz. Harnub, KKA, TD 155, v. 124a.
131- Toy Ömer ma'a Mz. Yivacık, KKA, TD 155, v. 125a.
132- Mz. Yanıklı, KKA, TD 155, v. 126b.
133- Yalankoz ma'a Mz. Kara Han, KKA, TD 155, v. 128a.
134- Mz. Selimi, KKA, TD 155, v. 130a. 1526'da köydü. 134 s. 19.
135- Çavdı ma'a Mz. Kızıl Yavi, KKA, TD 155, v. 130a.
136- Mz. Tubini Fevka, KKA, TD 155, v. 130b.
137- Mz. Kal'a Viranı, KKA, TD 155, v. 130b.

138- Mz. Dama Girmez nd. Birhane Pınarı, KKA, TD 155, v. 130b. (der-Berriyecik)

139- Deyr Kışla ma'a Mz. Dirin Kışlak, KKA, TD 155, v. 131a.

140- Mz. Berazi, KKA, TD 155, v. 131b.

141- Mz. Zorlu, KKA, TD 155, v. 138b.

142- Mz. Ala Çemen ve Kızıl Konak, KKA, TD 155, v. 134a.

143- Mz. Bağçacık, KKA, TD 155, v. 134b.

144- Mz. Çöbin, Tülü Depe, ve Sardubeyt, KKA, TD 155, v. 134b.

145- Ayn Germe ma'a Kızıl Depe, KKA, TD 155, v. 134b.

146- Mz. İskenderi, KKA, TD 155, v. 136a.

147- Mz. Hızır, KKA, TD 155, v. 136b.

148- Deyr Mine ma'a Mz. Kuyucak ve Ceran Şeh, KKA, TD 155, v. 137a.

149- Mz. Çay Viran-ı Ulya, KKA, TD 155, v. 137b.

150- Mz. Çay Viran-ı Sufla, KKA, TD 155, v. 137b.

151- Mz. Serkeşân Viranı, KKA, TD 155, v. 137b.

152- Mz. Tildar, KKA, TD 155, v. 137b.

153- Mz. Hasan Viranı, KKA, TD 155, v. 138a.

154- Mz. Fenk, KKA, TD 155, v. 139b.

155- Mz. Çatma, KKA, TD 155, v. 140a.

156- Ali Pınarı ma'a Mz. Sefteyn-i Büzürk ve Sefteyn-i Küçük, KKA, TD 155, v. 141b.

157- Mz. Şilbe, KKA, TD 155, v. 143b.

158- Mz. Girügör ve Küme Ziyaret ve Çınar, KKA, TD 155, v. 143b.

159- Mz. Palut Pınarı, Zebelbelek, Kireçlü Pınar nd. Kuru Çay, Arslan Kayası nd. Sırtlan Kayası, KKA, TD 155, v. 143b.

Şarkî-i Amid Nahiyesi

1- Uzun Dere ma'a Mz. Çayan (Çapan) Viranı, BOA, TD 200, s. 109; KKA, TD 155, v. 172a.

2- Ka'bi ma'a Mz. Kasr Mansur, BOA, TD 200, s. 112; KKA, TD 155, v. 155a. 1518'de viran köydü. 64 101

3- Çevlik-i Kara Ahmed ma'a Mz. Komâr Viranı, BOA, TD 200, s. 117. 1564'te mezra adı geçmiyor.

4- Sıçan Viranı ma'a Mz. Sıçan-ı Köhne, BOA, TD 200, s. 118.

5- Köprü-yü Behlül nd. Zeyni Kendi ma'a Mz. Rimekderisâr? BOA, TD 200, s. 119. Mezra adı 1564'te yok.

6- Örenlü ma'a Mz. Oğul Bey Viranı, BOA, TD 200, s. 119. Mezra adı 1564'te mahalle olarak kayıtlıdır. KKA, TD 155, v. 158b.

7- Göllüce- İdrislü ma'a Mz. İrgü Viranı (Eberlü), BOA, TD 200, s. 123; KKA, TD 155, v. 165b.

8- Satı Kendi ma'a Mz. Koca Hacılu, Dinedâr?, Bıyıklıca, Beş (Yeşil) Haml ve Süleyman Viranı BOA, TD 200, s. 123. (134 ve 155'te mezralar yok).

9- Akviran-ı Ulya ma'a Mz. Manulî? BOA, TD 200, s. 126. (134 ve 155'te yok).

10- Kadı-ı Ulya ma'a Mz. Gögi (Gök), BOA, TD 200, 127; KKA, TD 155, v. 175b. (134'te yok).

11- Üç Depe ma'a Mz. Hacı Viranı ve Monla Viranı (Pınarı), BOA, TD 200, s. 127; KKA, TD 155, v. 176a. (134'te yok, 155'te Hacı Viran yok).

12- Hâbgerme (Heftgerme) ma'a Mz. İzzeddin, Ağ Taş, Yassı Viran, Küçük Deresi, BOA, TD 134, s. 4; TD 200, s. 128; KKA, TD 155, v. 177b-178a. (İzzeddin Viranı ve Aktaş köye dönüşmüş, 1526'da yer alan Yassı Viran daha sonraki defterlerde yer almamaktadır. 204a'da Yassıca adında köy var.)

13- Mitrani (Matran) ma'a Mz. Mitrani Viranı BOA, TD 200, s. 129; KKA, TD 155, v. 194a.

14- Karakoç ma'a Değirmen Viranı, BOA, TD 200, s. 133; KKA, TD 155, v. 182b. (Değirmen Viranı 1526'da yok). TD 134, s. 4.

15- Bayezidlü, ma'a Mz. Kengerlü ve Baş (Yanış) Viranı, BOA, TD 200, s. 134; KKA, TD 155, v. 158a. (Bu mezralar TD 134, s. 4'te yok. 1564'te ise Kengerlü yok. Ancak 218b ve 187a'da iki ayrı Kengerlü köyü mevcuttu. Kengerlü-yi diğer nezd-i Bayezidlü v. 187a.) 1526'da müstakil bir Kengerlü mezrası vardı. BOA, TD 134, s. 17.

16- Kabasakal *ma'a Mz. Taceddin, BOA, TD 200,s. 136; KKA, TD 155, s. 185a.*

17- *Arslanoğlu*-yı Ulya ma'a Mz. Uzun Argaç, BOA, TD 200, s. 139; KKA, TD 155, v. 184b. BOA, TD 134, s.

18- Zoğzunç ma'a Mz. Zoğzunç Depesi, BOA, TD 134, s. 4; TD 200, s. 139; KKA, TD 155, v. 195b-196a. (Zoğzunç-ı Ulya adını almıştır. 196a).

19- İshak Danişmend ma'a Mz. Hamza (Viranı) Depesi ve Berid? Viranı, BOA, 134, s. 17: TD 200, s. 140; KKA, TD 155, v. 195a. (Hamza Depesi var).

20- Tilkilü İdrislü ma'a Mz. Ali Bardak ve Ahurluca, BOA, TD 200, s. 141; KKA, TD 155, v. 213a. (mezralar yok 1564). (Ahurluca müstakil v. 157b. Mz. Ali Bardak köy olmuş v. 157b.)

21- Güvençoğlu ma'a Mz. Yaramış (Keye Yaramış 1526), BOA, TD 200, s. 141; KKA, TD 155, v. 198a.

22- Kasımi (Kasım Viranı) ma'a Mz. Bestam Viranı, Karaman Viranı, BOA, TD 200, s. 142; KKA, TD 155, v. 144b.

23- Oruç Bey ma'a Mz. Boz Viran (1526) nd. Derviş Hasan, BOA, TD 134, s. 4; TD 200, s. 143; KKA, TD 155, s. 147b. (Derviş Hasan 1540'ta

Oruç Bey köyüne bağlı mezra iken 1564'te köyün diğer adı oluyor, günümüzde ise müstakil köy olup Oruç Bey unutulmuş.)

24- Mz. Güney, BOA, TD 200, s. 143.

25- Köpeklü ma'a Mz. Kırmıtlu BOA, TD 200, s. 145; KKA, TD 155, v. 197a.

26- Mz. Mahbub (Muhût)?, BOA, TD 200, s. 145.

27- Mz. Kamerbelü?, BOA, TD 200, s. 148.

28- Ayn Şah (Şâd) ma'a Mz. (Göl) Birgöl, BOA, TD 134; s. 11; TD 200, s. 149; KKA, TD 155, v. 184a.

29- Kikân ma'a Mz. Kemal Deresi, BOA, TD 200, s. 150; KKA, TD 155, v. 221b'de (Salat'a bağlı köylerdi).

30- Mz. Altun Viranı, BOA, TD 200, s. 154; KKA, TD 155, v. 170a.

31- Mz. Kutlu Doğmuş Viranı nd. Karaca Viranı, BOA, TD 200, s. 155; KKA, TD 155, v. 215b. (1564'te nd yok.)

32- Sa'dî ma'a Mz. Bacırga, BOA, TD 200, s. 161; KKA, TD 155, v. 211a.

33- Mz. Karis-i (Gavis) Sagir, BOA, TD 200, s. 163; KKA, TD 155, v. 192a. (Bozyan cemaati yerleşmiş.)

34- Haydarlu-yı Arab, ma'a Mz. Viran ve Da'vad Dere, BOA, TD 200, s. 164; KKA, TD 155, v. 203a.

35- Şerafeddin Depesi ma'a Mz. Şerefeddin Viranı, BOA, TD 134, s.20; TD 200, s. 166; KKA, TD 155, v. 191b. (1564'te mz ile köyün adı yer değiştirmiş. 1526'da Mz. Şerefeddin Viranı, 1540'ta Şerefeddin).

36- Mz. Kef Neccâr-ı Sagir nd. Habil, BOA, TD 200, s. 167.

37- Hacı İsa ma'a Mz. Arab (Dere)? Viranı, BOA, TD 64, s. 104; TD 200, s. 170; KKA, TD 155, v. 217a. (Kal Viranı).

38- Mersini-i Küçük ma'a Mz. Eski Mersini, BOA, TD 200, s. 172; KKA, TD 155, v. 207a.

39- Yarımca ma'a Mz. Hasan Abdal, BOA, TD. 200, s. 170.

40- Çanakçı ma'a Mz. Kapaklu (Kabaklu), BOA, TD 200, s. 173; KKA, TD 155, v. 185b. Çanakçılu ma'a Mz. Kavaklu, BOA, TD 134, s. 11.

41- Sakurgalu (-ı Ulya) ma'a Mz. Depe Viran, BOA, TD 134, s. 22; TD 200, s. 173; KKA, TD 155, v. 209a.

42- Mz. Kemal Viranı, BOA, TD 200, s. 175.

43- Sumaki ma'a Mz. Seksen (Seksân) Viran, BOA, TD 64, s. 105; TD 134, s. 17; TD 200, s. 175. (1518'de müstakil mezraydı. TD 64, s. 105.)

44- Bakos ma'a Mz. Bakos-ı Köhne ve Ömer Viranı, BOA, TD 134, s. 20; TD 200, s. 177; KKA, TD 155, v. 215a. (Bakos'ta 19 hane, 9 mücerred seyyid vardı).

45- Beğlan (Beklan) ma'a Mz. Salihi, BOA, TD 200, s. 178; KKA, TD 155, v. 225a.

46- Timuran ma‘a Mz. Abdallar Viranı BOA, TD 200, s. 180.
47- Salat ma‘a Mz. Üzerlik (Özernik-Öderken), BOA, TD 200, s. 186; KKA, TD 155, v. 220b.
48- Mz. Kızıl Dere
49- Mz. Kafir Viranı nd. Ayn Gür (Göz), BOA, TD 200, s. 187; KKA, TD 155, v. 190a.
50- Hacı Selman ma‘a Mz. Ak Meşhed, BOA, TD 200, s. 188; KKA, TD 155, v. 222a. (Salat’a bağlanmış).
51- Mz. Kabur? Depesi, BOA, TD 200, s. 189.
52- Mz. Suveydi, BOA, TD 200, s. 189.
53- Mz. Karis-i Kebir, BOA, TD 200, s. 189; KKA, TD 155, v. 170b.
54- Umrani ma‘a Mz. Ağca Kal‘a, KKA, TD 155, v. 108a.
55- Mz. Cedide, KKA, TD 155, v. 108b.
56- Yassıca ma‘a Mz. Kamuşlu, KKA, TD 155, v. 110a.
57- Mz. Gerenlü, KKA, TD 155, v. 149b.
58- Sumaki (Sokmani) ma’ a, Mz. Bekeş Viranı, KKA, TD 155, v. 180b.
59- Kef Neccar ma‘a Mz. Hüseyni, KKA, TD 155, v. 186a.
60- Ecmelin ma ‘a Mz. Nevrul, KKA, TD 155, v. 186b.
61- Başin ma ‘a Mz. Yalankoz-i Diğer, KKA, TD 155, v. 211b.
62- Mz. Su Batan, KKA, TD 155, v. 212b.
63- Mz. Şeybani , KKA, TD 155, v. 216b.
64- Mz. Karpuz Depesi, KKA, TD 155, v. 217b.
65- Milli Viranı ma‘a, Mz. Ada ve Donuz Viranı, BOA, TD 134, s. 21.
66- Mz. Dilenci Viranı, BOA, TD 134, s. 24. 1564’te köy olmuş KKA, TD 155, v. 181b.
67- Mz. Kara Baş, BOA, TD 134, s. 11.
68- Beki (Beyi) ma‘a Mz. Neccârlu, BOA, TD 134, s. 17.
69- Mz. Kuyucak, BOA, TD 64, s. 89
70- Hane Bazar ma‘a Hane Bazar-ı Köhne, KKA, TD 155, v. 173b; BOA, TD 134, s. 23’te sadece köy kaydı var.
71- Hemedân ma‘a Mz. Abdal Viran, KKA, TD 155, v. 209b.

Salat Nahiyesi Nahiyesi

1- Salat a Mz. Üzerlik (Özernik), Öderken? BOA, TD 200, s. 186; KKA, TD 155, v. 220b.
2- Mz. Esbi? Korkodan, KKA, TD 155, v. 222a.
3- Hacı Selman ma‘a Mz. Ak Meşhed, KKA, TD 155, v. 222a.
4- Beklan (Beğlan), ma‘a Mz. Salihi, KKA, TD 155, v. 225a.
5- Mz. Hacı Selman Viranı, KKA, TD 155, v. 225b.
6- Mz. Tavuslu Viranı, KKA, TD 155, v. 225b.

7- Mz. Til Hüsam Viranı, KKA, TD 155, v. 225b.
8- Mz. Asiyâb-ı Köhne, KKA, TD 155, v. 225b.
9- Mz. Ali Bey Viranı, KKA, TD 155, v. 225b.
10- İsa ma'a, Mz. Salih, KKA, TD 155, v. 225b.
11- Mz. Selmik, KKA, TD 155, v. 226b..

Göksu Nahiyesi

1- Mz. Dahar Pınarı, KKA, TD 155, v. 227b.
2- Mz. Ya'tum, KKA, TD 155, v. 230a.
3- Mz. Mağara-ı Umran, KKA, TD 155, v. 232a.
4- Mz. Korucu Viranı, KKA, TD 155, v. 232a.
5- Mz. Şeyh İlyas, KKA, TD 155, v. 233a.
6- Mz. Beşaret Cebelü, KKA, TD 155, v. 233a.
7- Mz. Abbas Viranı, KKA, TD 155, v. 234b. (Köy idi).
8- Mz. Harmuz-ı Süfla, KKA, TD 155, v. 236a. (İskân tarihi için nota bak)
9- Mz. Mağara-ı Şekerlü, KKA, TD 155, v. 238a.
10- Mz. Harbazin-i Süfla, KKA, TD 155, v. 238a.
11- Mz. Çalmur, KKA, TD 155, v. 247b. (Konar-göçerlerin mezrası)
12- Mz. Kakurtlu Kaya, KKA, TD 155, v. 247b.
13- Mz. Merzebik (Merzik), KKA, TD 155, v. 100b, 247b.
14- Mz. Bıyıklu nd. Ak Bıyık, KKA, TD 155, v. 247b.

Savur Nahiyesi

1- Mz. Arpa Depe, KKA, TD 155, v. 249b.
2- Mz. Mayıs, KKA, TD 155, v. 251b.
3- Mz. Eski Savur, KKA, TD 155, v. 253a.
4- Mz. Deyr Viranı, KKA, TD 155, v. 254a.
5- Mz. Kastalonî, KKA, TD 155, v. 254a.
6- Mz. Kıtırbil nd. Kefer Yakub, KKA, TD 155, v. 254a.
7- Romanî ma'a Mz. Umran Kuyusu, KKA, TD 155, v. 254b.
8- Kengiri ma'a Mz. Arpa Depesi, KKA, TD 155, v. 261b.
9- Deyr ma'a Mz. Cemal Viranı ve Baksı, KKA, TD 155, v. 262b.
10- Huri ma'a Mz. Sekiz Ağaç, KKA, TD 155, v. 264a.
11- Mz. Alberi KKA, TD 155, v. 267a.
12- Ahmedi ma'a Mz. Hanos, KKA, TD 155, v. 267a.
13- Mz. Caferi, KKA, TD 155, v. 272a,
14- Deve Kendi ma'a Mz. Salih, KKA, TD 155, v. 272b,
15- Deriş ma'a Helva Depesi, KKA, TD 155, v. 273a,
16- İlanlu ma'a Mz. Kara Keçi Viranı, KKA, TD 155, v. 276b,
17- Molla Ali ma'a Mz. Til Keber, KKA, TD 155, v. 277a,
18- Koşa Pınar ma'a Öküz Ziyaret, KKA, TD 155, v. 277a.

Berazi Nahiyesi

1- Mz. Bağçacık, KKA, TD 155, v. 280b.
2- Kalender ma‘a Mz. Davud nd. Hasan Hodgan, KKA, TD 155, v. 281a.
3- Ahmedân ma ‘a Mz. Bahaeddin, KKA, TD 155, v. 283a.
4- Haydar ma‘a Mz. Kara Hamza, KKA, TD 155, v. 288a.
5- Zeki ma‘a Mz. Dönmez, KKA, TD 155, v. 294b.
6- Cemaleddin ma‘a Mz. Şeyh Matar ve Kara Pınar, KKA, TD 155, v. 296b.
7- Millü Viranı ma‘a Mz. Kara Viran, KKA, TD 155, v. 298b.
8- Mz. Kara Çor, KKA, TD 155, v. 301b.
9- Mz. Ballu Ağaç, KKA, TD 155, v. 302b.
10- Mz. Çernik, KKA, TD 155, v. 302b.
11- Mz. Molla Nasır, KKA, TD 155, v. 303b.
12- Mz. Mz. Başi, KKA, TD 155, v. 303b.
13- Mz. Arslan Deresi, BOA, TD 200, s. 261; KKA, TD 155, v. 305b.
14- Mz. Söğüt Ağacı (Söğüdlü), BOA, TD 64, s. 80; TD 200, 261; KKA, TD 155, v. 305b.
15- Mz. Hacı Ömer, KKA, TD 155, v. 305b.
16- Mz. İzzeddinlü, KKA, TD 155, v. 305b.

Cemâ‘at-ı Pusiyân

1- Basok ma‘a Mz. Percom, KKA, TD 155, v. 316b.
2- Mz. Kavaros, KKA, TD 155, v. 318a.
3- Karye-i Mezra‘a-ı Kara Depe, KKA, TD 155, v. 319b.
4- Piro, ma‘a Mz. Melik Salahaddin ve Ağ Viran, KKA, TD 155, v. 328a.

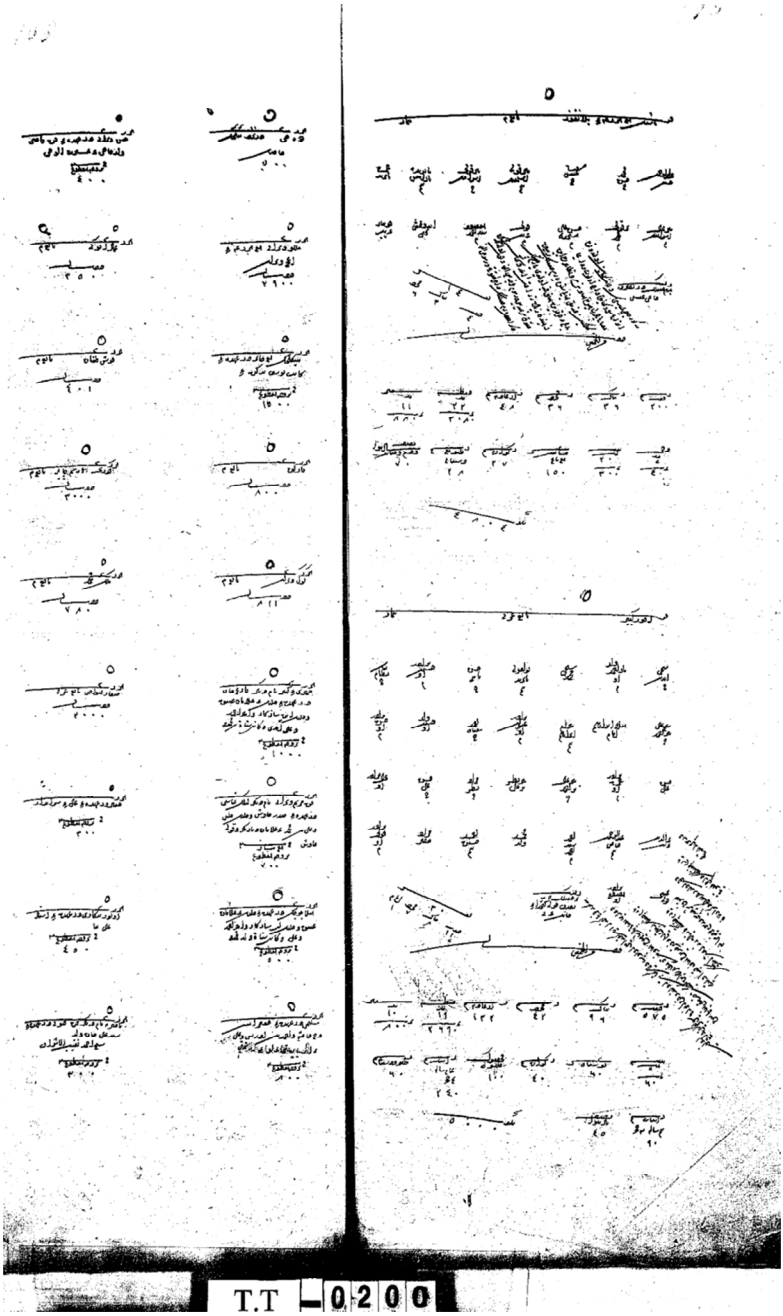
Cemâ‘at-ı Poçiyân

1- Aşalı nd. Kevkebi ma ‘a Mz. Bekir Çal, KKA, TD 155, v. 344a.
2- Mz. Reşkân, KKA, TD 155, v. 347a.
3- Mz. Mer‘a, KKA, TD 155, v. 348a.

Cemâ‘at-ı Zilân

1- Mz. ‘Ayn Neccâr, KKA, TD 155, v. 359b.
2- Mz. Müsliman, KKA, TD 155, v. 359b.
3- Mz. Sultani, KKA, TD 155, v. 361a.

Ek: 2 1540 Tarihli BOA, TD 200, s. 105-106. Sayfalardaki Mezraları Gösteren Belge.

IRAK HALK KÜLTÜRÜNDE DEMONİK VARLIKLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

A STUDY ON DEMONS IN IRAQI POPULAR CULTURE

Prof. Dr. Necdet Yaşar BAYATLI[*]

Özet

Dünyanın yaratılışından itibaren insanlar arasında görünmeyen varlıkların mevcudiyetinden hep söz edilmiş ve buna inanılmıştır. Bu durum Müslüman toplumlar arasında olduğu gibi gayrimüslimler arasında da geçerli olduğu söylenebilir. Bu görünmeyen varlıklar halk tefekkürüne göre iyi ve kötü olmak üzere iki türe ayrılır. İyi olanlar yerüstü dünyada yaşayıp insanlara zararları ile değil iyilik yaparak yardım ederler. Kötü olanlar ise karanlık olan yeraltı dünyasında yaşayıp insanlara hep zarar verme peşindedirler. Böylece Türk mitolojisinin temel ilkelerinden sayılın zıtlık ilkesi söz konusu varlıklar için de geçerli olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. İnsanların üzerinde korku, kaygı, stres, heyecan, telaş, panik vb. gibi etkileri bırakan ve demon olarak adlandırılan bu varlıklar, dünya toplumları için her zaman bir korku kaynağı olmuştur. Bu varlıkların uğradığı veya varlıklarından söz edildiği yerde insanların korkutulmasına sebebiyet vermiştir. Demonik varlıkların adlandırılması ve onlara karşı duyulan inançlar milletten millete değiştiği herkesçe bilinmektedir. Halklar arasında demonları ifade etmek için farklı adlandırmalar kullanılmakta olup kültürel farklılıklardan dolayı oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Farklı coğrafyalarda yaşayan Türkler arasında bu demonik varlıklarla ilgili inançlar Türk inanç sistemine özgü bir şekil aldığı ifade edilebilir. Bununla birlikte uzun zaman Türk kültürü çatısı altına yaşayan coğrafyalardaki insanlar da Türk kültürlü halklar olarak adlandırılırsa yanlış bir adlandırma olmadığı düşüncesindeyiz. Başta başkent Bağdat olmak üzere 600 yüzyıla yakın bir zaman diliminde Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında olan Irak halkı, Türk kültür pınarından su içmiş ve bu kültürün ihtiva ettiği birçok unsuru benimsemiştir. Bu çalışmada Irak coğrafyasında yaşayan homojen yapılı halk arasında bilinen demonik varlıklar ele alınmış, isimleri yanı sıra diğer boyutları incelenmiş ve günümüz Türk dünyasında mevcut demonik varlıklarla mukayese edilmeye çalışılmıştır.

***Anahtar Kelimler**: Demonik varlık, demon, Irak, Halk İnançları, Halk Kültürü*

Abstract

Since the inception of the world to the present day, demons were mentioned and believed in their existence, as it can be said that this matter applies to Islamic and non-Islamic societies. According to the popular belief, these invisible creatures are divided into good and harmful. As good creatures live in the upper world and do not harm people, but do good deeds that help them. As for the harmful ones, they always work to harm people. Thus, the principle of contrariness in mythology is compatible with these creatures. Demon is a name given to creatures that evoke feelings of terror, panic, anxiety, agitation and fear in man. They are creatures that represent a source of fear and panic in all societies in the world and cause

[*] Bağdat Üniversitesi Diller Fakültesi Türk Dili Bölümü Bağdat/Irak
necdetyasarbayatli@gmail.com

the creation of panic and fear in man when they are mentioned and their existence. It is known that beliefs about these creatures change from one people to another. Different names are used for these creatures among peoples, and because of the cultural differences, these names have become varied. Especially since it is possible to say that the beliefs formed among the Turks about these terrifying creatures have become a special characteristic of Turkish culture. We are with the idea that the peoples and societies that lived under the roof of Turkish culture for many years have become called peoples of Turkish culture. The capital, Baghdad, and the rest of the Iraqi cities were under the rule of the Ottoman Empire for nearly 600 years, becuse of this, people drank from the fountain of Turkish culture and adopted many of the elements contained in this culture. In this study, the demon creatures, names they are calledand what they are called in the Iraqi popular culture were studied, and then compared with their counterparts in the Turkish world.
***Keywords**: Demon, Iraq, popular beliefs, popular culture*

Giriş:

Türk mitolojisi başta olmak üzere birçok dünya mitolojisinde başlangıçtan itibaren insanlarla tanrılar arasında yer tutan görülmeyen/ çetin/ korku salan varlıkların mevcudiyetine hep inanılmış ve birçok vesileyle olanlardan söz edilmiştir. Bu varlıklar farklı millet ve halklar arasında değişik isim ve sıfatlarla anılırsa da aslında fonksiyon itibarıyla aynı yere sahip olduğu söylenebilir.

Söz konusu varlıklar iyi ve kötü olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. İyi olanlar, insanlara iyilikleri dokunur. Kötü olanlar ise yer altı dünyası ile bağlantılı olup insanoğluna sürekli zarar verme peşinde olduklarına inanılmaktadır. Kötü olanlara demon adı verilmektedir.

Demon, eski Yunanca bir terim olup düşünce olarak en eski mitolojik sistemlerden beri var olan, ata ruhları ve doğa ruhları inançlarından doğmuş; çok tanrılı dinlerin ve inanç sistemlerinin tanrılarının kötü özelliklerinin ve Türk mitik tasavvurundaki karanlık dünyanın kişileştirilmesi sonucu oluşan, tasviri olarak şekilsiz, insan-hayvan karışımı ya da ciddi form bozukluklarıyla belirlenen, erken dönem algısında hem iyi hem kötüyken zamanla sadece kötü özellikler sergileyen kaos, karanlık dünya ve yeraltıyla ilişkili varlıkları karşılar (Sarpkaya, 2017:32).

Demon, sadece yeraltı dünyasının ruhlarını değil, belki daha çok yerüstü alemin kimi korkunç, kimi öldürücü, kimi hızla don/kıyafet değiştiren, kimi rahatsız edildiği için zarar veren varlıkları kapsayan kategoridir. Demonoloji, hızlı bir şekilde kendini yenileyen, zamana ayak uyduran dinamik bir yapısı olan, özel ölçütleri ile ayrıcalık oluşturan ancak en az araştırılan bir kategori olduğu söylenebilir (Bayat, 2007:278).

Demonolojik karakterlerin asimetrikliği ve motifin böyle geniş yayılmasının kökleri de arkaik mitolojik görüşlerden gelir. Bunlara göre, sözü edilen varlıklar ya aksak, topal ya da tek gözlü, tek ayaklı düşünülen şeytani ruhlardır (Beydili, 2005:162).

Demonların alemi tam olarak belirlenmemiş olup sabit bir yapısı bulunmamaktadır. Burada işlevin, özellik üzerinde tam bir üstünlüğü var. karakterler görünüş itibarıyla de büyük ölçüde şekilsizdirler. şekilsiz ve biçimsiz olmalarıyla tanınan bu varlıkların görünürdeki çizgilerini belirlemek çok zordur.. bu da onların değişken doğasından kaynaklanıp rahatlıkla değişim geçirebilmeleriyle ilgilidir (Beydili, 2005:163).

Dünyanın farklı yerlerinde muhtelif halkların inanç sisteminde demonik varlıklar hep mevcut olup belirgin bir yer tutmaktadır. Ancak zaman içinde bazı kültürlerde demonolojik varlıkların kökeni ve geçmişte bu varlıkların üstlendiği işlevler unutulmuş ve onlar sadece bir korku öğesine dönüşmüşlerdir (Duranlı, 2008:12).

Demonlar, eski Türk inanç sistemindeki kötü ruhun timsali olan Körmös'ü hatırlatır. Bu yüzden gerek fonksiyon gerek korkunç görünüşleri itibarıyla günümüzde Körmös'ün bir uzantısı olarak göründükleri söylenebilir (Bayatlı, 2017:126).

Genel olarak belirsizlik, şekilsizlik, insan-hayvan karışımı veya ciddi form bozuklukları ile tasvir edilen demonlar, tüm doğa unsurlarıyla ilişkili düşünülerek hem doğada varlığı kabul edilen kötü ruhlar hem de yeraltının, karanlık tarafın ve kaos âleminin varlıkları olarak kabul edilmektedir (Sarpkaya, 2017:42).

Bu çalışmada uzun yıllar boyunca Türk kültür pınarından beslenmiş ve bu kültürden oldukça etkilenmiş homojen yapılı Irak halkı arasında bilinen demonik varlıklar ele alınmış, isimleri yanı sıra diğer boyutları da incelenmiştir.

İnceleme

Irak halkı arasında tanınan, varlıklarından söz edilen ve mevcudiyetlerine inanılan demonlar, aşağıda maddeler halinde ele alınmıştır.

1 Sı'luva (سعلوة)

Aslında Sı'lıva sözcük olarak Arapça kökenli olup emme ve öksürme anlamına gelmektedir. Bu demonik varlık da insanın kanını emerek canını aldığı için bu adı almıştır. Irak'ın birçok bölgesinde varlığından söz edilen en önemli demondur. Birçok millet ve etnik grup arasında tanınan bu demonla ilgili çok sayıda efsane ve hikaye anlatılmaktadır. Anlatılara göre Sı'luva (سعلوة), kadın şeklinde olup erkeklerin rüyasına gelip onları azdırarak cinsel ilişkiye girer. Rüyasında Sı'luva ile cinsel ilişkiye giren erkeğin sağlık durumunun bozulacağına inanılmaktadır.

Sı'luva halk arasında dolaşan rivayetlere göre korkunç bir varlık olup şeytani özelliklere sahiptir. Bir fırsatı yakalayıp önüne gelen insanlara zarar vermekten çekinmez. Tenha ve kuytu yerlerde çıkıverir. Güzel bir kadın gibi

görünerek erkekleri aldatıp kendileri ile cinsel ilişkiye girdikten sonra onları öldürerek cesetlerini parçalar ve kanlarını içer.

Irak'ın muhtelif yerlerinde demon Sı'luva hakkında dolaşan anlatılarda onun fiziksel özellikleri şu şekilde betimlenmektedir.

1. Keçiye benzer ancak hacmi keçiden üç dört kat daha iridir.
2. Bazı yerlerde dolaşan anlatılara göre boynuzludur.
3. Çok güçlü olup insanların cesetlerini parçalayarak etlerini yer.
4. Olağanüstü uzun bacakları var.
5. Burnu kırmızı, dudakları enli ve uzun, ağzı büyük, uzun dişleri var.
6. Gözlerinin biri kıpkırmızı diğer ise sapsarıdır.
7. Kafasının yarısı saçlı diğer yarısı ise keldir.
8. Anlatılara göre pençeli olduğu anlatılırsa da o iki ayağı ve iki eli var.
9. Ayak ve el tırnakları uzun, sivri ve çirkindir.
10. Koyu esmer tenlidir
11. Yalın ayaklı ve yarı yırtık entari ile dolaşır.
13. Yanak ve alın kısmı yırtık olup yüzünde yaralar var.
14. Bazı anlatılara göre belden yukarı kadın olup belden aşağı balık gibi bir vücuda sahiptir.
15. Bazı anlatılara göre ise vücudunun üzerine karıncalar bulunmaktadır.
16. Bazı anlatılara göre Sı'luva amfibi bir hayvan olup hem suda hem karada yaşar.
17. Don değiştirebilecek bir yeteneğe sahiptir.
18. Sı'luvanın yaşlı kocasına Sı'lu **(سعلو)**adı verilir. Bu yaşlı koca eşi gibi çirkin ve kötü bir demon olup çocukları aldatarak onları tenha bir yere götürür ve eşi ile birilikte onları öldürdükten sonra etlerini yer.

Bulunduğu Yerler:

Tenha, kuytu, insanların çok az uğradığı mekanlarda bulunur. Akar su, çay ve göl kenarlarında, mezarlık, harabe ve terk edilmiş evlerde yaşar.

Sı'lıva Hakkındaki Bazı Anlatılar

1. Eski zamanlarda üç kız sahibi olan adamın biri karısını kaybeder. Bu adam bir gün çarşıda dolaşırken Sı'lıva onu uzaktan görür ve tanışmak için kendini güzel yüzlü, ince belli bir kadına dönüştürdükten sonra ona yaklaşır. Bir bahaneyle onunla konuşur ve kendisine hayran ettirir.

Evine geri dönen adam, yaşadıklarını kızlarına anlatır ve bu güzel kadınla evlenmek istediğini söyler. Kızlar babalarının bu isteğine gönülleri razı olmaz. Ancak baba ısrar edince kızlar da onu kırmamak için bu evliliği kabul ederler. Sı'lıva adamın evine gidip yaşamak yerine kızlarıyla beraber adamın kendi evine gelip yaşamlarını şart koşar. Adam da bu şartı kabul eder.

Evlilikten birkaç gün sonra Sı'lıva adama çarşıya gidip yiyecek almasının gerektiğini söyler. Ancak adam "Ben bu mahalledeki çarşı pazar yerini bilmiyorum ki gideyim." der. Sı'lıva "Peki, ben sana evin kapısından çarşı yolunu göstereceğim." der.

Adama evin uzun ve karanlık koridorunda refakat eden Sı'lıva gerçek haline dönüşür ve adama saldırarak arkadan onu koridorda bulunan odaya çeker ve öldürüverir.

Akşama doğru babaları eve dönmeyince merakta kalan üç kıza Sı'lıva "Merak etmeyin dönmesi için yarını bekleyelim." der. Ertesi gün tabii olarak baba dönmeyince kızların en büyüğü "Ben çarşıya gidip babamı arayacağım." der ve Sı'lıva'ya çarşının yolunu sorar. Sı'lıva da ona çarşı yolunu göstermek için evin uzun ve karanlık koridorunda refakat ederken gerçek haline dönüşür ve kıza saldırarak arkadan onu koridorda bulunan odaya çeker ve öldürüverir.

Sı'lıva daha sonra diğer iki kıza "Ben size saklı tuttuğum etten bir yemek pişireyim" der. Et de daha önce öldürdüğü babalarının etidir. Babalarının etinden yemek pişirir ve onlara sunar.

Ablalarının eve geri dönmediğini gören kızlar onu merak ederler. Bu sefer ortanca kız babasını ve ablasını aramaya giderken Sı'lıva onu da aynı şekilde öldürür.

Sı'ılıva uzun süre öldürdüğü adam ve iki kızının etlerinden pişirerek küçük kıza yedirir. Kız büyük olup güzelleşir. Ancak hep babası ve ablarının akıbetini sorar. Bir gün Sı'lıvaya onları çok sorunca, Sı'lıva ona "Seni baban ve ablarının etiyle besleyip şişmanlaştırdım, şimdi de seni yiyeceğim." der. Bu sözleri duyan kız, telaşlanır korkar ve koşmaya başlar. Sı'lıva da onu yakalamak için peşinden koşmaya başlar. Koridora doğru koşan kız, babası ve kız kardeşlerinin öldürüldüğü odaya girince onların kanlı elbiseleri ve kemiklerini görünce çok üzülse de hemen toparlanır ve babasının elbisesini giyer; sarığını da başına sarar ve evden yavaş yavaş çıkar. Çok yiyecek ve et yemeğe alışık olan kız acıkınca soka ortasında gördüğü bir kadından yiyecek ister. Kadın da ona bir domates ve soğan ile bir ekmek verir.

Kız daha sonra memleket arasında dolaşmaya başlar ve bir köşkü görür. Köşke girip iş aradığını söyler. Hizmetçi başı onu işe alır. Kız erkek elbisesini giyer ve gün boyunca çalışır. Uzun süre hep böyle çalışan kız akşamlar köşkün üst katında kendisine tahsis edilen odaya girer, saçlarını açar ve yemeğini yer.

Bir gün akşam, kız saçlarını açar ayın aydınlığı altında onu tararken ev sahibi prens onu görür ve güzelliğine hayran olur. Prens, kıza belli etmeden uzun uzadıya ona baktı. Daha sonra kızın yanlarında çalışan hizmetçi olduğunu hatırlar.

Ertesi gün prens onu huzuruna çağırır ve elbisesini çıkarmasını ister. Kız "Aman efendim, nasıl soyunayım? olmaz." deyince, prens "Emir sahibi benim

sana soyun diyorsam soyunacaksın.". Kız korku içersinde başındaki sarığı çıkarır ve altın renkli uzun saçları açılıverir. Bunu gören prens kıza "Bana neden bu hale geldiğini anlatacaksın." der. Kız da başından geçenleri prense anlatır. Prens de adamlarını Sı'lıva'nın evine gönderir ve onu öldürtür. Daha sonra prens kıza aşık olur ve bu aşkları evlilikle son bulur.

Sılı'va ile ilgili halk arasında dilden dile dolaşan yüzlerce anlatının bulunduğu söylenebilir. Bu anlatıları ilerde müstakil bir çalışma şeklinde derleyip incelemeyi planlıyoruz.

Irak coğrafyasının birçok yerinde tanınan bu demonik varlık hayatın çeşitli safhalarında hep adından söz ettirmektedir. Söz gelimi güzel giyinmeyen, çirkin, sivri uçlu, burunlu, kirli kadın ve kızlar Sı'luvaya benzetilir. Çocukların korkutulması ve uyutulması için anneler hep Sı'luvanın geldiğini veya geleceğini söylerler.

Tantal (طنطل)

Tantal sözcüğü kökeninin ne olduğu bilinmemekle Yunan mitolojisinde yer alan Tanalus isimli demonla benzerlik gösterdiği söylenmektedir. Bununla birlikte Arapçada alçak ve çıplak, ne yaptığından utanmayan anlamına gelen taml طمل sözcüğünden geldiğine yönelik görüşler ileri sürülmüştür(http://elsada.net).

İnsan, hayvan ve diğer varlıklar kılığına girebilen ve insanların içine korku saran Tantal, Irak'ın muhtelif yerlerinde herkesçe tanınan bilinen bir demondur. Irak halkı hep bu demondan korkmuştur. Yapılan birçok araştırmaya göre bu demononun varlığı Sumeriler dönemine kadar uzandığı tespit edilmiştir (https://2goodknowledge.blogspot.com/2020/04/10_20.html).

Günümüzde özellikle Irak'ın güney bölgesinde bu demon, halk inancında varlığını canlı bir şekilde sürdürmektedir. Hatta bu bölgede yaşayan her aşiretin, köyün bir tantalı bulunduğu söylenmektedir.

Irak'ın bataklık bölgesinde yaşayan Tantallar oldukça güçlü ve insanlara büyük zarar verebilmektedir. Hatta insanlar, Tantalla bir araya gelince fiziki olarak büyük zararlara uğradıkları anlatılmaktadır.

Tantal diğer taraftan bir yiğitlik ve güçlülük sembolü haline gelmiştir. Güçlü insanlara "Başımıza tantal dikildi.", "Tantal gibi" vb. denir.

Eskiden Tantal'ın çok iri cüsseli, uzun saçlı, sivri dişili, yalın ayaklı, çıplak ve hatta kocaman taşaklı bir özelliğe sahip olduğu ve güneş battıktan sonra ortaya çıktığı anlatılmaktadır.

3. Afe **(افه)**

Irak Halk kültüründe bilinen demonlardan biri de Afe'dir افة . Afe, halk arasında insan, hayvan her şeyi yiyebilen ve yutabilen korkunç bir demon olup anneler çocuklarını korkutmak ve uyutmak için onun geleceğinden söz ederler.

Merhametsizliğiyle de bilinen bu demon, daha çok dişi olarak tasavvur edilmektedir.

4. Huta **(حوته)**

El-Huta veya Huta حوته, kadınların çocuklara bahsettikleri bir başka demondur. Bu demon daha çok ay tutulması sırasında ayı yuttuğundan söz edilir. Ay tutulması sırasında halk mahalle ve sokaklara çıkarak teneke ve maden nesnelere vurarak gürültü çıkarır ve ayı yutmaktan kurtarırlar. Ay yutulmaktan kurtulduktan sonra camilerden tekbir sesleri yükselir. Halk da Allah'a iki rekat şükür namazını kılar. Anneler, çocuklarını Huta ile korkutup ay gibi kendilerini de yutabileceğini söylerler.

5. Ğul **(غول)**

Irak halk kültüründe çok yaygın olarak kendisinden söz edilen demonlardan biri de Ğul'dur. Ğul, çok çirkin siyah yüzlü, koyu esmer ve korkunç bir tipe sahiptir. Söylentilere göre, güneşten korktuğu için sadece karanlıkta çıkıverir ve insanlara zararı dokunur. Ğul sözcük itibarıyla kul kelimesinden geldiği ve Arap kültürünün etkisi ile Ğul şeklinde telaffuz edildiği düşünülmektedir.

6. İfrit **(عفريت)**

Irak'ın farklı bölgelerinde varlığından söz ettirilen İfrit de demonlar arasında yer almaktadır. İfrit, iri cüsseli, korkunç ve çirkin bir yüze sahip olup hayvanlara benzemektedir. Anne ve babalar çocuklarını korkutmak için onun varlığından söz etmektedirler.

Sonuç

İnsanların üzerinde korku, kaygı, stres, heyecan, telaş, panik vb. gibi etkileri bırakan ve demon olarak adlandırılan bu varlıklar, dünya toplumları için her zaman bir korku kaynağı olmuştur. Bu varlıkların uğradığı veya varlıklarından söz edildiği yerde insanların korkutulmasına sebebiyet vermiştir. Demonik varlıkların adlandırılması ve onlara karşı duyulan inançlar milletten millete değiştiği herkesçe bilinmektedir.

Yeryüzünde yaşayan farklı milletlere ait mitolojik sistemlerde demonlar, eskiden olduğu gibi günümüzde de varlıklarını sürdürdükleri söylenebilir. Tekin olmayan bu varlıklar, insanlarla tanrılar arasında bir yer tuttuklarını, gizemlik, olağanüstü güç ve kudretleri ile her zaman insanlar için bir korku kaynağı olmuştur.

Bölgede tespit edilen demonlar, anlatılanlara göre, insanların özellikle çocukların üzerine bir ağırlık olarak çöker ve onları bilinmeyen bir yere götürür, ciğerlerini söker ve kayıplara karıştırır. Tespitlere göre bu demonlar yaşlı insanların karşısına da beklenmedik bir zamanda özellikle gecenin son saatlerinde ve beklenmedik bir mekânda tenha, ıssız, karanlık, çöplük vb. yerlerde aniden çıkabilir ve onlara kötülükleri dokunabilir.

Irak halk kültüründe yukarıda sözü edilen demonlar bize eski Türk inanç sistemindeki kötü ruhun timsali olan Körmös'ü hatırlatır. Bu yüzden bu demonlar, gerek fonksiyon gerek korkunç görünüşleri itibarıyla ihtiyatla da olsa denilebilir ki günümüzde Körmös'ün bir uzantısı gibi görünmektedirler. Çünkü eskiden Körmös, insanlara hastalık getirir, onları basar ve yeraltına götürürdü. Bu demonlar da genel olarak insanları ve özel olarak çocukları basar, ciğerlerini söker ve onları bilinmeyen bir yere götürerek kayıplara karıştırır. Yani yukarıda da belirtildiği gibi verdikleri zarar veya getirdikleri kötülük itibarıyla Körmös ile aynı fonksiyona sahiptir.

Kaynakça

Bayat, F. (2007) *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji) 2*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Bayatlı, N. Y. (2017). *Irak Türkmen Folklorunda İyeler (Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*. Irak Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Bağdat.

Beydili, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt-Kitap Yayın, Ankara

Duranlı, M. (2008). "Saha Türklerinin Demonolojik Varlıklarından Üör ve Sosyal Yaşamda Üstlendiği Fonksiyonlar". *Motif Akademi*. Editör Işık Altun. 2. Cilt. İstanbul 11-23

Sarpkaya, S. (2017). *Türklerin Şeytani Masalları (Türk Masal ve Efsanelerinde Demonik Varlıklar)* Karakum Yayınevi, Ankara

Elektronik Kaynaklar

https://2goodknowledge.blogspot.com/2020/04/10_20.html

http://elsada.net

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BÖCEK ADLARININ LEKSİK-SEMANTİK SINIFLANDIRMASI

LEXICAL-SEMANTIC CLASSIFICATION OF INSECT NAMES IN TURKISH

Doç. Dr. Nigâr OTURAKÇI ORBAY*

Özet

Canlılar dünyasının çok büyük bir kısmını böcekler oluşturmaktadır. Gerek coğrafi konumu gerekse topografik yapısı nedeniyle ülkemiz çok çeşitli canlı gruplarını barındırmakta, bu çeşitlilik böcekler dünyasında da var olmaktadır. "Böcekbilimi" olarak adlandırılan entomolojiye bakıldığında böcekler dünyasındaki bu çeşitliliğin dil için de zengin bir veri sağladığı görülmektedir. Bununla birlikte, bu zenginliğin bir karmaşa doğurduğu aşikârdır. Latince adlara Türkçe karşılıklar verilirken çalışmadan çalışmaya farklılıklar görülmekte, alandaki araştırmacıların bir birliğe gitmek yerine kişisel çabalarla yeni adlar ürettiği gözlenmektedir. Ayrıca bir böcek adının yöreden yöreye farklı adlarla anılıyor olması, alanı adlandırma konusunda çıkmaza sürüklemektedir. Türkiye Türkçesinde böceklere verilen adlar üzerine odaklanılan bu çalışmada, entomolojideki bu karmaşa bir yana bırakılmış, Latince böcek adı için üretilen her Türkçe ad, çalışmanın örneklemine katkı sağlamıştır. Hayvanadbilim (zoonimi) kapsamındaki bu çalışmada böcek adlarının -bir başka ifadeyle örnekleme birimlerinin-, leksik semantik sınıflandırması yapılmıştır. Bu bağlamda böcek adlandırmalarında izlenen yol tespit edilmeye çalışılarak böcek adlarının dilde hangi yollarla anlatım bulduğu ortaya konmuştur. Yüzlerce ad arasından örnekleme birimleri seçilirken aynı böcek adını karşılayan birden fazla adın olduğu görülmüş, ancak her adlandırma çalışmaya dâhil edilebilir gözüyle bakılmış, çalışmanın kapsayıcı olması için yalnızca "böcek adı olma" ölçütü dikkate alınmıştır. Örnekleme birimleri, "katmanlı tesadüfi örnekleme yöntemi" ile belirlenmiştir. Bu çalışmanın sonucunda böcek dünyasına özgü bir ada eşlik eden bir bitki adı, hayvan adı, ön ad ya da soyadı içeren kişi adı, unvan adı, mitolojik kişi adı, millet adı, yer adı, yapı adı, eşya adı, giyim kuşam adı, yiyecek adı, meslek adı, zaman adı ya da dinî yaşama ilişkin bir ad kullanılarak adlandırmanın yapıldığı tespit edilmiştir. Bunun yanında böceğin fiziksel yapısında öne çıkan özelliklerini gösteren adlandırmaların da tercih edildiği, bu bağlamda renk adına, sayı adına ya da böceğin içgüdüsel hareketine ilişkin bir ada yer verildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Böcek, entomoloji, adbilim, hayvanadbilim (zoonimi), leksikoloji, semantik.*

Abstract

Insects form a large part of the living world. Our country is home to a wide variety of living groups due to its geographical location and topographic structure, and this diversity is also present in the insect world. When looking at

* Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 01330 Sarıçam-Adana, noturakci@cu.edu.tr

entomology, it is seen that this diversity in the insect world provides a rich amount of data for language. However, it is obvious that this rich variety has caused a mess. While Turkish equivalents are given to Latin names, it is seen that there are differences among researhes and the researchers in the field produce new names with their personal efforts instead of going to a union. In addition, knowing the name of an insect with different names from region to region causes a deadlock in naming the region. In this study, which focused on the names given to insects in Turkish, this confusion in entomology was left aside, and every Turkish name produced for the Latin insect name contributed to the sample of the study. In this study within the scope of zoonymy, the lexical semantic classification of insect names has been formed. In this context, the path followed in insect naming was tried to be determined and the ways in which insect names were expressed in language were revealed. While selecting the sampling units among hundreds of names, it was seen that there were more than one name that corresponds to the same insect name, but each naming was considered to be included in the study, only the criterion of "being an insect name" was taken into account for the study to be inclusive. Sampling units were determined by the "stratified random sampling method". As a result of this study, it was determined that naming was made using a plant name, animal name, first name or surname containing person's name, title name, mythological person's name, national name, place name, structural name, property name, clothing name, food name, occupational name, time name or a name related to religious life accompanying the insect name. In addition, it has been observed that names indicating the prominent features of the insect's physical structure are also preferred, and in this context, a name is given to the name of the color, the number or the instinctive movement of the insect.

Key Words: *Insect, entomology, onomastics, zoonymy, lexicology, semantics.*

1.Giriş: Canlılar dünyasının çok büyük bir kısmını böcekler oluşturmaktadır. Gerek coğrafi konumu gerekse topografik yapısı nedeniyle ülkemiz çok çeşitli canlı gruplarını barındırmakta, bu çeşitlilik böcekler dünyasında da görülmektedir.

"Böcekbilimi" olarak bilinen *entomoloji*ye bakıldığında böcekler dünyasındaki bu çeşitliliğin dil için de bir zenginlik oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu zenginliğin bir karmaşa doğurduğu da aşikârdır. Latince adlara Türkçe karşılıklar verilirken çalışmadan çalışmaya farklılıklar görülmekte, alandaki araştırmacıların bir birliğe gitmek yerine kişisel çabalarla yeni adlar ürettiği gözlenmektedir. Ayrıca bir böcek adının yöreden yöreye farklı adlarla anılıyor olması, alanı adlandırma konusunda çıkmaza sürüklemektedir. "Yaşamın Temel Kuralları, Entomoloji - Omurgasızlar / Böcekler," adlı çalışmanın mimarı Prof. Dr. Ali Demirsoy, söz konusu eserinin Önsöz'ünde şu ifadelerle alandaki bu karmaşayı dile getirmektedir:

> "*Daha önce basılmış olan Yaşamın Temel Kuralları Cilt II'de (1982) bazı türlere Türkçe adlar konmuş ya da teklif edilmiştir.*

Fakat daha sonra sayın Prof. Dr. Fevzi Önder ve arkadaşları (1987) tarafından yayımlanan "Türkiye'de Tarım Orman ve Evcil Hayvanlarda Hayvansal Kökenli Zararlı ve Yararlı Türlerin Bilimsel ve Türkçe İsimleri" adlı değerli eserde birçok türe isim verilmiştir. Gönül isterdi ki sevgili meslektaşlarım ve dostlarım, adı geçen çalışmalarında, daha önce teklif ettiğimiz bazı Türkçe adlara da değinmiş ya da en azından bazılarına yeniden ad koyacaklarına uygun gördüklerini alıp kullanmış olsalardı. Fakat gelecekte ad ve kavram kargaşalığına neden olmamak için birilerinin fedakarlıkta bulunması ya da uyum göstermesi gerekir. Bu nedenle daha önce, kapsamlı olmasa dahi, katkı olur düşüncesiyle yaptığım adlandırmalardan vazgeçerek…arkadaşlarımın bu değerli çalışmalarındaki önerilere uymak gereğine inanıyorum." (2006, s. iii).

Türkiye Türkçesinde böceklere verilen adlar üzerine odaklanılan bu çalışmada, entomolojideki bu karmaşa bir yana bırakılmıştır. Latince böcek adı için üretilen her ad, çalışmamızın örneklemine katkı sağlamıştır.

Adbilim (onomastics), her türlü özel adın ortaya çıkışı, tarih içindeki gelişimi, yapısı gibi konuları araştıran, bunun sonucunda özel adların ortaya çıkış geleneğini tespit etmeyi hedefleyen, sözlükbilim ile kavrambilim alanlarının birleşerek özel adlar üzerine odaklanmasından doğmuş dilbilim alanı olarak tanımlanır (Şahin, 2016, s. 17). Adbilimin alt türlerinden biri olan *hayvanadbilim* (zoonimi), kedi, köpek, inek, koyun, keçi gibi evcil hayvanlar yanında hayvanat bahçesindeki, sirkteki hayvanların ya da edebiyatta geçen özel ad nitelikli hayvan adlarını inceleyen adbilim koludur. Hayvanadbilim çalışmalarında ayrıca, özel (onim) adlarla birlikte cins (apelyatif) adların da beraber araştırılması gerekmektedir (Şahin, 2016, 89). Bu çalışmanın örneklemini oluşturan böcek adları (entomonim), hayvanadbilimde araştırılmaya ihtiyaç duyulan cins adlar arasında yer almaktadır.

"Katmanlı tesadüfi örnekleme yöntemi"nin kullanıldığı çalışmada, örnekleme birimleri -bir başka ifadeyle- böcek adları, leksik-semantik bakımdan sınıflandırılmış; bu bağlamda böcek adlandırmalarında izlenen yol tespit edilmeye çalışılarak böcek adlarının dilde hangi yollarla anlatım bulduğu ortaya konmuştur. Leksik-semantik sınıflandırma yapılırken Şahin'in yer adları için oluşturduğu sınıflandırmadan yararlanılmıştır (2016, s. 110-118).

Önder, Tezcan, Karsavuran'ın (2014), Demirsoy'un (2016), ve Çınar'ın (2019) çalışmaları, böcek adlarının belirlenmesinde başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Yüzlerce ad arasından örnekleme birimleri seçilirken aynı böcek adını karşılayan birden fazla adın olduğu görülmüş, ancak her adlandırma çalışmaya dâhil edilebilir gözüyle bakılmış, çalışmanın kapsayıcı olması için yalnızca "böcek adı olma" ölçütü dikkate alınmıştır.

Örneklemi oluştururken yararlanılan kaynaklarda, birden fazla sözcükten oluşan böcek adlarının yazımında farklılıklar olduğuna tanık olunmuştur. Aynı böcek adının kaynakların birinde bitişik, diğerinde ayrı yazılma eğilimi, tür adlarının yazımını tekrar düşünmeyi gerektirmektedir. Bu çalışmada ise yararlanılan kaynaklardaki biçimler dikkate alınmış, ayrı ya da bitişik yazıma müdahale edilmeden örnekleme birimleri doğrudan kullanılmıştır.

2. BULGULAR

2.1. İnsanlar ile Böcekler Arasındaki Bağı Yansıtan Adlar:

2.1.1. Kişi Adlı Böcek Adı: Kişiye verilen adların kullanılmasıyla oluşan adlardır.

2.1.1.1. Ön Adlı / Soyadlı Böcek Adı: Ön adın ya da soyadının böcek adı olarak kullanıldığı bu alt türde, örnekleme birimleri arasında farklılıklar dikkati çekmektedir. *Ayşefatma böceği*nde görüldüğü gibi bir özel adın tür adına dönüştüğü -bir başka ifadeyle onimin apelyatif olduğu- örnekleme birimleri yanında *Bowden'in Beyazmeleği* adındaki gibi bir ön adın / soyadının bizzat kullanıldığı böcek adlarına da rastlanmaktadır.

ayşefatmaböceği (coccinella septempunctata)

Bowden'in Beyazmeleği (pieris bowdeni)

Eitschberger'in Kaplan Kırlangıçkuyruğu (papilio alexanor eitschbergeri)

fatmacık (coccinella septempunctata)

hasantahsin / *hasan tahsin esmerperisi* (hyponephele hasantahsin)

karafatma (carabidae)

nostrodamus (gegenes nostrodamus)

San-Jose kabuklubiti (diaspidiotus perniciosus)

Thoma'nın Kafkasapollosu (parnassius nordmanni thomai)

yusufçuklar (odonata)

Karafatma böcek adı, halk etimolojisi sonucu oluşmuş bir addır. Her ne kadar "carabidæ = karafat-ma" denkliği halk etimolojisi gibi görünse de esasen, söz konusu denkleştirme, bilim insanlarınca da yapılmıştır. *Carabidae* (carabidæ) familyasına adını veren *carabus* böcek cinsi, *kerevit* (crayfish) anlamında olup Latinceye aynı anlamdaki Yunanca κάραβος (kárabos) sözcüğü üzerinden geçmiştir ve Türkçedeki *kerevit* (kerevid, kerevet, kerevides, karavides, karavide, karavida) ile eş kökenlidir (Çınar, 2019, s. 54).

2.1.1.2. Unvan Adlı Böcek Adı: Bir unvan adı ile böcek adının birleşimi sonucu oluşan adlardır.

boyalı hanım / boyalı hanımkelebeği / hanımkelebeği / güzelhatun kelebeği / güzelavrat kelebeği (vanessa cardui / cynthia cardui) *elinböcekleri* (coccinellidae)

hanım tahtakuruları / hanımböcekleri (nabidae)

imparator güvesi (eacles imperialis)

kral kelebeği / hakan kelebeği / hükümdar kelebek / imparator kelebeği (danaus plexippus)

kral pervane / hükümdar (citheronia regalis)

kraliçe kelebeği (danaus gilippus)

matmazelböcekleri (odonata)

paşa kelebeği (charaxes jasius)

2.1.1.3. Mitolojik Adlı Böcek Adı: Mitolojiye ilişkin adlar, böceklerin bir türü olan kelebeklere ad verirken sıklıkla kullanılmaktadır. Özellikle Yunan mitolojisinden tanrıların, tanrıçaların ve ölümlü kahramanların adları kelebek adlarında yaşatılmaktadır.

Yunan mitolojisine göre kelebek, ruhun sembolüdür. Eski Yunancada "kelebek", "ruh" anlamına gelen "psyche" sözcüğü ile karşılanmıştır. "Psyche", aynı zamanda Yunan mitolojisinde ruh tanrıçasına dönüştürülen ölümlü bir kadının adıdır. https://www.butterflyinsight.com/butterfly-mythology.html. Bu bağlamda kelebek türlerine ad verirken Yunan mitolojisine başvurulmasının rastlantısal olmadığı anlaşılmaktadır.

afrodit sedefkelebeği (speyeria aphrodite / argynnis aphrodite)

apollo / apollo kelebeği (parnassius apollo)

atalanta (vanessa atalanta)

çokgözlü diana (neolysandra diana / polyommatus diana)

çokgözlü eros (polyommatus eros)

çokgözlü poseydon (polyommatus poseidon)

herkül kelebeği (coscinocera hercules)

polyphemus kelebeği (antheraea polyphemus)

promethea kelebeği / prometheus güvesi / prometheus pervanesi (callosamia promethea)

vanessa kelebeği (nymphalis polychloros / vanessa polychloris)

Bir kelebek türü adı olan *atalanta*, Yunan mitolojisinde bir kadın kahramandır. Atalanta, mitolojide evlenmek istemeyen ve kahraman Meleager tarafından sevilen bakire bir avcı olarak bilinmektedir. https://www.greekmythology.com/Myths/Heroes/Atlanta/atlanta.html

Kelebek türü adlarından bir diğeri *diana*, Yunan mitolojisinde Artemis'e denk gelmektedir, Jüpiter ve Latona'nın kızı Diana, ayın ve avcılığın bakire tanrıçasıdır. https://www.greekmythology.com/Olympians/Artemis/artemis.html

Kelebek türünde görülen *polyphemus* adının Yunan mitolojisinde tanrı Poseidon ve Thoosa'nın dev oğlunun adından geldiği görülmektedir.

https://www.greekmythology.com/Myths/Creatures/Polyphemus/polyphemus.html

Kelebek adlarında görülen *vanessa* da mitolojik kökleri olan bir kadın adıdır. Latincede "aşk tanrısı Venüs'ün" anlamına gelen *Vanessa* adında, Pandora'nın kızı olan ve kelebeklere hayranlık duyan tanrıça Phanessa'ya da bir gönderme yapılmaktadır. Bu özelliği dolayısıyla *Vanessa* adı, 1807'de Johan Christian Fabricius tarafından bir kelebek cinsinin adı olarak kabul edilmiştir. https://en.wikipedia.org/wiki/Vanessa_(name)

2.1.2. Köken / Millet Adlı Böcek Adı: Böceğin yaşadığı ya da keşfedildiği yerde bulunan milletin adı kullanılarak böcek adı oluşturulmaktadır.

Acem güzelesmeri (erebia iranica)

Amerikan hamamböceği (periplaneta americana)

Arap karameleği (hipparchia pisidice)

İspanyol sineği (lytta vesicatoria)

İtalyan çekirgesi (calliptamus italicus)

Kafkas çiçekyiyeni (omophlus caucasius)

Osmanlı yeşilböceği (anomala osmanlis)

sarı İtalyan çekirgesi (calliptamus barbarus)

Uygur melikesi / Rus melikesi (melanargia russiae / melanargia suwarovius)

Yunan balarısı (apis mellifera cecropia)

2.1.3. Yer Adlı Böcek Adı: Böceğin yaşadığı ya da keşfedildiği şehir, ülke ya da bölgeyle adlandırılan böcek adları görülmektedir.

Avrupa kımılı (aelia acuminata)

Çin koşnili (ceroplastes sinensis)

Fas çekirgesi (dociostaurus maroccanus)

Gürcistan cambazböceği (agriotes gurgistanus)

İsrail bambulu (blitopertha nazarena)

İzmir hortumluböceği (rhynchites smyrnensis)

Kafkasya yazböceği (amphimallon caucasicus)

Mısır çekirgesi (anacridium aegyptium)

Suriye kımılı (aelia syriaca)

Türkistan kırmızıörümceği (tetranychus turkestani)

Yer adlı böcek adları arasında, yerin konumuna bağlı olarak "doğu, batı, kuzey" gibi yön adlarının yer aldığı böcek adlarına da rastlanmıştır:

batı çiçek tripsi (frankliniella occidentalis)

doğu eşekarısı (vespa orientalis)

doğu hamamböceği (blatta orientalis)

güney lahanakelebeği (pontia protodice)

kuzey sıçan piresi (nosopsyllus fasciatus)

2.1.4. Bitki Adlı Böcek Adı: Böceğin yaşam alanı ya da besin kaynağı olan bitkilerin adıyla kurulan böcek adları görülmektedir. Söz konusu adlarda geçen bitkiler, meyve ağaçlarından, sebzelerden ya da tahıllardan oluşmaktadır:

ayçiçeği güvesi (ectohomoeosoma kasyellum)

bezelye tripsi (kakothrips robustus)

darı sineği (atherigona quadripunctata)

domates güvesi (tuta absoluta)

fındık kurdu (curculio nucum)

haşhaş kurdu (stenocarus ruficornis)

havuç böceği (geotrupes stercorarius)

kiraz sineği (rhagoletis cerasi)

mısır kurdu (ostrinia nubilalis)

pırasa güvesi (acrolepiopsis assectella)

2.1.5. Araç Gereç, Eşya, Giyim Kuşam Adlı Böcek Adı: Böceğin yaşam alanı ya da beslendiği yer, eşyalar, araç gereç ya da giyim kuşam ürünleri olabilmektedir. Adlandırmalar, böceğin bu özelliği göz önünde bulundurularak yapılabilmektedir.

elbise güvesi (tineola bisselliella)

halı böceği (anthrenus scrophulariae)

halı güvesi (trichophaga tapetzella)

kağıt güvesi (trichophaga tapetzella)

kalorifer böcekleri (blattellinae)

kilim böceği (anthrenocerus australis)

kitap biti (liposcelis decolor)

mobilya böceği (Anobium punctatum)

mobilya halı böceği (anthrenus flavipes)

yatak tahtakurusu (cimex lectularius)

2.1.6. Yapı Adlı Böcek Adı: İnsanlarca inşa edilen yapıların adlarının yer aldığı bu tür böcek adlarında, böceğin bulunduğu, yaşama alanı içinde olabilecek mekânlar, adının içerisinde yer almaktadır.

apartman böceği (blattella germanica)

değirmen güvesi (ephestia kuehniella)

ev tekeböceği (hylotrupes bajutus)

hamamböcekleri (blattaria)

kiler böceği (dermestes lardarius)

mezarlık böceği (blaps mortisaga)

müze böceği (anthrenus museorum)

sera çekirgesi (tachycines asynamorus)

tarla çekirgeleri (acrididae)

yaylaböceği (coccinella septempunctata)

2.1.7. Yiyecek Adlı Böcek Adı: İnsanın besin olarak tükettiği yiyecek adlarıyla kurulan böcek adları görülmektedir:

balarısı (apis mellifera)

ekmek böceği (stegobium paniceum)

ekmek kurdu / ekmek kınkanatlısı (stegobium paniceum)

peynir sineği (piophila casei)

un biti (pseudococcidae)

un güvesi / ekmek güvesi / yiyecek güvesi / kurumeyve güvesi (pyralis farinalis)

2.1.8. Dinî Yaşam ile İlgili Böcek Adı: Böcek adlandırmalarında, semavi dinlere ilişkin sözcükler de kullanılabilmektedir.

büyük beyaz melek (pieris brassicae)

kâbe böceği (coccinella septempunctata)

kardinal böceği (rodolia cardinalis)

kardinal kelebeği (argynnis pandora / pandoriana pandora)

peygamber çekirgesi / peygamberböceği /peygamberatı / melekatı / allahdevesi / allahayalvaran / tanrı deveciği (mantodea)

kutsal mavi (celastrina argiolus)

mukaddes hapböceği (scarabaeus sacer)

peygamber devesi / dua eden peygamberdevesi / rahibe böceği / kâhin böceği (mantis religiosa)

rahibe çingene pervane / rahibe çingene pervanesi / rahibe kelebek (lymantria monacha)

şeytancık (cigaritis acamas / apharitis acamas)

2.1.9. Zaman Adlı Böcek Adı: Ay adı, mevsim adı ya da belirli bir zaman dilimini ifade eden adlarla oluşturulan böcek adlarına tanık olunmaktadır:

ağustosböceği (cicadidae)

birgünlükler (ephemeroptera)

büyük baharböceği (holochelus aequinoctialis / rhizotrogus aequinoctialis)

gecekelebekleri (noctuidae)

gündüz kelebekleri (rhopalocera / achalinoptera)

haziranböceği (polyphylla fullo)

ilkbahar anız bambulu (rhizotrogus vernalis)

kış sineği / kış sivrisineği (trichocera hiemalis)

martsinekleri (bibionidae)

temmuz böceği (anomala dubia)

2.1.10. Meslek Adlı Böcek Adı: Böceğin öne çıkan özelliği dolayısıyla benzetme yapılarak meslek adlı böcek adları üretilmektedir:

başmakçıböceği (blatta orientalis)

büyük ormanbahçıvanı (tomicus piniperda)

cambaz karınca (crematogaster)

kapıcı karınca (camponotus truncatus)

küçük ormanbahçıvanı (tomicus minor)

marangoz karınca (camponotus)

mühendisböcekleri (geometridae)

terzi karınca / dokumacı karınca / örücü karınca / inşaatçı karınca (oecophylla smaragdina)

terziarısı (arge)

Örnekler arasında yer alan *başmakçıböceği*, bir hamam böceği türüdür. Başmakçı, "ayakkabıcı; camilerde, giriş bölümünde, çıkarılan ayakkabılara bekçilik eden kimse" anlamına gelmektedir (Türkçe Sözlük, 2011, s. 277). Hamamböceklerinin yaşam alanı içinde olabilecek yerler dikkate alındığında, bu adın kullanılmasının rastlantısal olmadığı düşünülmektedir.

2.1.11. Hayvan Adlı Böcek Adı: İki böcek adının art arda geldiği (*karınca arısı*) ya da birinin böcek adı olup diğerinin böcek adı dışındaki hayvan türlerinden birinin adının olduğu (*baykuş sineği*) örnekler tespit edilmiştir:

akrepsineği (panorpa communis)

arı akarı (varroa jacobsoni)

baykuş sineği (ascalaphidae)

eşekarısı (vespa crabro)

gergedan böceği (oryctes nasicornis)

geyikböceği (lucanus cervus)

karınca arıları (mutillidae)

kedi piresi (ctenocephalides felis)

kırlangıç kelebeği (iphiclides podalirius)

sıçan piresi (nosopsyllus fasciatus)

2.2. Böceğin Dış Görünüşüne Dayalı Adlar:

2.2.1. Renk Adlı Böcek Adı: Böceğin renginin böceğe ad verirken belirleyici olduğu görülmektedir:

alacakelebek (nymphalis polychloros)
beyaz salyangoz (theba pisana)
göksinekler (calliphoridae)
karasinek (musca domestica)
kırmızıörümcekler (tetranychidae)
kızılkurt (lasioptera berlesiana)
mavibaşlı tırtıl (diloba caeruleocephala)
pasrenkli kelebek (erannis bajaria)
pembekurt (pectinophora gossypiella)
yeşilböcek (anomala dubia)

2.2.2. Sayı Adlı Böcek Adı: Böceğin sayılabilir nitelikteki ayağı, bacağı, beneği, dişi gibi fizikî yapısında öne çıkan özellikleri, böceğe ad verirken belirleyici olabilmektedir:

altıbacaklılar (hexapoda)
beşnoktalı uğurböceği (coccinella quinquepunctata)
binayaklılar (myriapoda)
dokuzbenekli uğurböceği (coccinella novemnotata)
dörtlekeli ejdersineği (libellula quadrimaculata)
ikilekeli kubbeliböcek (amphicerus bimaculatus)
kırkayaklılar (diplopoda)
sekiz dişli kabuk böceği (Ips typographus)
yedibenekli hanımböceği (coccinella septempunctata)
yirmidörtnoktalı gelinböceği (subcoccinella vigintiquatuorpunctata)

2.2.3. Böceğin Dış Görünüşüne Bağlı Bir Özelliğinin Öne Çıktığı Böcek Adı: Böceğin dış görünüşe bağlı bir özelliğinin öne çıkarılarak adlandırmaların yapılabildiği görülmektedir:

boynuzlu böcek (centrotus cornutus)
çatallı kımıl (aelia furcula)
çizgili çekirge (thisoicetrinus pterostichus)
dikenli tahtakuruları (acanthosomatidae)
genişhortumlular (anthribidae)
incekoşniller (aclerdidae)
karındanbacaklılar (gastropoda)
kuyruklu kelebekler (papilionidae)
minik salyangoz (helicella variegata)
parlaksinek (silba virescens)

2.2.4. Benzetmeye Dayalı Böcek Adı: Böceğin öne çıkan fiziksel özelliği bir nesneye, eşyaya, hayvana, organa benzetilerek de adlandırma yapılabilmektedir:

cepkenli böcekler (staphylinidae)

çadır tırtılı (malacosoma americanum)

füzevücutlu kelebekler (sphingidae)

hançerli arılar (scoliidae)

kılıçlı çekirge (platycleis intermedia)

kirpikkanatlılar (thysanoptera)

makaslıböcek (lethrus brachiicollis)

mantolu böcek (amicta oberthuri)

yıldız koşnili (ceroplastes floridensis)

zürafagörünüşlü tahtakuruları (nabidae)

Cepkenli böceklerin cepkeni hatırlatan elitralarının (kın kanatlarının, kısa ve sert olan üst kanatlarının) olması, adlandırmanın benzetme yoluyla yapıldığını göstermektedir. https://tr.wikipedia.org/wiki/Cepkenli_b%C3%B6cekgiller

Çadır tırtılları, ağaçların çatallı kısımlarına çadıra benzeyen ipek ağ örmeleri sebebiyle bu adla anılmaktadır. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87ad%C4%B1r_t%C4%B1rt%C4%B1l%C4%B1

Kirpikkanatlıların uzun kanatlarının saçak ya da kirpiğe benzeyen kıllarla çevrili olması, adlandırmadaki benzetmeyi açıklamaktadır. https://tr.wikipedia.org/wiki/Trips

Makaslıböceklerin makas benzeri kıskaçlarıyla besinlerini keserek yuvalarına götürmeleri bu adı almalarında etkili olmuştur.

Mantolu böcekler, bitkilerin taze sürgün ve yapraklarıyla beslenen ve sürgünleri kesen bir böcek türüdür. İnşaatlarda binaların dış yüzeylerini soğuktan ve sıcaktan korumak amacıyla yapılan mantolama işleminde olduğu gibi, mantolu böcekler de kesilen parçaların bir kısmını vücutlarına yapıştırarak manto oluşturmaktadır.https://kayseri.tarimorman.gov.tr/Belgeler/SOL%20MEN%C3%9C%20BELGELER%C4%B0/Z%C4%B0RAA%C4%B0%20M%C3%9CCADELE/Sebze%20Zararl%C4%B1lar%C4%B1/mantolu_bocek.pdf. Mantolu böceklerin bu özelliği, adlandırmalarında belirleyici olmuştur.

Subtropik bitki zararlılarından olan yıldız koşnillerinin larva döneminde beyaz çıkıntıları oluşmakta ve larvaların çıkıntıları uzadığında oluşan uzantı, yıldıza benzer bir şekil almaktadır. https://bku.tarimorman.gov.tr/Zararli/Details/430. Yıldız koşnillerinin bu özelliği, adlandırmada benzetmenin etkili olduğunu göstermektedir.

Nabidae familya adının kökü olan "nabis", Latince bir terimdir ve "zürafa" anlamına gelmektedir. Bu familya türlerinde prothoraks (öngöğüs, böceklerde göğsün ön kısmı) ve hortum uzundur. Bu özellikleri sebebiyle adı geçen tahtakurusu türü zürafaya benzetilmekte (Ali vd. 2020, s. 29) ve dolayısıyla adlandırmanın benzetme yapılarak oluşturulduğu görülmektedir.

2.2.5. Böceğin İçgüdüsüne Dayalı Böcek Adı: Böceğin içgüdüsel olarak hareket etmesine sebep olan özelliği, böcekleri adlandırırken belirleyici olabilmektedir:

çiçekyiyen (omophlus flavipennis)
dalkurutan (hylesinus toranio)
hasateden termitler (hodotermitidae)
manda kanı emen bit (haematopinus tuberculatus)
mantaryiyiciler (mycetophagidae)
tüyyiyenler (philopteridae)
yaprakbükenler (tortricidae)
yaprakdelen böcek (smaragdina viridana)
yaprakyapıştıran (adoxophyes orana)
yüzen çekirge (eyprepocnemis plorans)

3. SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesindeki böcek adları, leksik-semantik bakımdan sınıflandırılmıştır. Hayvanadbilimin inceleme alanı içinde olan söz konusu adlar, "insanlar ile böcekler arasındaki bağı yansıtan adlar" ile "böceklerin dış görünüşünü / fiziksel yapısını öne çıkaran adlar" olmak üzere iki ana hat üzerinden sınıflandırılmıştır. Yüzlerce böcek adının yer aldığı Önder, Tezcan, Karsavuran'ın (2014), Demirsoy'un (2016), ve Çınar'ın (2019) çalışmaları, böcek adlarının belirlenmesinde başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Çalışmanın evrenini oluşturan bu kaynaklardaki böcek adları gözden geçirilmiş, bunun yanında çalışmada, sınıflandırmanın türlerinin belirlenmesini sağlayan sınırlı sayıdaki böcek adı kullanılmıştır.

İnsanlar ile böcekler arasındaki bağı yansıtan adlar içerisinde kişi adı, köken / millet adı, yer adı, bitki adı, hayvan adı, yapı adı, yiyecek adı, meslek adı, zaman adı, araç gerece / eşyaya / giyim kuşama dayalı ad ile dinî yaşama dayalı ad ile kurulan böcek adları görülmüştür. Söz konusu ad türleri içerisinde "kişi adlı", "yer adlı", "bitki adlı" ve "hayvan adlı" böcek adlarının en sık tercih edilen adlandırma türlerinden olduğuna tanık olunmuştur.

Kişi adları ile kurulan böcek adlarında ön adın ya da soyadının böceğe ad olarak verilmesi, entomolojide bir geleneğe dönüşmüş gibidir. Bunun yanında unvan adının böcek adı olarak kullanıldığı, tanık olunan adlandırma biçimlerindendir. Kişi adlarıyla kurulan böcek adları içerisinde Yunan

mitolojisine ilişkin kişi adlarına da rastlanmış, söz konusu adların daha çok kelebek adlarında yer aldığı görülmüştür.

Bitki adlı böcek adlarının böcek adlandırmaları içerisinde büyük bir yer tuttuğuna tanık olunmuştur. Böceğin yaşam alanı ya da besin kaynağı olan bitkilerin adıyla kurulan bu adlarda yer alan bitkiler, meyve ağaçlarından, sebzelerden ya da tahıllardan oluşmuştur.

Yer adlı böcek adlarında böceğin yaşadığı ya da keşfedildiği şehir, ülke, bölge adları öne çıkmıştır. Bu tür böcek adları arasında, yerin konumuna bağlı yön adlarına da rastlanmıştır.

Hayvan adı kullanılarak üretilen böcek adlarında iki böcek adının art arda geldiği görülmüş, bunun yanında birinin böcek adı olup diğerinin böcek adı dışındaki hayvan türlerinden birinin adının olduğu da dikkati çekmiştir.

Böceklerin dış görünüşünü / fiziksel yapısını öne çıkaran adlar arasında böceğin rengi; sayılabilir nitelikteki ayağı, bacağı, beneği, dişi gibi fizikî yapısında öne çıkan özellikleri; içgüdüsüne bağlı hareketleri; hareketlerinden yola çıkarak yapılan benzetmeler, adlandırmalarda belirleyici rol oynamıştır.

Adlandırma yaparken böcek dünyasına özgü adlara eşlik eden kişi, bitki, hayvan, yer, meslek, zaman adları vb. yanında böcek ile ilgili herhangi bir terim kullanılmadan, böcek ile ilgisi doğrudan olmayan, çağrışım yaratan adların da kullanıldığı görülmüştür. Örneğin "kiraz sineği" ya da "fındık kurdu", bitki adıyla böcek adının yan yana gelmesiyle oluşmuş böcek adlarındandır, bunun yanında "hükümdar" ya da "çokgözlü eros" böcek dünyasından iki kelebek türüne verilen adlar arasında yerini almıştır.

Türkiye Türkçesinde böcek adlarının leksik-semantik sınıflandırmasının yapıldığı bu çalışma sonucunda, böcek adlandırmalarında izlenen yol tespit edilmeye çalışılarak böcek adlarının dilde hangi yollarla anlatım bulduğu ortaya konmuştur.

Kaynaklar

Ali, B., Gökkuş, A., Çakmakçı, R. & Alatürk, F. (2020). *Çanakkale'de Çeltik Yetiştirilen Alanlarda Bulunan Zararlı ve Faydalı Böcek ve Yabancı Ot Türleri*. Ankara: İksad Yayınları.

Çınar, Ü. (2019). *Türkçe Böcek Adları*. http://www.kmoksy.com/Entomonymy_Turkish.pdf. Erişim tarihi: 02.02.2021.

Demirsoy, A. (2006). *Yaşamın Temel Kuralları, Cilt II Kısım II: Omurgasızlar / Böcekler - Entomoloji*. Ankara: Meteksan Yayınları.

Önder, F., Tezcan, S. & Karsavuran, Y. (2014). *Türkiye'de Tarım Orman ve Evcil Hayvanlarda Hayvansal Kökenli Zararlı ve Yararlı Türlerin Bilimsel ve Türkçe İsimleri* (Güncellenmiş İkinci Baskı). İzmir: Türkiye Entomoloji Derneği Yayınları.

Şahin, İ. (2016). *Adbilim - Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnternet Kaynakları

http://www.kmoksy.com/Entomonymy_Turkish.pdf. Erişim tarihi: 02.02.2021.

https://bku.tarimorman.gov.tr/Zararli/Details/430. Erişim tarihi: 23.02.2021.

https://en.wikipedia.org/wiki/Vanessa_(name). Erişim tarihi: 12.02.2021.

https://kayseri.tarimorman.gov.tr/Belgeler/SOL%20MEN%C3%9C%20BELGELER%C4%B0/Z%C4%B0RAA%C4%B0%20M%C3%9CCADELE/Sebze%20Zararl%C4%B1lar%C4%B1/mantolu_bocek.pdf. Erişim tarihi: 23.02.2021.

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87ad%C4%B1r_t%C4%B1rt%C4%B1l%C4%B1. Erişim tarihi: 23.02.2021.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Cepkenli_b%C3%B6cekgiller. Erişim tarihi: 23.02.2021.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Trips. Erişim tarihi: 23.02.2021.

https://www.butterflyinsight.com/butterfly-mythology.html. Erişim tarihi: 19.02.2021.

https://www.greekmythology.com/Myths/Creatures/Polyphemus/polyphemus.html. Erişim tarihi: 16.02.2021.

https://www.greekmythology.com/Myths/Heroes/Atlanta/atlanta.html. Erişim tarihi: 18.02.2021.

https://www.greekmythology.com/Olympians/Artemis/artemis.html. Erişim tarihi: 18.02.2021.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭТНОТОПОНИМДЕРИ

ETHNOTOPONYMS OF KYRGYZSTAN

Ф.И.К., Доцент Акматов Нурбек РАХМАТУЛЛАЕВИЧ*

Аннотация

Этно – «эл», ал эми топос – «жер-суу аты» дегенди түшүндүрөрү белгилүү. Демек, этнотопоним термини – «элдин, уруунун атынан келип чыккан жер-суу аталышы» деген маанини туюндурат. Биздин өлкөнүн тарыхый өткөндөгүсүн окуп-үйрөнүүдө этнонимдер маанилүү булак болуу менен бирге, географиялык жактан ареалдык таралышы жана алардын топонимияда чагылдырылышы сыяктуу маселелер өзгөчө кызыгууну пайда кылат. Кыргызстандын топонимиясынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири, бул – этнотопонимдердин көптүгү. Бул макаланын негизги максаты Кыргызстан топонимиясында жер-суу аталыштарынын басымдуу бөлүгүнүн этнонимдердин негизинде келип чыккандыгын айкын көрсөтүү болуп саналат. Ушул маселени чечүү максатында Кыргызстандын топонимиясындагы этнонимдердин негизинде келип чыккан жер-суу аттары иликтөөгө алынып, айрым этнотопонимдердин этимологиясы, семантикалык мааниси, этнотопонимдердин кайсы уруу тобунан, кайсы уруктан экендиги ачылып берилди. Айрым топонимдердин географиялык жактан ареалдык таралышы, о.э. топоэтнонимдер тууралуу да сөз болду. Талдоого алынган этнотопонимдер көп санда болгондуктан, алардын ар бирине учкай гана токтолуп өтүүнү туура көрдүк. Макалада Кыргызстандагы этнотопонимдерге байланыштуу келип чыккан ойконимдердин (айыл аттары) дээрлик бардыгын камтууга аракет жасалды. Этнотопонимдер кыргыздардын этникалык тарыхынын маселелерин изилдөөдө да чоң мааниге ээ экени белгиленди. Жалпысынан 100 дөгөн аталыш иликтөөгө алынып, алфавиттик тартипте жайгаштырылып берилди. Натыйжада айыл-шаарлардын негизделишинде кыргыздар уруу аттарын белги катары колдонушканы байкалды.

Негизги сөздөр: топоном, ойконим, этноним, этнотопоним, этнотопонимдер, топоэтноним, гидроним, лимнолим, ороним, семантика, этимология, ареал.

Abstract

It is known that ethno means "people" and topos means "name of land and water". Consequently, the term ethnotoponym means "the name of land and water, derived from the name of a people, a tribe." Although ethnonyms are an important source in the study of the historical past of our country, of interest are such issues as geographical distribution, and their reflection in toponymy. One of the characteristic features of the toponymy of Kyrgyzstan is the abundance of ethnotoponyms. The main purpose of this article is to clearly show that the

* Кыргызстан, Ысык-Көл области, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети,Электрондук дареги: nurbek_akmatov_76@mail.ru УДК: 811.512.154. + 81 373.21

majority of toponyms in the toponymy of Kyrgyzstan are based on Kyrgyz ethnonyms. To solve this problem, the names of places and waters formed from ethnonyms in the toponymy of Kyrgyzstan were studied; the etymology of some toponyms, their semantic meaning, from which tribe and ethnos the ethnotoponyms originated. The geographical distribution of some toponyms was revealed, and topoethnonyms were also mentioned. Due to the large number of ethnotoponyms analyzed, we decided to dwell on each of them briefly. The article attempted to cover almost all oikonyms (village names) related to ethnotoponyms of Kyrgyzstan. It was noted that ethnotoponyms are also important when studying the ethnic history of the Kyrgyz people. A total of about 100 names, arranged in alphabetical order, were studied. As a result, the Kyrgyz used tribal names as signs when establishing villages and towns.
Key words: *toponym, oikonym, ethnonym, ethnotoponym, topoethnonym, hydronym, limnolim, oronym, semantics, etymoloqy, ranqe.*

Этнотопоним термини – «элдин, уруунун атынан пайда болгон аталыш» деген маанини туюндурат. Академик Б.Орузбаева «*этно* деген терминдин ордуна *этностук* деген терминди колдонуу кыргыз тилине ылайык келет» деген пикирин билдирген. Бирок, илимде этнотопоним, этномаданият, этнопедагогика жана этнопсихология ж.б. терминдери кеңири таралгандыктан, этнотопоним деген терминди колдонууну ылайык көрдүк.

Совет мезгилинде топонимиканы тарыхый булак катары алып, Фридрих Энгельс «Франкский диалект» аттуу эмгегинде жер-суу аттары менен байланышта коюлган уруу аттары аркылуу герман урууларынын жашашкан жерлерин, чегин так жана даана белгилеп чыкканы белгилүү. Этнотопонимдерди таап чыгуу аркылуу кыргыздардын этникалык тарыхынын маселелерин калыбына келтирүүгө болот. Мисалга алсак, Алдаке-Арык, Калыгул капчыгайы, Чекир-Өтөк, Келдике-Шаркырак, Казанбак ж.б.

Биз буга чейин Ысык-Көл облусундагы этнотопонимдерге учкай токтолгонбуз. Бирок, «Илим – чексиз океан» деген сыңары, анын учу-кыйырында чек жок экени талашсыз. Кыргыз элинде учун улоо деген жакшы сөз бар. Жер-суу аттары (этнотопонимдер) бир эле облустун аймагында эмес, бир канча облустун аймагында, дүйнөнүн башка да булуң-бурчунда адам баласынын өмүр тизгинин жылоолоп жашаган жерлеринде сакталып калышы толук мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошол себептен, Кыргызстандын аймагындагы этнотопонимдерге дагы бир жолу токтолууга туура келди.

Архивдик жана тарыхый маалыматтарга караганда, 1916-жылы кыргыз элинин басымдуу бөлүгү Кытай жергесине качып кетүүгө туура келген. 1917-жылдагы Октябрь Социалисттик революциясынын жеңишинен кийин, В.И.Ленин Кытайдагы кыргыздарды өз туулуп-өскөн мекенине

алып келүү жана аларды мурдагы жашаган жерлерине жайгаштырып, ошол мезгилдердеги айылдарынын жер-суу аттарын кайрадан коюп берүү боюнча буйругу (декрети) чыккан. Бирок, көпчүлүк айыл аттары уруу аттары менен эмес, большевиктик идеологияга байланыштуу аталып кала берген. Мисалы, Пионер, Комсомол, Прогресс, же падышачылык тарабынан өзгөртүлүп коюлган аталыштар: Липенка, Богатыровка, Соколовка, Семеновка, Григорьевка, Орлиный, Отрадный, Теплоключенко ж.б. Башкача айтканда, В.И.Лениндин ошол мезгилдеги буйругу (декрети) толук аткарылбастан, натыйжада коммеморативдик топонимдердин катары пайда болгон. Жогоруда саналып өткөн аталыштардын басымдуу бөлүгү бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жатканы абдан өкүнүчтүү.

Биздин өлкөнүн тарыхый өткөндөгүсүн окуп-үйрөнүүдө этнонимдер маанилүү булак болуп саналат. Этнонимдердин географиялык жактан ареалдык таралышы жана алардын топонимияда чагылдырылышы өзгөчө кызыгууну пайда кылат. Кыргызстандын топонимиясынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири – этнотопонимдердин көптүгү, т.а. кыргыз урууларынын, уруктарынын жана көп сандаган майда уруктардын бөлүкчөлөрүнүн географиялык аттары, о.э. Кыргызстанда жашаган жана жашап келген башка элдердин аттары.

Кыргызстан – Кыргыздардын байыркы мекени! Кыргызстандын аймагында азыркы кыргыздар жана кыргыздардын ата-бабалары байыркы мезгилден бери жашап келе жатышат. Бул тууралуу чыгыш тарыхчысы, академик В.В.Бартольд: «Кыргыздар Орто Азиядагы эң байыркы элдердин катарына кирет, азыркы кезде Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты эрте кезиккен бир дагы эл болбоо керек»,- деп өз эмгегинде туура белгилеген (Бартольд, 1997, 16 б). Кыргыз эли көчмөн калктардын бири болгон. Алардын жашоосунда мал чарбачылыгы негизги орунда тургандыктан, жыл мезгилине карай (жазында жаздоого, жайкысын жайлоого, кышкысын кыштоого жана күзүндө күздөөгө) көчүп-конуп жашашкан. Жер-сууга ат коюу кыргыздардын турмуш-тиричилигине байланыштуу стихиялуу жана официалдуу түрдө коюлуп келген…

Биз төмөндө этнотопонимдерге токтололу.

Адигине – гидроним, уз.7 чакырым келген Аламүдүн р-гы Ала-Арча суусунун сол куймасы. Адигине мөңгүсү, тоосу да бар. Бирок, Адигине-Тоосу – Түркстан кырка тоосунун түнд. тармагы Лейлек жана Каравшин сууларынын аралыктарында кеңдик багытта 30 ч. созулуп жатат. Туурасы 6 ч (КЖЭ, 1990, 8б). Адигине аталышында төр да бар (Исаев, 1977, 49). Кыргыздын Адигине жана Тагай деген эки уулу болгону тарыхый маалыматтарда берилет. *Адигине* – тарыхый этнотопоним.

Айтамга – ойконим, Ноокат р., айыл аты (СГНК, 1988, 12б). Дөөлөс уруусунун курамындагы айтамга аталышындагы уруктун эли жашагандыктан, айыл аты ушундайча аталган.

Ак-Баш – ойконим, Сузак р., айыл (СГНК, 1988, 13б). *Акбаш* – басыз, мундуз урууларынын курамындагы уруктар. Акбаш этнонимі топонимикалык аталыш катары Тоолуу Алтайда да кездешет (Каратаев, 203, 14б).

Ак-Буура – гидроним, Кара-Суу жана Ноокат районунун аймагы аркылуу аккан суу. Уз. 136 чакырым келген Кара-Дарыянын сол куймасы. Алай кырка тоосунун түнд. капталынан башталып, Ак-Буура капчыгайы аркылуу агат. Жогорку агымы Кичи-Алай, ортоңку агымы Турук аталат (КЖЭ, 1990, 14 б). Кыргызстанда, Өзбекстанда *бура* деген сөз менен айкашкан суу, өзөн аттары бар: Ак-Буура, Кара-Буура. Сөзмө-сөз «ак төө», «кара төө» деп түшүнүүгө болот. Бирок, *ак, кара* сын атоочтору менен айкашкан *төө* аныкталгычы кепте колдонулбайт. Өзбек окумуштуусу Х.Хасанов бул гидронимдер этнонимдерден келип чыккандыгын белгилесе, кыргыз топонимисти К.Конкобаев да аталган гидронимдерди этнонимден пайда болгон деп караган.

Ак-Кочкор – ойконим, Жети-Өгүз р. айыл аты (КЖЭ, 1990, 15б). Санжыралык маалыматтарда, адигине уруу тобунда Аккочкор деген уруу бар. Адигине уруусунун аз сандагы өкүлдөрү Жети-Өгүз курортунда, Түп районунун Санташ айылында бар. Уламаларда, Аккочкор – белгилүү инсан Бирназардын тондуу (бакма) уулу болгон деп да айтылат. Топоним тууралуу башка да уламыштары эл арасында бар, бирок айыл аты уруу атынан пайда болушу да ыктымал.

Алай – ороним, Ош облусундагы тоонун, кырка тоонун жана райондун аты. *Алай* – баргы уруусунун курамындагы урук. Алай – топ, аскердик бөлүкчө, салтанаттуу жүрүш ж.б.(СГНК, 1988, 22б). Мындан сырткары Чоң-Алай, Алайкуу деген аттары да бар. Хакас-Минусин ойдуңунда да Алай-Берт аттуу жер аты учурайт (Каратаев, 2003, 19б).

Алашан – ойконим, Ноокат р., айыл аты (СГНК, 1988, 23б). Каңды уруусунун курамындагы урук. Алаш+н; *Алаша* – “сулуу”, “татынакай”, “келбеттүү”; ***и*** мүчөсү байыркы түрк тилинде көптүк маанисин түшүндүрөт. *Алашань* – Батыш Кытайдагы тоо кыркаларынын аттары катары белгилүү (Каратаев, 2003, 21б).

Асан, Асантукуму – гидроним, Кара-Баткактагы суу аты. Абрамзон “*Асантукуму* – басыз уруусунун курамындагы топ”, - деп жазса (Абрамзон, 1990, 107б), топонимист Д.Исаев аталган топонимди Асан-Тукуму формасында жазган (Исаев, 1977, 49). Биздин пикирде, этноним адам атынан, топоним урук атынан келип чыккан. Топоним арык

тукумундагы 5 мырзанын бири Асан мырзанын атына байланыштуу пайда болсо керек, кийинчерээк Асан мырзанын урпактары Асантукуму деп аталып кеткен.

Аскалы – ойконим, Алай р. айыл аты (СГНК, 1988, 28б). XVII – XVIII кылымдарга чейин Алай аймагында жашаган чоңбагыш уруусунун курамындагы ири урук. Этнонимдин паралелли – аскачы, хакас-койбалдардын курамында бар (Каратаев, 2003, 25б).

Асылбаш – ойконим, Сокулук рай-гы кыштак (СГНК, 1988, 25б). Баргы, солто урууларындагы уруктар (СГНК, 1988, 25б). Айыл эли солто уруусундагы асылбаш уругунан турат, ошондуктан ойконимдин пайда болушун шарттайт. Этнотопоним.

Атаке – ойконим,Чүй обл. айыл аты. XVIII кылымдагы бөрү уруусунан чыккан атактуу Атаке баатырдын ысмынан аталган. Атаке – бөрү уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 108б).

Ачы – ойконим, Жалал-Абад обл. Базар-Коргон р. айыл аты (СГНК, 1988, 30б). Каратаевдин жазгандарына караганда, *ачы* – багыш уруусунун курамындагы урук. Эң байыркы кыргыз уруусунун энчилүү аты. Этнонимдин паралелли бөрү, мунгуш урууларында да бар (Каратаев, 2003, 27б). Кыргыз уулу, өзбек топонимисти С.Караевдин жазгандарына караганда, Өзбекстанда да, Кыргызстанда да бир канча Ачы топонимдери кездешет (Караев, 1989). Элде топонимдин келип чыгышын ар түрдүү түшүндүрүшөт. Мисалы, Ачы кыштагынын тургундары (*Очи* түрүндө айтышат), Сузак р. **ачуу** «кислое, соленое», *аччик* адабий тилдеги сөздүн диалектилик варианты. Чындыгында айыл ичиндеги *кичи суу* **туздуу**, бул чындыкка жакын келет, ошондой болсо да, Казакстанда *Ашикул, Ашису* деген аталыштагы гидронимдер көп санда учурайт. Абдуллахандын тарыхындагы «Абдулла-намеде» топоним *Очик* формасында кезигет, бул жерде семантикалык өзгөрүү болгон.

Баарын – ойконим, Ноокат р. айыл аты. Сөздүктө: *“Барын”* түрүндө берилген (СГНК, 1988, 36б). Оң канаттагы анча чоң эмес уруунун аты (Каратаев, 2003, 108б). *Баарын* кыргыз тилинде “алгыр куш” деген маанини билдирет (КТТС, 1978, 109б).

Бабаш – ойконим, Өзгөн р. айыл аты. Кара багыш уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 108б). Сөздүктө Бабаш-Уулу айылы деп берилет. Мындан сырткары Ноокен районунда Бабаш-Ата тоосу жана ашуусу бар (СГНК, 1988, 33б). Ойконим уруу атынан коюлган.

Бабыр – ойконим, Өзгөн районундагы айыл аты (СГНК, 1988, 83б). Сөздүктө: “Бавыр” (СГНК, 1988, 83б). Антропоэтнонимдин негизинде пайда болгон. Саруу уруусундагы алакчындын курамындагы урук (Каратаев, 2003, 108б).

Бай-Тейит – ойконим, Ноокат р., айыл аты (СГНК, 1988, 34б). Э.Маанаев *байтейит* – тейит уруусунун курамындагы урук (Маанаев, 1969, 25б), - деп белгилейт. Бул уруунун айрым бөлүктөрү Өзбекстанды жана Тажикстанды орто кылымдардан бери мекендешет. *Бай-Тейит* – этнотопоним.

Беш-Бала – ойконим, Ош обл. Сузак рай-гы мурунку "Дружба"совх. айм. айыл (СГНК, 1988, 40б). Сөздүктө Лейлек районунда да Беш-Бала айылы берилген (СГНК, 1988, 40б). Беш-Бала ойконимдери – кыргыз элинин тынымсейит уруусундагы уруктун атынан келип чыкканы талашсыз. Бешбала уруусунун уруктары Кыргызстандын аймагындагы ар бир айылда көп учурай турганы байкалат.

Бобуй – ойконим, Ноокен р-гы айыл аты (СГНК, 1988, 42б). Каратаевдин жазгандарына таянсак, *бөөбүй* – чекир саяк уруусунун курамындагы урук. *Бөө* – бурят-монгол тилдеринде "бакшы", "шаман" маанисин билдирет (Каратаев, 2003, 57б).

Борбаш – ойконим, Ноокат рай-гы кыштак (СГНК, 1988, 44б). *Борбаш* – кесек уруусунун курамындагы урук. Айыл этнонимдин атынан, ал эми этноним *борбаш* канаттуу куштун атына байланыштуу пайда болгон. *Борбаш* – "курт-кумурска, майда канаттуулар менен тамактануучу таранчылар түркүмүнө кирүүчү жырткыч куш" (КТТС, 1978, 173б).

Борколдой – ороним, гидроним. Жети-Өгүз районундагы тоонун жана кичи суунун аты (СГНК, 1988, 45б). *Борколдой* – сары багыш уруусундагы манаптын курамындагы урук (Каратаев, 2003, 117 б). Уруктун *борколдой* аты топонимиялык атка байланыштуу келип чыгышы мүмкүн.

Бостери – ойконим, Ысык-Көл р-гы айыл. Кыргыз элинин саяк, мундуз урууларында бостери уруктары бар (СГНК, 1988, 46б). Топоним бул айылда (совет мезгилинде шаар тибиндеги айыл болгон) жашаган саяк уруусундагы бостери уругунун элинин атынан келип чыккан.

Бөксө – Кадамжай р-гы айылдын аты (СГНК, 1988, 46б). Кесек уруусунун курамындагы ири урук. Жерге карата *бөксө* уруу аты пайда болгон болуусу керек.

Герей-Шорон – ойконим, Ноокат районундагы айыл аты. Керей – Ош обл. Ленин р., титан рудасы чыккан жер. Герей (керейт), шорон – дөөлөс уруусунун курамындагы уруктар. *Шорон* – чокулуу дөңсөөлөрдү түшүндүрөт. Керейт кени да бар (КЖЭ, 1990, 145б). *Герей-Шорон* – этнотопоним. *Керейт* этнонимии *керейит, ж.б.* формаларында да жолугат.

Данияр – ойконим, Жети-Өгүз районунун Желе-Дөбө айылынын мурунку аты. *Данияр* – бугу уруусундагы белектин курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 112б). Араб тилинде "*данияр* – кудайдын бергени" маанисин туюнтат. Желе-Дөбө айылында кытай уруусунун өкүлдөрү да

турушат. Бирок, данияр уругунун эли айылдын басымдуу бөлүгүн түзөт. Ал тарыхта белгилүү инсан Бирназардын бир уулу болгон. Совет доорунда айыл Данияровка болуп да аталып кеткен.

Жал – ойконим, Чүй өрөөнүнүн Сокулук районундагы айылдын, Бишкек шаарындагы кичи райондун аты (СГНК, 1988, 56 б). Жетиген уруусундагы уруктун аты. Урук аты жер атынан пайда болгон топоэтноним.

Жылкелди – ойконим, Кара-Суу районундагы айыл аты. Сөздүктө: "Жыл-Келди" түрүндө (СГНК, 1988, 68б). Аттокуров *жыл келди* – мунгуш уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Аттокуров, 1995, 86б), - деп белгилеген. Этнотопоним.

Кабак – ойконим, Жети-Өгүз р. айыл аты (СГНК, 1988, 92б). Тынымсейит уруусунда кабак аталышындагы урук бар. Аталган аймактагы Кабак топоними "жердин кабагы" деген маанаге да туура келип, *кабак* деген терминден топоним уюшулушу да мүмкүн.

Кабылан-Көл – Алай районундагы айылдын, көлдүн аты (СГНК, 1988, 92б). (Карталарда – Капланколь). Кабылан – сарттар уруусунун курамындагы урук. Антропоэтноним (Каратаев, 2003, 82б).

Казанбак (айтылышы – *Казампак*) – Жети-Өгүз районундагы кичи айыл аты болгон. Жети-Өгүз капчыгайында Казанбак аталышындагы түздүк да кездешет (КЖЭ, 1990, 94б). Жергиликтүү элде: "Улуу Ата Мекендик согушка чейинки мезгилде, Сүттүү-Булак менен Чоң-Кызыл-Суунун ортосунда бир көчөдө аз сандагы эл жашаган Казампак айылы болгон", - дешет. Архивдик булактар аталган жерде онго жакын түтүн жашагандыгы жана чакан айыл болгондугун ырастап турат.

Кыргыздын дөөлөс уруусунда казанбак аталышында уруктун аты учурайт. Азыркы учурда аталган урук өкүлдөрү Чоң-Кызыл-Суу жана Боз-Бешик айылдарында турушат. *Казанбак* деп – "көчмөн мезгилде кыргыздарда казанды чаңдан жана ылайдан сакташ үчүн жыгачтан жасалган жабуу" айтылган. Азыркы кыргыз тилинде бул сөз архаизмге айланган.

Калмак-Арык. Ак-Суу р-гы Жыргалаң суусунун жээгиндеги арык, Калмак - Ашуу Кочкор р. Соңкөл кырка тоосундагы ашуу, Алай р. Алай кырка тоосундагы ашуу, Алайкуу кырка тоосундагы ашуу; Кара-Кулжа р. ашуу, Жетим-Тоо тоо кыркасындагы Тянь-Шань р. ашуу, Күнгөй Ала-Тоо кыркасындагы ашуу, Ысык-Көл р.; Кочкор р-гы ашуу, кичи суу, Төлөк суусунун оң куймасы, Тянь-Шань р-гы Кичи Нарын суусунун сол куймасы; Калмак ашуу – Кемин р. айыл, Калмак-Суу – Кемин р-гы Чоң-Кемин суусунун оң куймасы, Калмак-Суу – Ысык-Көлдүн Балыкчы шаарынын аймагындагы оң куймасындагы суу; Калмак-Суу – Алай р-гы

Кызыл-Суу суусунун оң куймасындагы суу (СГНК, 1988, 96б). Оргочордо да бар. Жергиликтүү элде калмак доорына байланыштырылган уламыштар бар, бирок бул арыктар ал доордон да мурда пайда болгон.

Калмак-Кырчын – ойконим, Сузак р., айыл (СГНК, 1988, 96б). – Каратаевдин жазганына караганда, калмак этнонимдери кыргыздардын курамына калмактардын таасири менен келип кирүүсү мүмкүн. Саяк, тейит, багыш, чекир саяк урууларынын курамындагы уруктар (Каратаев, 2003, 87б). Калмак-Кырчын – Калмак-Кыргын деген татаал сөздүн экинчи компонентиндеги *г – ч* га өтүп маанилик өзгөрүүгө учураган. Топоним тарыхый доордун көрсөткүчү катары "калмактар жоокерчилик мезгилде кыргынга учураган жер" деген мааниден улам келип чыккандыгы байкалып турат.

Канжыга – ойконимдер; Сузак жана Ноокен р-гы айыл аттары (СГНК, 1988, 97б). Канжыгалы – кыпчак уруусундагы сары кыпчактын курамындагы урук. *Канжыга* – этнотопоним.

Кара-Буура – Талас обл. ашуу, суу, айыл (СГНК, 1988, 100б). Ленинопол жана Киров райондорунун аймагы аркылуу аккан суу, уз. 64 ч. келген Талас дарыясынын сол куймасы. Кара-Буура тоосу – Талас Ала-Тоосунда. Кара-Буураны сууга байланыштуу да чечмелеген варианттары бар. Аттокуров: "*Карабуура* – саруу (кырк уул) уруусунун курамындагы урук" (Аттокуров, 1995, 150б),- деп жазганына таянсак, балким, *Кара-Буура* – этнотопоним деп божомолдоого негиз бар.

Кара-Кужур – айылдын, дарыянын, тоо кырканын, впадина (шаркыратма) аттары (СГНК, 1988, 105 б). Каракужур – кушчу уруусунун курамындагы урук (Каратаев, 2003, 92б). Куджур – "туздуу тоо" деген маанини билдирет. Топоэтноним.

Кара-Кыз – ойконим, Ак-Суу р. совет мезгилине чейинки Пионер айылынын мурунку аты. Бугу уруусундагы арыктын курамындагы урук. Лапкап ат. Махмуд Кашкари бул башкаруучу бийлик терминине "атасы тектүү эмес, карапайым элден, энеси тектүү элден, уруудан чыккан башкаруучу, хан" деген аныктама берген (Каратаев, 2003, 93б).

Карамык – Чоң-Алай жана Жерге-Талдагы жер аттары (СГНК, 1988, 106б). Карамыкчы этнонимии жердин атынан пайда болушу ыктымал.

Каранай – ойконим, Ноокат р. айыл (СГНК, 1988, 106б). Аттокуровдо: *Каранай* – каңды уруусунун курамындагы урук (Аттокуров, 1995, 208 б).

Каратай – ойконим, Ош обл. Кара-Суу рай-гы "Нариман" кеңешине караштуу кыштак. Кен да ушундай аталышта. Алайкуу р-да да ушундай аталышта тоо бар (СГНК, 1988, 109б). Кара багыш, саяк, солто, тейит урууларынын курамындагы уруктар (Каратаев, 2003, 119б). Этнотопоним.

Каратакыя – Жети-Өгүз р-гы Кара-Баткак жайлоосундагы жердин, суунун аты. Бугу уруусундагы арыктын курамындагы урук. Лакап этноним (Каратаев, 2003, 95б). *Каратакыя* урук атынан келип чыккан.

Каратейит – ойконим, Чоң-Алайдагы айыл аты (СГНК, 1988, 109б). *Каратейит* – тейит уруусунун курамындагы урук (Маанаев, 1969, 25б). Этнонимдин *кара* компоненти уруунун жашаган жерине байланыштуу келип чыккан.

Кашкар-Кыштак – ойконим, Кара-Суу р. айыл (СГНК, 1988, 113б). *Кашкар* – баргы уруусунун курамындагы урук. Каратаев этнонимди Чыгыш Түркстандын Кашкар аймагына байланыштуу келип чыгышы мүмкүн, - деп божомолдогон (Каратаев, 2003, 103б). Топоэтноним.

Кашкелең – Чоң-Кеминге куйган кичи суунун, тоонун жана ашуунун аты (СГНК, 1988, 115-116б). Кашкелең айылы да бар. Каратаевде: *Кашкелең* – азык уруусундагы геноним (Каратаев, 2003, 73б). Топоним *кашка* жана *өлөң* деген сөздөрдөн фонетикалык өзгөрүүгө учураган. Бириккен сөздөрдө эки үндүү катар келбегендиктен, *а* тыбышы түшүп, элизия кубулушуна учураган. Уруу аты жер атынан пайда болушу мүмкүн.

Керей – Ош обл. Майлы-Суу (Сере-Суу) суусуна куйган кичи суусу (КЖЭ, 1990, 76б). Титан рудасы чыккан жер. *Керей* гидроними дөөлөс уруусундагы керейт уругунун атынан келип чыккан.

Келдике – гидроним, Ак-Суу р. Арашан суусунун сол куймасы, кичи суу (КЖЭ, 1990, 74б). Багыш уруусундагы урук, айрым маалыматтарда өз алдынча уруу топ, кийинчерээк кошулган (Абрамзон, 1990, 42б). Кара-Баткакта Келдике - Шаркырак деген аталыштагы шаркыратма жайгашкан. Балким, гидроним бугунун кыдык уруусундагы Келдике уруусуна байланыштуу пайда болушу ыктымал.

Кожоке – ойконим, Ноокат р. айыл (СГНК, 1988, 116б). Бөрү уруусунун курамындагы урук. Этнонимдин паралелли солто уруусунда жана казактарда бар (Жанузаков, 1982, 170 б). *Кожоке* – этнотопоним.

Кожояр – ойконим, Ысык-Көл р. айыл (СГНК, 1988, 116б). Саяк уруусунун курамындагы уруктун аты.

Койсары – ороним, Жети-Өгүз р. жердин аты (СГНК, 1988, 116б). *Койсары* – баргы уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990,120 б). Тарыхта Койсары бий деген атактуу инсан жана ал жетектеген кыргыз уруулары өткөн кылымдарда Орто Азиянын жана Чыгыш Түркстандын саясий турмушуна өтө активдүү катышкандыгы белгилүү (Каратаев, 2003, 110б). Жердин аталган инсанга байланыштуу жагын тарыхый аспектиде тактоо зарылдыгы бар.

Көгөй – Солто уруусундагы урук (Абрамзон, 1990, 121б). Барскоон капчыгайында Көгөй аталышындагы жер бар.

Көк-Жатык – Ноокат р. айыл аты. Мунгуш уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Аттокуров, 1997, 88 б).

Кузгун – ойконим, Өзгөн районундагы айыл аты (СГНК, 1988, 121б). Кузгун тобу – сарттар уруусунун курамындагы урук (Каратаев, 2003, 115б). Кузгун – кара карга сыяктуу ири канаттуу.

Куртка – ойконим, Нарын обл. Ак-Талаа районундагы айыл аты. Куртка суусу Нарын суусуна оң жагынан куят (КЖЭ, 1990,125б). Бөрү, кыпчак урууларынын курамындагы уруктар (Абрамзон, 1990, 122б). 2) “жапыз бойлуу карагана сымал өсүмдүк” (Юдахин, 1965, 450 б), б. түрк тилинде “жашы улгайган кемпир” (ДТС, 1969, 469 б). Жумгал жергесинде Куртка, куртка чеби бар (Каратаев, 2003, 117б). Балким, уруу аты жер атынан келип чыгышы мүмкүн.

Кутчу – Ош обл., Кара-Суу, Жжол р., айыл аттары (СГНК, 1988, 126 б). Ойконимдер уруу атынынан пайда болгон. *Кутчу* **кушчу** болуп өзгөрүп колдонулуп кеткен.

Күнгөй-Кушчу – ойконим, Көкарт өрөөнүндө Күнгөй-Кушчу айылы бар. Кушчу уруусунун курамындагы урук. Этникалык аталыш уруктун жер шартына байланыштуу келип чыккан (Каратаев, 2003,123б).

Кушчу-Суу – гидроним, Талас обл. Узун-Акмат суусунун сол куймасы, кичи суу.

Күркүрөө-Суу – суунун, дарыянын, жердин аты. Талас обл., Киров р-гы Асса суусунун сол куймасы, кичи суу (СГНК, 1988, 9б). Өз алдынча эч бир топко, канатка кошулбаган урук, топ. С.Абрамзон бул урууну жаңы доордо жуурулушкан этнокомпонент катары караган (КЖЭ, 1990, 39 б). Айрым санжыралык маалыматтарда, *күркүрөө* саруу уруусуна киргизилет. Чындыгында, бул уруунун өкүлдөрү Талас аймагында турушары белгилүү. Дарыянын аты этникалык аталышка байланыштуу келип чыккан (Каратаев, 2003, 123б). Тоолуу Алтайда да дарыя жана өрөөн Күркүрөө деген ат менен аталып келет.

Кызыл-Тейит – ойконим, Ош обл., Ноокат р. Жаңы-Ноокат айыл айм. кыштак. Топоним тейит уруусунун уругунан пайда болгон.

Кыпчак – ойконим, Сузак р-гы айыл (КЖЭ, 1990, 133б). *Кыпчак-Талаа* – Ленин р-гы айыл (КЖЭ, 1990, 133б). Кыпчак уруусунун атынан келип чыккан.

Кыргыз-Абад – ойконим, Ош обл. Сузак р. кыштак. *Кыргыз Ала-Тоосу* – Түндүк Тянь-Шандагы ири кырка тоо (КЖЭ, 1990, 133б). *Кыргыз-Ата* – гидроним, Ноокат р., суу. Араван-Сайдын жогорку курамы. Уз.42 км. Кичи Алай кырка тоосунун түнд. Капталынан башталат. Ноокат р. айыл да, айыл кеңеши да ушундай аталышта (КЖЭ, 1990, 133б). *Кыргыз-Гава* – Базар-Коргон рай-гы кыштак. Гава суусу да бар; *Кыргыз жаракасы*.

Кыргыз-Кыштак – Фрунзе рай-гы Алга а. кең. кыштак (КЖЭ, 1990, 133б). *Кыргыз-Чек* – Ош обл. Кара-Суу р., айыл. Кыргыз этнонимі менен айкашкан аныкталгыч түгөйлөр чек арадагы башка улуттар жашаган жерлерден кыргыздардын басымдуу бөлүгү жашагандын айырмалоо максатында коюлганы белгилүү. *Абад* – "шаар", "калк отурукташкан жай" маанисиндеги араб-иран тилинен кирген, *гава* тажик тилиндеги ушул эле маанидеги сөз.

Кытай – ойконим, Жети-Өгүз р. айыл. 1) Кытай сол канаттагы ири уруулардын бири (Каратаев, 2003, 129-130 б.б.). 2) черик уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 123б). Кытай уруусунун негизги бөлүгү Талас аймагында. "Кытай деген уруу аты *кутай* же *куттуу ай* деген мааниден келип чыккан" деген божомолдор эл арасында бар.

Мама – ороним, Ноокен р. тоо аты (СГНК, 1988, 137б). Кыпчак, тейит, мунгуш уруусундагы уруктар. О.Каратаев бул этноним орто кылымдардагы кыпчак тектүү уруктарга тиешелүү болуусу мүмкүндүгүн жазган (Каратаев, 2003, 135-136 б).

Мамажан – ойконим, Ош обл., Кара-Суу р., Жоош а. кең. кыштак (СГНК, 1988, 203б). Мамажан саруу уруусундагы уруктун аты. Азыркы Саруу айылынын ушул жерге негизделишинде Мамажан чон кызмат кылгандыгы тууралуу маалыматтар бар.

Мамай – ойконим, Ош обл. Жаңы-Жол р. Караван а. с. кыштак (СГНК, 1988, 137б). Ноокен р. айыл аты. Саруу уруусундагы колпочтун курамындагы урук (Абрамзон,1990,123б). Антропотопоним (Каратаев, 2003, 136б). Бул ат менен бийиктик обьектилери аталат.

Мантыш – Нарын обл., Кочкор р., кыштак. Сөөк өрөөнүнүн оозунда, Сөөк суусунун боюнда жайгашкан (СГНК, 1988, 138б).

Маңгыт – ойконим, Ош обл., Араван р., кыштак (СГНК, 1988, 138). Муңгуш уруусунун курамындагы урук. Маңги –"аюу", "ата-бабалардын руху". Тотемдик жаныбарга байланыштуу келип чыккан этноним (Каратаев, 2003, 135б).

Малтабар – ойконим, Жайыл р. айыл аты; гидроним, Алай р. дарыя аты (СГНК, 1988, 137б). Суумурун уруусунун курамындагы урук. Этнонимдин экинчи түгөйү *табар* б. түрк тилинде *тавар* "Жандуу, жансыз мал" (Кашкари, 2011, 343б), б.а. синоним.

Маркай – ойконим, Сузак р. Барпы а. кең. кыштак (СГНК, 1988, 138 б), Маркай кени да бар. Маркай ойконими уруу атынан пайда болгон.

Меркит (Муркут) – ойконим, Ноокат р. кыштак (СГНК, 1988, 138б). Меркит – дөөлөс уруусундагы ири уруктардын бири. Чыгыш Түркстанда да Меркит топоними бар (Каратаев, 2003,138б). Этнотопоним.

Могол-Коргон – ойконим, Ош обл. Базар-Коргон р. кыштак (СГНК, 1988, 140б). Могол – ават уруусунун курамындагы урук (Каратаев, 2003, 138б). Сарык-Могол – Алай аймагындагы жердин аты (СГНК, 1988, 158б).

Моңолдор – ойконим, Чүй облусуна караштуу айыл. Сөздүктө Калинин р-гы Сары-Булак а. кең. караштуу кыштак (СГНК, 1988, 140б). Айыл элинин басымдуусу ушул уруудан тургандыктан, айыл Моңолдор аталган. Ак-Суу районундагы Курбу айылы мурун Моңолдор аталган. Тилекмат айылында да моңолдор уруусунун өкүлдөрү жашашат. Моңолдорлордун басымдуу бөлүгү Нарын облусунда турушат.

Мундуз – ойконим, Ош обл. Сузак р-гы Кош-Дөбө а. кеңешиндеги кыштак; Сузак р. Сайпидин Атабеков айылдык кең. кыштак. Жети-Өгүз р. Ак-Дөбө айыл аймагында да ушундай аталыштагы айыл бар (СГНК, 1988, 141 б). Бул айылдарда, негизинен, мундуз уруусунун өкүлдөрү турушат. Ошол себептен айыл аттары этнонимден келип чыккан, метонимиялык кубулушка учураган.

Нагдай – ойконим, Ноокен р. айыл аталышы (СГНК, 1988, 142б). Нагдай – кушчу уруусунун курамындагы урук (Төрөканов, 1995, 14б). Айылда аталган уруктун өкүлдөрү жашайт (СГНК, 1988, 143б). *Нагдай* – этнотопоним.

Найман – Араван р. Төө-Моюн айыл кеңешине караштуу кыштак (СГНК, 1988, 142б). Айыл аты кыргыздын найман уруусуна байланыштуу пайда болгон.

Найман – ойконим, Араван р. кыштак; Ноокат р. шаар тибиндеги а.; Сузак р., Сайпидин Атабеков атындагы кыштак. Найман суу сактагычы да бар (СГНК, 1988, 142б; КЖЭ, 1990, 212б). Каратаевдин иликтөөсүндө, *найман* – ичкиликтер (Булгачылар) уруулук тобундагы эң ири уруулардын бири. Монгол-бурят тилинде “сегиз” санын (маанисин) түшүндүрөт. Бартольд “найман – сегиз уруктун, уруунун бирикмеси, союзу” деген мааниде чечмелеген. Көпчүлүк изилдөөчүлөр “түрк-монгол урууларынын жамаатташ бирикмеси” деген пикирлерин билдиришкен. Ал эми Н.А.Аристов этнонимди Катун дарыясынын куймасы болгон Найма суусунун аталышынан келип чыккан деп белгилеген (Каратаев, 2003, 143-144б).

Наматбек – ойконим, Талас обл. Ленинопол р. кыштак (СГНК, 1988, 142б).

Нарай – ойконим, Ош обл. Ноокат рай-гы кыштак. Мурунку “Көк-Жар” кеңешинин аймагында (КЖЭ,1990, 212б). Нарай найман – кушчу уруусунун курамындагы ири урук. Этнонимдин биринчи компоненти азыркы кыргыз тилинде маанини туюндурбайт. Нарай – бурят-монгол тилдеринде “Жаңыдан дүйнөгө келди, жаңыдан төрөлдү” деген маанини

туюндурат. Хакас тилинде “нараа” – й (сөз жас. б. мүчө) – “начар кыймылдоочу, начар козголуучу”, өтмө мааниде “ көп көчпөс, көп жүрө бербес” дегенди туюнтат. Демек, Наран найман “отурукташкан, жер иштеткен наймандар” деген маанини билдирет (Каратаев, 2003,144-145б)

Нариман – ойконим, Ош обл. Кара-Суу р-гы Нариман айыл кең. караштуу кыштак (КЖЭ, 1990, 142б). Мурунку Ленин атындагы совх. аймагында.

Орок – ойконим, Чүй обл. айыл аты. Жогорку Орок, Төмөнкү Орок болуп айыл эки айылга бөлүнөт (СГНК, 1988, 146 б). Орок тамга каңды уруусунун курамындагы урук. Уруу аты эн тамгага байланыштуу келип чыккан (Каратаев, 2003, 151б).

Отузуул – ойконим, Ак-Суу р-гы айыл (СГНК, 1988, 149б), оң канат жана сол канат кыргыз урууларынын жалпы аталышы катары генеологиялык маалыматтарда берилген. Бирок, айыл аты айылда бугу уруусунун курамындагы уруктун атынан келип чыккан (Каратаев, 2003,152б). Отуз уул – чекир саяк урууларынын курамында да бар.

Өзбек – ороним, Жумгал р. Соңкөл тоо кыркасындагы ашуу (СГНК, 1988, 150 б). *Өзбек-Абад*. – ойконим, Ош обл. Сузак р. *Өзбек-Гава* – ойконим, Ош обл, Базар-Коргон р. кыштак. *Өзбек-Маала* – ойконим, Ош обл. Фрунзе р. кыштак. Этнотопоним.

Пишпек (КЖЭ, 1990, 151б). Абрамзондо *пишпек* – саруу, солто уруусундагы уруктар (Каратаев, 2003, 154б), - деп берилген. Бул маалыматка таянып, тарыхчы окумуштуулар, санжырачылар Бишкек баатыр ушул жерде жашагандыктан, уруу аты келип чыккандыгын белгилешет.

Савай-Арык – ойконим, Кара-Суу р. айылдын аты (СГНК, 1988, 153б). Савай – баргы уруусунун курамындагы ири урук (Аттокуров, 1995, 170б). Айыл аты азыркы учурда *Чаувай* формасында колдонулуп кеткен. Сабай уруусунун аты тектеш тилдерде да кездешет. Сабай этнонимиӨзбекстандын айрым райондорунда *исабай* формасында берилет: Самаркан обл. – *Исабой,* Анжиянда – *Савай* (Караев, 1989, 51б).

Сакалды – ойконим, Ноокен р. айыл аты (СГНК, 1988, 134б). Сакалды – кушчу уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Абрамзон, 1990, 127б).

Сапалак – ойконим, Алабука р., айыл аты (СГНК, 1988, 154б). Мундуз уруусунун курамындагы урук. К.К.Юдахин бул сөздү “мамык жүндүү”, С.Атаниязов ”ыкма, кыймыл, “маневр” маанисинде чечмелейт (Каратаев, 2003, 156б).

Сарай – ойконим, Кара-Суу р. ири айылдын аты катары белгилүү (Каратаев, 2003,157 б). Сөздүктө Сарай-Сай суусу, Алабука р-гы Касан-

Сай суусунун сол куймасы деп берилген (СГНК, 155б). Сарай – бөрү уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 127б).

Саруу – ойконим, Жети-Өгүз р., айыл (СГНК, 1988, 155б). Айылда кыргыз элинин саруу уруусунун эли жашагандыктан, ойконим уруу аты менен аталган; метонимиялык кубулушка учураган.

Сарбан – ойконим, Сокулук р., айыл аты (СГНК, 1988, 155б). Солто уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 127 б). Этнотопоним. *Сарбан* деген сөз бурят-монгол тилдеринде “эрмен, шыраалжын” дегенге туура келет. Кыргызча маани тактала элек (Каратаев, 2003,157б).

Сарыкөбөн – ойконим, Талас обл., жер аты. Кыргыз элинин белгилүү акыны Жеңижок (Көкө Өтө уулу) төрөлгөн жер. Сары көбөң – солто (талкан), черик (бай чубак) урууларынын курамындагы уруктар (Абрамзон, 1990, 128б). Лакап этнонимдер. Көбөн –“көпкөн, көпкөлөң” деген мааниге туура келет (КТТС, 1978, 559 б). Көбүнчө жылкыга карата айтылат. Балким, жердин, суунун ийри келген жээгинин атынан пайда болушу ыктымал.

Саты – ойконим, Сузак р. айыл аты (СГНК, 1988, 160 б). Энчилүү ат катары б. түрк доорунан белгилүү (Каратаев, 2003, 161 б). Баргы, бугу, төбөй урууларынын курамындагы уруктар (Абрамзон, 1990, 128 б).

Согонду – ойконим, Алай р. айыл аты (СГНК, 1988, 161б). Саганды – жедигер уруусунун курамындагы урук (Аттокуров, 1995, 170 б).

Сөгөт – ойконим, Талас обл., Манас р. айыл аталышы (СГНК, 1988, 162 б). Сөгөттүк жору – этноним жер-суу аталышына байланыштуу келип чыккан. Жору уруусунун курамындагы урук. Сөгөттү деген аталышта Тоң, Жети-Өгүз р-да топонимдер учурайт.

Сумбула – гидроним, ойконим. Лейлек районундагы өзөндүн аты (СГНК, 1988, 163б). Зумбул – дөөлөс уруусунун курамындагы урук (Каратаев, 2003, 115б). Каракалпактарда сумбул уругу бар. Сумбул – иран т. *Сумбул* “чач”, “кара чач”, “Кара чачтуу”. Арабча күн календарынын алтынчы айынын аталышы (Юдахин, 1965, 663б). Топоним зумбул уругунун эли жашаган айыл болгондуктан ушундайча аталган, кийинчерээк ***з*** тыбышы каткалаң – ***с*** тыбышына өткөн, совет мезгилинде орус тилиндеги ***а*** тыбышы кошулуп, Сумбула формасында колдонулуп кеткен.

Тажик-Махаала – ойконим, Ош обл., Кара-Суу р., Кашкар-Кыштак айыл кең. кыштак (СГНК, 1988, 166 б). Кыргызстандагы тажик улутунун өкүлдөрү жашагандыктан *Тажик-Махаала* деген ойконим пайда болгон.

Талас – тоо (ороним), суу (гидроним), район, облус жана айылдын (ороним) аттары. Моңолдор уруусунун курамындагы урук (СГНК, 1988, 166б). Топоэтноним.

Тасма – ороним, ойконим. Түп р. дөңсөөнүн жана айылдын аты (СГНК, 1988, 169б). Тасма жору уруусунун курамындагы урук. Балким, урук аты дөңсөөнүн атынан келип чыгышы мүмкүн.

Тата – ороним. Кара-Кулжа р., Алай тоолорундагы ашуу (СГНК, 1988, 169б). Солто уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 129б). Байыркы түрк сөздүгүндө *тата* "чет жерлик, уруусу бөтөн" деген мааниде чечмеленет (Каратаев, 2003, 168 б). *Тата* – этнотопоним.

Татыраң – моңолдор уруусунун курамындагы урук (Каратаев, 2003, 169 б). Диал. тоо өсүмдүгү. Лакап этноним.

Теңизбай – ороним, гидроним, ойконим. Алай кырка тоосунда ашуунун, Лейлек, Фрунзе р-да кичи суунун аттары (СГНК, 1988, 173б; КЖЭ, 1990, 278б). Бугу, жору уруулларынын курамындагы уруктар (Абрамзон, 1990, 130 б). Санжыралык маалыматтарда, Теңизбай – Белектин Салмаке байбичесинен болгон. Архивдик маалыматтарда, Ысык-Көлдүн Ак-Суу р-гы азыркы Тепке айылы мурун Теңизбай аталган. Хакасча "төңис пай" – укум-тукумдуу, өтө бай адам". Этникалык аталыш байыркы кыргыз сөзү (Каратаев, 2003, 170б).

Тогузбай – ойконим, Түп р. айыл аты. Бугу (белек), саруу (айтамга) уруулларынын курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 130б). Антропоэтноним (Каратаев, 2003, 173б). Тогузбай бугу уруусундагы Белек атанын тогузунчу уулу болгон. Айыл аты уруктун атынан пайда болгон.

Токмок – шаар аты (СГНК, 1988, 177 б), Чүй р.; уруу аты. Ават жана саяк урууларындагы уруктар (Каратаев, 2003,173б).

Толман – ойконим, Ноокат р. айыл аты (СГНК, 1988, 178б). Толум – "аскер куралы" (Кашкари, 2011, 372 б), ман – "адам". Ойконимдин туурасы – Толуман. Толуман айылы – дөөлөс уруусундагы уруктун атынан келип чыккан.

Тооке – ойконим, Кара-Суу районундагы айыл аты (СГНК, 1988, 178 б). 1) баргы уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 131б); 2) басыз уруусундагы ири уруктун энчилүү аты (Каратаев, 2003, 176б).

Тору-Айгыр – ойконим, гидроним, ороним; Ысык-Көл р. айыл, суу жана ашуу аты. Кемин р. кичи суу (СГНК, 1988, 179 б). Абрамзондо: *Тору-Айгыр* – кыпчак уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 131б).

Торук – ойконим, Аксы районундагы айыл аты (СГНК, 1988, 179 б). Торук – багыш уруусунун курамындагы урук. Этникалык аталыш орто кылымдардан белгилүү. Этнотопоним (Каратаев, 2003, 177 б). М.Кашкариде: *торуг* – "тоодогу токтоочу, ат байлоочу жер".

Тосой – ойконим, Өзгөн р., айыл аты (СГНК, 1988, 179б). Басыз, мундуз уруулларындагы уруктар (Абрамзон, 1990, 131б). Этнотопоним.

Тотия – ойконим, Сузак р., Ырыс айыл кеңешине караштуу кыштак (СГНК, 1988, 179 б). *Тотуя* деген тыбыштык формасында – тынымсейит уруусундагы жаманактын курамында урук учурайт (Абрамзон, 1990, 131б). Иликтөөдө Барскоон капчыгайындагы Барскоон суусунун сол тарабында Тотуя деген кооз жер бар экендиги белгилүү болду. Тилекке каршы, жергиликтүү элде Тотуя деген аталыштын кандайча коюлгандыгы унутта калган. Балким, тынымсейит уруусундагы Жаманактын курамындагы урук эли отурукташууга чейинки мезгилде, ушул жерде жайлаган болушу мүмкүн.

Төкөлдөш – Бишкек шаарынын кварталынын аты. *Төкөлдөш* – солто уруусунун курамындагы урук. Этнотопоним (Каратаев, 2003, 180б).

Төлөйкөн – ойконим, Кара-Суу жана Араван р., айыл аттары (СГНК, 1988, 179б). Мунгуш уруусундагы ири уруктардын бири (Аттокуров, 1997, 86б).

Төлөк – Кочкор р. суу, өрөөн, ашуу, шаркыратма, айыл аты. Тоң р-да да Арчалы суусунун сол куймасында ушундай аталыштагы кичи суу, Москва р-да да айыл бар (СГНК, 1988, 179-180 б). Суу Жоон-Арык суусунун сол куймасы. Уз.43 км (КЖЭ, 1990, 228б). Баргы уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 190, 131б). Этникалык аталыштын паралеллдери багыш, саяк, солто, чекир саяк урууларында бар. Этнонимдин байыркы формасы теле=теле(к) болуусу мүмкүн (СГНК, 1988, 180-181 б), Л.П.Потапов теклек толан, теленгут, телеут, түлүш этнонимдеринин келип чыгышын VI – VIII кылым теле, телес, төлөс конфедерациясынын чөйрөсү менен байланыштырат (Потапов, 1969, 56-57б) .

Төөлөс – ойконим, Өзгөн р. Дөң-Булак а. кең. кыштак; Сузак р. Барпы а. кең. кыштак (СГНК, 180 б). Кадамжай районунда Төөлөс айыл аймагы бар. Алтайда Төөлөс-Көл көлү бар. Алтайлык окумуштуу Акай кененин маалыматы боюнча, Алтайда 15000 төөлөс уруусундагы элдер жашашат. Төөлөс топоними кыргыздын байыркы кырк уруусунун биринен келип чыккан. Этнотопоним. Төөлөс сөзүнүн этимологиясы *теле* – “бийик арабаларда жүрүүчүлөр“ деген маанини туюндурат.

Түрк-Абад – ойконим, Сузак р., кыштак (СГНК, 1988, 186б). *Түрк-Маала*. – Сузак р., кыштак. Барпы айыл кеңешинин аймагында. *Түркстан* – Лейлек р., кырка тоо (СГНК, 1988, 186б). Топонимде, *түрк* – бул түрк элдери, *-стан* – иран тилинен кабыл алынган мүчө.

Тээке – ойконим, Кара-Суу р., Мады, Төлөйкөн айыл аймактарындагы айыл аттары (СГНК, 1988, 186 б). Мунгуш уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Каратаев, 2003, 185б). Б. түрк тилинде *тээке* “шаман”, *тех* монгол тилинде “жапайы тоо текеси” (Каратаев, 2003, 185-186 б).

Уйгур-Абад – ойконим, Араван р., Төбө-Коргон айыл кең. кыштак. Топоним уйгур улутундагы элдер жашаган кыштактан пайда болгон.

Улуу-Катын – ойконим, Ноокат р., айыл аты. Этнотопоним (Каратаев, 2003, 187 б). Мунгуш уруусунун курамындагы (кош тамга) ири уруктун аталышы (Аттокуров, 1997, 87 б).

Чагыр – ойконим, айыл аты. Баргы, моңолдор урууларынын курамындагы уруктар (Абрамзон, 1990, 134б). Айыл аты жер атынан келип чыгышы да мүмкүн.

Чандеки – ойконим, Кадамжай р., айыл аты (Каратаев, 2003, 193б). Найман уруусунун курамындагы урук (Абышкаев, 1965, 15б).

Челекчи – ойконим, Ноокат р-гы айыл аталышы (СГНК, 1988, 195б). Оргу уруусунун курамындагы урук. Этнотопоним (Каратаев, 2003, 193б).

Чиркей – ойконим, Ысык-Көл р., айыл аты. Чиркей баргы, саруу, саяк урууларынын курамындагы уруктар. Этноним лакап аттан келип чыккан (Каратаев, 2003, 196б).

Чоң-Багыш – ойконим, Ош обл., Ноокен р., Сакалды айыл кең. кыштак (СГНК, 1988, 198б). Багыш – кыргыздын оң канатына кирген ири уруулардын бири (Абрамзон, 1990, 108б). Этникалык аталыштын паралеллдери кыргыз урууларында чоң багыш, кара багыш, сары багыш куу багыш, ак багыш формаларында кездешет (Каратаев, 2003, 30б).

Чоң-Тогуз-Бай – ойконим, Түп р., айыл аты. Бугу уруусундагы Белек атанын бир уулу Тогузбай болгон.

Чырак – ойконим, Жети-Өгүз р., айыл аты (КЖЭ, 1990, 203б). Туурасы – *Чырак тамга*. Ойконим коңурат уруусундагы *чырак тамга* деген урук атынан келип чыгышы ыктымал.

Шарт – гидроним, Алай р., кичи суу аттары; Кызыл-Суунун оң куймасы, Гүлчөнүн оң куймасы, кичи суу (СГНК, 1988, 206). Шарттык жору – жору уруусунун курамындагы урук. Уруу аты жер атына байланыштуу келип чыккан топоэтноним (Каратаев, 2003, 203б).

Шекер – ойконим, Талас обл., айыл аты (СГНК, 1988, 206б). Кытай уруусундагы төңтөгөрдүн курамындагы урук (Абрамзон, 1990, 135б). Ойконим шекер уруу атынан келип чыккандыгы талашсыз.

Элчибай (азыркы Түп р. Арал айылынын 1940-жылдарга чейинки мурунку аты) – ойконим. Айыл аты бугу уруусундагы Белек атанын Элчибай деген улуунун атынан коюлган. Азыркы учурда айылда Элчибайдын Кожош, Шүкүр деген бир туугандарынын уруктары жана Кушчу уруусунун өкүлдөрү турушат. Айыл тарыхындагы маалыматтарга караганда, айылдын негизделишине Элчибай уулунун урпактары чоң жардам беришкен.

Элчибек – ойконим, Ош обл., Өзгөн рай-гы Кара-Таш айыл кеңешине караштуу кыштак (СГНК, 1988, 209б). Жору уруусунун курамындагы урук. Паралелли кушчу, сарыбагыш урууларынын курамында бар (Каратаев, 2003, 206 б).

Эрке-Кашка – ойконим, Араван р., айыл аты (СГНК, 1988, 210 б). Эрке кашка – мунгуш уруусунун курамындагы урук (Аттокуров, 1995, 89б). Этнонимдин сөз катары формасы анын байыркылыгын далилдейт (Каратаев, 2003, 206 б). Ойконим мунгуш уруусундагы *эрке кашка* урук атынан келип чыккан.

Тарыхый жана тилдик жактан иликтөөгө алынган этнотопонимдер боюнча факты-материалдар Кыргызстандын топонимиясында көңүл бурууга татыктуу деп ойлойбуз. Макалада бардык белгилүү болгон этнонимдерди назарга ала алган жокпуз. Бир гана Кыргызстандын ойконимдеринин 35% этнотопонимдерден турарын белгилемекчибиз. Балким, андан да көп болушу мүмкүн. Калктын санынын көптүгүнө байланыштуу этнотопонимдердин көпчүлүк пайызы Ош облусунда, ал эми аз сандагы этнотопонимдер Талас облусунун ойконимдеринен байкалат. Келечекте бул маселе дагы терең изилдөөлөрдү талап кылат.

Шарттуу кыскартуулар: *а. – айыл, к.- кыштак, ш.- шаар, ш.т. к. – шаар тибиндеги кыштак, р.- район., обл.- облус, ж.б. – жана башка, о.э. – ошондой эле, т.а.- тактап айтканда, а. кең. – айылдык кеңеш, а. айм. – айыл аймак, б.а. – башкача айтканда, уз. – узундугу, т. – тоо, с.- суу, ө. – өрөөн, д.- дарыя, м- мөңгү, б.түрк – байыркы түрк, ч. – чакырым, б – бети.*

КЖЭ – *Кыргыз жергеси. Энциклопедия.* КТТС – *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. СГНК – *Словарь географических названий Киргизской ССР*. *ДТС – Древнетюркский словарь.*

Пайдаланылган адабияттар

Абрамзон, С.М. (1990). *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480с.

Абышкаев, А. (1965). *Каратегинские киргизы в конце XIX – начале XX веков.* Фрунзе: 1965. – 72с.

Аттокуров, С. (1995). *Кыргыз санжырасы.* Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 200 б.

Бартольд, В.В. (1997). *Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.* Бишкек: Айбек, 1997. – 456 б.

Джанузаков, Т. (1982). *Очерк казахской ономастики.* Алма-Ата,1982. – 176 с.

ДТС (1969). *Древнетюркский словарь.* Москва: Наука, 1969. – 676 с.

Исаев, Д. (1977). *Жер-суу аттарынын сыры.* Фрунзе: “Мектеп”, 1977. – 152 б.

Караев, С. (1991). *Топонимия Узбекистана.* Ташкент: Изд.”ФАН” Академии наук Узбекской ССР, 1991. – 132 с.

Каратаев, О.К. (2003). *Кыргыз этнонимдер сөздүгү.* Бишкек: КТМУ “Mega Medya” басмакансы, 2003. – 265 б.

Конкобаев, К.К. (1980). *Топонимия Южной Киргизии.* Фрунзе: Илим, 1980. – 172 с.

Махмуд Кашкари. (2011). *Түрк тилдеринин сөздөрүнүн жыйнагы.* 1-том. – Бишкек: 2011.

КЖЭ (1990). *Кыргыз жергеси. Энциклопедия.* Фрунзе: КСЭ Башкы редакциясы,1990. – 368б.

КТТС (1969). *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.

Потапов, Л.П. (1969). *Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк.* Москва: 1969. – 196 с.

СГНК (1988). *Словарь географических названий Киргизской ССР*. – Фрунзе: Илим,1988. – 213с.

Төрөканов, Э. (1995). *Кыргыз санжырасы.* Бишкек: 1995. 14 б.

Юдахин, К.К. (1965). *Кыргызча-орусча сөздүк.* Москва: Советская энциклопедия, 1965. – 975 с.

ÇOCUĞA İSİM KOYARKEN DİKKAT EDİLECEK YÖRESEL MİLLİ GELENEKLER VE ETNOGRAFİK DURUMLAR

LOCAL NATIONAL TRADITIONS AND ETNOGRAPHIC SITUATIONS TO BE CONSIDERED WHEN NAMES A CHILD

Doç. Dr. Nurbek KAZIEV*

Özet

Bu bildiride, Kırgız dilinde, Kırgız diyalekt ve lehçelerinde ve Kırgız antroponomisinde insana ad koyarken hangi durumlara dikkat edildiği ele alınmıştı. Bu çerçevede "Çocuğa isim vermede, uyulması gereken prensipler nelerdir?, Çocuğa isim koyarken kimler katılırlar?, Çocuğa ad nasıl konur?, Çocuğun adı ne zaman ve hangi sebepten dolayı değiştirilir? sorularına cevap aranmıştır. Buna göre, insana verilen ismin o insana hayatı boyunca eşlik edeceği düşüncesi hakimdir. Yani verilen isim ile insan bu dünyada yaşayacak, onunla devam edecek ve uzun ömür sürecek düşüncesi vardır. Bu ise sözcüksel ve anlamsal manaya, ondan sonra motivasyona, antroponimizasyona bağlanır. Bu sebeple antroponimlerin eğitsel anlamı, çok geniş ve birbiriyle bağlantılı, büyük çaplı ve sürekli hareket durumunda olduğunu düşünebiliriz.

Anahtar Kelimeler: *Kırgızlar, kişi adı, ad verme geleneği, kurallar, sözcüksel anlam, eğitsel anlam.*

Abstract

In this paper, it has been discussed which situations are taken into consideration when naming a person in the Kyrgyz language, Kyrgyz dialects and dialects, and Kyrgyz anthroponomy. In this context, "What are the principles to be followed in naming the child?, Who participates in naming the child?, How is the child's name given?, When and for what reason is the child's name changed? According to this, the idea that the name given to a person will accompany that person throughout his life is dominant. In other words, with the given name, there is the idea that human beings will live in this world, continue with it and will live a long life. This is connected to lexical and semantic meaning, then motivation, anthroponymization. For this reason, we can think of the educational meaning of anthroponyms as very broad and interconnected, large-scale, and in constant motion.

Keywords*: Kyrgyz, personal name, naming tradition, rules, lexical meaning, educational meaning.*

Eskiden beri atalarımız, kendilerini kuşatan canlı ve cansız tabiatı (bitkileri, hayvanları), doğadaki olay ve olguları (örneğin, şimşek, fırtına, yağmur), çevresindeki ve kendileri oturdukları bölgelerdeki nesneleri (dağları, akarsuları, deryaları) kutsal olarak değerlendirerek, onlara tapınmışlar. Tabiata karşı bu yaklaşım, asırlar boyunca devam etmektedir. Bu duruma totemizm, fetişizm ve

* Kırgızistan. Bişkek. Uluslararası Tıp üniversitesi. E-mail: iznik64@mail.ru

de milletin (toplumun) bilincinde atalarımızın ruhlarına tapma (saygı gösterme), dağlara, taşlara, toprağa, suya tapma inançları oluşarak, gitgide geleneğe dönüşebilmiştir. İnsanlar, bu gelenek ve adetler yaşamda uygulandığı halde onların ömrüne, hayatına herhangi bir korkunç oluşmayacağına inanmışlar. Bu anlayış işte bunun gibi iyi dilek ve niyetler üzerinde kurulmuştur. Bunun ötesinde kelimenin anlamına (büyüsüne), onun kudretine, kuvvetine, etkisi ve gerçekliğine inanma düşüncesi gittikçe şekillenmeye devam etmiş. Bu olayların içeriklerinin gücünü, geçiş yolunu insanlara koyulan adlardan, sonra bu isimlerin yeni doğan bebeklere verilişinden de anlayabiliriz. Dolayısıyla, çocuğa ad koyma olayına büyük bir önem verilerek, çocuk eğitiminde de pedagojinin başlangıcı olarak nitelendiririz. Çocuğa isim verilirken aşağıdaki durumların hesaba alınması önemlidir:

1. Çocuğa isim vermede uyulması gereken ne gibi prensipler var?
2. Çocuğa isim koyarken kimler katılırlar?
3. Çocuğa ad nasıl koyulur?
4. Çocuğun adı ne zaman ve hangi sebepten dolayı değiştirilir?

Demek ki, dil ve psikolojik, pedagojik ve etnografik durumlara, normlara göre çocuğa isim verme gelenekleri ile inançları, aşağıdaki yönlerde anlayışlarla bağlıdırlar:

1. Çocuğa isim verirken uyulması gereken prensipler

Kırgız dilinde, Kırgız diyalekt ve lehçelerinde ve Kırgız antroponomisinde insana ad koyarken aşağıdaki durumlara dikkat edilmiş:

a) toplum içindeki veya o dönemlerdeki pedagojik yön;

b) ailedeki, çevredeki psikolojik durum;

c) yaşamdaki, hayattaki sosyal durumlar, faktörler.

Halkın ahlâki ve estetik istek ve taleplerinin hesaba katılmasıyla aşağıdaki prensiplere uyulur:

1) Yeni doğan bebeğe hayatta olan akrabalarının isimlerini koymamak[1];

2) Hasta (sağlığında problemi olan) bebeklere iyileşene kadar isim koymazlar[2];

3) Köyde veya akrabaların arasında terbiyesiz, davranışı beğenilmeyen kişilerin adlarını çocuklara vermezler.

2. Çocuğa ismi kim koyar?

Kırgızlarda atalardan geçen geleneği devam ettirmek amacıyla, yeni doğan bebeğe genelde aşağıdakiler özel isim verirler:

1) Bebeğin dedesi ve büyük annesi;
2) Saygılı, nüfuzlu komşular;
3) Köyün saygılı, nüfuz sahibi insanları;
4) Bebeğin anne-babasının en yakın arkadaşları;

5) Değerli misafirler;

6) Köyün imamı.

Sonra, ikinci sıradaki isim vericiler (bazen birinci sıradakilerle eşit seviyede) olarak aşağıdakiler sayılıyorlardı:

7) Ebe veya annesine doğum yaptıranlar;

8) Annesinin doğum yapmasına yardımcı olan hemşire;

9) Köydeki derviş.

Burada Kırgızların büyük Manas Destanı'nın baş kahramanı Manas'a ad verme olayını örnek getirmek lâzım:

1. Yaşlandığında Bay Cakıp,
Dünyaya gelmiş bebeği
İsim koyma zamanı gelmiş,
Kıpçaklardan Baycigit,
Kırgızlardan Elaman,
Andican'dan ihtiyar Kurtka,
Arasında Karakoco var.

Vefat eden yakın akrabasının ismini yeni doğan evlâda verilmesiyle, Kırgız dilinin güney-doğu diyalektleri konuşan bölgelerinde karşılaşabiliriz. Mesela, Aygerim, Abdıldabek, Musa, Kurmancan, v.s. isimler birkaç defa tekrarlanarak koyulmuş isimler.

Bazı yerlerde, örneğin Leylek ilçesinin Kara-Bulak köyünde oturan yaşlı insanların anlattıklarına göre, çocuk doğduğunda kendisine kuvveti, gücü yansıtan isim verilirse (örneğin, Baltabay (Balta), Colbors (Kaplan)), bu isimle bebek çabucak büyüyeceğine inanırlar. Diğer bölgelerde bunun gibi düşünce yoktur.

2. Noygutlardan Akbalta,
Nogoylardan Eştek var,
Türk oğlundan Abdılda,
Özbeklerden Damulda,
Hep birlikte oturdular,
Katagan'dan Munarbiy,
Altın dilde (akçe), sarpayı (saygılı misafirlere verilen giysi),
Aksakaldan altısı giydi.

3. Kara sakal, uzun bıyık,
Kalanlara birer gocuk,

Üç sarpayı çıkarttı,
Büyüklere dağıttı,
Gocukları yakıştı,
Birbirine baktılar,
Bay Cakıp almış oğlunu,
Çıyırdı ise peşinde,
İki sırma kumaşı,
Elli dilde – kızıl pul,
Avuca koymuş karısı.

4. "Ad koyunuz!" –diyerek,
Aksakal Cakıp seslendi,
Halk önüne o geldi,
"Ad gökyüzünden derler,
İyi bir isim versinler?" –diye,
Göz gezdirdi Bay Cakıp,
Milletin baştan sonuna.

5. Oturan erler çabaladılar,
Uygun isim bulamadılar,
Ad koymayı beceremeyip,
Bilgelerin tamamı,
Bakakaldı etrafa.

6. Ak gocuklu bir derviş,
Asasını tutarak,
Nerden çıktı belirsiz,
Ortaya çıktı o derviş,
Göz attı oturanlara:
Gocukları giymişsiniz,
Ne işiniz var burada?
Yorgunsunuz hepiniz,
Neden durakaldınız?
Söyleyin sizi dinliyorum,
Olayı sizden duyayım, -
Derviş sordu hepsine,
Berdike verdi cevabı.

7. “Ad koyarsan evlâda
Yaparsın sen dervişim,
Adamlara iyilik!
Atası Bakır Han,- dedi
Cakıp adlı bu kişinin,
Evladı yoktu bu yana,
Zenginliği sayılmaz,
İyi bir isim koyarsan,
Gökyüzü bile sevinir,
Kendisi elli yaşına geldi,
İyi bir isim bulamayıp
Herkesin fikri karmaşık” diye
Berdike olay anlattı.

8. “Eğer izin verirsen,
Ben koyayım adını,
İnsanlarda gürültü,
İsim Ben ile başlasın,
Peygamberin resmi,
Ortasında Nun olsun,
Bilgemizin resmi,
En sonunda Sen olsun,
Aslanların önderi.

9. Arkası nerde kaldı ki,
Üçünün yeri nerede?”
Manas diye okudu,
Aklına geldi kelime,
Manas adı koyuldu,
Allah Teala korusun,
Belâdan uzak tutsun!” –diye,
Dua etti herkes,
Genci de, yaşlısı da.
İsmi güzel oldu diye,
Söylemek kolay oldu diye,
Veli mutlu oldular.

10. Annesinin elinde,
Altın sırma asılı,
Dervişi örttü onunla,
“Aldım da geri verdim” –diye,
Derviş altın sırmayı,
Geri verdi anneye,
Katagan’ın Urmat Biy,
İhityarı almıştı,
Kaşgarlı Kalmatakun’a,
Göcüğün biri kalmıştı.
11. Haber al bu sözünden,
Bakıp duran derviş,
Gözlerinden kayboldu,
Ad koyulup, tören bitti
Herkes gitti yurduna...

(Manas. –M., 1984, -Kitap 1. s.66-68. Kitap, Sagımbay OROZBAKOV’un anlattıkları üzerinde yayınlanmıştır).

Manas Destanından alınmış parçalardan aşağıdakiler anlaşılabilir:

1) Evlâda isim koymak anne-baba için büyük sorumluluk gerektiren vazife olduğu;

2) Bu vazifeyi isteyen her insan üstlenemediği (aynı zamanda bu görevi toplum her isteyene de güvenemediği);

3) Yeni doğan bebeğe isim koyma işi, her zaman törenli ve neşeli bir çevre içerisinde gerçekleştiği;

4) İsim koyma etkinliğine aşağı yukarı tüm yöneticilerin davet edildiği;

5) Çocuğun ismini koyan insanın maddi değerlerle ödüllendirildiği v.b. olaylar.

Yukarıda getirdiğimiz destan parçaları şeklindeki örnekler, çocuğa isim verme geleneklerinin geçen birkaç yüzyıl içerisinde olayların dönüşümünü, transliterasyonu ve gösterişli olmasını yansıtıyor. Bunu inceleyecek olursak;

a) aile uzun zamandan beri beklediği evlât dünyaya geldiğinde uygulanan bebeğe isim koyma merasimi;

b) dolaşan, beklenmedik anda ortaya çıkan, kutsal kişilerin isim koyması;

c) iyi ve güzel bir ad ile çocuğun geleceği, bütün yaşam ve ömrü ilintili olacağına dair düşünce;

ç) yeni doğan bebeğe ömür boyu taşıyacağı ebedi isim verme geleneğinin gelecek nesiller tarafından devam ettirilmesi;

d) Müslüman-Arap alfabesinin – (sadece ünsüz harflerin yazılması, gerekliliğine göre onların (ünsüz harflerin) arasında ünlü harfleri ekleyerek okuma sistemi;

e) Tanrı'ya (Gökyüzüne) tapma ("Ad, gökyüzünden derler"...) gibi geleneklerin uygulandığını görebiliriz.

Destandan alınan parçalardan görüldüğü gibi, insana ad koyma eylemi, bir yandan çok zor, öte yandan ciddi ve sorumluluk gerektiren hareket olduğunu, Kırgız halkında eskiden beri bir geleneğe dönüştüğünü ve de başka Türk dilli milletlerde görülen benzer hareketler ile ilgili olduğunu farkedebiliriz. Bilimsel araştırmalarda bilimadamlarının gelenekler ve örf-âdetler hakkında yazdıklarına uygun olarak, halkın diyalekt ve lehçelerindeki farklılıkların, Türk kökenli başka milletlerdeki özelliklere benziyor ve bu da ayrı bir araştırma konusu olarak incelenmeli diye düşünüyorum. Meselâ, Kırgızların güney diyalektlerinde (özellikle de güney-batı diyalektinde) İslam dini daha derin bir biçimde kökleşmiş ve bununla ilgili olarak söz konusu bölgelerin antroponomisinde Müslüman isimleri daha çok karşımıza çıkar. Kırgızistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonraki otuz yıl içerisinde Kırgızlar, Müslüman adlarını, ahlâk ve din ile ilgili isimleri daha çok vermeye başladılar. Örneğin, Ayana, İmran, Ali, Rayana, Iyman (İman), Sumaya v.b. Son zamanlarda bu konu üzerinde eğitimli, din alanında bilimadamlarının halk içinde gerçekleştirmekte oldukları açıklama ve eğitim amaçlı faaliyetleri etkili olmakta. Demek, Kırgızlarda kişi adlarına diyalekt açısından bakıldığında antroponomi alanında bilimsel araştırma yapacak olursak, çok sayıda çeşitli kriterlerin hesaba katılarak gerçekleştirilmesini gerektirir.

3. Çocuğa Ad Nasıl Koyulur?

Halk arasında bebeğe "hafif" veya "ağır", "iyi" veya "kötü" isim verilmiş diye bir anlayış var.

"Hafif" isim dendiğinde çocuğun gelecekte hayatını kolaylaştıran, engellerin olmamasını ve yolunun açık olmasını sağlayan yüzyıllar boyunca kullanıla gelen antroponimlerden anlayabiliriz. Aynı kavrama yakın "iyi" isimler de kullanılırlar. "İyi" isimler, ek olarak şefkat, sevgi duyguları ile ilintilidir. Bunlara meselâ, Tentekbay (yaramaz), Cakşılık (iyilik), Dumana (derviş), Kedey (fakir), Kulbolot (köle olacak) v.s. isimleri dahil edebiliriz. Bu isimler, geleceğe yönelik, yani "perspektifli" adlar olarak nitelendirilir. Araştırmamız esnasında çocuğa adın bu amaçlarda koyulması, Kemin ve Leylek ilçelerine özgü olduğu belli olmuştur.

"Kötü" isim kavramı, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış tarihi kategori. Meselâ, günümüzün kuşakları, kendi evlâtlarına Bokçu, Bokçubay, Akkatın (Ak hatun), Katınça (hatunça) gibi kelime kökleriyle ilgili adları koymazlar. Dolayısıyla, ülkedeki ekonomik, sosyal gelişmenin gidişatının,

dünya uygarlığının tesiri altında millet yukarıda belirttiğimiz isimlere benzeyen hoş olmayan isimleri koymaya son vermiştir. Genel olarak da, bu kategoriye giren adlarla, eskiden verilen Kırgız soyadlarından karşılaşabiliriz. Fakat, Rusçaya dönüşerek, ö, ü harfleri kaldırılmış biçimdedirler. Meselâ, KUTANOV soyadının Kırgız dilindeki karşılığı KÖTÖNOV (kalça) olmalı.

Halk içinde "ağır" ad dediğimizde, yeni doğan bebeğe yaşlı insanlarımızın, yani atalarımızın, analarımızın adlarını koymamak gerektiği anlaşılıyor. Yani, çocuğa ağır ismin verilmemesi gerektiğinin sebebi de şudur ki, çocuk büyüdüğü zaman kendisine adı verilmiş kişi kadar ünlü olamazsa, veya o kişinin yaptıkları büyük işleri yapamazsa, onun gibi güçlü, cesur, yetenekli veya başarılı olamazsa, çocuk yorulacak derler. Bunun delili, Celal-Abad ili Suzak ilçesinin Arhangelski köy muhtarlığının Sarı Bulak köyünde oturan Mirtemir COOŞBAYEV'in ismi. Çocuk dünyaya geldiğinde, ona XIV.yüzyıllarda Orta Asyalı devlet adamı, asker komutanı Amir Timur'un (Amir Temir) (1336-1405) ismini verme kararı almışlar. Çocuğa ad koyma merasimine katılanların biri, eğer çocuk büyüdüğünde Amir Timur gibi güçlü ve ünlü olamazsa, çocuk çok zorlanabileceğini anlatarak, bu adın ilk "a" harfini kaldırıp, Mirtemir adını vermek daha mantıklı olacağını dile getirmiş. Sonuçta bu teklifi herkes kabul etmiş ve Mirtemir ismi verilmiş. Son zamanlarda bunun gibi anlayışlar, çok nadir karşımıza çıkıyor ve uygulama dışında kaldığını farkedebiliyoruz.

Çocuğun İsmi Ne Zaman ve Hangi Sebeplerle Değiştirilir?

Kırgız dilinde, diyalekt ve lehçelerinde çok zorunlu durum ortaya çıkmadıkça, çocuğa verilen adın değiştirilmesi nadir görülen durumdur. Çocuğun isminin değiştirilmesiyle ilgili araştırma sürecinde bir ilçeden iki olayla karşılaştık. Bugünlerde Bişkek şehrinde çocuğun annesi, babasının isminin yerine kendi ismini vermiş olduğu durum da var. Resmi işlemlerde ve kanunda bunun gibi hareketlerin yasaklanmasından dolayı, şu an mahkeme araştırmaları devam etmektedirler. Leylek ilçesinde çocuğun ismini değiştirme olayı doksanlı yıllarda iki defa aşağıdaki şartlarda olmuştur:

Birinci olay; kız evlendiğinde, kayın taraftan yakın akrabalarının arasında kendi adıyla aynı addan birisi olduğunda, kayın vadesinin isteği ve gelinin izni üzerine, millete sebebi açıklanarak onun ismi değiştirilir. Meselâ, Batken ili Leylek ilçesinin Kara-Bulak köyünde Kıymat COLDOŞEVA (1947) adlı kız, Sülüktü şehrinin Koş-Bulak köyüne gelin olarak gelir. Kayınlarında kocasının en küçük kız kardeşinin ismi de Kıymat (MOMUNOVA) imiş. Gelinin kayın pederi ile kayın vadesi, kendisine Sozul ismini vermişler. İsmin neden değiştirilmiş olması, halk arasında gelin tarafından kayın akrabaların isimlerinin söylenmesi yasak olduğuna dair gelenekle ilgilidir.

İkinci durum; yeni doğan bebeğin (özellikle de ad koyulduktan sonra) sık sık hastalanması durumunda, daha önce verilen adı (ezanla[3]) başkaların katılımıyla değiştiriyorlar. Örneğin, Leylek ilçesinin Toguz-Bulak köyünde

oturan Mannan (kocası) ile Sanabar (karısı) KUDAYBERDİYEV'ler, ilk çocuğu doğduğunda ona Cancigit (Canyiğit) ismini koymuşlar. Ad koyulduktan sonra bebek sık-sık hastalanmaya başlar. O zaman bebeğin dedesi ile büyük annesi Ergeş dede ile Zımırat anne, torununun adını Tınıbek diye değiştirmişler. Bununla onlar çocuğa verilen ad ile bebek hayat boyunca ismine uygun yaşayacağı dileğini yansıtmışlar.

Yukarıda baktığımız örneklerden görüldüğü gibi, kişi adlarının, isimlerinin (antroponimlerin) verilmesinin bir özelliği, insana verilen ismin o insana hayatı boyunca eşlik edeceği düşüncesidir, yani bu isim ile insan bu dünyada yaşayacak, onunla devam edecek ve uzun ömür sürecek fikrini içeriyor. Bu ise sözcüksel ve anlamsal manaya, ondan sonra motivasyona, antroponimizasyona bağlanır. Bu sebeple antroponimlerin eğitsel anlamı, çok geniş ve birbiriyle bağlantılı, büyük çaplı ve sürekli hareket durumunda olduğunu düşünebiliriz.

Kaynakça

E. Abduldaev, G.Bakinova, S.Konduçalova, S.Sıdıkov (1960), Tyan-Şan Kırgız Dilinin Özellikleri, Frunze: Kırgız İA Basımevi, s.124.

E. Abduldaev, G.Bakinova, N.Beyşekeev (1962), Özbekistan Kırgızlarının Dilindeki Yöresel Özellikler, Frunze: Kırgız İA Basımevi, s.226.

T. K. Ahmatov (1959), Kırgız Dilinin Talas Lehçesi, Frunze: KDÜ, s.147.

G. Bakinova (1955), Diyalektolojik Materyalleri Derleme: Rehber, Frunze, Kırgız SSC İA Basımevi, s. 175.

A.A.Boronov (1985), Diyalekt Ötesi Şekil Olarak Manas Destanının Dili//Sovyet Türkolojisi, Bakü, "6. s. 76-84.

A. A.Borono (1986), Manas Destanının Antroponimlerle İlgili Probleme Doğru//Türkoloji Araştırmaları, Frunze, 6, s. 64-73.

Ş. Caparov (1968), Leylekli Kırgızların Bazı Etnografik Özellikleri Hakkında//Kırgız SSC İA Basımevi, №1, s. 91-95.

Ş. Caparov (1970), Leylek Lehçesinin Sözcüksel Özelliklerinden//Kırgız Dili Araştırması. Frunze. İlim, 1970. S. 127-137.

N. Kazıyev (2012), Kırgız Dilinin Diyalektolojik Özellikleri//Kırgız Diyalektolojisi Araştırmaları. Bişkek. Ayat Yayınevi, s. 105-113.

N. Kazıyev (2000), İnsan Adları ve Diyalektler// Bişkek, 2000. Broşür/

K. Konkobayev (1980), Güney Kırgızistan Toponimisi, Frunze: İlim, s.172.

K.Konkobayev. Ş.Caparov (1984), Kırgızistan'da Onomastik// Türk Onomastiği. Alma-Ata: Nauka, s. 235-237.

A.V.Superanskaya (1969), Özel İsim Yapısı: Fonoloji ve Morfoloji, M: Nauka, s. 207.

İbn Mirzakarim Al-Karnaki (2010), Müslüman Adları: Rehber Sözlük, Moskova-Sankt-Petersburg: Dilya, s. 3.

SAKHA YERİ'NDEKİ TÜRK KÖKENLİ YER ADLARI

TURKIC GEOGRAPHICAL NAMES IN THE TOPONYMY OF THE SAKHA REPUBLIC

Nurgun Bagdariin SÜLBE UOĞLA[*]

Özet

Asya`nın kuzeydoğusunda yaşayan Sahalar Eski Türk halklarının soyları olduklarını yazmaktalar. Böylece Saha dilinin kelimeleri (dil hazinesi) Eski Türklerden kök almaktadır. Ayrıca Lena Nehri'nin orta kısmında Eski Türklere ait runik yazıların kalıntıları bulunmuşlardı. Yakutistan`da yer adlarını toplamayı, araştırmayı İvanov M.S. - Bagdarın Sülbe başlamıştır. Onun özel olağanüstü çalışması olarak dört yüz elli bin kartlık kataloğunu saymaktayız. Yakutistan`nın yer adlarına yönelik ilk sözlükbilimsel çalışma Bagdarın Sülbe`nin "Saha Cumhuriyetinin Yer Adlarının ait kelimelerin sözlüğü: yerel coğrafı terimler ve kavramlar" diye sözlüğü olmaktadır. Bu çalışmada Türk kökenli çok sayıda terimlerin yer alması açıkça görülmektedir. Saha dilinde Eski Türk Diline ait sözcüklerin çoğunlukla kişi, hayvan alanına görülmekte ve onlar yer adlarında geniş bir şekilde yayılmışlardır. Sahalar, diğer Türk halkları gibi ata, aygıra taparlar. Bu durum, hikayelerimizde ve yer adlarında kaydedilmiştir. Bagdarın Sülbe`nin yer adları üzerine hazırladığı katalog, onun yazdığı kitaplar, sözlüğü Yakutistan`ın yer adlarında Eski Türk dilinden karşılaştırmaların çoğunluğunu kanıtlamakta, Saha milletinin Türk kökenli olmasının canlı pusula olarak göstermektedirler. Bunu daha ayrıntılı araştırmak için e-katalog yapımını başlattık

***Anahtar Kelimeler**: sakha dili, eski Türk Dili, eski Türk rünleri, yer adları, ethnonym, e-katalog.*

Abstract

The Sahas living in the northeast of Asia write that they are the lineage of the ancient Turkic peoples. Thus, the words of the Saha language (language treasure) take root from the ancient Turks. In addition, the remains of runic inscriptions belonging to the ancient Turks were found in the middle part of the Lena River. The names in Sakha (Yakutia) to collect, research, Ivanov M.S. - Bagdari's Sulbe has started. As his special extraordinary work, we count his catalog of four hundred and fifty thousand cards. The first lexicographical study of place names in Yakutia is Bagdariin Sulbe's dictionary "Dictionary of words belonging to place names of the Sakha Republic: local geographical terms and concepts". It is clear that a large number of terms of Turkish origin are included in this study. In the Saha language, words belonging to the ancient Turkic language are mostly seen in the area of people, animals, and they are widely distributed in place names. Sahalar, like other Turkic peoples, worship horses and stallions. This is recorded in our stories and place names. Bagdari's catalog of place names of Sulbe, the books he wrote, the dictionary prove the majority of comparisons from

[*] Sakha Cumhuriyeti, Yakutsk, bagdaryyn@yandex.ru

the ancient Turkic language in the place names of Yakutia, and show that the Saha nation is of Turkish origin as a living Compass. To investigate this in more detail, we have started e-catalog construction
***Key words**: sakha language, old Turkic language, old Turkic runes, place names, ethnonym, e-catalog*.

Sakha Yeri Asya'nın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Türklerin birbirine yakın mesafede, toplu ve komşu yaşadıkları ana bölgeden uzak, bin kilometre kadar kuzeyde bulunmaktadırlar. Bununla birlikte Sakha dilinin söz varlığı haznesi (leksikası) genel olarak Türk diline dayanmaktadır. Bu, O. N. Bötlink'in "Sakhaların Dili Hakkında" («Über die sprache der Jakuten» 1849-1851) (Bötlink, 1990) adlı çalışmasıyla birlikte, Sakha dilinin Türk dil ailesine mensup olduğu ve Sakhaların eski Türklerin soyundan geldiği görüşü açıklığa kavuşmuş ve ağırlık kazanmıştır. Herhangi bir milletin dilinde olduğu üzere Sakha dilinde de akraba halkların dilinden girme müşterek söz unsurları olduğu bilinmektedir. Aynen öyle de Sakha dilinde, Moğol dilinden girmiş çok sayıda söz varlığı bulunmaktadır. Tunguz-Mançur dilinden girme söz varlığı olduğu da bilinmektedir. Ve daha sonraki dönemde Rus dilinin güçlü bir etkisi görülecektir. Bu durum, Sakhaların, Moğol ve Tunguz-Mançur halklarıyla bir dönem yakın etkileşim içinde yaşamış olduklarının da bir kanıtı.

Sakha dilinin tarihi havzasını araştırmış olan Profesör N. K. Antonov'un (Sakha asıllı ünlü Türkgolog, tarihçi) "*Материалы по исторической лексике якутского языка*" - "Saha dilinin tarihsel dil hazinesinde materyallar" (Antonov, 1971) adlı eserinde ve onun takipçisi G.G. Levin'in "*Историческая связь якутского языка с древними тюркскими языками VII-IX. вв.: в сравнительно-сопоставительном аспекте с восточно-тюркскими и монгольскими языками" - "Saha dilinin diger Eski Turk dilleriyle tarihsel baglantisi VII-IX yy: Doğu Tűrk ve Moğol dilleriyle karşılastırma* (Levin, 2013) adlı çalışmasında Sakha dilinin eski Türk dilinden kök salıp geldiği derinlemesine ele alınmış ve olarak sergilenmiştir.

Yirminci yüzyılın ortalarında Lena Nehri'nin orta kısmında, Eski Türklere ait runik yazıların kalıntıları görülmüş ve A.N. Bernştam, bu yazıtları en kuzeyde tespit edilmiş Türk yazıtı olarak değerlendirmiştir. [Bernştam, 1951].

Sakha Yeri'ndeki yer adlarına, erken dönem araştırmacıların çalışmalarında değinilmektedir. Özellikle E.K. Pekarskiy'in "Yakut Dili Sözlüğü"nde bu tür değinilerek fazlaca yer verildiğini söyleyebiliriz. Okoneşnikov'un dile getirmesiyle bu sözlüğün Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk'ün Anıtkabiri'nde bulunduğunu ve Türkçeye çevrildiğini duyduk.

Sakha yer adları hakkında ilk araştırma, K.F. Gritsenko'nun "Yakutistan'da Su İle İlgili Coğrafi Adlar" (1968) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada yazar, genel olarak su adlarını ve anlamlarını, telaffuzlarını, söylemleri arasındaki bazı yöresel farklılıkları incelemiş ve açıklamıştır.

Sakha Yeri'ni vilayet vilayet, kaza kaza, köy köy dolaşarak yer adlarını derleyen ilk Sakha araştırmacı ve yer adları uzmanı M.C. İvanov – Bagdarıın Sülbe (1928-2017) 'dir. Bagdarıın Sülbe, 1960'lı yılların başlarından itibaren bu çalışmayı başlatıp, dört yüz elli bin kartlık büyük bir arşiv meydana getirmiş, ondan fazla kitap ve yüzden fazla makale kaleme almıştır. Belli başlı eserleri yedi ciltlik "Seçilmiş Çalışmalar" adlı derlemesinde (2013-2019) yayınlanmıştır.

Bagdarıın Sülbe'nin, 2019 yılında yayınlanan: *"Seçilmiş Eserleri"*nin 7. cildinde yer alan *"Sakha Yeri'nde Yer Adları Söz Haznesi Sözlüğü: Coğrafi Terimler ve Anlamlar"* (Bagdarıın, 2019) adlı büyük çalışması, Sakha Özel Adlar Bilimi (Onomastik) alanında yürütülen ve yayınlanan ilk sözlük çalışması özelliği taşımaktadır. Sözlükte Türk dilleriyle, özellikle Eski Türk dili ile çok sayıda karşılaştırma yer almıştır. Misal; e.t.d. (Eski Türk dili) ***arga****'sırt'* > s.d. (Sakha dili) ***арҕаа*** *'batı,arka taraf, geri taraf'*, ***Арҕаа Айаан***, ***Арҕаа Алыҥах***, ***Арҕаа Булуҥ***, ***Арҕаа Булгунньах*** ve digerler ; e.t.d. ***il*** 'ön taraf, beri taraf, doğu' > s.d. ***ilin*** 'doğu; ön taraf, beri taraf', ***Илин Арыы***, ***Илин Дьэли***, ***Илин Күөл***, ***Илин Таас***, ***Илин Хаҥалас***; e.t.d. ***baj***'zengin, varlıklı' > s.d. ***баай*** 'zengin, bol, varlıklı', ***Баай***, ***Баай Бэс***, ***Баай Тиит***, ***Баай Эбэ****v.d*; e.t.d. ***terӓŋ, teriŋ*** 'derin' > s.d. дириҥ 'derin; derin su kütlesi', ***Дириҥ***, ***Дириҥ Үрэх***, ***Дириҥ Халдьаайыта***, ***Лоohордуур Дириҥэ,Мотойук Дириҥ*** ve digerler; e.t.d. ***jog, jōg***'yok, eksik', ***jog*** 'yoksul, düşkün'>s.e.d. дьоох 'kullanılmayan boş yer, arazi, boz yer, kullanımı için uygun olmayan toprak', Дьоохтоох 'yazılı, alanlı'; e.t.d. ***kün*** 'güneş, gün' > s.d. *күн* 'güneş', ***Күн Алаас***, ***Күн Көрбүт***, ***Күн Көрөр***, ***Күн Таас***, **Күн Эрэлик** ve digerler.

Günümüzdeki Sakha Yeri'ne göç edip ilk yerleşen belli-başlı Sakha boylarından biri Khañalaslar'dır**.** (khañalas – etnonim). Tarihçiler ve dilbilimciler onların kanglılarla bağıntılı olduklarını tahmin etmektedirler. Khañalaslar, Lena nehrinin orta havzasına gelerek yerleşirler. Sakhaların bugünkü yaşadıkları topraklara ilk gelen bu dip atalarının adları; *Хадан Хаҥалас*, *Хадаар Хаҥалас*, *Хайыллас Хаҥалас* şeklinde boy tanımlamalarına ilham olmuş kişi adlarında (antroponim), halk masallarında ve tarihi hikayelerde anılmaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren Khañalaslar, Sakha Yeri'nde geniş bir alana yayılmışlardır. Bunun kanıtı, çeşitli bölgelerde *Khañalas* adını taşıyan ırmak, göl ve yerleşim birimi adlarının ortaya çıkışıdır. Misal: Khalıma'da (Sakha'da vilayet adı), Nurba'da (Sakha'da vilayet adı) *1-inci, 2-inci Khañalas* kasabaları bulunmaktadır, Kuzey Buz Denizi kıyısında *Khañalas Üölete*, denen ırmak bulunmakta, sadece Bülüü nehri (Rusça Vilyuy nehri) havzasında ***Хаҥалас Сатата***, ***Хаҥалас Маара***, ***Хаҥалас Аппата*** gibi on civarında *Khañalas* kavramı ile bağıntılı yer adı bulunmaktadır. İşte bu şekilde Sakha Yeri'nin genelinde buna benzer yer adlarıyla karşılaşmanın mümkün olduğunu

söyleyebiliriz. Bu, Khañalasların geniş bir alana yayıldıklarının ve adlarını yitirmeksizin, bugüne kadar yaşadıklarının bir delilidir.

Araştırmacıların açıklamalarına göre Sakha dilinde Eski Türk Diline ait sözcüklerin çoğunlukla kişi, hayvan alanına ait isimlendirmelerde görülmesi, Sakhaların eski ana dillerini devam ettirdiklerinin bir delilidir.

Aynı şekilde bu alanda, Eski Türk Diline ait karşılaştırmalı sözcükler yer adlarında daha çoktur: e.t.d. ***baŝ*** 'baş, tepe, üst kısım, zirve', 'köken, kaynak, ilk çıkış noktası'; 'başlangıç' > s.d. ***бас*** 'baş' – ***Бас***, ***Арҕаа Бас***, ***Бас Балаҕан*** (balagan 'geleneksel Sakha evi), ***Үрүҥ Бас***, ***Үс Бастаах*** v.d.; e.t.d. ***adag*** 'ayak ('hayvanlarda ve insanlarda'; 'aşağı, alt kısım, taban'; 'ayak'; 'ağız (ırmaklar)' > s.d. ***amax*** 'ayak' – ***Амах***, ***Уулаах Амах***, ***Бөрөлөөх Амаҕа***, ***Амах Сайылык*** *(*sayılık*:* 'yazlık', atakh sayılık 'aşağı yazlık***)***, ***Амах Үрүйэ*** v.d.; e.t.d. ***bayir*** 'bağır; karaciğer, göbek, karın > s.t. ***быар*** 'ciğer (karaciğer)' – ***Быар***, ***Атыыр Быара***, ***Быар Таҥаһа***, ***Быар Боруу***, ***Харыйа Быара*** v.d.; e.t.d. ***bögür*** 'böbrek' > s.d. ***бүөр*** 'böbrek – ***Бүөр***, ***Бүөр Көлүйэ***, ***Бүөр Маар***, ***Бүөрдээх*** 'böbrekli', ***Халтаҥ Бүөр***, ***Маабыра Бүөрэ***, ***Үрэх Бүөрэ*** vd.

Sakhalar diğer Türk halkları gibi atı, aygırı, yılkıya nazaran el üstünde tutarlar. Buna dair; annemle dedem arasında geçen ve babam tarafından yazıya geçirilen bir hikâyeyi sizlere takdim etmek ve paylaşmak isterim.

"Büöçeeni Alaas. Eskiden Törököy denen kişi orada doğup yaşamış. Biz Törököy'ün soyundan gelmekte imişiz. Sekiz hanımı varmış. Sekiz köy. Kim bilir kaç çocuğu vardı, net olarak bilmiyorum. Bu yerin ortasında tepelik bir alan varmış, tıpkı tabağı ters çevirip bırakmış gibi. Güzün, eylül çağında, öküzler gece böğürüşmüşler. Öküzünün yakınında onunla dalaşan bir öküz de yokmuş. Sonrasında zifiri karanlıkta öküzlerin boynuz tokuşturma sesi duyulmuş. Günümüz vaktiyle, akşam saat 9 mu 10 mu dolayları imiş. Sonra ihtiyar sabah olunca oğullarına: Boğanızı gidip bakın sıradağın altında", demiş.

Sonra sıradağın batı eteğinden oğulları bulup gelmişler: "Ölmüş, öküzümüz", demişler, "Hiçbir yara bere almadan ölmüş."

Sonra… Az, insanın ayak izi belli olacak derece, kar yağdıktan sonra büyük oğlu yılkıları gözettiği sırada (burada kampları varmış), iki kayından güney yönünde olanına atını bağlar. Başladıktan sonra tek ayağıyla zıplıyor. On iki defa yapıyor. Her yıl zıpladığı yeri imiş burası. Zıpladıktan sonra içeri girip uyur. İki gün kaldıktan sonra mı ne yine yılkılarına bakmaya gider. Gelirken, geçen zıpladığı yeri durup bakar. Baktığında:oldukça büyük ayakları olan bir kişi zıplayıp üstün dűşműş. İki taban kadar üstün dűşműş o adam. Bizimkisi atını bağladığı kayın ağacına atını bağlamamış. Atının dört toynağının izi kalmış. Atını kuzey yönündeki kayın ağacına bağlamış imiş. Bu kişi nasıl başka bir yerden gelir de, bir iz bırakmadan gider demiş. Daha önce bağladığı kayın ağacına bağladıktan sonra zıplıyor. Zıplıyor, ama yine ilk defası kadarı

zıplıyor. Aslında geçmek ya da eşleşmek amaçlıymış. Geçmiyor. O gece orada uyur ama ölüp kalır.

Ve nihayet o kışı orada kışlarlar. Kışladıktan sonra, otlar-ağaçlar göğermeğe başladığı sırada, aygırları başka bir aygırla kavga eder. İhtiyar sabah gün doğarken kalktığında şöyle demiş: "Aygırımız aygırla kavga etti. Gidip bakın. Kır etrafını dolaşın. Doğu yönünde kavga ettiler".

Oğulları dolaşıp varıp bakarlar. Tepenin doğu yakasında, tepesinde değil, doğu eteğinde, kayın ağacı, biraz küçük bir huş kayınların arasında bir mikdar kan içinde aygırlarının canlı olduklarını görürler ve tutup getirirler. Getirdiklerinde, tedavi edip iyileştiriyorlar. Bunu: "Yukarıdan inip kavga eden" diye söylerler idi. Aygır kurtulup canlı kaldığı için biz hayattayız, eğer ölmüş olsaydı tamamen yok olacaktık diye söylerlerdi". Bizim atımız, aygırımız bizi kötülüklerden arındırıyor, koruyor, kolluyor. Onun için de yer adlandırmalarında at, aygır adı geniş ölçüde kullanılır ve bu anlayış aynı zamanda Sakhaların yaşadıklarını, yaşıyor olduklarının da kesin bir göstermektedir.

At e.t.d. ***at****'at'*, s.t. ***атыыр*** *'aygır',* e.t.d. ***adyir*** '*aygır'*. Misal: ***Ат Баһа***, …

At, yer adında geçtiğinde ona büyüklük, yücelik anlamı katar: ***Ат Айах***, ***Ат Бас***, ***Ат Бырааһ***, ***Ат Бараан,Ат Хомус*** v.d. ***Ат Баайар***, ***Ат Ииктэтэр***, ***Ат Өттүүр***, ***Ат Сүүрдэр***, ***Ат Ыытар*** v.d. ***Атыыр*** 'Aygır', ***Атыыр Көлүйэ***, ***Атыыр Күөл***, ***Атыыр Ойоос***, ***Атыыр Ыарҕа***v.d.

Yılkıların yaş evrelerini yansıtan yer adlandırmalarına da sıkça rastlanılmaktadır.: Кулун, Тый, Убаһа …

E.t.d. ***sub, suy, suv*** 'su; ırmak, okyanus; nem, sıvı; içecek; meyve suyu' Sakha dilinde ***уу*** 'su'; su (ile lgili); su (göl, ırmak, çay vd.); 'sulu(k) yer'. Su çok sayıda yer adında görülür: ***Дириҥ Уулаах***, ***Кымыс Уута***, ***Нал Уута***, ***Уу Хараҕ***, ***Уута Сүппүт.***

Bu şekilde Sakha dilinde ve Sakha Yeri'nindeki yer adlarında, Eski Türk Dilinden gelme kavramlar geniş ber şekilde yer almış ve yayılmıştır. Bagdarın Sülbe'nin yer adları üzerine hazırladığı kart tasniflerinin elektronik ortama aktarımı devam etmektedir. Bu çalışmanın, yer adlarında, Türk kökenli kavramların yaygınlık derecesinin tespit ve teyidinde önemli rol oynayacağına inanıyoruz.

Kaynakça

Antonov N. K. (1971). Yakut Dilinin Tarihi Söz Varlığı Üzerine Materyaller. Yakutsk: Kn. İzd-va.

Bagdarın Sülbe. (2019). Seçilmiş Çalışmalar. C. 7. Sakha Cumhuriyeti Yer Adları Sözvarlığı Sözlüğü: Yerel coğrafi terimler ve kavramlar /Ras. akad.nauk, Sib. Otd-nie, İn-t gumanitar. İssled. İ prablem malaçis. Narodov Severa. – Cokuuskay: Biçik.

Bernştam A.N. (1951). Drevnetürkskoye pismo na r. Lene // Epigrafika Vastoka. – 1951. - № 6. – T. IV. – S. 76-86.

Bötlink O.N. (1990). O yazıke yakutof. Prevel s nimetskava doktor filol nauk V.N. Rassadin. Novosibirsk: Nauka.

Drevnetürkskiy slovar. L.: Nauka, 1969. 676 s.

Levin G.G. (2013). İstariçeskiye svyazi yakutskava yazıka s drevnetürskimi yazıkami VII-IX yy. (V sravnitelno-sopostavitelnom aspekte s vastoçno-türkskimi i mongolskimi yazıkami). Yakutsk: İzd-va SVFU, 2013. – 439 s.

Pekarskiy E.K., Slovar yakutskava yazıka. – 2-e izd. – T. I – III. – M., 1958 – 1959.

ORMANCILIK BİLİMLERİ İLE ADBİLİM İLİŞKİSİ

THE RELATİONSHİP OF FORESTRY SCİENCES TO ONOMASTİC

Prof. Dr. Orhan SEVGİ*

Özet

Ormancılık, Türkçenin kadim bilimsel alanlarından biridir. Türkler tarih boyunca bozkırlar, meralar, kentler ve ormanlar gibi farklı ortamlarda yaşamışlardır. Türklerin ormanla ilişkisinin geçmişi ormancılık faaliyetleri ve bilgilerine tarihi bir derinlik kazandırmıştır. Günümüzde ormancılık faaliyetleri çeşitli ormancılık bilimlerinin verilen eğitimlerle gerçekleştirilmektedir. Ormancılık bilimleri esas olarak üç ana bilim grubundan oluşmaktadır. Bunlar; 1) Biyoloji Bilimleri, 2) Mühendislik Bilimleri ve 3) Toplum Bilimleri'dir. Ormancılık bilimleri doğası gereği çeşitli adlandırmaları barındırmakla birlikte adbilimle ilişkileri üzerinde durulmamıştır. Oysa ormancılık bilimleri ve adbilim ilişkileri ile her iki alana da katkı yapabilme imkânı bulunmaktadır. Bu çalışma ormancılık bilimleri ile adbilim ilişkilerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Adbilimin temel alanlarından yeradbilim, bitkiadbilim, hayvanadbilim, ürünadbilim, araçadbilim, eseradbilim, belgeadbilim ve rüzgaradbilim alanlarıyla doğrudan ilişkili dersler bulunmaktadır. Orman Fakültelerinde verilmekte olan Orman Botaniği, Zooloji, Meteoroloji ve Klimatoloji, Çayır-Mera Ekolojisi, Av ve Yaban Hayatı, Gymnospermae, Angiospermae, İklim Bilgisi, Fitopatoloji, Orman Altı Odunsu Bitkiler, Genel Botanik, Orman İçi Su Kaynakları, Sel ve Çığ Kontrolü, Yaban Hayvanları Yem Bitkileri ve Egzotik Ağaçlar başta olmak üzere çeşitli derslerde adbiliminle doğrudan ilişkili adlar kullanılmaktadır. Ormancılık Bilimlerinde farklı alanlarda kullanılan alet adları, mantar adları ve liken adları gibi alanların adbilim sistematiği içinde yerlerinin belirlenmesi önerilmektedir. Ormancılık bilimlerinde kullanılan adlar ise adbilime özgü bilgilerle değerlendirilmesi geleneksel adlandırmanın ilkelerinin belirlenmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelime: *Ormancılık Bilimleri, Adbilim, Ad, Mantar Adları, Ortam Adları*

Abstract

Forestry is one of the ancient scientific fields of Turkish languages. Throughout history, Turks have lived in different environments such as steppes, pastures, cities, and forests. The history of the relationship of Turks with the forest has brought a historical depth to the forestry activities and knowledge. Nowadays, forestry activities are carried out with training given within the scope of various forestry sciences. Forestry sciences constitutively consist of three major groups, such as 1) Biological Sciences, 2) Engineering Sciences, and 3) Social Sciences. Although forestry sciences intrinsically contain various naming, their relations with onomastic have not been mentioned. However, it is possible to contribute to both areas with forestry sciences and onomastics relations. This study aimed to reveal the relations between forestry sciences and onomastics. There are lectures directly related to the basic branch of onomasiology The names directly related to

* İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Orman Fakültesi, Toprak ilmi ve Ekoloji Anabilim Dalı, Bahçeköy - SarıyerPosta Kodu; 34 473, İstanbul. Elmek: osevgi@istanbul.edu.tr

onomastic are used in various lecture are given at the Faculty of Forestry. Example; Forest Botany, Zoology, Meteorology and Climatology, Meadow-Pasture Ecology, Hunting and Wildlife, Gymnospermae, Angiospermae, Climate Information, Phytopathology, Woody Plants under Forest, General Botany, Water Resources in Forest, Flood and Avalanche Control, Wild Animals, Forage Crops, and Exotic Trees. It is suggested to determine the places of names such as tool names used in different fields of forestry sciences, mushroom names, and lichen names in the onomastics systematic. The evaluation of the names used in forestry sciences with an onomastics approach will contribute to the determination of the principles of traditional nomenclature.
***Keywords**: Forestry Sciences, Onomastics, name, Mushroom local names, Habitat names*

1. Adlandırma ve Bilim

Ad verme eylemi insanın kadim zamanlardan günümüze kadar yaptığı faaliyetlerin başında gelmektedir. Her toplum kendi dilini kullanarak etrafında bulunan bütün somut varlıkları adlandırdığı gibi görmediği soyut varlıkları da adlandırmıştır. Bu açıdan bakıldığında adlandırmaya insan faaliyetlerinin her alanında rastlanmaktadır. Bilgilenme kaynakları olan felsefe, din, sanat ve bilimde adlandırma yoğun bir şekilde devam etmektedir.

Bilimsel çalışmalarda canlı adlandırmaları (Yaltırık ve Efe, 1996), coğrafyanın adlandırılması, yıldızların adlandırılması gibi çeşitli alanlarda devam etmektedir. Bu bilimsel adlandırmaların güncel dilden farklılaştığı bir gerçek olsa da bilginin yaygınlaşması için bilimsel alanda kullanılan adlarla güncel dilde kullanılan adların benzeşmesi ve aynılaşması arzu edilmektedir. Bu eğilim birçok dilde görülmektedir. Örneğin Latincenin yoğun başkısı altında olan dillerde dahi varlığın kendi dilindeki ismini kullanma eğilimi görülmektedir.

Türkçede ormancılık bilimlerinde kullanılan çeşitli adlar (terimler) uzun dönemden beri mevcuttur. Ormancılık bilimleri kapsamında ormanlık alanlardaki canlılar, cansız varlıklar, süreçler ve nesneler adlandırılmaktadır. Ormancılıkla ilgili adlandırmalar Türklerin ormanlık bölgelerde yaşaması veya ormanlık alanlardan ihtiyaçlarını karşılamaşından dolayı eski dönemlerden beri üretilmekte ve kullanılmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda ormancılıkla ilgili terimler kullanılmaktadır (Ergin, 2009). Kaşgarlı Mahmut'un Divanı Lügatı'ında (Kaşgarlı, 1072) ormancılık terimlerini görmek mümkündür. Türkçe metinlerde ormancılıkla ilgili terimlerin (bitki, hayvan adları dâhil) kullanımı hem tarihsel derinliğe hem de geniş coğrafyada olduğu anlaşılmaktadır (Musaev, 1973; Roux, 2005; Aydın, 2016). Dolayısıyla ormancılık bilimleri ve uygulamalarının bu tarihsel derinliği kullanılan adların nasıl verildiğinin anlaşılması için geniş bir veri oluşturması açısından değerlidir. Ormancılık bilimlerinde terimleme (adlandırma) çalışmaları devam etmektedir. Söz konusu ormancılık bilimlerinde ve ormancılık meslek alanında kullanılan

adlar incelendiğinde adbilimin katkılarını belirlemek açısından bir yaklaşım geliştirilebilir. Böylece adlandırma geleneğimizin uygulamayla birleştirilmesi ve geleneğin devam ettirilmesinde önemli bir deneyim olabilir. Bu imkânı sadece ormancılık bilimleri vermemekte benzer şekilde tarım ve hayvancılıkla ilgili alanlarda bu değerlendirmeleri yapabilmek mümkündür.

2. Ormancılık Bilimlerinin Sınıflandırılması

Ormancılık Bilimlerinin sınıflandırılması konusu genelde anabilim dalları olarak algılanmıştır. Bununla birlikte, çeşitli dönemlerde bazı ayrımlara dikkat çekilmiştir. Ayrıca birçok metinde ifade edildiği üzere; ormancılık, mühendislik, canlı bilimleri ve toplum bilimlerinin birleşimidir. Benzer şekilde merhum Prof. Dr. Uçkun Geray'ın 2001 yılındaki girişimleriyle "Ormancılık İktisadi Sosyal Çalışma Grubu" (ORMİS) kurulmuştur (Özden, 2010, s, 7). Söz konusu grup ile ormancılığın sosyal bilimler yönünün bir çatı altında toplanması hedeflenmiştir. Sosyal Ormancılık Bilimleri; Ormancılık Ekonomisi, Çevre ve Orman Hukuku ile Ormancılık Politikası ve Yönetimi Anabilim Dalı mensuplarının çalışma konularından oluşmaktadır. Geray (1989)'ın sınıflandırmasında ise üç halka kullanılmış iç halkada biyoloji ve fizik bilimleri, ikinci halkada ise teknik bilimler, üçüncü halkada ise taktik ve politik bilimler olarak nitelediği toplum bilimleridir (s, 26). İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesinde lisansüstü programların birleştirilmesi çalışmalarında önerilen gruplandırmada da temel, uygulama ve sosyal ormancılık şeklinde ayrılması düşünülmüş, sonra da orman mühendisliği olarak tek başlıkta toplanmıştır.

Ormancılık Bilimlerinin sınıflandırmasında yukarıdaki yaklaşımları da içerecek şekilde; 1) Mühendislik Bilimleri, 2) Canlı Bilimleri ve 3) Sosyal Bilimleri olarak gruplandırılması mümkün olabilir. Bu sınıflandırmada bazı alanların hangisine dâhil olacağı tartışmaya açıkken çoğu bilim alanı ise kolayca sınıflandırmadaki yeri belli olabilmektedir. Sınıflandırmada yeri belli olan çeşitli bilim alanları bu imkânı başında orman sözcüğü eklenerek isimlendirilen ormancılık bilimleridir. Örneğin orman ekonomisi, orman ekolojisi, orman amenajmanı gibi örnekler verilebilir. Bazı bilim alanları ise sadece ormancılığa özgü olabilmekedir. Söz konusu alanlara örnek olarak; silvikültür, ağaçlandırma, hasılat gibi bilim alanları belirtilebilir.

3. Ormancılık Bilimleri

Ormancılık bilimleri ülkemizde açıkca tanımlanmış ve sınıflandırılmış olmasa da yukarıda belirtildiği gibi ormancılık üç ana bilim grubundan oluşmaktadır. Bunlar; Canlı bilimleri, toplum bilimler ve mühendislik bilimleridir. Ormancılık konusu olan nesne itibarıyla canlılarla uğraşmaktadır. Ormanı oluşturan canlıları çevreye ve insan uygulamalarına verdiği tepkilerin bilinmesi ormancılık faaliyetlerinde belirleyici niteliktedir. Orman Fakülteleri ve Orman Bakanlığının yapılanması da bu canlılık özelliği üzerine kuruludur. Dolayısıyla orman fakültelerindeki öğretimi diğer mühendislik öğretimlerinden

ayıran en önemli yönü canlılar ve doğa üzerine çalışmasıdır. Ayrıca orman fakültelerinde diğer mühendisliklerle kıyas olmayacak kadar sosyal bilimlerle içiçedir. Bu sınıflandırma orman fakültelerinin yapılanmasında görülmektedir.

Orman Fakültelerinin 1857'den günümüze kadar gösterdiği gelişim dört bölüm ve anabilim dalları olarak örgütlenmiştir (Çizelge 1). Bazı Orman Fakülteleri ise Bölüm olarak yapılanmıştır. Ayrıca birçok üniversitede yer alan ormancılık yüksekokulu veya yüksekokullarda ormancılık bölümü yer almaktadır. Orman Mühendisliği Anabilim Dalları üst başlık olarak 1) Canlı bilimlerinde; Toprak İlmi ve Ekoloji, Silvikültür, Orman Botaniği, Orman Entomolojisi ve Koruma, Orman Amenajmanı, Havza Yönetimi, Orman Hasılatı ve Biyometri, 2) Toplum bilimlerinde; Ormancılık Politikası ve Yönetimi, Ormancılık Ekonomisi, Çevre ve Orman Hukuku ve 3) Mühendislik bilimlerinde; Orman İnşaatı ve Transportu, Ölçme Bilgisi ve Ekoloji Anabilim dalı yer alabilir. Bununla birlikte bu sınıflandırma keskin sınırlarla belli değildir.

Çizelge 1. Orman Fakültesi Bölümleri ve Anabilim Dalları

Bölüm	Anabilim Dalları
Orman Mühendisliği	Silvikültür Anabilim Dalı Orman Entomolojisi ve Koruma Anabilim Dalı Orman Amenajmanı Anabilim Dalı Orman Hasılatı ve Biyometri Anabilim Dalı Orman İnşaatı ve Transportu Anabilim Dalı Ormancılık Politikası ve Yönetimi Anabilim Dalı Ölçme Bilgisi ve Kadastro Anabilim Dalı Toprak İlmi ve Ekoloji Anabilim Dalı Ormancılık Ekonomisi Anabilim Dalı Çevre ve Orman Hukuku Anabilim Dalı Orman Botaniği Anabilim Dalı Havza Yönetimi Anabilim Dalı
Orman Endüstrisi Mühendisliği	Orman Ürünleri Kimyası ve Teknolojisi Anabilim Dalı Orman Biyolojisi ve Odun Koruma Teknolojisi Anabilim Dalı Odun Mekanği ve Teknolojisi Anabilim Dalı Orman Endüsri Makinaları ve İşletme Anabilim Dalı
Peyzaj Mimarlığı	Peyzaj Planlama ve Tasarımı Anabilim Dalı Bitki Materyali ve Yetiştirme Tekniği Anabilim Dalı Peyzaj Teknikleri Anabilim Dalı
Yaban Hayatı Ekolojisi ve Yönetimi	Yaban Hayatı Ekolojisi Yaban Hayatı Yönetimi
Ağaç İşleri Endüstri Mühendisliği Bölümü	-

Orman Fakültelerinde beş bölüm bulunmaktadır. Ormancılık yükseköğretim kurumlarında Orman Mühendisliği 12 adet, Orman Endüstrisi Mühendisliği 9 adet, Peyzaj Mimarlığı 6 adet, Yaban Hayatı Ekolojisi ve Yönetimi (4 adet) ve Ağaç İşleri Endüstri Mühendisliği Bölümü 1 adet bulunmaktadır[*].

Orman Fakültesi ders kitaplarında genel bir yaklaşım olarak işlenecek dersin diğer bilim dalları içindeki yeri veya ilişkileri konu edilmektedir (Eraslan, 1971; Kalıpsız, 1982; 1993; Geray, 1991). Ayrıca ormanılık bilimlerinde kullanılan sözlüklerde söz konusu bilimler ve bilgi alanları verilmiştir (Eler, 1991a; 1991b). Ayrıca çeşitli dönemlerde yapılan ormancılık kaynakçalarında da ormancılık bilimleri ve bilgi alanları belirtilmiştir (Çepel, 1988; Anonim, 1995; Çepel ve Karaöz, 1998). Ormancılık bilimleri kapsamında çok çeşitli bilim alanları ve bilgi alanları sayılabilmektedir (Çizelge 2). Ormancılık bilimleri sınıflarına dâhil olan bilim ve bilgi alanları Çizelge 2'de verilmiştir.

Çizelge 2. Ormancılık Bilimleri ve Bilgi Alanlarının Sınıflandırılması

Ormancılık Bilimleri Sınıfı	Bilimler veya Bilgi alanları
Mühendislik Bilimleri	Ölçme Bilgisi, Coğrafi Bilgi Sistemi, Malzeme Bilgisi, Uzaktan Algılama, Geodezi, Fizik, Ahşap Fiziği, Makine Bilgisi, Kereste Endüstrisi, Lif Teknolojisi, Doğrama Endüstrisi, Otomasyon, Tasarım, Ergonomi, Mühendislik Mekaniği, Sulama Sistemi Tasarımı, Modelleme, İş Bilgisi, İnşaat Bilgisi,
Toplum Bilimleri	Ekonomi, İşletme, Yönetim, Hukuk, Tarih, Halkla İlişkiler, Pazarlama, Ormancılık Kültürü,
Doğa Bilimleri	Yerbilimi, Canlı Bilimi, Hayvan Bilimi, Bitki Bilimi, Ekoloji, Orman Ekolojisi, Ekosistem Bilgisi, Silvikültür, Orman Koruma, Toprak Bilimi, İklim Bilimi, Odun Bilimi, Dendrometri, Biyometri, Yaban Hayatı, Bitki Sosyolojisi, Peyzaj Ekolojisi, Kimya, Hastalık Bilimi, Matematik, Ağaç Fizyolojisi, Bitki Beslenmesi, Genetik, Odun Anatomisi, Böcek Bilimi,

4. Ormancılık Bilimlerinde Ad Kullanımı ve Adbilimle İlişkisi

Ormancılık bilimlerinin yararlanılan adları; biliminsanları kendi aralarındaki, öğrencilerle, meslek üyeleriyle ve kamuoyuyla olan ilişkilerde kullanmaktadır. Söz konusu iletişim sözlü veya yazılı olmaktadır. Dolayısıyla ormancılık bilimlerinde adlar; öğretimin bütün bileşenleri ve kendi aralarında iletişimde kullanılmaktadır. Ormancılık bilimlerinde kullanılan adlar ile ifade edilen varlık arasında bire bir örtüşme bulunmaktadır. Örneğin ormancılık bilimlerinde karaçam adı kullanıldığında bunun *Pinus nigra* Arnold olduğu kesin bilgidir. Bununla birlikte diğer bilim alanlarında olduğu gibi ormancılık

[*] https://istatistik.yok.gov.tr/ Erişim tarihi; 17.04.2021.

bilimlerinde de yabancı dilden giren çeşitli adlar bulunmakta ve bunların Türkçe karşılıklarının üretilmesi gibi bir sorunla karşı karşıyadır. Aşağıda ormancılık bilimleri ve uygulamalarında adların kullanıldığı bölümler ve adbilim alanındaki karşılıkları belirtilmiştir.

Kurum isimleri; Ormancılık yükseköğretim kurumları ve Orman Bakanlığı[*] idari birim isimleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Örneğin İstanbul Üniversitesi 2018 yılında İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa'ya dönüştürülmüştür (Sevgi, 2021, s,7). Bu durumda da Orman Fakültesinin başına üniversite ismi yazılınca "İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Orman Fakültesi" şekline dönüşmüştür. Dolayısıyla bu isimlendirme sonucunda 17 Kasım 1857 yılında kurulan ve 1948 yılından 2018 yılına kadar "Orman Fakültesi" "Cerrahpaşa Orman Fakültesi" şeklinde bir algıya neden olunmuştur. Tabi bu sorun sadece Orman Fakültesinde yaşanmamamaktadır. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi ise "İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Cerrahpaşa Tıp Fakültesi"ne dönüşmüştür. Bunun yanı sıra "Bartın Üniversitesi Bartın Orman Fakültesi" ismide benzer şekilde adbilim ilkelerine uyulmayan isimlendirmelerdir.

Ormancılık idari birimlerinin taşra teşkilat yapılanmasında da adlar yoğun olarak kullanılmaktadır. Örneğin, Orman İşletme Müdürlükleri, Orman İşletme Şefliklerinin isimleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Örneğin Alaçam Orman İşletme Müdürlüğü, Aktuzla Orman İşletme Şefliği gibi çeşitli adlar idari birimlere verilmektedir. Söz konusu bu adlandırmalar adbilimin *örgütadbilim* veya *kurumadı* (Şahin, 2015, s, 43) çalışmalarına konu edilebilir.

Bilimsel eserler; Ormancılık bilimlerinde ve konuyla ilgili idari birimlerdeki çeşitli yayınların başında dergiler gelmektedir. Ormancılık yükseköğretim kurumları ve Orman Bakanlığı'na bağlı idari birimler; dergiler, kurum bültenleri ve meslek dergileri çeşitli adlar altında yayınlamışlar veya yapmaya devam etmektedirler. Örneğin İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Forestist, Orman ve Av gibi çeşitli dergi isimleri kullanılmaktadır. Bu eserlerin isimlendirmeleri *yayınadı* (Şahin, 2015, s,44) çalışmalarına konu olabilmektedir.

Canlı adları; Ormancılık bilimlerinin en yaygın kullanıldığı adların başında canlı isimleri ve organ isimleri gelmektedir. Ormanı oluşturan canlıların isimleri ormancılık bilimlerinde çok eski dönemlerden beri ilgi çekmiş ve bu konuda ilk örnekler sistematik kitaplarında verilen Türkçe isimlerle kendini göstermektedir. Ayrıca çeşitli ormancılık bilimlerinde yazılan sözcüklerde canlı isimlerine yer verilmiştir (Eliçin, 1980). Hatta ormancılık meslek mensupları

[*] Orman Bakanlığı zaman zaman kaldırılan fakat genelde ayrı bir bakanlık olarak ifade edilmektedir. Onun Orman Bakanlığı ifadesi genel anlamıyla kullanılmış, Orman Bakanlığının olmadığı dönemelerde bakanlığa bağlı kuruluşlar başka bakanlıklara bağlanmakta dolayısıyla bu kuruluşların tamamını ifade etmek için kullanılmıştır.

kendi mesleği kapsamında ilk geleneksel terimlerin kullanılmasına yönelik çalışmasında bitki isimlerine yer verilmiştir (Sevgi, 2015). Bununla birlikte canlı isimleri ve organ adları konusunda önemli sorunlar çözülmeyi beklemektedir. Son zamanlarda canlı bilimlerinde yapılan adlandırmalara karşılık üretilen isimlerde (Güner ve ark., 2012; Güner ve ark., 2014) geleneksel adladırma ve adbilim ilkelerinden yararlanılmaması bu konuda yaşanan sorunlar daha da arttırmıştır (Sevgi ve Akkemik, 2014a; b; Şahin, 2016). Geleneksel adlandırmada canlıların isimlendirmeleri konusunda derin bir birikim bulunmaktadır. Bu imkânlar sadece canlılara verilecek adların bulunmasına değil aynı zamanda adlandırma kültürünün kuşaktan kuşağa aktarılmasını mümkün kılmaktadır. Bundan dolayı söz konusu geleneksel adlandırma kültürünün canlı gruplarına göre esasları belirlenmelidir. Bu canlıların adları *bitkiadbilim* ve *hayvanadbilim* (Şahin, 2015, s, 47-55; s, 86-89) çalışmaları başlığı altında yapılacağı gibi *mantaradbilim*[*], *likenadbilim* gibi adbilim sistematiğinde yerini alacak çalışmalar kapsamında yapılmalıdır.

Mevki isimleri; Ormancılık bilimlerinde en yaygın kullanılan adların başında mevki isimleri gelmektedir. Ormacılık faaliyetlerinin önemli kısmı arazide yapıldığından mevki isimlendirmeleri iş akışının bir parçasıdır. Orman alanlarının bulunduğu yerler; bölge, yöre ve alan isimleri bulunmaktadır. Bu isimlerin bazıları 1/25 000 ölçekli haritalarda yer alsa da önemli kısmı ormancılık faaliyetlerini yürütenlerin hafızalarındadır. Verilen mevki isimlerinin ayrı birer hikayesi bulunsada bunlar unutulmaktadır. Örneğin; Dalak Suyu, Hakanın Çeşme, Göynük, Üç koz gibi çeşitli mevki isimleri kullanılmaktadır. Söz konusu adlar; *yeradbilim* veya *ormanadları* (Şahin, 2015, s, 74-84) çalışmaları kapsamında yapılabilir. Ayrıca yetişme ortamıyla ilgili bilgi veren adlar ise *ortamadları* kapsamında değerlendirilebilir.

(Ana)kaya isimleri; Orman ekosistemlerinin en önemli bileşeni olan toprağın oluşumunda etkili olan bileşen anakayadır. Bunun dışında kayalar peyzaj elemanı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca geleneksel adlandırmalarda kayalarada yer verilmektedir. Örneğin yılan taşı, kesme taş gibi. Dolayısıyla kaya adları *kayaadbilim* kapsamında çalışılabilir.

Alet ve gereçler; Orman mühendisliği, orman endüstrisi mühendisliği ve peyzaj uygulamalarında kullanılan çeşitli araç ve gereçler bulunmaktadır. Kullanılan bu alet ve gereçlerin bir kısmı geleneksel olduğu gibi son yıllarda geliştirilen birçok alet ve gereçle çeşitlenmiştir. Söz konusu araç ve gereçlerin adları *eşyaadları* (Şahin, 2015) başlığı altında incelenebilir.

Ürün isimleri; Özellikle; mobilya, aksesuar, yapı ve donatı elemanları gibi çeşitli ormancılık faaliyetleri sonunda üretilen ürünler bulunmaktadır. Örneğin

[*] Söz konusu eğik ve altı çizili terimler yazar tarafından adbilim çalışması yapan araştırmacıların değerlendirilmesine sunulmuştur.

Rula Çim, Piknik Masaları, Fidanlar, Ahşap Evler gibi çeşitli ürünler üretilmektedir. Bu ürünlerin isimleri *ürünadbilim* (Şahin, 2015, s, 68-70) kapsamında değerlendirmeye konudur.

Ormancılık bilimleri ve uygulamalarında kullanılan adlar ile adbilim kapsamında konu edileceği alanlar arasında doğrudan ilişkiler bulunmaktadır. Ormancılık bilimleri ve uygulamalarında adlandırma doğrudan yapılırken oluşturulan adlar adbiliminde çalışma konusu olmaktadır. Dolayısıyla ormancılık bilimleri varlıkla ilgili kesin bilgiler verirken adbilim ise ad verme ilkelerini ortaya koyabilmektedir. Böylece Türkçede belirli bir alanda ad verme geleneğinin ilkelerini modellemek mümkün olabilecek ve üretilmesi gereken yeni adlar içinde ilgili alana katkı sağlayacaktır.

5. Sonuçlar

Ormancılık bilimleri ve uygulamalarında adlar yoğun olarak kullanılmaktadır. Ormancılık bilimlerinin tarihsel derinliği diğer bilim alanlarına göre daha fazladır. Ormancılık bilimlerinin geniş bir alanı kapsaması ve belirli sınırlı içinde bütüncü yaklaşıma sahip olması ad verme geleneğinin belirlenmesine imkân sağlamaktadır. Söz konusu ad verme geleneğinin belirlenmesi, ad verme ilkelerinin ortaya konulması özellikle bilim diline giriş yapacak birçok adın Türkçe karşılığını üretmede bir yaklaşım sağlayacaktır. Ormancılık bilimlerinin ad ile varlık arasında bire bir örtüşen ilişkiyi ortaya koyması adbilimine katkı sağlarken, ad verme geleneğinin kuramsallaştırılması ise ormancılık bilimlerine katkı sağlayacaktır. Bu katkı ormancılık bilimlerinde yeni adların (terimlerin) üretilmesi faaliyetlerine daha fazla öğretim üyesinin katılmasını teşvik edebilir.

Ormancılık bilimleri ile adbilim arasında beklenenden çok daha fazla etkileşme imkânları bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu etkileşimin sonuçlarının yaygın etkilerinin görülmesi mümkündür. Böylece bilim dilinin temel sorunlarının başında olan terim üretmede önemli bir mesafe alınmış olacaktır. Türkiye'de adbilimin gelişiminde bu verilerin kullanması kendi bilim alanını zorlasa da mevcut durumdan yeni bir adbilim ekolünün gelişmesi gündeme gelebilir.

Kaynaklar

Anonim (1995). *Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayın Kataloğu*. Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları, Muhtelif Yayınlar Serisi Nu:68, 151 sayfa, Ankara.

Aydın, E. (2016). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. *Türk Kültürü,* 9 (1): 1-51.

Çepel, N. & Karaöz, Ö. M. (1998). *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları Bibliyografyası II*. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları Nu: 3996/443, 155 sayfa, İstanbul.

Çepel, N. (1988). *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları Bibliyografyası*. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları Nu: 3515/396, 389 sayfa, İstanbul.

Eler, Ü. (1991a). Türkçe-İngilizce Ormancılık Sözcük ve Deyimleri. Orman Bak. Or. Gen. Müd., 254 sf., Ankara.

Eler, Ü. (1991b). İngilizce-Türkçe Ormancılık Sözcük ve Deyimleri, Orman Bak. Or. Gen. Müd., 720 sf., Ankara.

Eliçin, G. (1980). Sözlük (Bitki Adları). İstanbul Üni. Orman Fak. 116 sayfa.

Eraslan, İ. (1971). Orman Amenajmanı. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayın Nu: 1645/169, 488 sayfa, İstanbul.

Ergin, M. (2009). Dede Korkut Kitabı 2. Türk Dil Kurumu, 4. Baskı, ISBN: 975-16-0306-4, 483 sayfa.

Geray, U. (1991). Ekonomi. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayın Nu: 3633/408, 261 sayfa, İstanbul.

Geray, U. (1989). Ormancılığın Çağdaş Çeçevesi. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 39B (4): 17-27.

Güner, A., Özkan, A. M. G., Akyıldırım, B., Çıngay, B., Tuğ, G. N., Alkayış, M. F., Öztekin, M. & Kanoğlu, S. S. (2014). Orhan Sevgi ve Ünal Akkemik'in ""Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)" adlı eserin bilgi kaynağı ve terim yaklaşımı üzerine bir değerlendirme" (*Avrasya Terim Dergisi*, 2(1): 50-67, 2014) adlı makalesi üzerine. *Avrasya Terim Dergisi*, 2 (2): 1 - 5.

Güner, A., Akyıldırım, B., Alkayış, M. F. Çıngay B., Kanoğlu, S.S., Özkan, A.M., Öztekin, M. & Tuğ, G.N. (2012). *Türkçe bitki adları*. Şu eserde: Güner, A., aslan, S. Ekim, T. Vural, M. & Babaç, M.T. (editör.). *Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler).* Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi Yayınları Flora Dizisi 1 İstanbul.

Kalıpsız, A. (1982). *Orman Hasılat Bilgisi*. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayın Nu: 3052/328, 349 sayfa, İstanbul.

Kalıpsız, A. (1993). *Dendrometri*. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayın Nu: 3793/426, 407 sayfa, İstanbul.

Kaşgarlı, M. (1072). *Divânû Lûgât-it-Türk.* Çeviren: Besim Atalay, 1998, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, 4 Cilt.

Musaev, K. M. (1973). A.N. Samoyloviç ve Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Leksikolojisi. *Sovetskaya Tyurkologıya*. No. 5, (Baku 1973), s. 49-57, (Çeviren; Irıskül TURSUNOVA), Çeviri; *Manas Sosyal Bilimler Dergisi* 2004 11-II: 29 - 36,

Özden, S. (2010). Röportaj. Orman ve Av Dergisi, Prof. Dr. Uçkun Giray Özel sayısı;4-8.

Roux, , J. P. (2005). Orta Aysa'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar. Çeviren; Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi 246, İnceleme Dizisi 46, 440 sayfa, İstanbul.

Sevgi, O. (2021). Ormancılık Yükseköğretim Kurumlarında İsim Değiştirme Süreçleri. *Yükseköğretim Dergisi*, 11 (1): 1-9.

Sevgi, O. (2015). "Yerli Ormancılık Terimleri" Çalışması. *Avrasya Terim Dergisi,* 3 (2): 34–57.

Sevgi, O. & Akkemik, Ü. (2014a). “Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)” adlı eserin bilgi kaynağı ve terim yaklaşımı üzerine bir değerlendirme. *Avrasya Terim Dergisi,* 2 (1): 50–67.

Sevgi, O. & Akkemik, Ü. (2014b). "Orhan Sevgi ve Ünal Akkemik’in “Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)” adlı eserin bilgi kaynağı ve terim yaklaşımı üzerine bir değerlendirme” (*Avrasya Terim Dergisi* 2(1): 50-67, 2014) adlı makaleye ilişkin Prof. Dr. Adil Güner’in editöre mektuba ilişkin yazarların yanıtı. *Avrasya Terim Dergisi*, 2014, 2 (2): 6 - 10.

Şahin, İ. (2016). Filoloji ve botanik alanlarının kavşağında yerel fitonimler (bitkiadları) meselesi. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56: 775-791.

Şahin, İ. (2015). *Adbilim*. PEGEM yayınevi, ISBN: 978-605-318-111-8, Ankara.

Şahin, İ. (2013). Türkiye Yeradbiliminde Terim ve Tür Sınıflandırması Sorunları. *Avrasya Terim Dergisi*, 1(1): 46–58.

Yaltırık, F. & Efe, A. (1996). *Otsu Bitkiler Sistematiği*. İstanbul Üniversitesi Yayın Nu:3940/10, ISBN: 975-404-437-6, 518 sayfa, İstanbul.

SOVYET SİSTEMİNDE YAŞAYAN TÜRK SOYDAŞLARIMIZIN İSİMLENDİRİLMELERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA*

1964-1965 yıllarında Türkoloji birinci sınıfta iken merhum hocam Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu "**Türk Kavimleri**" adlı dersinde bize Türk dünyasını anlatmıştı. Bu derste Türkiye dışındaki Türklerin Türkiye Türklerinin iki mislinden fazla olduğunu da öğrenmiştik. Dünyanın beş kıtasına yayılan Türklerin büyük çoğunluğu bu günkü Rusyanın sınırları içerisinde yaşıyordu. Bir Türkoloğ olarak 1920'li yıllardan 1990'lı yılları kadar devam eden Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde karşılaştığım problemlerden en önde geleni kişi isimleri oldu. Çok değişik isimler duydum. Bunlardan bir kaç örnek vermek isterim.

MELS (**M**arks-**E**ngels-**L**enin-**S**talin isimlerinin ilk harflerinin alınarak yapılmış kişi adı),

ELMİRA (**Elektrifikatsiya Mira** "Dünyayı Aydınlatınız, Dünyayı ışıklandırınız" anlamındaki Komünist rejimin propaganda sözlerinin kısaltılmışı),

MARAT (Fransız ihtilalinin devrimci önderlerinden Jean Paul Marat (Jan Pol Mara)'nın adı),

ZOYA (Rusların Almanları Moskova'nın 22 km kadar önünde durdurdukları zaman ülkesini koruyarak harp kahramanı olan bir kadının adı).

Son bir tuhaf isim ise, erkek adı olarak **TRAKTÖR**'dür.

Rus sistemine göre kişi ismi üç bölüme ayrılıyor. Önce kişinin adı geliyor, sonra babasının adı geliyor, baba adından sonra, kişi erkek ise "oğlu" anlamına gelen **-eviç, -oviç**, gibi bir ek alıyor, kız ise "kızı" anlamına gelen **-avna, -evna, -ovna** gibi bir ek alıyor, en son aile adı (soyadı) geliyor. Aile adı erkekte **-av, -ev, –ov**, kadında ise **-ova** şeklinde bitiyor. Siz isme bakınca kişinin soy adından cinsiyetini de öğrenmiş oluyorsunuz.

Türkoloji bilgimiz arttıkça isimleri çözmek kolaylaşıyordu. Abuşka Sözlüğü'nün naşirinin adı olan **Velyaminov-Zernov** adının ilk unsurunu **Valy** = Türkçe **Veli**, **Amin** = Türkçe **Emin**, **Ov** = **Oğlu** olduğunu keşfetmemiz Türkoloji 3-4 sınıf öğrenciliğimize rastlıyor. Ama **Zern oğlu** anlamındaki Zernov ismini anlamlandıramamıştık.

Türkoloji dünyasından birkaç örnek vereyim.

* İstanbul Üniversitesi

Tanınmış Göktürk mütehassısı **Sergey Grigoriyeviç Klyaştornıy** (Sergey kişinin ismi, Grigoriyeviç "Grigoroğlu" baba adı, Klyaştornıy ise soy adıdır.

Aleksandr Mihailoviç Şçerbak. Aleksandr kişi adı, Mihailoviç "Mihailoğlu" baba adı, Şçerbak ise soy adıdır.

Kişiler baba-oğul olurlarsa, durum şöyledir. **Leonid Romanoviç Kızlasov**. Leonid kişi adı, Romanoviç "Romanoğlu" baba adı, Kızlasov ise soy adıdır.

İgor Leonidoviç Kızlasov adında da İgor kişi adı, Leonidoviç "Leonid oğlu" baba adı, Kızlasov ise soy adıdır.

Bir başka örnek: **Eleonora Afanesyevna Novgorodova** (Eleonora kişinin ismi, Afanasyevna baba adı "Afanas kızı" (Afanas ismi Afanasiy isminin kısaltılmış halidir), Novgorodova ise soy adıdır.

Bazı ailelerde ilk isim daima aynıdır. Tanınmış Göktürk mütehassısı **Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev**'in mensup olduğu **Vasilyev** ailesinde ilk erkek çocuk adı daima Dmitri'dir. Dolayısıyla Vasilyev'in babasının adı da Dmitri, kendi adı da Dmitri, büyük oğlunun adı da Dmitri'dir.

Konunun Türk örneği de Çavuşoğlu ailesidir. Bu ailede de ilk çocuklar peygambere duyulan saygı ve sevgiden dolayı **Muhammed** kelimesinin muhaffefi olan **Mehmed** adını taşırlar. Hocam **Mehmed Yıldız** Çavuşoğlu'nun babasının adı **Mehmed Fahri Çavuşoğlu**, oğlunun adı ise **Mehmed Sami Çavuşoğlu**'dur.

Mihail Gorbaçov'un 1980'li yılların ortalarında "Glasnost (şeffaflık)" ve Perestroyka (yeniden yapılanma)" politikalarından sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Türk asıllı sakinlerinin isimleri, 1986'dan sonra özellikle Azerbaycan'da, mahkeme kararı ile değiştirilmiş, soyadlarının sonundaki **-ov**'lar atılmıştır.

Meslekdaşlarımdan **Aliisa Cebrailoviç Şükürov** ismini **Elisa Cebrail oğlı Şükürlü** şeklinde; **Tofig Davudoviç Melikov** da ismini **Tofig Davutoğlu Melikli** şeklinde değiştirmiştir. İstanbul Üniversitesi'nde Rusça Bölümü'nün kurucusu iken de kimse ona "Tofig Bey" dememiş, "Tevfik Bey, Tevfik Hocam" diye hitap etmişlerdi.

Bir kısım yabancı isimler Türkçeleştirilerek söylenmiştir. Bazıları ismin Türkçedeki şekli, bazıları da ses bakımından yakın olan Türkçe bir isimdir. Mesela Uluslararası kongrelerde **Aleksandr Şçerbak**'a Türkçe hal hatır sorarken "Nasılsınız **İskender Bey**" denmiştir. O da isminin Türkçesi olan İskender'i benimsemiştir. Japon meslekdaşım Yuzo Nagata doktorasını İstanbul Üniversitesi'nde yaptı. Dekan Afif Erzen Profesörler Kurulu'nda "Şimdi bizim **Yusuf**'un doktora jürisini seçelim" demiş. Prof. Vahit Turhan "Sayın Dekan. Burada Yuzo Nagata yazıyor" deyince, Dekan "Biz ona Yusuf deriz" diye cevap vermiş. Türkoloji Bölümü'ne bilgi ve görgü artırmak için gelen Japon

meslekdaşım Tooru Hayaşi'ye bölümde her kes "**Tuğrul Bey**" dedi. O da hiç itiraz etmedi.

İsimlerini kendileri Türkçe bir isim alarak Türkçeleştirenler de olmuştur. Polonyalı Türkolog **Jan Ciopinski** kendisinin Türkçe ismini **Can Türksever** olarak söylemiştir.

Anabilim dalımızda doktora yapan İranlı meslekdaşım **Hossein Mohammedzade Sadigh** kendisine Türkçe isim olarak **Hüseyin Düzgün** adını seçmiştir. Bu isimler kartvizitlerinde yazılıdır. İnanmayan bakabilir.

Benim başımdan da benzer bir isim olayı geçti. 1990'da Dmitri Vasilyev ile Sergey Klyaştornıy Tuva'nın başkenti Kızıl'da beni Tuva'nın kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı olan Toka'nın 90 yaşındaki karısı Tamara Hanım'a takdim ettiler. Rusça olarak "Efendim Türk meslekdaşımız Osman Bey" dediler. Tamara Hanım bana dönerek "**Kak vas zavud** (Adın ne?)" diye sordu. Ben de "**Moye imya Osman** (Benim adım Osman)" diye cevap verdim. Anlamadı. Bu sefer biraz daha yüksek bir ses tonuyla "**Kak vas zavud** (Adın ne?)" diye sordu. Ben de tekrar "**Moye imya Osman** (Benim adım Osman)" diye cevap verdim. Üçüncü kez sorarken bağırdı. "**Kak vas zavud**?" Hemen cevapladım. "**Moye imya Arslan** (Benim adım Arslan)". Tamara Hanım Klyaştornıy'a dönerek, "Ben size bu Türktür, bizdendir demedim mi? Bakın yakasında Arslan rozeti var" dedi. Arslan Tuvanın sembolü idi. Bana "Niçin bir arabın adını seçtin? diye sordu. Ben de Dmitri'ye dönerek "Dima, benim Rusçam akıcı değil ben Türkçe anlatayım, sen Rusçaya çevir diyerek anlatmaya başladım. "Benim adımı büyükbabam koymuş. Torunum erkek doğarsa adını Osman koyun" demiş. Yani bahtı, talihi Osmanlı İmparatorluğunu kuran Osman Bey gibi olsun istemiş. "Ama bana ailede **Arslan** derler" dedim. Tamara Hanım "Niçin?" diye sordu. "Ağustosta doğmuşum, burcum Arslan" diye cevapladım. Gülüştük.

Tuva Cumhurbaşkanının eşi Tamara Hanım'dan sonra, aziz dostum, meslekdaşım Viktor Yakovleviç Butanayev yanında iki Tuvalı ile geldi. Bana "hoş geldin" diyecek. Yanıma yaklaşıp elini uzatınca sordum. "**Kak vas zavud**?" Boş bulundu "**moye imya Viktor**" dedi. Ben de Türkçe olarak "ne Viktor'u be senin Türkçe adın "**sokol**" dedim. Anlamadı. Yüzüme garip garip baktı. "Ağabeyim ne diyor" diye Dmitri Vasilyev'e sordu? (Rusça **Viktor**'u "**Zafer, Muzaffer, Utku**" gibi kelimelerle karşılamak da mümkündü). Ben de cevapladım. Onun adı "**Viktor**" değil "**Sokol**". (**Sokol** kelimesi Türkçede "**Doğan, Şahin**" kelimelerinin karşılığıdır. **Sokol** köyünden devşirilerek Paşa olan **Sokullu Mehmed Paşa**'nın adında bu kelime vardır). Butanayev'e döndüm. "**Sening Türkçe atıng Er-Togan**" dedim. **Viktor** kollarını açtı **Bavurum** "ciğerim" diyerek beni kucakladı.

O hafta onlarca Tuva Türkü benden Türkçe isim istedi ben de verdim. Artık sondan bir önceki gündü. Misafirhane"ye geldim. Önünde yaşlı bir Tuvalı kadın yanında Boğaziçi Üniversitesi üçüncü sınıf öğrencisi Demir. "Hayrola Demir?"

diye sordum. “Hocam nenem “senin hocan herkese Türkçe isim veriyormuş. Götür bana da bir Türkçe isim versin” dedi. Ben cevap olarak “Demir senin büyükannenin Türkçe adı **İl Bilge Katun**’dur. Bu güne kadar hayatta öğrendiklerini gençlere aktaracak Tuva halkının ulu kişisidir” dedim. Demir benim sözlerimi büyükannesine aktarınca, büyükannesi elime öpmeye yeltendi. Ben tutup büyük annenin elini öptüm.

Ertesi günü ben misafirhaneden ayrılırken 15-20 Tuvalı beni ellerindeki çiçeklerle teşyi etti. Demir’in söylediğine göre “O Türk bizden. Annemizin elini öptü” demişler.

Türk dünyasındaki isimlendirmelere devam ediyorum.

Kazakistan’da doğan babası Uygur, annesi Kazak olan Almatı’daki Uyguroloji Enstitüsü’nün müdürü **Valeriy Mahpirov**’a ya Fikret Türkmen, ya da Ahmet Bican Ercilasun “**Valeri** şeklinde Türk adı olmaz. Bundan sonra senin adın **Velinur**’dur dediler. **Mahpirov**’un aramızdaki adı **Velinur**’dur.

Yine Gagauz Türkü **Stephan Kuruoğlu**’na Fikret Türkmen “Senin adın Türkçe **İstemi Han**’dan geliyor. Senin yerinde olsam, adının Türkçesini kullanırım” deyip ikna etmiş. Adam da gitmiş **İstemi Han Kuruoğlu** şeklinde kart bastırmış.

İsimlerle ilgili bir hatıramı daha anlatayım. 1972 yılında Viyana-Strebersdorf’ta toplanan PIAC toplantısında bir Rus hanım ve eşi ile tanıştım. “Bu hanım Yakut asıllı” dediler. İlk defa bir Yakut Türkü görüyordum. “Adı nedir?” diye sordum. “Onun **adı Eleonora Afanesyevna Novgorodova**, arkeolog Volkov’un eşidir” dediler ama Ruslar onu “Nora” diye çağırıyorlardı. Benden slaytlarını göstermem için yardım istedi. Ben bütün slaytları ters yerleştirmişim. Her slaytı önce gösteriyor, sonra “ters” deyince düzeltip yeniden gösteriyordum. Onun konferansını mahvettim. Yıllar sonra, 1985 Türkoloji Kongresi’nde “Beni hatırladınız mı? Viyana’dan” diye sordum. “Slaytlarımı ters sıralayan sen değil misin?” dedi, gülüştük.

1933 doğumlu Eleonora Hanım çok iyi bir arkeolog, Mongolist ve Türkolog idi. Benden 13 yaş büyüktü. Ablamdı. Yakın dost olduk. Kitaplarını, bazı Göktürk yazıt fotoğraflarını bana temin etmiştir. Kendisine minnettarım. Bir gün ona sordum. “Yakutça adın var mı?” “Var. **Künney**” diye cevapladı. “Ne anlama geliyor dedim? “Güneşin doğuşu” dedi. “Hangi adını kullanıyorsun?” dedim. “**Eleonora**”yı dedi. “Bunun telaffuzu bize biraz zor. Sana bir Türkçe isim bulalım. Eleonora’ya ses bakımından en yakın Türkçe isim **Nuriye**, ana senin adının kısa şekli **Nora**. Gel sana **Nora** yerine Türkçe isim olarak **Nur** diyelim” dedim. “Soyadımı ne yapacaksın?” dedi. “O daha kolay. **Nov** “yeni” demek. **Gorod** “şehir” demek. **Novgorodova**’yı “**Yenişehirli**” olarak çevirirliz Türkçe adın **Nur Yenişehirli** olur” dedim, çok ama çok güldü. Ben de bunu bir konferansımda, anektod olarak, anlattım.

Sevgili meslekdaşlarım, değerli dinleyiciler

Türk ülkelerine giden bir çoğunuzun bunlara benzer anıları vardır. Kişi isimleri Türk dünyasını birleştiren kilittir.

Bu toplantıdaki bir çok bildiri ile isim konusu işlendi. İsimler konusu Türkiye'de de değerlendirilmiştir. Üç yayın zikretmek istiyorum. İlki İbrahim Şahin hocamızın konunun el kitabı mahiyetinde olan **Adbilim** (Ankara, 2015) adlı temel eseridir. İkincisi Ahmet Keskin"in **Türk Kültüründe Lakaplar** (Ankara, 2020). Sonuncusu ise Yılmaz Kurt hocamızın anıt eseri **Anadolu'da Kişi ve Yer Adları** (Ankara, 2020) adlı eseridir.

Şimdi bir başka projeyi Yüksek Lisans ve Doktora seviyesinde gerçekleştirmek gerekiyor. Özellikle konuya hakimiyeti açısından İbrahim Şahin Hoca bu projeyi yürütebilir. Türkiye Cumhuriyetinin Telefon Rehberlerindeki kişi isimlerini sıralayıp yorumlamak. Meselâ 1930 – 1940 – 1950- 1960 – 1970 vs gibi her 10 yılın telefon rehberlerindeki kişi isimleri fişlenir ve yorumlanır. Şöyle ki: Arapça üzerinden bize geçen **İbrahim, Davud, Süleyman, Yusuf, Musa** ve benzeri gibi İbrani kökenli isimlerin tespiti ve kökenleri.

Köken ile ilgili olarak örnek vereyim. Letincede **petrus** kelimesi "kaya" demektir. Bizde isim olarak Osmanlı Tebası olan Ermeni kökenli bir Hristiyan vatandaşımızın **Bedros** adının Rusçada **Petro**, İngilizcede **Peter**, Almancada, erkekte **Peter**, kadında **Petra**, Fransızcada **Pierre** kullanılışları da **Bedros** adının karşısına koyulabilir. Bu temel bir **İsimler Sözlüğü**'nün hazırlanması demektir.

Son 50 yılda Türkiye'de isimlendirmelerin ayrı ayrı yönlerde geliştiğini görüyoruz.

Arapça kökenli isimler: Bunlardan ilki **Muhammed** ve muhaffefi **Mehmed**, **Mustafa, Ayşe, Fatma, Ali, Osman, Ömer, Hasan, Hüseyin, Receb, Şaban, Ramazan** gibi Arapça'dan Türkçeye geçen dinî kökenli isimlerdir. Son yıllarda bunlara **Aleyna, Samet, Merve, Miraç, Sümeyye, Büşrâ, Kübrâ** vs gibi isimler de eklendi. Bir de **Veys el-Karani**'den kısaltma **Veys-el**.

Tevrat (İbrani) kökenli isimler: İbrahim < Abraham, Miriam < Meryem, İsa < Jesus, Yakup < Jakob, Yusuf < Jozsef vs.

Moğolca kökenli isimler: Oktay < Ögedey, Tolga < Tugulga, Meral < Maral, Ceren < Ceylan, Kubilay vs

Türkçe kökenli isimler: Biz Türküz, çocuklarımıza Türkçe asıllı isimler koyalım diyenler. **Atilla, Bilge, Dilek, Döndü, Durmuş, Dursun, Duygu, Ezgi, Gönül, İlteriş, Hakan, Korkut, Kürşat, Oğuz, Satılmış, Sevgi, Sevinç, Yaşar, Yavuz, Yıldız** … gibi isimler.

İki heceden oluşan isimler: Hınç-al, Mert-ol, Öç-al, Tunç-er, İlk-er, Ay-han, Gök-han, Bilge-han, Er-han, Ay-ten, Gül-ten vs.

Kısaltma isimler: Memo < Mehmet, **İbo** < İbrahim, **Fato** < Fatma, **Haso** < Hasan. (Kısantma isimler bilhassa Türkiye'nin Güneydoğusunda kullanılır).

Sempati isimleri: **Aliş, Fatoş, Betüş** vs.

Baba ve Annenin isimlerinin ilk hecelerinden birleştirilmesi ile ilgili isimler: İdo (İbrahim + Derya).

İki ayrı ismin ilk hecelerinin birleştirilmesi ile yapılan isimler. Örnek olarak **Gün-gör** ve **Su-at** isimlerinden yapılan **Günsu**.

Kökeni karışık isimler: Alya vs gibi isimler.

Sonuç olarak Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün düzenlediği bu Sempozyum bize çok derin bir konunun kapılarını açmıştır. Başta Enstitü Müdürü **Nadim Macit** ile değerli mesai arkadaşları **Zeki Kaymaz** ve **İbrahim Şahin**'i ve yardımcılarını kutluyor, yarından itibaren bir sonraki Sempozyumun hazırlıklarına başlamalarını diliyor, hepinize saygı ve sevgilerimi sunuyorum.

ЎЗБЕК ТИЛИ ГЕМЕРОНИМЛАРИНИНГ ЛИСОНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

LINGUISTIC FEATURES OF UZBEK HEMERONYMS

Otabek YULDASHEV*

Аннотация

Матбуот (арабча. босма асарлар, нашрлар) сўзи умуман, барча босма маҳсулотлар, асосан, газета ва журнал тушунчасини ифодалайди. Матбуот ижтимоий онгнинг ўткир ва таъсирчан воситаси сифатида кишилик жамиятига доимий ва фаол таъсир кўрсатади, жамоатчилик фикрини шакллантиради, кишилар онгига муайян қарашларни сингдиради, жамиятнинг ғоявий ҳаётини ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маиший, илмий техникавий йўналишларда ёритади. Бир сўз билан айтганда, тўртинчи ҳокимият деб юритиладиган оммавий матбуот нашрлари инсон маънавий-маърифий ҳаётининг кўзгуси ва солномасидир. Шу боисдан газета, журнал ва бошқа матбуот нашрларининг атоқли номлари тадқиқи муҳим илмий ва амалий моҳиятга эга. Матбуот нашрларининг махсус атоқли номлари ономастикада гемероним (юн. guera – гемера – кун, сутка + onota – атоқли от)лар деб аталади. Гемеронимлар идеонимларнинг бир тури сифатида ономастик микрокўламни ташкил қилади. Гемеронимларнинг пайдо бўлиши, тарихи, лисоний такомили, номинацион-мотивацион, лексик-семантик, деривацион, функционал хусусиятлари ономастиканинг гемеронимика бўлимида ўрганилади. Геморонимлар ономастик микрокўлами жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, илмий, маънавий-маърифий тараққиёти билан боғлиқ тарзда бойиб, такомиллашиб, сайқалланиб боради. Бу, албатта, ўзбек тили гемеронимиясига ҳам хосдир. Миллий озодлик ҳаракатининг илк маҳсули сифатида жадидлар даврида юзага келган ўзбек матбуоти турли нолисоний ва лисоний омиллар таъсирида тараққий этиб, бугунги даражага келди. Замонавий ўзбек тили гемеронимияси бой. Мақолада гемеронимика соҳасининг ўрганиш объекти, гемероним терминининг илмий талқини, қўлланиш доираси, ономастик мақоми, тадқиқи, тарихий манбалари, лисоний хусусиятлари ва вазифалари далиллар асосида ёритилган.

Калит сўзлар: *идеоним, атоқли от, матбуот, гемероним, гемеронимика, ономастик микрокўлам.*

Abstract

The word press means (Arabic: prints, publications) generally to refer all printed materials, especially newspapers and magazines. The press as a sharp and effective tool of social consciousness, influences constant and active impact on human society, forms public opinion, attracts certain views to people's minds, and deals with the ideological life of society in terms of socio-political, economic, scientific, and technical instructions. In short, the mass media which is known as the Fourth Force is the mirror and chronicle of man's spiritual and enlightened life. Therefore, the study of famous names in newspapers, magazines and other periodicals has an important scientific and practical importance. The proper

* Namangan Davlat Unversiteti, O'zbekiston; e-mail: yuldashev.otabek91@mail.ru

names of the press releases in onomastics are called gemeronim (Greek guera-gemera – day, + day + onoma – famous name). Hemeronyms, as a kind of ideonims, from an onomastic microcosm. The origin, history, language development, nominative-motivational, lexical-semantic, derivative and functional properties of hemeronyms are examined in the heneronymic section of onomastics. The onomastic microscale of hemorrhoids is enriched, developed and refined in connection with the socio-political, economic, cultural, scientific, spiritual and educational development of society. Of course, this also applies to the hemeronym of Uzbek language. As the first production of national liberation movement, the Uzbek press, which was emerged during the Jadid period, developed under the influence of various non-linguistic and linguistic factors and reached its present level. The modern Uzbek language is rich with hemeronymy.The article explains the perpose of the study in the field of hemeronymics, the scientific interpretation of the term hemeronym, its scope, onomastic status, research, historical sources, language features and functions based on evidence.
Keywords: *ideonym, nickname, press, gemeronim, hemeronymics, onomastic micro-scale.*

Кириш: Матбуот – давр ва замоннинг маънавий кўзгуси. Унда жамият, кишилик руҳияти, мақсад-интилишлари, муносабатлари ва манфаатлари ўз аксини топади (Н, 2002).

Матбуот (арабча. босма асарлар, нашрлар) сўзи умуман, барча босма маҳсулотлар, асосан, газета ва журнал тушунчасини ифодалайди. Матбуот ижтимоий онгнинг ўткир ва таъсирчан воситаси сифатида кишилик жамиятига доимий ва фаол таъсир кўрсатади, жамоатчилик фикрини шакллантиради, кишилар онгига муайян қарашларни сингдиради, жамиятнинг ғоявий ҳаётини ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маиший, илмий техникавий йўналишларда ёритади. Бир сўз билан айтганда, тўртинчи ҳокимият деб юритиладиган оммавий матбуот нашрлари инсон маънавий-маърифий ҳаётининг кўзгуси ва солномасидир. Шу боисдан газета, журнал ва бошқа матбуот нашрларининг атоқли номлари тадқиқи муҳим илмий ва амалий моҳиятга эга.

Матбуот нашрларининг махсус атоқли номлари ономастикада гемеронимлар деб аталади. Гемероним термини фанга Н.В. Подольская томонидан киритилган, кейин эса И.В.Крюкова томонидан кенгайтирилган. Ономастик терминологик луғатларда гемероним термини қуйидагича изоҳланган: “Гемероним (юнон. “гемеро” – кун, сутка ва “оним” – ном) – даврий нашрларнинг, шу жумладан газеталар, журналлар, хабарномаларнинг атоқли номлари” (Н.В, Словарь русской ономастической терминологии, 1988).

Гемеронимлар идеонимларнинг бир тури сифатида ономастик микрокўламни ташкил қилади. Подольская фикрича, идеоним – “инсон фаолиятининг интеллектуал, ғоявий ва бадиий соҳасида денотатларга эга

турли тоифадаги атоқли номлар”, – деб таъриф беради. Бу жиҳатдан гемеронимлар лексик ва концептуал бойитилганлиги боис идеонимларга яқин туради.

Гемеронимларнинг пайдо бўлиши, тарихи, лисоний такомили, номинацион-мотивацион, лексик-семантик, деривацион, функционал хусусиятлари ономастиканинг **гемеронимика** бўлимида ўрганилади.

Гемероним ва гемеронимика соҳасига доир масалалар А.В.Суперанская (В С. А., 1973), Н.В.Подольская (Н.В, Словарь русской ономастической терминологии, 1988), И.В.Крюкова (И.В, 2004), О.И.Федосова (О.И, [Электронний ресурс]. URL: http://izvestia.vspu.ru/files/publics/49/76-80.pdf (дата обращения: 11.04.21]), Т.В.Шмелева (Т.В, Шмелева Т.В. Ономастикон нового[Электронний ресурс]. URL: http://www.novsu.ru/files/1103282 (дата обращения: 11.04.21);), Т.И. Кравец (Т.И, 2002), Л. Мухаметзянова (Л.Р, 2018), Ю.В. Вайрах (Вайрах Ю.В, Молодежный вестник ИрГТУ: Электронный научный журнал. 2016. № 1. [Электронний ресурс]. URL: http://mvestnik.istu.irk.ru/journals/2016/01/articles/31 (дата обращения: 11.04.21)), В. В.Волкова (В В. В., 2003), В. М. Касьянова (М, 2016), А. П Кислелев (П, 1990), К. В. Прохорова (В П. К., 2005) каби рус тилшунос олимлари томонидан тадқиқ этилган.

Геморонимлар ономастик микрокўлами жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, илмий, маънавий-маърифий тараққиёти билан боғлиқ тарзда бойиб, такомиллашиб, сайқалланиб боради. Бу, албатта, ўзбек тили гемеронимиясига ҳам хосдир.

Илк ўзбек гемеронимлари ўтган аср бошида юзага келган жадидчилик ҳаракати вакилларининг тараққиёт учун курашиш, туркий тилларни ривожлантириш, шу тиллардаги адабиётларни бойитиш, дунёвий илмларни ўрганиш, фан ютуқларидан фойдаланиш ҳамда аёл ва эркакларнинг тенглиги учун курашишга қаратилган. Ўша даврнинг илғор тараққийпарвар кучлари, биринчи навбатда, зиёлилар, маҳаллий аҳолининг умумжаҳон тараққиётидан орқада қолаётганлигини ҳис этиб жамиятни ислоҳ қилиш заруриятини тушиниб етдилар.

Тошкентда 1870 йилнинг 28 апрелидан чиқа бошлаган *“Туркистон вилояти газети”* Туркистонда маҳаллий тилдаги биринчи матбуот нашри эди. Шунингдек, Туркистондаги даврий матбуот аслида, жадидчилик ҳаракатидан илгарироқ пайдо бўлган бўлиб, бу XIX асрнинг 70-йилларидан “Туркистанские ведмости” газетасининг чиқа бошлагани билан боғлиқ. Бу газета Туркистондаги даврий матбуотнинг ибтидоси бўлди. Унда, асосан, ўлка тарихи, маданияти, географияси, этнографияси, саноати ва бошқа соҳаларга оид мақолалар босилган. Шу билан бир вақтда ўзбек тилида “Туркистон вилоятининг газети” ҳам нашр этилган

(Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005). Газетанинг бу ном остида нашр этилиши, бошқа кўплаб газеталар сингари жой, макон, қарашлилик, мансублик каби омиллар билан боғлиқдир.

Тарихий манбалардан маълумки, 1905-1917-йиллар оралиғида Туркистонда ўзбек тилида 22 та газета нашр этилган (А, 1993). Кейинчалик, бундай газеталар 1870-1927-йилларда даврида асосан, савдо, саноат марказлари – Тошкент, Самарқанд, Ашхобод, Қўқон, Андижон, Фарғона каби шаҳарларда нашр этилган газеталар ҳисобига ортиб борган.

Ўша даврдаги аксарият газета номлари жуда машҳур бўлган, ҳаттоки газета номи, газета муҳаррири номига қўшиб талаффуз қилинган. Буни биз "1916 йилнинг 27 июнида дунё кўрган "Тараққий" газетаси мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Хусусан, "Тараққий" (муҳаррир Усмон Обидий) илк миллий газета сифатида тарихга кирган. "Элнинг энг суйиб ўқийдурғон" (Авлоний) бу газетаси ўз даврида жуда катта шуҳрат қозонганлиги боис, газета муҳаррири Исмоил Обидийни "Исмоил Тараққий" деб ҳам атаганликлари маълум. "Тараққий" газетаси ўз номига кўра, миллийликни, озодликни тарғиб этувчи ҳаракатларни жадаллашиб, тараққий топди.

Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қарори билан "Тараққий" газетаси ташкил топган кун Ўзбекистонда "Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни" сифатида нишонланмоқда. Демак, "Тараққий" газетаси ўзбек матбуотининг илк намунаси, ўзбек тилидаги биринчи гемеронимдир.

Тараққий арабча бўлиб, *кўтарилиш, юксалиш, ривожланиш* деган луғавий маъноларни англатади. Бу шаклда кам қўлланилади ва кўпинча *тараққиёт* тарзида учрайди (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006). Ривожланишнинг оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига ривожланган шакли, унинг юксалиши.

Газета муассисларининг мақсади халқ онгини, савиясини, дунёқарашини бойитиш бўлган, кишиларни илм олишга, маърифатли бўлишга даъват этганлар. Ватан озод бўлса, халқ ҳам озод, Ватан равнақ топса, халқ ҳам фаровон яшайди. Газета Ватаннинг равнақи ҳаётнинг ҳамма соҳалари бўйича ривожланиши ва юксалиши, юртни жаҳондаги обрў-эътибори янада ортиши билан боғлиқ ғояларни, масалаларни ёритганлиги боис *"Тараққий"* номини олган. Мазкур гемероним матбуот нашрининг мақсад-моҳиятини мотивга олиш асосида юзага келган.

Ўзбек тилидаги тарихий газета номларини услубий моҳиятига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин:

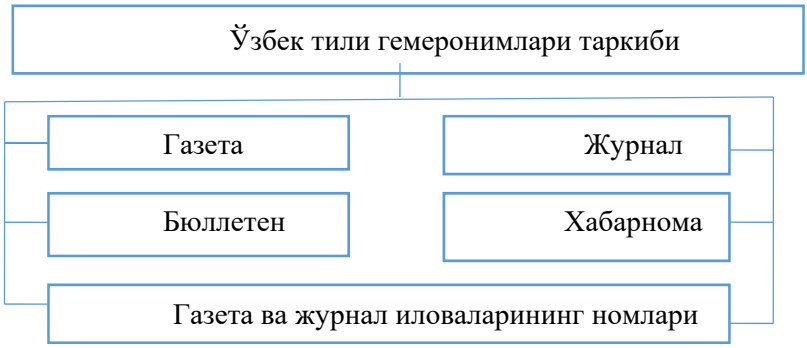
1. Қайси ҳудуд, маконга мансублигига кўра номланган газеталар: *"Садои Фарғона", "Самарқанд", "Улуғ Туркистон", "Гулистон", "Турон", "Фарғона нидоси", "Осиё", "Қўқон ҳаёти", "Туркистон*

ўлкаси”, “Фарғона тонги”, “Турк эли” каби.

2. Мавзу йўналиши, мақсади ва моҳиятига асосланиб номланган газеталар, *“Нажот”, “Кенгаш”, “Ҳуррият”, “Хуршид”, “Эркинлик”, “Шуҳрат”, “Тараққий”, “Таржимон”* каби (Б, 2002).

Миллий озодлик ҳаракатининг илк маҳсули сифатида жадидлар даврида юзага келган ўзбек матбуоти турли нолисоний ва лисоний омиллар таъсирида тараққий этиб, бугунги даражага келди. Замонавий ўзбек тили гемеронимлари шу тарихий анъана ва турли номланишлар асосида бойимоқда.

Ўзбек тили гемеронимларига қуйидаги матбуот нашрларининг махсус атоқли номлари киради:

Газета (италянча газетта – чақа, пул, танга) – ҳаётнинг турли соҳаларига оид воқеа-ҳодисаларни ёритадиган, шунингдек, сиёсий-ижтимоий мақолалар босиладиган вақтли нашр (Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005).

Оммавий ахборот ва тарғиботнинг асосий воситаларидан бири. Жумладан, газета ўз ўқувчиларига ҳаёт воқеаларига нисбатан маълум муносабат, турмуш тўғрисида муайян тасаввурлар пайдо бўлишига, сиёсий-иқтисодий, ахлоқий идеал эътиқодлар шаклланишига таъсир қилади. Шунингдек, газеталар халқ маънавий қудратини юксалтиришга, келажак авлод ҳамда, омма ижтимоий қудратини, онгини ривожлантиришга ҳам кўмаклашади, ҳокимият билан жамият ўртасида холис воситачи вазифасини ўтайди.

Хусусан, газета номи, кенг қамровли тушунча сифатида шу турга хос бўлган турли шакл ва мазмундаги нашр номларининг умумий номини ифодалайди. Масалан, *“Ҳайрат” газетаси, “Ёшлар олами”, “Диёнат”, “Маърифат гулшани”, “Адолат тарозиси”, “Тиббиёт ва ҳаёт”, “Аёл ва замон”* газетаси каби.

1989 йил 21 октябридан ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгач, газета термини ўрнида *рўзнома* сўзини қўлланиши кузатилди, бироқ бу ўзини оқламади, чунки форс-тожикча *рўзнома* сўзи *газета* терминининг маъно-моҳиятини тўла ифодалай олмайди. Аниқроғи, тилга сингимади. Шунингдек, матбуот нашрларининг махсус атоқли номлари сирасига газета ва журналлардан ташқари бюлетенлар ҳам киради.

Бюллетен – (французча – бюллетин< италянча буллетино – кичик хат ва рақамлар) бирор муҳим воқеа ёки бирор шахснинг соғлиғи ҳақидаги матбуотда эълон қилинадиган қисқача расмий ахборот ҳамда бирон муассасанинг вақти-вақти билан эълон қилиб турадиган нашри (Усмонов О., 1985). Масалан, *Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги бюллетени, Олий Аттестатсия бюллетени* каби.

Ахборотнома махсус нашрнинг номи тушунчасини ифодалайди. Хусусан, ахборотномалар муайян бир масалага оид бўлган нашрларнинг номини билдириши билан бошқа нашр номларидан фарқ қилади. Масалан, *“Бухоро давлат университети илмий ахборотлари”, “Илмий тадқиқотлар ахборотномаси”, “Ҳамшира ахборотномаси”, “Доктор ахборотномаси”* каби. Бу каби ахборотномаларда маълум бир соҳага оид бўлган масалалар ҳамда маълумотлар ёритилади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, *ахборотнома* термини ўзбек тилига Европа тилидан ўзлашган *бюллетен, вестник, ведмост* терминларига муқобил сифатида қўлланади. *“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис палаталарининг Ахборотномаси” – “Ведмости палати Олий мажлиса Республики Узбекистан”,* “*Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Ахборотномаси”, “Вестик Выешего хозяйственного суда Республики Ўзбекистан”, “Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси”, “Бюллетень верховного суда Республики”* каби.

Далиллардан кўринадики, ўзбек тилида *бюллетен, ахборотнома* терминлари тенг қўлланилади, яъни улар синоним. Лекин бунга қўшилиб бўлмайди. Бизнингча, русча *вестик* термини ўрнида айрим манбаларда қўлланилганидек, *хабарнома* терминини қўллаш маъқулроқ. Масалан, *“Экология хабарномаси” – “Экологический вестник”.*

Демак, гемеронимларга газета, журнал, бюллетен, ахборотнома, хабарнома каби матбуот нашрларининг атоқли номи киради.

Гемеронимлар қуйидаги лисоний вазифаларни бажаради:

1. Матбуот нашрларини аташга хизмат қилади: *“Дилкаш”, “Ишонч”, “XXI аср”, “Дунё”, “Даракчи”, “Бегойим”, “Ёшлик”* каби.

2. Ўзи номлаётган матбуот нашрини бошқа шундай номлардан фарқлайди: *“Муштум”, “Келинчак”, “Гулхан”, “Ҳайрат”, “Тўтиқуш”* каби.

3. Газета-журналнинг мазмун-мундарижаси, унда ёритиладиган масалалар ёки муайян соҳа, йўналиш, мутахассисликка оидлигини ифодалайди: *“Маърифат”, “Оила тилсими”, “Ташхис”, “Солиқ ва божхона хабарлари”, “Футбол экспресс”, “Бошланғич таълим”, “Театр”, “Талабалар дунёси”, “Санъат”* каби.

4. Матбуот нашрларини реклама қилиш вазифасини бажаради, яъни жозибали, таъсирчан, оргинал номлари билан газетхон ва журналхонларнинг диққат-эътиборини тортишига хизмат қилади: *“Олтин қалам”, “Бойчечак”, “Аъло кайфият”, “Ҳандалак”, “Ҳордиқ плюс”, “Қалб садоси”, “Аёл қалби”, “Саломатлик алифбоси”, “Кўнгил кўчалари”, “Ислом нури”, “Жозиба”, “Дилбарим”, “Булбулча доно”* каби.

Хулоса

Хуллас, газета, журналлар халқнинг ижтимоий-маънавий ҳаётидаги янгиланишларнинг ўзига хос бир кўриниши сифатида юзага келиб, миллатнинг уйғонишида муҳим аҳамият касб этиш билан бирга, янги ўзбек адабиётининг шаклланиши ва тараққий топишида олтин бешик вазифасини ўтаган.

Адабиётлар Рўйхати:

А, А. (1993). *Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи.* Тошкент.

Б, Қ. (2002). *Миллий уйғониш.* Тошкент.

В, В. В. (2003). *Дизайн газеты и журнала.* Москва.

В, П. К. (2005). *Газетный заголовок: проблемы и функциональные возможности: Учебное пособие. СПб.* Москва.

В, С. А. (1973). *Общая теория имени собственного.* Москва: Наука.

Вайрах Ю.В, Ч. А. (Молодежный вестник ИрГТУ: Электронный научный журнал. 2016. № 1. [Электронний ресурс]. URL: http://mvestnik.istu.irk.ru/journals/2016/01/articles/31 (дата обращения: 11. 04. 21)). *Типология Иркутских гемеронимов. .*

И. В, К. (2004). *Рекламное имя: от изобретения до прецедентности.* Волгаград.

Л. Р, М. (2018). *Названия газет и журналов:функционально-прагматический аспект: автореферат.дис. ... канд.филол. наук.* Казань.

М, К. В. (2016). *Названия современных детских журналов: функции, семантика, лексическое наполнение.* Казан.

Н, А. (2002). *Ўзбекистон журналистикаси тарихи.* Тошкент: Академия.

Н. В, П. (1988). *Словарь русской ономастической терминологии.* Москва: Наука.

О. И, Ф. ([Электронний ресурс]. URL: http://izvestia.vspu.ru/files/publics/49/76-80.pdf (дата обращения: 11.04.21]). *Лингвистический статус гемеронима* . Москва.

П, К. А. (1990). *История оформления русской газеты.* Москва.

Т.В, Ш. (Шмелева Т.В. Ономастикон нового[Электронний ресурс]. URL: http://www.novsu.ru/files/1103282 (дата обращения: 11.04.21);). *Ономастикон новогородского медиаполя.* Москва.

Т.И, К. (2002). *Название газеты: ономасиологический и стилический аспекты: автореферат. дис. канд. филол. наук. .* Екатеринбург: Уральский гос. пед. ун-т.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2006). Тошкент.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. (2005). Тошкент.

Усмонов О., Д. Р. (1985). *Русча интернационл сўзлар изоҳли луғати.* Тошкент.

ZİHİNSEL BİRİMLER OLARAK YER ADLARI (TOPONİM)

TOPONYMS AS MENTAL UNİTS

Doç. Dr. Reyhan HABİBLİ*

Özet

Azerbaycan toponimisi çeşitli dil dışı ve dil içi faktörlerin etkisiyle oluşmuştur. Toponimi için çevre, coğrafî ortam, halkın maddi ve manevi kültürü, nüfusun etnik yapısı, dilsel ve kültürel ilişkiler büyük önem taşıyor. Azerbaycan toponimisinin benzersizliği, onun kültürel tarihî spesifikliği şuradan kaynaklanıyor ki, bu ülkenin arazisi uzun süre önemli yolların kavşağında yerleşmiş, toponiminin yaranması tarihin karmaşık dönemlerinde baş vermiştir. Azerbaycan toponimik sisteminde adlandırmanın lokal (yerel) özelliklerini yansıtan, arazinin tarihî olaylarıyla bağlı olan, çeşitli dönmlerin kültürel tarihî fonunu üzerinde taşıyan çok sayıda olgusal kaynaklar mevcuttur. Coğrafî adın semantik mekânı lingvo-kültüroloji sisteminde önemli yer tutuyor ve etnosun zihinsel, ulusal kültürel özelliklerinin, dil ve zihinselliğin, dil ve milli özdeşliğin ilişkinisinin ortaya çıkarılmasına neden oluyor. Yer adının anlamını, mazmununu açıklamak için halkın mantalitesinde adın kültürel psikolojik konotasyonlarına (yan anlam, kültürel ilişkiler) dayanmak gerekiyor. Yer adlarının semantiği dilcilik ve kültürlerarası iletişim açısından mühim araştırma alanıdır. Makalede Kafkasya bölgesinin eski ve mühim merkezlerinden biri olan Azerbaycan toponimik sistemindeki zihniyet özelliklerinden bahsedilecektir. Konunun güncelliği onomastik, özellikle toponimik materyalin büyük lingvo-kültürolojik önemi, aynı zamanda toponiminin fenler arası incelenmesinin perspektifleriyle koşullanıyor. Araştırmada tanımlayıcı, bölgesel, karşılaştırmalı yöntemler kullanılacaktır. Çalışmamızda toponimlerin öğrenilmesinde kognitif (bilişsel) yaklaşım da önemli yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Coğrafî Ad, Toponimik Sistem, Zihinsellik, Kültürel Tarihî Fon, Lingvo-Kültüroloji.*

Abstract

The Azerbaijani toponymic system formed under the influence of extra- and intralinguistic factors. Environment, geographical conditions, people's material and mental culture, ethnic composition of the population, language and cultural relations are very important for toponymy. Uniqeness and cultural-historical specific character of the Azerbaijani toponymy are caused by the following factors: this territory was the point of intersection of the important ways for a long time; creation of toponymy took place in the compound historical periods. There is a large factual material that reflects the local peculiarities of nomination in the Azerbaijani toponymic system and it is closely related to the historical events, territory and contains the cultural - historical background of the different periods. The semantic space of the geographical name takes an important place in the linguocultural system and creates condition to reveal the ethnos's mental, national-cultural peculiarities, the relations between language and mentality, language and national identity. It is necessary to be based on the cultural -psychological connotations (background knowledge, cultural traditions)

* Azerbaycan, Bakü. Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Dilciliği Bölümü, Öğretim Üyesi.

in order to reveal the content of the toponym. Semantics of toponyms is an important research field from the standpoint of linguistics and intercultural communication. The article deals with the mental peculiarities of the Azerbaijani toponymic system that is an ancient and important centre of the Caucasus region. The urgency of the theme is attributed to the great linguoculturological significance of the onomastic, especially toponymic material, and besides, perspectives of interdisciplinary research of toponymy. The descriptive, areal, comparative methods are used in the research. The cognitive approach to the study of toponyms takes a main place here.
Keywords: *Geographical Name, Toponymic System, Mentality, Cultural-Historical Background, Linguoculturology*

Giriş

Yeni elmi paradiqmada (elmi fəaliyyət modelində) ənənəvi dilçilik məsələləri başqa nəzəri mövqedən öyrənilməyə başlanmışdır və fərqli şəkildə qavranılır. Toponimikanın vahidi olan toponimə də münasibət getdikcə dəyişir. Toponim həm dil vahidi, həm linqvokulturoloji işarə, həm də etnokultur hadisədir. Toponimlərin funksionallığı onun öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmaları meydana çıxarmışdır. Hazırda etnolinqvistik və linqvokulturoloji yanaşmalar geniş yayılmışdır. Koqnitiv yanaşma toponimlərin öyrənilməsində yeni imkanlar yaradır: dünyanın toponimik mənzərəsinin təsviri, toponimlərin yaranmasında koqnitiv mexanizmlərin üzə çıxarılması, coğrafi obyektlər, onların adları, insan tərəfindən qavranılması haqqında mental təsəvvürlərin nəzərdən keçirilməsi və s.

Coğrafi adın semantik məkanı linqvokulturoloji sistemdə əhəmiyyətli yer tutur və etnosun mental, milli-mədəni xüsusiyyətlərinin, dil və mentallığın, dil və milli identikliyin əlaqəsinin üzə çıxarılmasına şərait yaradır. "Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən linqvokulturoloji istiqamət hazırda dilçilikdə aktual istiqamətdir və elmi düşüncənin müasir inkişaf meyillərinə uyğundur" (Давлеткулова, 2014, с.7).

Toponimin məzmununu açmaq üçün xalqın mentalitetində adın mədəni-psixoloji konnotasiyalarına (fon bilikləri, mədəni ənənələr) əsaslanmaq lazımdır. Toponimlərin semantikası dilçilik, eləcə də mədəniyyətlərarası kommunikasiya baxımından mühüm tədqiqat sahəsidir.

Araşdırmada Qafqaz regionunun qədim və mühüm mərkəzi olan Azərbaycan toponimik sistemində mentallıq xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Mövzunun aktuallığı onomastik, xüsusilə toponimik materialın böyük linqvokulturoloji əhəmiyyəti, həm də toponimiyanın fənlərarası tədqiqinin perspektivləri ilə şərtlənir. Araşdırmada təsviri, areal, müqayisəli metodlardan istifadə olunur. Burada toponimlərin öyrənilməsində koqnitiv yanaşma əsas yer tutur.

Toponimiya və Mentallıq

Milli onomastikonların xüsusiyyətləri daha çox milli mədəniyyətin spesifikası ilə şərtlənir. Bu spesifika xalqın dünyagörüşünün onun mənəvi, sosial, maddi mədəniyyəti ilə sıx əlaqəsini, onların onomastik vahidin semantikasında inikasını nəzərdə tutur. Milli-mədəni spesifikanın əsasında obrazlılıq, metaforik və metonimik proseslər, adın leksik fonu, yəni adlandırılan obyektə aid bilik və məlumatların toplusu durur.

Dünyanın toponimik mənzərəsi məkan konsepti ilə bağlıdır. Buna görə də ərazinin regional xüsusiyyətləri regional mentalitet kimi nəzərdən keçirilir, yəni həmin ərazidə mövcud olan bioloji, tarixi, sosial cəhətdən şərtlənmiş stereotiplər (sabit fikirlər, şablon düşüncə) sistemi kimi. Stereotiplərin əsasında koqnitiv mexanizmlər durur, hər kəs onlardan obyektiv gerçəkliyin dərkolunma prosesində istifadə edir. Mental-toponimik stereotip dil və gerçəklik haqqında məlumatı özündə cəmləşdirir, coğrafi adların əmələ gəlməsini və işlənməsini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan toponimiyasının unikallığı, onun mədəni-tarixi spesifikası bununla şərtlənir ki, bu ərazi uzun müddət mühüm yolların kəsişmə nöqtəsində yerləşmiş, toponimiyanın yaranması tarixin mürəkkəb dövrlərində baş vermişdir. Azərbaycan toposistemində adlandırmanın lokal xüsusiyyətlərini əks etdirən, ərazinin tarixi hadisələri ilə bağlı olan, müxtəlif dövrlərin mədəni-tarixi fonunu üzərində daşıyan böyük faktik material mövcuddur.

Real coğrafi məkanın modeli məkanda lokallaşma, ərazidə məskunlaşma kimi parametrlər əsasında qurulur. Bu parametrlər göstərir ki, toponimiyada nominatorun (adverənin) nəzər nöqtəsi və baxış bucağı öz əksini tapır:

Avur – Yardımlı rayonunda kənd. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində *avırmak/evirmək* “bir şeyin ətrafında hərlənmək, dolanmaq” mənasında işlənmişdir. Kəndin adlandırılmasında onun coğrafi mövqeyi nəzərə alınmışdır. Kəndin kənarındakı çay onun ətrafına dolanır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.65).

Camlar – Xaçmaz rayonunda çay. Suvarma üçün istifadə edilir. Əsl adı Comalardır. Keçmişdə çayın sahilində *comalar* (bir qrup təsərrüfatçı qohum ailələrin müvəqqəti yaşayış yeri) yerləşdiyinə görə belə adlandırılmışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.118).

Coğrafi obyektlərin nominasiyasının əsas mənbəyi kimi bu leksik vahidlər çıxış edir: təbii obyektlərin diferensiasiyasını göstərən, bədən üzvlərini bildirən sözlər, etnos adları, məişət predmetləri, dini-mifoloji obrazlar, tarixi hadisələr və s. Məsələn:

Ayaq Qərvənd – Ağdam rayonunda kənd. Toponimiyada ayaq “kənar, uzaq”; “aşağı”; “qurtaracaq” mənalarını ifadə edir. Yaşayış məntəqəsi Baş Qərvənd kəndindən aşağıda yerləşdiyinə görə belə adlandırılmışdır. Qərvənd

etnotoponimdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.66).

Bağırsaq – Şərur rayonunda dağ. Ətəyindən başlayaraq zirvəsinə qədər dolanbac şəkildə olmasına, yəni bağırsağa oxşadığına görə bu adı almışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.74).

Xıdırzində – Şabran rayonu ərazisində palçıq vulkanı. Vulkan Beşbarmaq qayasındakı Xıdırzində (Diri Xıdır) pirinin adı ilə adlandırılmışdır. Pir Dirilik suyu adlanan bulaqdan su içdiyinə görə guya diri qalmış Xıdır (Xızır) peyğəmbər haqqındakı rəvayətlə bağlıdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.245).

Qarabörk – Ucar rayonunda kənd. Oykonim özündə *qarabörklü* tayfasının adını əks etdirir. Etnotoponimdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, II c., s.19).

Toponimin yaranması konseptlərin qarşılıqlı təsiri ilə baş verir. Toponim üçün əsas konsept *ərazi, yer, məkandır*. İkinci planda *ərazinin, obyektin növü* durur (yaşayış məntəqəsi, su obyekti, dağ, dərə və s.). Bu növlərin fərqləndirilməsi müəyyən əlamət əsasında olur. Məsələn:

1.Qaraqaya – Yardımlı rayonunda dağ. Dağ süxurların rənginə görə belə adlanır. 2.Qaraqaya – Yardımlı rayonunda kənd. Yaşayış məntəqəsi Qaraqaya dağının adı ilə adlanmışdır.

Deməli, burada əsas konsept – Qaraqaya; obyektin növü – dağ və yaşayış məntəqəsi, kənd; əlamət – süxurların rəngi. Lakin bu əlamət toponimin müxtəlif cür izah edilməsinə də gətirib çıxara bilər. Çünki "qara" sözü həm də "böyük" mənasında işlənir (bax: Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, II c., s.17). Bu toponimdə olduğu kimi:

Qaraqaya – İsmayıllı rayonunda kənd. Kəndin adı Qaraqaya adlı böyük qayanın adından əmələ gəlmişdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, II c., s.30).

Başqa nümunələrə də baxaq. Məsələn, Camışdağ toponimi dil daşıyıcısında müxtəlif assosiasiyalar yarada bilər. Lüğətdə isə ad belə izah olunur:

Camışdağ – Murovdağ silsiləsinin ən yüksək zirvəsidir. Əhali tərəfindən qayma adlanan daşlar uzaqdan nohurda oturmuş camışlara oxşayır. Metafor oronimdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.118).

Toponimiya müəyyən ərazidə yaşayan insanlar haqqında etibarlı informasiya mənbəyi kimi xidmət edir. Dünyanın toponimik mənzərəsində insanların etnokultur təcrübəsi, məişət, mədəni, tarixi, ictimai bilikləri əks olunur. Toponimik konseptlərdə etnosun dünyagörüşü öz əksini tapır. Toponimlər əhalinin mentallığının özünəməxsusluğunu, məişətini, inanclarını, tarixi əlaqələri daha aydın göstərir:

Astraxanovka – Oğuz rayonunda kənd. Yaşayış məntəqəsi XIX əsrdə Həştərxan vilayətindən köçüb gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Oykonim *Həştərxan* (yer adı) və rusca *-ovka* şəkilçisindən ibarətdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.52).

Bozpapaqlar – Ağdam rayonunda kənd. Tədqiqatçıların fikrincə, oykonim cavanşir tayfasına mənsub bozpapaqlar tirəsinin adını daşıyır və etnotoponimdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.107).

Milli-mədəni komponentlər xüsusi adda tarixi-sosial konnotasiya (əsas məna ilə bağlı olan əlavə semantik və üslubi funksiyalar) kimi müşahidə oluna bilər: Şuşa – Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı; Şuşa – Qarabağın döyünən ürəyi; Şuşa – Azərbaycanın incisi, Qarabağın mirvarisi; Şuşa – Azərbaycanın muğam beşiyi; Bakı – küləklər şəhəri; Suqovuşan Qarabağın açarı; Cocuq Mərcanlı – böyük qayıdışın başlanğıcı və s.

Coğrafi adlar insanın ətraf mühitlə bilavasitə ünsiyyəti nəticəsində terminlərdən və ümumi sözlərdən yaranıb. Adların motivləşməsi adverənin coğrafi dünyagörüşünün genişliyindən asılıdır: İncirli qaya (Zəngilan), Qaratikan dərəsi (Şabran), Çoxqardağ (Şəki) və s.

Adın mənası çox vaxt obyektin coğrafi xarakteristikası ilə əlaqədar olur:

Ağdağ yolu (Tovuz). Ağdağ oronimi ağ (kiçik, alçaq) və dağ (yer səthinin müsbət relyef forması) sözlərindən düzəlib, "kiçik, alçaq dağ" deməkdir. Dağların ağ rəngə çalan süxurlardan ibarət olduğu üçün bu adı alması fikri də istisna deyil (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.19).

Qızıldaş – Qaradağ rayonunda qəsəbə. Yaşayış məntəqəsi Qızıldaş dağının yaxınlığında yerləşdiyinə görə belə adlanmışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, II c., s.59).

Almalıq – Kəlbəcər rayonunda kənd. Qışlaq cır alma ağacları olan ərazidə yerləşdiyi üçün belə adlandırılmışdır. Almalıq "alma ağacları ilə zəngin olan yer; alma bağı" deməkdir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.37).

Suluçeşmə - Cəlilabad rayonunda kənd. Kəndin adı yaxınlığında yerləşən bulağın adının köçürülməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bulağın adı isə "bol sulu bulaq" mənasındadır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, II c., s.198).

Qədim dövrlərdə yaranan ilkin toponimlər ov yerləri, yollar, dağlar olmuşdur. Daha sonra torpaq mülkiyyəti ilə əlaqədar antropotoponimlər meydana çıxmağa başlamışdır:

Seyidsadıqlı – Salyan rayonunda kənd. Yaşayış məntəqəsi XIX əsrin birinci yarısında Marışlı kəndindən çıxmış seyidsadıqlı nəslinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, II c., s.182).

Ərəbmehdibəyli – Ağsu rayonunda kənd. XIX əsrdə Mehdibəy adlı sahibkara məxsus ərəb mənşəli ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., 185).

Əmirmahmud – Ağdaş rayonunda kənd. Yaşayış məntəqəsi XVIII əsrdə Əmirmahmud adlı şəxs tərəfindən salınmışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.183).

Xalqın dünyagörüşü daha çox mikrotoponimlərin nominasiyasında özünü göstərir. "Mikrotoponimlər dar çərçivədə fəaliyyət göstərən, geniş kütləyə tanış olmayan, dəyişikliyə daha tez məruz qalan, tam və ilkin formada işlənən oykonim (bu qrup mikrooykonimlərə yalnız prospekt, məhəllə, küçə, meydan adları və s.), hidronim (xırda çay, arx, kanal, gölməçə, bataqlıq adları və s.) və oronimlər (xırda dağlar, kiçik dərələr və təpələr, çox da geniş olmayan sahələrin adları və s.) daxildir" (Əhmədov, 1991, s.132). Hər mikrotoponim obyektiv gerçəkliyin subyektiv obrazıdır. O özündə yaradıcısının xüsusiyyətlərini daşıyır. Mikrotoponimin daxili forması konkret xalqın və tarixi proseslərin mühakiməsinin nəticəsidir. O, xalqın yaddaşıdır. Metafora xalqın obrazlı təfəkkürünü əks etdirdiyinə görə məhz bu ad qrupunda metaforik adlara daha çox rast gəlinir:

Ağbalıq – Salyanda çay. Ağbalıq çay balığı növüdür. Çayda yaşayan balıq növünün adı çayın adına köçürülmüşdür (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.15).

Girdə - Şamaxıda zirvə. Dağ girdə (yumru, dəyirmi) formalı olduğuna görə belə adlandırılmışdır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, I c., s.202).

Ümumiyyətlə, "metaforik ötürmə toponimlərin açıq və ya gizli mənalarının atributu rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət, təklif olunan obyektin müəyyən xüsusiyyətləri və ya keyfiyyətlərinə bənzətmə ilə əlaqələndirilir. Coğrafi yerlərin adlarının digər obyektlərə köçürülməsi onların xassələrində oxşarlıqlar üzərində də aparıla bilər" (Seyidova, 2019, s.45-46).

Milli mikrotoponimlərdə gerçəklik, xalqın həyatının sosial-siyasi, iqtisadi cəhətləri, mədəniyyətin, psixologiyanın, xalq müdrikliyinin, məişət və ənənələrinin xüsusiyyətləri əks olunub: Xan bulağı (Quba), Bəy meşəsi (Oğuz), Molla qayası (Zəngilan), Məktəb yeri (Saatlı) və s.

Mikrotoponimiyanın semantik məkanı mental törəmədir. Mentallıq milli dilin, xalq ənənələrinin, mədəniyyətin təsiri ilə formalaşır. Toponimin semantikası adlandırılan obyekt barədə, danışanın obyektə münasibəti haqqında kompleks biliklərdir, toponimin apelyativinin semantikası ilə, nitqdə assosiasiyaları ilə tanışlıqdır.

Mikrotoponimiyanın semantik məkanına insan, məkan, zaman universaliləri daxildir. İnsan, onun ruhi vəziyyəti, daxili aləmi konkret regionun

mikrotoponimiyasının mahiyyətini təşkil edir. Koqnitiv dilçilik baxımından "spesifik nominativ üslub toponimik mətnin bütövlüyünü təmin edir" (Березович, 1999). Məlumatların dil vahidləri ilə ifadəsi nominasiya üsulunu əks etdirir. Adlandırmada motivasiya dil daşıyıcılarının dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini göstərir.

Nəticə

Toponimlərin öyrənilməsində ənənəvi və yeni tədqiqat istiqamətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi özünü göstərir. Coğrafi adların seçiminə təsir göstərən amillər nominasiya qanunauyğunluqları haqqında nəticə əldə etməyə, toponimin yaranmasının əsasında duran koqnitiv mexanizmləri açmağa imkan verir. Araşdırma göstərir ki, toponimlər ətraf aləmi, məkanı əks etdirən, qiymətləndirən, habelə milli dili və mentallığı əlaqələndirən ən yaxşı vasitələrdən biridir. Onlar müxtəlif kommunikativ-diskursiv şəraitdə fərqli şəkildə açıqlana bilir. Obyekti adlandıran insanın daxili aləmi mikrotoponimlərin nominasiyasının əsasında durur. Mikrotoponimlərdə gerçəklik, insanın duyğuları, səyləri haqqında məlumat verilir.

Toponimin ekstralinqvistik (dilxarici) informasiyası onun semantikasına daxil olur. Bu semantikaya tarixi və coğrafi informasiyadan əlavə, insanın obyektə münasibətini müəyyən edən subyektiv və obyektiv faktorlar daxildir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, (2007). Bakı: Şərq-Qərb. I c.

Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, (2007). Bakı: Şərq-Qərb. II c.

Березович, Е.Л. (1999). Русская Народная Топонимия Как Концептуализованное Семантическое Пространство. *Лингвистическая Ретроспектива, Современность и Перспектива Города и Деревни: Материалы Международного Совещания 18-19 ноября 1997 года. Пермь.*

Давлеткулова, Л.Н. (2014). *Топонимы в Лингвокультурологическом Аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области).* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Челябинск: Челябинский Государственный Университет.

Əhmədov, T. (1991). *Azərbaycan Toponimikasının Əsasları*. Bakı: Bakı Universiteti.

Seyidova, V. (2019). "Müasir Fransız Dilində Toponimlərin Semantik Potensialı və Onların Azərbaycan Dilinə Tərcümə Xüsusiyyətləri". *Dil və Ədəbiyyat (ADU), IX cild, № 1, 43-47*

MANTARLAR (FUNGİ) ÂLEMİ İLE İLGİLİ TERİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION OF THE TERMS RELATED TO THE KINGDOM FUNGI

Dr. Sabih ACER*

Özet

Mantarlar (Fungi) Âlemi maya gibi mikroorganizmalardan, küfler ve şapkalı mantarlara kadar pek çok üyesi olan bir canlı grubudur. Bu âlemle ilgili taksonomik çalışmalar 300 yıllık bir geçmişe sahiptir. Fungus (ç. Fungi) terimi Yunancadır ve Latincede "şapkalı mantarı" ifade etmektedir. "Mantar" terimi ise Yunancada yenilebilir bitki (mantar) anlamında kullanılan "manitári" kelimesinden türetilmiştir. Bu terimin üzerine Divânü Lügâti't-Türk'te geçen "mandār" kelimesinden ötürü Sanskritçeden Türkçeye geçmiş olduğu yönünde tartışmalar vardır. Ancak konu ile ilgili yapılan incelemeler Türkiye Türkçesindeki "mantar"ın Divan'da geçen "mandār" ile aynı kelime olmadığını düşündürmektedir. "Mantar" teriminin "Fungi" için kullanılması bilim camiasında bir kesim tarafından kabul görmekte diğer bir kesim ise "Fungi" terimini kullanmaya devam etmektedir. Mantarları tanımlamakta kullanılan temel terimler Yunanca ve Latince kelimelerdir. Mantarların iplik şeklindeki temel yapı birimi olarak tanımlanan "hif" terimi ve dallanmış hiflerin oluşturduğu ağ benzeri yapıyı tanımlayan "miselyum" terimi böyle kelimelerdendir. Bu terimlerin dilimizde bir karşılığı belirlenmemiş ve okunuşlarının Türkçe yazılışları ile kullanılması benimsenmiştir. Ancak şapkalı mantarları tanımlamakta kullanılan "sap, yüzük, kapçık" gibi terimler kabul görmüştür. Mantarlar Âlemini tanımlamakta kullanılan terimlerin bilim dili ve günlük dildeki durumu hakkında değerlendirmelerin yapıldığı bu çalışmada aynı zamanda terimlerin etimolojisi hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Mantarlar Âlemi, Fungi, Terim, Etimoloji, Türkçeleştirme.*

Abstract

The Kingdom Fungi (: Mantarlar) is a living group with many members ranging from microorganisms such as yeast to molds and mushrooms. Systematic studies on this kingdom have a history of 300 years. The term Fungus (d. Fungi) is Greek and refers to "mushroom" in Latin. The term "mantar" is also derived from the Greek word "manitári", which means an edible plant (mushroom). There are various arguments that this term has been passed from Sanskrit to Turkish due to the word "mandār" in Divânü Lügâti't-Turk. However, studies on the topic suggested that mentioned "mushroom" in Turkish and "mandār" in Divan are not the same words. The use of the term "mantar" for "Fungi" is accepted by some scientific societies, while others continue to use the term "Fungi" in Turkish articles. The basic terms describing fungi are Greek and Latin words. The term "hyphae", which is defined as the basic structural unit of fungi in the form of filament, and "mycelium" that is a web-like structure formed by branched hyphae, are among such words. Turkish

derivations have not been created for these terms and it has been adopted to use them with their Turkish spellings. However, terms describing mushrooms such as "sap, yüzük, kapçık" have been accepted. In this study, which evaluates the situation of the terms used defining the Kingdom Fungi in the language of science and in daily language; knowledge about the etymology of this terms is also given.

Key words: *Kingdom Fungi, Mantarlar, Term, Etymology, Derivation in Turkish.*

1. Giriş

Bilindiği üzere terimler bir bilim sanat, zanaat, meslek, uygulayım ya da spor dalı gibi özel alanların kavramlarıdır (Aksan, 1982, s. 42; Vardar vd., 2007; Kahraman, 2017a, s. 138). Her türden özel uzmanlık etkiliğinin söylemsel biçimi öncelikle terimlerden örülü bir yapı üstünde yükselir (Vardar vd., 2007). Bilim dili, yaratıcı-üretici düşüncenin yansıdığı en önemli araçlardan biridir. Evrensel boyuttaki bilimsel düşüncenin ortaya konması aşamasında kullanılan bilim dilinin kendine özgü kuralları vardır. Temelde, toplumdaki doğal dile dayanan bilim dili, kavramları, kavramlarının sınırları ve çağrıştırdıklarıyla ayrı bir dizge olma özelliği taşır. Bir dilin bilim dili olmasının önkoşulu, o dilin konuşulduğu toplumda "bilim üretiminin" var olmasıdır. Bilim dili, toplumsal, kültürel ve ekonomik altyapıya bağlı olarak, toplumdaki eğitim sürecinin yönlendirmesiyle ortaya çıkan bilimsel ürünler çerçevesinde oluşur ve gelişir (TÜBA, 2021).

Bilimdeki hızlı değişmeler, buluşlar çok sayıda yeni sözcüğün, terimin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Türk bilim hayatı, yaklaşık yüz elli yıldan bu yana terim konusuyla ciddi biçimde ilgilenmiş ve bu alanda özellikle Cumhuriyetten sonra 1930'lu yıllarda komisyonlar kurulup kurumsal ve kişisel anlamda terim sözlükleri yayımlamıştır (Cin & Turgut Cin, 2017, s. 97). 1960 öncesi dönemde çalışmalar TDK çatısı altında yapılmış, 1960'dan sonra süreci kısaltmak ve hızlandırmak amacıyla terimlerin bilim dallarının uzmanlarına hazırlatılması yöntemi hayata geçirilmiştir (Eker, 2013, s. 76). Batı kökenli kelime ve terimlere karşılık bulma çalışmaları 1970'li yıllarda hız kazanmıştır. Türk Dil Kurumu, üç kişilik bir komisyon oluşturarak bu sorunun çözülmesi yönünde ilk adımı atmıştır. Batı kökenli kelime ve terimlere karşılık olarak önerilen sözleri Türk Dili Dergisi'nde yayımlamaya başlamıştır. Ancak önerilen kelimelerin pek çoğunun tutunamadığı, kalem erbabı tarafından kabul görmediği de bir gerçektir. Yaygınlaşamayan bu kelime ve terimlerin neden kabul edilemediği, sebeplerinin araştırılması, sonuçların çıkarılması sahada çalışanlara yol gösterici olacaktır (Kahraman, 2017b, s. 1304)

Biyoloji alanındaki diğer bilim dalları gibi Mikoloji de kendine has bir terminolojiye sahiptir. "Mikoloji" Yunanca "mykēs (: mantar) ve logos (: hikâye veya matematik)" kelimelerinin birleştirilmesinden oluşmuştur (OLD, 1968, s. 1041; MG, 2021; OED, 2021) ve Mantarlar (: Fungi) Âlemini inceleyen bilim dalının adıdır. Mikoloji terimleri, genellikle bilim dilinde

yaygın olarak kullanılan terimlerin Latince, Fransızca veya İngilizce okunuşuna uygun yazılarak kullanılmaktadır. Bazen Türkçe karşılığı bulunduğu halde dahi yabancı kelime daha çok tercih edilmektedir.

Biyolojinin Taksonomi (: Sistematik) bilim dalında en yüksek kategori olan "Âlem" altında incelenen Fungi; maya gibi mikroorganizmalardan, küfler ve şapkalı mantarlara kadar pek çok üyesi olan bir canlı grubudur. Birileri mantar dediği zaman belki pizzanın üstündeki mantarı ya da buzdolabınızdaki küfü düşünebilirsiniz. Ama aslında mantarlar her yerdedir ve yenilebilir mantarlardan, endüstriyel açıdan önemli ürünlere, bitki destekleyicilerine, bitki patojenlerine ve insan hastalıkları etmenlerine kadar her gün hayatımızı etkilerler (Volk, 2001, s. 141-142). Mantarlar ile ilgili ilk kayıtlar Theoprastus'un (M.Ö. 370 – 287) "Histora Plantarum" adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra Clusius (1601) "Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia" adlı eserinde 105 mantar türünü ele almış bunlardan 86'sını suluboya ile resmetmiştir. Bauhin (1623) hazırladığı "Pinax Theatri Botanici" adlı eserinde 100 kadar mantarın özelliklerini bildirmiştir. Pietro Antonio Micheli (1729) "Nova Plantarum Genera" adlı eserinde 900 kadar mantar türünü tanımlamıştır (Kumbaşlı vd., 2013, s. 617). Mantarlar taksonomi biliminin temel eseri Systema Naturae'da Bitkiler Âlemi altında ele alınmış ve 94 tür kaydedilmiştir (Linne, 1753, s. 722-727). Fries 1820'li yıllarda yaptığı çalışmalarında mantarlar için bir renk terminolojisi oluşturmuş ve sınıflandırılma ve isimlendirilmelerinin temellerini sağlamıştır (Stern, 1983). Güncel olarak bilim insanları yaklaşık 120.000 mantar türü tespit etmiş olsalar da, bu sayı muhtemelen dünyada bulunan 1,5 milyon mantar türünün yalnızca bir kısmıdır (Webster & Weber, 2007 s. 1). Bu grup önce Bitkiler Âleminin ilkel üyeleri olarak kabul edilmiş ve bakterilerden biraz daha gelişmiş bir grup olarak görülmüştür. Mantarların ilkel olmadıklarını artık biliyoruz. "Tree of Life" gibi son taksonomik çalışmalar mantarların hayvanlar ile aynı gruba ait olduğunu göstermektedir (TOLWEB, 2021).

Mantarlar, klorofili olmayan hem eşeyli hem de eşeysiz spor oluşturarak üreyebilen canlılardır. Gelişmelerinde yeterli oranda ışık, nem ve sıcaklığa ihtiyaç duyan mantarlar klorofil içermediklerinden organik madde oluşturamazlar. Sindirimden daha ziyade emilim yoluyla olan beslenmeleri canlı, ölmüş veya ölmekte olan diğer organizmaların varlığına bağlıdır (Tanker vd., 1993, s. 64; Baykal, 1995, s.170; Webster & Weber, 2007, s.1).

Mantarların sınıflandırılması onların fenotipik özellikleri (üreme yapıları, morfolojileri, spor tipleri ve koloni özellikleri gibi) dikkate alınarak yapılır. Eşeyli üreme yapısı mantarların sınıflandırılmasında kullanılan en önemli özelliktir. Ancak bütün mantarların eşeyli üreme yapıları yoktur veya henüz keşfedilememiştir. Böylece bir mantarın eşeyli evresi bir isimle adlandırılırken, onun henüz eşeyli evresi ile birleştirilmemiş eşeysiz evresi başka bir isimle

adlandırılmıştır. Mantar türlerinin bilimsel olarak isimlendirilmesinde aynı türün eşeyli ve eşeysiz evreleri için ayrı ayrı bilimsel isimlerin kullanıldığı birçok yayın bulunmaktadır. Bu türlerin isimlendirilmesi ve sınıflandırılmasında süregelen sorunlar moleküler çalışmaların desteği ile çözülmeye çalışılmaktadır (Asan vd., 2019, s. 50; Taylor, 2011, s. 113-120). "The International Code of Nomenclature for Algae, Fungi, and Plants: Algler, Mantarlar ve Bitkiler İçin Uluslararası İsimlendirme Kodu" fosil ya da fosil olmayan geleneksel olarak alg, mantar veya bitki olarak muamele edilen tüm organizmaların bilimsel isimlendirmesini düzenleyen kurallar ve öneriler dizisidir. Mantarların bilimsel olarak isimlendirilmesi bu koda uygun olarak yapılmaktadır (Turland vd., 2018). Bu canlı âleminin bilimsel olarak isimlendirilip sınıflandırılmasında süregelen sorunlara paralel olmasa da bu türlerin isimlerinin Türkçeleştirilmesi ve bunların kullanılır olması da güçlükler taşımaktadır.

Bu çalışmada mantarları tanımlamakta ve isimlendirip sınıflandırmakta kullandığımız temel terimlerin kökenlerine değinilmiş ve bu terimlerin Türkçe karşılıkları konusunda yapılmış çalışmalara yer verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca mantarlar ile ilgili olarak halk arasında kullanılan terimlere de değinilmiştir. Bu kapsamda Mantarlar Âleminde kullanılan terimlerin Türkçeleştirilmesinde alınan yol hakkında bir öngörü oluşturmak amaçlanmıştır.

2. İnceleme Yöntemi

Mikolojide kullanılan temel terimler Öner (1992), Baykal (1995), Çanakçıoğlu & Eliçin (1999a ve b), Webster & Weber (2007) ve Moore vd., (2011) gibi kaynaklardan belirlenmiştir. Bu terimlerin anlamları ve etimolojisi ile ilgili bilgiler için Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü (TÜBA, 2021), Türk Dil Kurumu Bilim Terimleri Sözlüğü (TDK, 2021), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi (Gülensoy, 2007), Nişanyan Sözlük (NS, 2021), Kellerman Mycology Glossary (1905), Oxford Latin Dictionary (OLD, 1968) Online Etymology Dictionary (OED, 2021), Merriam Webster (MW, 2021) ve Digitales Wörterbuch der Deutschen Sprache (DWDS, 2021) gibi basılı ve çevrimiçi kaynaklardan yararlanılmıştır. Kullanılan terimlerin yabancı dillerdeki karşılıkları TÜBA (2021), Kellerman (1905) Mycology Glossary (MG, 2021), Harmel (2018) ve Labbé (2020) gibi basılı ve çevrimiçi kaynaklardan araştırılmıştır.

3. İnceleme Bulguları

3.1. Fungus ve Mantar Terimleri

Fungus (ç. Fungi) terimi kökeni Yunanca olan ve Latincede "şapkalı mantar, zehirli şapkalı mantar" olarak tanımlanan bir isimdir (OLD, 1968, s. 748; Margulis & Champan, 2010, s. 381; MG, 2021). Etimolojik olarak muhtemelen Yunanca "sphongos" kelimesi ile eş kökenli olup, "mantara ait" anlamını taşımakta ve "Bitki (Mantar) Bilimini" tanımlamaktadır (Margulis &

Champan, 2010, s. 381; OED, 2021; NS, 2021). Fungus terimi bu anlamıyla 1527'den beri kullanılmaktadır (MW, 2021). İngilizcede âlem adının karşılığı olarak "fungi", yenilebilir şapkalı mantarlar için "mushroom" kullanılmaktadır (Kellerman, 1905, s.6, s.8; TDK, 2021). Bu terim şapkalı mantarı tanımlayan ve kökeni Latinceye dayanmakla birlikte Fransızcada "kırsalın küçük ürünleri veya tarlada yetişen" anlamına gelen ve 1570'lerden beri kullanılan "Champignons" kelimesi ile karşılık bulmaktadır (TDK, 2021; OED, 2021). Almancada ise yenilebilir ve lezzetli türleri içeren *Boletus* cinsinin Yunanca ismine atfen "Pilze" kullanılmaktadır (TDK, 2021; DWDS, 2021). Fungus terimi ülkemizde bilim camiasında güncel olarak kabul gören ve kullanılan bir terimdir. (Öner, 1992, s. 56-98; Baykal, 1995, s. 169-178; Çanakçıoğlu & Eliçin, 1999a, s. 43-223, Efe & Hasenekoğlu, 2007, s. 67-79; Aday Kaya vd. 2015, s. 60-71; Sadullahoğlu & Uzun, 2017, s. 1-11; Kushiyev vd., 2018, s. 176-184; Kireçci & Alagöz, 2019, s. 75-80).

Fungus teriminin Türkçe karşılığı olarak kullanılan "Mantar" kelimesi Eski Yunancada "yenilebilir bitki" anlamında kullanılan "amānitēs" ve Yunancada şapkalı mantarı ifade eden "manitári" sözcüğünden alıntıdır (Gülensoy, 2007, s. 599; NS, 2021). Eyuboğlu (1988)'na göre Anadolu'da konuşulan Rumca yoluyla dilimize geçmiştir (s. 222). Mantar kelimesinin Divânü Lügâti't-Türk'te geçen "mandar" ve "mandārlan" kelimelerinden ötürü Sanskritçeden Türkçeye geçmiş olduğu konusu da tartışılmaktadır (Güner, 2014, s. 54-61). "Mantar" terimi de Fungi Âlemi için güncel olarak Türk bilim insanları tarafından kullanılmaktadır (Lohwag, 1957, s. 118-137; Sümer, 1976, s. 175-235; Yıldırım vd., 2004, s. 15-17; Yeğenoğlu, 2007, s. 23-28; Kumbaşlı vd., 2013, s.618-697; Sönmez, 2017; s. 59-63; Yalçın vd., 2017, s. 172-180).

Mantar terimi 14 yy.'da ünlü botanik bilimci İbnü'l Baytar tarafından yazılmış "Edviyeti'l-Müfrede" adlı eserde "tornalan'arap mantarı" adıyla tedavide kullanılan bitkiler arasında yer almaktadır (Canpolat, 1973, s. 45-46). 15 yy. da Cerrah İbrahim tarafından yazılmış bir çeviri olan ve yazarın kendi cerrahi bilgilerini de ilave ettiği "Alâ'imi Cerrah'in" de geçmekte, ilaç yapımında kullanılan bir grup bitki olarak gösterilmekte, grubun içinde zehirlileri de bulunduğu bilgisi verilmekte ve tanısına yönelik bilgiler değerlendirilmektedir (Gürlek, 2011, s. 135). 18. yy.' da Fakîr Ahmed Şeyhzâde tarafından yazılan "Tabibname" adlı alternatif tıp, eczacılık ve bitki bilimini içeren el yazması eserde mantar yine bitki olarak tanımlanmakta, tabiatı hakkında kuru ve hoş olmayan ifadeleri kullanılmakta ve zehirli olduğuna dair bilgi verilmektedir (Ayan & Karpuz, 2020, s. 27).

Türkiye'de mantarlar üzerine bu günkü anlamda ilk çalışma Rigler (1852) tarafından İstanbul'da yapılmıştır. Bu tarihten Lohwag (1957)'ın çalışmalarına kadar birkaç araştırma yabancı bilim adamları tarafından yapılmış ve yayınları kendi dillerinde çıkarılmıştır (s. 118-137). Lohwag (1957)'ın çalışması hem

Almanca hem Türkçe olarak basılmış ancak tespit edilen mantar türlerine sadece bilimsel isimleri ile yer verilmiştir.

Tıp dünyasında ellerde ve ayaklarda gelişen yaraların, 1848'de mantar olarak tanımlanan *Trichophyton tonsurans* (Malstem) isimli bir mantar kaynaklı olduğunun ilk tespiti, bir dönem Paris'te çalışmış Celaleddin Muhtar (Celal Muhtar Özden) adında bir Türk hekimin keşfi ile ortaya çıkmış ve bu keşif 1892 yılındaki eseri ile yayınlanmıştır. Bu çalışmadan sonra *Trichophyton*'un en yaygın dermatofit hastalık etmeni olduğu belirlenmiştir. Celalettin Muhtar bu tarihten sonra İstanbul'a gelerek 1924'e kadar Mekteb-i Tıbbiye'de cildiye hocalığı yapmıştır (Şehiraltı & Dinç, 2010, s. 705-706). Bu tespitten sonraki çalışmalarda Ekmen (1967) de olduğu gibi deride gelişen bu tip hastalıklar için "mantar hastalıkları" tabiri kullanılmaktadır (503-512).

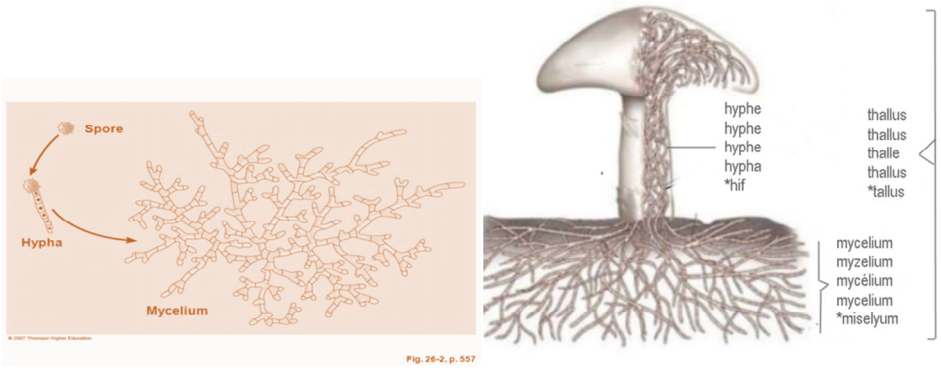
Dilimizde güncel olarak halk arasında mantar genellikle şapkalı mantarları belirtmek üzere kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında "cacık, dirmit, göbelek, gobelek, göbek, göbeleyḫ, göfek, gömelek, gövelek, göven, gübelek, kabalak, kabek, mansur, söbelen, söbüsülek, sünük, kövelek" (TDK, 1993, s. 839, 1519, 2115, 2579, 2582, 3125, 3672, 3716, 4570; Gülensoy, 2007, s. 373) kelimeleri de ya yenilen bir çeşit mantarı tanımlamakta ya da genel olarak mantarları ifade etmekte kullanılmaktadır. Türk lehçelerinde de "kübelek" sözcüğünün farklı biçimlere bürünerek mantar anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin Azerbaycan Türkçesinde "göbäläk", Başkurt Türkçesinde "kübäläk", Tatar Türkçesinde "gömbe" ve Türkmen Türkçesinde "kömelek" mantar anlamında kullanılan kelimelerdendir (Özen Ertalay, 2019, s. 21). TDK (1993)'a göre "mantar" kelimesi Anadolu'da hayvanların burunlarının ucundaki tüysüz yeri ya da dericilikte tanen kırmakta kullanılan bir aracı tanımlayan veya çürük yapısını karşılayan bir terimdir. Bu sözlükte mantar kelimesinin bu çalışmada incelenen Mantarlar Âlemi türleri ile ilgili bir karşılığı belirlenememiştir (s. 3125).

3.2. Mantarları Tanımlayıcı Terimler

Mantarın iplik şeklindeki temel yapı birimi, başlıca vejetatif büyüme biçimi olan "hif / hüf" terim olarak Yunanca örmek, çarpıtmak, tasarlamak, üretmek anlamına gelen "hyphe (ç: hyphae)" (MG, 2021; OED, 2021) (Alm. hyphe, pilzfaden; Fr. hyphe; İng. fungal filament, hypha) (Kellerman, 1905, s. 7; Harmel, 2018; Labbé, 2020; TÜBA, 2021) kelimesinden gelmektedir. Bu terim 1866'dan beri kullanılmaktadır (MW, 2021) "Miselyum" dallanmış hiflerin oluşturduğu ağ benzeri yapı olarak tanımlanmaktadır. Bu terim "mykēs: mantar ve ēlos: çivi veya siğil" (mycelium (ç. mycelia)) kelimelerinden türetilmiş Yunanca kökenli bir terim olup 1836'dan beri kullanılmaktadır (MG, 2021; OED, 2021; MW, 2021) (Alm. myzel, myzelium, pilzgeflecht; Fr. mycélium; İng. mycelium (Kellerman, 1905, s.8; Harmel, 2018; Labbé, 2020; TÜBA; 2021)).

Mantarın farklılaşmamış gövde yapısı tallus olarak isimlendirilmektedir. Thallus (ç: thalli) Yunanca bir terim olup "yeşil filiz, genç dal, dal" anlamına gelmektedir ve 1829'dan beri kullanılmaktadır (MG, 2021; OED, 2021; MW, 2021) (Alm. thallus; Fr. thalle; İng. thallus (Kellerman, 1905, s.11; Harmel, 2018; Labbé, 2020 TÜBA, 2021)) (Şekil 1).

Mantarın eşeyli üreme hücresi olan "spor" terimi yine Yunanca "spore" den gelir ve "tohum, ekim, tohum zamanı" anlamını taşımaktadır (MG, 2021; OED, 2021) (Alm. spore; Fr. spore; İng. spore (Kellerman, 1905, s.10; Harmel, 2018; Labbé, 2020; TÜBA, 2021;). Bu terimin 1856'dan beri bu anlamıyla kullanıldığı bilinmektedir (MW; 2021). "Konidi" mantarların eşeysiz üreme hücresidir ve Yunanca "kónis" "toz" kelimesinden türetilmiş (conidium (ç: conidia)) bir terimdir (OED, 2021; MW, 2021). "Conidia" terimi bu anlamıyla 1856'dan beri kullanılmaktadır (MW; 2021) (Şekil 1). "Konidi" teriminin TÜBA (2021)'da ve TDK (2021)'da bir karşılığı bulunamamıştır (Alm: konidien; Fr. conidie; İng. conidium (Kellerman, 1905, s.4; Harmel, 2018; Labbé, 2020)) (Şekil 1). Yukarıda bahsedilen terimlerin dilimizde bir karşılığı belirlenmemiş ve okunuşlarının Türkçe yazılışları ile kullanılması benimsenmiştir.

I. **Şekil 1:** Bir mantarın tanımlayıcı bölümleri ((a) Reese, 2015 ve (b) Mendapara, 2019)
II. (1. adlar Latince, 2.'ler Almanca, 3.'ler Fransızca, 4.'ler İngilizce *5.'ler Türkçedir).

Şapkalı mantarları tanımlamakta kullanılan terimlerin birçoğu günümüz Türkçesinde karşılık bulan kelimelerdir. Latince bir kelime olan "pileus: Antik Romalılar tarafından giyilen sivri veya dar bir başlık" tır. Latince "cappa" dan İngilizceye "cappe" olarak girmiş olan "cap: kenarlığı ve siperi olmayan başlık olarak tanımlanmaktadır (OLD, 1968, s. 998; Kellerman, 1905, s.4; MG, 2021; MW, 2021). Bunu karşılayan "şapka" Arapça "şabaka" dan gelmekte ve "başörtüsü" anlamını taşımaktadır (NS, 2021) (Alm. hut; Fr. chapeau; İng. cap (Kellerman, 1905, s. 5; Harmel, 2018; Labbé, 2020)) (Şekil 2).

Mantarların spor taşıyan tabakası olan "hymenium (ç: hymena)" Yunanca bir terim olup "zar" anlamına gelmektedir. (Kellerman, 1905, s. 7; MG, 2021). Bu terim Türkçe kaynaklarda "himeniyum" olarak kullanılmaktadır. Himeniyumun lamelli, gözenekli ya da delikçikli (Alm. poren; Fr. pore; İng. pore (Kellerman, 1905, s. 9; MG, 2021; Harmel, 2018; Labbé, 2020)) ve dişli veya dikenli (Alm. stacheln; Fr. aiguillons; İng. dentate (Kellerman, 1905, s. 5; Harmel, 2018; Labbé, 2020)) olmak üzere tipleri vardır (Tanker vd., 1993). Şapkalı mantarlarda "Lamel" terimi Latince "lamella (ç: lamellae): ince tabaka, zar, levhacık," anlamına gelmektedir (OLD, 1968, s. 998; MG, 2021; TDK, 2021) (Alm. lamellen; Fr. lamelle; İng. gills (Kellerman, 1905, s. 6, Eyuboğlu, 1988, s. 147; TDK, 2021)). (Şekil 2).

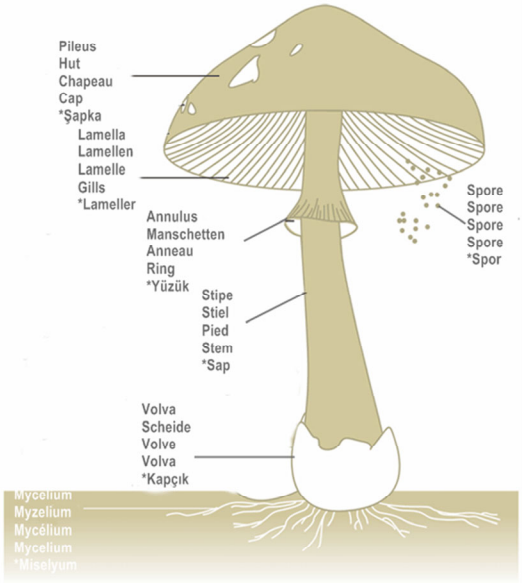
"Anulus" Latincede "parmağa takılan halka" anlamına gelmektedir ve dilimizde bu yapıyı karşılayan "Yüzük" kelimesi de "parmak halkası" nın adı olan Eski Türkçe bir kelimedir (OLD, 1968, s. 144; Gülensoy, 2007, s. 1200; ODS, 2021; MG, 2021; NS, 2021) (Alm. manschetten; Fr. anneau; İng. ring (Kellerman, 1905, s. 3; Harmel, 2018; Labbé, 2020)).

"Stipe" Latincede "gövde, ağaç gövdesi" anlamındadır. Buna karşılık kullandığımız "Sap" kelimesi Eski Türkçede "bıçak veya kılıç kabzası, delmek, sivri bir şey sokmak anlamlarını taşımaktadır (OLD, 1968; s. 1821; ODS, 2021; NS, 2021). Botanikte yaprak, çiçek ya da meyveyi gövdeye belirli bir açıyla bağlayan ince kısma "sap" denir (Gülensoy, 2007, s. 731; TDK, 2021) (Alm. stiel; Fr. pied; İng. stem (Kellerman, 1905, s.10; Harmel, 2018; Labbé, 2020)) (Şekil 2).

"Volva" Latince mantarın sap kısmın tabanında bulunan kap kısmıdır (OLD, 1968, s. 144; Kellerman, 1905, s. 11; MG; 2021). Bu yapı için kullandığımız "kapçık" ise "şarap tulumu, her türlü tas, ceninin etrafını saran zar ve tahıl tanelerinin kabuğu" anlamlarını taşımaktadır (Gülensoy, 2007, s. 460; NS, 2021) (Alm. scheide, Fr. volve; İng. volva (Kellerman, 1905, s.11; Harmel, 2018; Labbé, 2020)) (Şekil 2).

Şapkalı mantarların üyesi bulunduğu Basidiomycota türleri içinde bu üreme yapısından başka yelpaze, mercan, konsol, resupinat, kadeh ve lobut biçiminde olan mantar türleri yer almaktadır (Selik, 1986, s. 32). Bu grup ayrıca azımsanmayacak sayıda mikromantar türü de içermektedir. Bunların üreme yapılarının isimlendirilmesinde bilimsel adları ya olduğu gibi, ya da okunuşlarının Türkçe yazılışları halinde kullanılmaktadır. Bu kelimeler Yunancadan türetilmiş terimler olup pycnidium / piknium (Alm. pyknidie; Fr. pycnidie; İng. pycnidium (MG, 2021; Kellerman, 1905, s.9; Harmel, 2018; Labbé, 2020)): yoğun veya kalın, sık anlamına, aecium / aesium (Alm. aecie; Fr. écidie; İng. aecium (Kellerman, 1905, s.3; Harmel, 2018; Labbé, 2020)): küçücük veya ev, oda anlamına, uredinium / uredium (Alm. uredie, Fr. urédie; İng. uredinium (MG, 2021; Kellerman, 1905, s.9; Harmel, 2018; Labbé, 2020)):

yanma, yanık anlamına; telium (Alm. telie, Fr. télie, İng. telium (MG, 2021; Kellerman, 1905, s.11; Harmel, 2018; Labbé, 2020)): tamamlamak anlamına gelmektedir (Öner, 1992; s. 96; Baykal, 1995, s. 221; MW, 2021). Pycnidium 1857 yılından ve diğerleri ise 1905'ten beri kullanılan terimlerdir (MW, 2021).

Şekil 2: Şapkalı mantarın kısımları (MD (2021a)'den alınarak geliştirilmiştir)
(1. adlar Latince, 2.'ler Almanca, 3.'ler Fransızca, 4.'ler İngilizce *5.'ler Türkçedir.)

Fungi Âleminin diğer gruplarındaki üreme yapıları için de güncel olarak bilimsel adları ya olduğu gibi, ya da okunuşlarının Türkçe yazılışları halinde kullanılmaktadır. Zoosporangium: Yunanca "zoon: hayvan" ile "spore: tohum, ekim, ekim zamanı" ve "angeion: bir tohum veya kan damarıyla çevrelenmiş" kelimelerinin birleşiminden türetilmiştir. Zygosporangium / zigosporangium: "zygo: birleşme ve boyunduruk kelimesinin yukarıdaki gibi "sporangium" ile birleşiminden türetilmiş Yunanca bir terimdir (Moore vd., 2011, s. 52; MG, 2021).

Tamamen kapalı bir üreme organı olan cleistothecium/ klestotesyum (Alm. kleistothecium; Fr. cléistothèces; İng. cleistothecium (Harmel, 2018; Labbé, 2020; MG, 2021)): kapalı ve küçük kelimelerinin birleşmesinden, üst kısmında bir açıklık bulunan kapalı bir üreme organı olan perithecium / peritesyum (Alm. perithecium; Fr.périthèces; İng. perithecium (Harmel, 2018; Labbé, 2020; MG, 2021)): çevre ve küçük kelimelerinin birleşiminden, tamamen açık bir üreme organı olan apothecium / apotesyum (Alm. apothezium, apothecium; Fr. apothécies; İng.apothecium (Harmel, 2018; Labbé, 2020; MG, 2021)): kapalı ve küçük kelimelerinin birleştirilmesinden türetilmiştir. Cleistothecium,

perithecium ve apothecium 1800'lü yıllarda türetilmiş Yunanca kökenli terimlerdir (MG, 2021; MW, 2021).

3.3. Taksonomide Kullanılan Adlar

Mantarlar yukarıda da bahsedildiği gibi "The International Code of Nomenclature for Algae, Fungi, and Plants: Algler, Mantarlar ve Bitkiler için Uluslararası İsimlendirme Kodu" kuralları ve önerilerine uygun olarak isimlendirilmektedir (Turland vd., 2018). Mantarların sınıflandırılması onların fenotipik özellikleri (üreme yapıları, morfolojileri, spor tipleri ve koloni özellikleri gibi) dikkate alınarak ve akrabalık derecelerine göre yapılmaktadır. Eşeyli üreme yapısı mantarların sınıflandırılmasında kullanılan en önemli özelliktir (Webster & Weber, 2007, s. 33-34). Fungi Âlemi güncel olarak Ascomycota, Basidiomycota, Blastocladiomycota, Chytridiomycota, Entomophthoromycota, Glomeromycota, Zygomycota ve henüz isim verilmemiş bir şube daha olmak üzere 8 şube altında sınıflandırılmaktadır (Species, 2000). Ancak burada önemli 5 şubenin üzerinde durulacaktır. "-mycota" bu âlemin sınıflandırılmasında şube kategorisinin son eki olarak kullanılmaktadır.

Chytridiomycota İngilizcede "chytrids" ve Fransızcada "chytrides" olarak bilinirlerken Almancada "Töpfchenpilze" olarak isimlendirilmektedir. Eski Yunancada "küçük saksı, kupa" anlamına gelen "chytrídion" kelimesinden türetilmiş bir terimdir. Spor yapısından dolayı bu isim verilmiştir (MW, 2021). Tanker vd. (1993) Cıvık Mantarlar, Çanakçıoğlu & Eliçin (1999b) "Sucul Cıvık Funguslar" (s. 24) olarak isimlendirirlerken, Sesli vd., (2020) bu grubun adının Türkçe karşılığı olarak "Kamçılı Mantarlar" adını kullanmışlardır (s. 29). Bu türün bireyleri zoosporangium denilen üreme yapıları içinde hareketli zoosporlar üretirler. Çoğu üyesi denizde ve karada bitkiler için parazit olup çürüklük yapar. Bazıları ise omurgasız hayvanlar için parazittir (Moore vd., 2011, s. 42; Webster & Weber, 2007, s. 128-129).

Zygomycota şubesinin çoğu üyesi çürükçül geçinirlerken bir kısmı hayvanlar, bitkiler ve hatta diğer mantarlar üzerinde parazittir. Ekmek küfleri ve bazı meyve küfleri bu grupta yer alırlar (Moore vd., 2011, s. 41-83). "Zygomycota" adı Yunanca "zygos" grubun eşeyli üreme şekli olan sporları üreten iki hifal ipliğin birleşmesine atfen "birleşme, kaynaşma" veya "boyunduruk" anlamına gelen bir kelimedir (Moore vd., 2011, s. 52). Bu grup İngilizcede "The Conjugated Fungi" – ki bu ad Yunancadaki adının anlamına karşılık gelmektedir – ya da "Pin (: iğne) veya Sugar (: şeker) Mold (: küf)" olarak isimlendirilmektedir. "İğne ya da şeker küfü" adı ise yine üreme organlarının görünüşüne atfen verilen bir isimdir. Fransızcada "Zygomycota" Almancada "Jochpilze" olarak adlandırılmaktadır (TOLWEB, 2001). Günümüze kadar yapılmış çalışmalarda bu grubun tanımlayıcı özelliklerinden bahsederken terimlerin yazılışı hem orijinal halinde hem de okunuşlarına uygun Türkçe yazılarak kullanılmaktadır (Selik, 1986, s. 25; Öner, 1192, s. 80; Baykal,

1995, s. 191; Çanakçıoğlu & Eliçin 1999b; s. 44). Çanakçıoğlu & Eliçin (1999b) "Küf Fungusları" adını kullanmışlar (s. 44), Sesli vd., (2020) çalışmalarında Yunanca adına atfen "Zigotlu Mantarlar" olarak isimlendirmişlerdir (s.32) (Zigot: İki eşey hücresinin birleşmesi sonucu oluşan hücre).

Glomeromycota türleri bütün karasal ekosistemlerde bitkilerle ilişkili olarak bulunmaktadırlar. İngilizcede bu gruba "Arbuscular Mycorrhizal Fungi" Almancada "Arbuskuläre Mykorrhizapilze" isimleri verilmektedir (Moore vd., 2011, s. 50; TOLWEB, 2021). Türkçede "Arbüsküler Mikorizal Funguslar" bu grup türleri tanımlamakta kullanılmaktadır (Palta vd., 2010). "Glomero" Latince "glomus" dan gelmekte "bir top haline gelmek, toplanmak, birlikte yuvarlanmak" anlamını taşımaktadır (OED, 2021). Bu takson nispeten yakın bir zamanda şube kategorisinde ele alınmaya başlanmıştır.

Ascomycota şubesinin adı Yunancadan türetilmiş "ascus" (İng. Sac): cep, çanta" kelimesinden gelmektedir. Bu grup içerisinde yer alan türlerin eşeyli sporları cep ya da kese şeklinde yapıların içinde gelişir (Moore vd.,, 2011, s. 55). Bu grup İngilizcede "Sac Fungi" Fransızcada "Champignons Sac" ve Almancada "Schlauchpilze, Sackpilze, Askomycotan" olarak isimlendirilmektedir (TOLWEB, 2021). Türkçe yazılmış birçok kaynakta ve mikoloji sözlüklerinde "ascus" terimi orijinal halinde veya okunuşunun Türkçe yazılışı ile "askus" olarak kullanılmaktadır. Bu şubenin adının güncel Türkçe karşılığı olarak "Asklı Mantarlar (Selik, 1986, s.23-39), "Askuslu Mantarlar" (Tanker vd., 1993, s. 68), "Askuslu Funguslar" (Çanakçıoğlu & Eliçin, 1999b, s. 42) ve "Keseli Mantarlar" (Sesli vd., 2020, s. 39-338) adları kullanılmaktadır. Ascomycota türleri arasında bira mayasından, insan derisinde, hayvanlarda ve bitkilerde hastalık oluşturan türlere, kuzugöbeği ve domalan gibi yenilebilir değerli türlerden, ölü parmağı gibi bitki artıkları ile geçinen türlere ve çanak veya kâse mantarları gibi türlere uzanan değişik görünümlere sahip mantarlar bulunmaktadır (Moore vd., 2011, s. 55; Sesli vd., 2020).

Basidiomycota şubesinin adı Yunancadan türetilmiş bir terim olup "basis" "temel, taban" anlamına gelmektedir. Bu grup Almancada "Ständerpilze, Basidiomyceten", Fransızcada "Champignons à Chapeau" ve İngilizcede "The Club Fungi" olarak bilinmektedir. Bu grup için Türkçede Bazitli Mantarlar adı kullanılmaktadır. Çanakçıoğlu & Eliçin (1999b) bu grup için "Basidiumlu Funguslar" (s. 117) adını kullanırlarken, Tanker vd. (1993) Bazidiyumlu Mantarlar adını ve Sesli vd. ise (2020) "Topuzlu Mantarlar" adını kullanmışlardır (s. 338-725). Bu grubun içinde en iyi tanınanları şapkalı mantarlar olmakla birlikte, odun çürütücü konsollu ve resupinat türler, jel görünümündeki türler ve bitkilerde pas, sürme ve rastık gibi hastalıkları yapan mikroskobik türler bulunmaktadır (Baykal, 1995, s.218; Webster & Weber, 2007, s. 487)

4. Tartışma ve Sonuç

Terim, genel olarak bilim dallarının kavramlarına verilen addır. Terimler, bilim ve sanat dallarının kavramsal mana yükünü taşıyan sözcüklerdir. Bir bilim veya sanat dalına atılan ilk adım terimlerle başlar. Herhangi bir bilim dalında, yeterli derecede bilgilenmek, derinleşmek ve uzmanlaşmak için terimler dünyasına hâkim olmak gerekir (Aksan, 1982, s. 42; Vardar vd., 2007; Kahraman, 2017a, s. 138). Her bilim dalı kendi özel kavramlarına karşılık olan terimlerinin, ancak o bilim dalı üyelerince kabul gören ortaklaşa bir genellik kazanması ile yüksek bir anlatım düzeyine ulaşabilir. Bu nedenle bir bilim dalının terimleri o bilim dalının temeli sayılırlar (Korkmaz, 1992, s. VII).

Biyolojinin ve tabii Mikolojinin terim dili Yunanca ve Latince kelimelerden oluşmaktadır. Canlılar dünyasının âlemlerinden biri olan "Fungi" kelimesinin karşılığı olarak Türkçede "Mantarlar" kullanılmaktadır. Selçuk Üniversitesi Mantarcılık Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından çıkarılan ve DergiPark tarafından taranan "Mantar Dergisi" ülkemiz için ilklerdendir. Türkiye'deki birçok üniversiteden çok sayıda mikoloji çalışan bilim insanının katkı sağladığı dergi, İngilizce karşılık olarak "Journal of Fungus" adını kullanmaktadır (MD, 2021b). Bu durum "fungus" teriminin Türkçe karşılığının "mantar" olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir. Anlaşıldığı üzere hem "fungus" terimi hem de bizim buna karşılık kullandığımız "mantar" terimi Yunanca kökenli kelimelerdir (OLD, 1968, s. 748; Gülensoy, 2007, s. 599; Margulis & Champan, 2010, s. 381; MG, 2021; NS, 2021). Güner (2014) Divânü Lügâti't-Türk'te geçen "mandār" ve "mandārlan" kelimelerinin üzerinde yaptığı incelemelerin sonucu olarak Türkiye Türkçesindeki mantar ile aynı kelime olmadığını düşündürdüğünü belirtmektedir. Dîvân'da mandār olarak geçen kelime Sanskritçede "mercan ağacı" anlamında olan mandārah (= mandāra) ~ mandāra (Lat. *Erythrina indica*) kelimesinin eski Türkçeye geçmiş biçimidir. Mandāra kelimesi de başlangıçta bir ağacı ve bu ağacın kırmızı renkli çiçeklerini ifade ederken zaman içerisinde Oğuz Türkçesinde "sarmaşık" anlamını kazanmış ve mandār biçimine dönüşmüş olmalıdır (s. 54-61). TDK (1993)' e göre "mantar" kelimesinin Anadolu ağızlarındaki kullanımı burada kullandığımız anlama karşılık bulmamaktadır (s. 3125). Eyuboğlu (1988)'na göre "mantar" kelimesi Anadolu'da konuşulan Rumca yoluyla dilimize geçmiştir (s. 222). Bu bilim dalı ile ilgili Türkçe yazılan çalışmalarda hem "fungi" hem de "mantar" terimleri kullanılmaktadır. İngilizce, Almanca ve Fransızcada "mantar" terimini karşılayan kelimelerin anlamları ve atfettikleri nesneler farklı olmakla birlikte kökenlerinin Yunanca ve Latinceye dayandıkları görülmektedir. Türkçe eserlerde "mantar" kelimesinin buradaki anlamıyla ilk kullanımı 14 yy.'a kadar giderken (Canpolat, 1973, s. 45-46), TDK (1993)'na göre halk arasında bu anlamda kullanımı bulunmamaktadır (s. 3125).

Mantarları tanımlamakta kullandığımız temel terimler MW (2021)'e göre 1800 tarihinden (peritheicum) itibaren türetilmeye ve bilimsel olarak kullanılmaya başlanmışlardır. Bu terimlerin hemen hepsi İngilizce, Almanca, Fransızca ve keza Türkçede miselyum örneğinde olduğu gibi (Alm. myzel, myzelium pilzgeflecht; Fr. mycélium; İng. mycelium (Kellerman, 1905, s.8; Harmel, 2018; Labbé, 2020; TÜBA; 2021)) o dilin telaffuzuna uygun olarak yazılan halleri ile kullanılmaktadır. Bu terimlerin çoğu TÜBA (2021)'da bu şekilde yer almaktadır. Sevgi (2004) Fen Bilimleri Sözlükleri'nden 28 tanesinde bulunan terimlerin Türkçe ve yabancı kökenli oluşlarına göre değerlendirme yaptığı çalışmasında Fen Bilimleri Sözlükleri'nde terimlerin %0.0 ile %65.6'ünün karşılığı basitçe yabancı dildeki okunuşlarının yazıldığını ve son yıllarda bu oranlarda artış olduğunu tespit etmiştir. Kelime düzeyinde ise yabancı dilden okunuşların yazılış oranlarının %0.5 ile %63 arasında değiştiğini bildirmektedir (s.11). Bu tutumun Fen Bilimlerinde oldukça sık karşılaşılan bir kullanım biçimi olduğu söylenebilir.

Şapkalı mantarlar olarak adlandırılan ve mikolojide de çalışan bilim insanları kadar mantar toplayıcıların da dikkatini çeken türleri tanımlayan terimler Türkçede olduğu gibi diğer dillerde de kendilerine karşılık bulmuş adlarla adlandırılmaktadır. Şapkalı mantarları tanımlamakta kullanılan terimlerden şapka, sap ve lamel terimlerine Selik (1965) tarafından yapılan bir çalışmada yer verilmiştir (s. 49-55). Bu çalışmada "yüzük" olarak isimlendirilen bölümden bahsederken "halka" ve "kapçık" tan bahsederken "örtü" kelimesi kullanılmıştır. Sümer (1987) "şapka, lamel ve sap" terimlerini aynen kullanırken "yüzük" yerine "yüksük" kelimesini kullanmıştır (s. 22). Çanakçıoğlu & Eliçin (1999a) "yüzük" yerine "yaka" kelimesini kullanmışlardır (s. 135) (Şekil 2).

Mikoloji biliminin tarihi 1600'lü yıllara dayanmaktadır (Kumbaşlı vd., 2013). Buluşların yapıldığı ve bilimsel gelişmelerin devam ettiği Batı ülkelerinde Latince ve Yunanca köklerden türetilen mikoloji terimlerinin tarihi ise 1800'lü yıllara rast gelmektedir (MW, 2021). Ancak ülkemizde mantarlar üzerine günümüzde geçerli bilimsel yöntemlere uygun olan, Almanca ve Türkçe olarak basılmış ilk araştırma Lohwag (1957) tarafından yapılmıştır (s. 118-137). Bu çalışmada da hem orijinal dilinde hem de dilimizde türlerin sadece bilim dilindeki isimlerine yer verilmiştir. Bundan sonra yapılan çalışmalarda da terimlerin Türkçe karşılıklarını kullanmak öncelik olmamıştır. Mikoloji terimlerine Türkçe karşılıklar geliştirme çalışmaları nispeten yenidir. Özyiğitoğlu (2017)'nun Türkçe Liken terminolojisi için yeni öneriler için yaptığı çalışmasında "talllus" terimi tanımlanmış, etimolojisi hakkında bilgiler verilmiş ancak terim için yeni bir öneri sunulmamıştır (s. 17).). Bu konuda yapılan çalışmaların tek bir elden yürütülmesi ve ortak kararlarla mikoloji çalışan bilim insanları arasında kabul görecek bir yolun izlenmesi önemlidir.

Mantarların bilim dilinde isimlendirilip sınıflandırılmasında önemli sorunlar yaşanmakta ve düzenli aralıklarla bu sorunlara çözüm geliştirmek üzere toplantılar yapılmaktadır (Asan vd., 2019, s. 50; Taylor, 2011, s. 113-120). Taksonomik adlar yine Yunanca ve Latince kökenli olup Türkçe eserlerde ya bilim dilindeki hallerinde ya da telaffuzlarının Türkçe yazılışlarına göre kullanılmaktadır. Sesli vd. (2020)'nin Türkiye'de mikoloji çalışan birçok bilim insanından destek alarak hazırladıkları "Türkiye Mantar Listesi" adlı çalışmada Türkiye'deki mantar taksonlarının Latince ve Türkçe isimleri verilmiştir. Bu geniş kapsamlı eser birçok mantar (makro ve mikro) türü için Türkçe adların bir arada yer aldığı bir çalışmadır. Mikoloji terimlerinin ve tabi mantar taksonlarının adlarının Türkçeleştirilmesi çabalarının karşılığını bulup bu adların yerleşme sürecini zaman gösterecektir.

KAYNAKLAR

Aday Kaya, A.G., Doğmuş – Lehtijärvi, H.T. & Lehtijärvi, A. (2015). Mikovirüslerin orman patojenlerine karşı kullanım olanakları. *Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University*, 65 (1), 60-71.

Aksan, D. (1982). *H er Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Asan, A., Giray G., Demirel, R. & Aydoğdu, H. (2019). Single name nomenclature of fungi and its some reflections since 2011 especially in Turkey. *The Journal of Fungus*, 10, 50-59.

Ayan, A. & Karpuz, H.Ö. (2020). Eski bir Tıp El Yazması "Tabibnâme" de Bitki Adları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 69, 7-34.

Baykal, N. (1995). *Fitopatoloji*. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Canpolat, M. (1973), XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri. *Türkoloji Dergisi*, 21-47.

Cin, A. & Turgut Cin, G. (2017). Türkçe Kimya Terimleri Sözlükleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Mediterranean Journal of Humanities*, VII(2), 97-107.

Çanakçıoğlu, H. & Eliçin, G. (1999a). *Fitopatoloji – Genel Bölüm*. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları Yayın No: 4064, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi ve Film Merkezi.

Çanakçıoğlu, H. & Eliçin, G. (1999b). *Fitopatoloji – Özel Bölüm*. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, Yayın No: 4064, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

DWDS (2021). *Digitales – Wörterbuch der Deutschen Sprache*. https://www.dwds.de/ (Erişim tarihi: 07.04.2021).

Efe, Ç. & Hasenekoğlu, İ. (2007). Erzurum'un Ev İçi Havasının Mikrofungi Florası ve Patojen Funguslar. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, (7) 1, 67-79.

Eker, S. (2013). Modernleşme Sürecinde Türkiye'de Terimbilim Çalışmalarına Genel Bir Bakış. *Altaistic and Turkology – Philology*, 1, 68-95.

Ekmen, H. (1967). Mantar hastalıklarının memleketimizdeki bugünkü durumu ve buna bağlı bazı problemler. *Ankara Üniversitesi Tıp Fak Mecmuası*, 20, 503-512.

Eyuboğlu, İ.Z (1988). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Acar.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü – Etimolojik Sözlük Denemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güner, G. (2014). Dîvânü Lugâti't-Türk'te Oğuzca Olarak Geçen Mandār ve Mandārlan- Kelimelerinin Kökeni Üzerine Düşünceler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(2), 54-61.

Gürlek, M. (2011).'Alâ'im-i Cerrâhîn'de Geçen Bitki Adları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 123-145.

Harmel, D. (2018). *Glossar Mykologie.* http://www.mykopedia.org/glossar (Ziyaret Tarihi: 09.04.2021).

Kahraman, M. (2017a). Türk Dilinin Cumhuriyet Devri Terimsel Gelişim Sürecine Tarihi Bakış, *Medeniyet ve Toplum*, 1(1), 137-160.

Kahraman, M. (2017b). Türk Dilinin Cumhuriyet Devri Terimsel Gelişim Sürecine Tarihi Bakış (II). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 1289-1312.

Kellerman, W.A. (1905). *Mycology Glossary – or Aid the Study of Mushrooms*. Mycological Bulletin.

Kireçci, E. & Alagöz, G. (2019). Hava Kaynaklı Fungusların Tanısı ve Dağılımı. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, (8)2, 75-80.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*,. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Kumbaşlı, M, Barutçiyan, J. & Acer, S. (2013). *Belgrad Ormanı'nın Mantarları*. İçinde: Belgrad Ormanı (Bir Doğa ve Kültür Mirası) Çolakoğlu, A.H.. (ed), T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, I. Bölge Müdürlüğü, İstanbul, 618-697.

Kushiyev, R., Tuncer, C. & Erper, İ. (2018). Kabuk ve ambrosya böceklerine karşı alternatif mücadele olarak entomopatojen fungusların kullanımı. *Ormancılık Araştırma Dergisi*, 5(2), 176-184.

Labbé, R. (2020). *Glossaire des termes mycologiques*. https://www.mycoquebec.org/Glossaire/glossaire.php (Erişim Tarihi: 09.04.2021).

Linne, C. (1753). *Systema Naturae*, TOMVS, II, Viyana.

Lohwag, K. (1957). Ein Beitragzur Pilzflora der Turkei. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, A, 9(1), 118-137.

Margulis, L. & Champan, M.J. (2010). *Kingdom Fungi*. In: Clark, K. & Rodriguez, I. (eds) Kingdoms And Domains (4th edition). Chapter Four: (381-409), London, UK: AcademicPress.

MD (2021a). The Mushroom Diary. https://i2.wp.com/www.mushroomdiary.co.uk/wp-content/uploads/2011/09/parts-of-a-mushroom.gif (Erişim Tarihi: 15.05.2021).

MD (2021b). Mantar Dergisi. https://dergipark.org.tr/tr/pub/mantar (Erişim Tarihi: 18.05.2021).

Mendapara, P. (2019). *Fungus or Fungi* – Prensation. https://www.slideshare.net/PurveshMendapara/fungus-160709755 (Erişim Tarihi 14.4.2021.)

MG (2021). *Mycology Glossary*. https://faculty.ucr.edu/~legneref/fungi/mycoglossary.htm (Erişim Tarihi: 14.04.2019).

Moore, D., Robson, G.D. & Trinci, A.P.J. (2011). *21st Century Guide book to Fungi*. UK: Cambridge University. 41-83.

MW (2021). *Merriam – Webster*. https://www.merriam-webster.com/ (Erişim Tarihi:09.03.2021).

NS (2021). *Nişanyan Sözlük*. https://www.nisanyansozluk.com/ (Erişim Tarihi:09.03.2021).

OED (2021). *Online Etymology Dictionary*. https://www.etymonline.com/(Erişim Tarihi: 09.03.2021).

OLD (1968). *Oxford Latin Dictionar*y. London: Oxford University.

Öner, M. (1992). *Genel Mikrobiyoloji*. Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Kitaplar Serisi, 94. Bornova, İzmir: Ege Üniversitesi.

Özen Ertalay, S. (2019). Batı Anadolu Yörüklerinde Yemek ve Mutfak Terimleri I:Yemek Adları ve Mutfak Gereçleri. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* (3) 11-34.

Özyiğitoğlu, G. (2017). Türkçe Liken Terminolojisi İçin Yeni Öneriler. *Avrasya Terim Dergisi*, 5(2): 14-18.

Palta, Ş., Demir, S., Şengönül, K., Kara, Ö. & Şensoy, H. (2010). Arbüsküler Mikorizal Funguslar (AMF), Bitki ve Toprakla İlişkileri, Mera Islahındaki Önemleri. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 12(18), 87-98.

Reese, T. (2015). *Kingdom Fungi Chapter 26* – Presentation. https://slideplayer.com/slide/4014544/ (Erişim Tarihi: 14.4.2021).

Rigler, L. (1852). *Die Turkei und Deren Bewohner*. Germany: Wien, 111-113.

Sadullahoğlu, C. & Uzun, Y. (2020). Karz Dağı (Tatvan-Bitlis) ve Çevresinde Belirlenen Makrofunguslari. *Mantar Dergisi*, 11(1), 1-11.

Selik, M. (1965). Belgrad Ormanında Bulunan Yenebilen Mantarlar. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, A, 15(2), 48-55.

Selik, M. (1986). *Ormancılık Patolojisi*. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları. İstanbul: Taş.

Sesli, E., Asan, A. & Selçuk, F. (2020). *Türkiye Mantarları Listesi*. İstanbul: Ali Nihat Gökyiğit Vakfı Yayınları.

Sevgi, O. (2004). Fen Bilimi Sözlüklerinde Türkçe Kelime Kullanımı. V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sönmez, İ. (2017). Atık mantar kompostunun domates fidelerinin gelişimi ve besin içerikleri üzerine olan etkilerinin belirlenmesi. *Mediterranean Agricultural Sciences*, 30 (1), 59-63.

Species 2000. (2020). *Catologue of Life*. https://www.catalogueoflife.org/data/browse?taxonKey=F (Erişim Tarihi: 13.04.2021).

Stern, W. (1983). *Botanical Latin – History, Grammar, Syntax, Terminology and Vocabulary*, Third edition, British Libraray Cataloguing in Publication Data, Great Britain: Redwood Burn Ltd., Trowbridge, Wilts for David & Charles.

Sümer, S. (1976). Belgrad Ormanında Kesilmiş Odunlara Arız Olan Önemli Odun Tahripçisi Mantarlar Üzerinde Araştırmalar. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, A, 24(1), 175-235.

Sümer, S. (1987). *Türkiye'nin Yenen Mantarları*. İstanbul: Ersu.

Şehiraltı, M. & Dinç, G. (2010). Celalettin Muhtar Ozden (1865-1947): his life, Works and contributions to the study of dermatophytes. *International Journal of Dermatology*, (49),705-710.

Tanker, N., Koyuncu, M. & Coşkun, M. (1993). Farmasötik Botanik Ders Kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları.

Taylor, J.W. (2011). One Fungus = One Name; DNA and Fungal nomenclature twenty years after PCR. *IMA Fungus*, 2(2), 113-120.

TDK (1993). *Derleme Sözlüğü*, *I - IX*. Ankara: Ankara Üniversitesi.

TDK (2021). *Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü.* https://sozluk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 09.03.2021).

TOLWEB, (2021). *Tree of Life web Project.– Fungi.* http://tolweb.org/Fungi/2377 (Erişim Tarihi: 17.03.2021).

Turland, N. J.,Wiersema, J. H., Barrie, F. R., Greuter, W., Hawksworth, D. L., Herendeen, P. S., Knapp, S., Kusber, W.-H., Li, D.-Z., Marhold, K., May, T. W., McNeill, J., Monro, A. M., Prado, J., Price, M. J. & Smith, G. F. (eds.) (2018). *International Code of Nomenclaturefor algae, fungi, and plants (Shenzhen Code) adopted by the Nineteenth International Botanical Congress Shenzhe*n, China, July 2017. Regnum Vegetabile 159. Glashütten: Koeltz Botanical Books.

TÜBA (2021). *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü*. Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı. http://www.tubaterim.gov.tr/ATS/index.php/w_anasayfa (Erişim Tarihi: 09.03.2021).

Vardar, B., Güz, N., Huber, E., Senemoğlu, O & Öztokat O. (2007). *Açıklamalı Dil Bilim Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Volk, T.J. (2001). *Fungi, Encyclopedia of Biodiversity* – Volume 3. Wisconsin: AcademicPress.

Webster, J. &Weber, R.W.S. (2007). Introduction to Fungi, 3rd[ed.]. Cambridge-New York: Cambridge University.

Yalçın, Ş., Altunoğlu, M.K., Akpınar, S. & Akdoğan, G.E. (2017), Kars İli Kağızman İlçesi Atmosferik Polen ve Mantar Sporlarının Belirlenmesi. *Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 172-180.

Yeğenoğlu, Y. (2007). İnvaziv Mantar Hastalıklarının Mikolojik Tanısı. *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi*, 70(2) 23-28.

Yıldırım, M., Baysal Akkaya, V. &Öztürk Tenekeci, H. (2004). Yüzeysel mantar hastalıklarında yaşam kalitesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 15-17.

Zülfikar, H. (2016). Bilim Adamı Neden Batı Kökenli Terimleri Seçer?. *Türk Dili*, CX, 776, 43-48.

ÇOCUKLARIMIZA AD KOYMADA GÖRÜLEN FARKLI VE YENİ YÖNTEMLER

DIFFERENT AND NEW METHODS OF NAMING OUR CHILDREN

Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU*

Özet

Kırk yıldan beri ad bilimi üzerinde çalışıyorum. Bazı sonuçları elde etmek amacıyla adlarımıza çok değişik açılardan yaklaşmaya çalıştım. Elde ettiğim sonuçlardan ilki, bu çalışmalara başladığımız günlerde hiç kimsenin çocuklarına ad olarak koymayı aklından bile geçirmediği kelimelerin günümüzde en çok konulan adlar arasında yer alması olmuştur. Bu arada yeni yöntemlerle ortaya konulan bazı adlar da ise anlam aramamız söz konusu bile olamıyor. Bu adların bazıları hepimizin görebileceği veya işitebileceği adlar iken bazıları ancak bizlerin dikkatleri sonucunda ortaya konulabilecek adlar olmaktadır. Bazı adlarımız devletin resmî kayıtlarında bile görülememesi işimizin ne kadar dikkat gerektirdiğini işareti olarak kabul edilmelidir. Bir de bazı adların yanlış olarak çevrime sokulması da hem ad bilimi hem de zevkimiz açısından hoş karşılanmamaktadır. Çocuklarımıza ad seçerken geleneğe bağlı olarak ad verme terk edilmemiştir. Ancak yaşadığımız dönemin kurallarına uyularak çocuklarımıza ikinci bir ad daha konulmaktadır. Bu adların sahipleri, geleneğe bağlı olanından daha çok yeni olanlarını kullanılmayı tercih etmektedir. Hatta ilerleyen yıllarda geleneğe bağlı bu adlar yargı kararıyla addan çıkarılmaktadır. Dede adıyla birlikte anılan Abdülcelil Eymen adı dedenin ölümünden sonra ad sahibi reşit olunca yargı yoluyla adını teke indirmektedir: Eymen. Bildirimizde bu görüşlerimiz bir düzen çerçevesi içinde örnekleriyle sunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ad, yöntem, yenilik, anlamsız, zevk*

Abstract

I've been working on name science for forty years. I tried to approach our names from many different angles in order to get some results. The first result I have obtained is this: That the words that nobody even thought of naming their children in the days we started these studies are among the most common names today. In the meantime, we cannot even search for meaning in some names that are introduced with new methods. Some of these names are names that we can all see or hear. However, some of them are names that can only be revealed as a result of our attention. The fact that some names cannot even be seen in the official records of the state should be considered as a sign of how much attention our work requires. Also, the incorrect translation of some names is not welcome, both in terms of name and taste. When choosing a name for our children, it is not abandoned depending on tradition. However, a second name is given to our children in accordance with the rules of the period we live in. The holders of these names prefer to use the newer ones rather than the traditional ones. In the following years, these tradition-bound names are removed from the name by

* Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Konya, saimsakaoglu@hotmail.com

judicial decision. The name of Abdülcelil Eymen, which is mentioned with the name of Dede, reduces his name to a single person through the judiciary after the death of his grandfather, when the name owner becomes adult: Eymen. In our paper, these opinions will be tried to be presented in an orderly framework with examples.

Keywords: *Name, method, innovation, meaningless, pleasure*

GİRİŞ

Ad bilimi araştırmalarına başlamamızın üzerinden neredeyse 45 yıl geçmiş… Bu arada makaleler yayımladık, bildiriler sunduk, doğrudan konuyla ilgili iki ad bilimi kitabımız yayımlandı; kısacası kendimizi bir tür ad bilimi insanı olarak tanıma ve tanıtmaya başladık. Bunun sonucu olarak da aileler bizden çocuklarına çok farklı adlar ile ilgili listeler vermemizi istemeye başladılar. Sonunda gördük ki adlara eğilmenin başka yönleri de olmalıydı. Biz de bu bildirimizde konuya bu açıdan yaklaşmaya karar verdik. On yıl kadar önce lakaplarla, beş yıl kadar önce de aile içi sevgi sözleriyle ilgili bildirilerimizi sunduğumuz zaman dinleyicilerimizden gelen örneklerle bildirilerimizin örnek kadrosunun oldukça genişlediği görmüştük. Bu konuşmamızdan sonra da böyle olacağına inanıyoruz.

Bu konuşmamızda genel ad koyma türlerinden söz etmeyeceğiz. Konumuz farklı ve yeni yöntemler olacaktır. Bazen bir iki örnekle yetineceğimiz maddelerimizin sayısını artırmamız elbette mümkündür. Ancak bize verilen zamanı da ona göre değerlendirmek zorundayız.

Kırk elli yıl kadar önce üniversitelere giriş sınavlarının sonuçları kocaman ve çok sayfalı kitaplar halinde yayımlanırdı. Orada dikkatimizi çeken adlar arasında; Mehmet, Mustafa, Ahmet ile Fatma, Hatice, Emine en başta gelirdi. Günümüzde en çok konulan adlar ise o günlerin kitapçıklarında hiç ama hiç görülmezdi. İşte birkaç örnek**: Erva, Aleyna, Buğlem, Eslem, Ecrin, Esila, Belinay**, vb. Erkeklerde ise böyle bir zenginlik az da olsa görülmektedir: **Ayaz, Ammar, Eymen, Yasir, Muaz, Andaç, Tuğhan**, vb.

Bu arada dede ve ninelerin adları ikinci bir adla birlikte konulmaktadır. Abdülcelil adlı dedenin torununa konulan Eymen adı, dedenin ölümünden ve ad sahibinin reşit olmasından sonra yargı kararıyla teke indirilmektedir: Eymen.

Konu bazı ana başlıklar altında ele alınırsa anlaşılması daha kolay olacaktır. Sizler de hatırınıza gelebilecek örnekleri not alırsanız gelecekte daha zengin kadrolu bir yazı ortaya konulabilir. Ancak biz örneklerimizin tamamını okumayacak, gelecekte konu üzerine eğilecek genç arkadaşlarımıza yol göstermesi için sayıca fazla örneği sayfalarımıza aktaracağız.

BİRİNCİ BÖLÜM: AİLE İÇİ ADLAR

A. ANNE VE BABA ADLARINDAN ALINAN HECELERLE OLUŞAN YENİ ADLAR: Bu yöntemle her anne ve baba çocuğuna adlarından yola çıkarak ad koyabilir

1. Cansu Akbel: Annesi Suna Akbel, babası Can Akbel'dir. Babasının tek heceli olan adı (Can) ve annesinin iki heceli olan adının ilk hecesi (Su) birleştirilerek Cansu adı oluşturulmuştur. (Haber sayfalarından)

2. **Birmen Özüduru**: Annesi **Biriçim** Özüduru'nun adının ilk üç sesi (Bir) ve babası **Mengüç** Özüduru'nun adının ilk hecesi (Men) birleştirilerek **Birmen** adı oluşturulmuştur. Merhum Mengüç Özüduru ile eşi Biriçim (Bahçeköylü) Özüduru Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'ndan arkadaşlarımızdır.

3. Günfet Yinanç: Annesi **Güner** Yinanç'ın adının ilk üç sesi (Gün) ve Babası **Refet** Yinanç'ın adının son hecesi (fet) birleştirilerek **Günfet** adı oluşturulmuştur. Merhum Refet Yinanç meslektaşımız olup tarih profesörü idi. (*Hürriyet*, 18.06.2019; öl. 16.06.2019)

4.Ezay Akyıldız: Baba **Ezdeşir** Havlioğlu'nun adının ilk hecesi (Ez) ve annesi Ayla **Havlioğlu'nun** adının yine ilk hecesi (Ay) birleştirilerek Ezay adı oluşturulmuştur. (*Sözcü,* 14.06.2020)

B. KARDEŞ ADLARININ AYNI SES VEYA HECE İLE BAŞLATILMASI

1. Babaanneleri Mualla Gözen'in ölüm ilanında adları anılan dört torunun da adları *d* sesiyle başlamaktadır. ***Dila, Dide, Devran, Derin.*** Adların ikinci sesleri ikişer ikişer benzerlik göstermektedir. Ayrıca üçüncü torunun cinsiyetinin öbürlerine göre farklı olma ihtimali yüksektir. (H 26.02.11)

2. Dedeleri İlhan Tomaç'ın ölüm ilanında adları anılan dört kardeşin büyükleri olan ilkinin dışındakiler *Berk* sesleriyle başlamaktadır: Ege**, *Berk, Berkin, Berker***. (H 26.07.19)

C. KARDEŞ ADLARININ AYNI SES VEYA HECE İLE SONA ERMESİ

1. Müzisyen Şevket Uğurluel'in ölüm ilanında yer alan ve hepsi kendinden önce vefat eden kardeşlerinin tamamının adları da merhumun adında olduğu gibi -et sesleriyle bitiyordu: ***Necdet, Cevdet, İffet*** Hekimoğlu, ***İsmet*** Çeviker, ***Fikret*** Kuzinoğlu. (H 23 Nisan 2019)

2. Bir ilanımızda ise altısı erkek, dördü kız olan on kardeşin sadece erkeklerin adlarında ses benzerliği görülmektedir: Ölen ağabey ***Sedat*** Güneralp ve kardeşleri: ***Nejat, Fuat, Suat, Nihat, Vedat***. Hepsi de abla olan kız kardeşlerin adlarında ise bir uyum yoktur: ***Lamia, Leman, Nahide, Neriman*** (H 18.03. 12)

3. Konyalı Hanım yazar Nezahat Bekleyiciler'in kızlarının ilk adlarının sonlarında -iz seslerine dayalı bir benzerlik görülmektedir. Ancak ikinci adları son derece farklıdır: ***Deniz*** Şeyma, ***Yeliz*** Merve, ***Şeniz*** Ebru.

4. Teyzeleri Prof. Dr. F. Feyzan Telatar'ın ölüm ilanında adları anılan beşkardeşin adları -t sesiyle bitmektedir: **Murat** (m), **Suat, Fuat, Bülent, Levent** Özbilen. (H 04.07.11).

5. Aşağıdaki örneğimizde ise ikili uyum görülmektedir. Mehmet – Fatma Yurdagül Karadeniz çiftini dört çocuğu vardır. Bunlar doğum tarihlerine göre şöyle sıralanmaktadır: **Gürdal, Gülşen, Nurşen, Erdal**. Erkek olan ilk ve son çocukların adları -dal hecesiyle, aradaki kızların adları ise -şen hecesiyle sona ermektedir: **GürDAL** ve **ErDAL** ile **GülŞEN** ve **NurŞEN**.

İKİNCİ BÖLÜM: BİREYSEL AD KOYMALAR

A. BİRER KİŞİ İÇİN KONULAN TOPLU ADLAR

1. Erciyes Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Atabey Kılıç dört kız babasıdır. Bu hanımların her birinin ikişer adı vardır ve bu sekiz adın bazıları ilk defa konulmuş gibidir. Ayrıca ikinci adlar aynı ünlü ise sona ermektedir: *Cangül* ***Sedâ****, Nefika* ***Senâ****, Halime* ***Edâ****, Gül* ***Nisa****.*

2. Konyalı emekli edebiyat öğretmeni ve araştırıcı Ali Işık Bey'in Avustralya'da yaşayan oğlundan olan torunlarının adları belki de daha ilgi çekicidir: ***Semure, Sükeyne, Seffane***.

3. Konyalı bir ailenin çocuklarının adları doğum tarihlerine göre; **Melkan,** Ahmet **Serkan** ve **Reyyan**'dır. Eski öğrencilerimizden Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dr. Öğr. Üyesi Atiye Nazlı da bize Melkan adını hatırlattı. Melkan ve Atiye Hanımlar, 1990-1993 yılları arasında Konya Atatürk Kız Lisesi'nde sınıf arkadaşı imişler.

Melkan adını işitince hemen adın, anne ve baba adlarının hecelerinden oluşup oluşmadığı aklıma geldi. Mesela Meltem adlı bir anne ile Özkan veya Serkan adlı bir babanın çocukları olabilirdi. Değilmiş.

Melkan Hanım'ın büyük dedesi Ahmet Türkmenözü, Konya'nın ünlü vaizlerinden Hacı Veyiszade'nin bir sohbetinde Hızır (as.)'dan söz edilirken annesinin adının Melkan, babasının adının ise Bella olduğunu işitmiş ve bu adları not almış. İlk torunu kız olunca da (1976) ona bu adı vermiş.

Araştırmalarımızda karşımıza çıkan tek hanım da dördüncü cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in torunu, ünlü mimar Melkan Gürsel (Tabanlıoğlu) idi. Kelimenin anlamının derinliğine girmek istemedik. Vaiz efendi tarafından yüklenen anlamı da kabul etmek işin kolayına kaçmak olacaktı. Çünkü Melkan'ın anlamı da aileye ulaşan bilgiye göre, tıpkı Hızır'ın anlamı gibi bolluk, bereketmiş.

Kardeşlerinin adına gelince, aile Melkan'la uyumlu adlar alma yoluna gitmiştir. Serkan Ahmet (adı koyan büyük dedenin adı) (1979) ve Reyyan (1983). Delikanlının adı ile ilgili olarak söyleyeceğimiz bir sözümüz olamaz. Serkan adı beğenildiği, ayrıca da ilk torunun adıyla uyumlu olduğu için konulmuş olmalıdır. Başka sebeplerin olacağı da düşünülmelidir. Reyyan ise son zamanlarda az da olsa işittiğimiz adlar arasında yer almaktadır. Bir üniversitemizde bu adı taşıyan 1984 doğumlu bir Dr. Öğr. Üyesinin olduğunu

öğrenmiş bulunuyoruz. Bu adı ise Melkan'ın annesi, oruç tutanların gireceği cennet kapısının adı olarak bildiği için koymuş.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: HALK EDEBİYATI İLE İLGİLİ ADLAR

A. MASAL VE HİKÂYE KAHRAMANLARI

1. Bir masalın kahramanları üç çocuğa ad olarak konulur

Anadolu'da bilinmekle birlikte pek yaygın olmayan masallarımızdan birinin çok ilgi çekici bir adı vardır: *Ne İdim, Ne Oldum* ve *Ne Olacağım*. Biz bu masalı 1969 yaz aylarında Gümüşhane'nin Kelkit ilçesinin Karşıyaka köyünde 1912 doğumlu İbrahim Keskin'den derlemiştik. Talihsiz bir genç kızın üç çocuğuna koyduğu adlar: ***Ne İdim***, ***Ne Oldum*** ve ***Ne Olacağım*** şeklindedir. Masalın metni için şu kitabımıza bk. *Gümüşhane Masalları*, Ankara 1974, 446-447; *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Ankara 2002, 357-357).

Bu bilginin kaynağı hakkında kısa da olsa biraz bilgi vermemiz gerekecektir. Bir gazetemizin Tarsus muhabirinin gönderdiği haber aynen şöyledir:

"Tarsus ilçesinin eski zenginlerinden Ali Özzeybek yıllar önce yoksulluğa düşünce 'Neydim', 'Neoldum' ve 'Neolacam' adlarını çocuklarına vererek, 'Ne oldum dememeli, ne olacağım demeli' özdeyişini hiçbir zaman unutmamalarını istedi. **Neydim** Özzeybek ve **Neolacam** Büyükakıllı, adlarını duyanların başlangıçta şaşırdığını, ancak taşıdığı mesajı anlamlı bulduklarını anlattı." (*H*, 05 Temmuz 1995) (Sakaoğlu, 2001, s. 131).

Burada, gazetecinin masal kavramını bilmediği, onun yerine özdeyiş dediğini de hatırlatmak isteriz.

2. Değişik halk anlatmaların kahramanlarının adları konulur.

Yazar Refik Erduran'ın iki oğlu vardır. Adlar iki halk hikâyesinin kahramanlarından alınmıştır: ***Ferhat*** ve ***Kerem*** Erduran.

Şu adlar da halk anlatmalarının kahramanlarından alınanların birkaçıdır: ***Asuman*** (ile Zeycan), ***Ferhat*** (ile Şirin), ***Selvihan*** (Emrah ile), ***Zeycan*** (Asuman ile).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: DEĞİŞİK AD KOYMA YÖNTEMLERİ

A. İSTEYEN HERKESİN KOYABİLECEĞİ TEKLİ ADLAR

1. Bu adın kahramanı olan kişi, Atatürk Üniversitesi'nde 1978-1979 öğretim yılında öğrencimiz idi. Öğrencilerimden adları ile ilgili olarak bilgi isterken içlerinden biri şu hikâyeyi anlatmıştı.

Aile İstanbul'da yaşamaktadır. Uzun zamandan beri çocuk hasreti çeken aileye yeni bir üye gelecektir. Ancak çocuğa konulacak ad konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Derken bir karara varılır. Kimsenin değil doğumdan sonra eve ilk gelen kişinin adı konulacaktır.

Öneri kabul edilir ve beklenilmeye başlanır. Eve gelen ilk erkek aile dostlarından ünlü bir sanatçıdır. Hiç kimsenin itiraz etmeye gücü kalmamıştır ve bebeğe *Ercüment* adı konulur. Çünkü gelen, o yılların ünlü tambur üstadı Ercüment Batanay'dır. (İstanbul 09 Nisan 1927-04 Mayıs 2004).

2. **Ergelir adının konuluş hikâyesi**

Bize verilen bir nottaki bilgilere göre ***Ergelir*** Mert Bey, bir siyasi partinin üyesidir. Siyasi olmayan bir konuşma sırasında adı ilgi çekince eşim Yurdanur Sakaoğlu'na bilgi verilir: Kendinden önceki beş kardeşi ölmüş. O ise altıncı çocuk olarak doğar.

Konya'nın Ilgın ilçesinde Mehmet Hoca adıyla bilinen bir ocak varmış. Bu çocuğu doğumundan sonra doğruca hocaya götürmüşler. O da adını ***Ergelir*** koymuş.

B. İSTEYEN HERKESİN AD KOYABİLECEĞİ ÇOKLU AD

1. Aile Erzurum'da yaşamaktadır. Yakın bir gelecekte eve yeni bir üye gelecektir. Gelmesine gelecektir ama evdeki herkes çocuk için kendisinin önereceği adın konulmasını ister. Aile sonunda şöyle bir kara varır. Evdeki beş kişinin önereceği adların tamamı bebeğe ad olarak konulacaktır. Öylede olur. Herkes memnundur. Çünkü herkes bebeği kendi önerdiği ad ile çağıracaktır.

Nüfus müdürlüğüne gidildiğinde ise bir şaşkınlık içinde kalınır. Çünkü belgelerde kişi adları için ayrılan karelerin sayısı 16'dır ve bizim beş adın harf sayısı 16'yı çok geçmiştir. Gazete haberinde hangi üç adın konulduğuna dair bir açıklama yoktu.

C. BABALARIN İLGİ ALANI ÇOCUKLARININ ADLARINI ETKİLER

Biri Türk halk edebiyatı, öbürü Türk tarihi üzerinde çalışan iki bilim insanı çocuklarına ad koyarken üzerlerinde çalıştıkları konuların başlıca kahramanlarını ad olarak seçerler.

Dede Korkut Kırzıoğlu, M. Fahretin Kırzıoğlu'nun oğludur.

Korkut Boratav (Prof. Dr.), Prof. Dr. Pertev Naili Boratav'ın oğludur.

Ancak *Korkut* adı Türk toplumunda hem ad hem de soyadı olarak görülürken *Dede Korkut* adının ikinci bir örneğini belirleyemedik.

Ç. AYNI ADIN TOPLUCA KONULMASI

1. Ülkemizde, özellikle siyasi kişilerin başarıları sonucu adlarının o günlerde doğan çocuklara konulduğu görülür. 1974 Kıbrıs Barış Herekâtı sonucu **Bülent** ve **Ecevit** adlarının erkek çocuklarına konulduğunu hatırlıyoruz. Bir de Prof. Dr. Tansu Çiller'in Doğruyol Partisi genel başkanı seçildiği günün gecesinde doğan pek çok erkek ve kız çocuğuna **Tansu** adı verildiği de o günlerin gazetelerinde yer almıştı.

Hafızamız bizi yanıltmıyorsa, 1948 Londra Yaz Olimpiyatları'nda serbest stilde 62 kiloda şampiyon olan güreşçimiz Gazanfer Bilge'nin (Karamürsel 1923-İstanbul 20 Nisan 2008) adı ülkemizde de erkek çocuklarımıza konulmuştu. Finlandiya'da yaşayan Türkler arasında da **Gazanfer** adının konulduğu biliniyor. Aslında eşi Yıldız Hanım da, Finlandiyalı bir Türk'ün kızı idi.

D. AYNI ADIN ARALIKLARLA KONULMASI

1. 1989 yılında Selçuk Üniversitesi Türk Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi Başkanı iken bir toplantı düzenlemiştik: III. Millî Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi: 16-17 Ekim 1989. Toplantının üç ana konusundan biri de Türklerde Ad Verme Âdetleri idi. Aynı üniversitede halk edebiyatı öğretim görevlisi olan Yurdanur Sakaoğlu da toplantımıza bir bildiri ile katılmıştı: "Anadolu Eşrafında Ad Verme Geleneği".

Bildiride eşraftan bir zatın torunlarının adları da ele alınıyordu. Dede olan ve bildiri sahibi tarafından gerçek adıyla verilirken tarafımızdan en çok konulan erkek adı olan Mehmet olarak değiştirilen asıl kişinin beşi erkek, dördü kız olmak üzere dokuz çocuğu olmuş. Yetişmişler, büyümüşler ve sırasıyla evlenmişler. Yani beş gelin, dört de damat… Dokuz yeni ailenin doğan ilk erkek çocuğuna mutlaka Mehmet adı konuluyor. Öyle ki bir ailenin ilk üç çocuğu kız olunca yola devam ediliyor ve dördüncü çocukta bir erkek sahibi olmuşlar. Böylece biri dede **Mehmet** olmak üzere aile dokuzu da torun Mehmet olmak üzere on Mehmet. Bu örnek bir gazetemizin ölüm ilanları sayfasından alınmıştır.

Acaba oğul ve kızların çocuklarına Mehmet adını verme aşkı nereden geliyor? İnanıyorum ki sizler de aynı şeyi düşünüyorsunuzdur.

BEŞİNCİ BÖLÜM: İSLAMİ ADLAR

İlk İslami dönemde Araplar arasında kullanılan bazı adlar uzun zamandan beri Türkler arasında da konuluyordu: Abdurrahman, Hamza, Talha, Zübeyr, vb. Ancak bazı adlar ise son 50-60 yıldan beri konulmaya başlanılmıştır: **Ammar, Cabir, Muaz, Musab, Yasir**, vb.

Hanım adlarından ise Aişe/Ayşe, Safiye, Zeynep, vb. eskiden beri konulan adlardan idi. Son zamanlarda ise bu adlara **Meymune, Sevde**, vb. adları da eklendi.

İlgi çekici bir ad ise **Huzeyme / Hüzeyme**'dir. İlk İslami dönemde bir erkek adı iken günümüzde bu adı kız çocuklarımıza da konulmaktadır: Hüzeyme Yeşim Koçak. Bu konuda Konyalı yazarımız Hüzeyme Hanım'a yönelttiğimiz sorulara topluca aşağıdaki cevapları aldık:

"Bu isim bize, 'Karamanoğullarına mensubum, biz asaletliyiz" diyen babaannemden yadigârdır. Köyde ona, "Hüzüme Kadın" diye hitap ederlermiş.

Amcalarım Prof. Dr. S. Hayri Bolay, merhum Prof. Dr. Naci Bolay ve Osman Bolay'ın kızları da; Hüzeyme Cahide, Hüzeyme Gül ve Hüzeyme isimlerini taşıyor.

Adımın anlamını araştırdık. Lügatleri karıştırdığımızda bulamadık.

Mısırlı bir hanım vaktiyle, 'sadık, bağlı'; sonraları bir başkası 'çiçek ismidir' diye bir mânâ verdi. Ancak net, kesin bir bilgiye sahip değiliz; ayrıca tam anlaşamamış da olabiliriz.

Türkiye genelinde, kadın ve erkeğe de Hüzeyme ismi veriliyor. Meselâ bir arkadaşım, [Konya] Aydınlıkevler'de oturan Hüzeyme isimli bir hanımdan söz etmişti.

Hz. Huzeyfe'yi olduğu gibi, Hz. Huzeyme'yi de duymuştum. Söz gelişi, 'İlk müslümanlardan Huzeyme bin Sâbit' olarak bahsi geçiyordu.

Peygamber Efendimiz'in atalarından birinin adı ve yine kabile ismi olduğuna dair bir bilgi de hatırımdadır. Fakat ne yazık ki kaydetmemişim, kaynak veremiyorum.

Maalesef, bu konuda bildiklerimiz sınırlı..." (07 Şubat 2021 tarihli ileti)

Prof. Dr. Asri Çubukçu tarafından yazılan *TDV İslam Ansiklopedisi*'ndeki *Huzeyme bin Sâbit* maddesinden de şu kısa bilgiyi aktarmak istiyoruz.

"Evs kabilesinin Hatmoğulları koluna mensuptur. Annesi, Resûlullah'a biat eden kadın sahâbîlerden Kebşe (Kübeyşe) bint Evs'tir. İlk müslümanlardan olan Huzeyme'nin Umeyr b. Adî ile birlikte kabilesinin putlarını kırdığı bilinmektedir. Uhud Gazvesi ile sonraki savaşların hepsine katılmış, Mekke'nin fethinde kabilesinin sancağını taşımıştır."

"Cemel ve Sıffîn savaşlarında Hz. Ali saflarında yer alan Huzeyme başlangıçta fiilen savaşa katılmadı. Ancak Sıffîn'de Ammâr b. Yâsir'in şehid edilmesi üzerine onun âsi bir topluluk tarafından öldürüleceğine dair hadisi hatırlayarak savaşmaya başladı ve kendisi de bu savaşta şehid edildi. Huzeyme'nin Hz. Ömer veya Hz. Osman döneminde öldüğüne dair rivayetler de vardır." (Çubukçu, 1998, s. 436)

Görüleceği üzere, bir ad bile bizleri fazlasıyla meşgul etmektedir. Hatta yeri gelmişken şunu da hatırlatmak isteriz. Yetersiz ve dikkatsiz kaynaklar Kur'an-ı Kerim'de geçen adlar konusunda yeterli özeni göstermemektedir. Genel Ağ'daki bazı kaynaklarda Bengisu adının Kur'an-ı Kerim'de geçtiğini kaydetmektedir.

ALTINCI BÖLÜM: ADLARIMIZ NEREYE GİDİYOR?

Başta Genel Ağ sayfaları olmak üzere çok farklı ortamlarda karşımıza çıkan bazı adlar bizi düşündürmektedir. Aşağıda vereceğimiz iki ad türü bu sıkıntımızın başlıca sebepleri olarak görülebilir.

1. İlgili kurum tarafından belirlenen adlarımızla ilgili listede bazı adların sadece bir kişiye konulduğu görülmüştür:

Azrail, Dilbere, Eliyde, Farim, Femedi, Feratun, Hörem, İsal, Kaşmen, Mürinşah, Selmanni, Ülçü, vb.

2. Bazı ikili adlarda da aynı yalnızlığı görüyoruz:

Alya Nursen, Aylin Fügen, Bersıyan İsak, Hayat Nuriye, Hazni Ayaz, Mahmut Eyüphan, Meşküre Canan, Necip Amir, Öner Tugan, Sabriye Tezer, vb.

SONUÇ: Çocuklarımıza ad koyma aslında başlı başına bir araştırma konusudur. Özellikle 20 yıldan beri incelediğimiz ölüm, başsağlığı, teşekkür, anma vb. ilanlarında da göze çarpan o kadar çok farklı ad koyma yolu vardır ki sıralamanın yapılması bile büyük bir dikkat istemektedir. Adlarımızın bu kadar çeşitli olmasının sebepleri de önemlidir. Bu sebeplerin de sayısı da oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu durum belki de ayrı bir araştırmanın konusu olacaktır.

Kaynaklar

Çubukçu, A. (1998). *Huzeyme b. Sâbit*. (1. Baskı. Cilt 18, 436). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.

Sakaoğlu, S. (1973). *Gümüşhane Masalları*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I / Giriş*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sakaoğlu, S. (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ПРАГМАТОНИМДЕРДІ РӘСІМДЕУ МӘСЕЛЕСІ

THE PROBLEM OF THE FORMATION OF PRAGMATONYMS

Prof. Dr. Saule ИМАНБЕРДИЕВА

Түйіндеме

Атау таңдағанда жекеменшік иесі осы қателерді жібермеу үшін бірнеше талаптарды ескерулері керек: - әр атау объектінің орналасқан қаласының қайталанбас ерекшелігін, даму мәдени-тарихынан хабар беруі тиіс; - нысанның қызметі, орналасқан орны, тауар түрі жайлы белгілі бір хабар беруі керек, яғни әр атау уәжделген болуының салдарынан, келушілерге нысанның ерекшелігімен санаспайтын хабар бермеуі керек; - кез келген атаудың айтылуы оңай, тез есте қалатындай болғаны дұрыс;- жаңа атаулар қалыптасқан ұлттық менсонимдік жүйені толтыруы керек; - кез келген жаңа атау қазақ тілінде қалыптасқан сөзжасам, синтаксис талатарына сай болуы шарт. Қазақ ономастикасында қалыптасқан онимдеу әдістерін ұстану керек, атап айтқанда, лексика-семантикалық, синтетикалық, ономастикалық, аббревиация; - әр объектінің атауы қайталанбауы немесе дублеттері болмауы тиіс; - онимдердің ерекшелігі нысандар ұсынып отырған тауар және қызмет үлгілері жайлы ақпарат беруінде. Сондықтан атаулар келушілердің көңілін өзіне аударып, қызығушылық тудырғаны дұрыс. Онимдердің атқаратын қызметінің жарнамалық түрін атау берушілері ескергені жөн; - атаулардың қалыптасуы сәтінде кез келген идеологиялық көз қарастар әсерінен арылғаны жөн; - атаудың қазақ тілінде қалыптасып, тағылғаны қазақ халқының мәдениеті – тарихы, дәстүрлері жайлы хабар бергені дұрыс. Тілдің заңдылықтарын біліп ескерулері әр атау берушіге шарт, себебі қате атаулар тілдің көркін бұзып, жалған хабар береді.

Тірек сөздер: *жалқы есім, нысан, атау, ақпарат, қызмет, жарнама.*

Abstract

When choosing a name, the owner must take into account several requirements to avoid these mistakes: - Each name must indicate the unique features of the city where the object is located, the cultural and historical development; - provide a certain information about the function, location, type of goods of the object, ie, due to the fact that each name is motivated, do not give visitors a message that does not take into account the specifics of the object; - Any name should be easy to pronounce and easy to remember; - new names should fill the existing national system of names; - If any new name is formed in the Kazakh language, it must correspond to the requirements of syntax. It is necessary to follow the existing methods of onimation in Kazakh onomastics, in particular, lexical-semantic, synthetic, onomastic, abbreviation; - the name of each object should not be repeated or doublets; - The peculiarity of onyms is that they provide information about the types of goods and services offered by the facilities. Therefore, the names should attract the attention and interest of visitors. Names should take into account the type of advertising activities of onyms; - It is necessary to get rid of

the influence of any ideological views at the time of formation of names; - The fact that the name is formed and worn in the Kazakh language should tell about the culture, history and traditions of the Kazakh people. It is a condition for every name-maker to know and take into account the laws of language, because wrong names spoil the beauty of the language and give false information. Keywords: first name, object, name, information, service, advertising.
***Keywords**: first name, object, name, information, service, advertising.*

Кіріспе. Бұл мақалада қазақ тіл білімінің жаңадан зерттеле бастаған тың саласы – ономастиканың, соның ішіндегі прагматонимдердің рәсімделу мәселесі қарастырыған. Прагматоним – оним түрі; адамның күнделікті қызмет аясындағы денотат атаулары, соның ішінде тауароним, прагмоним, эргоним, фалероним, хрематоним, порейоним т. б. (Подольская, 1977, с.113).

Эргонимия (эргоним грек тілінен Σργο «іс, қызмет, еңбек» + onyma, onoma «есім, ат, атау») – онимнің бір түрі, адамдардың біріккен ісінің, соның ішінде кеңестің, ұйымның, мекеменің, қоғамның, үйірменің жалқы есімі (Подольская, 1977, с. 166).

Н.В. Подольская орыс ономастикалық терминдерін зерттеп, бір жүйеге түсірген. Ғалымның пайымдауынша, орыс терминдері көбінесе грек-латын негізінде жасалған. Сонымен қатар, өз еңбегінде қырғыз және әзірбайжан ономастикалық терминология сөздігіне баға бере отырып, ономастикалық терминдерді грек немесе латын тілдерінен алуға болатынын және әр халықтың ұлттық негізге сүйенетін өз терминдері болуы керектігін айтқан (Подольская, 1988, с. 7). Қазақ ономастикасында терминдердің жете дамығанымен, арнайы терминологиялық сөздік болашақтың ісі. Әрине, әрбір ұлттық негізде терминдерді жасаудың мүмкіндіктері баршылық, мысалы, қазақ ономастикасында көп жылдар бойы халықаралық терминдермен қатар қазақ тілінде жасалған терминдер де қолданылып жүр. Белгілі қазақ ономастикасының негізін қалаушылардың бірі Т.Жанұзақов ономастикалық терминдерге көңіл бөліп, ғылыми еңбектерде синоним ретінде қолданылып жүрген терминдер бойынша мынандай мысалдар келтіреді: «Ономастика терминімен қатар жалқы есімдер, антропонимиямен бірге кісі аттары, топонимика деп те, жер-су аттары деп те, этнонимия орнына ру, тайпа аттары деп, космонимиямен қатар ай-жұлдыз аттары деген терминді қолдандық» (Жанұзақов,1976, 15 б.). В.Н.Попова, Е.А.Керімбаев, Г.Б.Мәдиева, Қ.Қ.Рысбергенова т.б. көптеген авторлардың грек, латын тілдерінен енген терминдер нақты мағынаны білдіріп, терминдер қатарына жеңіл кіре алатынын, өздерінің сөзжасамдық мүмкіндіктерінде шек жоқ екендігі жөнінде айтқан.

Тағамхана (азық-түлік дүкені, мейрамхана, кафе т.б.) атауларының ерекшеліктерін зерттеп, С.Иманбердиева (2001) менсоним терминін mensa

«тамақ. Ас, асхана, науа» латын сөзі негізінде қолданысқа енгізді (Иманбердиева, 2001, 4 б.).

Эксперимент. Кез келген жалқы есім, соның ішінде прагматонимдер де уақыттың, тілдің, тарихтың өзгеріс куәсі, әр халықтың өзіндік мәдениеті мен дәстүрінің көрсеткіші. Сол себепті әр атауды ұқыппен таңдау керек.

Жақсы атау көпшілік тамақтану, сауда орындарының жақсаруына себепкер бола алады, ал ойланбай тағылған атау келушілердің құлағына жағымсыз тисе, ұтыс әкелудің орнына шығыс әкелуі мүмкін. Мысалы, «Баракуда» кафесі мағынасы түсініксіз, құлаққа жағымсыз естілгеннен келушілерді өзіне тартуы мүмкін емес. Атау таңдағанда жекеменшік иесі осы қателерді жібермеу үшін бірнеше талаптарды ескерулері керек:

- әр атау объектінің орналасқан қаласының қайталанбас ерекшелігін, даму мәдени-тарихынан хабар беруі тиіс;

- объектінің қызметі, орналасқан орны, тауар түрі жайлы белгілі бір хабар беруі керек, яғни әр атау уәжделген болуының салдарынан, келушілерге объектінің ерекшелігімен санаспайтын хабар бермеуі керек;

- кез келген атаудың айтылуы оңай, тез есте қалатындай болғаны дұрыс;

- жаңа атаулар қалыптасқан ұлттық прагматонимдік жүйені толтыруы керек. Ол үшін осы жүйені бұзатын АРС, Страдивари, Ог-Са менсонимдерінен арылуы жөн;

- кез келген жаңа атау қазақ тілінде немесе орыс тілінде қалыптасқан сөзжасам, синтаксис талатарына сай болуы шарт. Қазақ және орыс ономастикасында қалыптасқан онимдеу әдістерін ұстану керек, атап айтқанда, лексика-семантикалық, синтетикалық, ономастикалық, аббревиация;

- әр объектінің атауы қайталанбауы немесе дублеттері болмауы тиіс. Мысалы, біз жинаған материалдар бойынша Айнұр есімі он рет, Әйгерім есімі жиырма рет кездесті, яғни туындап отырған түсінбеушілік жоғарыда аталған есімдер «дүкені» объектісіне тиесілі;

- менсонимдердің ерекшелігі объектілер ұсынып отырған тауар және қызмет үлгілері жайлы хабар беруінде. Сондықтан атаулар келушілердің көңілін өзіне аударып, қызығушылық тудырғаны дұрыс. Менсонимдердің атқаратын қызметінің жарнамалық түрін атау берушілері ескергені жөн;

- атаулардың қалыптасуы сәтінде кез келген идеологиялық көз қарастар әсерінен арылғаны жөн. Тарих өзгеруіне қарай идеологиялық көз қарастар әсері жойылды;

- атаудың қазақ тілінде қалыптасып, тағылғаны қазақ халқының мәдениеті, тарихы, дәстүрлері жайлы хабар бергені дұрыс болар еді.

Біз ұсынған талаптардың бәрі орындалмаса да бірнешеуін ұстану атау берушінің ең тәуір атау беру нұсқасын таңдауға жол ашар еді. Жаңа тағамхана атауларының қалыптасуы ойланып, таразыға салынған іс болуы тиіс. Себебі әр атау халықтың тарихы – мәдениеті, экономикасы, дамуы ұрпақтар алдында тарта алатындай хабар бергені жөн. Қазірдің өзінде кафе, бар, дүкен атауларының ұтымды берілуі өсіп келе жатқан ұрпақтар санасында дұрыс емес ой тізуі мүмкін. Тілдің заңдылықтарын біліп ескерулері әр атау берушіге шарт, себебі қате атаулар тілдің көркін бұзып, жалған хабар береді.

Нәтиже мен талқы. Қазіргі кезде туыс емес тілдерді салыстыра зерттеп, олардың ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктерін айқындау кең етек алған.

Прагматонимдердің компонентерін өзінше бір жүйе етіп, екі тілдегі айырмашылықтары мен ортақ заңдылықтарын айқындау құнды нәтиже беретіні хақ. Екі тілде кіші жүйелерді салыстыру ізденушіге әр жүйенің лексикалық элементінің тілдің басқа элементтерімен функционалдық байланысын анықтауға мүмкіншілік тудыратыны жөнінде В.Н. Ярцева айтқан болатын (Ярцева, 1973. С. 16).

Қазақ тілі мен орыс тіліндегі сөз тіркесі сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі бойынша алшақ кететін ерекшеліктері бар. Мұндай ерекшеліктердің орын алуын А.Е.Ағманов былай түсіндіреді: «Қазақ тілі мен орыс тілі әр түрлі құрамдық және әр түрлі тілдік ұяларға жататындықтан барлық тілдік деңгейде айырмашылықтары бар» (Агманов, 1990, с. 8).

Біз жинаған материалдар бойынша Алматы қалалық тағамхана атауларында екі тілде де компоненттерінің орын тәртібі бойынша жіберілген қателер кездесті.

Мысалы, дүкені «Наурыз», «Перекресток» кафе.

Сөздердің орын тәртібінің қатаң сақталуы және дұрыс берілуі қажеттігінің маңыздылығын И.И. Ковтунова былай айтып кеткен болатын: «Логикалық дұрыс және әдемі сөйлеу үшін мағынасы жағынан керек сөзді тауып сөйлеу сияқты, сөздердің орын тәртібін дұрыс қолдана білу де аса қажет» (Ковтунова, 1969, с. 34).

Қазақ және орыс тілдеріндегі тағамхана атауларында компоненттерінің орын тәртібі бойынша қате жіберіп қоймай, сонымен қатар қазақ тілінде терминдерді шартты-символдық есімнің алдында келтіріп, кіші әріппен жазылуы сияқты қателер де кездеседі.

Қазақ тілінде шартты-символдық есім мен термин ілік жалғауының жасырын түрі мен тәуелдік жалғаулы формада байланысады. Ал орыс

тілінде мұндай заңдылық жоқ. Осындай сөз тіркестірінің ерекшеліктері жайында М.И.Трофимов былай дейді: «Егер біз бір жағынан орыс тілін, ал екінші жағынан түркі тілдердің бірін алып қарастырсақ, алдымен сөз тіркестерінің әр түрлі типтерін еске алғанымыз дұрыс» (Трофимов, 1964. с. 139).

Қазақ тілі мен орыс тілі туыс емес тілдер қатарына жататыны белгілі. Әйтсе де қазақ және орыс тілдеріндегі менсонимдерге тән ортақ заңдылықтары кездеседі. Мысалы, Біз бүгін «Алтын бұзауға» барамыз. Бұл мысалда атауды қай бұзауға деп талдауымызға болмайды.

Бұл жөнінде С.М.Исаев тіркестерді бір-бірінен ажыратып, олардың мән-жайын түсіну үшін жасалған шартты талдау екендігін айта келе, былай дейді: «Мұндай тіркес құрамындағы сөздер бір-бірімен ұласып келіп, бір-бірінен бөлінбей сөйлем ішінде сөйлемнің бір-ақ мүшесі қызметін атқарады» (Исаев, 1997, 19 б.).

Біз бүгін «Қарлығаш» кафесіне бардық. Осы сөйлемде «Қарлығаш» кафесін толық бір сөз тіркесі болып, қайда? деген сұраққа жауап беріп, пысықтауыш қызметін атқарып тұр.

«Қарлығаш» кафесіне сөз тіркесін әрі қарай талдап, қай? деген сұрақты қойсақ, «Қарлығаш»-анықтауыш, ал «кафесіне» –анықталушы сөз қызметін атқарады.

Н.Г. Михайловская объектіні білдіретін сөздің (денотаттың) қатысымен атаудың бір-ақ сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір-ақ мүшесі болатынын айтып, сонымен қатар анықтауыш және анықталушы сөз болып талданатынын айта келе, мұны сөйлемді актуалды талдаумен байланыстырады (Михайловская, 1971. с. 353).

Т.А.Бертагаев мұндай тіркестерді номинативті сөз тіркестері дей келе, оған мынандай анықтама береді: «Номинативті сөз тіркесі деп әр түрлі заттар мен құбылыстарды, ұғымдарды атайтын парадигматикалық деңгейдегі сөз тіркесін атаймыз», – деп беріп, номинативті сөз тіркестерінің еркін сөз тіркестерінен синтагматикалық тұрғыда тұтас бір сөз ретінде қолданысқа түсуімен, сөйлемге грамматикалық талдау жасағанымызда сөйлемнің бір ғана мүшесі бола алатындығымен ерекшеленетінін айтқан болатын (Бертагаев, 1969, с. 132).

Жазылу емлесі бойынша прагматонимдер құрамындағы шартты-символдық есімдер бір сөзден тұрса, бас әріптен, ал екі немесе одан да көп сөзден тұрса, бірінші сөзі ғана бас әріптен, қалған сөздері кішкентай әріптен басталып тұтас бір тырнақшаға алынып жазылады.

Осы ережеге сәйкес қазақ және орыс тілдерінде тағамхана атауларының жазылу ерекшеліктері де бар.

Қазақ тілінде термин ішінде міндетті түрде шартты-символдық есімнен кейін жазылуы керек. Мысалы, «Жалын» мейрамханасы. Бұл қазақ тіліндегі сөздердің сөйлемдегі орын тәртібімен түсіндіріледі.

Қазақ тілінде термин тәуелдік жалғаулы формасында да, тәуелдік жалғаулы формасынсыз да кездеседі. Мысалы, «Лашын».

Тәуелдік жалғаулы формасының берілуі, біздің ойымызша, иесінің есімі бар үш компонентті прагматонимдерге тән құбылыс сақталғаннан.

Мәселен, Трушинаның «Блюда Востока» кафесі.

Қазіргі кезде иесінің есімі шартты-символдық есімге өзінше бір символ ретінде еніп, ілік жалғаудың жасырын түрдегі формасымен беріледі. Мысалы, «Дастан» дүкені.

Екінші бір ерекшелік қазақ тілінде «дүкен» терминнің орнына «азық-түлік», орыс тілінде «магазин» терминінің орнына «продукты» сөздерімен алмастырылып беріледі.

Қарым-қатынас қолданысына түскенде орыс тілінде «куда идешь»? сұрағына «продукты» зат есімнің орнына сын есім формасында «в продуктовый» деп жауап беріледі. Ал қазақ тілінде «қайда барасың»? сұрағына «азық-түлікке» деп айтылмай әр-кезде «дүкенге» деген жауап беріледі.

Көптеген жекеменшік иелері уақыт талабына сай дүкен, кафе, т.б. атауларын қазақ тілінде беруге тырысады. Көбінесе, қазақ тілін жетік білмеудің салдарынан қате атаулар дүниеге келіп жатады.

Біз қателерді тек қана шартты-символдық есімдерден емес, терминдерден де кездестірдік. Қазақ тілінде дүкен терминнің азық-түлік сөзімен алмастырылып берілетіні жайында айтып кеткенбіз. Сонымен, азық-тулік, дукен сияқты қателер бар.

Бұл жағдайларда үндесу (сингармонизм) заңын білу керек. Егер қазақтың төл сөзі болса, біріккен сөз болмаса, жіңішке дауысты дыбыстан келетін түбірлі сөз түгелімен жіңішке дауысты дыбыстан тұруы керек, жуан дауысты дыбыстан тұратын түбір түгелімен жуан дауысты дыбыстан тұруы керек. Мысалы, азық, түлік, дүкен.

Қазақ тілінде термин шартты-символдық есімнен тұруы керек. Мысалы, «Қарлығаш» кафесі. Қате формада жазылған атаулар да кездеседі. Мәселен, кафесі «Жайсан».

Иесінің есімінің шартты-символдық есім қатарына енген түрлерінде «Айгерім», «Айгерим», «Әйгерім» варианттары көптеп кездеседі.

Мұндай варианттылық қатарының тізілуін айтылумен немесе басқа тілдің әсерімен ғана пайда болады деп түсінуге болмайтынын К.Бейсенбаева былай түсіндіреді: «Мұндағы ауытқу құбылысы көбінесе орфоэпиямен, қарапайым сөйлеу тілімен, жеке адамдардың жасынан

қалыптастырып алған артикуляциялық базасының ерекшеліктерімен, әсіресе, артикуляциясы әртектес фонемалардың бір сөз құрамында қатар келіп орналасуына бір-біріне тигізген әсерімен болып отырады» (Бейсенбаева, 1995, 53 б.).

Біз осы ойды бөлісеміз, бұған себеп: осындай атауды беріп отырған, жасынан қалыптастырып алған артикуляциялық базасы бар «Айгерім» дүкенінің иесінің ұлты қазақ.

Сонымен, екі тілдің бір-біріне жасалған ықпалының әсерінен қалыптасқан қателер мен варианттылықты айқындау, оларды болдырмаудың мәселелерін шешпейтіні жайында Р.Ш.Табаева былай дейді: «Салыстырылатын тілдердің грамматикалық және лексикалық параллелін анықтау тілді үйренудің кейбір қиындықтарын көрсетеді, бірақ ана тілдің кедергі тудырушы фонетикалық, лексикалық және грамматикалық кешендеріне көңіл аудармайды» (Табаева, 1980. с. 58).

Қорытынды. Сонымен, Алматы қаласының қазақ және орыс тіліндегі тағамхана атауларындағы шартты-символдық есімдерінде, терминдерінде және орын тәртібі бойынша қалыптасқан қателерді төмендегідей жүйемен көрсетуге болады:

Қате атаулар мен варианттылық	Шартты-символдық есім	%	Т	%	Орын тәртібі бойынша	%
Қазақ тілінде	14	0,7	12	0,6	400	20
Орыс тілінде	-	-	-	-	300	15

1-кесте Екі тілде кездесетін қате атаулар

Прагматонимдерде қателерді болдырмау үшін ереже бойынша берілуін қатаң қадағалау керек және шартты-символдық есімнің немесе терминнің дұрыс жазылуын, орын тәртібінің дұрыс сақталуын жекеменшік иелері ғалымдармен келісе отырып дұрыс берулері қажет.

Қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесін алуымен уақыт талабына сай жекеменшік иелері атауларды қазақ тілінде беруі жиі кездеседі, Атаулардың қазақ тілінде баламасын беру аудармашылармен келісе отырып шешілген іс болуы керек. Аударма – бұл түпнұсқаны өзге тіл мәтіні мазмұнының екінші тілде коммуникативті эквивалентінің берілуі. Сонымен, ұқсас атаулардың түлдік ерекшеліктері өзге тіл мен аударма тілінде сәйкес келмейді. Егер бір тілде ғана ерекшелік анықталған болса, ал аудармада өзінше бір стилистикалық бейімделу жасалады; түпнұсқа тілдегі өзіне тән мазмұнын беру тәсілдері аударма тілінің талабына сай тілдік тәсілдермен алмасырылады.

Аудармалық балама деп түпнұсқа мен аударма тіліндегі тең немесе шартты түрдегі мағынасын беретін немесе қызметі бойынша тең келетін сөздер мен сөз тіркестерін түсінеміз. Адамның ойлау қызметінің жемісі болғандықтан бір тілден екінші тілге аудару процесі, әрекеті белгілі бір тәсілдер арқылы жүзеге асады.

Транслитерация деп құбылысты объектінің білдіретін сөзін тікелей қолдану немесе оның түбірін аударма тілі әрпінің қосымшасымен үйлескен түрде берілуін айтамыз. Транслитерация аудармада мекеме орындарының белгілі бір мемлекетке атау беруі үшін, яғни қоғамдық-саяси өмірде ұғымдар мен заттардың атауларын дұрыс аудару үшін қолданылады. Транслитерация атаудың түпнұсқаға сәйкес немесе керісінше және ұғым атауының аударма тіліндегі сәйкестігі жоқ болғанда қолданылады. Бұл тәсіл, әсіресе антропоним, топонимдердің, т.б. онамастиканың басқа салаларынан қалыптасқан прагматонимдерді аударма тілінде беру үшін қажет. Мысалы, «Ольганікінде» дүкені – магазин « У Ольги», «Яна» дүкені – магазин « Яна», «Әйгерім» дүкені – магазин «Айгерим», «Абабка» кафесі – кафе «Абабка».

Қазіргі кезде прецедентті атаулар және объектінің ерекшелігіне байланысты атаулар көп. Оларды аудару үшін эквивокабульді және эквивокабульсіз тәсілдерін қолданамыз. Эквивокабульді дегеніміз түп нұсқалы сөзге аудармадағы сөздің немесе сөз тіркесіне – сөз тіркесінің сәйкес келіп, барлық компоненттерінің сақталуын, атаудың прагматикасының өзгермеген қалпындағы толық аударма тәсілін айтамыз. Бұл тәсілде түпнұсқа атау мағынасы аударма атау мағынасына сәйкес келеді, мысалы, «Алтын бұзау» кафесі – кафе «Золотой теленок», «Үміт» кафесі – кафе «Надежда».

Эквивокабульсіз тәсілі деп түпнұсқа атауындағы сөзге аударма атауындағы сөз тіркесін немесе керісінше, түпнұсқа атауындағы сөз тіркесіне аударма атауындағы сөз сәйкес келгенді айтамыз. Эквивокабульсіз тәсілде түп нұсқа атауында берілген хабар түбегейлі немесе біршама өзгеруі мүмкін. Бұл тәсілді қолдануда түпнұсқа атауындағы сөздердің аударма атауында келуі немесе артуы мүмкін. Эквивокабульді немесе эквивокабульсіз аудару тәсілдерін қолданғанда жоғарыда айтып кеткен өзгерістер болғанымен, жалпы алғанда атаулардың қызметі өзгермейді. Мысалы, «Жасыл тоты құс» дүкені – магазин «Зеленый попугай». Аударманың өзгеше, өзіндік және дербес ауыз-екі сөйлеу өнерінің бір түрі деген оймен келісуге болады. Бұл өнер түпнұсқаның басқа тілде берілу өнері. Түпнұсқа мен аударманың толық сәйкестігі болуы мүмкін емес. Жалқы есімдерді транслитерация тәсілімен аудару басқа тәсілдерге қарағанда дыбыстық формада ұлттық өзгешіліктің кейбір жақтарын сақтап қалады. Мәселен, «Абзал» кафесі, «Қаракөз»

кафесі, «Мекемтас» дүкені, «Наурыз» дүкені, т.б. Эквивокабульді емес тәсілде атау түбегейлі өзгертіліп берілуі мүмкін. Мысалы, кафе «Любимый город» – «Алматы жаным» кафесі. Қазақ тілінде тәуелдік формасы 1 жақта беріліп тұр: жаным, ал орыс тілінде тәуелдік форма жоқ. Қазақ тілінде қай қала екендігі көрсетілген, ал орыс тілінде көрсетілмеген. Кафе «Любимый город» сөзбе-сөз аударсақ, «Сүйікті қала» кафесі болып шығады немесе «Алматы жаным» кафесі – кафе «Любимый мой Алматы».

Денотаттары қазақ және орыс тілінде, ал онимі ағылшын тілінде транслитерацияланған прагматонимдер де кездесті. Мәселен, «Daulet» дүкені, магазин « Sacha». Денотаты ағылшын және қазақ тілдерінде беріліп, ал онимі ағылшын және орыс тілдерінде берілген менсоним де кездесті. Мысалы, restorant “The old taverna” – “Старая таверна”; мейрамхана “The old taverna».

Сонымен аталған аударма тәсілдерін дұрыс қолданған тиімді. Әсіресе, транслитерация тәсілін қолдана білгенде «Айгерім», «Әйгерим» сияқты варианттылықтар жойылады.

Әдебиеттер

Агманов А.Е. (1990) Лексикографическое оформление отглагольных суффиксальных существительных со значением носителя прцессуального признака в русско-казахских словарях. Автореф. дисс…к.ф.н. –Алма-Ата.

Бейсенбаева К. (1995) Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. -Алматы.

Бертагаев Т.А. (1969) Морфологическая структура слова в монгольских языках. –Москва.

Жанұзақов Т. (1976) Қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары. Дисс…ф. ғ. д. -Алматы.

Иманбердиева С.Қ. (2001) Қаладағы тағамхана атаулары (салыстырмалы-тарихи зерттеу). Филолог, ғылымд. кандидаты диссер. авторефераты. - Алматы.

Исаев С.М. (1997) Қазақ тілі жайында ойлар. -Алматы,. 72 б.

Ковтунова И.И. (1969) Порядок слов в русском литературном языке XVIII первой трети XIX в. -Москва.

Михайловская Н.Г. (1971) Три аспекта проблемы названии // Ономастика Поволжья. -Горький.

Подольская Н.В. (1977) Словарь русской ономастической терминологии. -Москва: Наука.

Подольская Н.В. (1988) Словарь русской ономастической терминологии. -Москва: Наука.

Табаева Р.Ш. (1980) О лингвистических нуждах методики преподавания русского языка в киргизских школах. // Русский язык и литература в киргизских школах.N 2.

Трофимов М.И. (1964) О значении типологического сопоставления грамматического строя неродственных языков для изучения русского языка в национальной школе. // Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д. Поливанова т. I -Самарканд.

Ярцева В.Н. (1973) Сопоставительно-типологическое исследование в области синтаксиса. // Исследования по языку и литературе. –Москва.: Наука.

References

Agmanov A.E. (1990) Lexicographic design of verbal suffixal nouns with the meaning of the carrier of the procedural sign in Russian-Kazakh dictionaries. Abstract of thesis. diss ... Ph.D. - Alma-Ata.

Beisenbaeva K. (1995) Kazirgi Kazakh tilinin phonetics. -Almaty.

Bertagaev T.A. (1969) Morphological structure of a word in Mongolian languages. -Moscow.

Zhanuzakov T. (1976) Kazakh tiili onomasticasyny negizgi problemalars. Diss ... f. ғ. d. -Almaty.

Imanberdiyeva S.K. (2001) The names of the city catering establishments. Philologist, Gylymd. dissertation candidates. abstracts. - Almaty.

Isaev S.M. (1997) Kazakh tili zhaiynda oylar. -Almaty.

Kovtunova I.I. (1969) Word order in the Russian literary language of the 18th and first third of the 19th century. -Moscow: Nauka.

Mikhailovskaya N.G. (1971) Three aspects of the title problem. // Onomastics of the Volga region. -Gorky.Podolskaya N.V. (1977) Dictionary of Russian onomastic terminology. -Moscow: Nauka.

Podolskaya N.V. (1988) Dictionary of Russian onomastic terminology. -Moscow: Nauka.

Tabaeva R.Sh. (1980) On the linguistic needs of the methodology of teaching the Russian language in Kyrgyz schools. // Russian language and literature in Kyrgyz schools. N 2.

Trofimov M.I. (1964) On the significance of the typological comparison of the grammatical structure of unrelated languages for the study of the Russian language in the national school. // Topical issues of modern linguistics and the linguistic heritage of E.D. Polivanova, vol. I-Samarkand.

Yartseva V.N. (1973) Comparative typological research in the field of syntax. // Studies in language and literature. -Moscow: Nauka.

IRAK TÜRKMENELİ BÖLGESİNİN ADBİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ

EXAMINATION OF IRAQ TURKMENELI REGION IN THE CONTEXT OF ONOMASTICS

Prof. Dr. Suphi SAATÇİ*

Özet

Türkmenler, 11. Yüzyıl'dan itibaren yoğun biçimde yerleşmeye başladıkları Irak'ta Bağdat, Musul, Erbil ve Kerkük gibi şehirler ve bunlara bağlı ilçe, nahiye ve köylerdeki varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Bölgeye yerleşen Türkmenlerin çoğunluğu Oğuzların değişik boy ve oymaklarına mensupturlar. Bu bakımdan Türkmenlerin boy, oymak ve günümüze kadar gelen aşiret ve aile adları arasında bazen Kıpçak ve Moğol kökenli olanlara da rastlamak mümkündür. Türkmen topluluklarının yaşadıkları bölgelerde ayrıca dağ, dere, vadi, ırmak, akarsu, kavşak, geçit, yol, düzlük, ova, çöl gibi coğrafî adların varlığı da dikkat çekmektedir. Bunun gibi yörede halk dilinde kullanılan iklim ve mevsimlere özgü kullanılan tanımlamalar yanında hayvan, araç-gereç, böcek-haşere ve insan adları da zenginlik gösterir. Gündelik konuşma dilinde hâlâ varlığını sürdüren bu adlar etnik açıdan önemli belgeler sayılır. Orta Asya üzerinden yapılan göçlerle bu adların bölgeye taşındığı, böylece tamamen Türkmenleşen bu toplulukların, yörede konuşulan Türkçeye birçok aile, yer ve kelime bıraktıkları gözlenmiştir. Günümüzde Türkmeneli bölgesinde yaşayan ve hâlâ varlığını koruyan aile ve oymak adları arasında kökenleri Oğuz boylarına dayanan adlar vardır. Bazı adların da Oğuz boylarına bağlı oymaklardan kaynaklandığı görülmektedir. Kimi ailelerin taşıdıkları adlar ise, Anadolu'nun hangi yerleşim merkezinden bölgeye göç ettiklerini gösteriyor. Böylece Türkmeneli bölgesinin Anadolu ile olan etnik ve kültürel bağlarını kolayca okumak mümkün olabiliyor.

***Anahtar kelimeler**: Türkmen, Türkmeneli, Oğuz, boy, oymak.*

Abstract

Turkmens who have continued since the 11th century to settle in cities such as Baghdad, Mosul, Arbil and Kirkuk and their districts, sub-districts and villages in Iraq, where they sustained their presence until our present day.. Most of the Turkmens who have settled in this region belong to different tribes and clans of the Oghuz Turks. Due to this, it is possible to see that among clan, tribe and family names of the existing Turkmens, there are sometimes variations of Kipchak and Mongolian origin. The existence of geographical names such as mountain, stream, valley, river, stream, intersection, pass, road, plain, desert in the regions where Turkmen communities live is also noteworthy. Similarly, in addition to the descriptions used in the local language, specific to the climate and season, the names of animals, tools, insects, pests and human beings are also very rich. These names, which still exist in daily language, provide important documents from ethnical perspective. It has been observed that these names were transferred to the region with the migrations made through Central Asia, thus these communities, which became completely Turkmen, have donated to the region a number of family and place names and other words to the Turkish language

spoken in the region. Among the names of families and tribes living in the Turkmeneli region today, still maintaining their existence, there are names originating from the Oghuz tribes. It is also observed that some names originate from the sub-groups linked to the Oghuz tribes. The names of some families indicate from which settlement section of Anatolia they have migrated to the region. Thus, it is possible to read easily the ethnic and cultural ties of the Turkmeneli region with Anatolia.

***Key words**: Turkmen, Turkmeneli, Oghuz, clan, tribe, tribal subgroups*

Giriş

Türkmenler 11. yüzyıldan itibaren yoğun biçimde yerleşmeye başladıkları Irak'ta Bağdat, Musul, Erbil ve Kerkük gibi şehirler ve bunlara bağlı ilçe, nahiye ve köylerdeki varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Bölgeye yerleşen Türkmenlerin çoğunluğu Oğuzların değişik boy ve oymaklarına mensupturlar. Türkmenlerin boy, oymak ve günümüze kadar gelen aşiret ve aile adları genellikle Türk kökenlidir.

Irak'ta yaşayan Türkmeneli Türkçesi Büyük Türkçe camiasının Oğuz grubuna dahil olan lehçelerindendir. Bu Türkçenin Eski Anadolu Türkçesinin günümüze kadar gelen ve zaman içinde gelişen ve bazen zayıflayan yanıyla da eski yapısını genel olarak koruduğu söylenebilir.

Irak Türkmen Türkçesinde bazen eski Çağatay ve Kıpçak Türkçesi ile Moğol gibi akraba olan soylara mensup dillerden kaynaklanan, bazen de arkaik ve tarihî Türk lehçelerinden geçen kelimelerin varlığına tanık olabilmek mümkündür. Oğuzlara mensup değişik boyların Orta Asya üzerinden yaptıkları göçlerle değişik adları bölgeye taşıdıkları, böylece tamamen Türkmenleşen bu toplulukların, yörede konuşulan Türkçeye birçok aile ve yer adları bıraktıkları gözlenmiştir. Bölgede hâlâ varlığını sürdüren bu adlar etnik açıdan önemli belgeler sayılır.

Adbilim'in Değişik Alanları

Irak Türkmen topluluklarının yaşadıkları bölgelerde konuşulan Türkmeneli Türkçesinde, kökü dinî kaynaklara dayanan adlar, deyimler ve kelimeler vardır. Bu adların kökenlerinin bir kısmı peygamber, evliya veya ermiş kişilerin menkıbelerine kadar uzanır. Dinî menkıbelere dayanan bu adlar kutsanmış kişilerin anılarını günümüze taşıyan önemli verilerdir. Gündelik konuşma dilinde kullanılan ve bazen mitolojik söylencelere karışmış bu deyim ve kelimeler de bir grup oluşturur.

Türkmeneli coğrafyasına dağılan toplulukların arasında Oğuz boylarına ait adların varlığı önemli bir yer tutar. Bu adlar arasında görülen örneklerden, Türkmenlerin etnik kökeni hakkında ip uçları bulmak mümkündür.

Türkmenlerin yaşadıkları bölgede dağ, dere, vadi, ırmak, akarsu, kavşak, geçit, yol, düzlük, ova, çöl gibi çok sayıda coğrafî adlar vardır. Bunların

arasında yer alan Türkçe adlar kabarık bir sayıya ulaşır. Coğrafî adların varlığından Türk dünyası arasında güçlü bağların olduğuna tanık oluna biliniyor. Bunun gibi yörede halk dilinde kullanılan iklim ve mevsimlere özgü kullanılan tanımlamalar yanında hayvan, araç-gereç, böcek-haşere ve insan adları da zenginlik gösterir.

Dinî İnançlara Dayanan Adlar

Hz. Nuh

Nuh zamanından kalma deyimi Kerkük'te "çok eski zamanlara ait olan", "kesin tarihi bilinmeyen", "yüzyıllar öncesinde kalan" anlamlarında kullanılır. Bu deyim, bilindiği gibi büyük tufanla hatırlanan ve semavi dinlerde adı geçen Nuh (aleyhisselam) ile ilgilidir. Bu bakımdan insanlığın yeniden doğuşunu vurgulayan bir simge olarak Türk dünyasında da iz bırakmıştır.

Hz. Lut

Türkmeneli Türkçesinde yaygın olan "Lut-hut olmak" ve "Lut uryan" deyimleri vardır. "Her şeyini kaybetmek" ve "çırılçıplak kalmak" anlamına gelen bu deyimlerden başka "loti-lotu" tabirleri de yaygındır. Başı boş, sergerde, sorumsuz, işe yaramaz gibi anlamlara gelen bu kelimenin Hz. Lut'un dönemindeki Lut kavminden alındığı kuşkusuzdur.

Hıdır (Hızır) İlyas

Bütün Türk dünyasında olduğu gibi, Türkmen toplumunun halk ağzında yaygın biçimde kullanılan Hz. Hıdır aleyhisselam "herkesin imdadına yetişen bir kurtarıcı" olarak kabul edilir. Hz. Musa döneminde yaşayan, kendisine ilâhî bilgi ve hikmet öğretilen kişi olduğuna inanılan bu zat (Çelebi,1998), Kerkük'te Hıdır İlyas biçiminde ifade edilir. Bu ad bazen Hıdır Zında biçiminde de söylenir. Buradaki "Zında", Farsça canlı anlamına gelen "zinde" ekinin Hıdır ile birleşmesinden yapılan mürekkep bir ad olmuştur.

Hıdır İlyas veya Hıdır Zında sıkıntıda olan veya dara düşen insanların yardımına koştuğuna inanılan ve görünmeyen bir veli olarak kabul edilmiştir. Hıdır yahut Hızır İlyas, Kerkük'te yaygın olan Arzu Kamber halk hikâyesinde yer alan bir dörtlükte geçer:

''Garaz olasan garaz
Yar el(i)mizden düştü saz
Kamber'i şat apardı*
Yeriş† ya Hıdır-İlyas''

* Nehir, su.
† Yetiş.

Türkmeneli bölgesi Kerkük yöresinde ayrıca Xıdreylas (Hızır-Elyas) deyimi bahar mevsiminin belirli bir gününde yapılan şenliği de ifade etmektedir (Hürmüzlü, 2003, s. 195).

Hıdır-İlyas ile ilgili Telafer Türkmenlerinde her yıl baharı karşılama töreni düzenlenir. Bu tören Hıdır İlyas Tepesi adı ile bilinen yerde her yılın şubat ayının son haftasında halkın katılımı ile gerçekleştirilir. Baharı karşılama şenliği için toplanan halk Hıdır İlyas'tan dileklerde bulunur. Burada oyunlar oynanır, halaylar çekilir ve at yarışları yapılır. Törenin sonuna doğru ziyaretçilere helva dağıtılır. Yaygın olan bu geleneğe Telafer halkı büyük önem verir.

Boy, Oymak ve Aile Adları

Bayat

Irak'ın sadece Türkmeneli bölgesinde değil bütün ülkede izi görülen en önemli Türkmen Oğuz boyu Bayat'tır. Bayatlar, Oğuzların devlet ve din adamı Dede Korkut gibi Türk tarihinde büyük şahsiyetler yetiştiren bir boydur. Türkçenin en büyük şairi Fuzuli'nin de bu boya mensup olduğu kabul edilmektedir.

Günümüzde Musul ile Bağdat arasındaki sahada elliye yakın köyde Bayat boyuna mensup toplulukların yaşadığı biliniyor. Bölgede Araplarla birlikte yaşadıkları halde temiz ve arı Türkçe konuşan bu topluluk, tarihte bölgeye yerleşerek oluşturdukları "Bayat İli"nin ilk fatihlerinin kalıntıları sayılmaktadır.

Bayat boyuna mensup olup ülkenin her tarafına yayılan bazı toplulukların zamanla Araplaştıkları halde Bayatlı lakabını (soyadını) günümüze kadar taşıdıkları görülmektedir. Bunlar bazen Bayatî, Beyatî, el-Beyatî biçimde aile adları ile tanınırlar. Bugün Musul'dan Basra'ya kadar bu soyadla tanınan yüzlerce aile vardır.

Türkmenler arasında varlıklarını koruyanlar ise bazen Bayatevi, Bayatî, Beyatî ve çoğu kez Bayatlı veya Beyatlı lakabını kullanıyorlar. Kerkük'ün güneyinde yaşayan Bayat oymaklarının Irak'ta Kızlarbat (Sadiye), Zeve, Şahraban (Mikdadiye), Mendeli, Zırbatiye, Kazaniye, Kenan, Mansuriyetü'l-Cebel, Bedre, Hanekîn, Karatepe ve Kifri'de yaygın oldukları biliniyor. Nüfusları daha çok Tuzhurmatı, Karatepe ve Kerkük kent merkezinde yoğunlaşan Bayat aşiretlerinin ana şubeleri şunlardır: Bastamlı aşireti, Karanaz aşireti, Biravcılı aşireti ve Hasadarlı aşireti.

Tarım ve hayvancılık işleriyle uğraşan Bayatlılar, kırsal hayat düzeni içinde sürdürdükleri yaşantılarını, toplu biçimde birbirlerine fazla uzak olmayan mesafelerdeki köylerde geçirirler. Tuzhurmatu'dan Kifri ve Karatepe'ye kadar uzanan çizginin batısındaki geniş ovada bulunan Bayatlara mensup oymakların aldıkları adlar, bazen yer, bazen de aile reislerinin adlarını taşımaktadır. Bayat boyuna bağlanan ve ikinci dereceden olan bu kolların bir kısmının adları şöyledir: Pir Ahmedli, İzzeddinli, Allıballı, Mahmudlu, Faris Beğli, Ali Musalı,

Kaddolu, Abbudlu, Zengülü, Sayyadlı, Albu Hasan, Albu Rıza, Karanazlı, Biravcılı, Hasadarlı, Kalaylı, Keremli, Dubbalar, Şuhurtlu, Serheli, Kuşçu ve Kenneli.

Bayatların toplu olarak yaşadıkları köylerin adlarını aşağıya alıyoruz:

Yukarı Ali Saray, Aşağı Ali Saray, Sındıc (Büyük ve Küçük), Kale, Büyük Hora, Küçük Hora, Bastamlı, Pir Ahmed, Mehmed, Pir Mahmud, Pir Ahmed Ali, Abbud, Amirli (Emirli), Sayyad, Küçük Donbalandere, Büyük Donbalandere, Elbu Hasan (Küçük ve Büyük), Biravcılı, Hasadarlı, Lukum, Abu Akfe, Yeşiltepe, Ta'lib, Sarha, Karanaz, Zengülü, Başagelen, Çardağlı, Muradlı, Bısas, Bablan, Yengice, Üçtepe, Kuşçu, Eski Küteburun, Yengi Küteburun, Delelve, Elboğmaz, Süleymanbeg, Bire Fakire ve çevresindeki köyler, İlanciye (Yılancıya) ve Casımbeg.

Bayat boyuna bağlı olan ve günümüzde bu boy adını kullanan Musul yöresindeki Türklerin yaşadıkları köylerin bir kısmı şunlardır: Abzah, Besan, Karayatağ, Selamiye, Şennif, Şirehan, Tezharap ve Yarımca.

Begdelli

Irak Türkmen bölgesinde yaşayan yöredeki deyişle Begdelli boyu üzerinde bazı açıklamalar yapmak gerekir. Begdelli yoğunluk olarak Musul Türkmen yöresinde yerleşmişlerdir. Begdelli boyuna mensup topluluklar Musul il sınırları içinde şu merkezlerde meskundurlar: Başbite, Kızfahre, Reşidiye, Selamiye ve Şirehan (Şirinhan). Yine bu boya mensup bir topluluk da Kerkük'ün güneyindeki Tuzhurmatu İlçesinin Yengice bucağında otururlar.

Begdelli boyu aslında 24 Oğuz boylarından olan Beğdili boyundan başka bir şey değildir. Yani bu topluluk, köken itibarıyla Oğuzların (Türkmenlerin) Beğdili boyuna mensuptur. Beğdili zamanla halk ağzında Begdeli kelimesine, bu da zamanla halk ağzında Begdeli (Beğdeli) biçimine dönüşmüştür. Bir bakıma "deli bey" anlamına gelen bu addan dolayı bu boya mensup olanlar sıkıntılar yaşamışlardır. Günümüzde bu boya mensup olanların bir kısmı mahcubiyetten dolayı adlarını Ceccoevi (Cercisevi) ve Cemşidevi olarak değiştirmişlerdir.

Dögerli

Kerkük bölgesinde bulunan Tuzhurmatu ilçesine bağlı iki Türkmen köyünde Dögerler adı ile bilinen iki topluluk yaşamaktadır. Bunların ilki Tuzhurmatu'nun 14 km güney doğusunda bulunan Biravcılı köyüdür. İkinci Döger tayfasının (taifesinin) yaşadığı Yengice köyü ise, Tuzhurmatu'nun 5 km batısında bulunmaktadır (Saatçi, 2015). Bunların da Döğerli Türkmen Oğuz boyuna mensup oldukları kuşkusuzdur.

Harbendeli

Türkmeneli bölgesinde yer alan Türkmen İlçesi Tuzhurmatu'da Harbendeli adında tanınmış bir Türkmen tayfası yaşamaktadır. Aslında Harbende adının

köklü bir geçmişi vardır. Bu topluluk tarihî kaynaklarda adları geçen Harbendeluların torunları oldukları anlaşılmaktadır (Saatçi, 2015).

Harbendelu adının İlhanlı hükümdarı Olcaytu'dan geldiği biliniyor:

> *"Türklerde ve Moğollarda yeni doğan çocuğa nazar değmemesi için belli bir yaşa gelene kadar kötü anlamda isim konur. Olcaytu'nun ismine de Harbende (Eşek kulu) ismi verilmiştir. Sonrasında ise Hudabende (Tanrıkulu) ismini almıştır. Türkler Anadolu'ya ilk geldiğinde Büyük Selçuklu Devleti Göçebe Türkmenleri yerleşik hayata geçirmek istemiş fakat atalarının yaşama şekline alışan Türkmen obaları kabul etmeyip Halep'e, Gaziantep'e, Adana civarlarına gitmiştir. Bu obaların içinde Harbendelü obası da vardır. Harbendelüler kışlak olarak Gaziantep ile Şam'a kadarki geniş bölümde yaşamış yazlak olarak da Sivas Uzunyayla'ya çıkmışlardır. Fakat Harbendelüleri daha iyi anlamak istiyorsak üç bölüme ayırarak bakmamız lazım: Batı Anadolu Harbendelüleri (1691'den sonraki süreç) değişmiş adıyla Harmandalılar, Doğu (Gaziantep, Adana) harbendelüleri ve son olarak Azerbaycan ve İran Harbendelüleri (Hudabende) olarak sınıflandırabiliriz. Harbendelüler her ne kadar Oğuz Türklerinin Avşar Boyunun Şamlu oymağına tabii gözükse de 1691 tarihli Osmanlı tahrir defterlerine bakılırsa aslen yine Oğuz Türklerinin Beğdili Boyuna ya da Bayat Boyuna mensup oldukları anlaşılıyor''* (Sümer, 1980, s. 175).

Harbendelülerin ayrıca 20 kadar alt obaları vardır. Bu obaların adları şöyledir: Soyladı, Kozaklı, Dişirci, Kozcu, Kozanlu, İlyas Fakihler, Uzun Karacalu, İnaloğlu, Caferlü, İbrahim Şahlu, Kasım Hacılu, Yalunuzlu, Burhan Hacılu, Kayanlu, Kurtulmuşlu, Mısır Hocalu, İllemişlü, Tansuklu, Bostanlu ve Cadılu.

Karyağdı Ailesi

Kerkük'ün güneyinde 25 km mesafede köklü bir Türkmen bucağı vardır. Tazehurmatu adıyla bilinen bu bucakta Karyağdı adıyla tanınan büyük bir aile bulunmaktadır. Bu adın Türkiye'de bulunan iki ermiş evliya ile ilişkili olduğu tahmin edilmektedir.

Bunlardan birincisi tekkesi Eyüp Sultan'da bulunan ve Karyağdı Baba olarak bilinen kişidir. Karyağdı Baba tekkesi ve türbesi İstanbul, Eyüp Piyer Loti tepesinde yer almaktadır. Piyer Loti Kahvesi'nin yukarısında Karyağdı Sokağı ile eski adı Bali Baba olan şimdiki Ballı Baba sokağının birleştiği köşededir. Horasan Erenlerinden ve Muhammed Ali neslinden olan Bektaşi tarikatına bağlı bu ulu kişi, buraya gelerek dergâhını kurmuştur.

Karyağdı Baba, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli nasibi ile kurduğu dergâhını bir süre sonra çevrede bulunan softa ve şeriat ehli (şekilci kişiler) tarafından taciz edilmeye başlanmıştır. Şikâyetler tacizler ve iftiralar sonucu Karyağdı Baba'yı canından bezdirir. Baskılar dayanılmaz hale gelince Karyağdı Baba asasını yaz ayında yere saplar ve yüce Tanrı'ya dua ederek kendisine yapılanlardan şikâyetçi olur ve davasını Allah'a havale eder.

Sabah olunca tepeye kar yağdığı ve her tarafın karla kaplı olduğu görülür. Yaz ayında gerçekleşen bu mucizeden sonra çevredeki kişiler Karyağdı Baba'nın Allah dostu bir veli olduğunu anlar ve artık rahatsız etmekten vazgeçerler.

İkinci söylence Karyağdı Hatun adında ermiş bir kişi ile ilgilidir. Çeşitli kaynaklarda hikâye farklı şekillerde anlatılır. Söylenceye göre Ankara'nın en güzel kızlarından biri, bir Ankara efesiyle evlenir, hamile kalır. Rüyasında gündüzleri kar helvası, geceleri de kar yağdığını görür. Gelin kar aş erir, aylardan Ağustos ayıdır. Kar yağması mümkün değildir.

Gelin bir gece bahçede Allah'a yalvarır, Allah'ım her şey senin elinde, sen ol deyince gökten kar da yağar, nur da. Lapa lapa kar ver, avuç avuç kar yiyeyim, içimin yangını sönsün, demiş. Nasıl olmuşsa olmuş Ağustos sıcağında lapa lapa kar yağmaya başlamış, yerler bembeyaz olmuş. Herkes şaşırmış. Gelin Allah'a şükretmiş. Etrafı kar içinde görenler çok şaşırmışlar. Gelin gece yediği kardan mı bilinmez, hasta olmuş. Yataklara düşmüş ve ölmüş. Türbenin olduğu yere defnetmişler. Efsane de böylelikle dilden dile yayılmıştır. Türbesi Ankara Ulus'ta, Gençlik Parkı'nın karşısındaki Opera meydanındadır. Kapısının üstünde 1477 yılı yazmaktadır. Rivayete göre türbede Ankara'da yaşayan güzel hamile bir kız yatmaktadır.

Şebek

Musul bölgesinde günümüze kadar varlığını muhafaza eden önemli bir Türkmen oymağı da Şebeklerdir. Şebek oymağının kökü ve bölgeye ne zaman yerleştiği hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Şebek adının, Tahmasb döneminde 10 bin çadır oldukları bilinen İran Bayatları emirlerinden Şah Bek'ten (Sümer, 1980) ileri geldiği yolunda yapılan tahminleri, ilmî bakımdan kanıtlamak mümkün görülmüyor.

Batı Türkistan'da Timur oğullarını hükûmetten uzaklaştıran Çoçı Ulusu hanlarından Şıban Han evlâdı, diğer bir deyimle Şıban Özbekleri, 15. yüzyılda Sırderya havzası kıyılarını ve Harizm'i yavaş yavaş Timur oğullarının elinden aldılar. Bunların en gayretlisi ve beceriklisi Şaybak (Şeybek) Han idi (Togan, 1970). Şebek oymağının, Şaybak veya Şeybek Han'ın torunları olduğuna ihtimal veren görüşü (Abbas, 1971) doğrulayan yeterli belgelere sahip değiliz. Bunun gibi Şebeklerin İran'dan mı, yoksa Anadolu'dan mı bölgeye göç ederek yerleştikleri hususunda açıklık yoktur. Şebek oymağı üzerinde araştırma

yapanların, bu konuda ikna edici belgeleri ortaya koyamadıkları görülüyor. Ancak Şebeklerin, Hacı Bektaş Veli'ye bağlı, dolayısıyla İran'daki tarikatlardan farklı oldukları ve tamamıyla Bektaşî geleneklerini benimsedikleri bilinmektedir. Şebekler hakkında elimizde bulunan en eski belgeler 16. yüzyıla uzanmaktadır. H.932 (M.1526) tarihli tapu defterlerinden, Musul bölgesindeki Şebek cemaatinin 15 hane ve 2254 akçe varidata sahip bulunduklarını öğreniyoruz. 3. Murad döneminde ise, 173 bennak ve 20 mücerredden ibaret oldukları görülüyor (Bayatlı, 1999).

Nüfusu 40-50 bin arasında (1989 tahminî) olan Şebekler günümüzde Musul'un doğusunda yer alan elliden fazla köyde yaşamaktadırlar. Bu köylerin başlıcaları şunlardır:

Abbasîye, Albek, Arpacı, Babıniyet, Basahre, Ba'şika, Ba'vize, Bazvaya, Baybuğ, Bedene, Bılavât, Besan, Bısatlı, Cilevhan, Çinçi, Deraviş (Dervişler), Fazıliyye, Gökçeli, Harabasultan, Haznebend, Hıdırilyas, Karakoyun, Karaşor, Karatepe, Karatepe Şebek, Karayatağ, Kadıköy (Kazıye), Keberli, Kehriz, Körgariban, Minara Şebek, Mişerfe (Yeni Cideyde), Ömerkapçı, Ömerkân, Sadât (Seyyidler), Selamiye, Şemsiyyat, Şeyhemir, Şirehan (Şirinhan), Telyara, Tercille, Tezharap, Topzava, Yarımca, Yengi Bısatlı, Yunuspeygamber, Zehrahatun.

Bektaşî tarikatına bağlı olan Şebekler, dinî törenlerini hep Bektaşî geleneklerine göre düzenlerler. Şebeklerde aktif olan 5 adet Bektaşî tekkesi günümüzde de canlılığını sürdürmektedir. Hacı Bektaş Veli'ye karşı büyük saygı besleyen Şebek topluluğu, Osmanlı döneminde imparatorluğun birçok bölgesinde faaliyet gösteren Bektaşî tekkelerinde müzikli âyin yaparlardı. O dönemde Musul'un Nebi Cercis mahallesinde faaliyet gösteren Bektaşî tekkesinin binası, günümüze kadar gelmiştir (Abbas, 1971).

Şebeklerin konuştukları dil, Azerî Türkçesine yakın bir özellik taşımaktadır. En sevdikleri kitaplar arasında, özellikle *"Buyruk"* adı ile bilinen 4 ciltlik kitap da, Azerî Türkçesinde yazılmıştır (Terzibaşı, 1955). Dinî törenlerinde okunan şiirler ise, daha çok Nesîmî, Fuzûlî, Hataî ve Sadî gibi ünlü şair ve düşünürlere aittir. Ayrıca müzik aleti olarak kullanılan bağlama sazı, musiki törenlerinin vazgeçilmez baş enstrümanı sayılır (Abbas, 1971).

Günümüzdeki Şebeklerin hepsi Şiî değildir. Yukarıda verilen belgeden de anlaşıldığı gibi, Sünnî mezhebine geçen Şebek toplulukları olmuştur. Nitekim bugün Gökçeli ve Yarımca Şebeklerinin çoğu Sünnî mezhebinden dir.

Taptığevi (Taptıkevi)

Eskiden Kerkük'e bağlı bir köy olan Tisin, şehrin 5 km güneyinde idi. 1960'lı yıllarda gelişme gösteren Kerkük güneye doğru yayılarak Tisin köyünü içine almış ve günümüzde Tisin Kerkük'ün bir mahallesi olmuştur. Çoğu Bektaşi meşrepli olan Tisin halkı arasında Taptığevi adı ile tanınan bir tayfa

bulunmaktadır. Bu ismin tasavvuf ehli ermiş bir kişi olan Tapduk Emre ile ilişkisi olduğu düşünülmektedir.

Anadolu'da tanınan Tapduk Emre'nin Hacı Bektaş Veli, Mevlâna ile aynı çağda yaşadığı tahmin ediliyor. Yunus Emre'nin hocası olduğu rivayet edilen Tapduk Emre hakkındaki bilgiler çok azdır. Dergâh sahibi bir pir, rehber ve mürşit olan Tapduk Emre'nin 13. yüzyılda yaşamış bir Babaî-Haydarî dervişi olduğu sanılıyor (Şahin, 2011).

Yer Adları

Amirli/Emirli (Eymürlü)

Tuzhurmatı ilçesinin bucağı olan Amirli (Emirli) önemli bir Türkmen yerleşim merkezidir. Tuzhurmatu'nun 30 km güney batısına düşen Amirli'de oturan aşiretlerin adları şöyledir: Bayatlı, Dubbalar, Kabakevi, Kalaylı, Keheler, Keremli, Şuhurtlu. Bu arada Kerkük'e bağlı Kümbetler köyünde Amirli adında bir oymağın yaşadığına da işaret etmek gerekir. Bu adın aşağıda bilgisi verilen Eymür boyu ile ilgili olduğu kesindir.

Eymür boyu, Oğuz Kağan Destanı'na göre Oğuzların 24 boyundan biri ve Mahmut'a göre Divân-ı Lügati't-Türk'teki 22 Oğuz bölüğünün on birincisi Eymürlerdir. 16. yüzyılda Eymür boyuna ait Anadolu'da 71 yer adına tesadüf edildiği, bu yer adlarının büyük çoğunluğunun Sivas-Tokat bölgesinde yaşadığı bilinmektedir. Aynı yüzyılda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Eymür adlı oymaklar görülmektedir. Kısacası Anadolu'nun değişik yörelerinde yirminin üzerinde bir Türkmen Oğuz boyu olan Eymür adıyla anılan yerleşme birimleri vardır (Saatçi, 2015).

Koratu

Türkmeneli bölgesinde Diyale İline bağlı Hanekîn İlçesinin dört nahiyesi vardır. Bu nahiyelerin biri de Koratu adı ile bilinir. Nahiyenin en önemli tarım ürünü üzümdür. Türkmeneli Türkçesinde "kora" kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı "koruk"tur. Koruk da bilindiği gibi henüz olgunlaşmamış ve tadı ekşi olan üzümdür. "Kora" kelimesinin sonuna eklenen "tu" eki de Moğolca'dan bölge diline giren ve Türkçede "lı", "lu" sıfat karşılığında kullanılan bir ektir. Bu bakımdan bu nahiyenin adı "Koruklu" anlamına gelen "Koralı"dır. Kazakistan'ın başkenti Almatı'nın da Elmalı anlamına geldiği biliniyor.

Sakaltutan

Türkmeneli bölgesinde Kerkük'ün güneyinde Kerkük-Bağdat karayolu üzerinde Tazehurmatu bucağı ile Dakuk ilçesi arasında yer alan geçit Sakaltutan adı ile tanınır. Geçit dönemeçli ve dar olduğu için, buradan geçen kafileler ve araçlar yavaşlamak zorunda kalınca, pusuya yatıp bekleyen soyguncuların yolculara maruz kalırlarmış. Saldırmalar yüzünden bu geçide Sakaltutan adının

verildiği rivayet ediliyor. Aynı adda Tuzhurmatu'daki Himrin dağlarında bir geçidin varlığına da işaret etmek yerinde olur (Kevseroğlu, 2014).

Bu arada Erzincan-Refahiye karayolu üzerinde "Sakaltutan" adında 2160 rakımlı bir geçit de vardır. Buradan geçmekte olan yaşlı bir amcanın sakalının donması üzerine bu adın verildiği rivayet edilir. Sakal tutmak deyiminin "kontrolü elinde bulundurmak" anlamına geldiği de biliniyor (Çağbayır, 2017).

Tazehurmatu

Kerkük-Bağdat karayolu üzerinde bulunan Tazehurmatu, Kerkük merkez ilçesine bağlı önemli bir Türkmen bucağıdır. Kerkük'ün 20 km güneyine düşer. Bucak adının anlamı Tazehurmalıdır. "Tazehurma"nın sonuna gelen "tu" eki, Moğolcadan geçen ve Türkçedeki "lı, li, lu, lü" gibi sıfat eki karşılığıdır (Saatçi, 2015).

Temirlenk (Timur) Yolu

Temür Yolu (Kevseroğlu, 2014, s. 85) 14. yüzyılın ikinci yarısında Timur'un Anadolu'ya buradan geçtiği, günümüzde Telafer'in güneyinde bulunan ve adına halk ağzında Temirlenk (Timur) Yolu denilen güzergâhın büyük Türk cihangirinin anısını günümüze kadar yaşatmıştır (Saatçi, 2015).

Tuzhurmatu

Kerkük-Bağdat hem karayolu hem de demiryolu üzerinde bulunan Tuzhurmatu, Kerkük'ün 78 km güney doğusundadır. Kerkük, Erbil ve Telafer'den sonra Irak'taki en büyük Türkmen ilçesidir.

Tuzhurmatu adının kökeni hakkında halk arasında dolaşan söylencelerin birine göre, yörede tuz madeni ve bol miktarda bulunan hurma ağaçlarından dolayı buraya Tuzhurmalı anlamında Tuzhurmatu denilmiştir. "Tuzhurma"nın sonuna gelen "tu" eki, Moğolcadan geçen ve Türkçedeki "lı, li, lu, lü" gibi sıfat eki karşılığıdır (Saatçi, 2015).

Karakoyun

Musul'un 20 km kuzeybatısına düşen Karakoyun köyü Dicle'nin batısındadır. Bir höyük üzerinde yer alan köyün çevresinde tarihî kalıntılar ve mağaralar vardır. Tarim ve hayvancılık ile geçinen köyün nüfusu 20 bin dolayındadır. Tahıl ürünleri yanında bol sebze yetişen Karakoyunlu'da zengin bostanlar ve yaylalar bulunmaktadır. Osmanlı dönemine ait 1558 tarihli tapu tahrir defterinde Karakoyunlu cemaati ile ilgili 3 ayrı kayda rastlamaktadır. Bunların sayıları hakkında bilgilerin yer aldığı defterde zikredilen kethüda isimleri Şahkulu, Budak, Bayram, Oruç, İldoğmuş, Allahkulu, Gündoğmuş, Şahverdi ve Durmuş gibi hep Türkmen kökenlidir (Tapu Tahrir Defteri, Nu: 308, s. 86-89). Tamamı Türkmenlerden oluşan köy halkı arasında Cemşidevi, Şebekler ve Şitoevi diye tanınan Türkmen oymakları yaşamaktadır. Buradaki Cemşidevi, daha önce zikredildiği gibi 24 Oğuz boyundan biri olan Beğdililere mensuptur (Saatçi, 2015).

Türkmen bölgelerinde yer adları ile ilişkili başkaca boy adları da vardır. Kerkük'ün güneyinde bulunan Türkmen Beşir Bucağında Marğallı adı ile bilinen geniş bir aile yaşamaktadır. Bunların Marağa'dan buraya göçtükleri, bu yüzden kendilerine Marağalı denildiği, ancak zamanla halk ağzında bu adın Marğallı'ya dönüştüğü biliniyor.

Irak'ta en büyük Türkmen İlçesi Telafer'de yaşayan Mıraçlı ve Moraçlı ailelerin Maraş'tan bölgeye göç eden ve orada çoğalarak zamanla Mıraçlı ve Moraçlı adını aldıklarını hatırlatmak yerinde olur. Bunu Irak'ın Kifri, Kerkük ve Aziziye (Vasıt)'de yaşayan Vandavî veya Vandayı ailesinin de Türkiye'nin Van bölgesinden yöreye göçtükleri ifade edilmektedir.

Bütün bunlar, adların yeniden analiz edilerek köklerine ulaşmak için bu alanda daha ayrıntılı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

Abbas, Ş. (1971-1973). Dirasât 'ani'ş-Şebek. Kardeşlik Dergisi, yıl: 11-13, muhtelif sayılar.

Çelebi, İ. (1998). Hızır. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (17. Cilt s. 406-409), İstanbul.

Haşim, Ş. (2011). Tapduk Emre.TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (40. Cilt, s. 12-13), İstanbul.

Hürmüzlü, H. (2003). Kerkük Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Kerkük Vakfı.

Kevseroğlu, N. (2014). Mu'cem el-Mevaki' el-'Irakıyye bi-Esma' Türkiyye, İstanbul: Kerkük Vakfı.

Saatçi, S. (2009). Irak Türkmen Boyları Oymaklar ve Yerleşme Bölgeleri, İstanbul: Kerkük Vakfı.

Sümer, F. (2016). Oğuzlar, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Tapu Tahrir Defteri, Nu: 308, s. 86-89.

Terzibaşı, A. (1955). Şebekler. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, cilt IV, sayı: 47, 689-690.

Togan, Z. V. (1970). Umumî Türk Tarihine Giriş. İstanbul.

Yaşar, Ç. (2017). Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ЎЗБЕК ТАХАЛЛУСЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ВАЗИФАЛАРИ

UZBEK PENNAMES AND THEIR LINGUISTIC FUNCTIONS

Шаҳноза НИЗАМОВА[*]

Аннотация

Ономастикада антропонимик бирликлар дейилганда нафақат кишиларнинг исми, фамилияси, ота исмигина эмас, тахаллус ва лақаблар ҳам тушунилади. Тахаллуслар кишиларнинг асосий номига нисбатан қўлланилувчи қўшимча ном ҳисобланади, бироқ тахаллуслар ономастик вазифасига кўра, исм, фамилия ва лақаблардан фарқланади. Тахаллус сўзи асли ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган бўлиб, "халос бўлмоқ", "қутилиш" маъноларини билдиради. Мазкур сўз ономастикада антропонимик бирлик сифатида, асосан, бирор ижодкор (шоир, ёзувчи, рассом, олим ва бошқалар) ёки қисман, сиёсий арбоб, қўшиқчи, ҳофиз, раққосаларнинг асл исми билан биргаликда ёки уларнинг ўрнида қўлланадиган, ўзи томонидан танлаб олинган бошқа иккинчи номини англатади. Демак, антропонимик терминга айланиш жараёнида тахаллус луғавий бирлигининг маъно-мундарижаси кенгайган ҳамда илмийлашган. Тахаллус термини ўзбек ва тожик тилининг изоҳли ва икки тилли таржима луғатларида, адабиётшунослик оид терминологик луғатларда деярли бир хил изоҳланган. Олимларнинг фикрларича, тахаллусларнинг пайдо бўлиши муттоз шеъриятнинг етакчи жанри ғазал билан боғлиқ. Тахаллус қўллаш ғазал жанрининг асосий белгилардан бири ҳисобланади. Ғазалда ижодкорнинг тахаллуси асосан мақта (ғазалнинг сўнгги икки мисраси) да ёки айрим вақтларда ундан олдинги байтда қўлланади, маълум поэтик вазифаларни бажаради. Ўзбек антропонимияси адабий тахаллуслари тарихий манбаларга бойлиги билан тавсифланади, тарихийлиги, қўлланишига кўра таснифланади. Тахаллуслар аташ (номинатив), идеацион (ғоявий), дифференциациялаш (фарқлаш), информацион, ахборот ифодалаш, миллий-маданий, эпистемик, экспрессив вазифаларни бажаради. Мақолада ўзбек тахаллусларининг пайдо бўлиш омиллари, тарихи, манбалари касбий хосланишига кўра таснифи, ономастик вазифалари ёритилган.

***Калит сўзлар**: антропонимия, антропоним, тахаллус, аташ (номинатив) вазифаси, идеацион (ғоявий) вазифа, дифференциациялаш (фарқлаш) вазифа, информацион, ахборот ифодалаш вазифаси, миллий-маданий вазифа, эпистемик вазифа, экспрессив вазифа.*

Abstract

In onomastics, anthroponymic units include not only people's names, surnames, patronymics, but also nicknames and pennames. Pennames are additional names that are applied to people's first names, but they differ from first names, last

[*]Қўқон давлат педагогика институти, Ўзбекистон, onomastika66@mail.ru

names, and nicknames according to their onomastic function. The word "tahallus"(penname) is originally derived from the Arabic language, in Uzbek it means "to get rid of", "get rid of". The word as an anthroponymic unit in onomastics basically means a creative (poet, writer, painter, scientist, etc.) or, in part, another second name chosen by him, used in conjunction with or in place of the original name of a politician, singer, singer, dancer. . Thus, in the process of becoming an anthroponymic term, the meaning and content of the lexical unit of the nickname has expanded and become more scientific. The term nickname is interpreted almost identically in the annotated and bilingual translation dictionaries of Uzbek and Tajik languages, as well as in terminological dictionaries of literary criticism. According to scholars, the emergence of nicknames is associated with ghazal, the leading genre of classical poetry. The use of nicknames is one of the main characters of the ghazal genre. In the ghazal, the pseudonym of the creator is mainly used in the maqta (the last two verses of the ghazal) or sometimes in the byte preceding it, performing certain poetic functions. Literary nicknames of Uzbek anthroponymy are characterized by the richness of historical sources, are classified according to their historicality and application. Nicknames perform nominative (nominative), ideological (ideological), differentiating (informative), informational, informational, national-cultural, epistemic, expressive functions. The article describes the factors of origin, history, classification of Uzbek nicknames according to their professional characteristics, onomastic functions.
***Key words**: anthroponymy, anthroponym, penname, nominative function, ideological task, differentiation task, informational, information expression task, national-cultural task, epistemic task, expressive task.*

Антропонимика одамлар (шахслар)нинг атоқли отларини тадқиқ қилувчи илмий йўналиш сифатида ўзбек тилшунослигига ўтган асрнинг 60-йилларидан кириб келди. Ўтган давр мобайнида ўзбек тилидаги киши номлари юзасидан олиб борилган илмий ва амалий тадқиқотлар туфайли антропонимика эндиликда ўзбек ономастикасининг ривожланган бўлимига айланди [1:260].

Ҳозирги вақтда тилшуносликда антропонимик бирликлар дейилганда нафақат кишиларнинг исми фамилияси, отаисми, тахаллус ва лақаблар ҳам тушунилади. Улар шахс исми – асосий номга нисбатан қўлланилувчи қўшимча ном ҳисобланади, бироқ тахаллуслар ўзбек антропонимиясининг етарли ўрганилмаган қатламларидан биридир.

Маълумки, ҳар бир ономастик бирлик маълум номинация эҳтиёжи туфайли юзага келади, ўз навбатида, тахаллуслар ҳам мана шундай эҳтиёж туфайли удум бўлган. Бу тахаллус сўзининг маъносида ҳам ўз ифодасини топган. *Тахаллус* сўзи асли арабча бўлиб, "халос бўлмоқ", "қутулиш" маъноларини англатади [2:33].

Ёзувнинг пайдо бўлиши жамиятда ёзма асарлар пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида ижодкор ва санъаткорларда ижод учун илҳом берувчи, ички ҳис-туйғуларини тўлиқ ифодалаб берувчи қўшимча номга

эҳтиёж пайдо бўлди. Дастлаб ижодкор ва санъаткор ҳамда сиёсатчиларнинг ҳақиқий исмининг жарангдор эмаслиги, ўз исмининг маъносидан қониқмаслик, турли таъқиблардан ҳимояланиш каби сабаблар қўшимча ном танлашга ундади, тахаллус пайдо бўлишига олиб келди.

Тилшунос ва адабиётшунос олимларнинг изланишларида тахаллусларнинг пайдо бўлиш сабаблари турлича изоҳланади.

С.Колосованинг фикрича, тахаллуслар ижодкор ва санъаткорларнинг турли таъқиблардан қўрқиши боис ўз исмларини сир сақлашга мажбур бўлиши, бошқаларига исм, фамилиясининг ижод учун номутаносиблиги, учинчисининг ижтимоий мавқеи адабий соҳада очиқ фаолият юритишга имкон бермаслиги сабаб бўлди. Ёш ижодкорлар ва баъзан таниқли муаллифлар ўзларидан танқид оловини чалғитиш учун тахаллус остида яширинган. Айримлари тахаллус қўллаш анъанасига эргашиб, баъзилари эса ўз номини сирли сақлаш, ўқувчиларга жумбоқ қилиш истаги тахаллусларнинг туғилишига сабаб бўлди [3:8].

Рус адабиётида тахаллусларнинг пайдо бўлиши ва қўлланилиш сабаблари, унинг турли хил кўринишлари хусусида мулоҳаза юритган В.Г.Дмитриев “сохта ном”ни қабул қилишга туртки бўлган бир неча омилларни қайд этган: “Авторларнинг ўзларини рўйирост маълум этмасликларининг сабаблари хилма-хилдир. Улардан бир қисми ўз ҳақиқий исмини таъқиб этилишидан қўрқиб яширишга мажбур бўлган бўлса, бошқа бир қисми ўз фамилиясининг хунуклиги ёки жамиятда тутган мавқеининг унга адабиёт майдонида рўйирост чиқишга имкон бермаслиги сабабли ўз исмини яширган. Ёш бошловчилар ҳам, машҳур адиблар ҳам ўзларини танқид тиғидан четга тортиш мақсадида адабий тахаллуслар паноҳида яширинганлар. Ёзувчиларнинг бошқа тоифаси эса тахаллусчилик анъанага айланганлиги учун, бошқа бировлари эса фамилиядошликдан қутулиш учун тахаллус танлашган бўлса, яна бир гуруҳи эса китобхонларни чалғитиш, уларни “сохта ном” остида ким яширинганлигини ўйлашга мажбур этиш мақсадида тахаллус остида яширинган. Шон-шуҳратга бефарқ қарашлик ёки камтарлик сабабли ўз ҳақиқий номини кўз-кўз қилмаган, уни маълум қилишни хоҳламаган авторлар ҳам учраб туради” [4: 31-32].

К.С.Мочалкина тахаллусларнинг яна бир қатор муҳим хусусиятларини айтиб ўтади. Тахаллуслар бошқа антропонимларга нисбатан каттароқ тўпламдаги функцияларнинг мураккаб ўзаро таъсирида юзага келади, реклама функцияларининг мавжудлиги уларни бошқа онимлар (исм, фамилия, отаисм)дан ажратиб туради [5: 7].

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *тахаллус* шундай изоҳланган: “Бирор ижодкор (шоир, ёзувчи, рассом, олим ва ш. к.) ёки сиёсий арбобнинг ўзи учун танлаб олган бошқа иккинчи номи” [6: 15].

Алишер Навоий асарлари учун тузилган луғатда эса, “Тахаллус – рамзий ном” [7: 201] тарзида ёритилган. Яна бир қатор муаллифлар тахаллусни шундай таърифлашган: “Тахаллус – шахснинг ижтимоий фаолиятида шахс ўзи танлаган, унинг асли исми билан биргаликда ёки унинг ўрнида қўлланадиган тўқима атоқли от. Антропоним тури” [8: 74]. Бизнингча, бу ўринда тахаллус бирлигининг лексема ва терминга хос семантик хусусиятларини фарқлаш талаб этилади. Агар “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да лексема сифатидаги маъноси қайд этилган бўлса, илмий манбаларда терминологик бирлик сифатида таърифланган. Демак, терминга айланиш жараёнида тахаллус сўзининг маъно-мундарижаси кенгайган ва илмийлашган. Буни изоҳли луғатдаги *“иккинчи ном”* ҳамда лингвистик луғатдаги *“тўқима атоқли от”* каби изоҳлар қиёсида ҳам кўриш мумкин.

Т.Қораев ва Р.Воҳидовлар *тахаллус* сўзи бир қатор тарихий луғатлар, ўзбек ва тожик тилининг изоҳли ва икки тилли луғатларида, шеърият луғати, адабиётшунослик терминлари луғатларида деярли бир хил изоҳланишини аниқлаганлар[4: 6-7]. Шунингдек, мазкур муаллифлар тахаллусни асосан мумтоз шеъриятнинг етакчи жанри бўлган ғазал билан боғлаб талқин қиладилар. Тахаллус қўллаш ғазал жанрининг асосий белгилардан бири бўлиб ҳисобланади. Ғазалда ижодкорнинг номи, яни тахаллус асосан мақтаъда (ғазалнинг сўнгги икки мисраси) ёки айрим вақтларда ундан олдинги байтда қўлланган. Шарқ халқлари адабиётларида ғазал жанрининг кенг ривож топиши тахаллусга бўлган эҳтиёжни кучайтирган. Фозил ва зукко шоирлар тахаллусга формал бир бирлик сифатида эмас, балки эстетик категория тарзида муносабатда бўлиб, унинг ҳам янгилиги, ҳам мазмунига катта эътибор берганлар [9: 43-48].

Рус тилидаги тахаллус тушунчасини ифодаловчи *псевдоним* термини асли грекча *psevdonymos* сўзидан олинган бўлиб, “сохта ном”, “сохта номга эга” маъноларини билдиради. Ушбу талқин ўзбекча тахаллус сўзининг маъносидан анча фарқ қилади. Рус тилидаги терминологик луғатда “*псевдоним”* термини *“ёзувчилар ва санъаткорлар томонидан қўлланиладиган фантастик исм ёки фамилия”* [10: 553], деб изоҳланган. Кўриниб турибдики, *тахаллус* ва *псевдоним* лексемаларининг маъно-мундарижаси бир-биридан тубдан фарқ қилса-да, уларнинг термин сифатидаги таърифлари моҳиятан бир-бирига мос келади.

Тил тарихида тахаллус маъноси *лақаб* сўзи билан ҳам ифодаланган. *Лақаб* – [а. لقب – иккинчи ном; лақаб; тахаллус] 1. Бирор хусусиятига кўра кишига ҳазил қилиб ёки масхаралаб берилган қўшимча ном; шунингдек, маълум мақсадда ўзгартириб олинган ном. 2. *эск. айн.* тахаллус. 3. *эск. айн.* фамилия. 4. Ҳайвонларга қўйилган ном [11: 492].

Лақабнинг “тахаллус” маъносида қўлланиши Огаҳийнинг қуйидаги байтида кузатилади:

Не тонг огоҳ бўлса Огаҳий ишқинг сиридинким,

Онга беҳуда эрмас осмондин бу *лақаб* пайдо [12: 52].

Эски ўзбек тилида *мулаққаб* атамаси ҳам қўлланган бўлиб, “1. Лақаб қилган. 2. Тахаллус қилган маъноларида келади. Масалан, “Шермуҳаммад *ал-мулаққабу* би-л-Мунис ибн амир Аваз бий мироб...” [13: 8].

Демак, таъриф ва лексикографик изоҳларни умумлаштириб, тахаллусни қуйидагича таърифлаш мумкин: *Тахаллус* сўзи асли ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган бўлиб, “халос бўлмоқ”, “қутулиш” маъноларини билдиради. Ономастикада антропонимик бирликни ифодаловчи термин сифатида қўлланади ва “бирор ижодкор (шоир, ёзувчи, рассом, олим ва бошқалар) ёки қисман, сиёсий арбоб, қўшиқчи, ҳофиз, раққосаларнинг асл исми билан биргаликда ёки уларнинг ўрнида қўлланадиган, шахснинг ўзи томонидан танлаб олинган, бошқа иккинчи номи”ни англатади.

В.Д.Бондалетовнинг қайд этишича, атоқли отлар қуйидаги вазифаларни адо этади: номинатив, идентификациялаш, дифференция қилиш. Иккинчи даражали вазифаси (квалификациялаш), яни қўшимча факультатив (ясовчилик ёки нофаол ва б.) вазифалар: социал, эмоционал, аккумулятив, дедектив (ишора қилувчилик, маълум қаторга жамлаш, экспрессив, эстетик, стилистик вазифа” [14: 21]. Албатта, бу вазифалар тахаллусларга ҳам хос. Бизнингча, тахаллуслар бундан ҳам кўпроқ вазифаларни бажаради, улар қуйидагилардан иборат:

1. Номинатив (аташ) вазифаси. Тахаллус маълум ижодкор ва санъаткорнинг исми, фамилияси ва ота исмига қўшимча ном сифатида уни атайди, баъзан исм, фамилия билан биргаликда ёнма-ён ёки алоҳида қўлланади. Масалан, *Ажзий* – маърифатпарвар шоир, таржимон, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1926), Саидаҳмад Ҳасанхўжа ўғли Сиддиқийнинг (1864 – Самарқанд – 1927) тахаллуси. Мазкур тахаллусга “қурби етмаслик”; “ожизлик”, “заифлик” маъноларини билдирувчи *ажз* сўзи луғавий асос бўлган.

Ижодкор ўз фаолияти мобайнида *Муқаллид* (тақлидчи; ўзбек анъанавий театрининг жанри; шу жанр ижрочиси (Муқаллид шаклидаги томошаларда қуш ва ҳайвонларга тақлид қилинган, ҳаётдаги баъзи кишилар хулқ-атвори, қизиқ воқеалар кулгили тарзда акс эттирилган), *Майна* (чумчуқсимонлар оиласига мансуб сайроқи қуш; мазах бўлган кимса, кулги, масхара объекти), *Сиддиқий* (ростгўй, чин сўзли, тўғри сўзловчи) тахаллусларида ҳам ижод қилган.

Аҳмад Дониш, Дониш – шоир, хаттот, файласуф, тарихчи олим Аҳмад Носир ўғлининг (1827 – Бухоро – 1897) тахаллуси, лақаби *Аҳмад калла* бўлган. Демак, тахаллус шоирнинг исми билан ва якка ҳолда қўлланган. Тахаллусга "билим, фан; таҳсил, сабоқ" тушунчаларини анлатувчи форсча *дониш* сўзи "илмли, билимдон, доно" семалари билан луғавий асос бўлган. Бизнингча, шоирнинг лақабида ҳам шунга ишора бор.

Амин Умарий – шоир ва драматург, носир ва таржимон Муҳаммад Аминжоннинг (20.05.1913 – Қўқон – 14.11.1942, Тошкент) адабий тахаллуси.

Айёмий – шоир Юнус Юсуповнинг адабий тахаллуси. Тахаллуснинг луғавий асоси бўлган *аём* сўзи ўзбек тилида қуйидаги маъноларни англатади: 1. Кун; кунлар. 2. Байрам куни; байрам кунлари. 3. Баъзи сўзлар билан қўлланиб, шу сўзлар билдирган вақт, фасл ва шу кабиларга оид он, кун, кунларни билдиради. Бизнингча, *айём* сўзининг "байрам, байрам кунлари" маъноси тахаллусга луғавий асос бўлган. Ном *айём* сўзидан *-ий* қўшимчаси воситасида ясалган.

Азим Суюн – шоир, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1997) Суюнов Азим Алимовичнинг (1948.22.2, Самарқанд вилояти Накурт қишлоғи) адабий тахаллуси. Бу тахаллус ижодкорнинг исми ва фамилиясининг қисқартирилишидан ҳосил қилинган.

2. Ғоявий (идеацион) функция. Тахаллуслар маълум ижодкор ва санъаткорнинг тафаккури, ички дунёси, қарашлари, ғояларини ифодалайди. Масалан, *Баёний* – ўзбек шоири, тарихчи, мусиқашунос, хаттот ва таржимон Муҳаммад Юсуф Бобожонбек ўғли (1858 – Хива – 1923)нинг тахаллуси бўлиб, "ифода қилувчи, ёритувчи, акс эттирувчи, шарҳловчи; бой, бадавлат, бахтли; нозик фикрли, нозик табиатли" маъноларини англатувчи арабча ўзлашма *баён* асосидан *-ий* қўшимчаси воситасида ясалган бўлиб, "воқеа-ҳодисаларни ёритувчи нозик табиатли шахс" антропонимик маъносини англатади. Демак, тахаллус шоир, тарихчи Муҳаммад Юсуф Бобожонбек ўғлининг нозик табиатли, нозик фикрли баён этувчи бўлиш нияти ифодаси сифатида юзага келган.

Беҳбудий – серқирра ижодкор Маҳмудхўжанинг (1875, Самарқанд – 25.03.1919, Қарши) тахаллусидир. Маҳмудхўжа отасининг исмини ўзига тахаллус қилиб олган. Отасининг тўлиқ исми Беҳбудхўжа Солиҳхўжа ўғли бўлган. *Беҳбуд* – "соғломлик"; "фойда, наф" маъноларини англатиб, ижодкорнинг ички дунёси, қарашлари, ғояларини тўлиқ ифодалаб бера олган. Сабаби ижодкор бутун умри мобайнида соғлом ва ҳур фикрлиликни илгари сурган, шунингдек, атрофидагиларга фойда, наф келтиришга ҳаракат қилган.

Гулшаний – бухоролик тарихчи, шоир Мулла Муҳаммад Содиқхожа (1861-1910)нинг тахаллуси бўлиб, ижодкор бу рамзий ном остида бутун умрини гулзордек обод ва зийнатли бўлишига умид қилган.

*Давр*он шоир Ваҳоб Ибрагимовнинг адабий тахаллусидир. Тахаллусга *даврон* апеллятиви "ҳуррамлик, бахтли фурсатлар" маънолари билан луғавий асос бўлган.

Ирода Садриддин Саидмурод ўғли Айнийнинг тахаллусларидан биридир. Бизнингча, ижодкор бу тахаллусни танлашига сабаб, ўз мақсадларига эришиш учун инсонда ният, истак, мақсадни юзага чиқариш учун кишида матонат ва қатъият, ихтиёр, хоҳиш керак бўлади. Буларнинг барчасини ўзида мужассам этувчи *ирода* апеллятиви конверсия усули асосида тахаллусга ўтган: *ирода* (от – апеллятив) > *Ирода* (тахаллус).

Лочин шоир Миртемир Турсуновнинг тахаллусларидан бири бўлиб, ижодкор йиртқич қушлар туркумининг чаққон ҳаракатли бир турининг номини ўзига тахаллус қилиб танлаган. Шоир бу билан инсон лочин каби эпчил, чаққон ва шижоатли бўлсагина ўз мақсадига эриша олади, деган ғояни ифодаламоқчи бўлган.

3. Тахаллуслар муайян ижод ҳамда санъат вакилини бошқасидан фарқлаш, ажратиш билан **фарқлаш (дифференциациялаш) функциясини** бажаради. Бу вазифа бир хил исмли ижодкор ва санъаткорларнинг тахаллусларида янада ёрқинроқ кузатилади. Масалан, биргина *Абдулла, Адҳам, Акмал* каби исмли бир нечта ижодкорлар бор. Уларни бир-биридан тахаллуслари фарқлаб туради. Масалан, *Абдулла Ҳотифий* (тарихчи, шоир; Абдураҳмон Жомийнинг жияни (? – 1521, дек.), *Абдулла Авлоний* (Абдуллахон Ҳакимхон ўғли), *Акмал Пискандий* (Саййид Акмал Акмалхон Яқубхон ўғли), *Абдулла Бегий* (Абдулла Мустақаев), *Абдулла Раҳматзода* (Абдулла Раҳматов), *Абдулла Ҳофиз* (Абдулла Файзуллаев), *Абдулла Шер* (Шеров Абдулла); *Адҳам Дамин, Адҳам Мир Саид, Адҳам Ҳамдам, Адҳам Раҳмат* (Раҳматов Адҳам); *Акмал Икром* (Акмал Икромов), *Акмал Мурод* (Акмал Муродов), *Акмал Нур* (рассом Акмал Нуриддинов) *Акмал Саййид, Акмал Хўқандий* (Мулла Шермуҳаммад); *Алишер Файз* (Турдиев Алишер Баҳодирович), *Алишер* Назар (Алишеров Назар) каби.

4. Тахаллуслар ўзида маълум ижодкор ва санъаткор ёки бошқа соҳа кишиларининг туғилган жойи, ижтимоий мансублиги, ижобий, салбий руҳий ҳолати ва бошқалар ҳақида маълум информация ҳамда ахборотларни жамлаш, умумлаштириш, ифодалаш, сақлаш ва узатиш билан **ахборот ифодалаш (информацион) вазифасини** бажаради. Масалан, *Аҳмад Югнакий* – шоир ва мутафаккир Аҳмад бинни Маҳмуд Югнакийнинг (XII аср охири – XIII асрнинг биринчи ярми) тахаллуси. Тахаллус ижодкор туғилган жой номидан олинган бўлиб, шоирнинг

Самарқанддаги Юнақ қишлоғидан эканлиги ҳақида ахборот беради. Бундай тахаллусларни бир нечтасини мисол тариқасида келтириш мумкин: *Аҳмад Яссавий* – Ясси шаҳридан бўлган (тахм. XI асрнинг 2-ярми – 1166), шу сабабли ўзига Яссавий тахаллусини олган; *Маҳмуд Торобий* – сиёсатчи, ҳунарманд, табиб (? – 1238) Бухоронинг Тороб қишлоғидан бўлган; *Махмур Коризий* – Абдулкарим Барот ўғли (1820 – 1876) туғилган жойи Жиззахга қарашли Кориз қишлоғи бўлиб, тахаллуси шу қишлоқ номидан олинган; *Беруний* – донишманд, олим ва шоир Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмаднинг (5.09.973, Хоразм – 11.12.1048, Ғазна) тахаллусидир. *Беруний* тахаллусининг асоси арабча *берун* сўзидан олинган бўлиб "ташқаридан" деган маънони билдиради. Кўпгина ижод аҳллари давлат марказида, пойтахтда яшаб ижод қилишган. Бу тахаллус эса Абу Райҳон Берунийнинг шаҳарда эмас шаҳардан ташқарида яшаганлигига ишорадир.

Яна бир туркум тахаллуслар гуруҳи ижодкор ва унинг оиласининг касб-кори тўғрисида ахборот беради. Масалан, *Баҳоуддин Нақшбанд* – машҳур авлиё, нақшбандийлик тариқатининг асосчиси Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин ан-Нақшбанд ал Бухорийнинг (1318-1389) тахаллуси бўлиб (кўпроқ Баҳоуддин ёки Хожа Баҳоуддин Балогардон, Хўжаи Бузрук, Шоҳи Нақшбанд номлари билан машҳур), отаси тўқувчи ҳамда ўйма нақш солувчи (нақшбанд) бўлган. У киши ота касби номини ўзига тахаллус қилиб олган; *Дукчи Эшон* – сиёсатчи ва дин пешвоси Муҳаммадали Собир ўғлининг (1856-1898) тахаллусидир. Эшоннинг отаси пахтани чигитдан ажратадиган халажи ва бешик ясовчи ҳунарманд бўлган. Унинг тахаллуси ота касби номидан олинган. *Дукчи* – йиг, яни дуг пахтани чигитдан ажратадиган асбоб номидир; *Гулханий* – ўзбек мумтоз масалнавис шоири Муҳаммад Шарифнинг (тахм. XVIII асрнинг охири – Қўқон – XIX асрнинг 20-йиллари) адабий тахаллусидир. Бу тахаллус ижодкорнинг касби ҳамда оловтабиатлилиги, жўшқин ижод соҳиби ва ўткир ақл эгаси эканлигидан далолат беради; *Саккокий* – Самарқандда Халил Султон(1405-09) ва Улуғбек ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этган шоирнинг исми, туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. Лекин ижодкорнинг тахаллуси унинг касб-ҳунари ҳақида маълумот беради. *Саккок* сўзи арабчада "пичоқчи", "пичоқ ясаш билан шуғулланувчи, машғул бўлувчи" маъноларини билдиради; *Чархий* – Ўзбекистон халқ шоири (1975) Асқарали Ҳамроалиевнинг (1900.23.2 – Қўқон – 1979.18.12) адабий тахаллуси бўлиб, унга "ип йигириш асбоби"ни англатувчи тожикча *чарх* луғавий бирлиги асос бўлган. Ижодкор Қўқондаги "Қувват" артелида гулабардор (тўқувчилик корхоналарида гула тайёрлаш ёки тандага гула кўтариш иши, касби) [15: 27]. бўлиб ишлаган. Демак,

шоирнинг тахаллуси унинг шуғулланадиган касб-ҳунари мотивацияси асосида юзага келган.

Адо – шоир Султонхожаи Аҳрорийнинг (XIX аср) адабий тахаллуси. *Адо* сўзининг маъноси “охир”, “тамом”, “ижро” бўлиб, ижодкор тахаллуси сифатида ғам-андуҳдан адо бўлган, сўнган киши сиймосини тасвирлайди; *Аламкаш* **–** шоир, хаттот ва таржимон Убайдулло Ислом ўғлининг (1846 – ҳозирги Ғаллаорол тумани, Қизилқўрғон қишлоғи – 1924) тахаллуси. Ижодкорнинг бу тахаллуси унга хос салбий руҳий ҳолатларни ифодалайди; *Ғарибий* – шоир Умурзоқ Абдували ўғлининг (1877 – 1961); *Ғурбат* – шоир Абдулла Маҳдум Каримберди ўғли (1850/53–1918)нинг тахаллуси каби; ижобий фазилатларни англатувчи тахаллусларга: *Бадиий* **–** Андижонлик шоир Мавлоно Юсуфнинг (XV-XVI аср) адабий тахаллусидир, *Бадиий* тахаллуси билан ижодкор гўзал ва нозик таъбли инсон сиймосини тасвирлаган бўлса ажабмас. *Ғайратий* – Ўзбекистон халқ шоири(1972) Абдураҳим Абдуллаевнинг (1902.15.2 – Тошкент – 1976.17.1) тахаллуси. *Ғайратий* – арабча “қувватли, иштиёқли тиришқоқ; рашк, қизғониш, саъй-ҳаракат, берилиш” маъноларини ифодалайди. Шоир фаолияти мобайнида *Шуҳрат* тахаллуси билан ҳам ижод қилган; *Завқий* – шоир Убайдулло Мулло Солиҳ ўғли (1853 – Қўқон – 1921)нинг адабий тахаллуси.

6. Ўзбек тахаллуслари шу миллатга мансуб шоир, ёзувчи, санъаткорларнинг қўшимча номи сифатида **миллий-маданий функция** ҳам бажаради. Бу вазифа деярли барча ўзбек тахаллусларига хос. Ўзбек тахаллуслари луғавий асоси, таркибида *бек, бой, хон, жон, бону, бегим, зода* каби антроформантлар, *хожа, хўжа* каби миллий ижтимоий-сиёсий мансубликни ифодаловчи бирликлар, этнонимлар, топонимлар қўлланиши билан миллий-маданий мансубликни ифодалайди. Масалан, *Рафиқ Мўмин* – Рафиқ Мўминов (7.02.1900 – Наманган – 5.05.1951). Шоир, драматург, педагог. Тахаллуслари: *Кўргучи, Девона, Девона Машраб, Жирқин, Жирқинбой.*

Ўзтурк – Рауф Парфи (Турсунали Парфиев 27.09.1943 – Тошкент – 28.03.2005) шоир, таржимон; *Элбек* – Юсупов Машриқ (1898, Бўстонлиқ тумани Хумсон қишлоғи – 1939.11.2, Магадан) – шоир, тилшунос ва фольклоршунос. *Элбек* тахаллуси “элнинг ардоқли, суюкли фарзанди” маъносида танланган.

7. Тахаллуслар муайян ижодкор ва санъаткор номини, шу ном остида унинг асарларини авлоддан авлодга, даврдан даврга олиб ўтиб, унинг адабиёт, санъат тарихидан мустаҳкам ўрин олиши ва сақланишига хизмат қилиши билан **эпистемик функция** бажаради [16: 40]. Тахаллусларнинг бу вазифаси *Навоий, Лутфий, Огаҳий, Саккокий, Атоий, Бобур, Машраб, Гулханий, Муқимий, Фурқат, Увайсий* каби тарихий тахаллусларда ёрқин

кўринади. Ўзбек мумтоз адабиётининг машҳур вакиллари бўлган мазкур ижодкорларнинг асарлари шу тахаллуслар остида асрдан-асрга, авлодлардлан-авлодларга ўтиб бормоқда.

8. Тахаллуслар ифодалашга хизмат қилиши, бадиий тимсоллар сифатида қўлланиши, маълум шеърий санъат, шеър унсури учун асос бўлиши билан билан эстетик ёки таъсир этиш билан **экспрессив вазифа** ҳам бажаради.

Бадиий матнда қўлланган ҳар бир тил бирлиги асарнинг мавзуси, ғояси билан боғлиқ тарзда маълум вазифаларни бажаради. Жумладан, шоир ва ёзувчининг тахаллуси ўз соҳибини аташ, бошқалардан фарқлаш, шеърий асар кимнинг ижодига мансублигини ифодалашдан ташқари муайян услубий, бадиий вазифаларни ҳам бажаради.

Шеърий асарларда ўз номини келтириш узоқ тарихга эга бўлиб, бу тахаллуснинг пайдо бўлиш сабабларидан биридир. Шоирлар ўз тахаллусларини ғазалнинг мақтаъсида қўллаганлар.

Мақтаъ (ар. тугаш жойи, кесмоқ) – ғазал ёки қасиданинг охирги, якунловчи байти бўлиб, унда шеърда билдирилган фикрлар, изҳор этилган ҳис-туйғулар хулосаланади, шоирнинг уларга муносабати ифода этилади. Анъанага кўра, аксарият мақтаъларда шоирнинг тахаллуси келтириладики, у шеър муаллифини кўрсатиб турувчи ўзига хос имзо, тамға вазифасини бажаради [17: 166].

Тахаллус бир неча шеърий санъат ва унсурлар учун асос бўлади. Ана шундай санъатлардан бири иттифоқ санъатидир. Иттифоқ (ар. мувофиқлаштириш) шоирнинг шеърда ўз номи ёки тахаллусини ҳам истилоҳий, ҳам ўз луғавий маъносида қўллаш санъатидир [18: 51]. Масалан,

Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилгасен эй ишқ,
Навоий *ришгаи жонин муғанний удининг тори.* (Навоий)

Бу ғазалда иккита асосдош (ўзакдош) сўз қўлланган. Ўзбекистон халқ шоири Нажмиддин Комилов қайд этганидек, “Биринчиси – наво. Навонинг маънолари кўп. У “мусиқа, куй, оҳанг, шу билан бирга мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат” тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзалликни ифодалаган бўлади. Модомики, шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайдида қалбнинг шукру шукуҳи, ором ва осойишталиги ҳам наводир. Алишер Навоий, шубҳасиз, бу байтда қалб ороми, ички руҳий қониқиш нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муғанний

(иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғланиб кетган” [19: 105]. Иккинчиси, Навоий – муаллиф тахаллуси.

Шеърда *наво* апеллятиви ўз луғавий маъносида ва шоир тахаллуси асоси сифатида қўлланиб, иттифоқ санъатига асос бўлган [20: 126]. Иттифоқ санъатининг гўзал намуналари Алишер Навоий, Гадоий, Феруз, Фурқат, Чўлпон, Эркин Воҳидов, Омон Матжон каби шоирлар ижодида кўп кузатилади. Бу санъат туридан фойдаланиш ижодкорни сўз қўллаш маҳорати кучлилигидан далолат беради.

Доий Жавод таърифига кўра, итифоқ санъатининг моҳияти шундай: “... шоир шеърда ўз номи ёки тахаллусини ниҳоятда чиройли кўринишда шундай ўринли ишлатадики, ўқувчи хаёлига бир пайтнинг ўзида ана шу сўзнинг ҳам луғавий, ҳам истилоҳий маъноси келади” [21: 26].

Мажнунға менинг телбалигим бор ***Бақоий***

Ортуқроқ агар бўлмасам андин кам эмасмен.

Мазмуни:

Мажнунда доимо менинг телбалигим бор,

Агар ундан ортиқроқ телба бўлмасам, ундан кам эмасман.

Мазкур байт XVI асрда яшаб ижод қилган шоир Бақоий (асл исми номаълум)нинг қаламига мансуб. Ижодкорнинг тахаллусига луғавий асос бўлган *бақо сўзи* “доимий, абадий, мангу” маъноларини англатади. Шеърда сўз ҳам луғавий, ҳам истилоҳий маъноларда, яни пайт равиши ва тахаллус сифатида қўлланиб, иттифоқ санъатини юзага келишига асос бўлган.

Шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, танқидчи ва жамоат арбоби Абдулҳамид Сулаймон ўғли Юнусов (1898, Андижон – 1938.4.10, Тошкент) *Чўлпон, Андижонлик, Мирзо Қаландар* тахаллуслари билан ижод қилган. Улар ичида *Чўлпон* шоирнинг доимий тахаллуси бўлиб, шу тахаллус билан эл орасида машҳурдир. *Чўлпон* – тонг юлдузи, ёруғ юлдуз (Венера) номи. Шоир “Қаландар ишқи” шеърида *Чўлпон* атоқли отини ҳам юлдуз номи – космоним, ҳам тахаллус сифатида келтириб иттифоқ санъатидан моҳирона фойдаланган:

Муҳаббат осмонида гўзал ***Чўлпон*** *эдим, дўстлар,*

Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку [24: 12].

Қўқонда яшаб ижод этган шоирлардан Шайдо (XVIII-XIX аср, асл исми номаълум) ҳам иттифоқ санъатидан маҳорат билан фойдаланган:

Гул юзингни кўрсатиб этдинг басе ***Шайдо*** *мани*

Ҳар сабоҳ нола қилай гашту гузорим борича [23: 590].

Шеърда *шайдо* ҳам апеллятив – “ошиқ, хуштор, мафтун” маъноларида, ҳам атоқли от – шоирнинг адабий тахаллуси сифатида қўлланган.

Тарки хонумон этдим, гўшада макон эдим

Васфини баён этдим ***Шавқида*** *китоб айлаб* [22: 272].

Мазкур байт XVIII асрда Каттақўрғон шаҳрида яшаб ижод қилган шоир Шавқий қаламига мансуб. *Шавқий* арабча *"ўткир орзули, зўр ҳавасли, қаттиқ интилишли, кайф, истак, ўрнатиш"* маъноларини англатади. Бу байтда ҳам *шавқ* сўзи ҳам турдош от, ҳам тахаллус вазифасида қўлланиб, иттифоқ санъати ҳосил қилинган.

Асли хўжандлик бўлиб, Қўқонда хон саройида ижод қилган шоир Маъюс (Домулла Тўрахон, XIX аср бошлари) ҳам бу санъат туридан ўз шеърларида фойдаланган:

Қилмағил ***Маъюслиқ*** *бирла фиғону нолаким*

Кўнглига таъсир қилмас бу наволардин бири [22: 279].

Маъюс сўзи "ғамгин, хафанамо, умидсизликка тушган" маъноларини билдиради.

Мажзуб Намангоний (асл исми Абдулазиз (XVIII а. 2-ярми, ўзбек тасаввуф адабиётининг йирик намояндаларидан бири) ўз шеърларида тахаллусини кўплик шаклида қўллаб иттифоқ санъатини яратган:

Ҳама дардманга шифо лутф қил,

Ки солик элига Сафо лутф қил,

Ки ***Мажзубларга*** *вафо лутф қил –*

Умидворлардир, умидворлар,

Умидворлардир, умидворлар [25: 27].

Мажзуб сўзи "ақлдан озган, девона, жинни, мажнун; тасаввуф аҳли" маъноларини билдиради.

Ўзбек шоиралари ичида илк бор тахаллусдан фойдланишни бошлаб берган Нозик (Нозик Хоним) "Фасона" шеърида ўз тахаллусидан фойдаланиб иттифоқ санъатини қўллаганки, унинг сўз ёки тахаллус эканига киши шубҳа қилади:

Бахтимми? Ёки қисмат, менга насиби меҳнат,

Ҳар ерда жойи хобим сар ўлса санги хора.

Хуш кечмаюб ҳаётим ***Нозик*** *бу ҳола етдим,*

Ҳар ҳосилеки топдим солдим бу шўрозора.

Байтда *нозик* луғавий бирлиги ҳолат равиши ва тахаллус сифатида қўлланган.

Тахаллусни шеърда шакл ва мазмун уйғунлигида қўллаш, у асосида маълум шеърий санъатлар яратиш, бадиийлик ва образлилик ифодалаш ҳам юксак маҳоратдан далолат беради. Ўзбек мумтоз шеъриятида

тахаллуслар айнан бир матнда бир неча санъатларга лисоний асос бўлганлиги ҳам кузатилади.

Шакли бир хил (омоним) ёки бир-бирига яқин (омограф, омофон, омоформа) бўлган сўзларни байтни турли ўринларида келтирган ҳолда, ҳар бир ўринда алоҳида маънони ифодалаш **тажнис** (ар. ҳамжинс, жинсдош) санъатидир[17: 301].

Ўзбек мумтоз шеъриятида бир шоир томонидан иккинчи бир шоирга унинг тахаллусини келтириб, шеър битиш анъанаси ҳам кузатилади. Масалан, шоир Муҳий марғилонлик Мулла Абдураҳмонга унинг тахаллусини, яни Ҳижратни келтириб, рубоий битган. Рубоийда *ҳижрат* луғавий бирлигини уч мисрада қўллайди. Шоирнинг маҳорати шундаки, сўз ҳам апеллятив – “бир нарсадан ажралиш, узилиш, тарк этиш, узоқлашиш” маъносида, ҳам ономастик бирлик – атоқли от, яни тахаллус сифатида қўлланган ва иттифоқ, тажнис санъатини яратишга асос бўлган. Байтнинг матлаъсида тахаллус ўз вазифасида қўлланилган, яни “Мен – Ҳижрат сенинг наслингни ихтиёр қилган эдим”; иккинчи байтда *ҳижрат* сўзи “тарк этиш, узоқлашиш”, яни ўз маъносида ҳамда ижодкорнинг номи сифатида қўлланган, яни “Келиб билсам, сен ҳам мени ихтиёр айлаб ватанингни тарк этибсан”; 3-4-мисрада эса сўз ўз маъносида, яни, “Сени Андижондан ҳам тополмай, шу сабабдан Марғилондан ҳижрат этдим” фикрларини ифода этган:

*Қилған эдим мен сени наслингни **Ҳижрат** ихтиёр*
*Келдиму билдимки, сен ҳам **Ҳижрат** айлаб ихтиёр*
Бозгашти Андижон ҳам топмадим сандин асар
*Шул сабабдин Марғинондин **ҳижрат** этдим ихтиёр* [23: 602].

Замонавий ўзбек адабиётида ҳам иттифоқ санъатининг гўзал намуналари кузатилади. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг айрим ғазалларида *Эркин* луғавий бирлиги ҳам тахаллус, ҳам апеллятив сифатида қўлланиб, иттифоқ санъатини юзага келтирган:

Бу қасидам сенга, халқим,
Оқ суту туз ҳурмати,
***Эркин** ўғлингман, қабул эт,*
Ўзбегим, жон ўзбегим. (Э.Воҳидов, Ўзбегим)

Қутлуғ истиқлол кунида,
эй,Ватан, бағрингда шод
***Эркин** ўғлонинг бўлиб*

юрмоқни истайдир кўнгил. (Э.Воҳидов, Ватан истаги)

Тахаллуслар аллюзив, яни аллюзия воситасида ҳосил қилинган матнда қўлланиб, муайян адабий ёки ижтимоий-тарихий далилга ишора сифатида ҳам қўлланиши мумкин. Бу жиҳатдан тахаллуслар лингвокультурологияда аллюзия кўрсаткичи ҳисобланади [27: 19-20]. Масалан, *Қодирий* тахаллуси бир қанча шеърларда аллюзив ном сифатида қўлланиб, адиб ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ тарихий фактларга ишора қилади. Бунда кўпинча *Қодирий* тахаллусидан қатағон даврининг мудҳиш оқибатларини тасвирлашда фойдаланилган [28: 119]. Масалан,

Ўтган кунинг – ўтган кундир,
Ўз бошингга етган кун,
***Қодирийни** берган замин,*
***Қодирийни** сотган кун.* (М.Юсуф, Ватаним)

Юртим, кўнглингдек кенг осмонларинг бор,
Юлдузни йиғлатган достонларинг бор,
Осмонларингда ҳам дийдорингга зор
*Жайрондек термулган **Чўлпонларинг** бор.*
(М.Юсуф, Юртим адо бўлмас армонларинг бор...)

Айрим тахаллуслар ўзига луғавий ва мотивацион асос бўлган апеллятивлар билан қўлланиб, тажнис санъатини юзага келтиради.

*Йиғлади **фурқатда Фурқат***
*Ҳам **муқимликда Муқийм,***
Нолишингдан Ҳинду Афғон
Қилди афғон, ўзбегим. (Э.Воҳидов, Ўзбегим)

Мазкур шеърий парчада Зокиржон Мулло Холмуҳаммад ўғлининг тахаллуси *Фурқат* ва унга луғавий асос бўлган *фурқат* сўзи билан, Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғлининг тахаллуси *Муқимийнинг* фонетик варианти *Муқийм муқим* сўзи билан ёнма-ён қўлланиб, иштиқоқ санъатини юзага келтирган.

Шеъриятда ўй-фикр, ҳис-туйғу, кечинмаларни кимгадир ёки нимагадир мурожаат тарзида баён этилиши, шеърда ундалма қўллаш **нидо** (ар. қичириқ, чақириқ, ундов) деб аталади [17: 203]. Бизнингча, бунда шеърда шоирнинг ўзига нидо ва мурожаати муҳим услубий моҳиятга эга.

Эй Навоий, барча ўз узрин деди, ўлгунча куй

Ким, сенга ишқ ўти-ўқ эрмиш азалнинг қисмати, –

дея шоир Алишер Навоий ўзига мурожаат қилиш орқали, “бошдан кечирилган ишқ изтиробларида ҳеч ким айбдор эмас, балки ишқ сенга тақдирнинг битигидир”, деган хулосага келади.

Айрим шеърларда шоирнинг тахаллуси мисралар сўнггида радиф сифатида қўлланиб, ритмни таъкидлаб кучайтириш вазифасини бажаради. Масалан, Турди Фароғий (XVII аср, Бухоро – тахминан 1699/1700, Хўжанд) *Турдий, Турди Фароғий, Фароғий* тахаллуслари билан ижод қилган. *Турди* шоирнинг доимий тахаллуси бўлган. *Турди* исм-тахаллуслар сирасига киради. *Турди* ўзбекча исм бўлиб “қолди, тўхтади, ўлмади” маъноларини билдиради.

Шоирнинг бир ҳасби ҳол шеърида тахаллуси шеърий мисралар охирида радиф сифатида қўлланиб, унинг қирқ, минг юз уруғларидан гинасини, шахсий ҳаётига хос бахтсизлик ва толесизликни таъкид билан ифодалаш баробарида шеърий ритмни жозибали, оҳангдор, таъсирчан чиқишини таъминлаган:

Қатрамен ночийз, аммо зоти қулдум ***Турдиман,***
Келтуран атвожга баҳри талотум ***Турдиман***
Қирқу, Юз, Минг ақраболар этдилар мендий нуфур
Не бало, бахти қароу толеъи шум ***Турдиман.***
Растадек минг печтобу чашм сўзонидин ўтар
Бо вужуди эътибори чашми мардум ***Турдиман***.

Ўзбек маърифатпарвар шоири Аваз Полвонниёз (Ўтар) ўғли (15.08.1884 – Хива – 1919) исмидан тахаллус ўрнида фойдаланган. Унинг тахаллуси *эй* ундови билан радиф ҳамда ўз-ўзига мурожаат, шеърий ундалма – нидо сифатида қўлланиб, шеърий ғояни таъкидли ва оҳанг ҳамда ритмни юксак пардаларда ифодалашга хизмат қилган:

Айла яхши бирла суҳбат, ***эй Аваз,***
Токи топгайсан саодат, ***эй Аваз.***
Дўстларим бўлсин десанг аҳли жаҳон,
Хулқи хушликни қил одат, ***эй Аваз.***

Хуллас, тахаллуслар нафақат шоир ва ёзувчининг номи сифатида қўлланувчи бирликгина эмас, шеърий санъат ва унсурларни юзага келтирувчи, бадиийлик, образлилик, таъсирчанлик, жозибадорлик ва оҳангдорликни ифодаловчи лисоний воситадир.

Фойдаланилган Адабиётлар:

Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.

Ўзбек классик адабиёти учун қисқача луғат // Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1953.

Колосова С. Энциклопедический словарь псевдонимов. – М.: Научная книга, 2017.

Қораев Т., Воҳидов Б. Тахаллуслар. – Тошкент: Фан, 1979.

Мочалкина К.С. Псевдонимы в системе современной русской антропонимии: Дис. ... филол. наук. – Волгоград, 2004. – С.7.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати.– Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 4-ж.

Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати.– Тошкент: Фан, 1984. – III т.

Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.

Қорев Т., Воҳидов Р. Ўқувчиларга адабий тахаллус ҳақида тушунча бериш // Совет мактаби, 1974.

Евгеньева А.П., Иванникова Е.А. Словарь русского языка. Академия наук СССР Институт русского языка. М.: Русский язык, 1987. – Том 3.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий эндиклопедияси, 2006.

Муҳаммад Ризо мироб Эрниёзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

Shir Muhmmad Mirab Munis and Myhmmad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden–New York– Kobenhavn – Koln, 1988.

Бонделатов В.А. Семиотическая изучения топонимии // Топонимия Центральной России. – М., 1974.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2003.

Маматов А.Э. 100 наиболее важных функции языка – Тилнинг энг муҳим 100 та функцияси. – Тошкент: BAYOZ, 2014.

Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010.

Ҳамидов З. Навоий бадиий санъатлари. – Тошкент, 2001

Комилов Н. Тимсоллар тилсими // Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. – Тошкент: Камалак, 1991.

Исоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2007.

Қаюмий П.. Тазкираий Қаюмий. – Тошкент, 1998. – 1-ж.

Қаюмий П. Тазкираий Қаюмий. – Тошкент, 1998. – 2-ж.

Қаюмий П.. Тазкираий Қаюмий. – Тошкент, 1998. – 3-ж.

XX аср ўзбек шеърияти антологияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

Ҳомидий Ҳ., Маъмуров М. Наманган адиблари. – Тошкент: 2007.

Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1983. – 2-ж.

Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015.

Худойберганова Д., Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2016.

ORONİMİK GÖSTERGELERİN LEKSİK-SEMANTİK VE FONKSİYONEL ANALİZİ: SEMERKAND BÖLGESİ ÖRNEĞİNDE

LEXIC-SEMANTIC AND FUNCTIONAL ANALYSIS OF ORONIMIC INDICATORS: IN THE CASE OF THE SEMARKAND REGIONS

PhD. Şerali TEMİROV*

Özet

Uzmanlar tarafından yürütülen bilimsel araştırma alanındaki toponomi makalesi, göstergeler hakkında görüş bildirmiştir. Ek olarak, oronim indikatörler, oronimlerin bileşenlerinden biridir, oronim ile temsil edilen oroobjekt türünü belirtir ve tanımlar, nesnenin isimlendirilmesinde sözlüğe katılır, oroobjekti farklı şekillerde karakterize eder, bir oroobjekti bu tür başka bir nesneden ayırır. Semerkand yöresine özgü oronim indikatörlerin tarihsel ve etimolojik olarak öz ve asimilasyon katmanına ait olduğu, çoğu Türk ve Farsça-Tacik dillerinden ödünç alınmış kelimeler olduğu söylenmektedir. Coğrafi terimler, yer isimlerinin türlerini ifade etmenin yanı sıra, bileşik yer isimlerinin bileşiminde oronimler de dahil olmak üzere indikatörler olarak bir dizi onomastik işlevi yerine getirir. Bilimsel kaynaklarda indikatör terimi farklı şekilde yorumlanır ve tanımlanır. Toponimi üzerine yapılan son araştırmalar ayrıca indicator terimi yerine belirleyici, toponimik belirleyici, topobelirleyici terimlerini kullanır. Bu alandaki tüm araştırmalara dayalı olarak makalede oronimik indikatör terimini kullanma tercih edildi. Sözcüksel birimlerde bir nesnenin ne kadar orografik olduğunu belirtmek için kullanılan sözcüksel birimler, oronimik indikatörler olarak adlandırılır. Oronim indikatörler, doğal ve yapay, büyük ve küçük nesnelere atıfta bulunan gruplara ayrılır. Doğal mikroisimlere (küçük nesneler) atıfta bulunan isimsiz indikatörler bu bağlamda önemli bir rol oynar. Semerkand bölgesinin oronimisinin, Özbek toponimisinin oronimi alanında özel bir önemi olduğu vurgulandı. Semerkant bölgesinde mevcut olan dağ, tepe, kaya, geçit, zov, supa, taş, köl, bel, kötal, tumşuk gibi oronim indikatörler analiz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: *oronim, indikatör, toponomi, oroobjekt, oronimik indikatör, mikrooronim, makrooronim, dağ, kötal, dovon.*

Abstract

In the article toponomes in the field of scientific research carried out by experts gave an opinion on indicators. In addition, indicators of oronyms are one of the components of oronyms, specify and determine the type of oroobject represented by oronyms, participate in the dictionary in the name of an object, characterize the oroobject in different ways, and distinguish one object oronyms from another such object. It is said that oronym indicators specific to the Samarkand region belong to the core and assimilation layer historically and etymologically, and

* Semerkand Devlet Üniversitesi, Özbekistan, sh-temirov@mail.ru

most of them are words borrowed from Turkish and Persian-Tajik languages. Geographical terms, in addition to denoting the types of place names, perform a number of onomastic functions as indicators, including oronyms, in the composition of compound place names. In scientific sources, the term indicator is interpreted and defined differently. Recent research on toponymy also uses the terms "determinant", "toponymic determinant", "topological identifier" instead of "indicator". Based on all the research in this field, it was preferred to use the term "oronymic indicator" in the article. The lexical units used to indicate how the orographicity an object is in lexical units are called oronymic indicators. Oronim indicators are divided into groups that refer to natural and artificial, large and small objects. Anonymous indicators referring to natural micronames (small objects) play an important role in this context. It was emphasized that the oronimy of the Samarkand region has a special importance in the field of oronymy of the Uzbek toponymy. Oronim indicators such as mountain, hill, rock, passage, zov, supa, stone, lake, waist, bad, beak in the Samarkand region are analyzed.
Keywords: *oronim, indicator, toponomy, oroobjekt, oronymic indicator, microoronim, macrooronim, mountain, bad, mountain pass.*

Географик терминлар топонимларнинг турларини ифодалаш билан биргаликда қўшма таркибли топонимлар, жумладан, оронимлар таркибида индикатор сифатида бир қатор ономастик вазифаларни ҳам бажаради.

Илмий манбаларда *индикатор* термини турлича изоҳланади ва таърифланади. Э.М.Мурзаев индикаторни (1974), *"...топонимга хос белги-хусусият ҳамда ҳолатларни ифодаловчи сўз"* (s.21-22), - деб изоҳлайди.

Топонимик индикатор терминини ўзбек топонимикасида илк марта З.Дўсимов илмий муомалага олиб кирган (Бегматов, Худайберганов, 2006, s. 42-47). У жой номлари таркибида қатнашиб, улар ифодалаган объектнинг турини, характерини билдирувчи луғавий бирликларни индикаторлар, деб изоҳлайди. Унингча, индикаторлар ўзи ифодалаётган объект ҳақида маълум даражада маълумот бериш хусусиятига эга (Дўсимов, 1972, s.71-74). Т.Нафасов эса индикаторларни (1988), *"Жой номи ясашда қатнашиб, унинг таркибида объект турини билдирадиган сўз"* (s.287), – деб изоҳлайди. Ў.Ражабов томонидан ўзбек топонимик тизимига мансуб индикаторлар махсус ўрганилди (Ражабов, 2006, s.81-82).

Индикаторларни географик терминлар доирасида ўрганган П.Ғуломов аввалги анъаналарга мувофиқ тарзда уларни (2005), *"Топонимларни ҳосил қилувчи маҳаллий географик терминлар"*, – деб таърифлайди (s.4). Х.Холмўминов эса бундай луғавий бирликларни Б.А.Серебренников, З.Дўсимовлар каби **индикаторлар** туркумига киритиб, уларнинг орообъектларни ифодаловчи турини **оронимик индикаторлар** (Серебренников, 1959, s. 37) деб атайди.

Лингвистик луғатларда изоҳланишича, **индикатор** термини асли лотинча *indicator* сўзидан олинган бўлиб, *«кўрсаткич», «индикатор»* деган луғавий маънони англатади ва қуйидаги маъноларда қўлланади:

а) физикада, техникада физикавий миқдорларни, масса, босим, нагрузка ва бошқаларнинг ўлчовини аниқлайдиган асбобларнинг умумий номи;

б) кимёвий жараёнларнинг хусусиятини кўрсатиш учун оз миқдорда қўшиладиган модда (ЎТИЛ, 1-т. 1981, s.327). Шунингдек, топонимикада юқорида келтирилган маънода қўлланади.

1980 йиллардан бошлаб илмий адабиётларда *топонимик индикатор* термини ўрнида унинг калькаланган шакли – *топонимик аниқлагич* термини қўллана бошланди. Шу билан боғлиқ тарзда *оронимик аниқлагич* термини ҳам истеъмолга кирди. Дастлаб *топонимик аниқлагич* термини С.Найимов ишларида кузатилди. У топонимик индикаторлар топоним ифодалаётган объектнинг характерига, белгисига, унинг қандай объект тури эканлигига ишора қилишини қайд этади (Найимов, 1983, s.63-64).

Топонимияга доир сўнгги тадқиқотларда ҳам индикатор термини ўрнида *аниқлагич, топонимик аниқлагич, топоаниқлагич* терминлари қўлланмоқда (Аслонов, 2005, s.13).

Ўзбек тилидаги гидронимик индикаторлар Н.Улуқов томонидан мукаммал тасниф ва таҳлил қилинган. У таҳлиллар асосида топонимик индикатор, гидронимик индикатор терминларини қўллаш семантик ва илмий жиҳатдан тўғри эканлигини асослайди (Улуқов, 2010, s.13).

Биз бу борадаги барча тадқиқотларни ўрганиш асосида *оронимик индикатор* терминини қўллашни маъқул топдик. Оронимлар таркибида қўлланиб, ном ифодалаётган объектнинг қандай орографик эканлигини англатувчи луғавий бирликлар *оронимик индикаторлар* дейилади.

Ўзбек тили ва унинг лаҳжа, шевалари оронимик индикаторларга бой.

Ўзбек тили ва унинг маҳаллий шева ҳамда лаҳжаларидаги оронимик индикаторлар деярли ҳозирга қадар монографик тарзда махсус ўрганилмаган. Фақат юқорида келтирилган луғатларда географик терминлар доирасида уларнинг маълум қисми келтирилган ва изоҳланган.

Н.Улуқов гидронимлар ва гидронимик индикаторлар борасида қайд этганидек (2012), *“Оронимлар ва оронимик индикаторлар ўзаро бир-бири билан генетик жиҳатдан боғлиқ, бироқ улар айнан бир хил бирлик эмас”* (s.58).

Самарқанд вилояти оронимиясини, ўзбек топонимикасидаги оронимикага оид тадқиқотларни кузатиш асосида оронимик индикаторларга қуйидаги луғавий бирликларни киритишни лозим топдик: *тоғ, чўққи, қоя, довон, кўтал, бел, учма, қир, газа, дара, зов, супа, тепа, тош, қўл, тумшуқ* каби. Мазкур оронимик индикаторларнинг ҳар бири ўзига хос тарихий-этимологик манбага, луғавий-маъновий хусусиятга эга.

Оронимик индикаторлар ўзи ишора қилаётган объектнинг ҳажм хусусиятига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Йирик орообъектлар (макрооронимлар)га ишора қилувчи оронимик индикаторлар: *тоғ тизмаси, тоғ* каби.

2. Кичик орообъектлар (микрооронимлар)га ишора қилувчи оронимик индикаторлар: *бел, газа, дара, довон, зов, кўтал, супа, тепа, тош, учма, чўққи, қир, қоя, қўл, тумшуқ* каби.

Биз юқоридаги гуруҳлаш асосида оронимик индикаторларнинг луғавий-маъновий хусусиятларини ёритамиз.

Тоғ индикатори. *"Тоғ. Ер юзасининг теварак-атрофдаги текислик, тепалик ёки бошқа баландликка нисбатан якка ёки қатор ҳолда баланд кўтарилган, одатда, турли тош, қаттиқ жисмлардан иборат қисми"* (ЎТИЛ, 2008, s.163). Самарқанд вилояти асосан қипчоқ шевасида сўзлашганлиги учун аҳоли нутқида *тоғ* сўзи *тов* вариантида ҳам учрайди, яъни фонетик ўзгаришга учраб, *ғ* товуши *в* товуши билан алмашган.

Таркибида *тоғ* индикатори бўлган оронимлар ҳудудда анча салмоқли: *Буқчақиртоғ* (Нуробод т.), *Гардантоғ* (Ургут т.), *Ғубдинтоғ* (Булунғур т.), *Еттиқизтоғи* (Ургут т.), *Жалпоқтов/Ялпоқтоғ* (Каттақўрғон т.), *Зинактоғ* (Ургут т.), *Қизтоғ* (Ургут т.), *Қирқтоғ* (Ургут т.), *Қоратов/Қоратоғ* (Қўшработ т., Пахтачи т.), *Қўрғонтоғ* (Ургут т.) каби.

Баъзи *тоғ* индикаторли оронимлар ҳудуднинг турли жойларида такрор учрайди. Масалан, *Тешиктов/Тешиктоғ* (Иштихон, Каттақўрғон, Ургут т.), *Оқтов/Оқтоғ* (Каттақўрғон, Иштихон, Қўшработ т.), *Қоратов/Қоратоғ* (Қўшработ, Пахтачи т.), *Бўғчақўрғонтоғ* (Нуробод, Ургут т.), *Болқонтов/Болқонтоғ* (Қўшработ, Пайариқ т.) каби.

Чўққи индикатори. Чўққи луғавий бирлиги "баланд нарсанинг энг юқори нуқтаси" маъносини англатади. Бу сўз асли эски ўзбек тилида *"бош кийими устидаги дўмбоқ" маъносини англатган чоқ отидан"* (Юдахин, 1965, s.864), *"Кучайтириш маъносини ифодаловчи -ы қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: чоқ + ы > чоққы > чоққи"* (Раҳматуллаев, 2000, s.446).

"Чўққи – тоғ, тепа, қирларнинг баланд, найзасимон ўткир, кўпинча кристалли, қаттиқ тошлардан иборат учи. Тоғларнинг баъзан энг баланд қисми учли бўлмаса ҳам чўққи дейилади" (Қораев, 1979, s.139). Самарқанд вилоятида *чўққи* индикатори билан ҳосил бўлган қуйидаги оронимлар учрайди: *Зардоличўққи* (Қўшработ т.), *Зиннончўққи*, *Исломчўққи*, *Бобомуродчўққи*, *Оқчўққи*, *Сатторчўққи*, *Тоштемирчўққи*, *Учкунликчўққи Эшқулчўққи* (Ургут т.), *Чодирчўққи* (Иштихон т.) каби.

Қоя индикатори. Ўзбек тилида *қоя* индикатори полисемантик характерга эга бўлиб, қуйидаги маъноларда қўлланади:

– қаттиқ, туб жинслардан иборат тик кўтарилган чўққи, жарлик, тепа (асосан, нураш натижасида қаттиқ тоғ жинсларининг очилиб, ер юзига чиқиб қолишидан ҳосил бўлади);

– баланд тик тош, қоятош (ЎТИЛ, 2008, s.353). Шунингдек, *қоя* ва *қоятош* сўзлари ўзаро маънодош. Масалан, вилоятда *Айриқоя*, *Белбоғлиқоя*, *Қизилқоя* (Ургут т.), *Қаторқоя* (Қўшработ т.) каби *қоя* индикаторли оронимлар бор.

"Мазкур индикатор бошқа туркий тиллар оронимиясида ҳам кўп учрайди: Қизилқоя довони (Қирғизистонда), Кўкқоя тоғи (Помирда), Қоякент (Доғистонда) ва ҳ.к." (Қораев, 1979, s.151).

Довон (ақбо / авға / овға /оқба, кўтал, бел, ошув) индикатори. *Довон* (мўғулча *дабан*) – тоғнинг ошиб ўтиш қулай бўлган жойи.

Ш.Раҳматуллаев (2000) *довон* луғавий бирлигини туркий лексика сирасига киритади ва унга қуйидагича этимологик изоҳ беради: *"... бу от эски ўзбек тилида "тоғдан ошиб ўт" маъносини англатган даба- феълидан -н қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик б ундоши в ундошига алмашган: даба- + н = дабан > даван"* (s.93). Ўзбек тилида *довон* сўзи *"тоғ ва тепаликнинг баланд, аммо ошиб ўтса бўладиган қулай жойи"* (ЎТИЛ, 2006, s. 633) маъносида қўлланади.

Ўзбек тилида ва унинг шеваларида *ошув* термини *довоннинг* синоними сифатида ишлатилади. Қашқадарё вилояти шеваларида *ошув* луғавий бирлиги *"кўндаланг чўзилган қирсимон ва ошиб ўтиш мумкин бўлган баландлик"* (Нафасов, 2011, s.215) маъносида учрайди.

Тарихий манбаларда учрайдиган *арт, ақба, бел, кўтал* терминлари ҳам *довон* терминининг синонимларидир. Довонлар орқали кўпинча йўллар ўтказилади (Қораев, 1979, s.51). Масалан, *Тахтақорача довони, Мурунак довони* (Ургут т.), *Қорагузар довони, Тахтаиса довони* (Нуробод т.), *Тақилон довони* (Қўшработ т.) каби.

Изоҳли луғатда *бел* сўзи *"тоғ ва тепаликларнинг эгарсимон энг баланд жойи"* (ЎТИЛ, 2006. s.218) деб изоҳланган.

Ақба, ақаба (арабча *ақаба* – довон, тоғ йўли, кўплиги *ақабот*) – Ўрта Осиёда тарқалган географик термин. IX-X асрлардаги географларнинг асарларида кўп учрайди.

"Кўтал – тоғлардан ошиб ўтган йўл, пастроқ довон. Кўтал сўзи тарихий манбаларда, масалан, "Бобурнома"да жой номлари таркибида учрайди. Жиззах вилоятида Ўзбеккўтал, Қозоққўтал деган жойлар бор (Қораев, 1979, s.77).

М.Нормуродов ва Т.Нафасовларнинг (2010) «Чироқчинома» китобида *кўтал* термини куйидагича изоҳланади: *“Тоғли туманлар аҳолиси ошиб ўтиладиган йўли бўлган баландлик – кичик довон, тоғнинг кичик тизмаси, юксак қирни кўтал дейишади. Бу атама форс ва тожик тилларига ҳам ўтган. Тожик тилида кўтал – баланд тепа; довон (ағба). Форс тилида кўтал – тоғ йўли, довон. Тожикистон ва Қирғизистонда кўтал сўзли жой номлари кўп. Бобур “…йўл ясаб довон устига чиқтук. Кўтали Зарин дер эмишлар” деб ёзган. Кўтал туркий ва мўғул тилларига хос сўз. Мўғул тилида хўтўл – тепа, унча юксак бўлмаган қия баландлик”* (s.23).

Кўтал – табиий географик термин сифатида терминологик луғатлар сўзлигига кирган бўлса-да, изоҳли, имло, морфем, терс ва бошқа тур луғатларга киритилмаган.

С.Қораев фикрича (1970) *“кўтал сўзи мўғулча бўлиб, “довон” деган маънони билдиради. Довон термини ҳам мўғулча, лекин кўтал пастроқ довон”* (s.68), деб ёзган. Самарқанд вилоятида бир неча жойнинг номи – “Кўтал» деган мулоҳазани ҳам билдириб ўтган.

Таҳлиллардан кўринадики, йўловчи пиёда ёки от-уловда ошиб ўтиладиган баландликлар *довон, авға / ағба / ақба, яшув, газа, кўтал* терминлари билан аталади. Ушбу терминлар орообъектларнинг бир хил турини англатиши билан умумийликка эга, яъни ошиб ўтиш мумкин бўлган баландлик турини билдиради. Самарқанд вилоятининг Ургут, Нуробод, Қўшработ туманларида *Каттакўтал, Пас(т)кўтал, Кичикўтал, Тошкўтал, Газакўтал, Кўталгаза, Айрикўтал, Қиякўтал, Кўталқия, Чағилкўтал* деган оронимлар мавжуд.

Эски ўзбек тилида *кўтал* сўзи “паст довон” маъносига эга бўлган: *“Танги ва учма йўлларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора қўнуб, Сира тоғ кўталига еттук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрунган эмас”* (Заҳириддин Муҳаммад Бобур, 2002, s.138). “Бобурнома”да *улуғ кўтал* (289), *кичик кўтал* (189), *уч кўтал* (188), *тез кўтал* (138), *озроқча кўтал* (189), *ўзга кўтал* (202) каби географик терминлар ва *Оққўтал* (127), *Чошликўтал* (290) *Анбаҳор кўтали* (287), *Хупиён / Хубён кўтали* (182), *Гунбозак кўтали* (247), *Шибарту кўтали* (189), *Жавак кўтали* (188), *Порандий кўтали* (188), *Ҳиндукуш кўтали* (202), *Боткич кўтали* (191), *Қора кўба кўтали* (287), *Санглаки кўтали* (289), *Ҳафтабача кўтали* (188), *Бозорак кўтали* (188), *Бодом чашма кўтали* (190), *Қипчоқ кўтали* (188) каби оронимлар кузатилади.

Таҳлилдан шу нарса маълумки, *кўтал* сўзи – тарихий географик термин, у тоғли ҳудуддаги орообъектларнинг бир тури маъносига эга. Кўтал термини ёрдамида ўзбек тили ўтмишида икки тур оронимлар юзага келган:

1. Объект белгисини билдирувчи *сўз + кўтал* индикатори: *Оққўтал.* Ҳозирги ўзбек оронимиясида ҳам, асосан, шу оронимик воқеланиш сақланиб қолинган.

2. *Тайёр топоним + III шахс -и қўшимчаси кўтал* термини: *Шибарту кўтали* (189). Бу ҳолат ҳам Ургут, Қўшработ, Нуробод туманлари микротопонимиясида мавжуд: *Оқсой кўтали, Жом кўтали, Анжирли кўтали* (Нуробод т.). Жом, Анжирли, Оқсой – қишлоқ номлари. Кўтал объекти шу қишлоқларнинг юқори қисмида бўлгани сабабли қишлоқ номи билан аталган.

Проф.Ш.Қурбонов (1989) бир гуруҳ орографик объектларни билдирадиган георафик терминлар метафора йўли билан юзага келганлигини ва улар тилда инсон узвлари номини билдириши, географияда эса оробъектлар турини англатиши, ана шу сўнгги маънолар асосида топонимлар, жумладан, оронимлар ҳосил қилинганлигини кўрсатган: "*бош (Тегирмонбоши, Бошбулоқ), бел (Белдовтепа, Чамбил, Каттабел), бўйин (Туябўйин, Бўйноқ, Мўйноқ), оёқ/адоқ (Адоққишлоқ), қўл/қул (Тўрақул, Кенгкўл), бўй (Сойбўйи, Ариқбўйи), бурун (Учбурун, Тошбурун), шох (Етимшох), тумшуқ (Ўртатумшуқ), панжа (Бешпанжа), сар (Сарбозор, Сарибозор), чашм/чашма (Чашма, Сарчашма), уч/уча (Учқудуқ), эмчак (Қизэмчак), озиғ (Оғзикенг)"* (s.49-50) каби.

Қўл / қол / қул / ғул индикатори. Ўзбекистон топонимиясида *қўл / қул / ғул* индикаторли гидронимлар ва оронимлар кузатилади: *Калтақўл* (Ургут т.), *Кенгқўл* (Ургут, Нуробод т.), *Уйриғул* (Нуробод т.), *Эгриқул, Миронқул* (Самарқанд т.).

Б.Ўринбоев (2003) бу номни *Миронқул, Сарикўл* тарзида ёзиб, *мирон+кўл, сар+и+кўл* тарзида таркибий қисмларга ажратиб, *"...кўр жой, яйловдаги кўл, кўл боши, усти, ёни"* (s.116) деб изоҳлаган.

Бу тур топонимларнинг барчаси тоғ этаги, тоғ олди ва қуйисидаги объектларнинг номларидир. Кўпчилиги ойконимларга айланган. Ойконимлар эса тоғнинг текислик билан туташган ҳудудидаги аҳоли пунктларининг номидир.

Халқ шеваларида, тоғли ҳудудлар аҳолиси нутқида *қўл* сўзи икки хил маънога эга. С.Қораевнинг аниқлашича (2006), *"қўл – сойлик, дара, тоғ тармоғи, сой шохобчаси"* (s.74). Бу изоҳдан маълумки, *қўл* сўзи сойлик, сой шохобчаси маъносида гидрообъект турини, дара ва тоғ тармоғи маъносида оробъект турини билдиради.

Табиий географияда ҳам *қўл* термини ҳам сув ҳавзаси, ҳам тоғ объекти турини билдирган, ана шу маънолар асосида қўл сўзи билан гидронимлар ва оронимлар яралган. Т.Нафасовнинг ёзишича (2011), *"Қашқадарё халқ нутқида ҳам бу икки ҳолат мавжуд:*

қўл 1 (Қамаши) Ариқ.

2 (Лангар) Тоғ бағридан оқиб келувчи сув, жилға.

3 (Тарағай) Тоғнинг текис жойга чўзилган кичик тизмаси" (s.439). Қашқадарё топонимиясида ҳам қуйидаги *қўл / қол / қул / ғул* индикаторли ойконим ва оронимлар кузатилади: *Калтақўл* (Яккабоғ т. қишлоқ, дара), *Тўрақул* (Чироқчи т. қишлоқ, тоғ тизмаси), *Уйруғул* (Чироқчи т. қишлоқ, жилға), *Чатқол / Чотқол* (Тошкент в. тоғ), *Мирзақул* (Иштихон т. қишлоқ).

"Бел / белас – тоғлардаги унча баланд бўлмаган кенг довон; узун чўзилган қирралари сезилмайдиган дўнглик" (Қораев, 1979, s.17). Масалан, *Ўртабел* (Нуробод т.), *Тиқчабел* (Қўшработ т.) каби.

Ўзбек тилида орообъект турларидан бири – ***бел***, жой номлари таркибида *бел* индикатори *бил /бул* фонетик вариантларига эга. Ўзбек тилида *довон ағба / ақба / овға / авға, кўтал, ошув* орографик терминлари *бел* бир лексик-семантик парадигмани ташкил қилади. *Бел* сўзи тоғли ҳудуд аҳолиси учун тоғ объекти турини билдирадиган лексик бирлик ҳисобланади.

Географияга оид терминологик луғатда мазкур бирликка: *"Бел – тоғлардаги унча баланд бўлмаган кенг довон; узун чўзилган қирралари сезилмайдиган дўнглик"* (Қораев С. 1979. – s.24). деган изоҳ берилган.

Самарқанд вилоятининг баъзи жойларида *бел* билан *довон* терминлари фарқ қилмайди. Тоғдан ошадиган йўлнинг баланд қисми *бел*, ундан пастроқдаги майдонча *довон* дейилади.

Довон китобий, адабий тил бирлиги, *бел* эса халқона лексик бирлик. Ошиб ўтиладиган тоғ объектларининг барчаси *довон* сўзи билан ҳам ифодаланади, *бел* сўзида бу хусусият сезилмайди, *бел* объекти кўпинча аҳоли пунктлари ёки тоғнинг бошқа объектларига нисбатан кўндаланг жойлашган чўзиқ, ясси баландлик маъносига ҳам эга.

Бел индикаторли оронимлар Ўзбекистоннинг барча тоғли ҳудудларида учрайди: *Айрибел, Ўртабел* (Қўшработ т. довон, кичик тоғ), Қумбулсой (Ургут т. Баландлик), *Чамбил* (Булунғур т. қишлоқ), *Чамбилтепа* (Булунғур т. тепа), *Музбел, Ўрикбел, Қорабел, Қумбел* (Тошкент в. тоғча.), *Музбел* (Бахмал т. қишлоқ).

Самарқанд вилояти, умуман, ўзбек оронимиясида *бел/бил/бул* сўзи бир хил вазифа бажармаган, шу боис оронимларнинг яралишига асос бўлган мотивлар ҳам ҳар хил, оронимларнинг юзага келиш даври ҳам фарқли.

1.Бел / бил / бул индикатор вазифасини бажарган. Бу тур номлар *бел* объектининг махсус лисоний ифодаси сифатида яралган, яъни *бел* орообъект ном олган. Таркибида орообъект турини билдирадиган индикаторни оронимлар билан бир умумий типни ташкил этади ва

айни вақтда индикаторнинг тури, маъноси ва объектнинг белгисини билдирадиган сўзлар маъноси, уларнинг бирикиш тарзи билан ўзига хос оронимик тур ҳисобланади. *Бел* объектининг белгиси, унинг номланиши учун асос бўлган мотив *қум, чам, ўрта, муз, ўрик, ола, қашқа, тутак, қора* сўзлари билан ифодаланган. Бу сўзларнинг ҳозирги ва ўзбек тилидаги маънолари қайд этилган орообъектларнинг номланиш тамойиллари анча мураккаб ва хилма-хил бўлганлигини тасдиқлайди. *Чам* сўзининг маъноси турлича талқин қилинган.

Бошқача талқинга кўра, *"Чамбил номи таркибидаги чам сўзи юксак, буюк, улкан, катта, баланд маъноларидаги туркий чўнг/шўнг сўзининг ўзгарган чанг/чинг/шанг/шинг/ чин/чан/шин/шан/чўм/чам/чўн/чун шакли билан боғлиқ: Чўнгбел/Чунгбел/Чангбел/Чамбел/Чамбил тарзида ўзгарган"* (Нафасов Т. 2009. – s.289). Таҳлил шуни кўрсатадики, *Чамбил* номининг биринчи узви бўлмиш *чам* сўзини ўзбек тили ўтмишидаги бирон сўзга нисбат бериб, аниқ этимонини белгилаш қийин. Фараз шуки, номнинг бошидаги сўз объектининг тузилишини, рельеф шаклини англатувчи лексик бирлик бўлган.

Қум сўзида қумлоқ, қум билан қопланган жой маъноси мавжуд. Қум, яъни қумлоқ, қум билан қопланганлик ҳолати (*Қумбел/Қумбул*), узун чўзиқ баландликнинг ўртасида ошиб ўтиладиган йўл (*Ўртабел*), ўрик дарахти мавжудлиги (*Ўрикбел*), муз бўлиши, қор сақланиши, тик кўлами юксак бўлиши (*Музбел*), баландлик ва тик кўлами юқори, юксак бўлиши, улуғлиги (*Олабел* – улуғ сўзининг оронимлар таркибида товуш ўзгарган шакли – ола; қиёсланг: *Олатоғ/Олатов*, тик кўлам даражаси нисбатан пастлиги, уст қисмида тепалар борлиги (*Қорабел*), ҳар-ҳар ерида бўртиб чиққан тошлари бўлган ялонғоч қояли чўққиси бўлганлиги (Қораев, 1979, s.149) (*Қашқабел*), тут дарахти мавжудлиги ёки Тутак қишлоғи ҳудудидаги (*Тутакбел*) объектларнинг номланиши турлича географик, тарихий, ижтимоий, лисоний, маъданий-маърифий муҳитда юз берганки, бу ҳолат оронимларда халқимизнинг табиатга муносабати, тафаккури ўз аксини топган.

1.Бел ва унинг ясама шакли *белдав / белдов* сўзи англатган маъно – *бел* номи бошқа турдаги объектнинг белгисини билдирган оронимлар: *Белтепа* (Қўшработ, Ургут т. баландлик), *Белдовтепа* (Нуробод т. тепа), *Белдавтепа* (Иштихон, Оқдарё т. яйлов).

"Бел, белдов сўзи билан ясалган топонимлар Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам учрайди: Белдавтепа (Қамаши т. қишлоқ, тепа)" (Нафасов Т. 2009. – s.56). Келтирилган номларда объектнинг номланиши учун асос бўлган белги, мотив маъносини англатадиган *бел* – географик

термин, орообъект турини англатадиган сўз. *Бел* сўзидан ясалган *белдав* шв.

1. Тикилган ўтовнинг белидан ўраб боғланган арқон.

2. Бешикнинг тепа қисмидаги.

Маълум бўладики, *белдав* сўзида географик объект турини англатиш маъноси йўқ. Ўтовга нисбатан айлана, думалоқ нарсани ўраб турган восита, бешикнинг бош ва қуйи қисмларига кўндаланг қилиб қўйилган ёғоч, яъни кўндаланг маъноси *белдав/белдов* сўзида мужассам, *Бел, белдав/белдов* сўзларида инсон турган жойга нисбатан кўндаланг турган чўзиқ учун ясси баландлик маъноси қадимда бўлган. Орообъект турини билдириши ҳам ана шу маъно билан боғлиқ. Нуробод, Қўшработ, Иштихон туманларида *белдав/белдов* – кўндаланг турган ҳар нарса (ёғоч, чўп, йўл, баландлик). Баландлик тури маъноси ҳам мавжуд: тоғ қуйисида, адирликларда кўндаланг чўзилган, уст қисми текис бўлган ясси баландлик, икки қир ёки паст тизма орасида тик кўлами паст дўнглик – *бел,белдав/белдов*. Ана шу маънолар ва белгилар, мотив асосида Белтепа, Белдавтепа оронимлари шаклланган.

Ошув – тоғ довони. *“Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Олтойда кенг тарқалган атама”* (Қораев С. 1979. – с.48). Масалан, *Овғаошув* (Ургут т.).

Тош индикатори. *“Тош I 1. Яхлит масса ёки бўлак-бўлак ҳолда учрайдиган, сув кор қилмайдиган, қаттиқ, мўрт тоғ жинсларининг умумий номи”* (ЎТИЛ, 4-ж. 2008, с.159). Масалан, *Бўзактош* (Ургут т.), *Буханкатош* (Ургут т.), *Ғилдиректош* (Ургут т.), *Граниттош* (Ургут т.), *Ғўласанг* (Ургут т.), *Даллатош* (Ургут т.), *Ёмонтош* (Ургут т.), *Камартош* (Ургут т.), *Кампиртош* (Қўшработ т.), *Келинчактош* (Ургут т.), *Керагатош* (Қўшработ т.), *Ковактош* (Қўшработ т.), *Кузликтош* (Ургут т.), *Кўктош* (Иштихон т., Қаландархўжа қ.), *Кўктош* (Ургут т.), *Қайроқтош* (Ургут т.), *Қоровултош* (Ургут т.) *Қўрғонтош* (Ургут т.), *Лиқилдоқтош* (Ургут т.), *Мадрасатош* (Ургут т.), *Одаммингантош* (Ургут т.), *Одамтош* (Ургут т.), *Ойтош* (Ургут т.), *Оқтош* (Қўшработ т.), *Сангижуман* (Ургут т.), *Санглоқтош* (Ургут т.), *Тандиртош* (Ургут т.), *Тешиктош* (Ургут т., Қоратепа қ.), *Тиккатош* (Ургут т.), *Томтош* (Қўшработ т.), *Тўйўчоқтош* (Ургут т.), *Туфтош* (Ургут т.), *Туятош* (Ургут т.), *Узунтош* (Ургут т.), *Уйтош* (Ургут т.), *Ўрилтош* (Ургут т.), *Устултош* (Ургут т.), *Хонтош* (Ургут т.), *Эгартош* (Ургут т., Ғўс қ), *Эгартош* (Ургут т., Мўминобод қ.), *Ясоқтош* (Ургут т.), *Ғуратош* (Нуробод т.), *Дарвозатош* (Ургут т.), *Аждартош* (Қўшработ т.), *Жартош* (Қўшработ т.), *Кампиртош* (Қўшработ т.), *Кампиртош* (Ургут т.), *Кобратош* (Ургут т.), *Қоратош* (Қўшработ т.), *Печкатош* (Ургут т.), *Сандиқтош* (Ургут т.), *Оқтош* (Иштихон т.), *Оқтош* (Каттақўрғон т.), *Оқтош* (Самарқанд т.), *Оқтош* (Булунғур т.), *Чолтош* (Қўшработ т.), *Керагатош* (Қўшработ т.),

Одамтош (Иштихон т.), *Тешиктош* (Каттақўрғон т.), *Тегирмонтош* (Ургут т.), *Ўғуртош* (Нуробод т.), *Суялтош* (Қўшработ т.), *Учтош* (Ургут т.), *Эчкитош* (Ургут т.), *Дарвозатош* (Қўшработ т.), *Қайроқтош* (Ургут т.), *Тўптош* (Қўшработ т.), *Ўнбиртош* (Ургут т.), *Ҳайкалтош* (Ургут т.) каби.

Зов индикатори. *"Зов [ф. زاو – дара] шв. Дара, тоғ оралиғидаги чуқурлик; жарлик"* (ЎТИЛ, 2-ж. 2006, s.157). С.Қораев эса *зов* терминига (1979), *"тик қоя, жарлик, баъзан чуқур дара"* (s.62) деб изоҳ беради. Вилоятда бу индикатор билан ҳосил бўлган оронимлар унча кўп эмас. *Зовдор, Қизилзов* (Ургут т.).

Дара индикатори. *"Дара тарихий-этимологик жиҳатдан форс-тожикча бўлиб, асли тоғ оралиғидаги йўл, жарлик маъноларини англатади. Ўзбек тилида икки тоғ оралиғидаги узун, нисбатан тор, чуқур жой; жарлик"* (ЎТИЛ, 1-ж. 2006, s.556) маъноларида қўлланади. *Дара* сўзига синоним сифатида форсча *зов* сўзи ҳам қўлланади ва айнан *дара, тоғ оралиғидаги чуқурлик; жарлик* маъноларини англатади (ЎТИЛ, 2-ж. 2006, s.157). *Даханалидара* (Ургут т.), *Тангидара* (Иштихон т.), *Толликдара* (Ургут т.), *Чапдара* (Ургут т.) *Каттадара* (Каттақўрғон т.), *Қўшдара* (Нуробод т.), *Каттадара* (Қўшработ т.), *Ғўрдара* (Қўшработ т.) каби.

Газа индикатори. *Газа* диалектал сўз бўлиб, *"адир, дўнг, баландлик"* маъноларини англатади (ЎТИЛ, 1-ж. 2006, s.475). З.Саримсоқов, Ҳ.Саримсоқовлар (2012) *"Даралар ўртасидаги қирлар, тепаликлар ҳам газа дейилиши"* (с.39)ни қайд этишган. *"Газа – тоғларда ва тоғ олди қирларида рельефда бўртиб туртиб чиққан тоғ, тоғ тепаси, алоҳида тепа"* (Қораев, 1979, s.34). *Маймунгаза* (Ургут т.), *Қумгаза* (Нуробод т.), *Тикгаза* (Қўшработ т.) каби.

Супа индикатори. **"***[а. صغه – тошдан қилинган дўнг, тош ўриндиқ, токча; айвон, шийпон] Ҳозирги ўзбек адабий тилида супа сўзи "ҳовли, боғ ва, умуман, очиқ ерда ўтириш, ётиш учун тупроқдан тўртбурчак шаклида кўтариб қурилган жой"* (ЎТИЛ, 3-ж. 2007, s.488) маъносида қўлланади. Оронимлар таркибида супа индикатори арабча асл «тошдан қилинган дўнг, тош ўриндиқ» маъноларида ишлатилади: *Амирсупа* (Каттақўрғон т.), *Пайғамбарсупа* (Ургут т.), *Холиёрсупа* (Нуробод т.).

Учма индикатори. *"Учма – тоғ йўли, жар ёқаси, қулаб тушадиган чуқур жарлик"* (Қораев, 1979, s.133). *Лайлакучма* (Ургут т.).

Тепа индикатори. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да *тепа* сўзининг саккиз маъноси берилган бўлиб, улардан иккитаси бевосита бизнинг ишимизга тааллуқли. *"Тепа – Ер сатҳидан баланд, дўнг жой; тепалик, баландлик. Тепа – Кўп миқдорда уйилган нарсалардан ҳосил бўлган баландлик, дўнглик"* (ЎТИЛ, 4-ж. 2007, s.66-67).

Тепа деб тушуниш мумкин бўлган баландликлар шакли, пайдо бўлиш ва бошқа белгиларига нисбатан ҳар хил. Ана шу хусусиятига кўра, уларни бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин. Тепа ва тепасимон орографик объектларни турларга ажратишда уларни халқ орасида маълум бўлган, ҳозир ҳам шу ном билан қўлланаётган махсус номлари ишончли далил вазифасини ўтайди. Бошқача айтганда, уларнинг номида *тепа* ёки *тепасимон* баландликларнинг тузилиши, рельефи, шакли, бунёд бўлиши акс этган.

1. *Табиий тепалар*. Пахсадан ишланган қадимий иншоотлар харобалари ва уларни тўлдирган маданий қатламлардан ҳосил бўлган дўнглик.

2. *Нотабиий* (сунъий, яъни қўл меҳнати билан ҳосил қилинган) *тепалар*. Бу тепалар ҳам иккига бўлинади: а) қадимда шаҳар атрофи, карвон йўллар ёнида, Буюк Ипак йўли манзиллари ва йўлларида қоравул туриши учун яратилган тепалар. *Қоровултепа* (Ургут, Каттақўрғон ва Иштихон туманларида); *Чоштепа* (Каттақўрғон туманида); б) қадимий қўрғон, шаҳарқўрғон, истеҳком, турар-жой қолдиқлари, вайроналари, харобалари ўрнида пайдо бўлган тепалар. Булар *Тепақўрғон, Қўрғонтепа, Ертепа* номлари билан аталган. Улар қадимий аҳоли масканлари ёнида, атрофида жойлашган.

Тепа/тўба/тува/тева индикатори. “*Тепа, т е п а л и к – усти гумбаз шаклидаги, ёнбағирлари қия дўнг, баланд жой. Нисбий баландлиги 200 м дан ошмайди*” (Қораев, 1979, s.125-126). Самарқанд вилояти ҳудудида энг кўп учровчи индикатор ҳисобланади. Уларнинг сони 300 дан ортиқ. Бир хил номдаги оронимларни вилоятнинг кўпгина жойларида учратиш мумкин. Масалан, *Оқтепа* (Иштихон, Оқдарё туманларида), *Авлиётепа* (Ургут, Иштихон туманларида), *Қоровултепа* (Каттақўрғон, Жомбой, Иштихон туманларида), *Кўктепа* (Иштихон, Тойлоқ, Қўшработ туманларида), *Учтепа* (Каттақўрғон, Иштихон, Оқдарё, Тойлоқ туманларида), *Каттатепа* (Иштихон, Каттақўрғон, Оқдарё, Тойлоқ туманларида), *Кичиктепа* (Оқдарё, Тойлоқ туманларида), *Қирғинтепа* (Қўшработ, Оқдарё, Ургут туманларида).

Вилоят аҳолисининг аксарият қисми қипчоқ шевасида сўзлашгани боис *тепа* сўзи *тўба, тева, тува* шаклида ҳам учрайди: *Ҳасанбойтева* (Ургут т.),*Чўққитева* (Ургут т., Бойқишлоқ қ.), *Шайидтева* (Ургут т., Қўзибек қ.), *Шовшартева* (Ургут т.), *Шодёртева* (Ургут т.), *Шўртева* (Ургут т.), *Эгизтева* (Ургут т., Чеп қ.), *Эсонбойтева* (Иштихон т.), *Эшиттева* (Ургут т.), *Ясқоқтева* (Ургут т.), *Бороғонтува* (Иштихон т.), *Гулдуроқтува* (Ургут т.), *Гулдуртува* (Ургут т.), *Каттатува* (Ургут т., Бешкал қ.), *Қирғинтува* (Ургут т.), *Қоровултува* (Ургут т., Бешкал қ.), *Эргаштува* (Ургут т.) каби.

Тепа индикаторли оронимларни қандай бирликлардан ҳосил бўлганлигига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Киши исмлари (антропонимлар) билан боғлиқ оронимлар: *Алламуродтепа, Аҳрортепа, Бароттепа, Жўратепа, Зайнабтепа, Камолтепа, Мусулмонтепа, Ортиқтепа, Турдиқултепа, Фармонтепа, Ҳусантепа, Шодиёртепа, Эргаштепа* (Ургут т.); *Бобоқултепа* (Каттақўрғон т.); *Одилтепа, Раббимтепа, Райимтепа, Самандартепа, Ўрозбойтепа, Қиличтепа* (Иштихон т.); *Авазтепа, Ғозибойтепа* (Жомбой т.); *Амиртепа, Дилоромтепа, Мавлонтепа, Қурбонтепа, Равшантепа* (Оқдарё т.); *Маликтепа* (Тойлоқ т.); *Ҳасантепа* (Ургут, Оқдарё т.) каби.

2. Хонаки ва ёввойи ҳайвон номлари билан боғлиқ оронимлар: *Сигиртепа, Ҳўкизтепа* (Ургут т.); *Шоқолтепа* (Каттақўрғон ва Иштихон т.); *Қуёнтепа* (Қўшработ т.) каби.

3. Манзарали ва дуккакли ўсимликлар номлари билан боғлиқ оронимлар: *Лолазортепа* (Ургут т.), *Буғдойтепа* (Каттақўрғон т.); *Чангалтепа* (Иштихон, Қўшработ, Жомбой т.); *Моштепа* (Оқдарё т.) каби.

4. Дарахт номлари билан боғлиқ оронимлар: *Олматепа* (Ургут т.), *Чинортепа* (Иштихон т.) каби.

5. Уруғ (этноним) номлари билан боғлиқ оронимлар: *Мингтепа* (Ургут, Жомбой т.); *Бодойтепа, Наймантепа, Манғиттепа, Саройтепа* (Иштихон т.); *Қозоқтепа* (Ургут, Иштихон т.); *Қўнғироттепа* (Оқдарё т.) каби.

6. Касб-кори билан боғлиқ оронимлар: *Миршабтепа* (Ургут т.); *Заргартепа, Муробтепа* (Иштихон т.); *Қоравултепа* (Ургут, Каттақўрғон, Қўшработ, Жомбой, Иштихон т.) каби.

7. Ранг-тус билан боғлиқ оронимлар: *Қизилтепа* (Каттақўрғон т.); *Кўктепа, Қоратепа* (Иштихон, Ургут, Қўшработ, Тойлоқ т.) *Сариқтепа* (Иштихон, Ургут, Жомбой т.); *Оқтепа* (Иштихон, Оқдарё т.) каби.

8. Сон билан боғлиқ оронимлар: *Еттитепа, Эгизтепа* (Ургут т..), *Тўққизтепа* (Каттақўрғон т.); *Иккитепа* (Иштихон т.); *Қўштепа* (Ургут, Иштихон, Каттақўрғон, Жомбой, Оқдарё т.); *Учтепа* (Иштихон, Каттақўрғон, Оқдарё, Тойлоқ т.); *Тўқсонтепа* (Оқдарё т.) каби.

9. Шакл билан боғлиқ оронимлар: *Дўнгтепа, Кичиққоравултепа, Майдатепа* (Ургут т.); *Баландтепа* (Каттақўрғон т.); *Йўғонтепа, Пасттепа* (Иштихон т.); *Каттатепа* (Иштихон, Ургут, Каттақўрғон, Оқдарё, Тойлоқ т.); *Юмалоқтепа, Ялпоқтепа* (Иштихон, Ургут т.); *Кичиктепа* (Оқдарё, Тойлоқ т.) каби.

10. Маза-там билан боғлиқ оронимлар: *Шўртепа* (Иштихон, Каттақўрғон т.). Тупроқ таркибида тузнинг кўплигидан тепалик бетида ҳосил бўлган шўр натижасида шундай номланган.

11. Фойдаланиш тури билан боғлиқ оронимлар: *Ғалвиртепа, Ғишттепа, Кўмиртепа, Қалпоқтепа, Қумтепа* (Ургут т.); *Чодиртепа* (Қўшработ т.); *Чироқтепа* (Жомбой т.); *Зиндонтепа* (Оқдарё т.); *Найзатепа* (Тойлоқ т.) каби.

12. Азиз жойлар билан боғлиқ оронимлар: *Азлартепа, Мозортепа* (Ургут т.); *Авлиётепа* (Ургут, Иштихон т.); *Азизтепа* (Қўшработ т.); *Мачиттепа, Чиллатепа* (Жомбой т.); *Шайиттепа* (Ургут, Оқдарё т.) каби.

Оронимлар тизимида *тепа* индикатори ўзига хос ўрин тутади. Тепалардан ўмишда, асосан, алоқа воситаси сифатида фойдаланишган. Кейинчалик бу каби оронимлар трансонимизация натижасида ойконимларнинг ясалишига асос бўлган. *Авлиётепа* (Иштихон туманида *қишлоқ*); *Мингтепа* (Ургут туманида *қишлоқ*).

Маълумки, умумийлик ўз ифодасини хусусийликда топади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, Самарқанд вилояти ҳудудида учрайдиган оронимлар, хусусан, *тепа* ва *тепасимон* дўнгликларнинг юзага келиш сабаблари бошқа ердаги шундай топонимлардан фарқ қилмайди.

Қир индикатори. Қир луғавий бирлигига географик термин сифатида *“Атрофдаги ерлардан бир оз кўтарилиб турган, ясси ёки салгина гумбазсимон баландлик, тепалик”* (ЎТИЛ, 5-ж. 2008, s.297) деб изоҳ берилган.

“Қир – усти ясси ёки салгина гумбазсимон баландликлар, тепаликлар, платолар, ясси паст тоғлар” (Қораев, 1979, s.131). *Калтақир, Мўлтониқир, Усмонқир* (Иштихон т.), *Новқир, Эшматқир, Каттақир* (Ургут т.), *Тепақир, Каттақир, Осонқир* (Қўшработ т.) каби.

Қия индикатори. *“Қия. Бир томони баланд, бир томони паст ер, қиялик; тоғ ёки тепалик ёнбағри”* (ЎТИЛ, 5-ж. 2008, s.315). *“Қия – баландликнинг бир тури; бир томони баланд, унинг тескари томони қуйи, паст бўлган жой, қиялик, нишаб жой”* (Нормуродов, Нафасов, 2010, s.23). *Қорақия* (Каттақўрғон, Қўшработ, Нуробод туманларида), *Қорачақия, Олқорқия* (Қўшработ т.).

Қиз индикатори. Қиз, қуз – баландлик, дўнглик, кичик тепа. Қадимги туркий тилга оид сўз. *Киччиқиз* (Иштихон т.), *Қирққиз* (Иштихон, Каттақўрғон, Оқдарё туманларида).

Тумшуқ индикатори. *“Тумшуқ – тоғ тизмаси ёки йирик баландликлар, чўзиқ қирлар бағрида туртиб чиққан, бўртиб турган дўнглик”* (Нафасов, 1988, s.179). *Ўртатумшуқ* (Нуробод т.).

Хулоса ўрнига айтиш мумкинки, оронимик индикаторлар табиий ва сунъий, йирик ва кичик объектларга ишора қилувчи гуруҳларга бўлинади.

Булар доирасида табиий микрооронимлар (кичик орообъектлар)га ишора қилувчи оронимик индикаторлар салмоқли ўрин тутади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Aslonov, A.S. (2005). Shofirkon tumani mikrotoponimiyasining lingvistik tahlili: Filol.fan. nom. ... diss. avtoref. Toshkent.

Begmatov, E., Xudayberganov, R. (2006). Toponimik indikatorlarning ilk tadqiqotchisi // E'zoz. Ilmiy ishlar to'plami. Toshkent.

Bo'riyev, S. (2010). Urgut tumani mikrotoponimlarining leksik-semantik tahlili: Filol.fan. nomz. … diss.avtoref. Toshkent.

Do'simov, Z. (1972). Toponimik indikatorlar // O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent. № 5.

Zahiriddin Muhammad Bobur. (2002). Boburnoma. Toshkent: Sharq.

Kurbanov, Sh.K. (1989). Anotomo-fiziologicheskaya leksika i SI uzbekskogo yazika // Onomastika Uzbekistana. Tashkent.

Murzayev, E.M. (1974). Ocherki toponimiki. Moskva: Misl.

Nayimov, S. (1983). Toponimik indikatorlar haqida // O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent. № 4.

Nafasov, T. (2009). Qashqadaryo qishloqnomasi. Toshkent: Muharrir.

Nafasov, T. (2011). Qashqadaryo o'zbek so'zlari lug'ati. Toshkent: Muharrir.

Nafasov, T. (1988). O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi.

Normurodov, M., Nafasov, T. (2010). Chiroqchinoma. Toshkent: Muharrir.

Rajabov, O'. (2006). Ayrim toponimik tadqiqotlar // O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent. № 1. Rahmatullayev, Sh. (2000). O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkiy so'zlar). Toshkent: Universitet.

Sarimsoqov, Z., Sarimsoqov, H. (2012). Jom javohirlari. Toshkent: Navro'z.

Serebrennikov, B.A. (1959). O metodax izucheniya toponimicheskix nazvaniy // Voprosi yazikoznaniya, № 6.

Uluqov, N. (2012). Gidronimik indikatorlarning lisoniy tadqiqi. Namangan.

Uluqov, N. (2010). O'zbek tili gidronimiyasining tarixiy-lisoniy tadqiqi: Filol.fan. dok. ... diss. avtoref. Toshkent.

G'ulomov, P., Mirkamalov, M.T. (2005). Toponimika va geografik terminshunoslik. Toshkent.

Xurramov, Q. (1989). Oronimlar va oronimik terminlar // Onomastika Uzbekistana. Toshkent.

Yudaxin, K.K. (1965). Kirgizo-russkiy slovar. Moskva.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-t. (1981). Moskva.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-2-j. (2006). Toshkent: O'ME.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-j. (2007). Toshkent: O'ME.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 4-5-j. (2008). Toshkent: O'ME.

O‘rinboyev, B. (2003). Asrlardek barhayot nomlar. Samarqand: Zarafshon.

Qorayev, S. va b. (1979). Geografiyadan izohli lug‘at. Toshkent: O‘qituvchi.

Qorayev, S. (1970). Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi? Toshkent: O‘zbekiston.

Qorayev, S. (2005). O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. Toshkent.

Qorayev, S. (2006). Toponimika. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.

TÜRKMENİSTAN'IN ORTA ÇAĞ TOPONİMİSİ VE TARİHİ KAYNAKLARI

HISTORICAL SOURCES AND MEDIEVAL TOPONYMY OF TURKMENISTAN

Toylı MUHIYEV*

Özet

Tarihi coğrafyayı, Büyük İpek Yolu'nu ve onun güzergâhındaki toponimleri araştırmada Orta Çağ dönemi kaynakların büyük önemi vardır. Bu konuda coğrafî özellikli eserlerin ehemmiyeti ise daha da yüksektir. İbn-i Hurdazbih, Ya'kubî, Kudame bin Ja'fer, İstahrî, İbn Havkal, Makdisi, İbn Fadlan, Ebu Sa'd es-Sem'ani, Yâküt el-Hamevi, Gerdizi, Hamdullah el-Müstevfî, Hafız-ı Ebrü, Muhammed Kazım gibi onlarca Arap-Fars yazarların eserleri, İngiliz seyyah Mak Gregor, Macar gezgin Arminius Vamberi, Nasreddin Şah'ın Hive Hanlığına gönderdiği elçisi Rıza Kulı Han Hidayet'in yol kayıtları günümüz Türkmenistan sınırlarından geçen Büyük İpek Yolu güzergâhını ve aynı zamanda Türkmenistan'ın IX-XIX. yüzyıllara ait tarihî coğrafyası ile toponimisini öğrenmede önemli kaynaklardır. Tarihî kaynakların her birinin kendine özgü özelliği bulunmaktadır. Bu özellik yazarın eseri yazarken kullandığı kaynak ve bilgilere bağlıdır. Bazı eserler ise yazarın bizzat kendisinin seyahat etmesi sonucunda toplanan güvenilir bilgiler ışığında yazılmıştır. Kaynakların bu özellikleri göz önünde bulundurularak, içerdikleri bilgilerin karşılaştırma yöntemiyle incelemenin ehemmiyeti ise büyüktür. Makdisi'nin (X. yüzyıl) "Ahsenü't-tekasım fi ma'grifeti'l-ekalım" adlı eseri Türkmenistan'ın Orta Çağ dönemi coğrafyasına, bununla birlikte kendi zamanının toponimisi ile ilgili güvenilir ve ilginç bilgileri içerdiğinden önemli bir kaynaktır. Ebu Sa'd es-Sem'ani'nin (XII. yüzyıl) "El-Ensâb" adlı eseri de Orta Asya'nın, aynı zamanda Türkmenistan'ın tarihini ve kültürünü öğrenmede çok değerli kaynaklardan biridir. Adı geçen eserlerdeki bilgiler Hamdullah el-Müstevfî'nin (XIV. yüzyıl) "Nüzhetü'l-kulub" adlı eserinin içeriği ve Hafız-ı Ebrü'nin (XV. yüzyıl) coğrafya eserindeki bilgiler ile eşleştirildiğinde, Türkmenistan'ın Orta Çağ toponimisinin etkin bir şekilde gelişimi farkedilmektedir. Türkmenistan'ın XVII-XVIII. yüzyıllara ait toponimisi ise Muhammed Kazım'ın "Alemara-yı Nadiri" adlı eserinde beyan edilmektedir. XIX. yüzyılda günümüz Türkmenistan sınırlarından geçen seyyahlar Mak Gregor ve Arminius Vambery'nin, aynı zamanda elçi Rıza Kulı Han Hidayet'in yol kayıtlarında ise Sarahs–Abıverd, Dehistan–Harezm güzergâhının toponimisine ilişkin önemli bilgilere yer verilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, günümüz Türkmenistan topraklarına düşen ve Orta Çağ dönemine ait yer isimleri, yer isimlerin kökenlerinin tarihi, hangi tarihsel dönemlere ait oldukları ve içerdikleri anlamlarının tespiti üzerinde durulmuş hem de bu bilgiler ışığında Büyük İpek Yolu'nun Türkmenistan topraklarından geçen çeşitli güzergâhları belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkmenistan, Orta Çağ, tarihi kaynaklar, Büyük İpek Yolu, toponimi.*

*Türkmenistan İlimler Akademisi Mahtumkuli Adındaki Dil, Edebiyat ve Millî Elyazmaları Enstitüsü, muhyyewtoyly@gmail.com

Abstract

Medieval Arabic-Persian sources play important role in studying historical geography of the Great Silk road and toponymy, along with them. In this issue, the geographic works is also of great importance. The valuable source for learning the Great Silk Road, which had crossed the territory of Turkmenistan and toponymy of IX-XIX century are depicted in the works of the following authors. They are Ibn Hurdazbih, Yakubi, Kudam ben Jafar, Istahri, Ibn Haukal, al-Mustavfi, Hafiz-i Ebru, Muhamet Kazim and in the notes of the traveler Mak Gregor, Arminius Vamberi and Reza Kuli Khan Hidayat the ambassador of Nasreddin shah in the Hivian khanate. Each historical and literary source is unique on its nature. It depends on the source the author used. Certain sources are based on the certified information provided by author during his travelling. Exact and certified information is significant and substantial. Keeping in view the information available, one may conduct the comparative study. The book by Makdisi (X) titled «Ahsenu't –tekasim fi-ma'grifeti'l –akalim» is important source because the author had familiarized with works of the above-mentioned authors and based on his own traveling records and notes. Having studied very thoroughly the works and taking into account his own experience in the course of traveling, he made some correction on the distortions made by the authors mentioned above. Finally, he made the data more precise and certify. The book "Al-Ensab" by Abu Sa'da as Sam'ani (XII) is also the valuable source for studying the history and geography and culture of Central Asia and Turkmenistan. While making comparative analyses of the works of above-mentioned authors and the works written by of Hamdullah al Mustevfi (XIV) «Nuzhetul-kulub» and in the geographic work Hafiz-i Ebru (XV), there is traced dynamic development of Medieval toponymy of Turkmenistan. The toponymy of Turkmenistan of XVII-XVIII century has been reflected in the work of Muhamed Kazim «Alemar-i Nadiri» devoted to Nadir shah. Toponymical of Serakhs-Abiverd, Dehistan-Khorezm is depicted in the travelling notes of Mak Gregor and Arminius Vamberi as well as Ambassador Reza Kuli Han Hidayat, who visited this area in XIX century. In this scientific work, we considers the Medieval toponomic of Turkmenistan, and try to identify what historical period is it covered. Here, the ethimological meanings of the words are also disscussed. Hence, based on this information, the Great Silk Road routes, which passed through the territory of Turkmenistan, is analyzed.

Keywords: *Turkmenistan, medieval, historical sources, Great Silk Road, toponymy.*

Giriş: Büyük İpek Yolu boyunca Doğu ile Batı arasındaki bağı oluşturan Orta Asya'nın tarihi coğrafyasının yenilenmesi ve incelenmesinde Yunan, Latin ve eski Fars kaynakları, Orta Çağ dönemi gezginlerinin seyahat kayıtları ve coğrafi eserleri büyük önem taşımaktadır. Eski döneme ait "Behistun" yazıları, eski Yunan tarihçileri Herodot ve İsidor Harakski'nin yazıları Ortadoğu ve Orta Asya'nın tarihi coğrafyasının en eski eserleridir (Hlopin. 1983, s.4).

Orta Çağ döneminde uluslararası ticaretin, devletler arası siyasi-ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesiyle birlikte ülkeler, şehirler, köyler, yollar ve konaklar hakkında bilgiler içeren coğrafi çalışmalara ihtiyaç duyulmuştur. Gezginler, tarihçiler ve coğrafyacılar, farklı zamanlarda ülkelerin ve halkların

ilişkileri, tarihi, kültürü, gelenekleri ve ahlaki tutumlarının incelenmesinde hem de bunların gelecek nesillere aktarılmasında paha biçilmez çalışmalar yapmışlardır. Orta Çağ dönemi Arap-Fars kaynaklarının Büyük İpek Yolu tarihinin incelenmesinde değerli eserler olduğu unutulmamalıdır. Bu tür kaynakları yazan ve eserleri günümüze kadar ulaşan ilk Arap coğrafyacılarından biri, IX. yüzyıl coğrafyacısı Ebü'l-Kasım Ubeydullah bin Abdillâh ibn Hurdâzbih'tir.

İbn Hurdâzbih ile birlikte Ya'kubi (IX. yüzyıl), İbn Havkal (IX. yüzyıl), İbn Fadlân (IX. yüzyıl), İstahri (X. yüzyıl), Makdisi (X. yüzyıl), Ebû Sa'd es-Sem'ani (XII. yüzyıl), Muhammed bin Necib Bekran (XIII. yüzyıl), Yâküt el-Hamevi (XIII. yüzyıl), Zekeriyya el-Kazvini (XIII. yüzyıl), Hamdullah el-Müstevfi (XIV. yüzyıl), Hafız Ebru (XV. yüzyıl) gibi onlarca yazarın eserleri, Nasreddin Şah'ın Hive Hanlığına gönderdiği elçisi Rıza Kulı Han Hidayet'in yol kayıtları, Orta Çağ Müslüman dünyasının tarihi ve günümüz Türkmenistan sınırlarından geçen Büyük İpek Yolu güzergâhı ve tarihini hem de aynı zamanda Türkmenistan'ın IX-XIX. yüzyıllara ait tarihi coğrafisi ile toponimisini öğrenmede önemli kaynaklardır.

Makalede yukarıda bahsedilen Orta Çağ dönemi kaynaklarına istinaden, günümüz Türkmenistan topraklarındaki Büyük İpek Yolunun güzergâhları boyunca Orta Çağ dönemi yer isimlerinin tespit edilerek, sözkonusu yer isimlerin kökenlerinin tarihi, hangi tarihsel dönemlere ait oldukları ve içerdikleri anlamları bakımından ele alınmaya çalışılmıştır.

Ayrıca Orta Çağ dönemi yazarlarının eserlerinde verilen bilgiler ışığında, şehirler, kasabalar, köyler, konaklama yerleri, kervansaraylar, koruma amaçlı surlar olan rabatlar ve tatlı su kuyularının bulunduğu Büyük İpek Yolu'nun Türkmenistan topraklarından geçen çeşitli güzergâhları tespit edilmeye calışılmıştır. Bunun için Beyrut, Kahire ve Tehran'da yayınlanan Orta Çağ dönemine ait otuz beş Arapça ve Farsça eser; Türkmenistan İlimler Akademisi Mahtumkulı Adındaki Dil, Edebiyat ve Milli Elyazmaları Enstitüsü Elyazmaları hazinesinde bulunan iki elyazma eser; Özbekistan Milli Elyazmaları Enstitüsü Elyazmaları hazinesinde bulunan bir elyazma eser; Türkmenistan ve Türkmenlerin tarihi ile ilgili otuz üç bilimsel çalışma ile iki ansiklopedi ve üç süreli bilimsel yayına başvurularak, elde edilen bilgiler tahlil edilmiştir.

Büyük İpek Yolu Güzergâhında Bulunan Yer İsimleri

Orta Çağ dönemi coğrafi tarihli kaynaklı eserleri incelendiğinde Türkmen topraklarından çeşitli kervan yollarının geçtiği belirlenmiş, bu kervan yollarının güzergâhlarında ise çok fazla yer ismine rastlanılmıştır. İnceleme kapsamına alınan IX-XIX. yüzyıllara ait eserlerin temelinde Türkmenistan'ın şimdiki sınırları dahiline giren altı yüzden fazla şehir, köy, kale, kervansaray, rabat ve kervan yolları üzerinde yerleşmiş olan diğer oturaklı yerler tespit edilerek, onlar

hakkında açıklamalı bilgilere yer verilmiştir.

Türkmenistan'ın Orta Çağ dönemi toponimisinden bahsederken, ilk önce büyük şehirlere değinmek gerekir. Çünkü Büyük İpek Yolu'nun Türkmen topraklarından geçen güzergâhları bu şehirler arasında hareket etmiştir. Sözkonusu devirde, Türkmen topraklarında varlığını sürdüren Amul, Gürgenç, Merv, Merverruz, Serahs, Abiverd, Nesa, Dehistan gibi büyük iller, dönemin iktisadi yönden gelişmiş eğitim ve kültür merkezleri olmuştur. Bu şehirlerin üzerinden Büyük İpek Yolu'nun geçmesinin esas sebeplerinden biri de bu olmuştur.

İnceleme kapsamına alınan eserlerde söz konusu şehirlere ilişkin aşağıdaki bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Bunların en eskilerinden biri, şimdiki Türkmenistan sınırları içerisinde bulunan Amul şehri olup, Amul Orta Çağ döneminde Büyük İpek Yolu'nun karayolu hem de nehiryolu açısından önemli kapı hizmetini görmüştür. Amul, Ceyhun'un sol kıyısında bulunan eski Çarcev, günümüz Türkmenabat'ın eski adıdır. Geçmişte Amuya veya Amuye olarak da adlandırılırmıştır. Mu'cemu-l Buldan eserinin yazarı hem de Moğollar Orta Asya'ya gelmeden önce Horasan'ın Merv, Gürgenç ve Nesa gibi şehirlerine seyahat etmiş olan Yâküt el-Hamevi, Amul hakkında şunları yazmıştır: "Amul, iki yerin adıdır. İlki, Tabaristan'ın en büyük şehridir. İkincisi, Ceyhun'un batı kıyısında bulunan Amul'dur. Bazıları onu "Amu" olarak kısaltıyor, ama doğrusu "Amul". Ayrıca "Amuli Zemm", "Amuli Şatt", "Amuli Ceyhun" diye adları da vardır. Hepsi aynı Amul'dur... " (Yâküt el-Hamevi. 1391, s.58). Araplar Horasan ve Maveraünnehir'e geldikten sonra Ceyhun'un Amul'unu Tabaristan'ın Amul'undan ayırmak için böyle adlandırmışlardır. Amul da, Ceyhun nehri'nin ana geçişlerinden biri olmuştur. Bu yüzden Amul meşhur bir yer olmuştur.

Büyük İpek Yolu'nun Çin-Orta Asya-Avrupa güzergâhı boyunca stratejik öneme sahip şehirlerinden biri ise Gürgenç olmuştur. Gürgenç, Ceyhun nehrinin alt akımında bulunan antik bir şehirdir. Orta Çağ dönemi yazılı kaynaklarının çoğunda Gürgenç şehrinden bahsedilmektedir. X. yüzyılın cografya alimi, "Memalik Vel-mesalik" eserinin yazarı İstahri bu şehre ilişkin şunları yazmıştır: "... Oğuz ülkesinin güneyinde büyük bir şehir var. Ona Cürcaniye denir. Bu bölgede Harezm'den (Kas) sonra ondan büyük şehir olmamıştır. Göçebe Oğuzların bezirganları bu şehre ticarete gelmişlerdir. Bu şehirden kervanlar Cürcan (Gürgen), Hazar ve Horasan'a çıkıp gitmişlerdir... " (İstahri. 1373, s.321).

"Hududu'l-Alem" eserinin meçhul olan yazarı ise şehri şu şekilde tanımlamıştır: "Gürgenç antik bir şehirdir. Harezmşah'ın mülküdür. Şimdi o ayrı bir padişahlıktır. Onun padişahına Gürgenç Emiri denir. O Türkistan'a açılan kapıdır (Gürgenç üzerinden Türkistan'a çıkılmıştır). Bezirgan'ların evidir. Herkesin dikkatini çeken bir şehirdir. İç ve dış şehirler olmak üzere iki

şehirden oluşmaktadır. Nüfusu okçuluk ve dövüş sanatıyla ayırt edilmektedir...” (Hududü’l-Alem. 1362, s.123).

Yâküt el-Hamevi 1219 yılında bu şehirde kalmıştır. O kendisine şu notları almıştır: “Cürcaniye, Harezm bölgesinde, Ceyhun kıyısında bulunan büyük bir şehrin adıdır. Horasan halkı buna Gürgenç demektedir. Araplar buraya Cürcaniye adını vermişlerdir. Harezm, Fil adında bir antik şehre sahip olmuştur. Daha sonra Mansura olarak adlandırılmıştır. Cürcaniye’nin doğu tarafında bulunmaktadır. Şehir Ceyhun nehri tarafından sular altında kalmıştır. Su altında mahvolmuştur. Güzel Mansura kentinden hiçbir iz kalmamıştır. Nüfusu Gürgenç’e göç etmiştir. O zamandan beri Gürgenç daha da büyümüştür. Moğolların gelişinden önce onu 616 (1219) yılında görmüştüm. Hiç bu kadar yoğun nüfuslu, ekiş alanı düzgün bir şehir görmemiştim. Bana gelen haberlere göre, şehir Moğolların gelişiyle yıkılmış, şehir harap olmuştur. Sadece şehrin izleri (bazı binalar) kalmıştır” (Yâküt el-Hamevi. 1391, s.122).

Gürgenç, 995-1221 yılları arasında Harezmşahlar hanedanının başkenti olmuştur. Ayrıca bu dönemde Harezm olarak adlandırıldığı da olmuştur. Şehir, Moğol istilasında yıkılmıştır. Yeniden kurulmasından sonra Ürgenç olarak yeniden adlandırılmıştır. XVI. yüzyılın yetmişinci yıllarında Ceyhun nehrinin akış yönündeki değişim, Ürgenç nüfusunun kalmamasına sebep olmuştur (Bartold. 1965, s.272). Ürgenç’in nüfusu 1646 yılında Hive hanı Ebülgazi Bahadır Han (XVII.) tarafından yaptırılan yeni bir şehre taşınmıştır. O zamandan beri, nüfussuz kalan şehir Köhne Ürgenç olarak üne kavuşmuştur (Atanıyazov. 1980, s.189**).**

Orta Çağ İslam tarihi ve coğrafi eserlerinde Horasan şehirlerinin “anası” olarak değerlendirilen Merv şehri ise aynı zamanda ilim, kültür ve iktisadi hayatın gelişmiş olduğu şehirlerden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Merv, Murgap nehri kıyısında köy ve kasabalara sahip olan il olup, nehrin aşağı kesimlerinde bulunan antik bir şehirdir. Tarihin farklı dönemlerinde Merv’de birkaç kale inşa edilmiştir. Bunlardan en eskisi Erk kale olup, rivayete göre MÖ I. binyılın ortasında inşa edilmiştir. Sovyet araştırmacısı E.Rtveladze, Erk kalenin tabanındaki arkeolojik tabakanın MÖ I. binyılın başlarına ait olduğunu belirtmiştir. İkinci kale, Antakya Selevk tarafından MÖ 283-261’de yaptırılan Gâvur kalesidir. Gâvur kelimesi Farsça “geber” kelimesinden türemiş olup, “ateşe tapan” anlamına gelmektedir. Kalelerin üçüncüsü ise Şeyim kalesi olup, Abbasilerin halifeliğe gelmesine sebep olan, Emevilere isyan eden Ebu Müslim (718-755) tarafından kurulmuştur. Dördüncü kale Sultan kale olup, Büyük Selçuklu hanedanlığının padişahı Melik şah (1072-1092) tarafından yaptırılmıştır (Pugaçenkova. 1982, s.3-16; Rtveladze. 1999, s. 45; Orazgılıcov. 2015, s.71). Fakat 1221 yılında Moğollar Merv’e saldırmış ve bu şehir harap edilmiştir.

Merv'de inşa edilen bir diğer kale ise Abdullah han kalesidir. Yerliler, kaleye Merv'de birkaç yenileme çalışması yapan Buhara valisi Abdullah Han'ın (1557-1598) adını vermişlerdir. Ancak Türkmen araştırmacısı Soltanşa Atanıyazov bu bilginin yanlış bilgi olduğunu belirtmiştir (Atanıyazov: 1980, s. 19). 1409'dan 1418'e kadar Emir Timur'un oğlu Şahruh (1405-1447) Merv'de birkaç restore çalışmasını yapmış ve yeni bir şehir inşa ettirmiştir. Onun yaptırdığı şehir, halk arasında Abdullah han kalesi olarak tanınmıştır. 1454-1457 yıllarında Şahruh tarafından inşa ettirilen şehir daha da genişletilmiştir. Sonra bu şehir yerel halk tarafından Bayramali Han Kalesi olarak adlandırılmıştır (Pugaçenkova. 1982. s. 10-18).

Orta Çağ döneminde Merv, Horasan'ın bir çeyrek parçası olarak kabul edilmiş ve Horasan'ın eski, temel ve büyük şehirlerinden biri olmuştur. Arap-Fars kaynaklarında Mervi-Buzurg (Büyük Merv), Merv Sufla (Alt Merv), Mervşahıcahan (Padişahların canları olan Merv), Mervi-şahı-cahan (Cihanın şah'ı Merv), Merv'i Sencer (Sencer'in Mervi) olarak yazılmış ve adlandırılmıştır. Yazılı kaynaklara göre, Merv'in Erk kalesi (içkale) Tahmures'e (eski kaynaklara ve Firdevsi'nin "Şâhnâme" eserine göre, pişdadiler padişahlığının ilk hükümdarı Keyumers'in torunu, pişdadilerin üçüncü hükümdarı), ama kentin bütünü Büyük İskender'e aittir. (İstahri. 1373, **s. 232**)

İstahri, Merv için şunları belirtmiştir: "Mervişahıcan antik bir şehirdir. Onun içkalesi Tahmures tarafından, Şehristan'ın (kale çevresindeki konutlar) ise Büyük İskender tarafından yaptırıldığı söylenir. Şehir, dağların olmadığı bir yaylada yerleşmektedir..." (İstahri. 1373, s.232**).**

Merv, Orta Çağ döneminde gelişmiş en büyük ilim merkezlerinden biri olmuştur. Merv'in ünlü âlimlerinden Ebû Sa'd es-Sem'ani ise şehri şöyle tanımlamıştır: "...Bu şehirdeki padişahların konumu ve saraylarından dolayı şahi can (şah'ın canı) adını almıştır **... (**Ebû Sa'd es-Sem'ani. 1400, s.270**).**

Merv bölgesi yoğun bir nüfusa sahip olmuştur. Orta Çağ dönemi yazılı kaynaklarına göre, Murgap boyunca Merv topraklarında yaklaşık iki yüz kasaba ve köy yer almıştır. Sasaniler döneminde Merv'in kültürel bölgelerinde geliştirilen sulama sistemi tesislerinin hizmetleri kullanılmıştır. Araplar Merv'e (651.yıl) geldiklerinde, Murgap bölgesindeki sulama sistemi onların üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Hatta VIII. yüzyılda Basra'da kazılan kanallardan birine Murgap'ın adı verilmiştir (Bartold. 1965, s.105).

Sasaniler döneminde inşa edilmiş ve Arap halifeliği döneminde ilerlemeler kaydetmiş olan güzel şehirlerden biri ise Merverruz şehri olmuştur. Merverruz, Murgap nehrinin yukarı akımını kaplayan bölge ve merkez şehridir. Rivayete göre Merverruz, V. yüzyılın ilk yarısında Sasaniler kralı Yezdiger'in oğlu 5. Varahran (420-438) tarafından yaptırılmıştır. Bu yer adı, Orta Çağ dönemi kaynaklarında Mervibala ve Merviulya (üst Merv), Mervikuçek (alt Merv), Merverruz (nehir Mervi) ve Merud (Merverruz'un kısaltılmış hali) adlarıyla

tanımlanmıştır. Makdisi, Merverruz ilinin şehirleri arasında Merverruz, Ahnaf, Dize, Hissa ve Lövker gibi şehirleri sıralamıştır. O Merverruz'u Horasan'ın Merv'e ait büyük ve önemli semtlerinden biri olarak nitelendirmiştir (Makdisi. 1361, s.430).

Merverruz, il veya Merv'in büyük bir ilçesi olarak geniş bir alanı kapsamaktadır. Pendi vahasını da içerdiği zamanlar olmuştur. XIV. yüzyılda "Nüzhetü'l-kulub" eserinin yazarı Hamdullah el Müstevfi, Merverruz'la ilgili şu anılarını paylaşmıştır: "...Penjdih (Pendi) onun (Merverruz'un) merkez şehridir. O Melik şah tarafından inşa edilmiştir..." (Hamdullah el-Müstevfi. 1389, s.157).

Araplar Horasan'ı fethettikten sonra Merverruz daha da büyümüştür. O Merv, Nişabur ve Herat gibi Horasan'ın en büyük şehirlerinden birine dönüşmüştür. Tarihi kaynaklara göre, Merverruz ilinin sınırları, bugünkü Marı ilinin İmambaba tren istasyonu sınırından başlayarak, Afganistan'ın Balamurgap kentinin bir menzil aralığındaki eski Dize şehrine kadar uzanmıştır. Ancak Doğuyu inceleyen araştırmacıların, bölgenin merkezi sayılan Merverruz şehrinin konumuna ilişkin görüşleri ikiye bölünmüştür. İngiltere'de Afganistan tarihi ve coğrafyası konusunda uzman olan G.Rolinson ve Rus bilim adamı olan Profesör V.A.Jukovski eski Merverruz'un bugünkü Marı ilinin Tagtabazar ilçesinin Marçak köyünde bulunduğunu belirtmişlerdir. İkinci fikrin savunucuları, Arap coğrafyasının uzmanı de Guye, Fars topografi tarihçisi Tomaşek, ayrıca Sovyet doğubilimcisi Bartold Merverruz şehrinin Murgap nehrinin üst kesimlerinde, yani günümüz Afganistan topraklarındaki Balamurgap kalesinin yakınında yer aldığını iddia etmişlerdir (Bartold. 1965, s. 252-256). 1961 yılında Murgap vadisi anıtlarını inceleyen, Türkmenistan SSC İlimler Akademisi Ş.Batırov adındaki Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü araştırmacısı K. Adıkov, Merverruz'u Balamurgap sınırları dahilinde göstermiştir (Adıkov. 1962, s.50).

İlçede ilk kez 1965 yılında Türkmen arkeologlar T. Hocaniyazov, O. Orazov, A. Gubayev'in katılımıyla temel arkeolojik kazılar yapılmıştır. Araştırma sonucunda, günümüzün Tagtabazar ilçesindeki Marçak köyünde gelişmiş Orta Çağ dönemine ait birkaç kalıntı anıt kaydedilmiştir. Arkeolojik kazıların sonuçlarının kapsamlı incelenmesinden sonra, bilim adamları Merverruz'un Tagtabazar ilçesindeki Marçak köyünde bulunduğunu keşfetmişlerdir. 1963 ve 1965 yıllarında anıtın topraklarında Sultan Sencer dönemine ait hazineler bulunmuştur (Hocanıyazov. 1970, s.33). Bu durum, Merverruz'un Büyük Selçuklular döneminde çok önemli bir merkez olduğunu göstermiştir. Merverruz'un Türkçe adı Merviçah'tır. Bu kelimelerdeki "rud" (Farsça "nehir") ve "çah" (türkçe "nehir") kelimeleri aynı anlama gelmektedir. XIII. yüzyıldan sonra bu bölgenin ve şehrin Meruçah veya Meruçak adı yaygınlaşmıştır. Merverruz bugünlerde Marçak olarak bilinmekte ve Marı ilinin Tağtabazar ilçesinde bulunmaktadır.

Türkistan ile Horasan bölgelerini birleştiren büyük kervan güzergâhı üzerinde bulunan stratejik öneme sahip diğer şehirlerden biri ise Serahs olmuştur. Serahs, Gerirud (Tecen) nehrinin orta akımında bulunan antik şehirdir. Bu şehrin isminin kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ebû Sa'd es-Sem'ani, Serahs hakkında şunları belirtmektedir: "...Serahs, Keykavus'un hükümdarlık yaptığı dönemde yaşamış olan Zugarlı bir adamın adıdır (metinde, cümlenin yapısına göre "Zugar" kabile veya kavim anlamında gelmektedir). O Burada yaşadı ve bu şehri kurdu. Büyük İskender daha sonra Serahs'ın yapımını tamamladı ve burayı müreffeh bir şehre dönüştürdü. "Ennuzug ilel-evtan ve ennizag ilel-ihvan (Vatan ve Kardeşler İçin Mücadele) adlı kitabımda Serahs'ın kuruluşu ve kuruluşunun nedenini anlattım..." **(**Ebû Sa'd es-Sem'ani. 1400, s.79**).**

Yâküt el-Hamevi'nin eserinde ise Serahs hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: "...Ona Serhas ve Serahas denir. Ancak bunlardan ilki daha yaygın olarak kullanılmaktadır. [Serahs] Horasan'da bulunan büyük ve antik bir şehirdir. Nişabur ve Merv arasında bulunur ve her ikisine de uzaklığı altı menzildir. Şehir, Zugar'lı bir adamın adını almıştır. O burada yaşadı ve inşa etti. Büyük İskender daha sonra şehrin inşaatını tamamladı ve güçlendirdi. Farslardan da bu yerin Keykavus tarafından Huderz oğlu Serahsa tahsis edildiğini, burada yaşadığını, inşa ettiğini ve kendi adını onun adına verdiğini duydum ... Bu şehirde Herat'tan mevsimlik nehir manzarasından başka akan su yok. İçme suyu için tatlı su kuyuları bulunmaktadır. Şehir verimli topraklara ve yağmurla beslenen tarlalara sahip. Geniş otlaklara ve seyrek nüfuslu köylere sahip. Pek çok Pir burdan çıkmıştır. Burada şehir işlemeli battaniyeler, altın kaplama kemerler ve diğer ürünler üretilmektedir" (Yâküt el-Hamevi. 1391, s.208).

Ebû Sa'd es-Sem'ani ve Yâküt el-Hamevi'nin eserlerinde belirttikleri "Serahs adlı Zugarlı bir adamın adı verilmiş" ifadesi, 1939 yılında "Materialı po İstorii Türkmen i Türkmenii [Türkmen ve Türkmenistan Tarihi ile İlgili Belgeler]" kitabında "Serahs adlı bir çapulcunun adı verilmiş" diye tercüme yapılmıştır. (Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii, I, s. 335, 423). Burada "Zugar" kelimesi muhtemelen Arapça "zağır" veya "zağar" (korkutmak, gözdağı vermek, etrafını korkuyla kuşatmak) fiillerinden türetilmiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi metindeki cümlenin yapısına göre "Zugar" kelimesi aşiret, kavim ya da bir grup insan anlamında çevrilmiştir.

Hamdullah el Müstevfi'nin (XIV. yüzyıl) "Nuzhetul-kulub" adlı eserinde Serahs'ın Turan'ın kralı Afrasiyab tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir (Hamdullah el-Müstevfi. 1389, s.158).

İbn Hurdâzbih ise Serahs'ı Horasan'ın ana kervan yolu üzerindeki en önemli şehirlerden biri olarak tanımlamıştır (İbn Hurdâzbih. 1370, s.297).

X. yüzyılda Serahs hakkında pek çok bilgi toplayan X. yüzyıl coğrafyacılardan biri de Makdisi olmuştur. O, Serahs hakkında şunları yazmıştır: "...Bu şehir Nişabur'un sığınağı ve Horasan'ın kapısıdır. Bildiğim kadarıyla Mısır'dan Kızıldenize taşınan tahıl miktarı kadar tahıllar her hafta buradan kervanlarla taşınıyor..." (Makdisi. 1361, s. 454). Nesa ve Abiverd'in ipek ve ipek parçaları, susam ve susam yağı, ince dokunmuş ve örme kadın elbiseleri, Nesa'nın zırhı, tilki derisinden dikilmiş kürkleri ve kürk parçaları ile birlikte Serahs'ın tahıl ve devesi yurtdışında satışa sunulmuştur" diye belirtmiştir (Makdisi. 1361, s. 475).

İlim, kültür ve ziraatın geliştiği eyaletlerden biri ise baş şehir Abiverd olmuştur. Abiverd, eski adıyla "Baverd" veya "Abaverd" şehridir. 651 yılında Arapların gelişiyle bu antik şehrin adı Abiverd olmuştur. Abiverd'ın Arap Halifeliği döneminden kalma kalıntıları, günümüz Ahal ilinin Kaka ilçesinin beş km batısında yer almaktadır. Makdisi, bu Orta Çağ dönemi kenti için şunları beyan etmiştir: "Abiverd, hareketli ve ucuz pazarı, kutsanmış toprakları, akan suyu, çarşı meydanındaki Cuma camisi ile Nesa'dan (Nusay) bile daha muhteşemdi... (Makdisi. 1361, s. 470, 475). Makdisi'nin yazdığı bilgilerden Abıvert'te ipek üretiliyor, çok miktarda susam yetiştiriliyor ve susam yağı üretiliyordu.

Hamdullah el Müstevfi bu şehir hakkında şunları ifade etmiştir: "[Abiverd] bol meyveli küçük bir şehirdir. Onun rabatı, Abiverd'den altı fersah uzaklıkta bir köyde bulunan Kufen'dir. Bu rabat, IX. yüzyılda Horasan Emir'i Abdullah ibn Tahir tarafından yaptırılmıştır. Onun dört kapısı olup, rabat içinde Cuma camisi de vardır. Abiverd iline Haberan veya Haveran denir. Onun Merkezi Mehne veya Meyhene'dir..." (Lestrenc. 1364, s.420).

XII yüzyıl bilim adamı Ebû Sa'd Sem'ani burayla ilgili şunları yazmıştır: "Abaverdi" sözü Horasan'ın Abaverd kasabasına ait olduğunu gösteriyor. Ona "Baverd" deniliyor. Kelimenin önüne bir "elif" eklenir ve "Abiverd" olarak adlandırılır. Abiverd adı daha yaygındır. Ama bu isimlerin üçü de kullanılmaktadır..." (Ebû Sa'd es-Sem'ani. 1400, s.127).

Tarihi kaynaklarda geçen bir diğer şehir, MÖ III. yüzyıla ait kadim şehirlerden biri olan Part İmparatorluğunun merkezi ve başkenti Nusay, bir diğer ifadeyle Nesa şehridir. Nesa, antik döneme ait şehirdir. Orta Çağ dönemi yazılı kaynaklarında Nesa şeklinde yazılmıştır. Nesa, eski zamanlarda Part İmparatorluğunun başkenti olmuştur. Ancak Orta Çağ döneminde Horasan'a ait olmuştur. İstahri, Nesa'nın çok müreffeh, bol sulu ve nimetli, bereketli bir şehir olduğunu kaydetmiştir. Şehri büyüklük, uzunluk ve genişlik bakımından Serahs'a benzetmiştir. Nesa'nın tüm sokakları ve evlerine su dereleri çekilmiştir. İstahri, şehrin temizliği ve bereketine, yaşamın rahatlığına vurgu yapmıştır. Dağlara ve eteklere yayılmış birkaç ilçeleri ve büyük köylerin olduğunu belirtmiştir (İstahri. 1373, s.178).

Makdisi'ye göre Nesa, Sfinegan (İsfingan) ve Cermekan şehirleri idi. Sfinegan, Cermakan'dan daha büyüktü. Ferav (Parav) ve Şarestan (Şehristan) adında rabatları (kaleleri) vardı. Makdisi, Nesa'nın geniş ve büyük köylerini ve Harezm nüfusunun yerleşimlerinin olduğunu vurgulamıştır (Makdisi. 1361, s.).

Orta Çağ döneminde Nesa, eğitim merkezlerinden biri olmuştur. Ebu Said-i Ebu'l-Hayr (Mane baba), İslam'ın ilk günlerinde Nesa'da yaşayan yaklaşık dört yüz pir ve sufinin oraya defnedildiği, bu nedenle oranın "Küçük Şam" olarak adlandırıldığını, Nesa topraklarının kutsal ve değerli olduğunu, herhangi bir tehlike Nesa'ya geldiğinde onun durdurulduğunu belirtmiştir. Nesa'da gömülü Pir ve sufilerin türbelerini ziyaret etmiştir (Münevver. 1365, s.40).

XV. yüzyılda Hafız Ebru Nesa'nın Pesgala, Emiranşa, Pesjui, Destgir, Bagiharkan, Migirabat, Derrud, Geruça, Sarfagak, Sennelah, Seydele, Madıyan, Zernigar, Çamgul, Elfah, Susan, Gasaba ve Tavabig, Kövkrud Miga gibi ilçelerin olduğunu belirtmiştir (Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii, I. s. 528). Nesa'ya ait bazı köy veya kasabaların günümüz İran'da bulunması muhtemeldir. Çünkü, Orta Çağ döneminde Nesa'nın Köpetdağ dağının güney kısımınlarını da kapsamıştır.

Türkmenistan'ın tarihi coğrafyasının en ünlü yer isimlerinden biri ise Dehistan'dır. Dehistan, Türkmenistan'ın batısındaki Balkan ilinin güneyinde bulunan antik şehir, il, vahadır. Orta Çağ dönemi coğrafyacısı Makdisi, Dehistan rabatı ve ayrıca şehir hakkında daha fazla bilgi vermiştir. Dehistan'ı bir "rustak" (birkaç köy ve kasabadan oluşan bir merkez) olarak görmüştür. "Dehistan yirmi dört köy ve bir şehirden oluşmuştur. Şehrin adı Ahor veya Ahur olmuştur. Ahur, Gürgen'den Dehistan'ın rabatına (şimdiki Meşhed-i Misriyana) giden yolun sağ tarafında yer almıştır. Bir minaresi olup, bu minare uzak köylerden bile görülebilmiştir. Dehistan'ın rabatı çölün eteğinde yerleşip, üç kapılı kale ile çevrili olmuştur. Bu kale, Samani hükümdarının emriyle yıkılmıştır. Ancak, rabatın kendisi yıkılmadan ayakta kalmıştır". Makdisi, Dehistan'daki rabat için şunları belirtmiştir: "... Rahat ve temiz [rabat]. Muhteşem camileri, parlak pazarları, güzel evleri ve lezzetli yemekleri var. Cuma Camiisi yoktur (V.V. Bartold'e göre, Dehistan Cuma Camii Muhammed ibn Tekeş Harezm Şah (1200-1220) döneminde inşa edilmiştir (Bartold. 1965, s. 121, 124). Rabat'ın dibinde eski, ahşap direkli, parlak bir cami var. Bu rabat, Dandanakan'daki rabata benzer..." (Makdisi. 1361, s.525).

Dehistan yer adı, "toprak", "köy" anlamlarına gelen eski Pehlevi kelimesi "deh" ve "ülke" anlamına gelen "stan" eklerinden oluşan "tarımı gelişmiş ülke" anlamını taşımıştır. Araştırmacılar ayrıca geçmişte Dehistan'da gelişmiş bir tarım kültürünün varlığını da doğrulamışlardır (Başimova. 2016, s. 104).

Geç Orta Çağ dönemi yazılı kaynaklarında Dehistan'da "Maşad-Misseriyan" ve "Kesikminar" yer isimleri ortaya çıkmaktadır.

Maşad-Misseriyan, bir diğer ifadeyle Meşhed-i Misriyan Balkan ilinin Etrek ilçesinde bulunan bir ovadır. Bu toponimin benzersiz bir geçmiş kökeni vardır. Bu bölge 716 yılındaki siyasi olaylarla, yani Müslümanların Dehistan'a gelişiyle alakalıdırr. Bazı bilimsel çalışmalarda (Bartold. 1965, s.121; Atanıyazov. 1980, s.206) Meşhed-i Misriyan "Mısırlıların öldürüldüğü yer" olarak tanımlansa da, toponimin Mısırlılar ile hiçbir alakası yoktur. IX. yüzyıl tarıhçi alimı Belâzüri'nin "Fütuhu'l Büldân" adlı eserinde, Dehistan'ın Türk soylu hükümdarı Sul ile savaşmaya gelen Arap komutan Yezid bin Mühelleb'ın ordusu ve içeriği hakkında tarihi bilgiler verilmektedir (El-Belâzüri. 1407 / 1987 s.469). Bu tarihi kaynağa göre Dehistan'a gelen Müslüman ordusu Misrayin, Suriye ve Horasan askerlerinden oluşmaktaydı. Eserde Şam ve Horasan'ın yanı sıra "Misrayin" ismi kullanılmakta. VII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Misrayin yer adı "iki şehir" anlamına gelmektedir.

635-637 yıllarında bugünkü Basra ve Kufe şehirlerinin sınırları Müslüman askeri kampları olmuştur. Zamanla bu alanlarda Basra ve Kufe kentleri ortaya çıkmıştır. Bu şehirlerin her ikisi aynı zamanda Misrayin olarak adlandırılmıştır (Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii, I. s.64). Dehistan'a gelen Müslüman ordusunun ana bölümünü ise Basralı ve Kufeliler oluşturmuştur . Belâzüri'nin "Fütuhu'l Büldân" adlı eserinde çatışmanın burada da sürdüğü belirtilmektedir. Elbette uzun süren savaşta çok sayıda şehit olmuştur. Ancak şehitler arasında "Misrayinliler" çok olmuştur. Meşhed-i Misriyan ismi de, "Meşhedül-Misrayn" diye sözcükten ortaya çıkarak, "iki şehirli halkın şehit olduğu yer" anlamını taşımıştır. Tarihsel olaylar, Meşhed-i Misriyan toponiminin VIII.yüzyıldan sonra ortaya çıkışına tanıklık etmektedir. Bu yer adı, XIX.yüzyılın ilk yarısına ait yazılı kaynaklarda da bulunmaktadır. Rıza Kulı Han Hidayet'in "yol kayıtlarında" bu yer adı Meşhed-Misiryan şeklinde yazılmıştır (Rızâ Kulı Han Hıdâyet. 1356, s. 117). Günümüzde Meşhed-i Misriyan'da "Maşadata" (Şehitata) olarak bilinen Orta Çağ mezarlığı da bulunmaktadır.

Kesikminar ise XIX. yüzyıl Astrabat-Hive yolu konaklarından biridir. 1851 yılında İran Şah'ı Nasreddin Şah'ın Hive Hanlığına gönderdiği elçisi Rıza Kulı Han Hidayet, Astrabat'tan Hive'ye giden yolu kervanla geçerek, bu yolun Meşhed-i Misriyan'daki (Dehistan'daki) konağın adına "Kesikminar" adını vermiştir. Rıza Kulı Han Hidayet bu Minare için şöyle demiştir: "... Bu bir başı yere düşen bir minare idi. Bize sol tarafında antik bir şehrin kalıntıları gösterildi ve ona Meşhed-i Misriyan olduğu söylendi. Etrafa saçılmış pişmiş tuğla parçaları vardı. Muhtemelen tarihte bu yer gelişmiş bir yer olmalı" (Rızâ Kulı Han Hıdâyet. 1356, s. 41**;** Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii**,** II. s. 285). Günümüzde Dehistan minarelerinin tepeleri kesilmiş gibi duruyor. Rıza Kulı Han Hidayet'in kayıtlarından, 1851 yılında bile Dehistan minaresinin üst kısmının olmadığı, sanki kesilmiş olduğu anlaşılıyor.

İbn Hurdâzbih'in "Kitabul-mesalik Vel-memalik" eserinde belirtildiği üzere Serahs-Merv kervan yolu üzerinde Serahs, Kasri Neccar, Uşturmağak, Tilistan, Dandanakan, Yenucird gibi konaklar yer almıştır (İbn Hurdâzbih. 1370, s. 21)

Orta Çağ dönemi eserlerinde pek çok konak adına yer verilmiş olup, onlardan biri de Kasri Neccar konağıdır. Kasri Neccar, Orta Çağ döneminde Serahs-Merv kervan yolunun ilk konağıdır (El-mesalik vel-memalik, s.21). Aynı zamanda "Köşki Neccar (Neccar'ın Köşkü)" veya Galayi Neccar (Neccar'ın Kalesi) olarak da anılmıştır. 1953-1955 yıllarında Güney Türkmenistan arkeolojik keşif grubu olan YUTAKE tarafından Serahs-Merv kervan yolu boyunca yapılan kazılarda, Kasri Neccar'da yaşamın Orta Çağ döneminin başlarına kadar uzandığını ortaya koymuştur. Bilim adamlarına göre, VI-VII. yüzyıllarda o bölgede Neccar adlı büyük bir toprak sahibinin mülkü bulunmuştur. Mülk sahibinin muhteşem bir sarayı olup, saray konutlarla çevrili olmuştur. Binalar güneyden kuzeye akan iki büyük dere boyunca yer almıştır. Mülkün kuzeyinde bir kervansaray bulunmuştur. IX-X. yüzyıllarda ticaret yollarının daha da gelişmesi ve uluslararası ilişkilerin artması ile Serahs ve Merv gibi büyük alışveriş merkezleri arasında büyük bir kervan yolu oluşturulmuştur. Bu kervan yolu stratejik öneme sahip olup, Batı Asya ülkelerini Orta Asya ve Çin ile birleştirmiştir. Kasri Neccar bu yoldaki ana konaklardan biri olmuştur. Bu süre zarfında sarayın dışında yerleşim yerleri oluşturulmuştur. Kasabanın dışına sağlam bir duvar örülmüştür. XI-XII. yüzyıllarda kasaba daha da büyümüş, yeni dereler kazılmış ve derelerin kenarlarında konut sayısı artmıştır. Sarayın içinde duvarları nakışlı bir cami inşa edilmiştir. Batısında yeni bir kervansaray yapılmıştır. Kasabanın güneydoğusunda ayrı binalar inşa edilmiştir. Neccar kale'deki kazılarda seramik, cam, metal ve inşaat ürünleri gibi arkeolojik malzemeler bulunmuş, kasabanın çevresinde ekin tarlalarının olduğu tespit edilmiştir. Ana ticaret yolunun geçişi, Neccar kale'deki yaşamın kalkınması üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır. Moğol işgalinden sonra ilçedeki durum büyük ölçüde değişmiştir. XIV-XV.yüzyıllardan sonra Neccar kale'de yaşam daha da gerilemiştir (Adıkov. 1962, s.211-227). VI-VII. yüzyıllarda Kasri Neccar'da oluşan hayat XIV-XV. yüzyıllara kadar devam etmiştir. Kale, Eski Serahs'ın on üç km kuzeyinde yer almaktadır.

Bir diğer konak ismi Uşturmağak olmuştur. Uşturmağak, Orta Çağ döneminde Serahs –Merv güzergâhında bulunan ikinci konak olmuştur. Bu konak yaklaşık yirmi hektar alana sahip olup, koruma amaçlı kurulan duvarla çevrili olmuştur. Duvarın iki kapısı, kapıların her iki yanında ise kuleler olmuştur. Kapının biri batı (Serahs) yönünde, diğeri ise kuzey (Merv) yönünde bulunmuştur. İki kapı arasındaki ana caddeden şehrin iç kalesine, kervansaraylara, çömlekçilere ve diğer mahallelere kadar küçük sokaklar uzanmıştır. Uşturmağak'ın içinde toplam on kervansaray yer almıştır. Onların

çoğu çamur duvar parçalarından yapılmıştır. Onun Batı-Serahs Kapısı'nın iç tarafında 55x55m ölçüsünde bir pazar meydanı olmuştur. Kuzey tarafındaki Merv Kapısı'nın dışında iki yüz metre uzunluğa kadar bir dizi bina yer almıştır. Serahs tarafından Uşturmağak'a gelen derelerdeki su, çevresindeki kumlara sinmiştir. Batı kapısının önünde ve büyük kervansarayın ortasında kuyular olmuştur. Kasabanın ilk binası olan iç kale veya rabat, IX-X. yüzyıllarda inşa edilmiştir. XI-XII. yüzyıllarda ise diğer binalar inşa edilmiştir. Kasaba Moğol istilasından sonra varlığını kaybetmiştir (Adıkov. 1962, s.211-227). Serahs'ın yaklaşık kırk km. kuzeyinde bulunan bu konağın adı "Develi çukur " anlamına gelmektedir.

Orta Çağ dönemi eserlerinde karşılaşılan üçüncü bir konak ismi ise Tilistan olmuştur. Tilistan, VIII-IX. yüzyıllarda Serahs –Merv kervan yolunun üçüncü konağıdır (İbn Hurdâzbih. 1370, s.21). Arkeolojik kazılar, Tilistan konağının VI-VII. yüzyıllardan XV-XVI.yüzyıllara kadar faaliyet gösterdiğini ortaya çıkarmıştır. Orta Çağ döneminin sonlarında, bu konak "Hovuzhan Kalesi" olarak adlandırılmıştır. Horasan'ın her köşesinden gelen yollar burada birleşmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Serahs'tan Merv'e giden yola "Hovuzhan Yolu" ismi verilmiştir (Adıkov. 1962, s.211-227).

Orta Çağ dönemi eserlerinde geçen şehirlerden biri ise Dandanakan'dır. Dandanakan, X-XIII. yüzyıllarda Merv'in güneyinde bulunan bir şehirdir. Dandanakan, Mayıs 1040'ta Selçuklu Türkmenlerinin savaşta Sultan Mesud Gazneli'yi yendiği bir şehirdir. İstahri, Dandanakan'ı Merv'de bulunan ve Cuma camisi olan birkaç şehirden biri olarak nitelendirmiştir (İstahri. 1373, s.209). Orta Çağ döneminde Cuma camileri olan köyler şehir olarak kabul edilmiştir.

X. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman topraklarının çoğunu gezen Makdisi, Dandanakan'ı şöyle tanımlamıştır: "Dandanakan, bir kapılı kale ile güçlendirilmiş küçük bir şehirdir. Hamamlar ve kervansaraylar kalenin dışında yer almaktadır. O, Cuhfa (Hicaz'da bir kasaba) ve Dehistan (Türkmenistan'ın batısında bulunan antik bir kent) rabatına benzer. Güzel bir Cuma camisi ile adeti bir cami mevcut. Tatlı su kuyuları ile müreffeh bir yer. Ebul Hasan Müeddep Hatip Buhari Dandanakan'ın Cuhfa'ya benzediğini söylemiştir. Ama ben şahsen onu Dehistan'ın rabat'ına (kalesine) benzediğini görüyorum..." (Makdisi. 1361, s.456). Ebû Sa'd es-Sem'ani, Dandanakan'daki caminin Ebusari Mansur ibn Gammar ibn Kesir Sülema'ya ait olduğunu kaydetmiştir (Ebû Sa'd es-Sem'ani. 1400, s.344).

Yâküt el-Hamevi, Dandanakan'da kumların altında bir kervansaray, minare ve konutların kalıntıları olduğunu görmüştür. Ona göre Dandanakan, 553 (Kasım 1158) yılının bayram ayında, Guzlar (Belhli göçebe Oğuzlar) tarafından yok edilmiştir (Yâküt el-Hamevi. 1391, s.477). 1953-1955 yıllarında YUTAKE tarafından Serahs-Merv Orta Çağ kervan yolunun üzerinde kazı araştırma çalışmaları sonucunda Dandanakan'ın bir km batısında V-VII. yüzyıllara ait çok

eski duvarın olduğu belirlenmiştir. Bu sınırlara Araplar geldikten sonra, duvarın bir km doğusunda Dandanakan şehri ortaya çıkmıştır. Bu tarihi şehir, uzaktaki kale anlamında gelen "Daşrabat" olarak adlandırılmıştır. Daşrabat, Havuzhan veya Havuzhan kaleden otuz km uzaklıkta bulunmaktadır (Adikov. 1959, s. 221).

Orta Çağ dönemi eserlerinde belirtilen köylerden biri ise Yenucird olmuştur. Yenucird, Merv'in güneyinde bulunan antik köylerden biridir. Yenucird, Serahs'tan yirmi beş fersah ve Merv'den beş fersah uzaklıkta yerleşmiştir (İbn Hurdâzbih. 1370, s.21). Yâküt el-Hamevi, Yenucird'i "Jenujird" şeklinde adlandırmış ve hakkında şunları belirtmiştir: "Jenujird, Merv'e beş fersah uzaklıkta, Merv-Nişapur yolunun ilk yerleşim bölgesinde yer almaktadır. 614'te (1217) Jenujird üzerinden geçtim. Büyük bir çarşısı, görkemli binaları, büyük bir Cuma camisi ve bir üzüm bağı vardı ..." (Yâküt el-Hamevi. 1391, s.172). 1950 yılında, bu antik anıtla ilgili araştırmalar YUTAKE tarafından başlatılmıştır. Arkeolojik kazılar, Jenujerd'in Serahs-Merv güzergahındaki diğer yerlerden daha karmaşık bir anıt olduğunu göstermiştir. Part imparatorluğu döneminde kurulan antik kasabanın dikdörtgen surları keşfedilmiş olup, Sasaniler döneminde bir yaşamın olduğu ayan olmuştur. Arap yönetimi sırasında kasabada yaşam artmış ve alanı genişlemiştir. Yeni bahçeler yapılmış, çiftçilik gelişmiştir. Görkemli binalar, çarşılar ve büyük bir cami inşa edilmiştir. Moğolların döneminde köy yıkılmıştır. Jenujerd, XIV-XV. yüzyıllara kadar sefil bir hayat yaşamıştır. Timurlu hükümdarlar tarafından Jenujerd'de restorasyon çalışmaları yapmak için girişimlerde bulunulmuştur. Ancak kökleri Part dönemine dayanan Jenujerd ilçesinde hayat yavaş yavaş yok olmuş ve harabeye dönüşmüştür. Orta Çağ dönemine ait cami minaresinin kalıntıları XIX. yüzyılın sonlarına kadar korunmuştur. Son zamanlarda Minaragala veya Kelteminar olarak anılmaktadır (Adikov. 1959, s. 224-226).

İbn Hordâzbih'in eserinde günümüz Türkmenistan topraklarında Merv-Buhara güzergâhı boyunca Kuşmeyhen, Divab, Munsaf, Ahsa, Bigr-i Osman (kuyu), Amul, Ferebr gibi yer isimlerine yer verilmiştir.

Kuşmeyhen, Merv'in beş fersah kuzey-doğusunda, Amula giden yolun üzerinde bulunan Orta Çağ dönemi şehridir. Merv şehrinin kuzey tarafındaki kapısı da "Derveze-i Kuşmeyhen" diye adlandırılmıştır. Sultan Sencer'in döneminde Merv'in güney tarafında yeni mülk yerlerinin açılması ve nehirden yeni kanalların çekilmesi, şehrin kuzey tarafında bulunan kültür bölgesinde su eksikliği oluşturmuştur. Bu ise Merv'in kuzeyinde bulunan Şaberenj, Şirnahancir gibi köylerin, ayrıca, Kuşmeyhen'in de kültürünün gerilemesine sebep olmuştur (Bartold. 1965, s.149). Günümüzde Kuşmeyhen harabesi, antik Merv'in 30-31 km kuzeyinde, Marı ilinin Karakum ilçesinde bulunmaktadır. Halk arasında "Dinli Kişman" olarak bilinmektedir.

Ferebr, Orta Çağ döneminde Ceyhun nehrinin sağ yakasında, günümüz Farap ilçesi sınırlarında bulunan şehirdir. IX. yüzyılda Horasan emiri Abdullah ibni Tahir burada kervansaray inşaat ettirmiştir. Bu yüzden onun "Tahir ibn Ali'nin Rabat'ı" veya "Tahir ibn Ali'nin Sarayı" diye adlandırıldığı yerler de olmuştur. Ferebr, Ceyhun nehrinden bir fersah uzaklıkta yer almıştır (İbn Hurdâzbih. 1370, s.27, 58). Bu yerin adı günümüzde "Farap" olarak adlandırılmaktadır.

Yine Orta Çağ dönemi eserlerinden "Kitabul-mesalik Vel-memalik" eserinde verilen bilgilere göre Merv-Toharistan yolunda, Merverruz'a kadar olan bölgede Faz, Mehdiabat, Yahyaabat, Karineyn, Esedabat, Huvzan, Kasri Ahnaf, Merverruz gibi yer adları olmuştur.

Faz, Merv'in yedi fersah güneyinde, Murgap nehri güzergâhında bulunan köydür (İbn Hurdâzbih. 1370, s.29; Makdisi. 1361, s. 508). Yâküt el-Hamevi Merv'in Faz köyünden başka Tus da Faz isimli köyün olduğunu da belirtmiştir (Yâküt el-Hamevi. 1391, s.429). Hamdullah el Müstevfi Faz'ın Merv'den altı fersah uzaklıkta, Merverruz yolu üzerinde bulunan köy olduğunu beyan etmiştir. (Hamdullah el-Müstevfi. 1389, s.179). Bu da Merv'in Faz köyünün Moğol istilasından sonra da yaşamını sürdürdüğünü haber vermektedir.

Karineyn, Merv'in eski Berkdiz köyünün Arapça ismidir. Berkdiz köyü Merv ile Merverruz'un arasında yerleştiği için, Araplar onu X-XIII. yüzyıllarda Karineyn olarak adlandırmışlardır (Ebû Sa'd es-Sem'ani. 1400, s.126).

Esedabat, IX.yüzyılda günümüz Marı ili Tağtabazar ilçesi Sarıyazı ve Daşköpri köylerinin bulunduğu yerde, yani Merv (Murgap) nehri üzerinde, Merv ile Merverruz'un arasında bulunan bölgedir. Hamdullah el Müstevfi'nin eserinde Esedabat hakkında belirtilmesi, onun XIV.yüzyılda bile kendi yaşamını sürdürdüğünü haber vermektedir **(**Hamdullah el-Müstevfi. 1389, s.170**)**.

Çok önemli malumatlar içeren Orta Çağ coğrafik eserlerden biri Makdisi'nin "Ahseni't-tekasim fî maʿrifeti'l-ekalim"(1361) isimli eseridir. Makdisi, zamanının Müslüman ülkelerinin çoğunu dolaşmıştır. Ülke ve şehirlerdeki durumu kendi gözleriyle görmüş ve gerçekte onlar hakkında verilen bilgileri çalışmalarında doğrulamıştır. Çeşitli eserlerdeki bilgileri gerçeklerle karşılaştırarak içlerindeki yanlışlıkları ortaya çıkarmıştır. Bu bakımdan, Makdisi'nin bu çalışması büyük öneme sahiptir.

Makdisi, Parav'dan Gürgen'e giden kervan yolu boyunca duraklama noktalarını şu şekilde sıralamıştır: Parav, Rabat'ı Cafar, Rabat'ı Dugac, Rabat'ı Ebu Sehl, Çahi Hakim (kuyu), Rabat'ı Myanşa, Rabat'ı Mehdi, Rabat'ı Bahan, Ardkov, Gürgenç.

Ardköv, Köhne Ürgenç'in kuzeybatı tarafında bulunan antik şehirdir. Tarihi kaynaklarda Ardkov, ilk olarak İbn Fadlan'ın gezi raporlarında bahsedilmektedir (İbn Fadlân. 1355, s.65).

Parav, Türkmenistan'ın batısında bulunan eski Parav kasabasıdır. Rabat (kale) olarak da anılmıştır. IX. yüzyılın ilk yarısında Horasan Emiri Abdullah ibn Tahir tarafından yaptırılmıştır. Tarihi kaynaklara göre Parav'ın eski adı "Ferav" (Hududü'l-Alem. 1362, s.55) ve "Afrav" (Makdisi. 1361, s. 469) olarak da belirtilmiştir.

Parav Horasan, Astrabat, Dehistan ve Harezm kervan yollarının kavşağında yer aldığından stratejik öneme sahip olmuştur. Çalışma kapsamına alınan XIX-X. yüzyıl coğrafyacılarının neredeyse tümü, çalışmalarında Parav hakkında söz etmişlerdir. Onlar Parav'ın Horasan'ın Harezm çölü (günümüz Karakum çölü) sınırları içerisinde yer aldığını belirtmişlerdir. Makdisi, Parav'ın Nesa'ya ait şehirlerden biri olduğuna dikkat çekerek, şunları ifade etmiştir: "Ferav, Nesa'nın önemli rabatlarından biridir ... Ebul Kasım Mikali, Nesa'nın ilçelerine birkaç depolu rabatları yaptırdı ve köyler için dağlardan birkaç kehriz çektirdi. Onun mezarı da oradadır..." (Makdisi. 1361, s.469).

Ebul Kasım Mikali, IX-XI. yüzyıllarda Horasan'ın devlet yönetiminde ve eğitimin kalkınmasında önemli rol oynayan Mikaliler ailesinin önde gelen temsilcilerinden biridir. O, Maveraünnehir soyundan gelen, Mikalilerin atası Mikal ibn Abd el-Vahid'in torunun torunudur. O, Bağdat ve Basra'da eğitim görmüş ve Parav da yaşamıştır. Hayatının geri kalanını, Nesa ve Abiverd topraklarında kale, kervansaray ve kariz yapımı gibi halkın yararına olan faaliyetlerde bulunarak geçirmiştir. O, 986 yılında vefat etmiştir. Makdisi'nin verdiği bilgilere göre, koruma amaçlı kurulan Parav kalesi, yaklaşık yarım asır kervan yollarının kesişme noktasında stratejik öneme sahip bir kasaba haline gelmiştir (Makdisi. 1361, s.521).

Parav, göçebe kabilelerin işgaline karşı korunmak için inşa edilmiş bir kaleydi **(**Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii**,** I. s. 339). Parav, koruma amaçlı bir kale olmasının yanı sıra, Harezm ile Horasan arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesinde de önemli role sahip olmuştur. Eski Parav kasabası, günümüz Balkan ilinin Serdar şehrinin on sekiz km kuzeybatısındadır (YUTAKE. 1953. II, s. 284).

XIV.yüzyıla kadar, Parav-Ürgenç kervan yolu boyunca konakların sayısı artarak, onların köydür kasabalara dönüşmesine sebep olmuştur. Yeni şehirler, kaleler ve köyler kurulmuştur. Hamdullah el-Mustevfi bunları şu şekilde sıralamıştır: Ferav (Parav), Rabat'ı Hıştpuhte, Hoşabdana, Rabat'ı Tagmac, Kervangah, Rabat'ı Serhen, Minaragah, Sayılbeli, Müşkimebni, Rabat'ı Meryem, Harezmi nov (yeni Harezm), Hulmi nov (yeni Hulm), Ürgenç..." (Hamdullah el-Müstevfi. 1389, s.177).

Büyük İpek Yolu'nun Türkmen güzergâhlarından bir diğeri de Amul-Harezm kervan yoludur. İstahri'ye göre, Amul-Harezm yolunun Tahiriye, Ciğerbent, Dargan, Sedver ve Hazarasp gibi konak yerleri olmuştur **(**İstahri. 1373, s.370**).**

Tahiriye, Harezm ile Amul arasında bir yerleşim yeridir. Yâküt el-Hamevi, buradaki kervansarayın Tahir ibn Husseyin'e ait olduğunu ve Tahiriye adlı bir köyün Bağdat'ta da olduğunu belirtmiştir **(**Yâküt el-Hamevi. 1391, s.8**).** Amul-Tahiriye mesafesi beş günlük bir uzaklıktadır **(**İstahri. 1373, s.370**).** Bartold, Tahiriye'nin konumunu günümüz Katmençi'nin kalıntıları olarak görmüştür **(**Bartold.1965, s. 197**).**

Ciğerbent, VII-XIV. yüzyıllarda Harezm'deki Ceyhun nehrinin sol yakasındaki şehirlerden biri olmuştur. Amul-Harezm yolu bu şehirden geçerek Dargan'a ulaşmıştır. Tahiriye'nin kuzey tarafında, ondan biraz uzakta yerleşmiştir. Ormanlarla çevrilidir (Lestrenc. 1364, s.s. 480). Makdisi ise bu şehir hakkında şunları belirtmiştir: "Ciğerbent Hive gibi bir nehrin kıyısında bulunan, birçok ağaç bahçesine, büyük ve hareketli pazarlara sahiptir. Çarşıda Cuma Camii bulunmaktadır. Büyük kervan yolu bu şehirden geçmektedir..." (Makdisi. 1361, s. 419). Ciğerbent**'t**en bir menzil aşağıda Dargan şehri yer almaktadır. Makdisi'ye göre Buhara-Kas yolunun Ceyhun nehrine ulaştığı yerde, yani Ciğerbent şehrinin karşısında, nehrin sağ kıyısında "Rabat'ı Ciğerbent" adlı bir kervansaray bulunmaktadı (Makdisi. 1361, s.502). Ayrıca Ciğerbent'te Ceyhun nehri geçişi de vardı (Makdisi. 1361, s.424). Müstevfi'ye göre XIV. yüzyılda Merv-Harezm yolu şehrin içinden geçiyordu. Müstevfi, bunun adını Cıkarbent şeklinde yazmıştır (Hamdullah el-Müstevfi. 1389, s.180).

Dargan, Ceyhun nehrinin sol kıyısında bulunan antik bir şehirdir. Tarihi kaynaklarda adı Dargan, Zargan, Darkan, Fargan, Darugan, Daruganata gibi şeklinde yazılmıştır. X. yüzyılda Makdisi bu şehir hakkında şunları belirtmiştir: "Dargan, Harezm'in Horasan bölgesinin Cürcaniye'den sonraki en büyük şehridir. Bölgede değerli elmaslar ve altın harflerle süslenmiş benzersiz bir Cuma camisi vardır. Nehrin kıyısında 2 fersah arazi büyüklüğünde üzüm bahçesi vardır. Orası büyük siyah üzümlerin merkezidir". Ayrıca Ceyhun nehrinin geçişlerinden biri de Dargan topraklarında bulunuyordu (Makdisi. 1361, s.424). Bu antik şehrin kalıntıları günümüz Lebap ilinin Darganata ilçesinde bulunmaktadır.

Sedver**,** Ceyhun nehrinin sol kıyısında bulunan bir Orta Çağ şehridir. Makdisi bu şehirle ilgili şunları belirtmiştir: "Sedver, Ceyhun'un kıyılarında bulunuyor ve onun bir kalesi ve çevresinde yerleşim yeri var. Cuma cami şehrin ortasında, kalenin içinde yer almaktadır**" (**Makdisi. 1361, s.417**).**

Hazarasp, Harezm'in güneydoğusu, nehrin sol kıyısında bulunan, Orta Çağ döneminde stratejik öneme sahip, ünlü bir şehirdir. Hazarasp kenti çok köklü bir tarihe sahip olup, hala Hazarasp olarak bilinmektedir. Makdisi, bunun adını "Hezarasb" şeklinde belirtmiştir. Ahşap bir kapısı ve bir hendeği var olup, Makdisi'nin aktardığı bilgilere göre, orada Ceyhun nehrinin bir geçişi mevcut olmuştur (Makdisi. 1361, s. 70, s.418, 424). Hazarasp şehrinin adı, Harezm tarihi ile ilgili tarihi kaynakların çoğunda geçmektedir.

Sonuç

Sonuç itibariyle, tarihsel kaynaklarla günümüze kadar ulaşan bilgiler ve arkeolojik çalışmalar ışığında, günümüz Türkmenistan sınırlarında bulunan Merv, Serahs, Nesa, Gürgenç, Yenucird gibi Orta Çağ yer isimlerinin kendi kaynağını MÖ bin yıllıklara kadar uzandığı kanıtlanmaktadır.

Orta Çağ dönemi yazarlarının eserlerinde tespit edilen yerleşim yerlerine ve bilgilere göre, Büyük İpek Yolu'nun Türkmen topraklarından geçen güzergâhları şu şekilde tespit edilmiştir: 1.Amul-Buhara; 2.Amul-Tirmiz; 3. Amul-Merv; 4. Amul-Gürgenç; 5. Merv-Gürgenç; 6. Gürgenç-Nesa; 7. Gürgenç -Parav; 8. Parav-Nesa; 9. Parav-Dehistan; 10.Dehistan-Astrabat; 11. Nesa-Abiverd; 12. Nesa-Merv, 13. Abiverd-Merv; 14. Merv-Merverruz; 15. Merv-Balh; 16. Merv-Herat; 17. Merv-Serahs; 18.Serahs-Nişabur; 19. Serahs-Abiverd; 20.Serahs-Merverruz; 21. Serahs-Herat; 22. Merverruz-Balh; 23. Merverruz-Herat.

Büyük İpek Yolu'nun faal olduğu dönemde sözkonusu yolun Türkmenlerin yaşadığı güzergâhında yeni yerleşim yerleri, kaleler ve kervansarayların ortaya çıktığı, buna istinaden inceleme altına alınan eserlerden yaklaşık altı yüzden fazla yer isminin tespiti gerçekleşmiştir. Bunların %13,33'ini şehir isimleri, %20,83'ünü ilçe isimleri, %32,33'ünü köy/ova isimleri, %20'sini kervansaray isimleri, %9,6'sını rabat isimleri, %4,35'ini ise su kuyuları oluşturmuştur. Elde edilen tespitler incelendiğinde ise yer isimlerinin, sınırları genişleyen Arap halifeliği döneminde daha da aktif hale geldiği açıkça görülmüştür.

Yeni kervan yollarında ve bu yolların üzerinde yaşam alanlarının ortaya çıkmış olması Orta Çağ döneminde uluslararası ticari, kültürel ve ekonomik ilişkilerin daha da çok ilerlediğinin göstergesi olmuştur. Tespitlerimiz bu göstergeyi kuvvetle desteklemiştir.

Araştırmada elde ettiğimiz sonuçlardan hareketle, sözkonusu araştırmanın devam ettirilerek daha da genişletilmesi, şimdiye kadar elde edilen sonuçların daha da geliştirilerek Türkmenistan'ın IX-XIX. yüzyıllara ait tarihi coğrafyasının derinlemesine öğrenilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

Atanıyazov S. Türkmenistanın Geografik Atlarının Düşündirişli Sözlügi. Aşgabat: Ilım, 1980.

Başimova N. Dehistan. Atavatan Türkmenistan, Ekim, 2016.

Orazgılıcov Y. Gadymy Merv Beyik Selcuklar Zamanynda. Miras, №2, 2015.

Adıkov K. Glavnıye Stansii na Srednevekovom Torgovom Puti iz Serahsa v Merv (Po Arheologiçeskim Dannım). SA., №4, 1959.

Bartold V.V. Soçineniye**.** Cilt I, II.1, II.2, III. Moskova, 1965.

Hlopin I.N. İstoriçeskaya Geografiya Yujnıh Oblastey Sredney Azii. Aşkabat: Ilım, 1983.

Hocanıyazov T. K İstorii Srednevekovogo Merverruda. İzvestiya AN TSSR. Seriya Obşestvennıh Nauk, № 1, 1970.

Materialı po İstorii Türkmen i Türkmenii. (MİTT) Cilt I-II. Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınevi, 1938-1939.

Moşkova V. YUTAKE'nin V. Arkeolojik Grubu Bölümünün 1947 Yılındaki Çalışmaları Hakkında Raporu. Cilt:2. Aşkabat: YUTAKE'nin çalışmaları, 1953.

Pugaçenkova G. Drevniy Merv. Aşkabat: Turkmenistan, 1982.

Pugaçenkova G. Arhitekturnıye Pamyatniki Dahistana, Abiverda, Serahsa. Trudı YUTAKE. Cilt: 2. Aşkabat, 1953.

Rtveladze Edvard. Velikiy Şelkovıy Put. Ensıklopediçeskiy Spravoçnık."Üzbekiston Milliy Ensiklopediyası". Taşkent, 1999.

İslam Ansiklopedisi. 1-44 cilt. İstanbul, 1988-2013.

Ebu Abdullah Makdisi. Ahseni't-tekasim Fî Maʿrifeti'l-ekalim. Tehran, 1361.

Ebu İshâk İbrâhim el-Istahri. Memalik ve Mesalik, Tehran, 1373.

El-Belâzüri. Fütuhu'l Büldân. Beyrut. 1407 / 1987.

Hamdullah el-Müstevfi. Nüzhetü'l-kulub. Tehran, 1389.

Hududü'l-âlem Mine'l-Meşrık ile'l-Mağrib. Tehran, 1362.

İbn Fadlân. Sefername-i İbn Fadlân. Çeviren: Seyyid Ebü'l-Fazl Tabâtabâtı. Tehran, 1355.

İbn Hurdâzbih. El-Mesalik Vel-Memalik. Çeviren: Huseyin Kara Çanlu. Tehran, 1370.

İmam Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur, Taymi es-Sem'ani**.** El-Ens**â**b. Kahire, 1400.

Lestrenc. Coğrafiva-i tarihi-i serzeminhay-i, tärjome-i Mahmud-e Arfan, Tahran,1364.

Muhammed b. Münevver. Esrârü't Tevhid Fi Makamâti'ş-Şeyh Ebi Sa'id. Tehran, 1365.

Rızâ Kulı Han Hıdâyet. Sefâretnâme-i Hârizm. Tehran, 1356.

Şeyh İmam Şıhabeddin Ebu Abdillâh el-Hamevi er-Rümi. Mu'jamü'l-büldân., Beyrut, 1391.

MANAS DESTANI'NDA "KİŞİ " ADLARI

ANTHROPONYMS IN THE MANAS EPIC

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY[*]

Özet

Çalışmamızda Manas Destanı'nda geçen kişi adları üzerinde durulacaktır. Kişi adları, milletlerin sosyal ve kültürel değerlerini içermesi yönüyle önem taşımaktadır. Manas Destanı'nda geçen kişi adları tespit edilecek ve alfabetik sıraya göre sıralanacaktır. Destanda geçen erkek ve kadın adlarının tamamı derlenecek ve bu adların kimler tarafından kullanıldığı da parantez içinde belirtilecektir. Çalışmamızda, kişi adlarının etimolojilerine ve anlamlarına değinilmeyecektir. Kırgızların ve eski Türk boylarının kültürünü barındıran Manas Destanı'ndaki kişi adlarının derlenmesi, adbilim dizini için önemli bir veri kaynağı olacaktır.

Anahtar Kelimeler*: Manas Destanı, adbilim, kişi adları, dizin.*

Abstract

In this study, anthroponyms (personal names) in the Manas Epic will be emphasized. Anthroponyms are important in that they contain the social and cultural values of nations. The anthroponyms mentioned in the Manas Epic will be determined and listed in alphabetical order. All of the male and female names in the epic will be compiled and it will be stated in parentheses by whom these names are used. In this study, the etymologies and meanings of the anthroponyms will not be mentioned. The compilation of the anthroponyms in the Epic of Manas, which includes the culture of the Kyrgyz and ancient Turkish tribes, will be an important data source for the onomastics index.

Keywords*: Epic of Manas, onomastics, anthroponyms, index.*

"Manas Destanı" yalnız Kırgız Türkleri'nin değil bütün Türk Dünyası'nın en uzun ve geniş hacimli destanı olup, Kırgız Türkçesinin en güzel örneğidir. Bu destanın içinde geçen olaylar okuyucusunu hayrete düşürmekte, ***kişi-yer/su-hayvan ve madde adları***nın zenginliği araştırıcılar için bulunmaz kaynaktır.

"***Manas Destanı***"nın 60.000'den fazla mısralık W.Radloff varyantı, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin Türkoloji Bölümü'nün "Kurucu Başkanlığı"nı yaptığım 1998-2000 süre içerisinde Türkiye Türkçesine aktarılmış ve Kırgız öğrencilerime de danışılarak bitirilmiş ve Ankara'da AKÇAĞ Yayınları arasında 2007, 2011 ve 2018 yıllarında 3 kez basılmıştır. Bu üç baskıda da dizin bulunmadığı için, "***Adbilim***

[*] Erciyes Üniversitesi (Emekli Öğrtim Üyesi), t.gulensoy@gmail.com.

Sempozyumu" dolayısıyla ***kişi, yer/su, hayvan ve bitki adları*** taranarak bu metin ortaya konulmuştur.

Aşağıdaki adbilim dizini, Eserde geçen erkek ve kadın adlarının tamamını içine almakta olup, *bu adların kimler tarafından kullanıldığı* da ( ) içinde gösterilmiştir.

Bu bildiride kişi adlarının etimolojileri ve anlamları hakkında bilgi verilmemiştir. Bu konu ileride yapılacak kapsamlı araştırmalarla ortaya konulabilecektir.

-A-

Abeke (*amcası*, VI, 40, 97, 672, 765, 788, 849, 856, 868, 877, 935, 985, 1030,1071)

Abılay Canggar (IV, 1653)

Aceke (II, 1356)

Acı-Bay (*Aygır ayaklı, kara dilli, nahif doğan* Acıbay; III, 1493; IV, 366; V, 1505; VII, 185)

Açık (*Caş-cigit'in babası*, V, 1472)

Agalday (V, 716, 756, 874)

Agış (III, 404, 531; IV, 722)

Ak-Balta (*Bolot'un babası*; II, 1146; IV, 1495; V, 291)

Ak Baltar (*Çubak'ın babası*, VII, 53)

Ak-Erkeç (II, 503, 760, 1012)

Ak Kanış (*Ay Han'ın annesi*, V, 2025)

Akılay (*Çoruk'un kızı,* V, 6, 485; VI, 116)

Akın, Akın Han (*Ay Çörök'ün babası*, VII, 271, 318, 325, 921, 961, 1298, 1479)

Ak-Kıyaz (*Ulu ağası*, II, 482, 735)

Ak Saykal (*Angçıgal'ın kızı*, IV,1840)

Ak-Söök (*Cayzan'ın babası*, II, 1148)

Ak Tumşuk (VI, 447)

Al'atake (*Haydar Han'ın sıfatı*: II, 769)

Alaman-Bay (*Er-Töştük'ün babası*, IV, 702)

Albay (*Çalbay oğlu,* III, 1725)

Aleükö (IV, 846)

Almambet (*Kara Han'ın oğlu, kaplan gibi doğan; uzun ayaklı Almambet; Kalmuk*) (II, 9, 350, 956; VII, 187)

Alp-Aymet (IV, 1057)

Alp-Börü (IV, 1019)

Altın Ay (*Ay Han'ın kızı*, III, 1489; V, 1825, 2006, 2023, 2090, 2276, 2476, 2482)

Altın-Emel (çoro, VII, 14)

Angçıgal (*Ak Saykal'ın annesi,* IV, 2166)

Ay Çörök (*Akın'ın kızı*; VII, 271, 315, 318, 325, 327, 328, 330, 337, 338, 344, 452, 467, 921, 961, 1298, 1367, 1397, 1422, 1438, 1482, 1555, 1608, 1615, 1628, 1715, 1726, 1918)

Ay Han (V, 438, 700, 1798, 1825, 2023, 2090, 2276)

Ay Koco (VII, 1492, 1505, 1511)

Ayıp-Han (III, 1489)

Ayu-Kem (III, 533)

-B-

Bagdı Döölöt Baybiçe, Bay Biçe (III, 368; V, 510; VI, 191, 230; VII, 1648)

Bakay (Bay'ın oğlu, II, 1145; V, 1153; VI, 41, 42, 46, 324, 335, 345, 715, 718, 720, 753, 763; V, 762)

Balbay (*Çalbay'ın arkadaşı*, III, 307)

Batur Sırgak (IV, 1968)

Bay (*Bakay'ın babası*, VI, 715, 731, 753)

Bay Biçe, bk. Bagdı Döölöt Baybiçe

Bay Kazak (IV, 802)

Bay-Mamat (III, 537)

Bay Töböt (V, 1023)

Beyke Çoro (II, 1147)

Bilerik (*Nes-Kara'nın oğlu*; IV, 1023)

Bok Murun (IV, 53)

Bolot (*Ak-balta oğlu*, II, 1146; IV, 1495; V, 291) < Fars. bolat

Boo-Bek (III, 533)

Bos-Uul, Boz Oğul (*at çobanı,*IV, 372; V, 1612)

Boz Oğul, bk. Bos-Uul

Boz-Oğul (*Kırımların,* IV, 126)

Boz-Oğul (*Yaş Kamış'ın ağası*, IV, 371)

Börbölçün (V, 452, 712, 871,1276)

Börü (*Börüç'ün babası*, IV, 1491; V, 1466) (Tü. Kurt)

Börüç (*Börü'nün oğlu*, IV, 1491; V, 1466)

Böyön Han (I, 1)

Burat-Bek (IV, 354)

Buuday-Bek (II, 502) (Tü. Buğday)
Bürküt-Batır (*Karakuş batır*, II, 1149) (Tü. Kartal)
-C-
Calman-Bet (*Kırgız'dan gelen*, II, 1161)
Can-keldi (II, 1152)
Caş Kamış (V, 1511)
Caş-Cigit (Açık'ın oğlu, V, 1472)
Caylmış (V, 1510)
Cayzang (*iki oğuldan birisi*, II, 1148; V, 1473)
Coloy (*dağ gibi büyük olan* Coloy, III, 397; IV, 1238; V, 2511)
Coorumçu Kara Badışa (IV, 1498)
Coypur (III, 302, 2533; IV, 362)
-Ç-
Çabay (*Boz-çolok'*a binen, II, 1138)
Çagalday (V, 454, 715, 757, 873,1232)
Çakan (*büyükanne*, VI,359, 1063, 1011)
Çakan Baybiçe (*Yakup Han'ın annesi*, II, 1255, 1841)
Çakike (*yaşlı kız*, VII, 1240, 1319, 1389)
Çalbay (*Küldür'ün oğlu*, III, 306, 1349, 1725)
Çıyırdı-Bay (III, 1411)
Çıyrıçı, Baybiçe Çıyrıçı (*Haydar Han'ın kızı*) (I, 10, 60)
Çoruçu Kara Badişa (V, 1475)
Çoruk (V, 6, 485)
Çubak (*Ak Baltar'ın oğlu*, VII, 8)
-D-
Dörbölçün (V, 453, 713, 755, 872)
-E-
Egiş (III, 535)
Eleman-Bay (III, 409)
Elim (III, 305)
Er-Ağış (*Kıtay,* II, 596)
Er Bagış (IV, 113)
Er Camgırçı Sultan (Nogay, III, 436)
Er Canbay (*Kene'nin oğlu,* II, 1158)
Er Çalbay (*Kuu Çabdar (adlı ata) binen*, V, 1476)
Ereş (*attığını dağdan düşüren, yılan gibi boylu Ereş*; IV, 106)

Er Kıyas, Kıyas (*Yediger kabilesinden*, VII, 1184, 1203, 1251, 1275, 1307, 1309, 1330, 1355, 1453, 1513, 1589, 1595, 1601, 1706, 1749, 1755, 1771, 1849, 1952, 1854)

Er Koşoy (II, 395)

Er Kökçö / Kökçö (*Haydar Han'ın balası*; II, 25, 55, 424, 449)

Er-Kök Koyon (III, 537)

Er Toltoy (*Yediger kabilesinden*, VII, 1230)

Er-Töştük (*Alaman-Bay'ın oğlu*, III, 409; IV, 703)

Esen-Han (IV, 785)

-H-

Han Koyon (*Semerkand'da*, IV, 129)

Haydar Han (I, 10; II, 24; IV, 1632)

Hazret-i Sultan Peygamber (V, 1488)

-I-

Irçı-uul (*kahramanlık destanı söyleyen oğul;* II, 1154)

-K-

Kalday (IV, 224, 781, 1751, 1897)

Kalkaman (II, 1421)

Kaman (= *yabani domuz*, kişi adı, III, 302, 2533; IV, 362)

Kamang-Köz (III, 1684)

Kambar-Boz (II, 1398)

Kambar Han (*ulu atası/ Kırgız: arğ'ata*: II, 23, 446)

Kan Çoro (*kan avuçlayıp doğan çocuğa 'Kan Çoro' adını koydu*; VII, 227, 263, 295, 349, 357, 384, 403, 422, 426, 485, 546, 552, 735, 753, 884, 1255, 1882, 1894, 1896, 1905, 1912; *Kanıkey, ak çelik kılıcı aldı, Kan Çoro'yu paramparça etti, Kan Çoro'nun kanına doydu,* 1911-13)

Kan Koçong (IV, 1653)

Kangkay (IV, 1566)

Kanıkey (*Temir Han'ın kızı*, III, 634; VI, 3, 67, 83, 685, 703709, 710, 722, 1010, 1041; VII, 95, 217, 984, 985, 999, 1001, 1037, 1901, 1916; *ak çelik kılıcı aldı, Kan-Çoro'yu paramparça etti* , 911-912)

Kan-keldi (II, 1151)

Kanun-Can (*kaz boyunlu*, VI, 558)

Kaplan Taylak (V, 1482)

Kara Bay (*Tebiç'in oğlu,* V, 1927)

Kara Bii (yılkı çobanlarının en yaşlısı, başı; oba başı VII, 1536, 1571, 1684, 1693, 1701)

Kara Börük (*Kayıp Han'ın kız*ı, III, 559, 690, 2058; V, 4, 478, 2097, 2114)

Karaça (II, 368)

Kara-Çaç (*kadın adı*; II, 1011)(=Kara Saç)

Kara-Deve (III, 109)

Kara-Doo (IV, 123)

Kara Han (*Böyön Han'ın oğlu*) (I, 3; II, 8)(*Altın örgülü püsküllüm kuşaklı Kara Han,* II,7-8;VI, 686, 689, 947)

Kara Hasan (VI, 597, 614, 620, 650)

Kara Nogay Camgırçı (II, 21; VI, 393)

Kara-Toko (III, 311, 1871, 1192, 2559)

Kardıgaç (*Manas'ın öz k*ardeşi, III, 366, 1855; V, 503)(=Kırlangıç)

Karganday (*Kazak*, ırçı, IV, 357, 1489; V, 1464, 2309, 2325)

Karım Bay (*Ökül ata*, VI, 259, 280, 303)

Kayıp Han (III, 559; V, 3, 478)

Kazanbak (IV, 1933)

Kenan (*Ken-Caman'ın babası*, V, 1470)

Ken-Caman (*Kenan'ın oğlu*, V, 1470)

Kenceke (IV, 1014)

Kene Ken (*Canbay'ın babası*, II, 1157)

Kıranşalbay (V, 293)

Kırgın, Kırgın Çal (*kırk başı*, Boz Çolok'a binen, II, 514, 1134; V, 323, 334, 1106, 1501, 2149; VII, 60, 109)

Kısıl Kökönç (IV, 1719)

Kızıl Yar (*çoro,* VII, 16)

Kişmiş (*Coloy'un küçük kızı,* IV, 1774, 2137)

Koca Kıdır (*Hızır Aleyhisselam; Koca Hızır*) (I, 130;II, 1091)

Kocoş (III, 404, 531, IV, 722)

Kolmon-Bet (*Kazak'tan gelen*, II, 1160)

Kongur-Bay, Konur Bay (*Kıtaylardan düz burunlu*, I, 92; III, 393, IV, 153, 619, 2510)(=Konur *"Koyu kahve rengi"*)

Konguroolu-Bay (*Koş-abış'ın babası*, II, 1362; IV, 1496, 1614; V, 293, 1471)

Koş-Abış (*Konguroolu'nun oğlu*, II, 1362; IV, 1496, 1614; V, 293, 1471)

Koyluu Bay (IV, 1354)

Köböş (amcası, VI, 40, 90, 97, 672, 765, 788, 849, 865, 874, 935, 985, 1030, 1071)

Kök Koyon (*Alp-Aymet'in inisi*, IV, 1057)

Kök Sırgak (*gözden vuran =Kırgız: köskö saygan*, IV, 365)

Kökçö (*Haydar Han'ın oğlu*, IV, 1633)

Kökçö (*Ümütöy'ün babası*, VII, 280, 385,470, 806)

Kökçökös (*Kös Kaman'ın oğlu,* III, 1684; V, 450, 709, 758, 1277,1572, 1603, 1651, 2328, 2347, 2401, 2412)

Kök-Kıyaz (*Küçük inisi,* II, 482, 736)

Kököm, Köküm-Sart (IV, 96, 541)

Kökötöy (Han, Iv, 1)

Kök-Serek (III, 308)

Körpö-Can (*6 yaşındaki kız*; II, 980)

Kös Kaman (*Yakup'un küçük erkek kardeşi*, V, 703, 703, 759, 1603, 1624, 1630)

Kuat Bek (IV, 355, 1486; V, 1461)

Kubul-Can (*Kuğu boyunlu*, VI, 659)

Kuu-Cigit, II, 1142)

Kuu-Sere (*çoro*, VII, 18)

Kutunay (II, 1142)

Kül Çoro (*kül avuçlayıp doğan çocuğa 'Kül Çoro' adını koydu*; VII, 224, 265, 295, 308, 310, 341, 349, 356 374, 405, 421, 425, 441, 500, 503, 511, 545, 566, 750, 850, 883, 1151, 1169, 1255, 1280, 1744, 1756, 1766, 1772, 1792, 1798, 1815, 1823, 1836, 1855, 1866, 1872, 1895, 1905)

Küldür (*Çalbay'ın babası*, III, 306, 1349, 1725)

Kün Han (V, 440, 702)

Küröngköy (çoro, VII, 14)

Küygön Tokuy (çoro, VII, 18)

-M-

Manas (II, 40; *Börü gözlü, ak bıyıklı, kaplan gibi doğan* Er Manas, IV, 995)

Meçin (IV, 783)

Mengdi-bay (*Kök-al sakal(lı); ak sakallı*, III, 650, 1566)

Mengli Bay (VI, 83, 117, 135)

Merdicen (IV, 1641)

Merke (II, 1474)

Mıs-Burçak (*Orong'un hanı*, IV, 167)

Mirza (*genç oğul*, IV, 1490; V, 1465)

Murat Alım (V, 1460)

Murat Bek (IV, 1485; V, 1460)

Mus Burçok (*Oogan/Aygan'ın hanı*, IV, 1298; V, 599)

-N-

Nakılay/Akılay (*Şoorok'un kızı,* III, 561, 692, 2960)

Nes-Kara (*Kâfirin hanı*; IV, 147)

-O-

Oronggo (IV, 1349)

Oysul Ata (I, 129)

-Ö-

Öçkökönglü Kalmuk (V, 707)

Ögüs Han (IV, 161)

Ököm Bolot (*Büyük Coloy'un oğlu*, IV, 1421, 1527, 1875, 2087)

-S-

Sarı Nogay Er Manas, Batır Manas (II, 22)

Sazan-Batır (*Sazan balığı batır*, II, 1150)

Segiş (III, 535)

Semetey (VI, 589, 605, 622, 723, 801, 814, 836, 879, 974,1000, 1002; VII, 1, 72 / *kara kanlı, gök bitli, kesik kulak* Semetey, 88, 187, 194, 302, 393, 448, 510, 551, 565,771, 776, 802, 806, 810, 860, 974, 981, 1038, 1040, 1329, 1357, 1364; Semetey Bahadır : IV, 2128)

Sereg (*Kök-çebiç*'e binen, II, 1141, 1749; V, 1025, 1041, 1055)

Seyit (III, 305)

Seytek (VII, 1635,1727, 1750, 1778, 1786, 1824832, 1836, 1846, 1848, 1914)

Sırgak (*Serek'in kardeşi*, II, 1449; III, 308)

Solton Kul (*Kanıkey'in ağabeyi*, VI, 477, 479, 490, 505)

-Ş-

Şemey Kala (çoro, VII, 16)

Şirkim Bey (VI, 600)

Şoorok (*Akılay'ın babası,* III, 561; VI, 115, 156)

Şum-cigit, II, 1143)

Şuut (V, 293; VI, 362)

-T-

Targıl Tas (IV, 1902, 1931; *targıl= kara yolları bulunan kızıl öküz rengi*)

Tas Baymat (*çoroların en küçüğü*; *40 çoronun en yamanı*, III, 314, 1466, 1731; IV, 373; V, 1517, 916, 939)

Taylak (*=iki yaşına girmiş olan dişi deve*, III, 304, 1723; IV, 360, 1500)

Tebiç (*Kara Bay'ın babası*, V, 1927)

Tekeçi-Mergen (II, 906)

Temir-Han (III, 363)

Tokomon (II, 1423)

Too-Tengşer (IV, 1015)

Tölgöçü Kara Tölög, bk Tölök

Tölök (*falcı,* Kırgız: *Tölgöçü,* II, 1159; Kara Tölök, IV, 1497; V, 1474)

Törököy (II, 1170)

Töröm Bek (*Büyük Coloy'un oğlu, IV*, 1421, 1527, 1875, 2087)

Türsün, Türsün Taylak (III, 304, 1723; IV, 1479, 1500)

-U-

Ul Bike (*Coloy'un büyük kızı,* IV, 1772, 2133)

-Ü-

Ümöt (*iki oğuldan birisi*, IV, 363; V,1473)

Ümütöy (*Kökçö'nün oğlu, Ay Çörök'ün güveyi*; VII, 280, 385, 392, 397, 401, 470, 597)

Ürbü (*Köküm'ün oğlu*; IV, 96, 541)

Üşön (IV, 363)

-Y-

Yakup Bay (VI, 74, 82)

Yakup Han → Cakıp Han (I, 6), Aksakal Ateke Yakup han (I, 68); Ala-Too gibi doğan Yakup Han (III, 2233)

Yar Manas (*Kara-doo oğlu*; IV, 123)

Yaş Kamış (*Yayılmış'ın küçük kardeşi,* IV, 371)

Yayılmış (IV, 370)

Yediger (IV, 113)

Yıl-Basal (*kâfirin sultanı;* IV, 158)

Yolay (*Urus'un hanı*; IV, 144)

Kaynakça

Gülensoy, T. (2002). Manas Destanı (Türkiye Türkçesi ile). Ankara: Akçağ Yayınları.

AZERBAYCANDAKİ ESKİ KABİLE İSİMLERİ

ANCIENT TRIBAL NAMES IN AZERBAIJAN

Doç. Dr. Tunzala Latif Kızı BAHŞİYEVA*

Özet

Kabile isimleri bir dilin en eski sözcük birimlerinden biri olarak kabul edilir. Etnik isimler insanların tarihi, düşüncesi, kültürü, dünya görüşü, dil özellikleri hakkında bilgiler içerir. Türk kökenli etnonimlerin incelenmesi hem Azerbaycan dili, hem də Türkoloji için önemlidir. Türk kabile isimleri insan isimleri, zoonimler, totemler, dini içerikli kelimeler, dış görünüm işaretleri, rengi ifade eden kelimeler, emeği, sanatı, mesleği ifade eden kelimeler ve s. temelinde oluşturulmuştur. Etnik isimler binlerce yıl aynı kalabilir. Etnonimlerde eski kabilelerin ve halkların tarihi, etnogenezi, dili hakkında çok değerli bilgiler mühafize olunur. Onlar eski fonetik, sözcüksel ve gramer özelliklerini koruyorlar. Bazı etnik isimlerdeki kelimelerin anlamını bu gün Azerbaycan dili açısından açıklamak imkansızdır, eski Türk kelimelerine dayanmaktadır. Makalede eski Türkçe kelimelerden yola çıkılarak oluşturulmuş birçok kabilenin (sadakh, kepenekçi, tug, kayi, sunkur, barak, garabörk, tekeli, yurdçu vb.) isimlerini incelenmektedir. Etnik sistemde sanatı, mesleği ifade eden kelimelere dayanarak oluşturulan Türk kökenli kabile isimleri bulunur. Azerbaycan'ın eski sakinleri arasında Sadak kabileleri de vardı. Sadak, "ok başı"//kabı anlamına gelen eski bir Türkçe kelimedir. Sadak'ın sözcük birimi "Kitabi-Dede Korkut" destanında bulunur. Raşideddin "Oğuzname" adlı eserinde Türk asıllı Barak kabile adından bahs etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Eski, kabile, Türk, kelime, isim, etnonim*

Abstract

The names of the tribes are considered to be one of the oldest lexical units of a language. Ethnonyms reflect information about the history , thinking, culture, worldview, language features of the community. The research of ethnonyms of Turkish origin is important for Turkology. The names of Turkish tribes arose on the basis of anthroponyms, zoonyms, totems, religion related words, appearance, the words which are denoting colour, labor, art, profession, occupation, etc. The research of ethnonyms is very valuable in terms of studying the history of both the Azerbaijani and Turkish related languages. Since some words are created based on ancient Turkish words, it is impossible to explain the meaning of the words used in some Ethnonyms from the point of view of modern Azerbaijani language. The names of some tribes which are based on ancient Turkic words (sadakh, sabanchı, kəpənəkçi etc.) are examined in the article. There are many tribal names in the Azerbaijani onomastic system based on ancient Turkish words

Keywords: *ancient, tribe, Turk, word, name, ethnonym*

*Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü Toponimi bölümü; Bakü, A. Mammetov, 145; +994707444337; tunzale-111@mail.ru

Eski Türkçe kelimelere dayandıkları için, bazı etnik isimlerde kullanılan kelimelerin anlamlarını bugün Azerbaycan dili açısından açıklamak imkansızdır. Bu sözcük birimleri bugün Azerbaycan dili açısından geçerliliğini yitirmiştir. Etnik isimlerdeki arkeizm arayışları ve anlamlarının açıklığa kavuşturulması, Azerbaycan dilinin eski sözcük yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Etnik isimlerin oluşumunda, yazılı kaynaklarda, modern Türk dillerinde, lehçelerinde ve lehçelerinde az çok bulunan eski Türk kabile dilleri ile ilgili birçok sözcük birimi vardır. Aşiret isimlerinin eski Türkçe kelimelere dayalı etimolojik analizi önemlidir. Bazı etnik isimler eski fonetik, dilbilgisel, sözcüksel ve anlamsal özellikleri yansıtır. Bazıları farklı kaynaklarda farklı fonetik varyantlarda kullanılmaktadır. Azerbaycan dilinde farklı bir fonetik varyantta kullanılmaktadır.

Türk kabile isimlerinin yazılışında ve telaffuzunda farklılıklar olduğu unutulmamalıdır. Yani, etnonimlerin yazılışı - yani yazım zaman zaman değişti, sesin artması ve azalması durumları oldu.

Etnik isimler, yer isimlerinin oluşturulmasında aktif rol aldı. Etnotoponimler, halkın tarihi ile yakından bağlantılıdır. Herhangi bir kabilenin tarihi, halkın tarihidir, dili ve kültürüdür. Tarih boyunca, farklı Türk boylarının iç içe geçmesi ve göçü, Azerbaycan'ın toponimik sistemine damgasını vurmuştur.

Azerbaycan'ın etnik isimleriyle ilgili bilgiler eski kaynaklarda, Orta Çağ ile ilgili çeşitli çalışmalarda bulunur. Azeri yer isimlerinin yanı sıra, eski Yunan, Roma ve Suriye kaynaklarında bazı eski Türki etnonimlerden bahsedilmektedir. Türk boylarının isimleri de MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Herodot'un Tarihinde bulunur. Strabonun eserinde Türk kabile isimleri de bulunur. Azerbaycan'ın eski kabile isimlerinin açığa çıkarılması ve incelenmesinde V-VIII yüzyıl Gürcü kaynakları büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan'ın V-VII. yüzyıllardaki toponimliğine ve etnonimliğine ilişkin en değerli gerçekler, VII yüzyılın sonlarında yaşayan Alban tarihçi Musa Kalankatuklu'nun çalışmalarında bulunabilir. Azerbaycan topraklarında bulunan eski Alban devletinin etnik isimlerinin incelenmesi, sadece Azerbaycan dili için değil, aynı zamanda tarihimiz için de büyük önem taşımaktadır.

Arap tarihçilerin ve coğrafyacıların eserleri, özellikle ortaçağ Azerbaycanlı etnik isimler üzerine yapılan çalışmalarda önemlidir.

"Oğuzname" eski Türk boylarının isimlerinin incelenmesinde değerli bilgiler verir. Oğuzname'nin en eskisi Uygur versiyonu olarak kabul edilir ve eski Uygur alfabesiyle yazılmıştır. "Oğuzname" nin farklı versiyonları var. Raşiddin'in "Cami et təvarih ", Yazichioğlu Ali'nin (XV. yüzyıl) "Oğuzname" (veya "Selcukname"), Abu-l-Kazi'nin "Şəcereyi-tarakima", "Şəcəreyi-turk" ve diğerleridir. "Kitabi-Dede Korkut" destanı da "Oğuzname" ye dahil edilir.

Türk boylarının erken dönem tarihini yansıtan kaynaklar arasında, 14. yüzyıl tarihçisi Fazlullah Raşiddin "Cami et-tavarih" adlı eserin özel bir önem

taşıyor. Eserin tam metni bilindiği gibi günümüze ulaşamamıştır. "Cami et-tavarih" in "Oğuzname" olarak bilinen kısmı İstanbul'daki Topkapı kütüphanesinde saklanılır. "Cami et-tavarih" Türk boyları hakkında zengin bilgi var. Eser aynı zamanda Oğuzlar hakkında efsaneleri de yansıtıyor. Oğuzname'de eski Türk etnonimlerle, etnotoponimlerle karşılaşıyoruz. Fazulullah Raşidad'ın çalışmasının değerli özelliklerinden biri, farklı tayfa isimlerinin anlamı araştırılır. Azerbaycan'da kaynakta adı geçen Türk boylarıyla ilgili yer isimleri var. Fazlullah Raşidadi'nin "Oğuzname", Kıpçak kabilesinin adının anlamını şu şekilde açıklamaktadır:

Oğuz ordusunda uzun boylu bir kadın vardı. Savaşta öldürülen bir askerin karısıydı. Kadının savaş alanında doğum yapma zamanı gelmişti. Yakınlarda koğuşta bir ağaç vardı ve bu koğuşta çocuğunu doğurdu. Çocuğu Oğuz'a getirdiklerinde bu hikayeyi anlattılar ve Oğuz ona Kıpçak adını verdi. Çünkü Kıpçak, eski Türkçede kabuk, ağaç kabuğu anlamına geliyor. Diğer Türklere göre tüm Kıpçak boyları o Kıpçak'ın torunlarıdır. Bir başka görüşe göre ise Kıpçak etnemi "boş alan", "içi boş, koğuş, boş, çıplak alan" anlamında açıklanmıştır. (F.Rəşidəddin, 1982, s. 18).

Aynı efsane Abul Gazi Bahadır hanın eserinde de yer almaktadır. (Əbülqazi Bahadır xan, 2002, s. 56) Kıpçak kabilesinin adının etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır. O. Suleymenov'a göre, Kıpçak işareti "iki yatay çizgi" bir zamanlar iki-pçak [eki-pçak] olarak adlandırılıyordu ve daha sonra bu kelime cümleleri birleştirme sürecinde "kıpçak" oldu (O.Süleymenov, 1993, s. 135).

Kah bölgesinde bölgesinde Kıpçak köyü, Kıpçak tepesi bulunmaktadır. Azerbaycan'da bir Kıpçak nehri var.

Fazlullah Raşidad'ın "Oğuzname" adlı eserinde Halaç kabilesinin adıyla ilgili bir efsane vardır. Efsaneye göre bir askerin karısı yolda çocuk doğurur. Kocası, ordudan onunla geride kalıyor. Birkaç gün sonra Oğuz'un ordusuna ulaştılar. Oğuz sebebini anlayınca sinirlenib dedi ve kadın doğurmak için ordudan ayrıldıysan, burada aç kal. Bu isim halaç olarak telaffuz edilir ve halaç kabilesine mensup olanlar bu kişinin çocukları ve torunlarıdır (F.Rəşidəddin, 1982, s. 31)

Ebul Kazi Bahadır han yazır ki, asker çocuk doğmuş karısını yiyecek yetersizliği nedeniyle yalnız bırakılmadığı için ordunun gerisinde kalıyor. Onu Oğuz kağanına getiriyorlar. Oğuz hanı ona bir at ve yemek verdi ve orduyu takip etmemesini söyledi! Ona kal aç diyor. Tüm halaçlar o adamın torunlarıdır. (Əbülqazi Bahadır xan, 2002, s. 32)

Bazı etnonimler eski Türkçe kelimelere dayanmaktadır. Bunlardan biri Tuğ tayfasının adıdır. Alimler Tuğ tayfalarının Kıpçaklar'a ait olduğunu yazıyor. Azerbaycan dili açısından tug kelimesi eski bir kelimedir ve eski zamanlarda farklı anlamlarda kullanılmıştır. Hocavend bölgesində Tuğ köyünün adı paleotoponimlerdendir. "Eski Türkçe sözlüğünde" tug kelimesinin "bayrak"

anlamında kullanıldığı söyleniyor. (Академия наук СССР Институт языкознания, 1969, s. 584) Azerbaycan dilinin Bakü ve Şamahı lehçelerinde, Zardab, İmişli, Gah lehçelerinde eski anlamını koruyarak bayrak anlamında tug kelimesi kullanılmaktadır.

Araştırmacılara göre Tuğ kelimesi sonunda at kuyruğu olan mzrak anlamına geliyor. Tuğ gücün bir sembolüdür. Ortaçağda bir tugu olmak bir bey, iki beylerbey ve üç paşa anlamına geliyordu (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası , 1986, s. 367).

Bazı araştırmacılar Tuğ kelimesinin bir etnik isim olduğunu ve Tuk boyunun Kıpçak boylarına ait olduğunu yazmaktadır Bu boylar VI. yüzyılda Türkistan topraklarına yerleşmişlerdir. (R.Eyvazova, 1995, s. 166)

Fazulullah Raşideddin, "Oğuzname" de Türk kökenli Barak kabile adından bahsetmektedir (F.Rəşidəddin, 1982, s. 122) Faruk Sümer şöyle yazıyor:

Barak kelimesinin çok tüylü bir köpeğe söylendiğini ve insan adı olarak kullanıldığını biliyoruz: Barak Hajib, Barag khan, Barak Rais. Kabilenin adının insandan geldiğine şüphe yok." (Sumər, 1992, s. 201).

K.Valiyev Barak köpek ismi ilə bağlantılı olarak yazıyor: Sümerler, Barak adlı uzun tüylü pençe köpeği kutsal saydılar. Bu köpek iyi koşmayı ve avı iyi tutmayı başara bilirdı. Efsaneye göre şamanlar Barak adlı köpekle gökyüzüne yükselebilirlerdi. Kırgızlar cins köpeğe Barak diyor. (K.Vəliyev, 1988, s. 21).

Sadak. Azerbaycan'ın eski sakinleri arasında Sadak kabileleri de vardı. K.Keybullayev Sadak kabilesinin çağımızın ilk yüzyıllarında Azerbaycanda bulunan eski Alban devletinin topraklarında yaşadığını gösterir. (Гейбуллаев, 1988, стр. 251). Bize göre sadak etnik adı sadak kelimesine dayanmaktadır. Şu anda, Gürcistan'da bu etnik adla bağlantılı bir Sadaklı köyü var. Sadak, eski bir Türkçe kelimedir. Bu arkaik kelime "ok kılıfı" anlamına gelir. (Dilçilikinstitutu, 1999, s. 148) Sadak kelmesi "Kitabi-Dede Korkut" destanında kullanılır:

Qara polad üz qılıncın vergil mana!

Sadağında səksən oxun vergil mana!

Ağ tozluca qatı yayın vergil mana!

Kafirə mən varayın.

Etnik isimler arasında kadim meslekleri ve sanatı ifade eden kelimelere dayanan onomastik birimlere rastlıyoruz. Bunlardan bazılarına dikkat edelim:

Sanatı, mesleği, mesleği ifade eden kelimelere dayanılarak oluşturulan etnik isimlerden biri de kepenekçi kabilesinin adıdır. Şu anda bu etnik isim Azerbaycan'ın Zagatala bölgesindeki Kapanakçi köyü adında korunmaktadır. XIX. yüzyılda, Tiflis eyaletinde Kepenekçi köyü mevcut olmuştu. Kepenek kelmesi "Kitabi-Dede Korkut" destanında giysi türünün adı olarak - "yapıncı" anlamında kullanılmaktadır. Dəxi kəpənəgindən qurumsı edüb yarasına basdı (Dilçilikinstitutu, 1999, s. 118).

Kepenekçi etnik adı "yapıncı diken" anlamına gelir. E. Ahmedova kepenek onomastik birimi hakkında şöyle yazıyor: “Eski Türk dillerinde ve anıtlarında kepenek (kelebek) kelimesinin “yapıncı” ve kepenekçinin “yapıncıtiken ”anlamında kullanıldığı bilinmektedir. (Əhmədova E, 2007, s. 84)

Yurdçu. Şerur bölgesi topraklarında bulunan Yurdçular oykonim'in kabilenin adıyla bağlantılı olarak oluşturulmuşdur. Tarihi kaynaklarda Şarur bölgesinde bulunan bu köyün adı Yurdçu-Gildesar olarak geçmektedir. Daha sonra köyün adı değiştirildi ve toponimdeki gildesar kelimesi kaldırıldı.

Etnik isim, eski meslek ismine dayanmaktadır. Yurdçular Hulaki devletinin ordusunda hizmet edirdi. Ordu kampında, yazlık ve kışlık alanlarda padişahın, askerin yerleşim yerlerini yapmak yurdçuların görevleri idi. (Z. Bünyadov , Y. Yusifov , 1994, s. 337).

Hayvan isimlerine dayanan kabile isimlerinden biri sonkurdur. XIX. yüzyılda Ermenistan topraklarında azerilərin Sungurlu köyü vardı. Sungur, Oğuz boyları arasında bir totemdi. "Kitabi-Dede Korkut" destanında Kazan han, kutsal, ilahi ongon sungur kuşundaki kökün varlığından gururla bahseder:

Ağ sunqur quşu erkəyində bir köküm var

Ala ördək, qara qazın uçurmaya.

Eski Türk dillerinde şahin adı songur / sunkar şeklinde geliştirilmiştir. (Академия наук СССР Институт языкознания, 1969, ss. 508,514).

Eski Türk kabilelerinden biri Tekeli idi. Araştırmacılar, Tekeli kabilesinin Güney Azerbaycan'a yerleştiğini ve I. Şah Tahmasib'in egemenliğine girdiğini yazıyor. Şah, Tekeli kabilesinin bazı üyelerini daimi ikamet için Azerbaycan'ın Salyan bölgesine taşıdı. (A.Qurbanov, 1988, s. 314). Təkə kelimesi Azerice'de "erkek keçi", "yaban keçisi" anlamına gelir. Bu kelime Azerbaycan şairlerinden S.Vurğunun eserlerinde rastlanılır. On addım kənarda yatmayır təkə; Gəzinir oylağa baş çəkə-çəkə.

Eski Azerbaycan etnik isimlerinden bazıları kıyafet isimlerinden türemiştir.

Tafaya ad qəbilənin tayfa başçısının və ya üzvlərinin müəyyən rəng və formada olan geyim əşyası ilə bağlı olaraq verilmişdir. Kabilenin isminin, bir kabile reisinin veya bir kabile mensuplarının belirli bir renk ve şekilde giysileriyle bağlantılı olarak verildiği tahmin edilir.

Karabörk etnik adı "siyah" ve "börk" (esk. Hayvan postundan yapılan başlık) kelimelerinin birleşimidir. Eski kaynaklarda "börk" kelimesi "başlık", “papak” anlamına gelmektedir. Kara kelimesini "siyah" renk anlamında kullanıyorlar. Karabörk etnik adı “siyahbaşlık”, "siyahpapak" anlamına geliyor. Araştırmacılar

Yazıyor ki, yani bu kabilenin üyelerine siyah kuzu derisinden papak taktıkları için bu isim verildi. Azerbaycan'da, özellikle Şirvan bölgesinde,

Karabörk kabilesi 16. yüzyılda güçlü, cesur kabile olarak biliniyordu. " (E.Əhmədova, 2017, s. 61)

Azerbaycan'ın Ucar bölgesindeki Karabörk köyünün isminin Karabörk kabilesinin üyeleri bağlı olduğu biliniyor. Karabörk etnik adı, Karapapak ve Karakalpak kabile isimleriyle aynı anlama gelir.

Onomastika alanındaki araştırmanın başarısı, halkın dilinin ortaya çıkması ve oluşumu ile ilgili sorunların çözülmesine yardımcı olmaktır. Azerbaycan topraklarında etnik isimler temelinde oluşturulmuş birçok toponim var. Etnotoponimlər mevcut arazinin gerçek hafızasıdır. Azerbaycan topraklarında eski abdal, bayat, bayandur, peçenek, suvar, hun, gencek, gargar, hazar, kenger, tele, kıpçak vb. kabilelerin isimleri temelinde birçok etnotoponim ortaya çıkmışdır. Bu yer isimleri, Türklerin bölgenin en eski sakinlerinden biri olduğunu bir kez daha kanıtlıyor ve en eski zamanlardan beri bu bölgelerde yaşadığını belirtir. Etnik adlarda kullanılan eski Türkçe kelimelerin tanımı Türk düşünce tarzını belirleme açısından önemlidir. Azerbaycan'daki eski kabilelerin isimlerinin incelenmesi, Türk halklarının ortak onomastik sözlüğünü belirlemeye hizmet ediyor.

Edebiyat

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası . (1986). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası IX. Bakı: Qızıl Şərq.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1981). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası V . Bakı: Qızıl Şərq.

A.Qurbanov. (1988). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı: Qızıl Şərq.

Dilçilikinstitutu. (1999). Kitabi -Dədə Qorqudun izahlı lüğəti. Bakı: Elm.

E.Əhmədova. (2017). Azərbaycan etnonimlərinin lüğəti. Bakı: Elm və təhsil.

Əbülqazi Bahadır xan. (2002). Şəcəreyi tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Bakı: Elm.

Əhmədova E. (2007). Azərbaycan etnonimləri. Bakı: Nurlan.

K.Vəliyev. (1988). Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik.

F.Rəşidəddin. (1982). Oğuznamə. Bakı: Elm.

O.Süleymenov. (1993). Az-Ya. Bakı: Azərnəşr.

R.Eyvazova. (1995). Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm.

S.Behbudov. (2003). Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan.

Sumər, F. (1992). Oğuzlar. Bakı: Yazıçı.

Z. Bünyadov , Y. Yusifov. (1994). *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək).* Bakı: Azərnəşr.

Академия наук СССР Институт языкознания. (1969). *Древнетюркский словарь (Drevnetyurkskiy slovar).* Ленинград: Наука.

Гейбуллаев, Г. (1988). *К этногенезу азербайджанцев (K etnogenezu azerbaydjantsev).* Баку: Элм.

OSMANLI DÖNEMİNDE "CUMA" İLE İLGİLİ YER ADLARININ TARİHİ ARKA PLANI: İZMİR "CUMAOVASI" ÖRNEĞİ

HISTORICAL BACKGROUND OF PLACE NAMES RELATED TO "CUMA" IN THE OTTOMAN PERIOD: THE EXAMPLE OF İZMİR "CUMAOVASI"

Prof. Dr. Turan GÖKÇE*

Özet

İskân tarihi ile ilgili kaynaklardan elde edilen veriler, Osmanlı döneminde "Cuma" ile ilgili yer adlarının yaygın olarak kullanılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Farsça Cuma anlamına gelen "Ezine" ve ondan türetilen "Eyne" ve "İne" kullanımları da dikkate alındığında, durum daha iyi anlaşılmaktadır. Daha çok Anadolu ve Rumeli ekseninde tespit edilen örnekler, Rumeli'de Cuma'nın, Anadolu'da ise Ezine'nin daha yaygın kullanıldığını göstermektedir. Bu grupta yer alan adlar "Cuma" ya da "Ezine" şeklinde yalın halde kullanıldığı gibi, birleşik isim halinde de kullanılmışlardır. Birleşik adlar arasında en yaygın kullanılanı, aynı gün kurulan pazarla ilişkilendirilerek türetilen "Cumapazarı" ya da "Ezinepazarı" olmuştur. "Cumââbâd/Cumaovası" örneğinde olduğu gibi, Cuma namazı kılınması ve pazar kurulmasına uygun coğrafi özelliklerin yansıtılmasıyla türetilen isimler de önemli yer tutmaktadır. Osmanlı coğrafyasında haftada bir faaliyet gösteren "Cuma/Cami-Pazar" oluşumuna bağlı olarak kurulan ve aynı adla anılan yerleşim birimlerinin birbirinden ayırt edilebilmesi için uygulanan formüller de söz konusu isim gurubunu çeşitlendirmiş ve zenginleştirmiştir. Yakın zamanlarda Menderes adını alan "Cumââbâd/Cumaovası" örneğinde olduğu gibi, yer adlarının gelişigüzel değiştirilmesi, sadece tarihi devamlılığın ortadan kaldırılması açısından değil aynı zamanda ilgili yerleşim biriminin ismin ifade ettiği tarihi arka planından koparılması bakımından da sorunludur.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Yer Adları, Cuma, Ezine, Cumaovası, Menderes*

Abstract

The data obtained from the sources related to the settlement history reveal that place names related to "Cuma" were widely used in the Ottoman period. The situation is better understood when the usages of "Ezine" meaning Cuma in Persian and "Eyne" and "İne" derived from it are taken into account. The examples determined mostly in the Anatolian and Rumeli axis show that Cuma is used more widely in Rumeli and Ezine is more common in Anatolia. The nouns in this group were used in the nominative form as "Cuma" or "Ezine", as well as they were used in the form of compound nouns. Among the compound nouns the most commonly used one was "Cumapazarı" or "Ezinepazarı", which was derived by association with the market established on the same day. As in the example of "Cumââbâd/Cumaovası", the nouns derived by reflecting the geographical features suitable for performing Friday prayers and establishing a market also have an important role. The formulas applied to distinguish the settlements with

* İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. turan.gokce@ikcu.edu.tr.

the same name, which were established in association with the "Cuma/Mosque-Market" formation operating once a week in the Ottoman geography, also diversified and enriched the mentioned name group. As in the example of "Cumââbâd/Cumaovası", which has recently been renamed Menderes, the random change of place names is problematic not only in terms of removing historical continuity, but also in terms of separating the relevant settlement from its historical background.
Keywords: *Ottoman Place Names, Cuma, Ezine, Cumaovası, Menderes*

Giriş

Disiplinler arası bir çalışma alanı olmakla birlikte daha çok tarih ve coğrafya bilimlerinin kesiştiği noktada konumlanan ve "*toponimi*" tabir olunan yeradbilimin temel çalışma alanlarından biri adların leksik-semantik açıdan incelenerek anlamlarının ortaya konulmasıdır (Şahin, 2016, s. 78-79). Bu tür çalışmalar, kaynaklardan tespit edilen verilerin kartografik malzemelerden de yararlanarak saha ile irtibatlandırılması suretiyle, tarihi bağlamının ve tarih içinde yüklenmiş olan anlamının ortaya konulmasıyla mümkün olmaktadır. Bu ise titizlikle sürdürülecek olan çok boyutlu ve uzun soluklu çalışmayı gerektirmektedir. Yürütülen çalışmalarla elde edilen verilerin ve değerlendirmelerin yeterince anlaşılır hale getirilebilmesi için ihtiyaç duyulan teorik alt yapının oluşturulması, terminolojinin yerli yerine oturtularak doğru kullanılması ve varsa tespit edilen boşlukların doldurulması büyük önem taşımaktadır (Şahin, 2016, s. 79-82).

Osmanlı döneminde Cuma adlı yerleşim yeri adlarını konu alan ve Cumaovası örneğine odaklanan bu çalışma ile tarihi yer adlarının ele alındığı söz konusu çalışmalara küçük bir katkı sağlamak amaçlanmıştır. Adbilim çalışmalarının yoğunlaştığı alanlardan biri olan yer adlarının önemli bir kısmını "*orunadı*" tabir olunan yerleşim adları oluşturmaktadır. Bu grupta yer alan yerleşim adları ise "*astionim*" ve "*komonim*" şeklinde iki kategoride değerlendirilmektedir. Güncel yerleşim tablosundan hareketle belirtmek gerekirse, astionim il, ilçe, şehir ve kasaba adlarını, komonim ise köy ve köy altı yerleşim birimlerini kapsamaktadır (Şahin, 2016, s. 94-101). Aşağıda zikredilecek olan örneklerden de anlaşılacağı üzere, bildiri kapsamında değerlendirilen Osmanlı döneminde Cuma adı taşıyan yerleşim birimleri daha çok *"astionim"* adı altında değerlendirilen şehir ve kasabalarda yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte, *"komonim"* kategorisinde yer alan köy ve köy altı yerleşim birimlerinde de örneklerine rastlanmaktadır. Cuma ile Farsça "*Azine*"den hareketle yerine kullanılan "*Ezine*" ve "*Eyne/İne*" gibi türevleri de dikkate alındığında bu durum daha iyi anlaşılmaktadır.

Bildiri kapsamında ele alınan *Cuma, Cumaâbâd, Cumabazarı, Ezine, Ezineâbâd* ve *Ezinebazarı* gibi yer adlarının varlığı, sadece adbilim açısından değil, aynı zamanda yerleşme tarihi bakımından da önemlidir. Bu adlar,

Osmanlı coğrafyasında farklı bölgelerde tespit edilen ve bir kısmı Selçuklu ve Beylikler dönemine kadar geri giden iskân yerlerinin kuruluşundan itibaren, benzer yerleşim süreçlerinden geçerek benzer şekiller alan ve benzer adlarla anılan köy, şehir ve kasabalara dönüştüğüne işaret etmesi bakımından önemlidir. Söz konusu isimlerin bu husus göz ardı edilerek rastgele değiştirilmesi tam anlamıyla hafıza kaybına yol açmaktadır. Tarihi yerleşim biriminin kuruluş, gelişim, değişim ve dönüşüm hikâyesini taşıyarak nesilden nesle aktaran ismin bu anlamda hiçbir değer taşımayan herhangi bir isimle değiştirilmesi aynı zamanda tarihi ve kültürel bir faciadır. Bildiride 1987'de alınan bir kararla Menderes'e dönüştürülen İzmir Cumaovası adının örnek olarak tercih edilmiş olması da bunun tipik bir örneğini oluşturmasındandır.

Cuma'nın Yer adlarına Yansıması

Cuma ya da Ezine adını taşıyan ya da bunlardan türetilen birleşik yer adlarının ana kaynağı Müslümanların haftalık bayramı olarak kabul edilen Cuma gününe mahsus bir ibadet olan Cuma namazıdır. Arapça "*Cem*'' kökünden türetilmiş olan "*Cum'a*" esas itibariyle, "*toplamak, bir araya getirmek*" anlamına gelmektedir. Mihrap ve Minber gibi belirli unsurları bünyesinde barındıran ibadethanelerde toplu halde eda edilmesi farz olan Cuma namazı, Müslüman toplumlar için önemli toplanma, bir araya gelme gerekçesi olmuştur (Karaman, 1993, s. 85-89). Bu vesileyle haftalık periyodlarla bir araya gelen Müslümanlar cemaat halinde eda etmekle mükellef oldukları Cuma namazı ile birlikte "*pazar*" başta olmak üzere çeşitli sosyal ve iktisadi ihtiyaçlarını karşılayacak ortamları da hazırlamışlardır. Özellikle kırsal alanlarda oluşan bu ortamlar, zamanla bildiriye konu edilmiş olan örnekte olduğu gibi, yeni yerleşim birimlerinin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Bu çekirdeklerin etrafında gelişen yerleşim birimleri aynı zamanda buna uygun bir biçimde adlandırılmışlardır.

Müslüman toplumlarda ve bu arada Osmanlı toplumunda ibadet için başlangıçtan itibaren Arapça "*cem*" kökünden türetilen "*toplayan, bir araya getiren*" anlamına gelen cami ve mescitler inşa edilmiştir (Önkal vd., 1993, s. 46-56) Ancak, zamanla sayılarının artmasıyla bunlardan Cuma namazının kılınabilmesi için öngörülen nitelikleri haiz olanlar "*Cuma Camii*" olarak vasıflandırılmıştır. Bu husus, XVII. yüzyılda Osmanlı şehir ve kasabalarının panoramasını çizen Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine de yansımıştır. Bu cümleden olarak, Seyahatname'de tesadüf edilen "*Cuma kılınır yer/cami*" anlamına gelen *"eynegâh"*, *"ezînelik"* ve "*eynedamı*" (Dankoff, 2004, s. 110) gibi kavramlar dikkat çekicidir. Evliya'nın, Tırhala'da Lala Paşa Camii'nden bahsederken kurduğu "*bu dahi serapa rusâs-ı hâs ile mestur bir eynegâh-ı ma'mûrdur*" cümlesi (E. Çelebi, 2003, s. 93) bunun tipik örneklerinden biridir. Keza, Alacahisar'dan söz ederken kurduğu cümle de söz konusu örneklerden bir diğerini oluşturmaktadır (E. Çelebi, 2001, 316): "*ve cümle dokuz mihrâbdır.*

Evvelâ çârsû içre Gâzî Hudâvendigâr câmi'i tarz-ı kadîm babayâne ezinelikdir". Seyahatnamede Akhisar camilerinden bahisle ifade edilmiş olan "*ve cümle yigirmi dörd mahalle ve kırk yedi mihrâbdır. Onu cum'a kılınur câmi'dir*" cümlesi ise Osmanlı şehir ve kasabalarındaki tabloyu açık bir biçimde ortaya koyan çok sayıda örnekten biridir (E. Çelebi, 2005, s. 34).

Bununla birlikte, erken dönemlerde kır iskân yerlerinde durum biraz daha farklıydı. Köy nitelikli yerleşim birimlerinin bir kısmında aynı zamanda Cuma namazı kılınabilir nitelikte cami yer almakla birlikte, bir kısmında da bulunmamaktaydı. Mezra ve çiftlik gibi köy altı yerleşim birimlerinde ise genellikle herhangi bir cami yer almamaktaydı. Bildiride örnek olarak ele alınan Cumaovası'nın yer aldığı sahada olduğu gibi, muayyen bir bölgede konar-göçer hayat yaşayan Yörük-Türkmen topluluklarının da obalarında genellikle böyle bir imkânı bulunmamaktaydı. Bütün bunlar, kırsal alanda yaşayan Müslümanların haftada bir üzerlerine farz olan ve toplu halde kılınması şart olan Cuma namazını eda edebilmeleri için şehir ve kasabalarda gelişen ve yaygınlaşan Cuma Camii uygulamasından farklı bir pratik çözüm gerekiyordu.

Bu pratik çözüm, Cuma günleri kurulan pazar ile birlikte düzenlenen "*namazgâh*"larla bulundu. Aynı zamanda "*musalla*" da denilen ve bayram namazlarının da topluca eda edilebilmesi için kullanılan namazgâhlar (Bozkurt, 2006, s. 357-358) zamanla aynı yerde inşa edilen camilere, camiler de farklı büyüklüklerde "*manzume*" ya da "*imaret siteleri*" de denilen "*külliyelere*" (Ergin, 1939; Ertuğ, 2000, s. 219-220) dönüşerek, her biri birer daimi yerleşim biriminin çekirdeğini oluşturdu. Her biri yerleşim için cazip bir çekim merkezi haline gelen bu iskân çekirdekleri de zamanla köy, kasaba ve şehir nitelikli yerleşim birimlerine dönüştü.

Dağınık olarak söz konusu kırsal yerleşmelerde yaşayan ve olabildiğince ziraat ve hayvancılıkla meşgul olan çiftçi-köylü reaya ile konar-göçer hayat yaşayan Yörük-Türkmen toplulukların bir araya gelerek çözümlemeleri gereken bir başka ihtiyaç daha vardı. Bu da bölgede yaşayanların yetiştirdikleri artı ürünlerini satabilecekleri ve ihtiyaçlarını alabilecekleri bir "*Pazar*" ile mümkündü. Bölgesel olarak merkezi bir konumda belirli aralıklarla kurulan pazarlar, aynı zamanda toplu halde eda edilmesi gereken Cuma namazlarının kılınabilmesi için daha çok Cuma günleri kuruldu.

Sanayi öncesi zirai ekonominin hâkim olduğu toplumlarda ve bu arada Selçuklu ve Osmanlı döneminde, kırsal bölgelerde üretim, ulaşım ve sair lojistik şartlar bakımından uygun ve merkez özellikli noktalarda kurulan ve geçici olarak önemli bir nüfusa sahne olan pazar (Faroqhi, 1978, s. 39-85; Özcan, 2007, s. 206-208) ve panayırların (Faroqhi, 2006, s. 157-186; Şen, 1996; Erdoğru, 1999) önemli bir kısmı zamanla daimi iskân yerlerine dönüştü. Genellikle kendine has bir yerleşme tipolojisi oluşturan (Özcan, 2006, s. 205-223) ve Pazar ya da Pazar'dan türetilmiş birleşik isimlerle anılan bu tür iskân

yerlerinin önemli bir kısmı aynı tarihi adla günümüze kadar varlığını sürdürdü. *Pazar* (Daday, Kastamonu; Rize), *Bazargâh* (Selanik), *Pazarcık*/*Tatarpazarcığı* (Filibe), *Pazarcı, Pazaryeri* (Balyanbolu, Beydağ), *Pazarönü, Pazardere, Pazarsuyu* (Kocaeli), *Pazarköy* (Aydın, Nazilli, Bozdoğan) ve *Pazarviran* bu isim grubunun tipik örneklerini oluşturmaktadır (Akbayar, 2001, s. 130; Gülensoy, 1995, s. 41; Acaroğlu, 1988, s. 305-306). Ayrıca, Osmanlı coğrafyasının hemen her yanına dağılan, ön eklerle yapılan çok sayıda birleşik isimli yer adına rastlanmaktadır. *Adapazarı* (Sakarya), *Osmanpazarı* (Niğbolu, Şumnu, Bulgaristan) , *Yenipazar* (İşkodra), *Beypazarı* (Ankara), *Anaypazarı* (Gülnar), *Gürüdürpazarı (*Amasya, Canik), *Boyalıpazarı* (Kastamonu), *Çelebipazarı* (Bosna), *Çomakpazarı* (Maraş), *Demircipazarı* (Yenipazar, Sırbistan), *Yenipazar* (Priştine, Kosova), *Düzcepazarı* (*nam-ı diğer Konrapa*), *Ermenipazarı* (Ertuğrul, Bursa), *Gölpazar/Gölpazarı* (Bolu), *Hacıoğlupazarı/Hacıoğlupazarcığı* (Varna, Silistre), *Obapazarı* (Alaiye), *Yenipazar* (Bosna), *Yenibazar-ı Aydın*, *Yenibazar-ı Prevadi* (Coşkun vd, 2020; Sezen, 2017) ön eklerle pazardan türetilen yer adlarının tipik örneklerini oluşturmaktadırlar.

Osmanlı coğrafyasında erken dönemlerden itibaren önceleri sadece "*pazar kurulan*" ve "*Cuma kılınan*" mahal olma özelliği ile öne çıkan bu kabil merkezlerin söz konusu hususiyetleri daimi iskân yerine dönüştükten sonra verilen isimlerine de yansıdı. Yalın halde daha çok "*Pazar*" ya da "*Cuma/Ezine*" adıyla anılanlar olduğu gibi, iki özelliği birden yansıtarak birleşik isim haline getiren "*Cuma Pazarı/Ezine Pazarı*" gibi yer adları da bu kabil isimlendirmelerin tipik örneklerini oluşturdu.

Bununla birlikte, hemen tamamı muayyen bir nüfusun pazar ve ibadet için toplanmasına uygun düzlük alanlarda teşekkül etmiş olan merkezler, aynı zamanda üzerinde bulundukları mahallin coğrafi/topografik özelliklerini de içeren isimlerle anıldı. Bu durum, en yaygın kategorisini boy, oymak, aşiret ve kişi adlarına dayalı isimlerin oluşturduğu Türk yer adlarının ikinci büyük grubunu tabii olgulara, doğal çevre yapısına dayanarak verilen ve aynı zamanda "*tasviri*" olarak değerlendirilen adların oluşturması (Yediyıldız, 1984, s. 25-41) gerçeğinin doğal bir yansıması idi. Yalın halde "*Ova*" ya da "*Ovacık*" kullanımları ile birlikte, genellikle ön eklerle birleşik isim haline getirilen "*Ova*", bu gurupta önemli yer tutmaktadır.

Coğrafi açıdan bakıldığında, ovaların adlarını genellikle üzerinde kurulu yerleşim birimlerinden aldıkları ifade edilmektedir (Alagöz, 1984, s. 20). Ancak, kabul edilmelidir ki bazı ovalar henüz üzerinde daimi bir yerleşim birimi teşekkül etmeden, sahne olduğu tarihi olaylar ve eylemlere göre isimlendirilmişlerdir. Bildiride örnek olarak incelenen bugünkü Menderes'in üzerinde kurulu olduğu ova da bunun tipik örneklerinden birini oluşturmaktadır. XVI. yüzyılda daimi bir yerleşim birimi olarak teşekkül etmiş olan kasaba,

üzerinde kurulduğu ovanın "*Cuma*" ismini alarak "*Cumaâbâd*" adıyla anılmıştır. Keza, Düzce ovasının batı ucunda aynı gelenek üzerine bina edilmiş ve benzer bir biçimde "*Cumaova*" ya da "*Cumayeri*" adıyla varlığını günümüze kadar devam ettirmiş olan yerleşim birimi de bunun diğer bir örneğini oluşturmaktadır.

Benzer bir şekilde gelişen bazı yerleşim birimlerinin farklı bir biçimde isimlendirildiği de görülmektedir. Bugüne kadar kullanılan adına yansımamış olmakla birlikte, Cuma pazarının esas teşkil ettiği yerleşim birimlerinin tipik bir örneğini oluşturan, günümüzde Aydın'a bağlı büyük bir ilçe merkezi konumunda bulunan Nazilli'nin gelişimini Evliya Çelebi "*Der-sitâyiş-i kasaba-i bâzâr-ı Nâzlı*" başlığı altında şöyle ifade etmektedir (E. Çelebi, 2005, s. 98);

"*Yevm-i cum'ada bu bâzâr-ı mahabbet içre cânib-i erba'a kurâ ve kasabâtlarından kırk elli bin deryâ-misâl cemapur askeri gibi kabâyil-i Etrâk kavm-i kabîlesiyle herkes metâ'ın getirüp bir gün bir gece ol cem'iyyet-i kübrâda ulu bâzergânlar yükler akd [ü] hall edüp niçe Mısır hazînesi mâl-ı firâvân fürûht olunup bâzâr-ı azîm olur.*

Ve bu mahal bir sahrâ-yı azîme vâki' olmağile a'yân-ı Nâzlı niçe hân ve cevâmi' ve imâret dekâkînler binâ edüp bir ma'mûr ve şîrîn kasaba olmuşdur."

Cuma ve Cuma'dan Türetilen Yer Adları

Arşiv kaynakları ve yayımlanan sözlükler, Rumeli tabir olunan Balkan coğrafyasının Osmanlı dünyasında Cuma adlı yer adlarının en yaygın bulunduğu bölge olduğunu ortaya koymaktadır. Birbirinden ayırt edilebilmesi için "*Cuma-i Zir*" adıyla anılana nispetle Yukarı Cuma anlamında "*Cuma-i Bâlâ*" olarak adlandırılmış olan kasaba bunun önemli örneklerinden biridir. Osmanlı döneminde aynı zamanda "*Cuma*" ve "*Cuma Bazarı*" adlarıyla da anıldığı anlaşılan kasaba, Bulgaristan'ın Güneybatı kesiminde, Bisteriçe dağı eteklerinde, Karasu kollarından Bisteriçe çayı kenarında yer almaktadır (Ş. Sami, 1307, s. 1835; Acaroğlu, 1988, s. 108). Tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara göre, XVI. asrın başlarında kurulan "*Cuma Pazarı*"na bağlı olarak gelişmiş bir iskân yeri idi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, 45 köyün bağlı bulunduğu "*nahiye*" statüsünde bir idari birim haline getirilen pazar yerinde bir "*Cuma Camii*" inşa edildi. Cami ve Pazar etrafında gelişen iskân ile daimi yerleşmeye dönüştü. Zamanla kaza merkezi konumuna yükselen ve aynı zamanda Osmanlı ordusu için "*Ordugâh*" fonksiyonunu üstlenen Cuma-i Bâlâ, 1864'den sonra Sofya sancağına bağlandı. Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra Bulgarlar tarafından adı önce tarihi Türkçe adına bağlı olarak "*Gorna Dzumaja*", daha sonra (1950) da "*Blagoevgrad*" olarak değiştirilerek (Kiel, 1993, s. 89), tarihi bağlamından ve anlamından koparıldı.

Yukarıda da işaret edilmiş olduğu gibi, Cuma-i Bala'dan ayırt edebilmek için Aşağı Cuma anlamında "*Cuma-i Zir*" adıyla anılan kasaba, Rumeli'de

Cuma pazarı etrafında gelişen yerleşim birimlerinin diğer bir örneğini oluşturmaktadır. Bugünkü Yunanistan hudutları dâhilinde Siroz/Serez yakınlarında küçük bir pazar yeri etrafında kurulan yerleşim birimi "*Baraklı/Bayraklı Cuma*" adıyla da anılmakta idi. Başlangıçta nüfusunun tamamı Türklerden oluşan kasaba, sonraki yüzyıllarda demografik bakımdan çeşitlendi. Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra "*Dolna Dzumaja*" ve "*Kato Tsumagia*" adlarıyla da anılan kasabanın ismi "*Irakleia*" olarak değiştirildi (Kiel, 1993, s. 90). Bununla birlikte kasaba, bir yerleşim birimi olarak sadece tarihi Cuma adını değil aynı zamanda kuruluş ve gelişimine dair yüzlerce yıllık hafızasını da yitirmiş oldu.

Rumeli'de benzer bir biçimde kurulmuş olup, aynı adla anılan yerleşim birimlerinden biri de "*Cuma-i Atik*" kasabası idi. Bulgaristan'ın kuzeyinde, Şumnu ile Razgrad/Hezargrad arasında, Vrana çayı kenarında verimli bir ovada yer almaktaydı (Ş. Sami, 1306, s. 936; A. Cevat, 1313, 101-102). XV. asrın sonları ve XVI. yüzyıl başlarından itibaren, büyük çoğunluğu Yörüklerden oluşan yoğun Müslüman Türk nüfusuna sahne olan bölgede çok sayıda köy nitelikli yeni yerleşim birimi kuruldu. Söz konusu Yörük köylerinin Cuma namazlarını eda edebilecekleri ve pazar ihtiyaçlarını görebilecekleri bir merkez ihtiyacı doğdu. XVI. yüzyıl başlarında bu ihtiyacı karşılamak üzere, bildiride örnek olarak incelenen Comaovası örneğinde olduğu gibi, haftada bir "*pazar kurulan ve Cuma kılınan*" dini ve iktisadi bir merkez oluşturuldu. Bir müddet haftalık etkinliklere sahne olan merkez, aynı asrın ikinci yarısında daimi bir yerleşmeye dönüştü. 1579 tarihli tahrir defterine göre, yaklaşık 516 gerçek nüfusa tekabül eden 95 hane, 41 mücerred (bekâr) Müslüman nüfusun meskûn olduğu kasabada sadece 7 hane, 9 mücerred Hıristiyan nüfus bulunuyordu (Kiel, 1995, s. 396). Kuruluş sürecine uygun olarak, başlangıçta "*Cuma*" ve "*Cumabazarı*" adlarıyla anılan kasaba, zamanla bölgede benzer bir biçimde kurulan ve aynı isimle maruf olan diğer yerleşmelerden ayırt edilebilmesi için "*Eski Cuma*" anlamına gelen "*Cuma-i Atik*" adıyla anıldı. Aynı zamanda bölgesel pazar özelliğini de devam ettiren kasaba, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren, Temmuz ayında yılda bir kurulan panayıra sahne oldu. XIX. yüzyılda 17 cami ve 6 medresenin faal halde bulunduğu kasabada günümüze kadar sadece "*Saat*" adıyla bilinen bir cami ayakta kalabildi (Kiel, 1995, s. 396-397). Kasabanın yüzlerce yıllık kuruluş ve gelişim sürecine şahitlik ederek, hafızasını taşıyan adı Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra "*Targoviste*" olarak değiştirildi (Acaroğlu, 1988, s. 157-158). Böylelikle, Balkan coğrafyasında ismiyle müsemma olan kasabalardan biri daha tarihi bağlamından ve anlamından koparıldı.

Osmanlı döneminde Rumeli'de benzer bir biçimde kurulan ve Cuma adıyla anılan yerleşim birimlerinden biri de bugünkü Yunanistan hudutları dâhilinde, Kozani şehrinin 20 km kuzeyinde bulunuyordu. Tarihi kaynaklarda yer alan ve

ilgili araştırmalarda yorumlanan verilere göre, diğerleri gibi, başlangıçta Cuma günleri kurulan pazar yeri iken, zamanla daimi yerleşmeye dönüşen kasabanın kuruluşunda, XVI. yüzyılda yaşayan ve bölgede tipik bir Bektaşi dervişi olarak "*popüler İslâm*ın *öncüsü*" olan Piri Baba ve tekkesinin önemli rolü oldu. Sonraki yüzyıllarda da nüfusunun tamamı Türklerden oluşan ve Cuma yanında "*Cumabazar*ı" ve diğerlerinden ayırt edilebilmesi için bağlı bulunduğu idari birimle birlikte "*Serfice Cuması*" şeklinde de isimlendirilen kasaba, zamanla "*Kayalar*" adıyla anılarak (Coşkun vd., 2020, s. 118, 265), tarihi adının ifade ettiği anlam dünyasından uzaklaştı. Daha da önemlisi, Lozan Konferansı'nda imzalanan Mübadele Sözleşmesi gereğince Müslüman sakinlerinin Türkiye'ye zorunlu göçe tabi tutulması, yerlerine Rumların yerleştirilmesi, isminin de "*Haravgi*" olarak değiştirilmesi, Cuma adlı yerleşim birimlerinin tipik örneklerinden biri olan kasabanın tarihle olan bütün bağlarını kopardı. Bütün bu olup bitenlere rağmen bir müddet daha ayakta kalabilen Piri Baba tekkesi, türbe ve etrafında bulunan çok sayıda mezar kitabesinin yer aldığı hazire de dâhil olmak üzere tamamıyla yıkılarak yok edildi. Bununla da yetinilmeyip, üzerine küçük bir Rum Ortodoks Kilisesi inşa edildi (Kiel, 1993, s. 89). Bütün bunlar, Balkanlarda kuruluşundan itibaren ismiyle müsemma olan, Cuma adıyla anılan kasabadan günümüze intikal edebilecek tarihi kültürel mirasın tamamıyla kazınması ve sonradan ortaya çıkarılmasını engellemek için üstünün kapatılması anlamına geldi.

Rumeli'de aynı adla anılan yerleşim birimlerinden biri de yine bugünkü Yunanistan hudutları dâhilinde, Tesalya'da, Tırhala'dan Çatalca'ya uzanan yol güzergâhında bulunan bir ovada yer alıyordu. Osmanlı hâkimiyetinde Yenişehir-i Fener kazasına bağlı bulunan ve muhtemelen diğerleri gibi başlangıçta haftalık Cuma pazarı ile dini ve iktisadi etkinliklerin oluşturduğu zeminde "*nahiye*" adı altında bölgesel yönetim merkezi fonksiyonunu üstlenmiş olan "*Cuma*" ve "*Cumabazarı*" adlarıyla anılan yer, XVI. yüzyılda daimi yerleşim birimine dönüştü. Zamanla "*Çaputlu*" adıyla da anılan ve XVI. asırda küçük bir yerleşim birimi durumunda bulunan kasaba (Coşkun vd., 2020, s. 122), 1668'de ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre (E. Çelebi, 2003, s. 99), iki Cuma camii, beş mescit, medrese, üç tekke, iki han ve yirmi dükkânın bulunduğu, yedi mahalleden oluşan bir yerleşim birimi idi. XVIII. yüzyılda azalan Müslüman nüfusun yerini Hıristiyan Rumlar aldı. XIX. asrın başlarında nüfusu iyice azalan, Cuma günleri pazar kurulan, Türklerle Rumların bir arada yaşadıkları bir köy konumuna düşen Cumabazarı, 1882'de bağlı bulunduğu Tesalya Yenişehiri ile birlikte Yunanistan'a bırakıldı. Bunun üzerine, Müslüman nüfusun terk etmek zorunda kaldığı kasabada bulunan Osmanlı kültür mirası kısa zamanda yok edildi. Kuruluş sürecine ve şekline tanıklık eden tarihi adı ise "*Aghios Visarion*" olarak değiştirilerek (Kiel, 1993, s.

90), hem tarihi bağlamından, hem anlamından, hem de ait olduğu kültür ve medeniyet dünyasından koparıldı.

Genel bir fikir vermek için tek tek üzerinde durulan bu önemli örneklerden başka, benzer bir biçimde kurulan ve aynı adla anılan başka yerleşim birimleri de mevcuttu. Rumeli'de Köstendil'de Dubniçe ile birlikte yazılan "*Cumabazarı*" (Coşkun vd., 1920, s. 150) bu kabil yer adlarının tipik örneklerinden birini oluşturmaktadır. Gümülcine kazasına bağlı olan "*Şeyhcuma*" (Coşkun vd., 2020, s. 428) ise muhtemelen kişi adı olarak kullanılan Cuma'dan "*Şeyh+Cuma*" biçiminde "*antropotoponim*" (Şahin, 2016, s. 111) şeklinde verilmiş olan yer adlarından biri olarak dikkati çekmektedir. Cuma'nın aynı zamanda kişi adı olarak kullanımının da yaygınlığı sebebiyle (Kurt, 2006, 425-446), benzer isimlendirmelere, Rumeli başta olmak üzere, Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde de rastlanmaktadır.

Bildiride ayrıca ele alınan Cumaovası örneğinde olduğu gibi, Cuma'dan türetilen yer adlarına Anadolu'da da rastlanmaktadır. "*Cumabazarı*" (Gerede, Onikidivan), "*Yenicuma*" (Gerze), "*Şahme*" adıyla da bilinen "*Cumalı*" (Menteşe/Sığla/Aydın), "*Çaycuma*" (Viranşehir/Bolu), "*Cumaçay*" (Bâyezid), "*Ova*", "*Ovayüzü*" ve "*Ovacuma*" adlarıyla da bilinen "*Cuma*" (Kastamonu/Bolu/Viranşehir) bunlardan bazılarıdır (Coşkun vd., 2020, s. 118, 123-124, 209,337, 357, 423, 478).

Osmanlı şehir ve kasabalarında Cuma, aynı zamanda mahalle adı olarak da kullanılmakta idi. İstanbul Kasımpaşa'da yer alan "*Cumabazarı Mahallesi*" bunun önemli örneklerinden biri idi. Buna bağlı olarak, "*Cumabazarı Hamamı*", "*Cumabazarı Cisri*" örneklerinde olduğu gibi, mahallede yer alan diğer bazı unsurlar da aynı adla anılmakta idi (E. Çelebi, 2006, s. 207). Şehir ve kasabalarda Cuma cami sayısının artmasıyla birlikte, adını verdikleri mahallelerin birbirinden ayırt edilebilmesi için "*Eski*" ve "*Yeni*" sıfatları ile birlikte adlandırılmakta idi. Trabzon'da bulunan "*Eski Cuma*" ve "*Yeni Cuma*" mahalleleri bu kabil adlandırmanın tipik örneklerinden birini oluşturmakta idi. Yine Trabzon'da olduğu gibi, Cuma mahalle adına bağlı olarak "*Yeni Cuma Kapusu*" şeklinde kale kapı adlarına da yansımaktaydı (E. Çelebi, 2006, s. 49-52; Lowry vd.,, 2012, s. 296-301; Eravşar, 2017, s. 725-742).

Evliya Çelebi'nin tespitlerine göre (E. Çelebi, 2001, s. 13), XVII. yüzyılda Malatya'nın en meşhur mahallesi "*Eski Cuma*" adını taşımaktaydı. Aynı şekilde Uşak mahallelerinden biri de "*Cuma*" adıyla anılmakta idi (Özdeğer, 2012, s. 223). "*Cuma Mahallesi*", İştip'in önemli şehir kesimlerinden birini oluşturuyordu (E. Çelebi, 2002, 63). Adana'da ilk Cuma namazının kılındığı mescit ve etrafında gelişen mahalle "*Cuma Mescidi*" adıyla anılıyordu (Kurt, 2008, 257-262) Keza, Aydın sancağına bağlı Köşk kasabası mahallelerinden biri de "*Cuma*" adını taşıyordu (BOA-TD-166, s. 441).

Cuma ya da ondan türetilen isimlere köylerde de rastlanmaktadır. Ali Cevat'ın meşhur eserinde yer alan "Memâlik-i Osmâniye'de Cum'a isminde birçok karye ve mevâki'e tesadüf olunur" cümlesi bunu teyit etmektedir (A. Cevat, 1313, 279). Esasen, bildiride örnek olarak değerlendirilen Cumaovası da dâhil olmak üzere, Cuma-pazar merkezli daimi yerleşim birimlerinin önemli bir kısmı bazen kasaba, bazen de köy olarak varlığını devam ettirmiştir. Rumeli'de Şumnu kazasına bağlı "*Cumalu*" (TD-370, s. 553) ile birlikte, isimleri değişerek de olsa varlıklarını uzun süre muhafaza etmiş olan Burgaz iline bağlı Cumalı (Haci-Marinovo) ve Cumayaköy (Sborsko), Cumalı (Jitosuyat), Yenizağra'ya bağlı Cumalı (Sborişte), Tatarpazarcık'da Cumaya (Sbor), Kırcaaali'de Cumaköy (Sboreno) ve Cumayaköy (Sborino) köyleri (Acaroğlu, 1988, s. 108-109) bunun tipik örneklerini oluşturmaktadırlar. Anadolu'daki önemli örneklerinden biri de Bursa'da bulunan meşhur "*Cumalıkızık*" köyüdür. Farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte, köyün adı Cuma camiini bünyesinde barındırıyor olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim köyle ilgili "*Camili*" ve "*Cumalı*" ortak noktasında birleşen yaygın rivayetler de bunu teyit etmektedir (Güleç, 2011, s. 37; Dara, 2001, s. 102);

Ezine ve Ezine'den Türetilen Yer Adları

Osmanlı döneminde Arapça "*Cuma*" yerine, Farsça "*Azîne*"den dönüştürülen "*Ezîne*" kullanımı da oldukça yaygındı. Anadolu'da daha yaygın olan bu durum, Osmanlı Devleti'nin Selçuklu kültürel mirasını tevarüs etmiş olmasının doğal bir yansıması idi. Cuma adını taşıyan yerleşim birimlerinde olduğu gibi, Ezine adıyla anılan iskân yerlerinde de ismin hem yalın, hem de birleşik hali kullanıldı. Aşağıda zikredilecek olan örneklerden de anlaşılacağı üzere, Cuma'da olduğu gibi, Ezine'den türetilen birleşik adlarda da en yaygın kullanılan ek '*pazar'*dı. Anadolu'da Cuma günü kurulan pazar etrafında gelişen yerleşmeler "*Ezinebazarı*" adıyla anıldı. Bunun yanında, aynı adlı yerlerin birbirinden ayırt edilebilmesi için, "*Ezine-i Ayasuluğ*" örneğinde olduğu gibi, iskân yerinin bağlı bulunduğu idari birim adıyla birlikte zikredilmesi usulü de oldukça yaygındı. Ezine'nin "*Eyne*" ve "*İne*" kullanımı ile birlikte isim daha da çeşitlendi.

Günümüzde Çanakkale iline bağlı ilçe merkezi konumunda bulunan, Biga sancağına bağlı Ezine kasabası, Osmanlı döneminde Ezine adıyla anılan yerleşim birimlerinin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. XV ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Cuma günü kurulan ve daimi bir iskân yeri olarak tarihi arka planını oluşturan pazara bağlı olarak "*Ezinebazarı*" ismini almış ve zaman zaman "*İnebazarı*" adıyla da anılmış olan (Coşkun vd., 2020, s. 222) kasaba, sonraki yüzyıllarda "*Pazar*"ın düşürülmesiyle sadece "*Ezine*" ya da "*İne*" adlarıyla anılmıştır (Ş. Sami, 1306, s. 854; Emecen, 1992, s. 136-137). Bunun yanında, zaman zaman aynı adla anılan diğer yerleşmelerden ayırt edilebilmesi için "*Ezine-i Kazdağı*" ve "*Ezine-i Kazdağbazarı*" isimleriyle

kaydedilmiş olan kasaba, bazen de sadece "*Kazdağıbazarı*" ya da "*İnecik*" adlarıyla anılmıştır (Coşkun vd., 2020, s. 166, 222; Ş. Sami, 1306, 854; A. Cevad,1313, 70; 1314, 578). Bu isim varyasyonlarına rağmen, mahallinde yaşayanlarca Ezine adının şehrin kuruluşu ile ilişkili olan anlamı unutulmamış, bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Abdurrahman Bey tarafından inşa ettirilmiş olan Ulu Cami ve Cuma günleri kurulan pazarla ilgili rivayetler, kasabanın kuruluşu ile ilgili olarak halkın muhayyilesinde önemli bir yer tutmaktadır. Ezine'nin kuruluşu ile ilgili bu bilgi ve bilinç resmi kurum sayfalarına da yansımıştır (http://www.ezine.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi (14/06/2021);

"*Yöreye gelen Türk Beyleri, Cuma Namazlarının toplu kılınmasını temin amacıyla halen İlçe Merkezinin güney kısmında bulunan Ulu Camii yaptırmışlardır. Buraya Farsça Cuma anlamına gelen AZİNE demişlerdir. Kentin oluşumu bununla başlamış ve Azine sözcüğü zamanla Ezine olmuştur*."

Anadolu'da Ezine adıyla anılan tarihi iskân yerlerinin tipik örneklerinden biri de, bugün Amasya'ya bağlı bir belde konumunda bulunan ve aynı zamanda "*Ezinebazarı*" adıyla da anılan yerleşim birimidir. Selçuklu devrinde Yeşilırmak vadisi boyunca Sivas, Tokat ve Amasya üzerinden Samsun ve Sinop'a uzanan ticaret yolu üzerinde, Tokat-Amasya arasında Cuma günleri kurulan pazar, zamanla halen ayakta duran kervansaray inşasıyla birlikte oluşan çekim merkezinin etrafında daimi yerleşim birimine dönüşmüştür. Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi adlı eserinde yer alan açıklamalar, sadece Amasya yakınlarında bulunan kasabanın değil, aynı zamanda benzer bir biçimde kurulan ve aynı adlarla anılan diğer yerleşim birimlerinin tarihi arka planlarına ve bu arada Cuma-Ezine ilişkisine ışık tutması bakımından da önemlidir (H. Hüsameddin, 1330, s. 341-342);

"*Buraya kadîmen "Cum'a Pazarı" ve Fârisîce Cum'a ma'nâsına olan "Azîne" lafzına izâfetle "Ezine pazarı" ve tahfif ile "Eyne pazarı" denmişdir.*"

Keza, Evliya Çelebi'nin aynı yerle ilgili bir değerlendirmesinde yer alan (E. Çelebi, 2001, 43), "*Menzil-i kasaba-i Eynebâzârı: Lisân-ı Etrâk'de Cum'abâzârı derler*" ifadesi de Osmanlı döneminde Cuma/Ezine kullanımına açıklık getirmektedir.

Günümüzde Tokat şehir merkezi ile Turhal ve Zile ilçeleri arasında doğu-batı istikametinde uzanan, Kazâbâd ya da Kazova adlarıyla anılan ovada yer alan ve bugün Tokat'a bağlı ilçe merkezi konumunda bulunan Pazar'ın tarihi arka planını oluşturan yerleşim birimi de aynı bölgede Cuma+pazar temelli yerleşmelerin tipik örneklerinden birini oluşturmaktadır. XV. yüzyıl kayıtlarında "*Ezinebazarı*" (Gökbilgin, 1965, s. 53; Coşkun vd., 2020, s. 167), XVI. asırda ise "*İnebazarı*" adıyla köy nitelikli bir yerleşim birimi olarak görünmektedir (Demir, 2010, s. 62). Sonraki yüzyıllarda nahiye merkezi statüsüne yükselen kasaba daha çok "*Pazar*" adıyla anılmaktadır (Açıkel, 2004, s. 359).

Hüseyin Hüsameddin'in yukarıda zikredilen açıklamasıyla, "*Ezine'nin tahfifi ile*" ifade edilen "*Eyne/İne*" ve ilişkili olduğu Göl'ün birleşiminden oluşan "*İnegöl*" ismi de bu kabil adlandırmanın tipik örneklerinden birini oluşturmaktadır (Sezen, 2006, s. 251). Evliya Çelebi'nin, aynı adlı sahranın orta yerinde kurulmuş olan, günümüzde Bursa iline bağlı ilçe merkezi konumunda bulunan yerleşim birimine verilen ismin izahı ile ilgili cümleleri konunun anlaşılması bakımından önemlidir (E. Çelebi, 2005, s. 10);

"*Ve Eynegöl ismi ezîne günden me'hûz bir isimdir kim bu şehir ibtidâ feth oldukda ezîne günü imiş ya'nî cum'a imiş. Anıniçün ezîne gününden galat kavm-i Etrâk hurûf-ı zâ'yı hazf edüp tahfîf-i kelâm ile Eynegöl derler. Ve hâlâ bu diyârlarda câmi'lere eyne tamı ya'nî cum'a câmi'i demek olur. Ve göl kenârında ibtidâ cum'a edâ olunduğıyçün Eynegöl derler…*"

Aynı adla anılan diğer yerleşmelerden ayırt edilebilmesi için "*İnegöl-i Bursa*" adıyla da anılan kasaba, bir iskân yeri olarak Fatih Sultan Mehmed devri vezirlerinden aslen İnegöllü olan İshak Paşa tarafından XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa ettirilmiş olan külliye etrafında gelişmiştir. İnegöl, cami, medrese, türbe, imaret, han ve hamamdan ibaret külliyenin (Karakaya vd., 2000, s. 541-542) oluşturduğu çekim merkezinde şehir nitelikli bir yerleşim birimine dönüşmüştür.

Osmanlı döneminde benzer bir biçimde göl kenarında kurulan Cuma pazarına bağlı olarak gelişen ve aynı şekilde isimlendirilen başka yerleşim birimleri de mevcuttu. Günümüzde Sarıgöl adıyla Manisa'ya bağlı ilçe merkezi konumunda bulunan, Osmanlı kaynaklarında "*İnegöl-i Aydın*" olarak kaydedilmiş olan ve "*Alaşehir İnegölü*" olarak da bilinen kasaba bunun tipik örneklerinden biridir (A. Cevad, 1313, s. 41; Sezen, 2006, s. 251; Coşkun vd., 2020, s. 222).

Tahrir defterleri başta olmak üzere, Osmanlı iskân tarihi ile ilgili kaynaklar "*Ezine*" veya tahfifi ile kullanılan "*Eyne/İne*" adıyla anılan ya da ondan türetilmiş olan birleşik yer adlarının öne çıkan başka örneklerinin de olduğunu göstermektedir. Günümüzde İzmir'e bağlı Selçuk ilçesinin merkezlik ettiği Ayasuluğ kaza dairesinde bulunan ve buna bağlı olarak "*Ezine-i Ayasuluğ*" adıyla anılan yerleşim birimi bunlardan biridir. Tipik bir Cuma pazarı üzerinde gelişmiş olan kasaba "*İne*", "*İneâbâd*" ve yöresel söyleyişle "*İnebad*" adlarıyla da anılmıştır (Coşkun vd., 2020, s. 166, 222; Akbayar, 2001, s. 55).

Yine aynı şekilde, XV ve XVI. asırlarda "*İbsili*" adıyla Lâzıkıyye (Denizli) kazasına bağlı nahiye merkezi statüsünde bir yerleşim birimi olmakla birlikte, XVII. yüzyılda "*Ezine*" adıyla müstakil kaza merkezi statüsüne yükseltilmiş olan yerleşim birimi (Gökçe, 2006, s. 248) de önemli örneklerden biridir. Tarihi İbsili'nin yerini alan ve bugün Sarayköy adıyla Denizli'ye bağlı ilçe merkezi konumunda bulunan Ezine de aynı adlı diğer yerleşmelerden ayırt edilebilmesi

için "*Ezine-i Lâzıkıyye*" adıyla anılmıştır (Gökçe, 2000, s. 50-51; Coşkun vd., 2020, s. 166, 397).

Ezine'ye bağlı olarak "*Eynecik*" ya da "*İnecik*" adıyla anılan yerleşim birimlerine de tesadüf edilmektedir. Aynı zamanda "*İnebazarı*" olarak da bilinen "*İnecik*" (Çirmen) bunun tipik örneklerinden birini oluşturmaktadır (TD-370, s. 349-351; Coşkun vd., 2020, s. 222).

Ezine'den türetilen isimlere az da olsa köy ve köy altı yerleşim birimlerinde de rastlanmaktadır. Yukarıda zikredilmiş olan Sivas sancağında Kazabad nahiyesine bağlı *Ezinebazarı* köyü (TD-387, s. 470) ile Amasya kazası Birgoman nahiyesine bağlı *Ezinebazarı* köyü (TD- 387, s. 376) bunlardan ikisini oluşturmaktadır. Sivas kazasına bağlı "*Ezineviran*" (TD-387, s. 509) ile Canik sancağı Bazarlu nahiyesinde yer alan "*İnece*" mezraaları ise iskân tarihi bakımından farklı bir duruma işaret etmektedirler. Diyarbakır'da olduğu gibi (Kurt, 2008, s. 405-418) başka bölgelerde de rastlanan "*Ezineviran*" adlı mezraalar, vaktiyle aktif olmakla birlikte, zamanla canlılığını yitirmiş olan tarihi bir Cuma pazar yerine işaret etmesi bakımından önemlidir.

Cumaovası Örneği

Kaynakların sağladığı imkân nispetinde ortaya konulmuş olan tarihi arka plana rağmen, ismin ifade ettiği anlam dünyasının yeterince muhafaza edilememiş olduğu görünmektedir. Bunda 1987'de ismin Menderes olarak değiştirilmiş olmasının etkisi kadar, Cumaovası'na dönüşmeden önce yaygın kullanılan "*Cumaâbâd*" adına, yeterli bilgi sahibi olunmadığı için doğru bir anlam verilememiş olması da etkili olmuştur. Hal böyle olunca, tarihi bilgiye dayalı açıklamanın yerini çeşitli basit yakıştırmalar almıştır. Sadece Cumaovası ile sınırlı kalmayan bu durum hemen yakınında bulunan ve doğrudan Gazi Umur Bey ile ilgili olan Gaziemir de dâhil olmak üzere (Telci vd., 2003, s. 1-2) pek çok yer için de söz konusudur. Mahallinde tespit edilen sözlü bilgiye göre, Cumaovası adı ile ilgili yaygın kanaatlerden biri "*fazla sulak olduğu için bataklık olmuş ve buradan hareketle Cumabat olarak isimlendirilmiş*" şeklinde ifade edilmektedir. Halk arasında yaygın olduğu anlaşılan bu kanaatin tarihi Cumaovası adıyla ilgili açıklayıcı bir gerçekliği bulunmamaktadır. Son yıllarda giderek hızlanan şehirleşme ile birlikte tarihi dokusu perdelenen Menderes'te yaşayan halk arasında Cumaovası adının anlamı ve tarihi arka planına dair bilgi ve bilincin zayıflamış olması da bunda etkili olmuştur.

Bu ölçüde olmasa bile, bazı yazılı kaynaklarda da benzer sapmalara rastlanmaktadır. "*İzmir'i İzmir Yapan Adlar [Kent Sözlüğü]*" başlığıyla yayımlanmış olan çalışmada yer alan ve Cumaovası adını aynı yerde inşa edilen ilk Cuma Camiinin banisi olan Cüneyt Bey'e bağlayan açıklama bunun tipik örneklerinden birini oluşturmaktadır (Ürük, 2008, s. 181);

"*Geçmişi Roma dönemine kadar uzanan ilçe, Aydınoğulları'ndan Cüneyt Bey'in adını alarak "Cüneytabad", daha sonraları da Cumaabad ve Cumaovası adlarını alır…*"

Hal böyle olunca, ilgili resmi kurumların ilçe merkezi ile ilgili tanıtım bilgilerinde de ismin tarihi bağlamından koparılarak, ifade ettiği anlam çizgisinden saptırıldığı koparıldığı görülmektedir. En etkin tanıtım kanallarından biri olan Kültür Turizm Müdürlüğü web sayfasında yer alan metne göre, ilçe merkezinin evvela "*Cemovası*" olan adı yine Cüneyt Bey'e izafeten "*Cüneyt Tabat*" olmuş, 9 Eylül 1922'de "*Cumaovası*"na dönüşmüş ve nihayet Havaalanına bağlı olarak "*Menderes*" ile değiştirilmiştir (http://izmir.ktb.gov.tr, İlçelerimiz, Menderes (19/04/2021).

Özetlemek gerekirse; Cumaovası adıyla ilgili olarak halk arasında kısmen de olsa varlığını devam ettiren "*Cumabat*" söyleminin ve tarihi kişi adı kaynaklı bir yer adı olarak Cüneyt Bey'e dayandırılarak "*Cüneytâbâd*" şeklinde izahının hiçbir tutarlılığı yoktur. Zamanla "*Cumaovası*"na dönüşen tarihi "*Cumaâbâd*" adının Müslümanların kutsal günü "*Cuma*" ile mamur ova anlamına gelen Farsça "*âbâd*"dan türetilmiş birleşik bir isim olarak ifade ettiği anlam gayet açıktır. Buna göre, "*Cumaâbâd*" ismi, Cuma ile şenlenen, mamur hale gelen ovayı ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle belirtmek gerekirse, "*Cuma'nın âbâd ettiği belde*" anlamına gelmektedir.

İzmir ve çevresini 1670'de ziyaret etmiş ve Sivrihisar istikametinden gelerek Kasım Paşa Mahallesi üzerinden kasabaya girmiş olan Evliya Çelebi, bir idari birim olarak Sığla sancağına bağlı bulunan kazadan bahsederken "*Cuma*"; kaza merkezini teşkil eden kasabadan söz ederken de "*Cumaâbâd*" ismini zikretmektedir. Evliya'nın sekiz mahalleden ibaret olan kasabayı tasvir ederken kurmuş olduğu cümleler, üzerinde durduğumuz isimle ilgili bir başka hususu açıklığa kavuşturması bakımından da önemlidir (E. Çelebi, 2005, s. 70-71);

"*Ve şehri 'Cum'a sahrâsı'nın tâ vasatında kıbleden şimâle tûlânîce vâki' olmuş bir şîrîn kasaba-i ra'nâdır. Ammâ hâlâ harâba yüz tutmuşdur. Cümle sekiz mahalle ve dörd yüz kiremit ile mestûr evlerdir.*"

Evliyâ'nın kaza merkezi şehrin ortasında kurulduğu sahradan söz ederken "*Cuma*" adını kullanmış olması, henüz daimi bir yerleşim birimine dönüşmeden önce de ovanın aynı adla anılıyor olmasını göstermesi bakımından önemlidir.

Herhangi bir daimi yerleşim birimi teşekkül etmeden önce söz konusu sahranın "*Cuma*" adıyla anılması, çevrede konar-göçer hayat yaşayan Yörüklerle civarda bulunan ancak Cuma kılınan camisi olmayan köy ve köy altı kırsal yerleşim birimlerinde ikamet eden çiftçi-köylü reayanın Cuma namazlarını eda etmek üzere toplandıkları yer olduğunu göstermektedir. Haftada bir toplu halde eda edilmesi farz olan Cuma namazı için bir araya gelen

topluluk, aynı zamanda ve aynı yerde kurulan pazarda artı ürünlerini satmakta ve ihtiyaçlarını alabilmekteydi. Erken dönemlere ait yeterli bilgi bulunmamakla birlikte, ovanın "*Cuma kılınan ve pazar kurulan*" yer olma özelliğinin Osmanlı öncesine, Aydınoğulları dönemine kadar uzandığı tahmin edilmektedir.

Cumaovası, Aydınoğlu Mehmet Bey'in 1317'de Kadifekale'nin merkezlik ettiği Yukarı İzmir'i fethinden itibaren yol güzergâhında önemli bir noktayı oluşturdu. Ova, Aydınoğulları'nın ve özellikle on bir yıl sonra Aşağı İzmir'i fethe muvaffak olan Gazi Umur Bey'in İzmir'e yönelik seferlerinde (Baykara, 1974, s. 75-79; Ayönü, 2009, s. 1-8) ordunun toplanma yeri oldu. Ovanın stratejik fonksiyonu, güzergâhında yer aldığı seferlerde Osmanlı döneminde ve İstiklâl Harbi'nde İzmir'in kurtuluşu sürecinde de devam etti (Telci vd., 2003, s. 33vd.).

Erken dönem kaynakları, XV. yüzyıl başlarında, daimi bir yerleşim birimi olarak adı üzerinde durduğumuz kasabanın çekirdeğini oluşturan Cuma Camii inşa edilinceye kadar, Cuma günü ovada toplanarak pazar kuran ya da pazar ihtiyacını karşılayan Müslümanların cemaatle kılınması farz olan Cuma namazlarını nerede kıldıklarına dair açık bir bilgi içermemektedir. Bununla birlikte, Anadolu coğrafyasında yaygın olan "*namazgâh*" geleneği (Bozkurt, 2006, 357-358; Tiryaki, 2006, 359-360; Tiryaki, 2010) göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu cami inşa edilmeden önce Cuma namazının sahrada düzenlenen, aynı zamanda Cumanın şartlarından olan mihrap ve minberi de bünyesinde barındıran bir namazgâhta kılındığı tahmin edilmektedir. Ancak, XIV. yüzyıldan itibaren varlığına hükmedilebilen ve aynı zamanda seferlerde "*ordugâh namazgâhı*" fonksiyonunu da icra etmiş olması lazım gelen namazgâhtan günümüze herhangi bir kalıntı intikal etmemiştir. XV. yüzyılda ise namazgâhın yerini Cuma Camii almıştır.

Cumaovası'nda İnşâ Edilen İlk Yapı: Cüneyt Bey (Cuma) Câmii

Aynı zamanda "*İzmir Beyi*" olarak bilinen Aydınoğlu Cüneyt Bey (Emecen, 1993, s. 122) tarafından yaptırılan ve kendi adıyla anılan külliye, Cumaâbâd adı verilen toplanma yerinde inşa edilmiş olan ilk yapı grubunu oluşturdu. Külliye adı verilen bu yapı grubu, cami, medrese ve hamamdan ibaret idi. Vaktiyle tespit edilmiş olmakla birlikte günümüze ulaşmamış olan kitabeden anlaşıldığı kadarıyla (İlter, 1977, s. 1-9) XV. yüzyıl başlarında (1402-1403) inşa edilmiş olan Cami, bölgenin ilk Cuma camii oldu. Beylikler dönemi mimari tarzında inşa edilmiş olan Cami asırlarca hizmet verdikten sonra uzun zaman depo olarak kullanılmış, tekrar ibadete açılmak için bilinçsizce yapılan onarımlar sonucunda orijinalliğini yitirmiştir. Ancak 1994'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan kapsamlı restorasyon çalışmalarıyla, yapılan yanlışlıklar mümkün olduğu kadar düzeltilmeye çalışılmıştır (İlter, 1977, s. 1-9; Kalfazade, 2013, s. 256-257). Külliyeden günümüze ulaşabilen tek yapı Cami olup, Cüneyt

Bey'in adını taşıyan mahallede ibadete açık bir biçimde varlığını sürdürmektedir (Kütükoğlu, 2000, s. 235-237).

Cüneyt Bey külliyesi inşa edilinceye kadar haftada bir kurulan Pazar ile Cuma ve Bayram namazlarında ibadet için kullanılan bir Namazgâh'ı bünyesinde barındıran Cumaovası'nda aynı adla anılan herhangi bir yerleşim birimi bulunmuyordu. Ova etrafında yer alan köy ve yaya çiftlikleri gibi köy altı iskân yerlerinden herhangi biri "*Cumaâbâd*" ya da "*Cumaovası*" adıyla anılmıyordu. İnşa edilen külliyenin yerleşme için uygun bir çekim merkezi oluşturmasına rağmen, bu durum yaklaşık bir buçuk asır devam etti. XVI. yüzyılda Cumaâbâd adıyla bölgedeki kırsal yerleşmelerin bağlandığı "*nahiye*" statüsünde bir idari birim kurulmuş olması da durumu değiştirmedi (Kütükoğlu, 2000, s. 68-71, 171, 299-312).

Bu durum sadece Cumaovası'na mahsus değildi. Aynı zaman zarfında, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde de daimi yerleşme öncesi benzer oluşumlar mevcuttu. XV ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde Canik sancağına bağlı Terme kazasında tespit edilen ve "*Pazar/Cami yerleşmesi*" olarak değerlendirilen merkez bunun diğer örneklerinden biri idi. Terme, toplam 46 köyün bağlı bulunduğu kaza statüsünde bir idari birim olmakla birlikte, uzun zaman kasaba nitelikli bir merkeze sahip olmadı. Yerleşmeye zemin teşkil eden "*Pazar-Cami*" oluşumu, ancak XIX. yüzyılda kasaba nitelikli daimi bir iskân yerine dönüştü (Öz, 1999, s. 32). Bu aynı zamanda üzerinde durduğumuz yerleşme şeklinin evrimi ile ilgili zaman standardının olmadığını göstermesi bakımından da önemlidir.

XVII. yüzyılda Sığla sancağına bağlı Söke civarında tespit edilen, "*Eyneovası*" adıyla anılan sahrada bulunan "*Eyneâbâd*" kazası ise bunun üst idari birim kategorisindeki bir diğer örneğini oluşturmaktadır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu durum şu cümlelerle ifade edilmektedir (E. Çelebi, 2005, s. 79);

"*Ve bundan [Söke] dahi vesîleler alup nehr-i Menderes kenârınca şarka üç sâ'at gidüp ba'dehu nehr-i Menderes'i atlar ile karşu cânibe ubûr edüp yine ol sahrâ içre üç sâ'at dahi gidüp nehrin bu cânibi Eyneâbâd kazâsı hudûdudur. Ammâ bu kazâda kasaba yokdur, serâpâ kasaba-misâl ma'mûr kurâlardır. Kadısı ekser evkâtda kurâlarında deverân etmededir.*"

Seyahatnamede yer alan, kaza hudutları dâhilinde bulunan Kürdler karyesiyle ilgili bilgi, "*nefs*" tabir olunan kasabası olmayan benzer idari birimlerin merkez sorunu ve çözümüne açıklık getirmesi bakımından önemlidir (E. Çelebi, 2005, s. 79);

"*Kadı ekser zamânda bunda sâkin olur. Ammâ mahsus mahkemesi yokdur. Ve Sığla sancağı hâssıdır ve ze'âmetdir. Kethudâyeri yokdur, ammâ Kürdoğlu Ahmed Beşe yeniçeriyân serdârıdır…*"

Özetle belirtmek gerekirse; bölge halkının XV. yüzyıl başlarından itibaren haftada bir dini ve iktisadi ihtiyaçlarını gördükleri "*cami-pazar*" merkezi daimi yerleşme için uygun bir zemin teşkil etti. Cüneyt Bey külliyesi, etrafında gelişen çekirdek ile zamanla kasabaya dönüşecek olan daimi yerleşmenin ilk halkasını oluşturdu. Yerleşmenin "*Cumaâbâd*" kasabasına dönüşümünü hızlandıran ikinci imar ve inşa hareketi ise Osmanlı döneminde gerçekleştirildi. Bu aynı zamanda nihai olarak 1426'da Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan mahalde gerçekleştirilen ilk kapsamlı imar hareketi oldu.

Kasım Paşa Külliyesi

XVI. yüzyılda, Kanuni Sultan Süleyman devri defterdarlarından Hacı Kıvâmüddin Kasım Paşa tarafından inşa ettirilen külliye cami, medrese, muallimhâne ve türbeden meydana geliyordu. Çevreden tahsis edilen, yıllık 19.835 akçalık vakıf geliri ile faaliyetlerini sürdüren külliye (Kütükoğlu, 2000, s. 237-241), "*cami-pazar*" esaslı Cumaovası'nın daimi yerleşmeye dönüşmesinde önemli rol oynayan çekim merkezinin ikinci kesimini oluşturdu. Bugünkü Kasımpaşa Mahallesi merkezinde inşa edilmiş olan Kasım Paşa külliyesinin oluşturduğu zeminde, XVI. yüzyıl sonlarına doğru ivme kazanan yerleşme süreci, XVII. yüzyıl başlarında kasaba nitelikli bir iskân yerinin şekillenmesiyle sonuçlandı. Özetle belirtmek gerekirse, "*cami-pazar*" oluşumundan daimi bir yerleşim birimi olarak kasabaya dönüşen Cumaâbâd, önceden inşa edilen Cüneyt Bey Camii ile Kasım Paşa külliyesi çizgisinde gelişti.

1670'de bölgeyi ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'nin tespitlerine göre (E. Çelebi, 2005, s. 70) yaklaşık bir asırlık zaman zarfında sekiz mahalle ve kiremit örtülü dört yüz evden oluşan bir yerleşim birimine dönüşmüş olan kasaba, üzerinde kurulmuş olduğu "*Cumaâbâd*" adıyla anıldı. Bazı arşiv belgelerinde tespit edilen "*İçmeler nâm-ı diğer Cumaâbâd*" örneğinde olduğu gibi (BOA.İE.EV. 15/1829), bazı dönemlerde yerine kullanılan farklı isimler olduysa da kalıcı olmadı. Zamanla "*Cumaovası*"na dönüşen isim uzun yıllar varlığını sürdürdü. Ancak, Resmi Gazete'de yayımlanan 4 Temmuz 1987 tarih ve 19507 sayılı kararla, tarihi "*Cumaovası*" adı yerini "*Menderes*"e bıraktı. Aynı zamanda Menderes adıyla yeni bir ilçe kurulmasını öngören karar şöyleydi;

"*Ekli (54) sayılı listede adları yazılı bucak, kasaba ve köyleri kapsamak ve merkezi Cumaovası olmak ve Cumaovası Belediyesi adının Menderes olarak değiştirilmek üzere, İzmir ilinde Menderes adıyla... ilçe kurulmuştur.*"

Sonuç Yerine

Aynı yıl hizmete açılan Havaalanına eski başbakanlardan Adnan Menderes'in isminin verilmesiyle başlayan ve Menderes adıyla yeni bir ilçenin kurulmasıyla devam eden süreç, kısa zaman zarfında beldenin tarihi adından ve

tarihi arka planının şekillendirdiği anlam dünyasından koparılmasını kaçınılmaz hale getirdi. İsim değişikliği, aradan geçen 34 yıllık zaman zarfında tarihi Cumaovası merkezinde ve çevresinde yaşayan halkın zihninde ciddi kırılma, kopma, karışıklık ve bulanıklıklara yol açtı. Kasabanın nesilden nesle intikal eden sözlü bilgi çerçevesinde varlığını devam ettiren "*Cuma/cami-pazar*" geçmişi ile isim ilişkisi her geçen gün zayıfladı. Doğumundan itibaren yaşadığı beldeye isim teşkil eden Cumaovası'nın anlam dünyasına vakıf olan ve bunu çocuklarına aktaran belli bir yaşın üzerinde bulunan insanların ebediyete irtihali, söz konusu zayıflama sürecini hızlandırdı. Aynı zamanda Cuma Camii olarak bilinen ve kasabanın kuruluşuna merkezlik eden Cüneyt Bey ve Kasım Paşa camileri ile şehirleşmeyle ortadan kalkmış olmakla birlikte "*Pazar yeri*" olarak bilinen hafıza mekânlarının varlığı da bir anlam ifade etmez oldu. Bütün bunlar, çeşitli rivayetler ve ilgisiz yakıştırmaların daha da yaygınlaşmasıyla Cumaovası adının tarihi bağlamından ve gerçek anlamından hayli uzaklaşmış olan halkı Cumaovası'ndan kopardı. Her şeye rağmen halk arasında kullanımı kısmen de olsa devam eden Cumaovası, resmi yer adı olarak sadece aynı adlı İZBAN istasyonundan ibaret kaldı. Bütün bu değişikliklerle birlikte, XIV. asırda bölgeye intikal eden Türklerin Cuma günü ürünlerini satmak, ihtiyaçlarını almak üzere pazar kurdukları ve aynı zamanda birlikte Cuma namazlarını kıldıkları ovaya verdikleri "*Cumaovası*" adının ifade ettiği anlam dünyası hiçe sayıldı. Cuma-pazar merkezli tarihi Türk ad verme geleneğinin yaşayan/yaşatılan en tipik ve en anlamlı örneklerinden biri olan "*Cumaâbâd/Cumaovası*" adının yaklaşık altı yüz yıllık geçmişinin, yaşayan halkın zihin dünyasındaki etkisi görmezlikten gelindi.

Osmanlı dönemi İzmir tarihinin önde gelen isimlerinden biri olan Mübahat Kütükoğlu'nun da vaktiyle dikkat çekmiş olduğu üzere (Kütükoğlu, 2012, s. 158-159), ifade ettiği anlamla birlikte tarihi bellek olma özelliği taşıyan Türkçe ismin yerine, beldenin tarihi geçmişiyle ilgili herhangi bir hafızayı taşıma özelliğine sahip olmayan bir ismin ikame edilmiş olması ciddi bir hata idi. Makul bir zaman zarfında bu hatadan dönülmemesi halinde, Menderes'in eski adı "*belki de bir nesil sonra tamamen unutulacak, sadece tarihi kayıtlara dayanılarak yapılmış araştırmalarda kalacaktır*".

Dokuz yıl önce dikkat çekilmiş olan bu hususta henüz hiçbir adım atılmadığı gibi, ilgili zeminlerde herhangi bir gündem oluşmadı ve girişimde bulunulmadı. Hâlbuki yanlıştan dönülmesi ve geçen zaman zarfında meydana gelen tahribatın telafisi için geç olmadan yapılması gereken belliydi. İlçeye yakın bir konumda, 1987 yılında hizmete açılan İzmir Havalimanına yaklaşık on yıllık görev süresinde Türkiye'nin demokratikleşme tecrübesine önemli katkı sağlamış ve kalkınmasına ivme kazandırmış olmasına rağmen hayatına idamla son verilmiş olan demokrasi şehidimiz Adnan Menderes'in adının verilmesi son derece isabetli olmuştur. Bu isim ebediyen yaşatılmalıdır. Ancak, üzerinde hiç

düşünmeden, hiçbir makul gerekçeye dayanmadan, bununla eş zamanlı olarak tarihi "*Cumaovası*" adının da "*Menderes*" olarak değiştirilmesi, son derece yersiz, gereksiz ve yanlış olmuştur. İsminden koparılmaktan kaynaklanan hafıza kaybı telafisi mümkün olmayan boyutlara ulaşmadan, yanlıştan dönülmeli ve tarihin akışı içinde, doğal mecrasında akıp gelen Cumaovası adı iade edilmelidir. Yer adlarının gelişigüzel değiştirilmesi ile yaşanan bu tür tarihi-kültürel sorunların önüne geçebilmek için, ilgili platformlarda bu ve benzeri hususlara dikkat çekilmelidir. Aksi takdirde, orta ve uzun vadede, bütün Osmanlı coğrafyasında ve bu arada Türkiye'de bildiri kapsamında değerlendirilmiş olan "*Cuma*" kökenli yer adlarının tipik örneklerinden biri tamamen ortadan kalkmış olacaktır.

Kaynakça

TD-166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hüdâvendigâr, Bigu, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları Dizin ve Tıpkıbasım, (1995). (Hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç-Ali Coşkun-Mustafa Karazeybek-Abdullah Sivridağ-Murat Yüzbaşıoğlu), Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

TD- 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) II Çirmen, Müsellemân-ı Çingâne, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Kefe, Niğbolu ve Vidin Livâları, Çirmen ve vize Müsellemleri, Yörük ve Tatar Cemâatleri ile Voynugân-ı Istabl-ı Âmire ve Kıbtiyân-ı Vilâyet-i Rûm-ili, Dizin ve Tıpkıbasım, (2002). (Hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç-Ali Coşkun- Abdullah Sivridağ-Murat Yüzbaşıoğlu), Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

TD-387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II Amasya, Çorumlu, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar, Karahisar-ı Şarki, Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger-Kahta ve Divriği-Lârende Livâları Dizin ve Tıpkıbasım, (1997). (Hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç-Ali Coşkun-Gülşen Ergün-Mustafa Karazeybek-Abdullah Sivridağ-Murat Yüzbaşıoğlu) , Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Acaroğlu, M. T. (1988). *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara.

Açıkel, A. (2004). "Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2, s. 331-359.

Akbayar, N. (2001). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul.

Alagöz, C.A. (1984). "Türkiye Yer adları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yer Adları Sempozyumu (11-13 Eylül 1984 Ankara) Bildirileri,* Ankara.

Ali Cevad, (1313). *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Cild-i Evvel, Dersaadet.

Ali Cevad, (1314). *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Cild-i Sani, Dersaadet.

Amasyalı Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, (1330). *Amasya Tarihi*, I, İstanbul.

Ayönü, Y. (2009). "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1, İzmir, s. 1-8.

Baykara, T. (1974). *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir.

Bozkurt, N. (2006). "Namazgâh", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=TDVİA)*, 32, İstanbul, s. 357-358.

Coşkun, A. (2020). *Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul.

Dara, R. (2001). "Merhaba Cumalıkızık ve Hoşça Kal*" Bursa Defteri (3 aylık Kültür ve Düşün Dergisi)*, Mart 2001, Sayı 9, Bursa Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., Altan Matbaası, İstanbul.

Demir, A. (2010). "15-16. Yüzyıl Anadolusunda Nüfus Toprak İlişkisi (Turhal Kazası örneği)", *OTAM*, 27, Bahar 2010, s. 59-88.

Emecen, F. (1992). "Biga", *TDVİA*, 6, İstanbul, s. 136-137.

Emecen, F. (1993). "Cüneyt Bey", *TDVİA*, 8, İstanbul, s. 122.

Eravşar, O. (2017). "Trabzon Kalesi'nin Tarihi Gelişimi ve Yeni Bulunan Bir Sur Kapısı Hakkında", XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (02-05 Kasım 2016), Editör Ela Taş, Sakarya, s. 725-742.

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 8. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul.

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 5. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, İstanbul.

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, (2005). E*vliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Transkripsiyonu-Dizini*, 9. Kitap Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul.

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, Hazırlayanlar: Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul.

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul.

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 4. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul.

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zılli, (2002). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 4. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul.

Gökbilgin, T. (1965). "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, 6, Ankara 1965, s. 51-61.

Gökçe, T. (2000). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası*, Ankara.

Güleç, M. (2011). "700 Yıllık Tarihi Geçmişe Sahip Bursa Cumalıkızık Köyü Alan Araştırmasının Sosyolojik Analizi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/20, 2011, s. 35-49.

Gülensoy, T. (1995). *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara.

İlter, F. (1977). "İzmir Cumaovasında unutulmuş Bir Yapı grubu; Cüneyd Bey Külliyesi", *Anatolia (Anadolu)*, XIX, Ankara, s. 1-9.

Karaman, H. (1993). "Cum'a", *TDVİA*, 8,İstanbul, s. 85-89.

Kalfazade, S. (2013). "Aydınoğlu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I Aydınoğulları Tarihi (04-06 Kasım 2010) Bildiriler*, Yay. Haz. Mehmet Ersan,-Mehmet Şeker-Cüneyt Kanat, Ankara, s. 249-274.

Karakaya, E., Çobanoğlu, A. (2000). "İshak Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* XX., İstanbul, s. 541-542.

Kiel, M. (1993). "Cuma", *TDVİA*, 8, İstanbul.

Kiel, M. (1995). "Eskicuma", *TDVİA*, 11, İstanbul.

Koray Ö. (2006). "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri-I- Pazar Yada Panayır Yerleşmeleri", *Sosyal Bilimler Dergisi,* 2006/1, s. 205-223.

Kurt, Y. (1991). "Adana Sancağı Yer adları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, s.169-252.

Kurt, Y. (2008). "Diyarbakır Sancağı Yer Adları", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, II, Editörler, Bahaeddin Yediyıldız - Kerstin Tomenendal, Ankara, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Kurt, Y. (2006). "Mardin Sancağı Kişi Adları*", I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin, 26-28 Mayıs 2006, Editör: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, c.I, İstanbul.

Kurt, Y. (2008). "XVI. Yüzyılda Adana Sancağı Yer Adları", Ceyhun'dan Ceyhan'a 1. Ceyhan Sempozyumu Bildiriler, Adana, Ceyhan Belediyesi Kültür Yayınları.

Kütükoğlu, M. S. (2012). "Osmanlı'dan Günümüze Yer Adları", *Belleten*, LXXVI/275 (Nisan 2012), s. 158-159.

Kütükoğlu, M. S. (2000). *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdi Yapısı*, İzmir.

Lowry, H. W., Emecen, F. (2012). "Trabzon", *TDVİA*, 41, İstanbul, s. 296-301.

Öz, M. (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara.

Özdeğer, M. (2012). "Uşak", *TDVİA*, 42, İstanbul, s. 222-226.

Resmi Gazete, Tarih: 4 Temmuz 1987, Sayı: 19507.

Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*, Ankara.

Şahin, İ. (2016). *Adbilim (Çevre, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*, Ankara.

Şemseddin Sami (1306). *Kâmûsü'l-a'lâm*, İkinci Cilt, İstanbul.

Şemseddin Sami (1307). *Kâmûsü'l-a'lâm*, Üçüncü Cilt, İstanbul.

Telci, C.-Mert, H.-Gökçe, T. (2003). *Seydiköy'den Gaziemir'e Bir Kentleşme Süreci*, İzmir.

Tiryaki, Y. (2006). "Namazgâh, Mimari", *TDVİA*, 32, İstanbul, s. 359-360.

Tiryaki, Y. (2010). *İstanbul'un 10 Namazgâhı*, İstanbul.

Ürük, Y. (2008). *İzmir'i İzmir Yapan Adlar [Kent Sözlüğü],* İzmir.

Yediyıldız, B. (1984). "Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri", *Türk Yer Adları Sempozyumu (11-13 Eylül 1984 Ankara) Bildirileri*, Ankara, s. 25-41.

TÜRKİYE FLORASININ MEVCUT DURUMU VE TÜRKÇE BİTKİADLARININ DÜNÜ BUGÜNÜ

THE CURRENT STATUS OF TURKISH FLORA AND THE PAST AND TODAY OF TURKISH PLANT NAMES

Doç. Dr. Serdar Gökhan ŞENOL[*]

Özet

Türkiye mevcut coğrafi konumu, jeolojik ve jeomorfolojik evrimi sonucunda bugün kıtasal ölçekte floristik çeşitliliğe sahiptir. Son gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde bugün Türkiye Florasında hibritler ve bazı egzotik türler dahil yaklaşık 11.800 damarlı bitki taksonu bulunmaktadır. Bu sayı bugün Avrupa kıtasının floristik çeşitliliğine eş değerdir. Türkiye florasının en önemli özelliklerinde bir diğeri de, bu çeşitliliğin yaklaşık % 33 lük kısmının endemik (Türkiye'ye özgü) olmasıdır. Bu bağlamda Türkiye endemik damarlı bitki çeşitliliği açısından da bulunduğu bölgede başı çekmektedir. Türkiye Florasının belirlenmesine yönelik bilimsel çalışmalar 1700'lü yıllara dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Kanuni Sultan Süleyman ile başlayan Batı'ya açılma politikalarının sonucu olarak, pek çok bilim insanı Anadolu'yu ziyaret etmiş ve Türkiye Florasına katkıda bulunmuşlardır. Bu süreç XX. yüzyılın ikinci yarısında "Flora of Turkey and The East Aegean Islands" adlı 11 ciltlik eser ile P.H. Davis editörlüğünde nihayetlenmiştir. 2000'lerin başından itibaren, Türk botanikçiler harekete geçmiş ve "Resimli Türkiye Florası" adlı eser Prof. Dr. Adil Güner editörlüğünde, tamamı Türkçe olarak yazılmaya başlanmıştır. Eserin Türkçe yazılıyor olması, damarlı bitkilerin Türkçe adlarının ortaya konması gerçeğini doğurmuştur. Bu noktada, literatür verilerine dayalı isimler derlenmeye çalışılmıştır. Eldeki veriler ışığında, ancak 3000 kadar bitkinin adının var olduğu söylenmiş ve çalışma ekibi tarafından, her taksona bir ad olmalı mantığı ile bitkilere isimler uydurulmuştur. Elde edilen liste, yazılacak yeni Türkiye florasının ön çalışması olarak "Türkiye Damarlı Bitkileri Listesi" adı ile yayınlanmıştır. Daha sonra bir adlandırma kuralı belirlenmiş ve adlandırmanın buna göre yapılması gerekliliği ortaya konmuştur. Gelinen noktada, botanik bilimi açısından Türkçe bitkiadları (fitonimler) türetilmekte, ancak bunların pek çoğunun halkta bir karşılığının bulunmadığı da bir gerçektir. Dilbilim ve onun bir alt kolu olan fitonimi (bitkiadbilim), halkbilim ve botanikçilerin bir araya gelerek gerçekleştirecekleri literatür çalışmaları; illgili bakanlık tarafından desteklenen ve yürütülen etnobotanik verinin yurt genelinde derlendiği, proje sonuçları; bu veriler ışığında, dilbilimcilerin ortaya koyacağı, doğru metodoloji ile bitkilerin halkta karşılığı olan, yerel isimlerine kavuşması gerekliliği, bir gerçektir.

***Anahtar Kelimeler**: Türkiye florası, botanik ve uydurulan Türkçe isimler, bitkilerin yerel adları, bitkiadlarının ölçünlenmesi problemi.*

[*] Ege Üniversitesi, Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü Botanik Anabilim Dalı Bornova-İzmir

Abstract

As a result of its current geographical location, geological and geomorphological evolution, Turkey today has huge floristic diversity on a continental scale. According to recent studies, there are approximately 11,800 vascular plant taxa, including hybrids and some exotic species, in the Flora of Turkey today. This number is equal to the floristic diversity of the European continent. The other most important features of the flora of Turkey is that approximately 33% of this diversity is endemic (specific to Turkey). In this context, Turkey takes the lead in its region in terms of endemic vascular plant diversity. Scientific studies on the determination of the Flora of Turkey date back to the 1700s. As a result of the policies of opening to the West that started with Suleiman the Magnificent during the Ottoman Empire, many scientists visited Anatolia and contributed to the Flora of Turkey. This process ended, ın the second half of the XX. century, with the 11-volume work "Flora of Turkey and The East Aegean Islands", edited by P.H. Davis. Since the early 2000s, Turkish botanists took action and Vol 1 and 2 of "Illustrated Flora of Turkey" was published. It was started to be written entirely in Turkish botanist under the editorship of Prof. Dr. Adil Güner. The fact that the work is written in Turkish has led to the fact that Turkish names of vascular plants have been revealed. At this point, it was tried to compile names based on literature data. In the light of the available data, it was said that there were only about 3000 plant names, and the names of the plants were made up by the study team with the logic that each taxon should have a name. The obtained list has been published under the name of " Vascular Plants List of Turkey" as a preliminary study of the new flora of Turkey to be written. Then, a naming rule was determined and the necessity of naming accordingly was revealed. At this point, Turkish plant names (phytonyms) are derived in terms of botanical science, but it is also a fact that many of them do not have an equivalent in the public. Linguistics and its sub-branch, phytonymology, literature studies by folklorists and botanists; Project results, in which ethnobotanical data supported and carried out by the relevant ministry are compiled throughout the country; In the light of these data, it is a fact that linguists will reveal that with the right methodology, plants should have their local names, which are equivalent to the public.

Keywords: *Flora of Turkey, botanical and invented Turkish names, local names of plants, measurement problem of plant names.*

Giriş: Anadolu biyolojik çeşitliliği son yıllarda çokça dile getirildiği gibi, bulunduğu coğrafyada ön plana çıkmaktatadır. Biyolojik çeşitliliğimiz içerisinde en büyük gruplardan biri damarlı (vasküler) bitkilerdir. Anadolu damarlı bitkiler florası, Türkiye siyasi sınırları içerisinde, her geçen gün yenileri eklense de yaklaşık 11.800 takson (türler, bunlara ait alttürler ve hibritler dahil) ile temsil edilmektedir. Bunun da ötesinde bu çeşitlilik içerisinde her 3 türden 1 tanesi (yaklaşık 3700 tanesi) yalnızca Anadolu da yaşamakta, yani endemiktir (Güner vd., 2012), (Ekim vd., 2000). Kıtasal ölçekte, Avrupa Florasına eşdeğer bir çeşitlilikten bahsediyoruz aslında. Bugün Avrupa Birliği ülkelerinin tamamına yakınında yaklaşık 12.000 adet doğal bitki türü mevcut

olup, bu kıtasal çeşitliliğin Türkiye bitkisel çeşitliliğine eşit olduğunu söyleyebiliriz. Komşumuz olan Yunanistan Florası yaklaşık 8000 takson, keza doğudan bir örnek İran bizden çok daha büyük yüzölçümüne sahip olmasına rağmen yaklaşık 9000 takson ile temsil edilmektedir. Bu sebeptendir ki, Anadolu "Asia Minor" (Küçük Asya) olarak anılmaktadır.

Floristik çeşitliliğinin belirlenmesi adına Türkiye, şanslı bir ülkedir. Eşsiz floristik çeşitliliği sebebi ile yüzyıllardır pek çok bilim insanının ilgi odağı olmuş ve bugün yazınsal materyal olarak önemli literatür birikimine sahip konuma ulaşmıştır. Bilinir haldeki yaklaşık 16.000 yıllık tarihi içerisinde farklı kökenden pek çok bilim insanı Anadolu'yu ziyaret etmiş, kimileri seyahat notları, kimileri çizimler, kimileri ise gerçek anlamda örnekler toplayarak ve bunları bilimsel olarak adlandırarak Anadolu florasına katkıda bulunmuşlardır. Özellikle batılı bilim insanları tarafından, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Karlofça Antlaşmasının imzalanmasının ardından, 1700'lerin hemen başından itibaren bu bilimsel geziler hız kazanmış ve 1900'lerin ikinci yarısında bir İngiliz Botanikçi olan P.H. Davis editörlüğünde yazılan *"Flora of Turkey and The East Aegean Islands"* adlı 11 ciltlik eser ile dev bir ansiklopediye dönüşmüştür (Davis, P.H. (ed.), 1965-1985), (Güner vd., 2000).

Bu eserin evrimi süresince sayısız botanikçi Anadolu'yu ziyaret etmiş hatta bazıları iş amaçlı da olsa buraya yerleşmiş ve çalışmalarını sürdürmüştür. Bunlardan en önemlisi Anadolu botaniğinin büyükbabası olarak nitelendirebileceğimiz Joseph Pitton de Tournefort' tur. Kendisi 1700'lerin hemen başında Anadolu'ya seyahate çıkmıştır. Botanik gezisi süresince Anadolu da ilk olarak İzmir'e ulaşmış, bu noktadan Akdeniz ve İç Anadolu üzerinden, Orta Doğuya kadar seyahat etmiş ve bu çalışması sırasından Anadolu'dan 35 yeni cins ve 1350 yeni tür belirlemiştir. Takip eden yıllarda pek çok botanikçi benzer yolu izlemişlerdir, Tournefort' u İsviçreli Botanikçi olan Pierre Edmond Boissier takip etmiş, 1842 yılında Batı Anadolu da çalışmalar yapmıştır. Seyahati sırasında Batı Anadolu dan 206 yeni tür tanımlamış ve tüm Doğu gezilerinin meyvesi olarak *"Flora Orientalis"* adlı eseri yazarak Anadolu florasından yaklaşık 4500 türü bir araya getirmiştir. 1900 lerin ilk yarısına gelindiğinde ise o dönem genç bir botanikçi olan P.H. Davis Anadolu ya seyahatler düzenleyerek *"Flora of Turkey and The East Aegean Islands"* adlı 11 ciltlik eseri yazmıştır. Bu eserin ilk 10 cildi P.H. Davis editörlüğünde yazılırken, 11. cildi Prof. Dr. Adil Güner ve Ark. editörlüğünde tamamlanmıştır. Bugün Türk botanikçiler Prof. Dr. Adil Güner editörlüğünde Türkiye Florasını *"Resimli Türkiye Florası"* adı altında Türkçe olarak, yeniden yazmakta ve çalışmalar hızla devam etmektedir.

Eserin Türkçe yazılıyor olması, damarlı bitkilerin Türkçe adlarının ortaya konması gerçeğini doğurmuştur. Bu noktada, literatür verilerine dayalı isimler derlenmeye çalışılmıştır. Eldeki veriler ışığında, ancak 3000 kadar bitkinin

adının var olduğu söylenmiş (kişisel görüşme Adil Güner) ve çalışma ekibi tarafından, her taksona bir ad olmalı mantığı ile bitkilere isimler uydurulmuştur. Elde edilen liste, yazılacak yeni Türkiye florasının ön çalışması olarak "Türkiye Damarlı Bitkileri Listesi" adı ile yayınlanmıştır. Daha sonra Menemen Y. ve Ark. (2016) tarafından, bir adlandırma yönergesi yayınlanmış ve adlandırmanın buna göre yapılması gerekliliği ortaya konmuştur.

Türkiye bitkilerinin Türkçe adlarının derlenmesi ve literatüre bağlı gelişimi ele alındığında konuya dair çok sayıda yazınsal metnin olduğu görülür. Çok daha öncelerinde pek çok eser bulunmasına karşın Osmanlı'nın yaşamış olduğu Kanuni Sultan Süleyman devri ve sonrasında gerek peyzaja verilen önem, gerekse özellikle yumrulu soğanlı bitkilerdeki yeni çeşitler yaratılması çalışmaları (Lale Devri) adlandırma ve bitki türlerinin tanımlanmasındaki terminolojiye büyük katkı sağlamıştır. 1. Mahmut döneminde Ferahengiz adlı çiçek yazmasının yazarına göre, kendi isimlendirdiği ve daha önce şukufecilerin verdiği isimler dışında, bizzat Sultan Mahmut soğanlı bitki yetiştiriciliği ile ilgilenmiş ve bir çok laleye isim babalığı yapmıştır. 3. Ahmet döneminde (Lale Devri) ise Nevşehirli İbrahim Paşa zamanında yazılan, "Tefter-i Lalezar-ı İstanbul" adlı kitapta, binlerce lalenin ismi, yetiştirici ve özellikleri ayrıntılı verilmektedir. Yazılan şukufenamelerden bir lale türünün betimine dair bir örnek vermek gerekirse;

Bitki adı: Çobancı Ablağı

Zemini (kırmızıya mail) açık erguvani, zamanı beyaz ve dipleri bir miktar sarıya (nohudiye) mail, uçları sivri (tığlı) mevzun (hoş endam) bir tuhfe laledir. Galata da Kulle kapusu haricinde, sakin çorbacı denilmek ile meşhur kimesnede zuhur eylemişdir. (Ali Çelebi Şukufenamesi, Nuru Osmaniye Kütüphanesi 4078, 31a).

Örnekte de görüldüğü üzere kültür türü olan bir laleye "Çobancı ablağı" denilmiş ve türün betimi ve bulunduğu yer verilmiştir, (Kahraman, 2015)

Biyolojik bilimler tarihi incelendiğinde şüphesiz ilk kaynakları sunanlar seyyahlardır. Bu noktada Anadolu tarihine yönelik en önemli isimlerden birisi şüphesiz ki Evliya Çelebi'dir (1611-1682). Anadolu'yu dolaşırken başta gıda bitkileri olmak üzere, yabani bitkileri de görmüş ve bunları seyahatnamesinde yazmıştır. Örneğin, Kütahya'nın 24 tür (çeşit) armudundan, 7 tür (çeşit) kirazından bahsetmiştir. Evliya Çelebi, gezdiği yerlerin bitki örtüsünü de anlatarak, vejetasyon hakkında da bilgiler sunmuştur. 1690 yılında Mehmed bin Ali tarafından yazılan, "Terceme-i Cedide fil-Havassil-Müfrede" adlı eser 73 yaprak-el yazması olup, 91 bitkinin el çizimi resmi, 3 dilde (Frengi/ Arabi/ Türki) isimleri ve bitkilerin özellikleri ile iyi geldiği hastalıklara yer verilmiştir, (Özatay vd., 2006).

Osmanlı sonrası dönemde, özellikle cumhuriyetin ilk döneminde ülkede üniversite yapılanması içerisine dahil olan batılı araştırmacılar ile birlikte, özellikle klasik biyoloji (bitki ve hayvan sistematiği) alanlarında büyük yol alınmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz şekli ile aynı dönemde Türkiye Florası' nın da yazılmış olması ve ülkenin doğal bitki türlerinin bilimsel adlarının ve betimlerinin yer aldı bir esere kavuşmuş olmamız Anadolu botanik tarihi açısından önemlidir. Bu çalışmalara paralel olarak, ziraat, tıp, eczacılık alanlarında da bitkilerden faydalanma ve tanıma tanımlama çalışmaları hız kazanmış, yereldeki bilgi, fen bilimleri ve sosyal bilimler ile uğraşan bilim insanları tarafından kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Koyu E., (2000) tarafından tamamlanan "Türkiye'nin Etnobotanik Veritabanı" başlıklı tez çalışmasında 1928-2014 yılları arası tüm etnobotanik literatür derlenmiş ve bu konuyla bağlantılı 2220 kadar kaynağın bulunduğu, derlendiği ve tasnif edildiği rapor edilmiştir. Yine aynı çalışmada ülkemizden 2884 bitki taksonunun etnobotanik kullanımının ve kaydının olduğu belirtilmektedir. Türkçe adlar ve bitkilerin etnik kökene bağlı kullanımı bağlamında tamamlanan bu son çalışma önemli bir altlık oluşturacak olup, dilbilimciler tarafından da irdelenmelidir.

Gelinen noktada, bu derleme çalışması ve alanda gerçekleştirdiğimiz derleme çalışmaları göstermektedir ki, Türkçe bitki adlarına, özellikle doğru ve halkta karşılığı olan gerçek adlara ulaşmak zor ve bir o kadar da üzerinde disiplinler arası çalışmalar gerektiren önemli bir husustur. Bu çalışmamız da bizde, bu konuya dikkat çekmeyi, hataları ve zorlukları ortaya koymayı ve olası çözüm önerilerinin neler olabileceğini belirmeyi hedeflemekteyiz.

MATERYAL

Bu çalışmanın materyalini Türkiye florasında yer alan bazı damarlı bitki türlerinin Latince ve Türkçe adları ile, bu ve benzer türlere ait literatür oluşturmaktadır. Adlandırmada fark edilen bazı sıkıntılı kullanımlara yönelik örnekler ele alınmış ve tartışılmıştır.

BULGULAR

-Bitkilerde Bilimsel "Binominal (İkili) İsimlendirme" Kuralı

Bitki türlerinin iki Latince kelimeden oluşan bir isim ile isimlendirilmesine "Binomial (İkili İsimlendirme)" denir. 18. yüzyılın ortalarına kadar yazılmış botanik kitaplarında bitki isimlerinin, bitkinin belli bir veya birkaç karakterini yansıtacak şekilde düzenlenmiş birkaç kelimeden yapılmış olduğu görülür.

Örneğin: *Dianthus floribus solitariis, Squamis calycinis subovatis brevissimis, Corolis crenatis.*

Bugünkü bitki isimlendirmesi ile ilgili ilk kuralları Linnaeus, Criteria Botanica (1737) adı eserinde ortaya koymuş ve ikili isimlendirmeyi de Species Plantarum (1753)'da kullanmıştır. Buna göre yukarıdaki bitkiye vermiş olan uzun, açıklamalı isim değişmiş ve *Dianthus caryophyllus* L. olmuştur (Seçmen

vd., 2000). Bugün bitkilerin, mantarların, alglerin, mikroorganizmaların adlandırma kuralları "International Code of Botanical Nomenclature" (Uluslararası Botanik Adlandırma Yasası (Viyana Yasası) 2006) ya göre yapılmakta ve eklenen yeni kurallar olursa bu adlandırma yasası revize edilmektedir (Menemen vd., 2007).

-Türkçe Bilimsel Bitki Adları Yönergesi (Menemen vd. 2016)

Bu yönerge 2012 yılında Prof Dr Adil Güner editörlüğünde yayınlanan "Türkiye Damarlı Bitkileri Listesi" nin ardından yayınlanmıştır. Yönergede ilkeler, kurallar, öneriler ve yönergenin uygulanması olmak üzere 4 kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımlara ait bazı dikkat çekici kurallara değinecek olursak;

Kısım 1. Kurallar: İ4) Türkçe bilimsel bitki adlandırma sistemi, yayında öncelik durumuna dayanır.

- İ4a- Damarlı Bitkiler (Eğreltiler, Açıktohumlular, Kapalıtohumlular) için bu önceliğin başlangıcı "Türkiye Bitkileri Listesi" kitabının ilk yayın tarihi olan 09/11/2012'dir.

İ5) Her taksonomik gurubun geçerli sadece bir bilimsel Türkçe adı olur.

İ4a maddesi dikkat çekicidir, bu madde ile yazarlar 2012 yılında yayınlanan "Türkiye Bitki Adları Listesi" öncesinde yayınlanan adları geçersiz saymaktadır.

KISIM III. Öneriler: Ö3) Yeni bir takson veya yeni bir kayıt yayınlayan yazar, yönergedeki kurallara uygun olarak yeni bir Türkçe isim vermelidir. Ancak, bitkinin halk tarafından kullanılan ismi varsa ve bu isim eşsiz ise (bitki kütüğünde başka bir bitki için geçerli olarak kullanılmamışsa) geçerli ad haline getirilmelidir.

Ö4) Geçerli bir bitki adının, daha sonraları, halk arasında kullanılan eşsiz bir ismi olduğu anlaşılırsa, bu önceki geçerli adın değiştirilmesi önerilmelidir.

Ö5) Türkçe ad değiştirilmesi yönündeki teklifler "Bağbahçe Bilim Dergisi"nde yayınlanır.

Öneriler bölümünde bilim insanları tarafından yayınlanan yeni türler için isim önerilmesinin önü açılmakta, yani halkta karşılığı olmayan isimlerin türetilmesi önerilmektedir. Yanı sıra uydurulan bir bitki adının halk arasında kullanılan eşsiz bir isiminin bulunması durumunda değiştirilmesi ve bu değişikliğin sadece bir bilimsel yayın organında yayımlanabileceği ve kabul göreceği belirtilmektedir.

Bu literatür ve bilgiler ışığında, "Türkiye Bitki Adları Listesi" üzerinden aynı türe ait birkaç türün Türkçe adlarının mevcut durumunu irdeleyecek olursak;

Örneğin; Lamiaceae (Ballıbabagiller) ailesinde yer alan *Sideritis* cinsine ait türler Türkiye genelinde "Dağçayı, Yaylaçayı" olarak bilinmektedir. Bu eserde de bu cinse Türkçe cins adı olarak "Dağçayı" denmiştir. Ancak, türler bazında

ele alındığında İzmir Bozdağlar ve çevresine endemik olan *Sideritis tmolea* türüne "Sivriçay" Türkçe adı atanmıştır. Bu isim doğru olup, bölgede yaptığımız flora ve tür koruma çalışmaları sırasında, tarafımızdan halk ile yapılan doğrudan görüşmeler, derlemeler esnasında da bu isim ile kayıt altına alınmıştır (Şekil 1). Bu isim çiçek taşıyan yaprakların uç kısımlarının sivri oluşu ve çiçek durumunun da genel görünümde sivri duruşlu oluşu sebebiyle verilmektedir. Ancak aynı alanda ve yakın çevresindeki dağlarda yayılışa sahip, endemik olan *Sideritis sipylea* türüne "Sipil çayı" Türkçe adı atanmıştır. Bu isim yazarlar tarafından muhtemelen, bitkinin Latince adından ötürü, türün tip lokalitesine dayandırılarak verilmiş (uydurulmuş) olabilir. Ancak, yine bölgede yaptığımız bilimsel çalışmalarda türe "Boz sivriçay" dendiği tespit edilmiştir (Şekil 2). Bu isim yöre halkı tarafından türün yoğun beyaz tüyler ile kaplı olması sebebi ile verilmektedir.

A

B

Şekil 1. A. *Sideritis tmolea* (Sivriçay) genel görünüş, **B.** Sivriçay çiçek durumu (Orijinal)

A B

Şekil 2. A. *Sideritis sipylea* (Boz sivri) genel görünüş, **B.** Boz sivri çiçek durumu (Orijinal)

Aynı cinse ait başka bir taksona verilen isimlerde de benzer sıkıntılar mevcuttur. *Sideritis libanotica* subsp. *linearis* taksonuna yukarıda belirtilen eserde "Torosçayı" Türkçe adı atanmıştır (uydurulmuştur). Ancak, Denizli çevresinde gerçekleştirdiğimiz çalışmalar sırasında Acıpayam Ovası ve çevresi köylerde türe "Elderun" dendiği tarafımızca kayıt altına alınmıştır (basılmamış veri, S.G.Şenol). Tek bir cins içerisinde bile görüldüğü üzere, 3 taksondan ikisi yanlış Türkçe isim ile kayıt altına alınmıştır.

Latince adı bir kişiye ithafen verilen bitki bilimsel adlarına atanan Türkçe adlarda isim sahibinin kadın veya erkek oluşuna göre bitki Türkçe adına "hanım, bey, baba ve/veya paşa" ön eki getirilerek isim atanmıştır. Örneğin *Sideritis ozturkii* türünün Latince adı Sayın Prof. Dr. Münir Öztürk' ün adına ithafen verilmiştir. Bu türe atanan Türkçe isim "Paşaçayı" dır. Benzer şekilde, *Sideritis vuralii* türünün Latince adı Sayın Prof. Dr. Mecit Vural' ın adına ithaf edilmiştir. Bu türe atanan Türkçe isim ise "Babaçayı" dır. *Sideritis gulendamii* türünün Latince adı Sayın Prof. Dr. Gülendam Tümen' in adına ithafen verilmiştir. Bu türe de atanan Türkçe isim "Hanımçayı" dır. Buna karşılık *Prangos* (Çakşır) cinsinde yer alan *Prangos hulusii* türünün Latince adı Sayın merhum emekli fen bilgisi öğretmeni Hulusi Kütük ' ün adına ithaf edilmiştir. Bu türe atanan Türkçe isim ise "Kıl çakşır" dır. Bu adın ne yöresel kullanımda bir karşılığı, nede diğer türler için uydurulan isimlerde uygulanan kurala uygunluğu mevcuttur.

Bu noktada örneklerden de anlaşılacağı üzere, ortada üzerinde düşünülmesi, çalışılması ve düzeltilmesi gereken ve en önemlisi halkta karşılığı olmadan atanmış (uydurulmuş) Türkçe bitki isimleri yığınının olduğu aşikardır. Bu durum, bir kültür kaybını ve bozulumunu beraberinde getirecektir. Türkiye kuşlarının Türkçe adlandırılması sürecinde de benzer yanlışlık yapılmıştır. Aynı hataya düşülmemelidir.

ÖNERİLER

- Ad bilimciler ve fen bilimciler arasından oluşturulacak bir komisyon konuyu ivedilikle ele almalı, ilgili literatür ışığında bitki adlarında mümkün olan revizyona gidilmeli ve türlere öncelikle halkta karşılığı olan Türkçe isimler atanmalıdır. Daha sonra her türe Türkçe ad atanmasının zorunluluk olup olmadığı irdelenmelidir.
- Bitki adlarının (fitonim) derlenmesine yönelik lisansüstü düzeyde bölgesel çalışmalar hız verilmelidir. Bu çalışmalar eş danışmanlı (dil bilim ve fen bilim) yönetilmelidir. Örn.: Ebru ADA KOKDAŞ (Dr. Tezi)- Ege Üniversitesi Türk Dünyası Enstitüsü. Danışman: Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN **«AD BİLİMİ AÇISINDAN YEREL BİTKİ ADLARI (FİTONİMLER): İZMİR ÖRNEĞİ»**
- Veri tabanları oluşturulmalı, ilgili literatür kolay ulaşılabilir şekilde dijital ortama taşınmalıdır. Örn.: Ezgi BELLİKCİ KOYU (Dr. Tezi)- Ege Üniv. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Danışman: Doç. Dr. Bintuğ ÖZTÜRK «**TÜRKİYE'NİN ETNOBOTANİK VERİTABANI»**
- Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde yürütülmekte olan Devlet Planlama Teşkilatı destekli ve yaklaşık 60 ilde tamamlanan **"Biyolojik Çeşitliliğe Dayalı Geleneksel Bilginin Kayıt Altına Alınması"** projesi ivedilikle tamamlanmalı. Bu projenin sonuçlarının aktarıldığı veri tabanı, oluşturulacak komisyonun kullanımına açılmalıdır.
- Fen Bilimleri alanında, pek çok üniversite ve bakanlıklara bağlı araştırma enstitülerinde devam eden Etnobotanik alanındaki lisansüstü tezler ve projelere hız ve destek verilmeli, bu çalışmalar adbilim, halk bilimi uzmanları ile ortak ve/veya eş danışmanlı yürütülmelidir.

Kaynakça

Baytop, T. (1997). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, No: 578, Ankara.

Boissier,E. (1867-1888). *Flora Orientalis.*

Davis, P.H. (1965-1988). *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* 1-10. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Ekim, T., Koyuncu, M. & Vural, M. (2000). *Türkiye Bitkileri Kırmızı Kitabı (Eğrelti ve Tohumlu Bitkiler)*. Türkiye Tabiatını Koruma Derneği & Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ankara.

Guner, A, Ozhatay, N., Ekim, T. ve Başer, K.H.C. (2000). *Flora of Turkey and the East Aegean*

Islands (Ekcilt 2), Cilt 11. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Güner, A, AsIan, S., Ekim, T., Vural, M., Babaç, M.T., (edlr.), (2012). *Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler).* Nezahat Gökyigit Botanik Bahçesi ve Flora Araştırmaları Derneği Yayını. istanbul.

Kahraman, A.S., (2015). Şükufename Osmanlı Dönemi Çiçek Kitapları. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşiv Serisi-3.

Menemen, Y., Aytaç, Z., Kandemir, A., (2016). Türkçe Bilimsel Bitki Adları Yönergesi. Bağ Bahçe Bilim Dergisi, 3(3) 2016: 1-3.

Menemen, Y. ve Dönmez, A.A. (2007). *Uluslararası Botanik Adlandırma Yasası* [Viyana Yasası: Viyana'da yapılan On yedinci Uluslararası Botanik Kongresi'nde, Temmuz 2005'te kabul edilmiştir.]. [McNeill, J., Barrie, F.R., Burdet, H.M. ve ark., 2006'den çeviri]. Türkçe baskı: Doğan Matbaacılık, Ankara.

Özatay, B., Köse, A., (2006). *TERCEME-İ CEDİDE FİL-HAVASSİ'L-MÜFREDE (1102 - 1690).* Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul.

Seçmen, Ö., Gemici, Y., Görk, G., Bekat, L., Leblebici, E., (2000). *Tohumlu Bitkiler Sistematiği.* Ege Ü. Fen Fakültesi Kitaplar Serisi No: 116, İzmir.

TÜRKİYE'DE MEMELİ HAYVANLARIN TÜRKÇE İSİMLENDİRİLMESİ ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON TURKISH NOMENCLATURE STUDIES OF MAMMAL SPECIES IN TURKEY.

Dr. Öğr. Üyesi Vedat BEŞKARDEŞ*

Özet

Yeryüzünde şimdiye kadar yaklaşık olarak 1,2 milyon canlı türü tanımlanabilmiş ve 8,7 milyon (±1,3 milyon) canlı türünün de yaşadığı tahmin edilmektedir. Bazı araştırıcılara göre ise bu rakam 5 ile 100 milyon canlı türü arasında değişmektedir. İnsanoğlu, doğayı ve canlılar arasındaki karmaşık ilişkileri kavrayabilmek ve çözebilmek amacıyla bunları isimlendirme ve sınıflandırma gerekliliğinin farkına varmıştır. Bugüne kadar bilimsel anlamda canlıların isimlendirilmesi amacıyla çeşitli yöntemler kullanılmasına rağmen, canlıların isimlendirilmesinde Carl von Linnaeus'un 1758'de "Systemae Naturae"'nin 10. Baskısıyla bilim dünyasına duyurduğu "İkili Adlandırma – Binomial nomenclature" yöntemi ve dil olarak Latince kullanılması geniş ölçüde kabul edilmiş görünmektedir. Biyolojide türlerin isimlendirilmesi, türü bilim dünyasına ilk tanıtan araştırıcı tarafından yapılmaktadır. Canlılar ile ilgilenen Türk bilim insanlarının en önemli eksiği Türkçe eski eserlere ulaşmadaki zorlukları (anlama ve tercüme etme), bu alana hiç bulaşmadan hayvan isimlendirmelerini yaparak tercüme isimlerle yeni tür isimleri türetmeleridir. Türkçe dilbilimcileri ise eserlerinde hayvan türlerinin biyolojisi, yayılış ve bilimsel sistematikte yerini bilmemeleri sebebiyle Türkçe isimleri yanlış hayvan türleriyle eşleştirebilmektedir. Bu çalışmada canlı çeşitliliği açısından önemli bir grup olan memelilerin Türkçe isimlendirilmesine odaklanılmış ve memelilerin sınıflandırılmasında biyologlar tarafından kullanılan Türkçe memeli türlerinin isimleriyle geleneksel isimlendirmelerin etkileşim imkanları değerlendirilmiştir. Çalışmamıza göre, Türkçe hayvan isimleri ile ilgili Türkçe dilbilimcileri ve hayvan bilimcilerin katıldığı bir çalıştay düzenlenmesi ve sonucunda canlı biliminde kullanılacak Türkçe hayvan isimlerine karar vermek daha doğru olabilir.

Anahtar Kelimeler: *Memeliler, Tür Listesi, Bilimsel isimlendirme, Türkçe hayvanadları, İkili Adlandırma*

Abstract

There are 1.2 million living species on the earth that have been identified so far, and it is estimated that 8.7 million (± 1.3 million) species live. According to some researchers, the number of living things varies between 5 and 100 million species. Human beings have realized the necessity of naming and classifying the living things in order to comprehend and solve the complex relationships between nature and them. Although various methods have been used to name living things in scientific terms until today, the "Binomial Nomenclature" method announced to the scientific world by Carl von Linnaeus in 1758 with the 10th edition of the

* İÜC – Orman Fakültesi, Orman Mühendisliği Bölümü, Orman Entomolojisi ve Koruma Anabilim Dalı

"Systemae Naturae", and the use of Latin as a language seems widely accepted. The researcher who first introduced that species to the scientific world does the naming of the species in zoology discipline. The most important deficiency of biologists and experts who are interested in living things is the difficulties in accessing Turkish ancient artifacts (problems in both understanding and translation), and derived new species names with translating animal names without ever interfering with this field. On the contrary, Turkish linguists can match Turkish names with the wrong animal species because of their limited knowledge of animal world, biology, geographic distribution and animal systematic. This study focuses on the Turkish naming of mammals, which is an important group in terms of biodiversity. In the classification of life sciences, the interaction possibilities of traditional names with Turkish names used or given by biologists for mammals were evaluated. As a result of the study, it may be more correct to decide on Turkish animal names to be used in living science by organizing a workshop on Turkish animal names with the participation of zoologists and Turkish linguists.
Key words: *Mammals, Species List, Scientific nomenclature, Turkish animal names, Binomial nomenclature*

Giriş: Dünya üzerinde şimdiye kadar yaklaşık olarak 1,2 milyon canlı türü tanımlanabilmiş ve 8,7 milyon (±1,3 milyon) canlı türünün de yaşadığı tahmin edilmektedir (Mora ve ark., 2011, s.1 – 8). Wilson (2002, s.28)'e göre ise bu rakam 5 ile 100 milyon canlı türü arasında değişmektedir. Bu canlı türü sayısına aynı türün eşey, yaş, sınıfsal ve mevsimsel farklı formları da eklendiğinde doğayı anlamak, tanımlamak ve kavramak gerçekten çok güçleşecektir (Önder, 1998, s.1-87). Var olan canlı türlerin isimlendirilmesi ve tanımlanması canlı türleriyle çalışmanın ilk basamağıdır. Daha sonraki basamakta ise canlı türlerinin sınıflandırılması bulunmaktadır. Aslında insan dahil tüm hayvanlar, çevrelerindeki varlıkları onlarla olan ilişki ve etkileşimlerine göre; besin veya besin olmayan, rakip, eş, avlanması gereken veya düşman şeklinde sınıflandırmaktadır. İnsanlar ise konuşma yoluyla birbirleriyle anlaşmaya başladıklarından itibaren çevrelerindeki varlıkları çeşitli özelliklerine göre isimlendirmek ve gruplandırmak suretiyle sınıflandırmaya çalışmıştır (Bağlıoğlu, 2013, s.38.).

Yazınsal anlamda isimlendirme ve sınıflandırma çalışmaları Aristo zamanına kadar ulaşsa da günümüzde kullanılan sistem Carolus Linnaeus (Carl Linne) (1707-1778) tarafından ortaya atılmıştır. Linne sistematik çalışmalarda "İkili Adlandırma (Binomial nomenclature)" sistemini geliştirerek gerek bitki gerekse hayvanları iki isimle adlandırılması resmi anlamda başlamıştır (Sökmen ve Tosun, 2012, s.57-66). Günümüzde hayvan isimlendirmeleri konusunda 1895 yılında kurulan ve 18 ülkeden 24 üyenin bulunduğu Uluslararası Zoolojik İsimlendirme Komisyonu (ICZN - International Comission on Zoological Nomenclature) tarafından ortaya konulmuş kriterler baz alınmaktadır. Bu kriterler Uluslararası Zoolojik İsimlendirme Kodu (International Code of Zoological Nomenclature) olarak bilinmekte ve düzenli olarak da komisyon

tarafından güncellenmektedir[*]. Buna göre zoolojik isimlendirme, yaşayan veya yok olmuş olan hayvanların taksonomik birimlerinin bilimsel olarak isimlendirilmesi sistemidir. Zoolojik isimlendirme sistemi diğer isimlendirme sistemlerinden bağımsızdır. Örneğin bir hayvan taksonu için önerilen isimle aynı isimde bitki taksonları bulunabilir. Ayrıca hayvan türlerinin bilimsel olarak isimlendirilmesinde ikili adlandırma kriteri uygulanır. Buna göre ilk isim cins ismini ikinci isim ise tür ismini göstermektedir. Cins ismi her zaman büyük harfle, tür ismi ise küçük harfle başlar. Alt tür isimlendirmelerinde ise üçlü adlandırma kullanılır. Alttür de aynı şekilde küçük harfle başlar. İsimlendirmede ? , ! gibi noktalama işaretleri veya kısaltmalar kesinlikle kullanılmaz [*]. Bunlara ek olarak, hayvanların isimlendirilmesinde 3 önemli kural daha vardır. **1) Emsalsizlik** – karışıklığın önlenmesi için hayvanların isimlendirilmesinde her isim tektir. **2) Evrensellik** – bilimsel çalışmalarda karmaşanın önlenmesi için hayvanların isimlerinin evrensel olması önemlidir. Şayet bilimsel çalışmalarda yöresel isimler kullanılsaydı büyük bir karmaşa ve bilim adamları arasında iletişimde sorunlar olacaktır. **3. Sağlamlık** – Bir hayvana isim verildikten sonra sık sık değişmesi bilim dünyasında karmaşaya yol açacaktır (Lodos, 1979).

Canlıların bilimsel olarak isimlendirilmesinin temelinde tür kavramı bulunmaktadır. Biyolojik anlamda türün tanımında birçok tartışma ortaya çıkmasına rağmen üzerinde anlaşılan ortak kriterlerin en başında aynı atadan veya ortak soydan gelmeleridir. Ayrıca türler ortak bir ata popülasyona sahip olmalıdır. Yani türler tarihsel varlıklar olup ortak bir geçmişe sahiptir. Bir diğer kriter ise türler, ata ve soy örüntülerini paylaşan ancak küçük farklılıkları olan organizma gruplarıdır. Aksi taktirde aynı ortak özellikleri taşıdığı üst taksondaki türlerden ayırt etmesi zor olacaktır. Önemli bir kriter de türlerin üreyen popülasyonlardan hasıl olmasıdır. Ancak, bir türün üyeleri ile diğer türlerin üyeleri arasında üreme izolasyonu bulunmalıdır (Hickman ve ark., 2008 936 s). Bilimsel anlamda bir canlıya tür ismi verilmesi çalışmaları aslında canlıları sınıflandırmanın bir yöntemi olup *Alfa Taksonomi* olarak adlandırılmaktadır. Bunun yanında tür veya daha yüksek seviyedeki kategorilerin akrabalık ilişkilerinin incelenerek doğal bir sınıflandırmanın geliştirilmeye çalışıldığı aşamaya *Beta Taksonomi,* tür altı varyasyonlar ile organizmalardaki farklılaşmanın sebeplerinin açıklanmaya çalışıldığı aşamaya *Gama Taksonomi* denilmektedir (Bağlıoğlu, 2013, s.31-49). Hayvanların dış görünüşleri dikkate alınarak yapılan sınıflandırmaya *yapay sınıflandırma,* akrabalık derecelerine göre yapılan sınıflandırmaya ise *doğal sınıflandırma* olarak adlandırılmaktadır (Geldiay ve Geldiay, 1970, s.200).

Canlıların üst gruplar (takson) olarak sınıflandırılmasına baktığımızda 2 adet Üst Alem, 7 Alem, 96 Şube, 351 Sınıf ve 1467 Takım bulunmaktadır.

[*] https://www.iczn.org/about-the-iczn/ erişim tarihi: 11.03.2021

Memeli hayvanların Üst Alemden Sınıfa kadar olan hiyerarşik sınıflandırması ise aşağı verilmektedir (Ruggiero ve ark., 2015, s.1-60).

Üst Alem: Eukaryota (Gerçek bir çekirdeğe sahip olan hayvanlar)

Alem: Animalia (Hayvanlar)

Şube: Chordata (Sırtipliler

Altşube: Vertebrata (Omurgalılar)

Sınıf: Mammalia (Memeliler)

Memeli hayvanlar evrimsel basamakta canlılar aleminde en son ortaya çıkan ve en gelişmiş bireyleri barındıran omurgalı sınıfıdır. Yavrularını süt salgılayan göğüs bezleriyle (Latince Mamma= göğüs, meme, süt bezi) beslediklerinden bu hayvanlara memeli (Mammalia) adı verilmiştir (Kuru, 1999, s.841). Dünya üzerinde ilk memeli türleri Mezozoik'te ortaya çıkmaya başlamıştır (Holmes, 2009, s.52). Anadolu'da Memeli kaydına ilk olarak orta Eosen'de (40 ~ mya) rastlanmaktadır (Ozansoy, 1965, s1-92).

Anadolu, dünyanın ender yerlerinden biridir. Üç farklı biyoklimatik ve biyocoğrafik bölge, rakımlar, topografik, jeolojik, jeomorfolojik toprak ve sucul habitat çeşitliliğine sahiptir ve üç kıtanın kesişme noktasıdır. Böylelikle hem sığınak alanında hem de jeolojik dönemlerde birçok türün genetik merkezi olmuş ve biyolojik çeşitlilik açısından küçük bir kıta karakterini sergilemiştir. Bu çeşitlilik memeli türlerde de kendini göstermektedir (Anonim, 2009; Kışlalıoğlu ve Berkes, 1987, s.122; Kurtonur ve ark., 1996, s.183). Türkiye'de memeli hayvanlar faunasına ait ilk liste 1975'te Kumerloeve (s.62-158) tarafından verilmiştir. Bu liste 135 memeli türünü içermektedir. Daha sonra Turan (1984, s.182)'te 118 memeli türü vermiştir. Kurtonur ve ark., (1996, s.183) Türkiye'den toplanmış toplam 132 memeli türünün listesini vermiştir. Demirsoy (1996, s.292) deniz memelileri dahil olmak üzere 140 memeli türü, Krystufek ve Vohralik (2009 372 s) deniz memelileri hariç 148 memeli türü olduğunu bildirmiştir. Akdeniz'de 22 yunus veya balina türü bulunmasına rağmen (Güçlüsoy, 2017, s.139-145), Türkiye denizlerinde 11 memeli türünün yerleşik olduğu bildirilmiştir (Karataş 2006 50 s, Çağatay ve ark. 2013, s.103). Canlı türlerinin tanımlanmasında akrabalıklarının araştırılmasında kullanılan tekniklerin gelişmesine paralel olarak anatomik, fizyolojik ve genetik çalışmalar da hızlıca artmıştır. Ayrıca bu teknoloji canlı türlerin arasındaki ilişkilerin ve ayırımların daha doğru ve kesin olarak yapılmasına yardımcı olmuştur. Böylelikle birçok canlı grubunun sınıflandırma ve isimlendirmesinde yeni düzenlemeler de ortaya çıkmıştır.

Canlı bilimde görülen adlandırmaların dışında geleneksel adlandırmalar da yapılmaktadır. Söz konusu hayvan adlandırmaları çeşitli bilim alanlarında yapılmaktadır. Örneğin Türk Dil Kurumu'nun yaptığı derleme çalışmasında birçok memeli hayvanın ismi verilmektedir (TDK, 1993, 1-12 Cilt). Bunun dışında bazı yazma eserlerde ki hayvan isimleri de çalışmalara konu edilmiştir

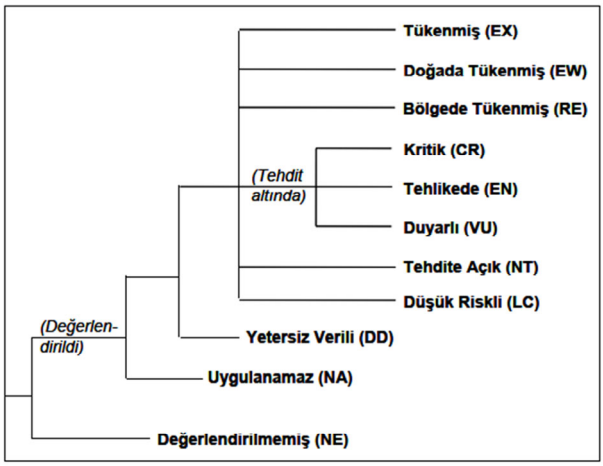
(Besli, 2010, s.1-363; Arslangündoğdu, 2013, s30-39; Beşkardeş, 2014, s.17-24; Efe, 2018, s.329). Söz konusu bu çalışmalar adbiliminde hayvanadı veya hayvanadbilim alt başlığında çalışılmaktadır (Şahin, 2015, s.166).

Bu çalışmada Türkiye'nin canlı çeşitliliği açısından önemli bir grup olan memelilerin Türkçe isimlendirilmesine odaklanılmıştır. Canlı bilimleri sınıflandırılmasında memeliler için biyologlar tarafından kullanılan veya verilen Türkçe isimlerle geleneksel isimlendirmelerin etkileşim imkanları değerlendirilecektir. Böylece canlı bilimleri ile adbilim çalışmalarının birbirini hangi açılardan desteklediği ortaya konulacaktır. Sonuç olarak, memeli isimlerinin nasıl belirleneceği ve seçileceği hakkında bilgi birikimine katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Materyal ve Yöntem

Çalışmada öncelikle Türkiye memelileri tür listesi oluşturulmuştur (Kurtonur ve ark., s.1996 183; Demirsoy, 1996, s.292; Yiğit ve ark., 2006, s.114; Krystufek ve Vohralik 2009 s.372; Karataş 2006, s.50; Çağatay ve ark. 2013, s.103; Yorulmaz, 2010, s.193; Gözütok ve Albayrak, 2020, s.737-748; Tramem, 2021; Bulut ve Özkurt 2021, s.456; Coşkun, 2004, s.153-162; Yiğit ve ark., 2003, s.147-158; Yiğit ve ark., 2016, s.73-79; Yiğit ve ark., s.2017 252-260) (Ek Tablo). Bu kaynaklarda kullanılan Türkçe memeli hayvan isimlerinin kelime sayısı, isimlendirmede kullanılan özellikler (morfolojik/anatomik özellikler, yazar veya coğrafi bölge ismi, yayılış gösterdikleri habitat türü, yabancı dilden çeviri, eski Türkçe isimler gibi) ortaya konulmaya çalışılmıştır. Memelilerin geleneksel adları için; Türkçe Derleme Sözlüğü (TDK, 1993, 1-12 Cilt), Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi (Besli, 2010, s.1-363), Eski Türkçe Döneminde Hayvan Türlerinin Adlandırılması (Efe, 2018, s.329) isimli eserlerden faydalanılmıştır.

The International Union for Conservation of Nature ('Uluslararası Doğayı Koruma Birliği' (IUCN) Kırmızı Listesi dünyadaki biyolojik çeşitliliğin sağlığının kritik göstergesi olarak çok önemli bir işleve sahiptir. Hatta dünyadaki türlerin ve durumlarının bir listesinden çok daha önemli olarak, insanoğlunun hayatta kalabilmesi için ihtiyaç duyduğu doğal kaynakları korumak, dünyanın biyolojik çeşitliliğinin korunması, koruma eylem planlarının hızlandırılması gibi konularda da çok kritik önemli görevlere sahiptir. Türlerin yayılış gösterdiği alanları, popülasyon büyüklüğü, habitat ve ekoloji, türlerin kullanımı ve / veya ticareti, tehditler ve gerekli koruma kararlarının alınmasına yardımcı olacak koruma eylemleri hakkında da bilgi sağlamaktadır (https://www.iucnredlist.org/ erişim tarihi 29.03.2021), (Şekil 1). Ülkemizdeki tüm memeli türlerinin Latince ve İngilizce dillerindeki isimleri ile Tehlike İndeksi Kriterleri IUCN Kırmızı Listesi internet sayfasından kontrol edilerek taranmıştır. Böylelikle çalışmada oluşturulan memeli tür listesinin uluslararası kabul görmüş bir örgüt tarafından yapılmış sınıflandırma ve isimlendirme ile uyumlu olmasına çalışılmıştır.

Şekil 1. Bölgesel düzeyde IUCN Kırmızı Liste Sınıflarının yapısı

Bulgular ve Tartışma

Türkiye'de 13 deniz memelisi dahil güncel olarak yaşayan 172 memeli türü bulunmaktadır. Türkiye'de daha önce yaşamış ve şu anda bulunmayan Aslan, Kaplan, Çita ve Kunduz ile doğada yabani popülasyonları bulunmayan Deve, Sığır, Manda, At ve Eşek gibi memeli türleri bu liste dışında tutulmuştur. Bununla birlikte Cermak ve ark., (2006, s.51-66) yılında yaptığı yayınla ülkemiz sınırları içinde yayılışını gösterdiği Afgan Pikası (*Ochotona rufescens*) ve 2019 yılında Naderi ve ark. (2020, s.209-213)'nın tespit ettikleri Rakun Köpeği (*Nyctereutes procyonoides*) listeye dahil edilmiştir. "Pika ve Rakun" isimleri olduğu gibi kabul edilerek böylelikle Türkçe memeli tür isim listesine girmiştir. Afgan Pikası Lagomorpha (Tavşanlar) takımına ait (Ochotonidae), Rakun Köpeği ise Carnivora (Etçiller) takımı Canidae (Köpekgiller) ailesine ait türlerdir. Bu isimlerin Türkçeye uygunluğu ve Türkçe isim olarak kabul edilmesi için bu isimler üzerinde çalışmak gerekmektedir. Tam tersine Türkçeden Yabancı dillere geçmiş memeli isimleri de bulunmaktadır. Örneğin

- Karakulak - *Caracal caracal*, - Karakal
- Pars – *Panthera pardus* - Leopard
- Çakal – *Canis aureus* – Golden jackal

Türkçe memeli türlerin isimleri 1 kelimeden oluşabildiği gibi 2 veya 3 kelimeden oluşabilmektedir. Bu memeli türlerin isimleri bileşik isimlerden de oluşabilmektedir. Örneğin,

- Kurt – bir kelime (Basit isim)
- Susamuru – bir kelime (Bileşik isim)
- Yabani Tavşan – iki kelime

- Anadolu Tarlafaresi – iki kelime (Tarlafaresi - Bileşik isim)
- Akdişli Körfare – İki kelime (Akdişli – Bileşik isim, Körfare – Bileşik isim)
- Kahverengi Uzunkulaklı Yarasa – üç kelime (Uzunkulaklı – Bileşik)
- Çiftrenkli Beyazdişli Böcekçil – Üç kelime (Çiftrenkli - Bileşik, Beyazdişli – Bileşik)

Canlı bilimle uğraşan bilim insanlarımız türlere Türkçe isim verirken 3 kelimeyi geçmemesi için çaba sarfettikleri anlaşılmaktadır. Ek olarak, normalde 4 kelimeden oluşan tür isimlerini bir veya ikisini bileşik isim haline getirmek çalışmıştır. Çiftrenkli Beyazdişli Böcekçil, Cüce Ormanfaresi, Çizgili Ormanfaresi, Asya Bahçe Yediuyuru, Farebenzeri Yediuyur, Beyazdişli Körfare örnekleri vermek mümkündür. Sonuç olarak ***27 memeli türünün ismi*** tek isim veya bir bileşik isimden oluşmaktadır. Bu türler çok eski zamanlardan beri halk tarafından sık olarak kullanılan ve genel isimler olup, incelenen kaynaklarda da bu Türkçe isimlerle ilgili herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır (Tablo 1). Geriye kalan 145 memeli türü 2 veya 3 isimle adlandırılmıştır.

Tablo 1. Türkiye memeli hayvanlarından tek isimle adlandırılan türler

o	Canlı Bilimleri Tür İsmi	Kullanılan Türkçe İsimler	o	Canlı Bilimleri Tür İsmi	Kullanılan Türkçe İsimler
	Erinaceus concolor Martin, 1837	*Kirpi*	15	*Lynx lynx* (Linnaeus, 1758)	*Vaşak*
	Crocidura arispa Spitzenberger, 1971	*Arısıpası*	16	*Panthera pardus*(Linnaeus, 1758)	*Pars*
	Arvicola amphibius (Linnaeus, 1758)	*Susıçanı*	17	*Lutra lutra* (Linnaeus, 1758)	*Susamuru*
	Chionomys nivalis (Martins, 1842)	*Karfaresi*	198	*Meles meles* (Linnaeus, 1758)	*Porsuk*
	Microtus mystacinus De Filipppe,1865	*Tarlafaresi*	19	*Mustela erminea Linnaeus, 1758*	*Kakım, As, Ermin*
	Allactaga williamsi Thomas, 1897	*Araptavşanı*	20	*Mustela nivalis* Linnaeus, 1758	*Gelincik*
	Myocastor coypus (Molina, 1782)	*Sumaymunu*	21	*Mustela putorius* Linnaeus, 1758	*Kokarca*
	Glis glis (Linnaeus, 1766)	*Yediuyur*	22	*Ursus arctos* Linnaeus, 1758	*Bozayı*
	Apodemus witherbyi (Thomas, 1902)	*Ormanfaresi*	23	*Gazella marica (Thomas, 1897)*	*Ceylan*
0	*Rattus rattus* (Linnaeus, 1758)	*Sıçan*	24	*Dama dama* (Linnaeus, 1758)	*Alageyik, Yağmurca*
1	*Canis aureus* Linnaeus, 1758	*Çakal*	25	*Capreolus capreolus* (Linnaeus, 1758)	*Karaca, Elik*
2	*Canis lupus* Linnaeus, 1758	*Kurt*	26	*Phocoena phocoena* (Linnaeus, 1758)	*Mutur*
3	*Vulpes vulpes* (Linnaeus, 1758)	*Tilki, Kızıl Tilki*	27	*Tursiops truncatus* (Montago, 1821)	*Afalina*
4	*Caracal caracal* (Schreber, 1777)	*Karakulak*			

Memeli türlerin Latince isimlendirilmesinde türün yaşadığı ortam, yaşam biçimi, coğrafi yer bilgisi, morfolojik, anatomik bir özelliği veya kişilere atfedilen tür isimleri kullanılmış ve kullanılmaktadır. Bilim insanları aynı yöntemi türleri Türkçe isimlendirmede de kullanmıştır. Örneğin, yarasalardan *Myotis* cinsine ait Latince ismi *Myotis myotis İngilizce ismi* Greater Mouse-eared Bat olan türün morfolojik özellik olarak kulakları farekulağına benzediği ve bu cins içinde en büyüğü olduğu için İngilizce isimlendirilmesinde bu özellik kullanılmış Türkçede farklı bir isim aramak yerine bu tür için uygun olan *Farekulaklı Büyük Yarasa* ismi kullanılmıştır. Tarlafarelerinden *Microtus anatolicu*s ismi bilimsel isimlendirme kurallara uygun ve Latince olarak türün tespit edildiği coğrafi bölgeye göre isimlendirilmiştir. Türkçe ismi de *Anadolu tarlafaresi* ismi belirlenmiştir. Gliridae familyasından *Glis glis* yaşam biçimi olarak kış aylarında uzun süreler kış uykusuna yattıkları için *Edible Dormouse - Yediuyur* ismini almıştır. Kişilere atfedilen tür ismi Latince *Allactaga williamsi* İngilizcesi Williams' jerboa ancak Türkçesi de *Araptavşanı* olarak tanımlanmıştır. Türkiye'ye has endemik türler için ise yukarıda saydığımız yöntemlerle isimlendirmiş ve yayınlarında bu isimleri kullanmıştır. Örneğin *Microtus Elbeyli* - Elbeyli Tarlafaresi - Elbeyli Vole (Bu tür Yiğit, Çolak& Sözen, (2016, s.73-79) Türk Bilim İnsanları tarafından tespit edilmiş ve isimlendirilmiştir).

Bilim insanlarımız, memeli türlerin bilimsel isimlendirilmesinde özel veya kişi isimleriyle isimlendirilmiş Blasius, Mehely, Schidlovski gibi tür isimleri hariç türlerin Türkçe isimlendirilmesinde Türkçe kelimeler seçilmesine özen göstermiştir. Her ne kadar bazı memeli türlerin isimleri doğrudan İngilizce'den çevrilmiş olsa bile bunların Türkçe karşılığı olan kelimeler seçilmiştir. Örneğin;

- Büyük Nalburunlu Yarasa - *Rhinolophus ferrumequinum* - Greater Horseshoe Bat;
- Farekulaklı Küçük Yarasa - *Myotis blythii* - Lesser Mouse-eared Myotis
- Uzunkulaklı Çöl Yarasası - *Otonycteris hemprichii* - Desert Long-eared Bat;
- Kafkas Karfaresi - *Chionomys gud* - Caucasian Snow Vole
- Anadolu Gelengisi - *Spermophilus xanthoprymnus* - Anatolian Ground Squirrel

Hatta bilim insanlarımız Latince ve İngilizce bazı özel isimler verilmiş memeli türleri bile Türkçeleştirmede hassasiyet göstermiştir. Örneğin,

- *Miniopterus schreibersii* - Uzunkanatlı Yarasa - Schreiber's Bent-winged Bat
- *Myotis bechsteinii* - Büyükkulaklı Yarasa - Bechstein's Myotis
- *Mesocricetus brandti* – Türk avurtlağı – Brand's Hamster
- *Microtus guentheri* - Akdeniz Tarlafaresi - Günther's Vole

- *Myomimus setzeri* - İran Farebenzeri Yediuyuru - Setzer's Mouse-tailed Dormouse

Türkçe kelime dağarcığında bulunan hayvan isimleri ülkemizdeki memelilerin üst düzeydeki cins, familya ve takım taksonlarını (grup) tanımlamakta yeterli olduğu görünmektedir. Ayrıca bu isimler, 2 veya 3 isimle adlandırmada başarıyla kullanılmıştır. Örneğin

A. Eulipotyphla - Böcekçiller takımı içinde;

1. Erinaceidae (Kirpigiller) – *Erinaceus* (Kirpi) - *Erinaceus roumanicus* - Balkan Kirpisi.
2. Soricidae (Sivrifaregiller) - *Sorex* (Böcekçil/Sivrifare) - *Sorex minutus* - Küçük Böcekçil.
3. Talpidae (Köstebekgiller) - *Talpa* (Köstebek) - *Talpa levantis* - Akdeniz Köstebeği

B. Rodentia – Kemiriciler takımı içinde;

1. *Dipodidae (Araptavşanıgiller) – Allactaga (Araptavşanı) - Allactaga elater* - Beşparmaklı Araptavşanı (Araptavşanı için TDK sözlüğünde (Erişim 07.04.2021) Cırboğa ismi önerilmektedir. Cırboğa, Jerboa'nın Türkçeleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır.)
2. *Muridae (Sıçangiller) – Apodemus (Ormanfaresi) - Apodemus agrarius* - Çizgili Ormanfaresi

C. Carnivora Etçiller takımı içinde;

1. Canidae (Köpekgillller) – *Canis* (Kurt) – *Canis lupus* – Kurt
2. Canidae (Köpekgillller) – *Canis* (Çakal) – *Canis aureus* – Çakal
3. Canidae (Köpekgillller – *Vulpes* (Tilki) – *Vulpes vulpes* – Tilki
4. Felidae (Kedigiller) – *Caracal* (Karakulak) – *Caracal caracal* – Karakulak
5. Felidae (Kedigiller) – *Felis* (Kedi) – *Felis silvestris* – Yaban kedisi

D. Cetartiodactyla Toynaklılar takımı içinde

1. Bovidae (Sığırgiller) – *Capra* (Yaban Keçisi) – *Capra aegagrus* – Yaban Keçisi
2. Cervidae (Geyikgiller) – *Dama* (Alageyik) - *Dama dama* - Alageyik, Yağmurca
3. Cervidae (Geyikgiller) – *Cervus* - (Geyik) - *Cervus elaphus* - Geyik, Ulugeyik, Kızıl Geyik
4. Delphinidae (Yunusgiller) – *Delphinus* (Yunus) - *Delphinus delphis* - Yunus, Tırtak
5. Phocaenidae (Muturgiller) - *Phocoena* (Mutur) - *Phocoena phocoena* - Mutur

Böcekçiller takımı içinde *Arısıpası* Latince tür ismi *Crocidura arispa* ve İngilizce ismi "Jackass Shrew" olan sivrifare türü için "*arispa"* kelimesinin

"arısıpası" şeklinde değiştirilmesi veya uydurulmasıyla üretilmiştir. Bu tür şimdiye kadar yapılan isimlendirmelerin dışında bir yöntemle isimlendirilmiştir.

"*Nannospalax tuncelicus* Coşkun, 1996, *Nannospalax nehringi* (Satunin, 1898) ve *Nannospalax munzuri* Coşkun, 2013 türlerinin Türkçe isimlerine ulaşılamamıştır. *N. munzuri*, ve *N. tuncelicus*, *N. nehringi*'inin yakın zamanda moleküler düzeyde yapılan çalışmalar sonucunda *N. xanthodon*'un (*Anadolu Körfaresi*) ayrılmıştır. Ancak bu IUCN'e göre bu türler Anadolu Körfaresi'nin (*N. xanthodon*) sinonimleri olarak geçmektedir. *N. munzuri* ve *N. tuncelicus* ile ilgili yayınları İngilizce ve tür isimleri de Latince dilinde yazıldığı için Türkçe isim kullanılmamıştır. Ancak Coşkun (2004, s.153-162) *Nannospalax* (Körfare – Mole rat) cinsi altındaki bu türleri bilimsel adlandırma için tür ismi olarak Munzur ve Tunceli yer isimlerini uygun görmüştür.

Demirsoy (1996, s.292) kaynağında *Cricetulus* ve *Mesocricetus* cinsleri için "hamster" kelimesi kullanılmaktadır. Tramem, Kurtonur ve ark (1996, s.183), Bulut ve Özkurt (2021, s.456) kaynaklarında ise hamster yerine Avurtlak kullanılmaktadır. Avurtlak Türkçe'de "büyük - koca yanaklı (Türk Derleme Sözlüğü 1. Cilt) anlamına gelmektedir ve bu fareleri morfolojik olarak doğru tanımlamaktadır.

Bulut ve Özkurt (2021, s.456) ile Tramem (2021) tarafından ismi "Van Körfaresi" olarak önerilen *Ellobius lutescens* - Transcaucasian Mole Vole aslında morfolojik olarak körfareye ve köstebeğe benzemesine rağmen Tarlafarelerine daha yakın akraba bir türdür. Bu sebeple İngilizcesinde "Transcaucasian Mole Vole" "Kafkasya Köstebek Tarlafaresi" ismi kullanılmıştır. Bu türe "Van Körfaresi" demek Nannospalax cinsi altında olan Körfarelerle karıştırılmasına sebep olacaktır. Benzer durum *Myodes glareolus* – Kızılsırtlı Fare ve *Prometheomys schaposchnikowi* – Kars Sıçanı için de geçerlidir. Her ikisi de Tarlafarelerine daha yakındır ancak fare veya sıçan olarak tanımlanması türlerin Muridae (Faregiller) familyasına yakın olduğu anlamını çıkarmaktadır.

Latince İkili adlandırma sistemi memeli türlerinin isimlendirilmesinde başarılı şekilde kullanılmaktadır. İkili adlandırmada önce Cins ismi ve daha sonra Tür ismi yazılmaktadır. Ancak, cins + tür ismi Türkçe için uygun görünmemektedir. Örneğin *Mus domesticus*

Latince *Mus domesticus* = *Mus* (Fare - Cins ismi) + *domesticus* (Ev - Tür ismi)

Türkçe Ev Faresi = Ev (Cinsi tamlayan ve tanımlayan isim) + Faresi (Cins ismi)

Türkçede kullanılan Fare ismi aslında *Mus* cinsine ait tüm türleri tanımlamada kullanılmaktadır. "ev" ise bir ailenin oturacağı yer anlamına geldiğinden hayvan ismi olarak kullanılması mümkün değildir. Ancak fare

türünü tanımlayacak isim veya sıfat olabilir ve fare isminin önüne gelerek fareyi tanımlar ve tamlar. Aslında yabancı dillerde de benzer kullanımlar söz konusudur. Örneğin Ev Faresi – House Mouse (yaygın ismi). Benzer duruma örnekler Tablo 2'de verilmiştir. Sonuç olarak bilimsel isimlendirmede kullanılan Latince'nin tam tersi bir durumla söz konusudur. Bu durum Türkçe isimlendirmede karışıklıklara sebep olmaktadır. Bu karışıklıkların önlenmesi için hayvan türlerinin Türkçe olarak bilimsel isimlendirilmesi de emsalsiz, özel olmalı ve sık sık değiştirilmemelidir. Bununla birlikte aynı türün farklı yerel isimlerle anılması Türkçenin zenginliğine katkı olarak değerlendirilmelidir.

Tablo 2. Türlerin İsimlendirilmesi (Latince ve Türkçe)

Meriones crassus Sundevall, 1842	*Urfa Çölfaresi*	*Sundevall's Jird*
Meriones dahli Shidlovsky, 1962	*Iğdır Çölfaresi*	*Dahl's Jird*
Meriones libycus Lichtenstein, 1823	*Libya Çölfaresi*	*Libyan Jird*
Meriones persicus (Blanford, 1875)	*İran Çölfaresi*	*Persian Jird*
Meriones tristrami Thomas, 1892	*Anadolu Çölfaresi*	*Tristram's Jird*
Meriones vinogradovi Heptner, 1931	*Vinogradov Çölfaresi*	*Vinogradov's Jird*

Bazı canlı türleri, toplumların hayatında çok daha farklı ve önemli yere sahip olabilmektedir. Özellikle de bir toplumun bir hayvan türü ile içli dışlı olma süresi ve miktarı artıyorsa, türün tanıma ve tanımlanması ona birden fazla isim verilmesini ve üretilmesini sağlamaktadır. Türk toplumları gibi avcılığın çok önemli olduğu toplumlarda isimlendirilen türlerin sayısı sınırlı olmasına rağmen aynı tür için kullanılan isim sayısı da çok artabilmekte ve hatta aynı türün farklı bireylerine bile farklı isimler vermiştir. Örneğin Türkler, geyikler için keyik, bolan, buğu-bulan, maral, süğun, buğa (Ercilasun ve ark., 1991, s.502), ıvık, adhgırak, sukak (İlhan ve Şenel, 2008, s.259-277), sıgın, sığın, süğun, suwun, sin, sün, sigun (Şahin, 2009, s.159-172) ve ıwuk, ıvuk, kiyik, keyik, kegik, sigun, elik kelimeleri kullanılmıştır (Gen, 2009, s.403). Ek olarak, Efe (2018, s.329)'ye göre eski Türkçe Döneminde memelilerle ilgili 7 kedi, 25 etçil, 34 tek toynaklı, 37 çift toynaklı, 13 kemirici, 5 tavşan, 1 fil, 2 böcekçi, 3 yarasa memeli hayvanlar için 127 isim kullanılmıştır. Besli (2010, s.1- 363) doktora tezinde 51 memeli türünün etimolojisiyle ilgili çalışmalar yapmıştır. Özden (2020, s.44-74) Çalışmasında Eski Anadolu Sözlüğüne göre 31 farklı memeli türünün ismi vermiştir: 1. aktavşan Ada tavşanı, 2. anduk Sırtlan. 3 ars Gelincik 4. Arslan Aslan. 5. ayrık koyunı Yaban koyunu. Yaban geyiği. 6. ayu Ayı. 7. bahri Deniz öküzü, yak, Tibet öküzü.8. böre Kurt. 9. geyik Geyik. 10. cıgal Çakal. 11. dağ Nesnas, bir tüy maymun. 12. davşan Tavşan. 13. deyin Sincap. 14. dilgü Tilki. 15. donguz Domuz. 16. geleni Tarla sincabı. 17. gücüğen Köstebek. 18. ime keçisi Dağ keçisi. 19. kaplan Kaplan. 20. karacu

Karaca. 21. kesegen Sıçan. 22. kır kemesi Tarla faresi. 23. kurd Kurt. 24. maral (Moğ.) Ceylan. 25. sığın Alageyik. 26. surnaba Zürafa. 27. tavuşkan Tavşan. 28. teyin Sincap. 29. üşek Vaşak. 30. Yaban keçisi Kızıl dağ keçisi. 31. yiyirce Kokarca. Örnekler daha da çoğaltılabilir.

Sonuç olarak,

Yukarıda ki örneklerde bilim insanlarımızın canlı bilim isimlendirmesinin Türkçe karşılıklarında geleneksel kullanıma ait memeli isimlerini "Avurtlak, Sıçan, Çakal, Kurt ve Geyik" gibi yoğun olarak kullandığı görülmektedir.

Canlı bilimleri isimlendirilmesi karışıklığın önlenmesi amacıyla "bir türün tek ismi olur ve diğerleri bunun eş anlamlısı (sinonim) olur" kuralını kabul etmektedir. Ancak memeli tür isimlerinin geleneksel kullanımı coğrafi veya tarihsel olarak göre farklılık gösterir (ağız, şive gibi). Bir türün yerel adlarla adlandırılması veya birden fazla isme sahip olması dilin ve kültürün zenginliğini ve gelişmişliğini göstermektedir. Canlı bilim isimlendirmelerinde Türkçe isim kullanımı genellikle bilim insanlarını ilgilendirmekte, ancak geleneksel kullanım ise toplumun genelini içermektedir. Buna rağmen, Türkçe'nin geniş bir coğrafya da yayılış gösterdiğini düşünürsek memeli hayvanlar için ortak bir Türkçe bilimsel tür isimleri listesi oluşturmak faydalı olabilir. Ancak Türkçe bilimsel isimlendirme yaparken geleneksel kullanımdan faydalanmak da bilimin halka sunulması anlamında fayda sağlayacaktır.

Canlı bilim isimlendirmelerine Türkçe karşılık üretenlerin geleneksel kullanımlarla ilgili bilgi sınırlılığının bulunması, hayvanadları çalışanların ise canlı bilim isimlendirmesi (Latince isim sistematiğine) konusunda bilgi sınırlılığına sahip olması Türkçe memeli adlarında karışıklığa sebep olabilmektedir.

Türkçe memeli türlerin isimlerinin yeniden belirlenmesi amacıyla Zoologlardan ve Türk Dili ve Edebiyatı ile ilgili bilim insanlarının bir arada olduğu bir çalıştayın düzenlenmesi zorunlu görünmektedir. Bu çalıştayda; Ülkemizde bulunan memelilerin Aile (Familya), Cins ve Tür isimlerinin Türkçesine karar verilmelidir. Bu konuda uzmanların fikir birliğine kesinlikle gereksinim bulunmaktadır.

Kaynaklar

Anonim (2009). *UN Convention of Biological Diversity,* Fourth National Report, 30.06.2009, Ministry of Environment and Forestry, Republic of Turkey).

Arslangündoğdu, Z. (2013). *Karatavuk'un Yöresel İsimleri*. Avrasya Terim Dergisi 1 (1): 30 – 39.

Bağlıoğlu, M. (2013). *Taksonominin Kısa Tarihçesi ve İlk Hayvan Taksonomisi Kitabımız: Mebâdî-i Tasnîf-i Hayvânât.* Dört Öge 4: 31-49.

Besli, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi,* İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

Beşkardeş, V., Uslu, Y.B. ve Uslu, B. (2014). *Geyik İle İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler*. Avrasya Terim Dergisi, 2 (1): 17 – 24.

Bulut, Ş. ve Özkurt, Ö. Ş. (2021). *Türkiye Memelileri,* Palma Yayıncılık, 9786057739575.

Cermak, S., Obuch, J., ve Benda, P. (2006). *Notes on the genus Ochotona in the Middle East (Lagomorpha: Ochotonidae)*. Lynx (Praha), 37: 51–66.

Coşkun, Y. (2004). *A new species of mole rat, Nannospalax munzuri sp. n.,and the karyotype of Nannospalax tuncelicus (Cokun,1996) (Rodentia: Spalacidae) in eastern Anatolia*. Zoology in the Middle East 33: 153–162.

Çağatay, A., Terzioğlu, E., Ekmen, Z.İ., Erdoğan, E. (2013). *Biyolojik Çeşitliliği İzleme ve Değerlendirme Raporu 2012*. TC. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, ISBN: 978-605-4610-23-5, Ankara, 103s.

Demirsoy, A. (1996). *Türkiye Omurgalıları, Memeliler*, II. Baskı, Meteksan, Ankara, ISBN 975-7746-24-X, 292s.

Efe, K. (2018). *Eski Türkçe Döneminde Hayvan Türlerinin Adlandırılması*. International Journal Languages' Education and Teaching, 6(4): 329-352.

Ercilasun, A.B. ve ark. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. I. C., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Geldiay, R. ve Geldiay, S. (1970). *Genel Zooloji I*. Bornova Birlik Matbaası, İzmir.

Gen, S. (2009). *Harezm Türkçesinden Kazakçaya Hayvanlarla ilgili söz varlığı*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi 403s.

Gözütok, S. ve Albayrak, İ. (2020). Comparison of the Morphometric Characteristics of Some Species of the Genus Microtus Schrank, 1798 (Mammalia: Rodentia) in the Central Anatolia Region of TurkeyTürk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi 7(3): 737–748, 2020

Güçlüsoy, H. (2017). *İzmir'in Deniz Memelileri*, (Ed: Kınacıgil HT., Tosunoğlu Z., Çaklı Ş., Bey E., Öztürk H., 2017. İzmir Balıkçılığı, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 139-145.

Hickman, C.P., Roberts, L.S., Keen, S.L., Larson, A., I'Anson, H., Eisenhour, D.J. (2008). *Integrated Principles of Zoology*, XIVth Edition, McGraw Hill Higher Education, ISBN 978-0-07-297004-3.

Holmes, T. (2009). *The Age of Mammals: the Oligocene and Miocene Epochs*, Chelsea House, NY, ISBN 978-978-0-8160-5964-5.

İlhan, N. ve Şenel, M. (2008). *Divanu Lugatit Turk'e göre av, avcılık ve hayvancılıkla ilgili kelimeler ve kavram anlamları*. Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol 3/1. 259-277.

Karataş, A. (2006). *Türkiye'nin Memelileri* (in Eken G. Bozcağan M. İsfendiyaroğlu S., Kılıç DT., Lise Y., 2006. Türkiye'nin Önemli Doğa Alanları), Doğa Derneği, Ankara.

Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (1987). *Biyolojik Çeşitlilik.* Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Önder Matbaası. 122 s.

Krystufek, B., Vohralik, V. (2009). *Mammals of Turkey and Cyprus : Rodentia II: Cricetinae, Muridae,Spalacidae, Calomyscidae, Capromyidae, Hystricidae, Castoridae.* ISBN 978-961-326732-11-6, Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, ZaložbaAnnales : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 372 s.

Kumerloeve, H. (1975). *Die Säugetiere (Mammalia) der Turkei*. Veroff Zool Staatsammlung Munchen 18: 62–158 (in German).

Kurtonur, C., Albayrak, İ., Kıvanç, E., Kefelioğlu, H., Özkan, B. (1996). *Memeliler* (Türkiye Omurgalılar Tür Listesi, Editör: Kence A. ve Bilgin CC.) Nurol Matbaacılık, ISBN 9754030545.

Kuru, M. (1999) *Omurgalı Hayvanlar*, Palme Yayıncılık, Ankara.

Lodos, N. (1979). *Sistematik Zoolojinin Prensipleri,* E. Mayr'den Çeviri, Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Yayınları, Yayın No:298.

Naderi, M., Coban E., Kusak, J., Kemahli-Aytekin M.C., Chynoweth, M., Agirkaya, İ.K., Guven, N., Coban, A., Sekercioglu C.H., (2020). *The first record of raccoon dog (Nyctereutes procyonoides) in Turkey*. Turk. J. Zool., 44: 209-213.

Mora, C., Tittensor, D.P., Adl, S., Simpson, A.G.B., Worm, B. (2011). *How Many Species Are There on Earth and in the Ocean?* PLoS Biol 9(8): e1001127. doi:10.1371/journal.pbio.1001127.

Ozansoy, F. (1965). Étude des gisement continentaux et des Mammifères du Cénozoïque de Turquie. Mémoires de la Société Géologique de France, Nouvelle Série, 44 (102): 1-92

Önder, F. (1998). *Taksonomi İlkeleri*, Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Yayınları No 530, I. Basım.

Özden, M. (2020). *Eski Oğuz Türkçesinde Kullanılan Hayvan Adlarının Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Durumları*. Türük. 20: 44-74.

Ruggiero, M.A., Gordon, D.P., Orrell, T.M., Bailly, N., Bourgoin, T., Brusca, R.C., et al. (2015). *A Higher Level Classification of All Living Organisms*. PLoS ONE 10(4): e0119248. doi:10.1371/journal.pone.0119248

Şahin, İ. (2015). *Adbilim (Çerceve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmaları)*. Pegem Akademi Yayıncılık, 166 s.

Şahin, İ. (2009). *Sunakata (Sıgnak) Oykonimin Geçmişi, Bugünü ve Kökeni Üzerine.* TÜBAR, XXV, 159-172.

TDK, (1993). Türkçe Derleme Sözlüğü, Atatürk Kültür, Dil ve Tarihi Yüksek Kurumu Yayınları, sayı 211/1 (1-12 Cilt).

Tramem, (2021). *Türkiye'nin Anonim Memelileri*. http://www.tramem.org/memeliler/?fsx=@

Turan, N. (1984). *Türkiye'nin Av ve Yaban Hayvanları (Memeliler)*. Ankara, Turkey: Ongun Matbaacılık Sanayi (in Turkish).

Wilson, E.O. (2002). *What is Nature Worth*? The Wilson Quarterly (1976-) , Winter, 2002, Vol. 26, No. 1, 20-39

Yiğit, N., Çetintürk, D., Çolak, E. (2017). *Phylogenetic assessment of voles of the Guentheri Group (Mammalia: Microtus) in Turkish Thrace and Western Anatolia*. The European Zoological Journal, 84:1, 252-260, DOI: 10.1080/24750263.2017.1317041

Yiğit, N., Çolak, E. ve Sözen, M. (2016). *"A new species of voles, Microtus elbeyli sp. nov., from Turkey with taxonomic overview of social voles distributed in southeastern Anatolia*", Turkish Journal of Zoology, 40 (1): 73-79.

Yiğit, N., Çolak, E., Çolak, R., Özkan, B., Özkurt, Ş. (2003). *On the Turkish Population of Dryomys nitedula (Pallas, 1779) and Dryomys laniger Felten and Storch, 1968 (Mammalia: Rodentia)*. Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae 49 (Suppl. 1), pp. 147–158.

Yiğit, N., Çolak, E., Sözen, M., ve Karataş, A. (2006). Rodents of Türkiye (Türkiye Kemiricileri). Meteksan.

Yorulmaz, T. (2010). *Güneydoğu Türkiye Yarasaları (Mammalia: Chiroptera)*. Kırıkkale Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Biyoloji Anabilimdalı, Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. İrfan Albayrak), Kırıkkale, 193 sayfa.

Teşekkür

Bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan, bana fikir veren ve yazdığım makaleyi okuyup önemli katkılar sağlayan Prof. Dr. Orhan SEVGİ'ye, Memeli tür listesini oluşturmamda yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Serdar GÖZÜTOK'a ve Umut GÜNGÖR'e Teşekkürlerimi Sunarım.

Ek Liste Tablo. Türkiye Memelileri Listesi

Takım	**Aile**	***Cins***	**No**	**Tür**	**Türkçe İsimler**	**İngilizce isimler**	**IUCN Koruma Durumu**
Eulipotyphla	**Erinaceidae**	*Erinaceus*	1	*Erinaceus concolor* Martin, 1837	*Kirpi*	*Southern White-breasted Hedgehog*	LC
			2	*Erinaceus roumanicus* Barrett-Hamilton, 1900	*Balkan Kirpisi, Doğu Avrupa Kirpisi*	*Northern White-breasted Hedgehog*	LC
		Hemiechinus	3	*Hemiechinus auritus* (Gmelin, 1770)	*Uzunkulaklı Kirpi, Uzunkulaklı Çölkirpisi*	*Long-eared Hedgehog*	LC
	Soricidae	*Sorex*	4	*Sorex araneus* Linnaeus, 1758	*Orman Böcekçili, Orman Sivrifaresi*	*Common Shrew, Eurasian Shrew*	LC
			5	*Sorex minutus* Linnaeus, 1766	*Küçük Böcekçil, Cüce Sivrifaresi, Sivriburunlu Cücefare Küçük Sivrifare*	*Eurasian Pygmy Shrew*	LC
			6	*Sorex raddei* Satunin, 1895	*Kırmızıdişli Böcekçil, Kızıldişli Böcekçil, Sivriburunlu Fare*	*Radde's Shrew*	LC
			7	*Sorex satunini* Ognev, 1922	*Kafkasya Böcekçili, Kafkasya Sivrifaresi*	*Caucasian Shrew*	LC
			8	*Sorex volnuchini* Ognev, 1922	*Kafkasya Küçükböcekçili, Kafkasya Küçüksivrifaresi*	*Caucasian Pygmy Shrew*	LC
		Neomys	9	*Neomys anomalus* Cabrera, 1907	*Bataklık Böcekçili, Bataklık Sivrifaresi Sivriburunlu*	*Southern Water Shrew*	LC

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
					Bataklıkfaresi		
			10	*Neomys teres* Miller, 1908	*Kafkasya Suböcekçili*	*Transcaucasian Water Shrew*	LC
		Suncus	11	*Suncus etruscus* (Savi, 1822)	*Cüce Sivrifare, Etrüsk sivrifaresi, Etrüsk böcekçili*	*Pygmy White-toothed Shrew*	LC
		Crocidura	12	*Crocidura arispa* Spitzenberger, 1971	*Arısıpası*	*Crocidura arispa*	LC*
			13	*Crocidura leucodon* (Hermann, 1780)	*Kır Sivrifaresi, Çiftrenkli Beyazdişli Böcekçil, İkirenkli Sivrifare Sivriburunlu Tarlafaresi Sivriburunlu Fare*	*Bicolored Shrew*	LC
			14	*Crocidura suaveolens* (Pallas, 1811)	*Bahçe Sivrifaresi, Küçük Beyazdişli Böcekçil, Beyazdişli Küçük Sivrifare Sivriburunlu Fare*	*Lesser Shrew*	LC
	Talpidae	*Talpa*	15	*Talpa caucasica* Satunin, 1908	*Kafkas Köstebeği*	*Caucasian Mole*	LC
			16	*Talpa davidiana* (Milne-Edwards, 1884)	*Acem Köstebeği*	*Père David's Mole*	DD
			17	*Talpa europaea* Linnaeus, 1758	*Avrupa Köstebeği, Köstebek, Adi Köstebek*	*European Mole*	LC
			18	*Talpa levantis* Thomas, 1906	*Akdeniz Köstebeği*	*Levantine Mole*	LC

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
					Körkösteb ek		
Chiroptera	**Pteropodidae**	*Rousettus*	19	*Rousettus aegyptiacus* (E. Geoffroy, 1810)	*Mısır Meyve Yarasası Afrika Meyve Yarasası*	*Egyptian Fruit Bat*	LC
	Rhinolophidae	*Rhinolophus*	20	*Rhinolophus blasii* Peters, 1867	*Blasius Nalburunlu Yarasası*	*Blasius's Horseshoe Bat*	LC*
			21	*Rhinolophus euryale* Blasius, 1853	*Akdeniz Nalburunlu Yarasası*	*Mediterranean Horseshoe Bat*	NT**
			22	*Rhinolophus ferrumequinum* (Schreber, 1774)	*Büyük Nalburunlu Yarasa Nalburunlu Büyük Yarasa*	*Greater Horseshoe Bat*	LC
			23	*Rhinolophus hipposideros* (Bechstein, 1800)	*Küçük Nalburunlu Yarasa Nalburunlu Büyük Yarasa*	*Lesser Horseshoe Bat*	LC
			24	*Rhinolophus mehelyi* Matschie, 1901	*Mehely'nin Nalburunlu Yarasası*	*Mehely's Horseshoe Bat*	VU
	Vespertilionidae	*Myotis*	25	*Myotis alcathoe* von Helversen & Heller, 2001	*Balkan Bıyıklı Yarasası*	*Alcathoe Whiskered Bat*	DD
			26	*Myotis aurascens* Kuzyakin, 1935	*Bıyıklı Kahverengi Yarasa*	*Steppe Whiskered Bat*	LC
			27	*Myotis bechsteinii* (Kuhl, 1817)	*Büyükkulaklı Yarasa*	*Bechstein's Myotis*	NT
			28	*Myotis blythii* (Tomes, 1857)	*Farekulaklı Küçük Yarasa Küçükkulaklı Yarasa*	*Lesser Mouse-eared Myotis*	LC
			29	*Myotis brandtii* (Eversmann, 1845)	*Sakallı Yarasa*	*Brandt's Myotis*	LC
			30	*Myotis capaccinii* (Bonaparte, 1837)	*Uzunayaklı Yarasa, Uzunparmaklı Yarasa*	*Long-fingered Bat*	VU

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
			31	*Myotis daubentonii* (Kuhl, 1817)	*Farekulaklı Su Yarasası Su Yarasası*	*Daubenton's Myotis*	LC
			32	*Myotis emarginatus* (Geoffroy, 1806)	*Kirpikli Yarasa*	*Geoffroy's Bat*	LC
			33	*Myotis myotis* (Borkhausen, 1797)	*Farekulaklı Büyük Yarasa*	*Greater Mouse-eared Bat*	LC
			34	*Myotis mystacinus* (Kuhl, 1817)	*Bıyıklı Yarasa Bıyıklı Siyah Yarasa*	*Whiskered Myotis*	LC
			35	*Myotis nattereri* (Kuhl, 1817)	*Saçaklı Yarasa*	*Natterer's Bat*	LC
			36	*Myotis nipalensis* (Dobson, 1871)	*Nepal Bıyıklı Yarasası*	*Nepal Myotis*	LC
			37	*Myotis schaubi* Kormos, 1934	*İran Saçaklı Yarasası*	*Schaub's Myotis*	DD
		Pipistrellus	38	*Pipistrellus kuhlii* (Kuhl, 1817)	*Beyazşeritli Yarasa Beyazkulaklı Yarasa*	*Kuhl's Pipistrelle*	LC
			39	*Pipistrellus nathusii* (Keyserling & Blasius, 1839)	*Sertderili Yarasa Pürtüklü Yarasa*	*Nathusius' Pipistrelle*	LC
			40	*Pipistrellus pipistrellus* (Schreber, 1774)	*Cüce Yarasa*	*Common Pipistrelle*	LC
			41	*Pipistrellus pygmaeus* (Leach, 1825)	*Akdeniz Cüce Yarasası*	*Soprano Pipistrelle*	LC
		Hypsugo	42	*Hypsugo savii* Bonaparte, 1837	*Savi'nin Cüce Yarasası*	*Savi's Pipistrelle*	LC
		Nyctalus	43	*Nyctalus lasiopterus* (Schreber, 1780)	*Büyük Akşamcı Yarasa*	*Giant Noctule*	VU
			44	*Nyctalus leisleri* (Kuhl, 1817)	*Küçük Akşamcı Yarasa Küçük Ağaç Yarasası*	*Lesser Noctule*	LC
			45	*Nyctalus noctula* (Schreber, 1774)	*Akşamcı Yarasa*	*Noctule*	LC

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
		Eptesicus	46	*Eptesicus bottae* (Peters, 1869)	*Akdeniz Genişkanatlı Yarasası*	*Botta's Serotine*	LC
			47	*Eptesicus serotinus* Schreber, 1774	*Genişkanatlı Yarasa*	*Serotine Bat*	LC
		Otonycteris	48	*Otonycteris hemprichii* Peters, 1859	*Uzunkulaklı Çöl Yarasası Uzunkulaklı Yarasa*	*Desert Long-eared Bat*	LC
		Barbastella	49	*Barbastella barbastellus* (Schreber, 1774)	*Basıkburunlu Yarasa Sakallı Yarasa*	*Western Barbastelle*	NT***
		Plecotus	50	*Plecotus auritus* Linnaeus, 1758	*Kahverengi Uzunkulaklı Yarasa*	*Brown Long-eared Bat*	LC
			51	*Plecotus austriacus* (Fischer, 1829)	*Gri Uzunkulaklı Yarasa*	*Gray Big-eared Bat*	NT
			52	*Plecotus kolombatovici* Dulic, 1980	*Balkan Uzunkulaklı Yarasası*	*Mediterranean Long-eared Bat*	LC
			53	*Plecotus macrobullaris* Kuzjakin, 1965	*Uzunkulaklı Kafkas Yarasası*	*Mountain Long-eared Bat*	LC
		Vespertilio	54	*Vespertilio murinus* Linnaeus, 1758	*Çiftrenkli Yarasa*	*Particoloured Bat*	LC
	Emballonuridae	*Taphozous*	55	*Taphozous nudiventris* Cretzschmar, 1830	*Çıplakkarınlı Mezar Yarasası*	*Naked-rumped Tomb Bat*	LC
	Miniopteridae	*Miniopterus*	56	*Miniopterus schreibersii* (Kuhl, 1817)	*Uzunkanatlı Yarasa*	*Schreiber's Bent-winged Bat*	VU
	Molossidae	*Tadarida*	57	*Tadarida teniotis* (Rafinesque, 1814)	*Buldog Yarasa, Kuyruklu Yarasa*	*European Free-tailed Bat*	LC
Lagomorpha	**Leporidae**	***Lepus***	58	*Lepus europaeus (Linnaeus, 1758)*	*Yabani Tavşan, Kır Tavşanı*	*European Hare*	LC
		Oryctolagus	59	*Oryctolagus cuniculus (Linnaeus, 1758)*	*Ada Tavşanı*	*European Rabbit*	EN
	Ochotonidae	***Ochotona***	60	*Ochotona rufescens (Gray, 1842)*	*Afgan Pikası*	*Aphgan Pika*	LC

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
Rodentia	**Castoridae**	*Castor*	61	*Castor fiber* Linnaeus, 1758	*Kunduz Avrupa Kunduzu*	*European Beaver*	*LC*
	Sciuridae	*Sciurus*	62	*Sciurus anomalus* Gmelin, 1778	*Sincap, Anadolu Sincabı*	*Caucasian Squirrel*	*LC*
			63	*Sciurus vulgaris* Linnaeus, 1758	*Kızıl Sincap, Avrupa Sincabı, Sincap*	*Eurasian Red Squirrel*	*LC*
		Spermophilus	64	*Spermophilus citellus* (Linnaeus, 1766)	*Trakya Gelengisi, Trakya Yersincabı, Trakya Tarlasincabı Kazık Sıçanı Gelengi Tarlasincabı*	*European Souslik*	*VU*
			65	*Spermophilus taurensis* Gündüz, Jaarola, Tez, Yeniyurt, Polly & Searle, 2007	*Toros Gelengisi, Toros Yersincabı*	-	*LC ENDEMIC*
			66	*Spermophilus xanthoprymnus* (Bennett, 1835)	*Anadolu Gelengisi, Anadolu Yersincabı*	*Anatolian Ground Squirrel*	*NT*
	Calomyscidae	*Calomyscus*	67	*Calomyscus bailwardi* Thomas,1905	*Farebenzeri Cüce Avurtlak, Farebenzeri Cüce Hamster*	*Mouse-like Hamster*	*LC*
	Cricetidae	*Arvicola*	68	*Arvicola amphibius* (Linnaeus, 1758)	*Susıçanı*	*European Water Vole*	*LC*
		Chionomys	69	*Chionomys gud* (Satunin, 1909)	*Kafkas Karfaresi*	*Caucasian Snow Vole, Gudaur Snow Vole*	*LC*
			70	*Chionomys nivalis* (Martins, 1842)	*Karfaresi*	*European Snow Vole*	*LC*
			71	*Chionomys roberti* (Thomas, 1906)	*Uzunkuyruklu Karfaresi*	*Robert's Snow Vole*	*LC*
		Ellobius	72	*Ellobius lutescens* Thomas, 1897	*Van Körfaresi*	*Transcaucasian Mole Vole*	*LC*

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
		Cricetulus	73	*Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773)	*Cüce Avurtlak, Cüce Hamster Gri Cücehamster Göçmen Hamster*	*Grey Dwarf Hamster*	*LC*
		Mesocricetus	74	*Mesocricetus auratus* (Waterhouse, 1839)	*Avurtlak, Kızıl Avurtlak, Kızıl Hamster Heybeli Sıçan Koca Avurtlak*	*Golden Hamster*	*VU*
			75	*Mesocricetus brandti* (Nehring, 1898)	*Türk Avurtlağı, Türk Hamsteri Avurtlak*	*Brandt's Hamster*	*NT*
		Microtus	76	*Microtus anatolicus* Kryštufek & Kefelioğlu, 2002	*Anadolu Tarlafaresi*	*Anatolian Vole*	*DD ENDEMIC*
			77	*Microtus daghestanicus* (Shidlovsky, 1919)	*Dağıstan Kısakulaklıfaresi Yalnızçam Faresi*	*Daghestan Pine Vole*	*LC*
			78	*Microtus dogramacii* Kefioğlu & Kryštufek, 1999	*Doğramacı Tarlafaresi*	-	*LC ENDEMIC*
			79	*Microtus elbeyli* Yiğit, Çolak& Sözen,2016	*Elbeyli Tarlafaresi*	*Elbeyli Vole*	*DD*
			80	*Microtus guentheri* (Danford & Alston, 1880)	*Akdeniz Tarlafaresi*	*Günther's Vole*	*LC*
			81	*Microtus hartingi* (Barrett-Hamilton, 1903)	*Ege Tarlafaresi*	-	*LC*
			82	*Microtus irani* Thomas, 1921	*İran Tarlafaresi*	*Persian Vole*	*DD*
			83	*Microtus mystacinus* De Filipppe,1865	*Tarlafaresi*	-	*LC*
			84	*Microtus majori* Thomas, 1906	*Kısakulaklı Kırfaresi*	*Major's Pine Vole*	*LC*

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
			85	*Microtus obscurus* (Pallas, 1778)	*Altay Tarlafaresi*	*Common Vole*	*LC*
			86	*Microtus schidlovskii* Argyropulo, 1933	*Schidlovski Tarlafaresi*	*Schidlovsky Pine Vole*	*LC*
			87	*Microtus socialis* (Pallas, 1773)	*Küçük Tarlafaresi Doğu Tarlafaresi*	*Social Vole*	*LC*
			88	*Microtus subterraneus* (de Selys-Longchamps, 1836)	*Kısakulaklı Fare Küçük Kazıcıfare*	*European Pine Vole*	*LC*
		Myodes	89	*Myodes glareolus* (Schreber, 1780)	*Kızılsırtlı Fare, Kırmızı Fare Kısakuyruklu Kızıl Ormanfaresi*	*Bank Vole*	*LC*
		Prometheomys	90	*Prometheomys schaposchnikowi* Satunin, 1901	*Kars Sıçanı*	*Long-clawed Mole Vole*	*NT*
	Dipodidae	*Sicista*	91	*Sicista caucasica* Vinogradov, 1925	*Kafkas Huşfaresi*	*Caucasian Birch Mouse*	*VU*
		Allactaga	92	*Allactaga elater* (Lichtenstein, 1828)	*Beşparmaklı Araptavşanı*	*Small Five-toed Jerboa*	*LC*
			93	*Allactaga euphratica* Thomas, 1881	*Büyük Araptavşanı, Fırat Araptavşanı*	*Euphrates Jerboa*	*NT*
			94	*Allactaga williamsi* Thomas, 1897	*Araptavşanı*	*Williams's Jerboa*	*LC*
	Myocastoridae	*Myocastor*	95	*Myocastor coypus* (Molina, 1782)	*Sumaymunu*	*Coypu*	*LC*
	Gliridae	*Dryomys*	96	*Dryomys laniger* Felten & Storch, 1968	*Kaya Yediuyuru*	*Woolly Dormouse*	*DD ENDEMIC*
			97	*Dryomys nitedula* (Pallas, 1778)	*Orman Yediuyuru Hasancık,*	*Forest Dormouse*	*LC*

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
					Ormanfaresi		
			98	**Dryomys pictus* (Blanford, 1875)	*Hakkari Yediuyuru*	-	*LC*
		Glis	99	*Glis glis* (Linnaeus, 1766)	*Yediuyur Kataliks*	*Edible Dormouse*	*LC*
		Eliomys	100	*Eliomys melanurus* (Wagner, 1839)	*Asya Bahçe Yediuyuru*	*Asian Garden Dormouse*	*LC*
		Muscardinus	101	*Muscardinus avellanarius* (Linnaeus, 1758)	*Fındık Faresi*	*Hazel Dormouse*	*LC*
		Myomimus	102	*Myomimus roachi* (Bate, 1937)	*Farebenzeri Yediuyur Uykucu Fare*	*Mouse-tailed Dormouse*	*VU*
			103	*Myomimus setzeri* Rossolimo, 1976	*İran Farebenzeri Yediuyuru*	*Setzer's Mouse-tailed Dormouse*	*DD*
	Hystricidae	*Hystrix*	104	*Hystrix indica* Kerr, 1792	*Oklukirpi, Hintoklu Kirpisi*	*Indian Crested Porcupine*	*LC*
	Muridae	*Acomys*	105	*Acomys cilicicus* Spitzenberger, 1978	*Silifke Dikenlifaresi Dikenlifare Kirpi Fare, Kirpimsifare*	*Asia Minor Spiny Mouse*	*DD*
		Apodemus	106	*Apodemus agrarius* (Pallas, 1771)	*Çizgili Ormanfaresi*	*Striped Field Mouse*	*LC*
			107	*Apodemus flavicollis* (Melchior, 1834)	*Sarıboyunlu Ormanfaresi Ormanfaresi*	*Yellow-necked Field Mouse*	*LC*
			108	*Apodemus mystacinus* (Danford & Alston, 1877)	*Kayafaresi, Kayalık faresi, Taşsıçanı Büyükdişli Ormanfaresi*	*Eastern Broad-toothed Field Mouse*	*LC*

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
			109	*Apodemus sylvaticus* (Linnaeus, 1758)	*Dağ Faresi Adi tarlafaresi Ormanfaresi*	*Long-tailed Field Mouse*	*LC*
			110	*Apodemus uralensis* (Pallas, 1811)	*Cüce Ormanfaresi Küçük Ormanfaresi*	*Herb Field Mouse*	*LC*
			111	*Apodemus witherbyi* (Thomas, 1902)	*Ormanfaresi*	*Steppe Field Mouse*	*LC*
		Dipodillus	112	*Dipodillus dasyurus* Wagner, 1842	*Kayalık Geribili*	*Wagner's Gerbil*	*LC*
		Meriones	113	*Meriones crassus* Sundevall, 1842	*Urfa Çölfaresi Çölsıçanı*	*Sundevall's Jird*	*LC*
			114	*Meriones dahli* Shidlovsky, 1962	*Iğdır Çölfaresi*	*Dahl's Jird*	*EN*
			115	*Meriones libycus* Lichtenstein, 1823	*Libya Çölfaresi Çölsıçanı*	*Libyan Jird*	*LC*
			116	*Meriones persicus* (Blanford, 1875)	*İran Çölfaresi Çölsıçanı*	*Persian Jird*	*LC*
			117	*Meriones tristrami* Thomas, 1892	*Anadolu Çölfaresi Türkiye Çölsıçanı*	*Tristram's Jird*	*LC*
			118	*Meriones vinogradovi* Heptner, 1931	*Vinogradov Çölfaresi Küçük Çölsıçanı*	*Vinogradov's Jird*	*LC*
		Micromys	119	*Micromys minutus* (Pallas, 1771)	*Hasat Faresi Cücefare Dikenlifare*	*Eurasian Harvest Mouse*	*LC*
		Mus	120	*Mus domesticus* (Linnaeus, 1758)	*Ev Faresi*	*House Mouse*	*LC*
			121	*Mus macedonicus* Petrov & Ruzic, 1983	*Sarı Ev Faresi Makedonya Ev Faresi*	*Macedonian Mouse*	*LC*

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
		Nesokia	122	*Nesokia indica* (Gray, 1830)	*Kısakuyuklu Bandikut Sıçan*	*Short-tailed Bandicoot Rat*	*LC*
		Rattus	123	*Rattus norvegicus* (Berkenhout, 1769)	*Norveç Sıçanı Göçmen Sıçan Kahverenkli Sıçan*	*Brown Rat*	*LC*
			124	*Rattus rattus* (Linnaeus, 1758)	*Sıçan Ev Sıçanı Siyah Sıçan*	*House Rat*	*LC*
		Tatera	125	*Tatera indica* (Hardwicke, 1807)	*Hint Çölfaresi, İri Çölfaresi, Antelop Sıçanı*	*Indian Gerbil*	*LC*
	Spalacidae	*Nannospalax*	126	*Nannospalax ehrenbergi* (Nehring, 1898)	*Filistin Körfaresi Sarıdişli Körfare Güney Körfaresi Kösnü*	*Palestine Mole Rat*	*DD*
			127	*Nannospalax leucodon* Nordmann, 1840	*Akdişli Körfare, Beyazdişli Körfare Körfare Kösnü*	*Lesser Mole Rat*	*DD*
			128	*Nannospalax nehringi* (Satunin, 1898)		*Nehring's Blind Mole Rat*	*DD*
			129	**Nannospalax munzuri* Coşkun, 2013		-	*?*
			130	*Nannospalax tuncelicus* Coşkun, 1996		-	*?*
Carnivora	**Canidae**	*Canis*	131	*Canis aureus* Linnaeus, 1758	*Çakal Altınrenkli Çakal*	*Golden Jackal*	LC
			132	*Canis lupus* Linnaeus, 1758	*Kurt*	*Canis lupus*	LC
		Vulpes	133	*Vulpes vulpes* (Linnaeus, 1758)	*Tilki, Kızıl Tilki*	*Red Fox*	LC

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
		Nyctereutes	134	*Nyctereutes procyonoides (Gray , 1834)*	*Rakun Köpeği*	*Racoon dog*	LC
	Felidae	*Caracal*	135	*Caracal caracal* (Schreber, 1777)	*Karakulak , Step Vaşağı*	*Caracal*	LC
		Felis	136	*Felis chaus* Schereber, 1777	*Saz Kedisi Sazlık Kedisi Bataklı Kedisi Orman Kedisi*	*Jungle Cat*	LC
			137	*Felis silvestris* (Schreber, 1771)	*Yaban Kedisi Yabani Kedi*	*Wild Cat*	LC
		Lynx	138	*Lynx lynx* (Linnaeus, 1758)	*Vaşak Öşek*	*Eurasian Lynx*	LC
		Panthera	139	*Panthera pardus*(Linnaeus, 1758)	*Pars Leopar Panter*	*Leopard*	VU
			140	*Panthera tigris* (Linnaeus, 1758)	*Kaplan*	*Tiger*	EN - EX in Turkey
	Herpestidae	*Herpestes*	141	*Herpestes ichneumon* (Linnaeus, 1758)	*Kuyruksüren, Firavunsı çanı*	*Egyptian Mongoose*	LC
	Hyaenidae	*Hyaena*	142	*Hyaena hyaena* (Linnaeus, 1758)	*Çizgili Sırtlan Andık*	*Striped Hyaena*	NT
	Mustelidae	*Lutra*	143	*Lutra lutra* (Linnaeus, 1758)	*Susamuru*	*Eurasian Otter*	NT
		Martes	144	*Martes foina* (Erxleben, 1777)	*Kaya Sansarı Sansar*	*Beech Marten*	LC
			145	*Martes martes* (Linnaeus, 1758)	*Ağaç Sansarı, Zerdeva*	*Pine Marten*	LC
		Meles	146	*Meles meles* (Linnaeus, 1758)	*Porsuk*	*Eurasian Badger*	LC
		Mustela	147	*Mustela erminea Linnaeus, 1758*	*Kakım, As, Büyük Gelincik Ermin Hermelin*	*Stoat*	LC

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
			148	*Mustela nivalis* Linnaeus, 1758	*Gelincik*	*Least Weasel*	LC
			149	*Mustela putorius* Linnaeus, 1758	*Kokarca İltis*	*Western Polecat*	LC
		Vormela	150	*Vormela peregusna* Gueldenstaedt, 1770	*Alaca Sansar Benekli Kokarca Yerköpeği Kaplanilti s*	*Marbled Polecat*	VU
	Phocidae	*Monach us*	151	*Monachus monachus* (Herman, 1779)	*Akdeniz Foku Akdeniz Ayıbalığı Deniz Rahibi*	*Mediterranean Monk Seal*	EN
	Ursidae	*Ursus*	152	*Ursus arctos* Linnaeus, 1758	*Bozayı Ayı*	*Brown Bear*	LC
Cetartiod actyla	**Bovidae**	*Capra*	153	*Capra aegagrus* Erxleben, 1777	*Yaban Keçisi Yabani Keçi Kızıldağ Keçisi Dağ Keçisi*	*Wild Goat*	NT
		Gazella	154	*Gazella gazella Pallas, 1766*	*Dağ Ceylanı Ceylan*	*Mountain Gazelle*	EN
			155	*Gazella marica (Thomas, 1897)*	*Ceylan Ahu Ceran*	*Arabian Sand Gazelle*	VU
		Rupicapr a	156	*Rupicapra rupicapra* (Linnaeus, 1758)	*Çengelboy nuzlu Dağkeçisi*	*Northern Chamois*	LC
		Ovis	157	*Ovis gmelini anatolica Valenciennes, 1786*	*Anadolu Yaban Koyunu*	-	NT
				Ovis gmelini gmellini	*Yaban Koyunu*	*Mouflon*	
	Cervidae	*Dama*	158	*Dama dama* (Linnaeus, 1758)	*Alageyik, Yağmurca*	*Fallow Deer*	LC
		Cervus	159	*Cervus elaphus* Linnaeus, 1758	*Geyik, Ulugeyik, Kızıl Geyik*	*Red Deer*	LC

Takım	Aile	*Cins*	No	Tür	Türkçe İsimler	İngilizce isimler	IUCN Koruma Durumu
		Capreolus	160	*Capreolus capreolus* (Linnaeus, 1758)	*Karaca, Elik Karageyik*	*European Roe Deer*	LC
	Suidae	*Sus*	161	*Sus scrofa* (Linnaeus, 1758)	*Yaban Domuzu Yabani Domuz*	*Wild Boar*	LC
Cetaceae	**Phocaenidae**	*Phocoena*	162	*Phocoena phocoena* (Linnaeus, 1758)	*Mutur Adi Yunus, Domuz Balinası*	*Harbor Porpoise*	LC
	Delphinidae	*Delphinus*	163	*Delphinus delphis* Linnaeus, 1758	*Yunus, Tırtak*	*Common Dolphin*	LC
		Globicephala	164	*Globicephala melas* (Traill, 1809)	*Siyah Yunus*	*Long-finned Pilot Whale*	LC
		Grampus	165	*Grampus griseus* (G. Cuvier, 1812)	*Yuvarlakbaşlı Yunus*	*Risso's Dolphin*	LC
		Pseudorca	166	*Pseudorca crassidens* (Owen, 1846)	*Yalancı Katilbalina*	*False Killer Whale*	NT
		Stenella	167	*Stenella coeruleoalba* (Meyen, 1833)	*Çizgili Yunus*	*Striped Dolphin*	LC
		Tursiops	168	*Tursiops truncatus* (Montago, 1821)	*Afalina Siyah Yunus Deniz Domuzu*	*Common Bottlenose Dolphin*	LC
	Balaenopteridae	*Balaenoptera*	169	*Balaenoptera physalus* (Linnaeus, 1758)	*Uzun Balina Fin Balinası*	*Fin Whale*	VU
		Balaenoptera	170	*Balaenoptera acutorostrata* Lacépède, 1804	*Mink Balinası*	*Common Minke Whale*	LC
	Ziphiidae	*Zihpius*	171	*Ziphius cavirostris G. Cuvier, 1823*	*Gagalı Balina*	*Cuvier's Beaked Whale*	LC
		Mesoplodon	172	*Mesoplodon europaeus (Gervais, 1855)*	*Gervais'in Gagalı Balinası*	*Gervais' Beaked Whale*	LC
	Monodontidae	*Delphiapterus*	173	*Delphinapterus leucas* (Pallas, 1776)	*Ak Balina*	*Beluga whale*	LC
	Physeteridae	*Physeter*	174	*Physeter macrocephalus* Linnaeus, 1758	*İspermeçet Balinası Kaşalot*	*Sperm Whale*	VU

- **Kırmızı olanlar ülkemizde Nesli Tükenmiş olan memeli türler.**
- **Kavuniçi olanlar henüz Türkçe isim önerilmemiş olan memeli türler.**
- **Memeli hayvanların yaygın kullanılan Türkçe isimleri listede ilk sırada verilmiştir.**

ON MODERN YAKUT ANTROPONYMY

PhD. Vladimir MONASTYREV*

Abstract

Since Christianization in the 18th century the population of Yakutia had to adopt Russian names. The Russian system of names was exclusively used in government and even integrated into Yakut native naming practices as early as the 19th century. Well into the late 20th century the Yakut antroponymy has been heavily influenced by the Russian system. However, the interest in Yakut names has been rising recently. Considerable efforts have been focused on restoring Yakut antroponyms. A register of Yakut personal names containing 718 male and 872 female first names as well as 1635 family names has been compiled. Much attention is paid to unification of spelling these names in Russian. It is necessary to develop general principles of unification, including spelling of vowels, consonants, endings, formation and spelling of patronymics etc. The present paper describes the most common derivational patterns of modern Yakut male and female personal names, the most productive affixes, lists of antroponymic synonyms formed by adding various affixes to a root word – the dominant name. Also, the paper deals with the main orthographic rules for transliteration of Yakut personal names in Russian that would reflect basic Yakut phonological characteristics.

Key words*: antroponymy, antroponym, Yakut personal names, antroponymic system, unification, morphological derivation, nominal composition.*

Since the 17th century the Yakut antroponymic system developed under strong influence of the Russian system of names. This is related to Christianization of the Yakut that started along with the Russian conquest of Yakutia in the first half of the 17th century. It proceeded by fits and starts, depending on the government policy, until the 1820s. Since that time the Yakut were legally considered Christians (Shishigin, 1975, p. 21). F. G. Safronov wrote in this regard, "Each Yakut was given a Russian name when christened. A Russian priest or missioner gave it arbitrarily as he pleased, "cleansing the filthiness of pagan belief" (1985, p. 3). However, the Yakut continued to use their ancient names in everyday life, adapting the foreign ones very slowly. Along with personal names, priests gave newly christened Yakuts their family names derived from Yakut words by adding the Russian endings – *ov, - in,* e.g.: *Арылахов* (from *арыылаах* 'buttery'), *Барчалыыров* (from *барчалаа* 'chop, mince'), *Догордуурров* (from *доҕор* 'friend, fellow'), *Сыллыыров* (from *сыллаа* 'kiss'), *Тордуин (*from *тордоо* 'smoke'), *Баин* (from *баай* 'rich, wealthy'). The fact that ancient Yakut personal names were common is suggested by Yakutia's

* Institute for Humanities Research and Problems of Indigenous Peoples of the North SB RAS, 1 Petrovskogo Str., Yakutsk 677000, Russia, e-mail: dimamon92@mail.ru

toponymy that shows many instances of incorporating personal names and nicknames into Yakut toponyms as antroponyms were used to form geographical names throughout history. For example, we recorded 567 antroponymic toponyms in the region between the Lena and Amga rivers in Central Yakutia (Monastyrev, 1993, p. 144).

When the intensive development of Yakutia resulted in a larger inflow of Russian population, Christianization of the local population became even more active. When people gradually got accustomed to Russian names and having one became common, traditional personal names transformed into nicknames.

The Russian antroponymic system established in administration and increasingly invaded Yakut personal sphere, consequently, the Yakut population had to fully adopt Russian names. Nevertheless, nearly all Russian personal and family names have a specific Yakut pronunciation, being significantly modified phonetically. Russian sounds are replaced by Yakut ones close in articulation and acoustics, for example: the Russian female name Евдокия is still pronounced *Дьэбдьиэй* in Yakut, Дмитрий – *Миитэрэй*, Илья –*Ылдьаа*, Иннокентий – *Лэкиэс*, Константин – *Көстөкүүн,* Михаил – *Мэхээлэ*, Павел – *Байбал*, Степан – *Ыстапаан*, Фекла – *Сүөкүлэ,* Февронья – *Хобороос*. The surname Афанасьев is pronounced *Хоноohойоп*, Иванов – *Уйбаныап,* Васильев – *Баһылайап*, Семёнов – *Сэмэнэп*, Дьячковскай – *Дьоскуоскай,* Протодъяконов – *Бырдьахаанап*.

Currently, Yakut antroponymy is intensively renewing the stock of personal names. The analysis of registry records and the periodical press since the 1990s shows that Yakut antroponymy has expanded the use of Yakut names. In 1992, the Republic adopted the law “On the languages of peoples of the Sakha Republic (Yakutia)” that recognized the official status of Yakut and Russian in the region. The status of an official language involves its use in government and public spheres, including state and public institutions, education, media, culture, documentation, etc. I this regard, registries of city, district and village administrations as well as passport offices are tasked with managing all documentation, including birth certificates and passports, in Republic’s official languages.

On 25 April 2012 the State Assembly (Il Tumen) of the Sakha Republic (Yakutia) passed the law “On assignment of a family name and patronymic in accordance with Yakut traditions for official registration of the birth”. Article 3 of the Law stipulates that:

1) parents have the right to assign a traditional Yakut family name and/or patronymic to their child;

2) a traditional Yakut family name after the clan name (the name of clan’s ancestor or place of living) may be assigned to a child;

3) a traditional Yakut patronymic by adding «*уола* » (for a male child) and «*кыыһа*» (for a female child) to father's name may be assigned to a child;

4) a Yakut traditional family name and (or) patronymic is assigned to a child upon agreement between the parents.

After the Law was adopted, the Civil Registry Office of the Republic of Sakha Government addressed the problem of unification of writing for Yakut personal, patronymics and family names due to emerging linguistic issues and compilation of a bilingual reference guide.

In this connection, the Institute of Humanities Research and Problems of Indigenous Peoples of the North compiled a bilingual dictionary – work of reference for personal, patronymic and family names. This is a pioneering name dictionary based on factual material. The authors developed main orthographic rules for Yakut personal names, patronymics and surnames written in Russian, taking into account basic phonological characteristics of the Yakut language. Such writing provides precise Yakut (*Далаана, Кыыдаана, Ньургун, Ньургустаан, Ньуур, Сарыал, Сардаана, Туйаара и т.п.*) and close (*Сюлбэ* for *Сүлбэ, Тогус - Тоҕус, Өркөн – Еркён, Түнүрдээхэп – Тюнгюрдяхов, Ахчанныырап – Ахчанныыров, Мунхаалап – Мунхаалов, Баппаҕаайап – Баппагаев, Оҕотоойоп – Оготоев, Эллээйэп – Элляев*) transliteration forms in Russian.

At present, when choosing a name for newborns, parents decide for original and euphonic truly Yakut names, i.e. the main criterion for choice is harmony, conciseness and meaning, e.g.: *Мичил* (joy), *Мичийэ* (from *мичий* 'easy smile'), *Намыыына* (from *намыын* 'calm'), *Ньургун* (glorious), *Ньургуһун* (snowdrop), *Саргы* (wealth), *Уйгулаан* (from *уйгу* 'affluence, riches').

It is known that Turkic languages including Yakut have no grammatical gender. Thus, Yakut personal names traditionally have no grammatical makers for gender. In some cases semantics of the name shows that it is female, for example: *Туйаарыма Куо* (*куо* 'beauty'), *Күннэй* (from *күн* 'Sun'), *Ньургуһун* (snow drop). However, in the current context new variants are found to mark gender. There is a trend to form Yakut personal names using certain lexical units that help differentiate gender, such as *куо* (beauty), *хаан* (master), *сиэн* (grandson), *уолан* (young man). The methods used to form gender specific names are:

Morphological derivation

1) The following affixes are more productive to form male names:

- *-таан, -даан, -тал* attached to a stem ending in a consonant: *Алгыс* (blessing) + *таан, Батас* (ancient pole weapon) + *таан*, *Дьулус* (aim) + *таан, Дьоҕур* (gift, talent) + *даан*, *Уруй* (fame, happiness) + *даан*, *Ай* (create, invent) + *тал;*

- *–лаан* attached to a stem ending in a vowel: *Айгы* (a pole with mane hair) + *лаан, Арчы* (the expulsion of evil spirits) + *лаан, Дойду* (homeland) + *лаан, Уйгу* (prosperity, riches) + *лаан, Туску* (good, wealth) + *лаан*, *Илгэ* (empowering gift of gods) + *лээн.*

2) Female names are derived as follows:

- *-йаана* attached to a stem ending in a vowel: *Амма* (name of the river) + *йаана*, *Дала* (from *далай* 'large deep water body') + *йаана, Долгу* (sway, wave) + *йаана, Ньургу* (glorious) + *йаана, Нары* (from *нарын* 'tender, affectionate') + *йаана, Илги* (from *илгий* 'feel warm') + *йээнэ*; *-лаана*: *Айылгы* (temper, character) + *лаана, Айыы* (good deity) + *лаана, Саргы* (wellbeing) + *лаана, Туску* (good)+*лаана, Уйгу* (affluence, riches) + *лаана;*

– *-таана* attached to a stem ending in a consonant: *Аартык* (rising road) + *таана, Алгыс* (blessing) + *таана, Дьулус* (aim) + *таана, Кустук* (rainbow) + *таана, Харыс* (amulet) + *таана;*

- using affixes *-йа, - йы, -аайа, -аайы, -таайа, -таайы, -аана, -ааны, -дары, -дара*: *Тырымнаа* (twinkle, sparkle) + *йа*, *Тырымнаа* + *йы, Хатылаа* (repeat) + *йа*, *Хастаа* (take off, rip off) + *йа*, *Хастаа* + *йы*, *Чуор* (sensitive) + *аайа, Чуор+аайы, Хара* (black) + *таайа*, *Хара* + *таайы*, *Чуор* (sensitive) + *аана, Чуор* + *ааны*, *Дай* (flap wings about to fly) + *дары, Дай* + *дара;*

- modern Yakut female names are more often formed from male names by adding a vowel ending, differentiating male and female names, e.g.: *Айгылаан – Айгылаан + а, Айсаан – Айсаан + а, Айсиэн – Айсиэн + э, Айсылаан – Айсылаан + а, Айталыын – Айталыын + а, Айылгылаан – Айылгылаан + а, Дуолаан – Дуолаан + а, Дьулустаан – Дьулустаан + а, Кэскилээн – Кэскилээн + э;*

- female names are also formed by replacement of a short vowel of the last syllable in a male name by a long vowel and attachment of a vowel at the end: *Айхаллан – Айхалл**аан**а, Далан – Дал**аан**а, Дьулусхан – Дьулусх**аан**а, Күндүлэн – Күндүл**ээн**э*.

In addition, we observe a current trend to form Yakut personal names by attaching various affixes to a certain root word (dominant name). They make up a list of antroponymic synonyms, with each word being a name: *Арчы* (the expulsion of evil spirits) – *Арчы**л** – Арчы**н** – Арчыла**н** – Арчы**лаа**н; Арылы* (light, clear) – *Арылы**й** – Арылы**йа** – Арылы**каана** – Арылы**йаана**; Ача* (mountain sedge) – *Ача**лаана** – Ача**лыына,** Ача**лыыра**; Дьулус* (aim) – *Дьулус**тал** – Дьулус**таал** – Дьулус**таан** – Дьулус**хал** – Дьулус**хан**; Кэскил* (future, prospects) – *Кэскил**ээнэ** – Кэскилл**ээнэ**; Ньургун* (glorious) – *Ньургус**таан** – Ньургус**таана** – Ньургус**тай**; Саргы* (wellbeing) – *Саргы**дай** – Саргы**лаан** - Саргы**лаана**; Сулус* (star) – *Сулус**таайы** – Сулус**таан** – Сулус**хаан**; Тускул* (good) – *Туску**н** – Тускул**аан** – Тускул**аана***

– *Тускулл**аан**; Уйгу* (affluence, riches) – *Уйгул**аана** – Уйгул**луна**; Уруй* (happiness) – *Уруй**даана** – Уруй**дуна** – Уруй**дура***.

Nominal composition

The analysis of modern Yakut antroponyms suggests active functioning of two-component antroponyms formed by joining two stems, for example: *Айсуола* < *Айыы* (good spirit) + *суол* (road)*, Аммайаана* < *Амма* (the Amga River) + *Йаана* (the Yana River)*, Бүлүүйээнэ* < *Бүлүү* (the Vilui River) + *Йаана* (the Yana River)*, Күнкуо* < *Күн* (Sun) + *куо* (beauty). The word *хаан* (master) is usually added to one-, two-syllable, rarely three-syllable names, forming compound male names, for example: *Эрхаан* < *Эр* (fine, bold young man) + *хаан, Айархаан* < *Айар* (ай – create) + *хаан, Айысхаан* < *Айыс* (create) + *хаан, Дьулусхаан* < *Дьулус* (aim) + *хаан, Тулуйхаан* < *Тулуй* (stand, endure, bear) + *хаан, Чаҕылхаан* < *Чаҕыл* (twinkling) + *хаан, Эрэлхаан* < *Эрэл* (hope) + *хаан, Эрэлихаан* < *Эрили* (from *эрэлий* 'be, seem very clear') + *хаан*.

The recent period has seen Yakut personal names with the words *сиэн* (grandson)*, уол* (son)*, уолан* (young man): *Аарсиэн* < *Аар* (saint, divine*)* + *сиэн, Айсиэн* < *Айыы* (good spirit) + *сиэн* (grandson)*, Айыысиэн* < *Айыы* (one's good self, good deity) + *сиэн, Күнсиэн* < *Күн* (Sun) + *сиэн* (grandson)*, Ай Уол* < *Ай* (create, invent) + *уол, Айыы Уолан* < *Айыы* (one's good self, good deity) + *уолан, Алаас Уол* < *Алаас* (field) *Уол*.

The most common word formation component in modern Yakut antroponymy marking female gender is *куо* (beauty) that is usually added to three-, four-syllable female names, for example: *Айылгылаана Куо* (*айылгы* 'temper, character')*, Айыллаана Куо* (от *ай* 'create, invent')*, Алгыстаана Куо* (from *алгыс* 'blessing') *Айыстаана Куо* (from *ай* 'create, invent')*, Халымайаана Куо* (from Халыма 'the Kolyma River' and Йаана 'the Yana River').

Although Yakut antroponyms have no gender category as does the whole language system, gender differentiation plays an important role. The antroponymic material shows that the category of gender is expressed by certain derivational and lexical means. Morphological derivation is the most common method of forming modern Yakut personal names, being generally based on noun suffixes as determined by antroponyms' nature as nouns.

Thus, a brief review of main resources of the Yakut languages to form personal names demonstrates that they are quite diverse and rich so that anyone could choose a name to meet their tastes and preferences.

References

Monastyrev, V. D. (1993). Structure and semantics of Yakut toponyms (illustrated by toponyms of the districts on the right bank of the Lena River in Central Yakutia). Candidate of philological sciences dissertation. Yakutsk.

Shishigin, E. S. (1974). Christianization of peoples of Yakutia. Candidate of historical sciences dissertation's thesis. Yakutsk.

Sofronov, F. G. (1985). Pre-Christian personal names of peoples in North-Eastern Asia. Yakutsk: Yakut book publishing.

О СЛОВАРНЫХ ДЕФИНИЦИЯХ ЯКУТСКИХ ЛИЧНЫХ ИМЕН В “СЛОВАРЕ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА Э.К. ПЕКАРСКОГО”

ABOUT DICTIONARY DEFINITIONS OF YAKUT PERSONAL NAMES IN “DICTIONARY OF THE YAKUTSK LANGUAGE E.K. PECARSKY"

PhD. Егор НИКОЛАЕВ*

В данной статье рассматриваются особенности словарных дефиниций якутских антропонимов в Словаре Э.К. Пекарского. Словарные дефиниции раскрывают социокультурную картину якутов (саха) конца XIX-начала XX вв. Был проведен описательный анализ с применением интерпретации. Автор выделяет словарные дефиниции в группы по следующим принципам: по гендерному, по родо-видовому принципу, по роду занятий, по принципу принадлежности к тому или иному роду, по принципу внутрисемейных отношений. Такой состав практически является исчерпывающим, так как он может включать характеристику носителей имени, которые отсутствуют в других источниках того времени. Определения антропонимов являются своеобразным культурным срезом, выявляющим разнообразный характер антропонимической системы якутов. Статистический анализ показал, что большинство зафиксированных в словаре имен – мужские. Родовое, семейное устройство общество имеет патронимический характер. Детские, женские имена в количественном плане имеют незначительный характер. Большинство имен являются именами известных личностей. На материале словаря видно, что якутские личные имена определяются только как прозвища, что соответствует современному состоянию. Данное исследование может иметь продолжение в плане выявления всей ономастической картины мира якутов (саха).

***Ключевые слова**: якутский язык, якутские личные имена, словарные дефиниции, Словарь Э.К. Пекарского*

Abstract

This article examines the features of the dictionary definitions of Yakut anthroponyms in the Dictionary of E.K. Pekarsky. The dictionary definitions reveal the socio-cultural picture of the Yakuts (Sakha) in the late 19th - early 20th centuries. A descriptive analysis with the use of interpretation was carried out. The author distinguishes the dictionary definitions into groups according to the following principles: by gender, by clan, by occupation, by the principle of belonging to this or that clan, by the principle of intra-family relations. Such a composition is practically exhaustive, as it may include the characteristics of the bearers of the name, which are absent in other sources of the time. The definitions of anthroponyms are a kind of cultural cross-section, revealing the diverse nature of the Yakut anthroponymic system. Statistical analysis has shown that most of the

*Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН, ул. Петровского д. 1, г. Якутск, Россия, 1953307@mail.ru, +79142807059

names recorded in the dictionary are male. The clan, family structure of the society has a patronymic character. Children's, women's names in quantitative terms are insignificant. Most of the names are the names of famous personalities. The material of the dictionary shows that Yakut personal names are defined only as nicknames, which corresponds to the modern state. This study may have a continuation in terms of revealing the whole onomastic picture of the world of the Yakuts (Sakha).
Keywords: *Yakut language, Yakut personal names, dictionary definitions, E.K. Pekarsky's Dictionary*

Актуальность данной темы обосновывается тем, что антропонимические материалы Словаря якутского языка Э.К. Пекарского недостаточно изучены. Словарь содержит не только основные структурно-семантические характеристики личных имен, но и на антропонимическом материале можно выявить социально-культурные сведения о традиционной, общественной жизни якутов конца XVIII-нач.XIX вв.

Изучением якутских личных имен в разное время занимались: Н.И. Филиппова – имена персонажей олонхо (Филиппова, 2016), Ф.Г. Сафронов – этнографический обзор дохристианских имен (Сафронов, 1985), Л.А. Афанасьев – образность якутских имен (Афанасьев, 1990), Е.Р. Николаев – источники и лексико-семантическая классификация якутских антропонимов в лингвокультурологическом аспекте (Николаев, 2015) и др. Имена, зафиксированные в Словаре якутского языка Э.К. Пекарского были рассмотрены в труде Е.И. Оконешникова «Э.К. Пекарский как лексикограф» (Оконешников, 1982).

Целью статьи является выявление особенностей содержаний словарных дефиниций якутских личных имен (на материале «Словаря якутского языка» Э.К. Пекарского).

Источником для раскрытия данной темы является «Словарь якутского языка» Э.К. Пекарского 1959 года.

В статье использован метод лингвистического описания с применением элементов таксономического описания.

По итогам нашего подсчета был составлен список, куда вошли 1860 личных имен (в том числе имена известных шаманов и названий родов (*аҕа, ийэ ууһа*): 926 мужских, 64 женских. В отдельные списки включены: 307 названий божеств (*айыы, таҥара*), духов (*иччи, үөр, абааһы*); 416 сказочных имен (имена богатырей, персонажей олонхо, сказок); 147 заимствованных имен из русского антропонимикона, в т.ч. 33 женских. В список однокоренных имен (названия, прозвища, собственные имена) были включены как одно имя его фонетические варианты, например, *Омоҕой, Оноҕой, Онохой, Омоҕон, Омоҕой баай*, поэтому количество учтенных имен может отличаться (иногда существенно) с данными Е.И.

Оконешникова. Некоторые сложности в количественном плане возникают тогда, когда некоторые имена присутствуют в качестве и собственно имени человека, и сказочного (эпического) имени. Например, имя *Халлаан уола Хаарылла-мохсоҕол* ʻ*Сын неба Хаарылла-соколʼ* – сказочное (эпическое) имя, но в то же время *Хаарылла* ʻКарлʼ является заимствованным именем (придуманный персонаж специально написанного для Словаря олонхо) (Пекарский, 1959, с.178).

Словарные дефиниции антропонимов нами были распределены в условные группы по следующим принципам:

- *по гендерному принципу:* “мужское прозвище”, “мужское имя”, “женское прозвище”, “имя девушки”, “женское имя”, “имя новорожденного мальчика”, “имя девочки”, “имя легендарной старухи”, “прозвище старика”;

- *по родо-видовому принципу:* “прозвище”, “собственное имя”, “имя”, “кличка человека”, “якутское прозвище”, “прозвище человека”;

- *по роду занятий:* “прозвище (имя) шамана”, “прозвище дьячка”, “имя шаманки”, “имя кузнеца”, “имя знаменитого певца”;

- *по принципу принадлежности к тому или иному роду:* “название рода (*аҕа, ийэ ууһа*),”, “имя родоначальника”, “предок якутов”, “родовое якутское имя”, “название одного из поколений рода”;

- *по принципу внутрисемейных отношений*: “детское имя”, “детское прозвище”, “прозвище, данное ей мужем”.

В словаре заимствованные имена из русского календарного именника, ставшие частью современного якутского антропонимикона, были определены как “имя” (“мужское имя”, “женское имя”), а якутские – как “прозвище”. Тут важно определить значение терминов. В якутском языке *анал аал* – это личное имя, имя собственное. Прозвище – *хос аат* ‘прозвище человека’, ‘прозвище (обычно с отрицательным, иногда ругательным оттенком’. Термин *хос аат* буквально означает ‘вторичное (второе; повторное) имя’. Также существует составной термин *ыыс аат* ‘бранное прозвище’, ‘бранное имя’ или ‘ругательное имя’ (или прозвище-пейоратив) от *ыыс тыл* ‘грубая ругань, брань’. Грань между этими терминами можно определить только при семантическом или контекстуальном анализе прозвищ. В прозвищах-пейоративах с меньшей или с большей долей унижения, оскорбления в эмоционально-экспрессивной окраске обозначается называемый (обладатель прозвища). А в Словаре Э.К. Пекарского мы имеем дело с *хос аат*, а не *ыыс аат*. Негативное восприятие собственно якутских личных имен, которые в Словаре указаны как прозвища, хотя существует пласт пейоративных прозвищ, скорее всего, есть результат терминологической коллизии. В

большинстве случаев «прозвища ‘*хос ааттар*, *ыыс ааттар*’ относятся к образным словам (глаголам)» [Харитонов 1954: 200], которые постепенно выходят из обихода современного якутского языка, как случилось и с традиционными образными личными именами.

Все это указывает на процесс становления трехчленного официального имени у якутов. Словарные дефиниции личных имен в словаре Э.К. Пекарского наглядно представляют факт перехода якутов на другую модель именования, в результате которого традиционные якутские имена перешли в разряд вторичных, стали прозвищами или прозвищными именами.

Таким образом, мы выяснили, что рассмотренные антропонимические словарные дефиниции заключают в себе сжатую информацию о социальной структуре якутского общества XVIII-XIX века. Социальная характеристика личных имен представляет собой типичные признаки этнокультурного ландшафта якутского общества: религиозное мировоззрение; традиционные занятия; систему кровно-родственных и родоплеменных связей.

На основе этих фактов можно сделать вывод, что традиция имянаречения у якутов представляется нам весьма развитой и разнообразной, которая, прежде всего, раскрывается в словарных дефинициях. Дефиниция якутских личных имен акцентирует на социальном обустройстве якутов того времени, что может в будущем восполнить данный пробел в изучении всей системы якутского антропонимикона в этнолингвистическом контексте.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Афанасьев, Л. А. (1991). Якутский язык: семантика, фразеология. М. С. Воронкин (отв. ред.), Переход образных слов в знаковые слова (стр. 115-122). Якутск: ЯНЦ СО АН СССР.

Николаев, Е. Р. (2015). Аффиксы словообразования якутских прозвищ (на материале "Словаря якутского языка" Э. К. Пекарского). *Филологические науки. Вопросы теории и практики,* 11-2(53), 133-135.

Оконешников, Е. И. (1982). *Э. К. Пекарский как лексикограф*. Новосибирск: Наука.

Пекарский, Э. К. (1959). *Словарь якутского языка*: в 3-х т. (2-е издание). Л.: Издание Академии наук СССР.

Сафронов, Ф. Г. (1985). *Дохристианские личные имена народов Севера-Востока Сибири (историко-этнографический обзор и именник)* / Отв. ред. д. филол. н. Е. И. Коркина; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т языка, литературы и истории. Якутск.

Филиппова, Н. И. (2016). *Собственные имена персонажей в якутском эпосе олонхо: структура и семантика.* Якутск.

Харитонов, Л. Н. (1954) *Типы глагольной основы в якутском языке.* М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР.

REFERENCES

Afanas'ev, L. A. (1991). Yakutskij yazyk: semantika, frazeologiya. M. S. Voronkin (otv. red.), *Perekhod obraznyh slov v znakovye slova* [Transition of figurative words into sign words] (str. 115-122). Yakutsk: YANC SO AN SSSR. [in Russian].

Nikolaev, E. R. (2015). Affiksy slovoobrazovaniya yakutskih prozvishch (na materiale "Slovarya yakutskogo yazyka" E. K. Pekarskogo) [Affixes of word formation of Yakut nicknames (on the material of the Dictionary of the Yakut language by E. K. Pekarsky)]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki,* 11-2(53), 133-135. [in Russian].

Okoneshnikov, E. I. (1982). *E. K. Pekarskij kak leksikograf* [Э. К. Pekarski as a lexicographer]. Novosibirsk: Nauka. [in Russian].

Pekarskij, E. K. (1959). *Slovar' yakutskogo yazyka* [Dictionary of the Yakut language]: v 3-h t. (2-e izdanie). L.: Izdanie Akademii nauk SSSR. [in Russian].

Safronov F. G. (1985). *Dohristianskie lichnye imena narodov Severa-Vostoka Sibiri (istoriko-etnograficheskij obzor i imennik)* [Pre-Christian Personal Names of the Peoples of the North-East of Siberia (Historical and Ethnographic Review and Namesake)] / Otv. red. d. filol. n. E. I. Korkina; AN SSSR, Sib. otd-nie, Yakut. fil., In-t yazyka, literatury i istorii. Yakutsk. [in Russian].

Filippova, N. I. (2016). *Sobstvennye imena personazhej v yakutskom epose olonho: struktura i semantika* [Proper names of characters in the Yakut Olonkho epic: structure and semantics.]. Yakutsk. [in Russian].

Haritonov, L. N. (1954) *Tipy glagol'noj osnovy v yakutskom yazyke* [Types of verbal bases in the Yakut language]. M.-L.: Izd-vo Akademii Nauk SSSR. [in Russian].

ADBİLİM ARAŞTIRMALARINDA KİŞİADBİLİM (ANTROPONİMİ) KAYNAKLARININ VERİMLİ KULLANIMI

EFFECTIVE USE OF ANTHROPONYM SOURCES IN ONOMASIOLOGY STUDIES

Prof. Dr. Yılmaz KURT*

Özet

Türk dünyasında yapılan adbilim çalışmalarında Osmanlı arşiv kayıtlarının önemi çok büyüktür. XV. Yüzyıldan başlayarak XVI. Yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 150 yıllık bir zaman diliminde sosyal ve ekonomik yapıyı yansıtan Mufassal Tahrir Defterleri adbilim çalışmaları için bir hazine değerindedir. Mufassal Tahrir Defterlerinde sadece vergi veren erkek nüfus kayıt edilmiş olsa da milyonlarca kişinin baba adları ile birlikte yaşadıkları yerin de gösterilerek verilmiş olması çok önemlidir. İcmal Defterlerinde ve Evkaf Defterlerinde has, zeamet, timar ve mülk sahiplerinin isimlerinin yazılmış olması Osmanlı elitinin isimlerinin tespiti imkânı vermektedir. Evkâf Defterlerinde ise vakıf kuran ağaların ve beylerin isimleri yanında vakıf kuran varlıklı kadınların da adları verilmektedir. Bu bakımdan Evkaf Defterleri tarihî kadın adlarımız konusundaki belge eksikliğimizi kapatması açısından ayrıca önem kazanmaktadır. Sayıları 20.000 defteri bulan Şer'iye Sicilleri sayesinde yolu bir şekilde mahkemeye düşmüş olan erkek ve kadınların adlarını baba adları ile birlikte öğrenebilmekteyiz. Bütün bu kaynaklarda yer alan kişi adlarından değişik açılardan sistematik bilgi üretebilmek için bu adların baba adları ile birlikte yüzdelik kullanım oranları alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

***Anahtar Kelimeler**: Türk kişi adları, Osmanlı arşivi, Tahrir Defterleri, Temettüat Defterleri, Nüfus Defterleri, Şer'iye Sicilleri.*

Abstract

Ottoman archival records are of great importance in onomastic studies conducted in the Turkish world. Starting from the XVth century to the XVIth century, Mufassal Tahrir Books, which reflect the social and economic structure in a period of approximately 150 years until the end of the century, are a treasure for onomastic studies. Although only the taxpaying male population is recorded in the Mufassal Tahrir Registers, it is very significant that millions of people were registered with their father's names and their place of residence. The fact that the names of has, zeamet, timar, and property owners are written in İcmal Registers and Evkaf Registers gives the opportunity to identify the names of the Ottoman elite. In the Evkâf Registers, besides the names of the aghas and beys who established foundations, the names of wealthy women who established foundations are also given. In this respect, Evkaf Books is of great importance in terms of making up for our lack of documents on our historical women's names. We can learn the names of men and women who have somehow ended up in court, together with their father's names, thanks to the Sharia Registries, whose number

* Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü (Emekli). E-mail: yilmazkurt2002@yahoo.com

is 20,000. In order to produce systematic information from different aspects from the names of the people in all these sources, these names should be evaluated by taking the percentage usage rates together with the father's names.
***Keywords**: Turkish personal names, Ottoman archives, Tahrir Registers, Temettüat Registers, Population Registers, Sharia Registers.*

Giriş:

Adbilim ve Kişiadbilim (Antroponimi veya Kişbil): Adbilim konusunun ilk öğreticisi, İslâm inanışına göre bizzat evrenin yaratıcısı olan Allah'tır. O, Hz. Adem'e eşyanın adlarını öğretmiş ve Adem'i böylelikle meleklerden daha üstün kılmıştı (Kur'an-ı Kerîm, Bakara sûresi, ayet: 31; Kibar, 2005, s. 15). Hz. Adem'in bütün ilâhî dinler için ilk ata olarak kabul edilmesi ve isminin farklı dillerde aynı şekilde anılması da ayrıca önemlidir. Adbilim açısından Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerîm en eski yazılı metinler olarak bilimsel yöntemlerle değerlendirilmelidir. Semavî kitaplarda geçen kişi ve yer adları İlahî birer kitap olmasının ötesinde tarihî birer kaynak olarak incelenmelidir.

Türkiye'de adbilim çalışmalarının çok gerilerde olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Merhum Doğan Aksan'dan sonra birçok Dilbilim Bölümü/ Anabilimdalı açılmış olmasına rağmen gelinen nokta yine de çok ümit verici değildir. Dilbilim uzmanlarımız farklı alanlarda çalışmalar yürütmekte ancak adbilim konusuna yeteri kadar öncelik vermemekteler. Bu ilgi azlığı belki de bu kaynakların Arap harfleri ile yazılmış olması yanında siyakat denilen özel bir şifre yazı ile yazılmış olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Türk Dili ve Edebiyatı alanında çalışanlar da adbilimin kaynaklarına inmekte bir ölçüde zorlanmaktadırlar. Tuncer Gülensoy, edebiyatçılar alanında adbilim çalışmalarının önderi konumundadır. Ancak genel olarak edebiyatçıların adbilim alanındaki çalışmaları yok denecek kadar azdır. Türkiye'de adbilim konusunda kalem oynatanlar belgelerin de yönlendirmesi ile daha çok tarihçiler olmuştur. Bahaeddin Yediyıldız, Tuncer Baykara, Yılmaz Kurt, Alpaslan Demir tarihçiler arasında akla ilk gelen isimlerdir.

Son yıllarda özellikle tarihî coğrafya alanında çalışmakta olan coğrafyacılar tarihî yer adları konusunda yararlı çalışmalar ortaya koymuşlardır. Şimdi yapılacak iş dilci, dilbilimci, tarihçi ve coğrafyacılardan oluşan Adbilim merkezlerinin açılmasıdır. Bu merkezler Enstitü veya Anabilim dalı şeklinde açılabilir. Üniversite bünyelerinde açılan *Araştırma ve Uygulama Merkezleri* genelde ayrı bir kadro ve bütçeye sahip olmadığından kadrolaşmakta ve aktif olarak iş çıkarmakta zorlanmaktadır (Kurt, 2020, s. 15-23). Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün yıllardan beri üzerinde durduğumuz bu boşluğu dolduracağı ümidini taşımaktayız.

Tarihsel Adlarımız

Eski Türk adları konusunda elimizdeki en önemli yazılı kaynak Göktürk Yazıtları'dır. Buradan öğreniyoruz ki Türk Beyleri kendi unvanlarını ve kendi

adlarını bırakmışlar ve Türklüklerini unutmuşlardı. Bu yüzden kadınları Çin saraylarında cariye olmuştu. Kuzey Çin'de hakimiyet süren Türk asıllı Tabgaç (Çincesi T'o-pa) adlı kavim V. Yüzyılın ikinci yarısında tamamen Çinlileşmiş bulunuyordu (Sümer, 1999, s. 25). Bu döneme ait kişi adlarını Göktürk Kitabeleri'nden ve Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Ancak bu bilgiler sadece hükümdar veya boybeyi, komutan gibi ileri gelen kişilerin isimleri ile sınırlı olduğundan elimizdeki kişi adlarının sayısı çok sınırlıdır. Bilge İşbara Tamgan Tarkan, Baz Kağan, Bilge Kağan, Böğü Kağan, Bumin Kağan, Işbara Yamtar, İl Tiriş Kağan, Kapgan Kağan, Köl (Gül) Tigin, Oğuz Bilgi Tamgaç bunlardan birkaçıdır. *Tenride Kut Bolmuş İl Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan* adından Çin kaynakları sadece Mou-yü şeklinde söz eder. Buradaki esas ismin Bilge Kağan olduğu, ismin başındaki kısmın tamamen unvan olduğu anlaşılmaktadır (Sümer, 1999, s. 67).

Osmanlı Nüfus ve Arazi Tahriri

Osmanlı devlet arşivi adbilim açısından bizler için büyük bir hazinedir. Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayarak III. Mehmet dönemine kadar (1595) düzenli olarak yapılan nüfus ve arazi tahrirleri sonucunda tutulan tahrir defterleri, hem kişi adlarını hem de yer adlarını tespit etmemiz için bize büyük bir imkân sunar. Eli iş tutan bütün erkek nüfusun kayıt edildiği bu defterler belli ölçüde akrabalık bağlarını da bize göstermektedir. Bu defterlerde kayıtlı yüz binlerce isim, yaklaşık 150 yıllık bir dönem için isimlerdeki değişmelerin ne yönde gerçekleştiğini gösteren ipuçları verir.

Mufassal Tahrir Defterleri ve Adbilim Çalışmaları

Mufassal Tahrir Defterlerinden adbilim çalışmalarında en verimli şekilde yararlanmak için izlenecek metod mevcut kişi adlarının tamamının Excell veri tabanına yüklenmesidir. Bu iş yapılırken kişi adlarının ayrı bir sütunda ve baba adlarının ayrı bir sütunda veri tabanına girilmesi gerekmektedir. Kişiadı ve babaadı sütunu arasında defterin temel mantığına uygun şekilde akrabalık sütunu olacaktır. Akrabalık sütununa "veled-i" yerine "v"; "veled-i o" yerine ise "vo" yazılacaktır. Aynı şekilde "birâder-i o" ve "birâder-i diğer" yerine "b" yazılacaktır. Azadlı kölelerin (mu'tak) adları normal olarak kişiadı sütununa yazılacak ancak efendisinin ismi babaadı sütununa değil açıklama kısmına yazılacaktır (Kurt, 1999, s.45-59.).

Kişi adları girildikten sonra bu kişilerin bulunduğu nahiye, köy veya cemaat ayrı ayrı yazılacak ve varak/ sayfa numarası da kayıt edilecektir. Bu yolla, kayıtlar tasnife tabi tutulduktan sonra bir ismin hangi sayfada geçtiğini, hangi cemaat veya köye tabi olduğunu görme imkânımız olacaktır.

TABLO 1: Kişiadlarının Excell'e Yüklenmesi İçin Örnek Veritabanı

KİŞİ	AKR	BABA	VERGİ	MESLEK	NAHİYE	TAİFE	BİRİM	VRK	AÇIKLAMA
Sadık	v	Balaban	ç	İmam	Kars	Sayyâdân	CM	9b	
Hasan	vo	Sadık	m	Muhassıl	Kars			9b	
Ahmed	v	Balaban	ç		Kars			9b	
Ümmet	b	Balaban	ç	Mu'âf	Kars			9b	Yek-dest

İcmâl ve Evkaf Defterlerinin Kişiadbilim Çalışmaları İçin Önemi

Bilindiği gibi İcmal Defterleri, Mufassal Defterlerde yer alan gelirlerin kimlere dağıtıldığını göstermek üzere tutulan defterlerdir. Bu defterlerde kâtip, padişah haslarından başlayarak has, zeamet ve timar sahiplerinin adlarını yazar, sonra gelirlerinin hangi köy ve mezralardan verildiğini gösterir. İcmal Defterlerde zeamet sahiplerinin kimliği konusunda açıklayıcı bilgi verilirken timar sahiplerinde çoğu zaman bu özen gösterilmez. Buna rağmen bazı katipler timar sahiplerinin babalarını bildirdikleri gibi bazen dedelerini de bildirmek gereği duyarlar. Bu durumda baba sütunu yanına bir de DEDE sütunu açmamız gerekecektir.

İncelediğimiz defterlerde kendilerine zeamet verilen kişilerin çoğunlukla o beylerbeyinin veya sancakbeyinin çocukları olduğunu veya Divân-ı hümâyûn görevlileri olduğunu görmekteyiz. Bu bakımdan İcmal Defterleri üzerinde yapılacak kişiadbilim çalışmaları ülkenin elit yönetici kesiminin isimlerini tespit etmek imkânı verecektir.

Evkaf Defterleri geçmişte kurulmuş olan bütün vakıfların gelir ve giderlerini gösteren kayıtlardır. Vakıf kurucularının isimlerini bu kaynaktan öğrenebiliriz. Kurulan vakıflar içerisinde Büyük Selçuklular ve Anadolu Beylikleri ile ilgili vakıf kayıtlarına da rastlanılmaktadır. Bu döneme ait arşiv belgesi çok az olduğundan bu vakıf kayıtları bizim için aydınlatıcı olmaktadır. Çoğunlukla padişahlar, hanedan üyeleri ve paşalar veya bunların eşleri, kız kardeşleri tarafından kurulan vakıflar kurucularının isimlerini ve aile şecerelerini aydınlatmak için bize imkân sunar. Özellikle Konya Evkâf Defteri, Rum (Sivas-Amasya-Çorum-Samsun) Evkâf Defteri, vakıf defterleri içerisinde yoğun bilgi ve kişi adı yüklü defterlerdir. Bu defterler de vakıf kurucularının isimleri esas alınarak Excell'e yüklendiğinde çeşitli sorgulamalar ile bize önemli yeni bilgi sunacaktır.

Temettüat Defterleri ve Kişiadbilim Çalışmaları

1839 Tanzimat Dönemi'nde devlet teşkilatı yeniden yapılandırılırken gelir ve giderlerin gözden geçirilmesi için XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterleri örneğinde olduğu gibi yeniden "Emlak, Arazi, Hayvanat ve Temettuat"

sayımları denilen sayımların yapılmasına gerek duyulmuştu. Bu defterler Tanzimat reformlarının uygulandığı Ankara, Aydın, Bolu, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Üsküp ve Vidin eyalet veya sancaklarını kapsamaktadır. 1988 yılında Osmanlı Arşivi'nde araştırmaya açılan temettuat defterleri, 19.569 defterden oluşmaktadır (BOA, 2017, s.146.). Defterlerin bir kısmı 1840 yılındaki sayıma ait olup, büyük çoğunluğu 1845 yılındaki sayımları kapsamaktadır (Kütükoğlu, 1994, s. 395-418.; Yükçü-Fidancı-Soysal, 2014, s.170-199.).

Hane esasına göre düzenlenen bu defterlerden yeradları ve kişiadbilim açısından yararlanmak mümkündür. Çoğunlukla iki sütun halinde düzenlenen bu defterlerde her vergi sorumlusu hane sahibinin adı ve baba adı, varsa aile lakabı veya şöhreti yer almaktadır. Temettuat defterleri, kişi adı ve baba adının yanı sıra aile lakaplarını da vermesi bakımından tahrir defterlerine göre daha fazla bilgi sunmuş olmaktadır. 1595 yılından 1840 yılına gelinceye kadar bu anlamda nüfus ve arazi sayım defteri tutulmadığından aile soy ağaçlarının çıkarılması işleminde yaklaşık 250 yıllık bir kesinti söz konusu olmaktadır. Bu da en azından 10 neslin defterlerde kayıtlı olmadığı şeklinde değerlendirilebilir.

Sivas eyaletinin Bozok (Yozgat) kazası dahilinde bulunan Sorkun kazası temettuat defterinde her köy ve her hâne hane numarası verildikten sonra, "Kara Mustafa oğlu Abdülkerim", "Oruç oğlu Ali", "Kel Ömer oğlu İbiş" şeklinde kayıt edilmekteydi (Polat, 2010, s. 71.).

Kişiadbilim Hazinesi Osmanlı Nüfus Defterleri

Nüfus Defterleri, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından patlak veren Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşlarının ortaya çıkardığı asker ve para ihtiyacını gidermek amacıyla hazırlanmaya başlanıldı (Güneş, 2014, s. 222.). 1828-1830 yıllarında Anadolu'nun bazı bölgelerinde nüfus ve arazi sayımı için memurlar görevlendirildi. 1831 yılında ise bütün İmparatorluğu kapsayan bir nüfus sayımı gerçekleştirildi (Karal, 1995; Karpat, 2010)[*]. Bu sayımda kadınlar hariç çocuk ve yetişkin bütün erkek nüfus deftere yaşları ve vücut özellikleri ile birlikte kayıt edildi. Çoğu defterde aile lakab ve şöhretleri de yazıldı. Hane sahibi kişinin adı, baba adı, mesleği, vücut özellikleri, yazılmış olduğundan kişadları bilimi açısından en verimli kaynak Nüfus Defterleri olmaktadır.

1831 sayımından sonra 1844, 1881, 1895, 1904 yıllarında yeni nüfus sayımları yapılmış ve devlete asker veren Anadolu ve Rumeli topraklarında yaşayan halkın erkek nüfusu tespit edilmiştir. 1904 sayımında ilk defa olarak kadın nüfus da sayıldığından 1904 sayım sonuçları bugünkü MERNİS (Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi) kayıtlarına esas teşkil etmiştir. NFS.d koduyla arşiv

[*] Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995; Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

kayıtlarına geçen 1732- 1882 yıllarına ait 12.000 nüfus defteri mevcuttur (BOA, s.148.).

1882 yılından sonra tutulmuş olan nüfus defterleri ise Ankara'da Nüfus ve Vatandaşlık İdaresi Arşiv Dairesi'nde muhafaza edilmektedir. Bütün illerdeki nüfus defterleri Ankara'da toplanmış ve dijital ortama aktarılmıştır. Çeşitli sebeplerle tahrip olmuş defterleri kurtarmak için yapılmakta olan restorasyon ve dijitalleştirme işlemleri devam etmektedir. Kişisel bilgiler içerdiği için bu arşiv araştırmacılara açık değildir.

Şer'iye Sicilleri

Şer'iye sicilleri Osmanlı mahkemelerindeki yargılamaların ve merkezden gelen emirlerin kayıt edildiği defterlerdir. Bunlardan elimizde mevcut en eski defterler Bursa Şer'iye Sicilleri olup başlangıcı XV. yüzyıla dayanmaktadır (Ongan, 1961, s.32-36).

Anadolu'da Kültür Bakanlığı'na bağlı il müzelerinde korunmakta olan 8.693 adet Şer'iye Sicili Ankara'da Milli Kütüphane'de toplanarak mikrofilme alındı. İstanbul Müftülüğü ise elinde bulunan 10.369 adet sicili İSAM bünyesinde muhafaza etmeye devam etti. 2017 yılında Milli Kütüphane'de bulunan Anadolu'ya ait sicil kayıtları Cumhurbaşkanlığı Arşiv Başkanlığı'na devir edilerek İstanbul'a taşındı. Ancak Milli Kütüphane'de çekilmiş olan mikrofilmlerden okuyucular yararlanabilmektedir.

Şer'iye Sicilleri özellikle terike kayıtları ile kişiadbilim çalışmaları için çok değerlidir. Kayıtlarda kadın adlarının da bulunması sebebiyle de Şer'iye Sicilleri ayrıca önemlidir. Şer'iye Sicillerinde yer alan kişi adlarının değerlendirilmesine ilişkin bazı çalışmalar yapılmışsa da bunlar yeterli değildir. Sicillerde geçen kişi adlarının değerlendirilmesine ilişkin bir yöntem henüz geliştirilmiş değildir. Yapılan çalışmalar çoğu zaman yetkin olmayan kişilerce yapılmış hobi türünden çalışmalardır (Güzelbey, 1984. s.246-249.; Ongan, 1956, s. 92-94.).

Kişiadbilim Çalışmalarında Uygulanan Yöntemler

Osmanlı Arşivlerinde kişiadlarının yer aldığı arşiv kaynakları bu saydıklarımızla sınırlı olmasa da kişiadlarının en yoğun olarak yer aldığı kaynakların bunlar olduğunu söyleyebiliriz. Bu kaynaklardan yararlanırken genellikle 3 ayrı yol izlenmektedir:

1. Bazı araştırmacılar defterden ilginç buldukları isimleri almakta ve bu isimler üzerine değerlendirmeler yapmaktadır. Bu şekilde o yörede geçen, o yöreye has bazı isimler okuyucuya bir fikir verebilmekte ise de defterdeki isimlerin tamamı hakkında kesin bir kanaat oluşması mümkün olmamaktadır. Bizim yapmış olduğumuz "Sivas Sancağında Kişi Adları" çalışması bu tür çalışmalara bir örnek olarak verilebilir (Kurt, 1993, s. 223-290.).

2. Tahrir Defterleri üzerine yapılan çalışmalarda sondaj metodunun uygulanması bazı araştırmacılar tarafından denenmiş ancak yaygınlaşmamıştır. Defterden her 5 veya 10 sayfadan birisinin alınarak buradaki isimlerin bilgisayara aktarılması ve değerlendirilmesi şeklinde uygulanan bu metotta bir veya iki defa geçen birçok ilginç ismin değerlendirme dışı kalmasına sebep olduğundan tercih edilmemektedir. Bu yolla o yörede en çok kullanılan isimlerin tespiti mümkün olabilmektedir.

3. Defterde yer alan bütün isimlerin baba adları ve bulundukları nahiye ve köy adı ile birlikte EXCELL veri tabanına işlenmesidir. Bu yol defterde geçen bütün kişiadlarını, kaç kişi tarafından ad olarak kullanılmış olduğunu ve kullanım yüzdesini tek tek verdiği için adbilim çalışmalarında en güvenilir yoldur. Özellikle isimlerin kullanım yüzdelerinin verilmiş olması bölgeler veya zaman dilimleri arasında yapılacak karşılaştırmalar için önemlidir.

Bugüne kadar kişiadları konusunda Anadolu'nun değişik bölgelerinde yapmış olduğumuz çalışmalarda insanların büyük çoğunluğunun Mehmet, Ahmet, Mustafa, Ali, İbrahim, Osman, Hasan, Hüseyin gibi İslâmî kökenli Arapça adlarla çağırılmakta olduğunu tespit ettik. Ortaya çıkan tabloda insanların %70'i isimlerin %30'unu kullanmakta; insanların %30'u ise isimlerin %70'ini kullanmaktalar. Dolayısıyla isimlerin çoğunluğunu 1 veya 2 kişi tarafından kullanılan İlbeyi, Gülbeyi, Gökçe, Güldalı, Kuzugüden, Kulfal, Güvendik, Sevindik gibi isimlerden oluşmakta.

Mehmet adı Muhammed adını da çoğu zaman içine alacak şekilde hemen hemen her şehirde XVI. yüzyılda en yaygın olarak kullanılan isimdi. Mehmet ismi bu kullanım rekorunu 1974 yılına kadar korumuş, bu tarihten sonra Emre, Furkan, Gökhan gibi yeni isimlere kaptırmıştır. Kadınlarda ise Ayşe, Hatice, Emine, Şerife isimleri en çok kullanılan isim olmak rekorunu Zeynep, Müge, Tuba, Elif gibi isimlere kaptırmıştır.

Sonuç

Tarihsel kişiadları adlarının tespiti ve değerlendirilmesi konusunda Osmanlı Arşivi'nde milyonlarca belge bulunmasına rağmen bunlar üzerinde çok az çalışma yapılmıştır. Adbilim (onomastik) Türk üniversitelerinde ayrı bir anabilim dalı olarak teşkilatlanarak bu zorluğu aşabilecektir. Tarihçi, Dilci, Dilbilimci, Coğrafyacı uzmanlardan oluşacak olan Adbilim merkezleri sadece Türk kültürü için değil Osmanlı Devleti topraklarında yaşamış 30'dan fazla milletin kültürlerinin aydınlatılmasına da katkı sağlayacaktır.

Bu beklentinin gerçekleşmesine kadar yapılacak bireysel çalışmalarda izlenecek yol ise arşiv defterlerinde yer alan bütün isimlerin Excell veri tabanına işlenerek değerlendirmeye alınmasıdır.

Kaynakça

DAGM, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2017.

Güneş, M. (2014). Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili. *Akademik Bakış*, VIII/15, 221-240.

Güzelbey, C. C. (1984). Gaziantep Şeri Mahkeme Sicillerinde Türkçe Kişi Adları". *Türk Kültürü,* XII/252, s. 246-249.

Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.

Karpat, K. H. (2010). Osmanlı Nüfusu 1830-1914. Bahar Tırnakçı (Çev.), İstanbul: Timaş.

Kibar, O. (2005). *Türk Kültüründe Ad Verme*. Ankara: Akçağ.

Kur'an-ı Kerîm. Bakara sûresi, ayet: 31.

Kurt, Y. (2020). "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesinde Uygulanacak Metod". *Anadolu'da Kişi ve Yer Adları*. Yayına Hazırlayanlar: Ertan Ünlü- Fatih Mehmed Önal, Ankara: Akçağ, 15- 23.

Kurt, Y. (1993). "Sivas Sancağında Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)". *OTAM*, Sayı 4. 223- 290.

Kütükoğlu, M. (1994). "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", 12. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri. Ankara. 395-418.

Ongan, H. (1956). "Şeriye Sicillerinde Geçen Türkçe Kişi Adları", *Türk Etnografya Dergisi*, S. 1, 92-94.

Ongan, H. (1961). "XV. yy'a Ait Bursa Sicillerinde Geçen Bazı Türkçe Kişi Adları", *Türk Etnografya Dergisi,* S. 4, 32-36.

Polat, S. (2010). *Sorgun Temettuat Defterleri*, c.I-III, Ankara: Sorgun Belediyesi.

Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I,* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Yükçü, S., Nur Fidancı, Umut S. (2014). "Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterleri'nin Önemi ve Vergisel Açıdan Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, 170- 199.

THE CONDITION OF ONOMASTICS IN THE NORTH PART OF KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Zhanar KONYRATBAYEVA*

Abstract

In this article, the onomastics of the North Kazakhstan region is subjected to a special description on the one hand, because representatives of various ethnic groups reside on this territory, and on the other, because the onim layer of this territory reflects a multitude of historical processes that have a political and ideological basis. The onomastic space of this region is "multi-layered". It reflected the pre-revolutionary events (1917), the policy of Soviet power (1917-1992), the process of restoring the old historical names during the period of Kazakhstan's gaining independence (1992 – to the present day). Particularly bright in the names of this region are the colors introduced during the Soviet period, as the Soviet state pursued a deliberate policy of promoting Soviet power in all historical and cultural areas. The article deals with the issues of the toposystem of the northern regions of Kazakhstan, which are an acute national problem.

Keywords: *regional onomastics, onomastic space, nominative principles, linguistic space, statistical research.*

The system of regional onomastics is considered in various scientific areas as a complex linguistic, social, cultural-historical sphere. It is a great opportunity to identify the idea of society in different eras by solving the general and particular linguistic issues.

N.V. Podolskaya indicates following peculiarities of regional onomastic science: "onomastic researches associated with a specific territory, with a local onomastic subsystem: such research is generally related to the same field of onymical space: toponyms, anthroponyms, astronyms (rarely complex); the purpose is to identify specific names (or types of names) on this territory and their relation to the neighboring and/or other separated territories. Regional onomastic studies provide material for indicating onymic areas and different types of onyms" [1: 97].

The regions of Kazakhstan have diversity of onomastics depending on the features such as: location of the region, historical, social situation and as the result of these the linguistic landscape had shaped in different ways. It is obvious that various social factors influenced differently to form and develop

*

the regional onomastic system. We can notice during the research of development of onomastics in each region that proper names of that regions have affected to their social lives. The reason is that onomastics is the sphere that keeps informativeness, commonality in comparison with appellatives. It means that onomastics plays a key role while identifying the historical view of the world.

According to statistics, there are about 5,936 onyms (names of states, districts, villages, regions) in the country, of which 1,439 are names of localities that have been changed over the years of Independence, i.e. renamed. The statistical research at the first half of 2017 was conducted through "Atau.kz " web portal [2] (Figure 1).

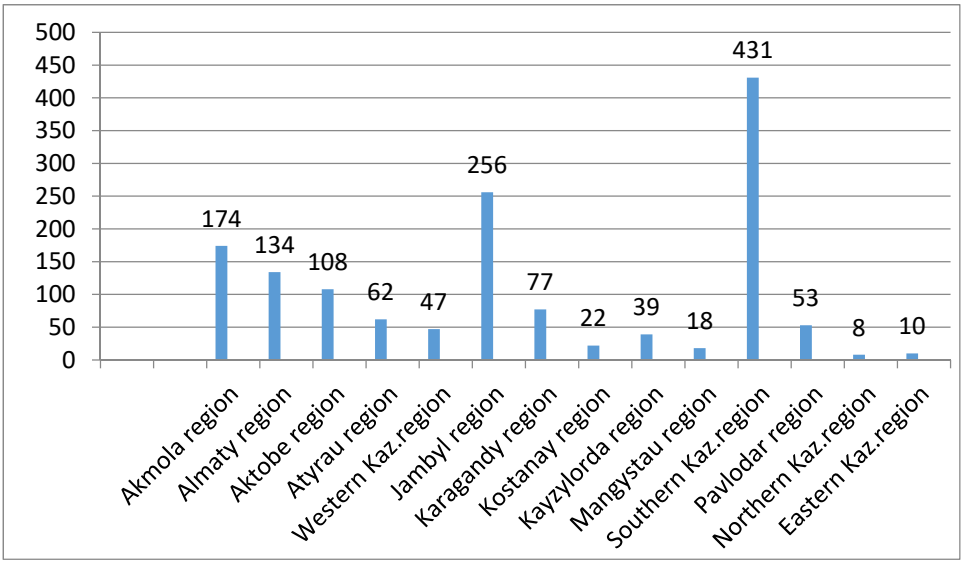

Figure 1 – Number of newly named onyms in the regional onomastic space of the Republic of Kazakhstan

The conclusion made from the data illustrated in the figure – regional statistics of the renominated land and water names have different characteristics. The percentage of renominated onyms, i.e. toponyms that have acquired a national character, is about 24.94% (1,439 names). Obviously, these indicators, are not unique for all the regions of the country, but show that our overall onomastic map is gradually acquiring a national image (Table 1).

Table 1 – Quantitative and percentage indicators of the process of nomination, renomination in the regional onomastic space of the Republic of Kazakhstan

Regions	**Number of districts**	**Number of villages**	**Number of renamed names**	**Linguistic features of names**	
				Kazakh	**Russian**
Akmola region	17	244	174 (71,3%)	121 (49,5%)	123 (50,4%)
Almaty region	16	733	134 (17,4%)	699 (82,7%)	44 (5,7%)
Aktobe region	12	362	108 (28%)	337 (90 %)	25 (10 %)
Atyrau region	7	471	62 (15%)	442 (94%)	29 (6%)
Western Kazakhstan region	12	361	47 (13 %)	323 (86 %)	38 (14 %)
Zhambyl region	10	536	256 (47%)	518 (95%)	28 (5%)
Karagandy region	10	419	77 (12,3%)	540 (85%)	81 (15%)
Kostanay region	17	240	22 (9,1%)	91 (38%)	148 (62%)
Kyzylorda region	7	369	39 (10%)	378 (97%)	11 (3%)
Mangystau region	5	64	18 (25%)	70 (97%)	2 (3%)
Southern Kazakhstan region	11	881	431 (49%)	874 (98%)	17 (2%)
Pavlodar region	10	185	53 (28,6%)	88 (48%)	97 (52,4%)
Northern Kazakhstan region	13	202	8 (3,9%)	65 (32,17%)	137 (67,8%)
Eastern Kazakhstan region	20	702	10 (1,4%)	510 (72%)	192 (14,5%)
Total:	**167**	**5769**	**1439**	**5056**	**972**

As the table shows, the process of nomination and renaming in the regional onomastic space of the Republic of Kazakhstan differs in each region. Akmola region (71.3 %), the Southern Kazakhstan region (49 %) and Zhambyl region (47 %) are the top three places in terms of renamed toponyms. The Northern Kazakhstan (3.9 %) and the Eastern Kazakhstan (1.4 %) regions are among the regions where the renomination process is slow. In terms of linguistic features of the names, in many regions of the country, land and water names are designated and approved in the state language, that is, the total number of nominations in Kazakh language is 5056 names, and in Russian – 972 names. Particularly noteworthy is the onomastic space of the Western (Aktobe region – 90%, Atyrau region – 94%, Mangystau region – 97%) and Southern regions of the country (Zhambyl region – 95%, Kyzylorda region – 97%, South Kazakhstan region – 98%), distinguished by typical Kazakh names.

Nevertheless, the onomastic map of the regions (the northern regions) that stick to the viewpoint of the past period is frustrating. Previously, a statistical analysis of the onomastic space of the Western and Southern regions was carried out [3]. We have therefore set ourselves the goal of devoting a special part of our search work to the toponymic system of the Northern regions, which remains a pressing national issue.

Regional onomastics of North Kazakhstan, on the one hand, has a special character as a space consisting of different ethnic groups, on the other hand, it is an onymic layer with a rich political and ideological background of historical processes. It is worth noting that the onomastic space of this region is "multi-layered": it preserved such features as pre-revolutionary traces, the policy during the Soviet period, the transfer of the former name during the years of independence. Among them, the Soviet period had the greatest influence on the names of the regions. Because the Soviet authorities maintained their special "position" on almost all cultural and historical sites called the Soviet zone.

The national system of onomastics had some changes from the 2nd half of the 20th century. The movement took place in the North part, for instance in the results of several researches it becomes clear that in Astana (in that time was Akmola) many onomastics was related to historical, cultural and religious events. This is reported by the local historian A. F. Dubitsky, in his work "The city on Ishym", writes: "Houses were built in wood, one-storey, sometimes two-storey, combined... The names of the streets to some extent reflected the history and position of the city: Torgovaya (Trade), Bolshaya Bazarnaya (Big market), Malaya Bazarnaya (Small market), Gostinodvorskaya (Guest yard), Karavannaya (Caravan), Chernobrodskaya (Blackbeard), Akmolinskaya (Akmola region), Krepostnaya (Serf), Stanichnaya (Cossak village), Tserkovnaya (Church), Mechetnaya (Mosque), Stepnaya (Steppe), Postoyatelskaya (Hostelry), Dumskaya (Duma- Russian Assembly with legislative function), Tatarskaya (Tatar), Tiuremnaya (Prison), etc. [4: 44]. These names indicate that trade, administrative, religious works were carried out in the area, and representatives of certain nationalities were sent to the settlement specifically for missionary purposes. The Russian colonists, who wanted to take Akmola into their own hands, constantly monitored the onomastic, that is, the linguistic and cultural future of the region. Historian J. Kasymbayev gives the following historical source: "in 1914, upon the decision of the Duma, all nameless streets of the city were named. Thus Dumskaya, Krepostnaya (Serf), Gostinodvorskaya (Guest yard), Bolnichnaya (Hospital), Omskaya (Omsk), Mechetnaya (Mosque), Karavannaya (Caravan) and other streets appeared in Akmola» [5: 106]. It has not been forgotten that one of the mechanisms of the policy of colonization of the country is the destruction of its historical and cultural values. The minutes of the Presidium of the Akmola City

District Executive Council, found in the Heritage Fund, testifies: "In the minutes of the Presidium of the Akmola City District Executive Council a number of names were changed: from west to east Uchilischnaya (University) street became Communist, Malaya Bazarnaya (Small market) became Proletarskaya (Proletariat), Beregovaya (Coastal) street became Internationalnaya, Khlebnikovskay (Khlebnikov-surname) street became Octyabrskaya (October), and from south to north Meshchanskaya(Bourgeois) became Grajdanskaya (Civil), Sobornaya(Cathedral) street became Pervomayskaya (1st May), Bolnichnaya (Hospital) street – Krasnoarmeiskaya (Red army), Dumskaya street – Kommunalnaya (Communist)" [6: 236].

Any onym should have an informational attribute, a semantic feature that relates to a particular region. In the past, we have seen such a "spark" of informative and semantic principles in the following data. In September 1934, on a twenty-day visit to Akmolinsk, S. M. Kirov comes [4: 87]. In December of the same year, by the resolution of the Presidium of the Akmola City Council, in honor of S. M. Kirov, Staraya (Old) street was renamed as *Kirov* [7: 93]. The principle of this transformation of onym is Kirov's visit to Akmola, this is the only information it gives.

While the nominative character of proper names is influenced by extra-linguistic factors such as geographical, historical, ideological, attitudinal, social, cultural, the influence of the political and ideological factor on the onomastic space of the Northern region of the country was too strong (Table 2).

Table 2 – Onomastic space indicator in the Northern Kazakhstan regions

Regions	**Number of districts**	**Number of villages**	**Number of renamed names**	**Linguistic features of names**	
				Kazakh	**Russian**
Akmola region	17	244	174 (71,3%)	121 (49,5%)	123 (50,4%)
Kostanay region	17	240	22 (9,1%)	91 (38%)	148 (62%)
Pavlodar region	10	185	53 (28,6%)	88 (48%)	97 (52,4%)
Northern Kazakhstan region	13	202	8 (3,9%)	65 (32,17%)	137 (67,8%)
Total:	**57**	**871**	**257**	**365**	**505**

To demonstrate the statistics of the Northern part of Kazakhstan that includes such regions as Akmola, Pavlodar and Kostanay: the general number

of onomastics is 928, 57 of them are regional areas, 871 are countryside's. The number of geographical names changed into national relevance is 257, that makes up 27,7% of the all geographical proper names of North Kazakhstan. The peculiarities of geographical proper names of that part of the country needs to be taken into consideration as it really differentiates from other regions. The main reason is that Russian proper names overweigh the Kazakh proper names.

We cannot, however, say that the nominalised, renominalised names on the national onomastic map do not have a specific weight. Among the toponyms that have acquired a national character are *Akmeshit (White mosque), Koyandy (Rabbit), Zhalgyzkuduk (Lonely well), Kyzylsuat (Red watering)* (Akmola region), *Bestobe (Five hills), Aday (Name of the tribe), Borli (Wolf), Yesenkol (Healthy lake), Sarykol (Yellow lake)* (Kostanay region), *Akkol (White lake), Atygay (Name of the tribe), Bozshakol (Grey lake), Karasu (Black water), Shiderty (Spancel)* (Pavlodar region), *Baluan (Wrestler), Astagan, Aksu (White water), Zhanasu (New water), Karatal (Black willow), Kokterek (Green poplar), Bidaik (Wheat), Eltay* (Northern Kazakhstan region), etc. In these regions, however, the percentage of the toponymic system marked by the political-ideological principle of a past era has not diminished. For example, *Pervomayka (1st of May), Novy koluton (New Koluton (name of city)), Novocherkasskoye (New Cherkasskoye (name of city)), Sadovoye (Garden), Otradnoye (Delight)* (Akmola region), *Krasnokordon (Red army), Stepnaya (Steppe), Krasnopresnen (Red Presnya (name of river), Nauchny (Scientific), Kharkovskoye (Person name), Zlatoust (Person name)* (Kostanay region), *Pogranichnik (Border guard), Lugovoye (Meadow), Veselaya Roschya (merry grove), Bogatyr (Russian soldier), Tserkovnoye (Church)* (Pavlodar region), *Zarya (Sunrise), Rublevka (name of region), Sovetskoye (Soviet), Novokamenka (New Kamenka (name of city)), Ploskoye (Flat), Bogolyubovo (Loving the God), Glubokoe (Deep), Beloe (White), Obrazets (Model), Pulemetovka (Machine gun), Lyubimovka (Beloved), Novoukrainka (New Ukraine), Svetloe (Bright)* (Northern Kazakhstan region), etc. This list can be continued. But the goal here is to reveal the problems that still exist in the Northern regions of the country, which are not resolved, and to stimulate public opinion. It is true that the situation with names like *Beloe, Krasnokordon, Zlatoust, Ploskoe, Obrazets, Pervomayka, etc.* is prime example of the Kazakh proverb "He who smelts boilers can solder lugs wherever he wants." What about today, when we have become independent country? How do we explain to future generations these names, whose lexical and semantic content or literary and aesthetic form is not properly constructed?! There are a lot of such questions, and they are already being raised. The goal is to free the Kazakh National toponymic system from artificial "creations" and create a National identity.

REFERENCES

Abdualievich B. Dynamics of formation and development of independent Kazakh onomastics / / materials of the Republican scientific and practical conference "onomastics of Independent State – the spiritual treasure of the nation". – Kostanay: Kostanay State University. – P. 158-163.

Dubitsky A. F. The city on Ishim. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1986. – P 152.

Kasymbayev Zh., Agubayev N. History of Akmola (XIX-beginning of XX century). –Almaty: Zheti zhargy Publ., 1998. – P.176.

Podolskaya N. V. Dictionary of the Russian onomastic terminology. – Moscow: Nauka Publ., 1978. – P. 200.

State archive of Astana city. 32-P., B-1, 7-I.

State Archive of Astana. 250-P., B-1., 3-I.

www.atau.kz onomastic portal.

ALDAR KÖSE ADI HAKKINDA

ABOUT ALDAR KÖSE NAME

Prof. Dr. ZEKİ KAYMAZ*

Özet

Bildiride "Aldar Köse Hikayeleri" nin kahramanı olan Aldar Köse'nin adı üzerinde durulacaktır. Aldar Köse hikâyelerinde, bu adın verilmesiyle ilgili olarak üç varyant görülür: 1.Aldan adlı inançlı bir kişinin herkes tarafından aldatılması üzerine, kendisinden farklı olsun o da başkalarını aldatsın diye oğluna "Aldar" adını koyması. 2. Kojır adlı bir kişinin, çocuklarına hangi işleri yapacaklarını sorduğunda en küçük oğlunun insanları aldatmayı seçtiğini söylemesi üzerine ona "Yolun açık olsun! Aldar ol!" diyerek adını koyması. 3. Canıbek Kalmak zamanında Ramdan ülkesinde yaşayan Şumray adlı kişiden Kuray'ın doğması, ondan da Bozal'ın doğması ve bu çocuğun aklına herkesin parmak ısırması. Yaşı otuza gelmiş olsa da sakalı ve bıyığı olmadığından "Aldar Köse" olarak adının ünlenmesi. Bütün bunlara göre Aldar adının, alda- "kandırmak, aldatmak" ile ilgili olduğu yolundaki görüş çok yaygındır. Ancak bizce, gerek Başkurtçadaki aldan "öncelikle, ilk olarak"; aldar "öndeki kişi, öncü" gerekse Tuvacadaki "aldar: ün, şan, şöhret" gerekse de Moğolca "aldar: ün, şöhret, nam, itibar gözdelik, şan; kişi adı" verileri bu adın doğrudan doğruya alda- fiiliyle ilişkili olamayacağını da göstermektedir. Bildiride, Aldar ve Köse adı yukarıdaki veriler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: *Aldar Köse hikâyeleri, Aldar adı, Köse adı, Adbilimi.*

Abstract

In this paper, the name of Aldar Köse, the hero of "Aldar Köse Stories" will be emphasized. In the Aldar Köse stories, three variants are seen regarding the giving of this name: 1.A believer named Aldan named his son "Aldar" so that he would be different from himself and deceive others, after he was deceived by everyone. 2. When a person named Kojır asked his children what jobs they would do and said that his youngest son chose to deceive people, he said, "Good luck! Be Aldar!" to put his name. 3. The birth of Kuray from a person named Shumray, who lived in the country of Ramdan during the time of Canıbek Kalmak, the birth of Bozal from her, and everyone has greatly astonished to this child's mind. His name became famous as "Aldar Köse" even though he was thirty years old because he did not have a beard and mustache. According to all these, the opinion that the name Aldar is related to deception - "to deceive, to cheat" is very common. However, in our opinion, "first, the initial one" from Bashkir; aldar "leading person, pioneer", Tuvan "aldar: fame, glory, fame" and Mongolian "aldar: fame, fame, reputation, reputation, favorite, glory; person name" information also shows that this name cannot be directly related to the verb

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, zeki.kaymaz@ege.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-1332-2899

deceive. In the paper, the names of Aldar and Köse will be evaluated in the light of the information given above.

***Key Words**: Aldar Köse Stories, the name of Aldar Köse, the name of Köse, Onomastics.*

Giriş: Masal ve fıkra kahramanı olarak Aldar Köse, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler ve Uygurlar arasında tanınan bir tiptir. Türkiye'de anlatılan halk masallarında ve hikâyelerinde de sıkça karşılaştığımız karakterlerden birisi de "Köse" dir. H. İbrahim Şahin, (Aldar) Köse'nin Türk dünyasındaki bilinirliğine dair şunları söyler: "Aldar Köse, Orta Asya Türklerinin masal ve fıkra gibi halk anlatılarında kendine yer bulmuş bir tiptir. Özellikle Aldar Köse fıkralarının geniş bir yayılma alanı vardır. Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik, Türkmen, Tatar, Başkurt, Kırım ve Azeri Türkleri arasında Aldar Köse tipine ve fıkralarına rastlandığı bilinmektedir. Dursun Yıldırım, fıkra tiplerini tasnif ettiği çalışmasında Aldar Köse tipini, "Ortak şahsiyeti temsil yeteneği kazanan ferdi tipler" başlığı altında değerlendirir. Yıldırım'a göre Aldar Köse, "Türk boyları arasında halkın ve zümrelerin ortak unsurlarının birleştirilmesinden doğan" bir tiptir." (Şahin 2012:173)

"Kazakistan" Ulttık İntsiklopediyası'nda Aldar Köse bize şöyle tanıtılır: Aldar Köse-Kazak sözlü edebiyatının kahramanı, akıllı hilekârın, zeki ve kurnaz hilecinin umumi görünüşüdür. Aldar Köse, büyük hilekârlığı, kurnazlığıyla amacına ulaşır. Onun maksadı cimri olan zenginleri, aşırı kâr güden, fahiş fiyatla malını satan tüccarları, zâlimleri üstü kapalı sözlerle eleştirip dalga geçmek ve onları alaya almaktır. Örneğin o, aşırı cimriliğinden halkın Şıkbermes Şığaybay dediği zenginin yemeğini yer, atına biner, kızını alır. Tüccarların önünden öküzlerini sürüp gider. Onun bu hareketlerini halk ayıplamaz, tersine bunları onaylar ve sevinçle karşılar. Çünkü Aldar Köse, adaletsiz yöneticilerden hıyanet gören ve horlanan alelâde halkın temsilcisidir. Aldar Köse, Türkçe konuşan boyların hepsinde (Kırgız, Özbek, Karakalpak, Türkmen vb.) ortak bir şahsiyettir. Aldar Köse hakkında anlatılan hikâyelerin çok eskiden günümüze kadar gelmiş olması onun önemini gösterir. (K.U.İntsiklopediyası1 1998:263) Aldar Köse hikâyelerinde ve fıkralarında Alaşa Han, Janıbek Han, Jiyrenşe Şeşen gibi tarihe mal edilen karakterlerin yanısıra, Şeytanın çocukları Kıldın, Şıltın (Kazak anlatmalarında (Tülen, Kulan); İblis'in babası Telbis ve annesi Nimlis; Şıgaybay, Sarıkbay ve onun oğlu Topas ve annesi Tilipeşbike, Karabay, Yunlukbay, Köseybay gibi ilginç adların geçmesi söz konusudur. Bu adlar da verilişi ve anlamları açısından incelenmeye değerdir.

1. Aldar Köse ne zaman yaşamıştır?

Çağatayca ve taşbaskısı bir kitapta Aldar Köse'nin hayatı ve ailesi hakkında diğer fıkra ve hikâyelerde görülmeyen bazı ayrıntılar vardır. Buradaki kısa bilgiler bize Aldar Köse'yi tanımamıza yeterli olmasa da yardım eder: (1b) Rāvîler böyle kėltürüpdür kim tarih miŋ altı yüz toksan birinciside Semerkand (2) ülkesinde Cānıbėk Kalmak zamānıda Rāmdān ėlinden Şūmrāy dėgen kişiden (3) Kuray dėgen oğul toğulup Kuray belāğatke yėtip hatun alıp andın yana (4) bir bala Bozal cihanğa peydā bolup ol balanı fikriğa barça ta'accüb barmağın tişlep tefekkür bahriğa (5) Özin urar ėrdi. Gūyā ki deccāl-i s̲āni ėrdi. Anı vaktıda bir Cirençe nāmlık dānişmend (6) her bir söziga handın miŋ tenge alur ėrdi. Anıŋ sözi hem bir kitāb bolur. (7) Bir kün Cirençe tengelerin hurcinge salıp atğa artup minip barur ėrdi. Nāgāh (8) bu balağa mukābil bolup ikevi sözleşüp ahırında Cirençe yola turup bu balanıŋ (9) sözige cevāb tartıp bėralmay istihālege kėtip yarılup öldi, anıŋ (10) hurcunideki tenge birle atı muŋa kaldı. Bara bara munıŋ şöhreti ins ü cinge (11) daŋlığı kėtüp belāğatke yėtüp yaşı otuzga barsa hem yüzünde bir tük yok. (2a) Sertırāşlar kırakıdın hem eyegi sılık ėrdi. Ėlğa Aldar Köse atandı.

(5a) Pādişāh sordı ki kay şehr ādemi kaysı ėldin ėken dėp baybeçeler aydılar: (15) özi Özbek, Kazak ėlinden bolur dėdiler andın soŋ pādişāh Türkistān yurtların Kazakistan (16) ėlin barçasığa ādem yiberip aktardılar. Andın Ürgenç çölide Rāmdān ėlinde (17) Aldar Köseni avılın taptılar.

Söz konusu taşbaskısı metni inceleyen H. İ. Şahin, Aldar Köse'nin yaşadığı devirle ilgili olarak yukarıdaki bilgilere göre şu değerlendirmeyi yapar: "Kitabın giriş bölümünde Aldar Köse'nin miladi 1290'lı yıllarda Semerkant'ta ve Canibek Han zamanında dünyaya geldiği belirtilmektedir. Tarihi kaynaklar, Özbek Han'dan sonra Altınordu Devleti'nin başına geçen Canibek Han (1342-1357) adlı bir hükümdardan bahsetmektedir (Kurat 2002:132). Ancak Canibek, verilen tarihten çok daha sonraları hükümdarlık yapmıştır. Kitabın verdiği tarihle, tarihi kaynaklardaki bilgiler çelişmektedir. Ayrıca tarihler arasında uyum olsa bile Aldar Köse'nin bu dönemde yaşadığını gösteren başka bir kaynak da bulunmamaktadır." (Şahin 2012: 181)

Aldar Köse hakkındaki araştırmalardan çıkan genel kanaat onun tarihi bir kahraman olmadığı yönündedir. Aldar Köse adı, Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Moğol, Tatar, Dağıstan masallarında saklanmıştır. "Aldar bilen Yublar" diye bilinen efsaneler çok eskiden beri görülmektedir. Bunların tamamında Aldar Köse, halkın temsilcisi olarak karşımıza çıkar. Aldar Köse'nin adı çoklukla hikâyelerde görülür. Onun tarihi etnogenezik görünüşüne nazaran, anekdotluk, mizahi sıfatı önde gelir. Bu da bize Aldar Köse hakkında anlatılanların açıkça folklor ürünü olduğunu ve dolayısıyla halkın ağzında yıllarca söylenerek bugünlere kadar geldiğini gösterir. (Moldatayev 2014:36)

2. Aldar Köse'nin ad alması

Aldar Köse hikâyelerinde, bu adın verilmesiyle ilgili olarak üç varyant görülür: 1.Aldan adlı inançlı bir kişi vardır ve çobanlık yaparmış. Koyunlarına baktığı ağa başta olmak ülkenin hanı, kadısı ve pazara vardığında tüccar aldatmış. Aldan halini anlatacak birini bulamadığı zaman günlerin birinde karısı bir oğlan doğurur. Herkes tarafından aldatıldığından ve gelecekte kendisinden farklı olsun o da başkalarını aldatsın diye oğluna "Aldar" adını koyar. Yeni Uygur Türkçesindeki bu anlatımın benzer bir varyantı Kazakistan dairesinde de vardır.2. Janibek Han zamanında Kojır adlı bir ihtiyar varmış. Artık iş yapamaz olduğundan oğullarını toplamış ve onların rızık kazanma zamanlarının geldiğini ve ne iş yapacaklarını anlatmalarını ister. Büyüğü çiftçilik, ortancası çobanlık yapacağını anlatınca en küçüğü de: "Ey baba, ben aldatsam olsa da cin çarpsam. Milletin yaptığı iş çok, aldatmayı ben alsam." diye cevap verir. İhtiyar bunun üzerine, küçüğüm senin istediğin aldatma farklı bir iş, başka işleri herkes yapar. Senin de yolun açık olsun! Aldar ol! diyerek el açıp dua eder. Böylece adı Aldar olur. Bu anlatı Kazakça Aldar Köse hikâyelerinde geçer. 3. Yukarıda Aldar Köse hikâyelerinin Çağatayca anlatmasında belirtildiği gibi, Canıbek Kalmak zamanında Ramdan ülkesinde yaşayan Şumray adlı kişiden Kuray doğar, ondan da Bozal doğar. Bu çocuk aklıyla herkese parmak ısırtır. Yaşı otuza gelmiş olsa da sakalı ve bıyığı olmadığından "Aldar Köse" olarak adı ünlenir. Ayrıca bir hikâyede Aldar Köse'nin çocukluk isminin "Çağatay", başka bir hikâyede ise gerçek ismin "Zali" olduğu kaynak gösterilmeden aktarılmıştır.

Aldar Köse'nin adıyla ilgili olarak burada dikkat çekmek istediğimiz bir husus da her zaman Aldar adının kullanılmadığı, Köse adının farklı sıfatlarla "Kuv Köse" (Kurnaz Köse), "Nâbekâr Köse" (Hayırsız Köse), Harami Köse (Piç Köse) olarak kullanıldığıdır. Üstelik başka Türk boylarında da benzer bir durum vardır. Özbek edebiyatında "Bây bilen Kusa" (Ağa ile Köse) adlı hikâye konusu Türkmen edebiyatında "Dehkon bile Kusa" (Çiftçi ile Köse) adlarıyla bilinmektedir. Bunların içerisinde İran edebiyatında konunun zamanı, yeri ve tasvirleri bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Kahraman İran hikâyelerinde bazen "Kusa" (Köse), bazen "Ayor" (Ayyar) isimleriyle görünmektedir. Yine de iki lakap birlikte kullanılmamıştır. Her bir lakap farklı halleri ve konuları işlemiştir. Bazen divane şeklinde anlatıldığında, ulu bilge, kusursuz kahraman olarak gösterilirken bazen de zalim ve itici bir tip olarak tasvir edilmiştir. Bu yüzden kahramandan "Aldar Köse" olarak değil de ya "Yolgonçi" (Yalancı) ya da "Kusa" (Köse) olarak söz edilmiştir. https://articlekz.com/kk/article/23702

Yukarıda söylenenler ek olarak Türkiye'de de Aldar Köse'nin yalnızca "Köse" olarak bilindiğini eklemek isterim. Köse, vicdani duygulardan yoksun, çevresindekilere kötü oyunlar oynamaktan haz duyan bir karakterdir. Okuyucular ve dinleyiciler "Köse" vasıtasıyla düzenbaz insanlar karşı uyarılmaktadır. (Köksal 1991: 254)

Aldar Adı

Aldar Köse hikâyelerinde ana tema onun karşısındakileri aldatması üzerine kuruludur. Bu nedenle de Aldar adının, alda- "kandırmak, aldatmak" ile ilgili olduğu yolundaki görüş çok yaygındır. Ancak bizce, gerek Başkurtçadaki aldan "öncelikle, ilk olarak"; aldar "öndeki kişi, öncü" gerekse Tuvacadaki "aldar: ün, şan, şöhret" gerekse de Moğolca "aldar: ün, şöhret, nam, itibar, gözdelik, şan; kişi adı" verileri bu adın doğrudan doğruya alda- fiiliyle ilişkili olamayacağını da göstermektedir. Telğoja Januzak bu adla ilgili olarak şunları söyler:

Aldar (ov, -ova): Aldar-Kazak masallarında adı efsaneleşen kahramanın ismi. Çoğunlukla Aldar Köse kelime grubuyla anılır. Köse, halk tarafından daha sonra konulmuş bir lakap olmalıdır. Türk dillerinde çoğunlukla al, alda, aldarkat, aldat şekillerinde rastlanır. W. Radloff'a göre Tobol, ….diyalektinde aldar <alda+r :1. Aldatıcı, hilekar, 2. Kırım diyalektinde hayaldeki ağacın adıdır. (Radlov 415). L. Budagov sözlüğünde Kazak dilindeki aldarkatadı kelimesini gösterse de (Budagov I, 83), W. Radloff aldarkat<alda+rka "birini aldatmak" olarak tahlil eder (Radlov 416) Eski Türkçe metinlerde al "kurnazlık, aldatma, hile" dir. (DTS, 32) Ş. Sarıbay: "alda kelimesinin al "kurnazlık" ve da ekinden oluştuğunu, köke eklenen da ile isimden fiil yapan ek, karşılaştırınız; at-ta, ün-de, iz-de" şeklinde fikrini beyan etmiştir. (QTQES, 32-33)

Moğol dilinde aldar "ad, şan, itibar, şeref" (Habşay, 20). Demek ki aldar kelimesinin al+da+r ekleriyle oluştuğunu görmekteyiz. Kelimenin sonundaki r, u (aldav), t (aldat), bir yapım ekinden sonra getirilmiş bir başka yapım eki olarak görev yapmaktadır. Aldar Köse " meşhur, ünlü kurnaz, hilekar" anlamlarına sahiptir. Bu adın, halk ağzındaki efsanelerde kahramanın hareketleri ve yaptıkları ile de alakalı olduğu aşikardır. (Januzak 2010 :171-172)

Aldan, 1. Çocuğa, anne babasına teselli, avuntu olsun niyetiyle verilen isim. 2. Çocukların ilki, ilk doğan çocuk. 3. Aldanazar isminin sevimli şekilde söylemek için kısaltılmış şekli.

Aldar, 1. Halk Edebiyatındaki kurnaz, hilekâr/Aldar Köse ismi. 2. Hilekâr, bilge, âlim insan. Aldaş, Aldabergen, Aldajar, Aldamurat gibi isimlerin sevimlileştirilerek söylenmiş kısa şekli. (Januzak 2010: 230-231)

Onomasticon Turcicum'da *aldan*'ın 19. yüzyıldan itibaren Kazaklar ve Özbeklerde görüldüğü kaydedilerek I. Memnun, hoşnut (çocuğun aldanması örneği verilerek) II. Şaşkın, kaybolmuş (aldan- fiiliyle karşılaştırılması istenerek) anlamları gösterilmiştir. *Aldar*'ın ise 18.-19. yüzyıllardan itibaren Çuvaşlardan başlayarak günümüze kadar Tatar, Başkır, Kazaklarda görüldüğü gösterilerek I. Yalancı, aldatıcı (Türk lehçelerindeki alda- fiiliyle ilgilendirerek) II. Tanınmış, ünlü, görkemli (Moğolca Aldar) anlamları verilmiştir. Aldar Köse adı için de 19. yüzyıldan başlayarak Kazak ve Karakalpaklarda görüldüğü ve dolandırıcı, serseri (Radloff'a göre); aldatıcı köse, cesur köse anlamına geldiği belirtilmiştir. (Rasonyi vd. 2007:46)

Bütün bunların yanı sıra Aldar ve babasının adı olan Aldan için şu verileri de görüyoruz: Kırgız Türkçesinde: *aldan* I : Önden; Başkurt Türkçesinde: *aldan*: Öncelikle, ilk olarak; *aldar*: Öndeki (kişi), öncü; Tuva Türkçesinde: *aldar*: Ün, şan, şöhret (< Mo. aldar), *aldarlıg*: Ünlü, meşhur. Bunlarla birlikte Aldar'ın Moğolcada da ad ve sıfat olarak kullanıldığına işaret etmek istiyoruz. Ferdinand D. Lessing'in sözlüğündeki veriler şöyledir: *Aldar*: Ün, şöhret, nam, itibar, gözdelik, tanınmışlık, şan şöhret; isim, ad. Bu sözle ilgili olarak da *aldarsi-* "ünlenmek, tanınmak, bilinmek, meşhur, şöhretli, tanınmış ve ünlü olmak; *aldarsigul-* "övmek, yüceltmek, kutlulamak; meşhur etmek, tanınmış kılmak; *aldarsil*: şöhret, ün, nam, şan şöhret. Bütün bunların yanında Türkiye Türkçesinde su+la-, tuz+la-, erte+le-, ön+le- örneklerinde görüldüğü üzere yalnızca +lA- olan ek, Türk lehçelerinin çoğunda +lA yanında tuz+da-, al+da-, gül+de-, adım+da- şeklinde addan fiil yapılır. İstisna olarak Türkiye Türkçesinde al+da- 'aldatmak', iste- (<iz+de-) 'istemek' ve ün+de- fiilleri +DA- ekiyle kurulur. Aslında Türkiye Türkçesinde alla-, izle-, ünle- olması gerekirken alda-, iste-, ünde- olması ünlü uzunluğuyla ilgilidir. Bu sözler Türkmen Türkçesinde uzun ünlülüdür: a:lda-, ı:z, üyn. Büyük bir ihtimalle Türkiye Türkçesinde Aldar sözünün bulunmayışı bununla ilgilidir. Aldar adının aldatmak fiiliyle açıklanması çok uygun görünmekle birlikte, yukarıdaki açıklamalarımızın ışığında bu adın önceleri Moğolcadaki anlamıyla "Meşhur Köse, Ünlü Köse" olarak yaygınlaştığını, aldatmak fiiliyle ilgisinin daha sonraları kurulduğunu düşünüyoruz. Hikâyelerin yaygın olarak bilindiği pek çok yerde de kahramanımızın yalnızca "Köse" adıyla tanınmasının da bu görüşümüzü sağlamlaştırdığı kanaatindeyiz. Bu durum Aldan adında gördüğümüz ve ön, ilk anlamındaki *al* için de söz konusudur.

3. Köse Adı:

Aldar Köse'nin Köse adını alışı şöyledir: Aldar Köse, altmış yaşını geçince başka bir yere göç eder, ancak eski yurdunda aldattığı ağa, tüccar, şeyh ve şeytanlar onu bulup altınlarını geri almak üzere anlaşırlar. Bunu duyan Köse, üstünde deliği olan bir mezar yaptırır ve öldüğünü duyurur. Mezarda ateş yakıp yiyip içmeye başlar. Düşmanları gelip onu bulamayınca bari mezarına sırayla pisleyelim derler ve bunu yaparken Köse de aşağıdan kızgın köseğiyi mabatlarına basar. Bunlar gidip oranın hanına sıkıntılarını anlattıkları esnada Aldar Köse hanın huzuruna çıkar ve "Köpni Körgenler/Köpjürgen Eli'nden Köseybay/Kösev dedikleri ağayım. Adamlarımdan altmışı kaçtı. Hepsinin kalçasında damgam var. Bunlara bu köseği ile damga basmıştım diyerek köseğiyi hanın önüne koyar. İşte bu olayın sonunda "Kösey/Kösev lakabı ortaya çıkmış. Halkın kısaltması sonucunda da bu lakap "Köse" olur. Fakat aslına o köse değilmiş. Yukarıda özet olarak anlattığımız Köse adıyla ilgili varyant Kazak ve Uygur anlatmalarında vardır ve anlaşıldığı üzere bir halk etimolojisi

yoluyla köseği ile ilişkilendirilmiştir. Bilindiği üzere kelimenin kaynağı "sakalı çıkmayan, köse" anlamındaki Farsça kōsa~kūse (کوسه)'dir.

Sonuç olarak, her ne kadar ilk bakışta aldatmak fiiliyle ilgili görülmüş olsa da, kanaatimizce Aldar adı Moğolcadaki anlamıyla "meşhur, ünlü" olarak yaygınlaşmıştır. Aldatmak fiiliyle ilgisi daha sonraları kurulmuştur. Köse adı ise bazı varyantlarda bir halk etimolojisine bağlanmaktaysa da anlam ve şekli itibarıyla bir değişiklik göstermez.

KAYNAKLAR

Januzak, Telğoja. (2010). Tariyhi Jer-Suv Attarının Tüptörkini, Almatı: A.Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Sözdik, Slovar Baspası,

"Kazakstan" Ulttık İntsiklopediya .(1998). "Aldarköse", Bas Red. Ä. Nısanbayev, Almatı.

Köksal, Hasan (1991), "Halk Masalları ve Hikâyelerinin Değişmez İki Karakteri: "Keloğlan" ve "Köse", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VI, 241-254.

LESSİNG, Ferdinand D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A-N (Çev. Günay Karaağaç) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Moldatayev, Q. B. (2014). "Aldar Köse Jaylı Zerttevler", Bulletin KazNU, Filology Series, No. 3 (149)

Rasonyi, Laszlo, BASKİ, Imre.(2007). Onomasticon Turcicum, Turkic Personal Names, Blooomington, Indiana: Indiana University, Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies.

Şahin, Halil İbrahim. (2012). "Aldar Köse Tipi ve Taşkent'te (Özbekistan) Yayımlanmış Taşbaskısı Aldar Köse Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme", Türkiyat Mecmuası, Cilt 22 (Bahar) s.171-192.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FİTONİMİK FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR

PHYTONYMIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Doç. Dr. Zümrud KASIMOVA*

Hülasə

Azərbaycan dilində fitofrazeologizmlər istər struktur, istərsə də semantik baxımdan rəngarəng və zəngin növ tərkibi ilə seçilir. Belə ki, bitkilərin özləri fərqli növləri və insan həyatında oynadığı fərqli funksiyaları ilə seçildiyi kimi, həmin bitki adlarının bilavasitə iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlər də semantik fərqliliyi və struktur müxtəlifliyi ilə də seçilir. Belə ki, bitkilərin bu qrupu məişətimizə daha yaxın olması, insan həyatında xüsusi rola malik olması ilə seçildiyi kimi, bəzi növləri yabanı olmaqla məişətə sıx daxil ola bilməmiş, onlardan istifadə olunması baxımından o qədər də əhəmiyyətli rola malik olmaması ilə fərqlənir. Təbii ki, insanların məişətinə daha yaxın olan bitkilərlə bağlı yaranan frazeologizmlər dildə kəmiyyət baxımdan çox olması və rəngarəng semantikaları ilə seçilir. Əksər hallarda isə, bütün frazeoloji birləşmələrdə olduğu kimi, fitofrazeologizmlərdə də məna frazeoloji birləşməni təşkil edən sözlərin ifadə etdiyi bütöv məna əsasında müəyyənləşir. Bu zaman təbii olaraq frazeoloji birləşmənin tərkibində özünə yer almış bu və ya digər bitki adı aparıcı rola malik olmaqla fikrin bilavasitə həmin obyektə yönəlməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili bu tipli frazeoloji birləşmələrlə zəngin olmaqla fikrin yığcam, obrazlı və emosional şəkildə öz əksini tapmasına imkan verir. Məsələn; ac toyuq yuxusunda darı görər; tikansız gül olmaz; bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz və s.

***Açar sözlər**: frazeoloji dil vahidi, leksik-semantik sistem, sabit birləşmə, komponent.*

Abstract

Phytophraseologisms in Azerbaijani language are distinguished by diverse and rich types composition both structurally and semantically. Therefore, since plants themselves are distinguished by different species and functions they play in human life, phraseologisms formed with direct participation of plant names are also characterized by semantic differences and structural diversity. Accordingly, as this group of plants is closer to our daily lives and has a special role in human life, some wild species have not been able to enter the household closely and play a significant role in their use. Clearly, phraseologisms associated with plants that are closer to human life are distinguished by being more and having diverse semantics in the language. In most cases, as in all phraseological units, in phytophraseology the meaning is determined on the basis of the whole meaning expressed by the words that make up the phraseological unit. Typically, the plant name, which is the part of the phraseological combination, causes the idea to be directed to that object playing a leading role. Being rich in such phraseological units, the Azerbaijani language allows the idea to be expressed in a brief, literary and emotional way. For instance, the hungry hen dreams she is in the barley barn; there is no rose without a thorn; grasp all, lose all, etc.

***Key words:** phraseological linguistic unit, lexical semantics system, fixed combination, component*

* Azerbaycan Diller Üniversitesi, e-mail: zumrudq@mail.ru

Məlumdur ki, dil ən müxtəlif funksiyalar yerinə yetirən leksik-semantik sistem olmaqla kommunikativ prosesdə fikrin dəqiq və aydın şəkildə ifadəsinə xidmət edən ictimai hadisədir. Məhz dilin ən mühüm vəzifəsi olan ünsiyyət prosesinin reallaşmasında frazeoloji vahidlərin özünəməxsus rolu və funksiyası vardır. Ona görə də dünyanın əksər dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dili də frazeoloji qatın zənginliyi, onların struktur-semantik baxımdan rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu da fikrin ifadə olunmasında, obyektiv reallıqdakı hadisə və proseslərin dildə tam və hərtərəfli şəkildə əks olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır və tarixi kateqoriya kimi dil vahidlərində öz əksini tapır. Çünki *"Frazeoloji vahidlər (frazeologizmlər) dilin leksik-semantik sisteminin elə boşluqlarını doldurur ki, onların vasitəsilə insan təfəkkürünün mövcud varlıqlardakı anlayışların tam dərk edilməsini təmin edir, bir çox hallarda isə işarələnən predmet, əlamət, proses, vəziyyət, situasiya və sairlərin yeganə ifadə forması olur"* (Kunin, 1986, s. 5). Məhz ona görə frazeoloji vahidlər etnokulturoloji xüsusiyyət kimi dil daşıyıcılarının məişətinə daha yaxın olan əşya və hadisələr əsasında formalaşaraq onların fikir və istəklərinin daha tam və dolğun şəkildə ifadə olunmasına yaxından kömək edir. Dilin frazeoloji qatı tarixi kateqoriya olmaqla qədim dövrlərdən formalaşır və zaman keçdikcə daha da səlisləşir, sabit forma alır və dilin müasir dövründə sabit formada işlədilir. Frazeologiyanın tanınmış araşdırıcılarından biri olan prof. F.Hüseynov haqlı olaraq bu barədə yazır: *"Müasir dilin frazeologiyası öz kökləri ilə tarixin yazıyaqədərki dövrünə gedib çıxan uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur. Lakin dilin frazeoloji vahidlərinin əksər hissəsi dil tarixinin yazılı dövründə əmələ gəlir və sabitləşir"* (Quseynov, 1977, s.50). Tədqiqatçının rus dili frazeologiyası və onun inkişaf tarixi ilə bağlı söylədiyi bu fikirləri eynilə Azərbaycan dili frazeologiyası haqqında da demək olar. Məhz bu xüsusiyyət həmin dil vahidlərinin çatdırılan informasiyanın daha dəqiq ötürülməsində, fikrin obrazlı şəkildə öz əksini tapmasında mühüm rolu olduğunu bir daha sübut edir. Yəni, *"Bu cür sabit birləşmələr fikrin qısa, dəqiq, obrazlı və emosional ifadəsi üçün lazım gələn ehtiyacı ödəyir, zərurəti təmin edir"* (Hacıyeva, 2007, s.94). Ona görə də bəzən bir frazeoloji vahiddə bu və ya digər məna danışanın istək və arzuları, çatdırmaq istədiyi fikirlər daha geniş və əhatəli şəkildə öz əksini tapa bilir.

Frazeoloji birləşmələrin yaranmasında aparıcı söz kimi ən müxtəlif semantikalı sözlərdən istifadə etmək mümkündür. Onların bir hissəsinin yaranmasında ayrı-ayrı onomastik səciyyəli sözlərdən istifadə olunur ki, belə frazeoloji birləşmələrin bir qismini də bitki adlarının köməyi ilə yaranan frazeologizmlər (fitofrazeologizmlər) təşkil edir.

Məlumdur ki, bitki adları insanların daha çox işlətdikləri, onların məişətinə daha yaxın olan leksik vahidləri özündə əks etdirir və dilçilikdə bu adları ifadə etmək və digər onomastik vahidlərdən fərqləndirmək üçün ümumi termin kimi

“fitonim” sözündən istifadə olunur. Bu baxımdan bitki adlarının bilavasitə iştirakı ilə formalaşan bu tip frazeoloji vahidləri “fitofrazeologizmlər” adlandırmaq daha doğru olardı.

Azərbaycan dilində fitofrazeologizmlər istər struktur, istərsə də semantik baxımdan rəngarəng və zəngin növ tərkibi ilə seçilir. Belə ki, bitkilərin özləri fərqli növləri və insan həyatında oynadığı fərqli funksiyaları ilə seçildiyi kimi, həmin bitki adlarının bilavasitə iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlər də semantik fərqliliyi və struktur müxtəlifliyi ilə seçilir. Belə ki, bitkilərin bir qrupu məişətimizə daha yaxın olması, insan həyatında xüsusi rola malik olması ilə seçildiyi kimi, bəzi növləri yabanı olmaqla məişətə sıx daxil ola bilməmiş, onlardan istifadə olunması baxımından o qədər də əhəmiyyətli rola malik olmaması ilə fərqlənir. Təbii ki, insanların məişətinə daha yaxın olan bitkilərlə bağlı yaranan frazeologizmlər dildə kəmiyyət baxımdan çox olması və rəngarəng semantikaları ilə seçilir. Əksər hallarda isə, bütün frazeoloji birləşmələrdə olduğu kimi, fitofrazeologizmlərdə də semantika frazeoloji birləşməni təşkil edən sözlərin ifadə etdiyi bütöv məna əsasında müəyyənləşir. Bu zaman təbii olaraq frazeoloji birləşmənin tərkibində özünə yer almış bu və ya digər bitki adı aparıcı rola malik olmaqla fikrin bilavasitə həmin obyektə yönəlməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili bu tipli frazeoloji birləşmələrlə zəngin olmaqla fikrin yığcam, obrazlı və emosional şəkildə öz əksini tapmasına imkan verir. Məsələn: *ac toyuq yuxusunda darı görər; tikansız gül olmaz; bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz* və s.

Dildə olan digər frazeoloji vahidlər kimi, bitki adlarının iştirakı ilə yaranan fitofrazeologizmlər də dil daşıyıcılarının gündəlik müşahidələri, məişəti, həyat tərzi ilə bilavasitə bağlı olur və fikrin yığcam şəkildə öz əksini tapmasına yaxından kömək edir. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, dilin digər səviyyələrində olduğu kimi, onun frazeoloji qatı da tarixi hadisə olmaqla dilin əsas vəzifəsi olan ünsiyyət prosesinin reallaşmasında bilavasitə yaxından iştirak edir və ona görə də müəyyən tarixi zərurət nəticəsində meydana çıxmış dilçilik hadisəsi hesab edilir. Bu bir daha onu göstərir ki, *“Məlum olduğu üzrə dil tarixi, ictimai hadisədir.”* Bu cəhət dilin başqa sahələri kimi, onun frazeologiyasına da aiddir. Belə ki, hər bir konkret dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirib bir sistem halına düşmüşdür (Bayramov, 1978, s.4).

Bütün bunlar onu bir daha sübut edir ki,frazeologizmlər, o cümlədən onun bir növü olan fitofrazeologizmlər, aid olduğu dilin daşıyıcılarının tarixi, məişəti, yaşam tərzi, dünyabaxışı və digər milli xüsusiyyətlərini özündə bu və ya digər şəkildə əks etdirməklə uzun tarixi dövr ərzində formalaşmışdır Belə ki, bu və ya digər bitki növündə müşahidə olunan hər hansı spesifik əlamət və ya digər xüsusiyyət həmin bitki adının köməyi ilə yaranan frazeoloji birləşmədə müəyyən qədər öz əksini tapır və həmin bitki adının vasitəsilə yığcam, hamının

işlədə biləcəyi şəkildə məqbul olan sabit, bölünməz birləşmələrin formalaşmasına imkan verir. Ayrı-ayrı bitkilərdə müşahidə olunan hər hansı bir əlamətin insanların yaşam tərzi ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində meydana gələn frazeoloji birləşmə müəyyən bir fikrin daha obrazlı və bədii şəkildə ifadə olunması yolu ilə bu və ya digər situasiyanın daha aydın şəkildə öz əksini tapmasına imkan verir. Məsələn, Azərbaycan dilində son ümid yeri, çətinliyə düşənin sonuncu xilas olma imkanını ifadə etmək üçün "*saman çöpündən yapışmaq*" frazeoloji vahidi işlədilir. Bu ifadədəki *saman çöpü* anlayışının suda boğulanın xilası üçün heç bir əhəmiyyəti olmadığı,lakin son ümid yeri kimi ondan yapışmağın da müəyyən məna kəsb etdiyi, xilas olmaq üçün bütün vasitələrə əl atıldığı anlamı öz əksini tapmışdır.

Bu baxımdan dilimizdə ən müxtəlif situasiyalarda və fərqli məqsədlərlə tez-tez işlədilən "*ac toyuq yuxusunda darı görər*", "*bir əldə iki qarpız tutmaq*", "*meşə çaqqalsız olmaz*", "*tikansız gül olmaz*", "*aldım qoz, satdım qoz*" və s. kimi fitofrazeologizmlər bu və ya digər mənanın daha aydın, dəqiq və obrazlı şəkildə öz əksini tapmasına imkan verir.Təbii ki, frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətində müşahidə olunduğu kimi, bitki adlarının iştirakı ilə formalaşan bu tipli frazeoloji vahidlər də müəyyən situasiyada işlədilərək az sözlə daha geniş mənanın ifadə olunmasına imkan verir və bu zaman danışan ifadə etmək istədiyi mənanın daha dəqiq və aydın şəkildə öz əksini tapmasına nail olur.

Müasir Azərbaycan dilində bitki adlarının köməyi ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr dil daşıyıcılarının gündəlik həyati müşahidələri nəticəsində ayrı-ayrı bitkilərə xas olan bu və ya digər xüsusiyyəti önə çəkməklə fikrin obrazlı şəkildə ifadə olunmasına nail olurlar. Bu zaman frazeoloji vahidlər müxtəlif semantik məzmunu ilə seçilir. Belə ki, dil dacıyıcıları ünsiyyət prosesində boş, mənasız, faydasız bir işlə məşğul olma zamanı "*aldım qoz, satdım qoz"* frazeoloji vahidindən istifadə edirsə, fürsətdən yararlanmaq, boş, mənasız iş görməmək məqamında "*soğan olsun, nağd olsun*" frazeologizmindən istifadə edirlər.

Bitki adlarının köməyi ilə yaranan frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətində birləşmə daxilində işlədilən ayrı-ayrı bitki adları vasitəsilə müəyyən semantika öz əksini tapır ki, bu zaman danışanın ifadə etmək istədiyi fikir daha aydın və konkret şəkildə ifadə olunur. Belə hallarda danışanın bu və ya digər obyektə münasibəti və həmin obyektin ən müxtəlif xüsusiyyətləri həmin frazeologizmdə obrazlı şəkildə öz ifadəsini tapmış olur. Məsələn, bu və ya digər bacarıqsız, əlindən heç bir iş gəlməyən, yarıtmaz adam haqqında bir frazeoloji birləşmə ilə dəyər verilir və qısa şəkildə "*iki eşşəyin arpasını bölə bilməyən*" fitofrazeoloji vahidindən istifadə edilir. Burada təbii ki, aparıcı məna yükü *arpa* sözünün üzərinə düşür. Çünki əsas məna yükü məhz həmin yeməyin düzgün şəkildə bölünməsi, onu bölənin bacarığının üzə çıxarılması üzərinə düşür.

Başqa bir bitki adının iştirakı ilə yaranan fitofrazeologizmdə isə hər hansı bir işi nəyinsə xatirinə etmək, nəyə görə isə yaxşılıq etmək məqamında işlədilən "*bağda ərik var idi, salaməleyküm var idi, bağda ərik qurtardı, salaməleyküm qurtardı*" fizofrazeologizmindən istifadə edilir ki, bu da hər hansı bir şəxsin müəyyən bir keyfiyyətinin ifadə olunması üçün ən səlis, sərrast, obrazlı şəkildə ifadə olunmasına yaxından kömək edir və insanlar arasında anlaşıqlı ünsiyyətin yaranmasına imkan vermiş olur.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində xüsusi mövqeyi olan fitofrazeoloji birləşmələrin əksəriyyətinin formalaşmasında dil daşıyıcılarının məişətinə daha yaxın olan,onların yaşam tərzinə təsir edən və daha tez-tez istifadə olunan bitki adlarından istifadə edilir. Çünki, əksər frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunduğu kimi, bitki adlarının iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlərdə də insanların gündəlik müşahidələri, ayrı-ayrı bitkilərdə özünü göstərən bu və ya digər əlamət önə çəkilir və bu xüsusiyyətləri istifadə etməklə müəyyən bir fikrin daha obrazlı və dəqiq ifadə olunması üçün fitofrazeoloji vahid yaradılır. Məsələn: *Xəstə tələsər armud vaxtında yetişər; meşədə armudun yaxşısını ayı yeyər; qoz qabığına soxmaq; soğan olsun, nəğd olsun; tikansız gül olmaz; ağac bar gətirəndə başını aşağı əyər* və s.

Verdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi, birləşmələrin tərkibində işlənən *armud*, *qoz*, *soğa*n, *gül*, *ağac* bitkiləri insanların məişətinə yaxın olan, onların hər gün rastlaşdığı bitki növləridir ki, məhz həmin bitkilərin bu və ya digər xüsusiyyəti əsasında frazeoloji vahidlər formalaşır.

Ayrı-ayrı bitki adları əsasında yaranan frazeoloji vahidlərin daha çox hissəsi struktur baxımdan predikatik səciyyəsi ilə seçilir və cümlə quruluşunda sabitləşir. Bu daha çox onunla izah oluna bilər ki, həmin frazeoloji vahidlər ünsiyyət prosesində müəyyən məqsədlərlə işlədilməklə haqqında danışılan bu və ya digər obyektin hər hansı xarakterik xüsusiyyətini ifadə etmək məqsədi ilə işlədilir. Bu zaman onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən qeyri-predikativ strukturlu fitofrazeoloji vahidlərə də rast gəlmək olur ki, bu tipli frazeoloji vahidlər daha çox hallarda bu və ya digər fikri xüsusi olaraq diqqətə çatdırmaq məqsədilə işlədilir. Belə ki, Azərbaycan dilində tez-tez işlədilən və kimisə çıxılmaz vəziyyətə salmaq məqamında *qoz qabığına soxmaq*; insanların yaşayış üçün xüsusi önəm daşıyan bir iş haqqında *çörək ağacı* birləşməsindən istifadə olunur.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərlə, o cümlədən frazeoloji vahidlərin bir növü olan fitofrazeologizmlərlə zəngin olmaqla onun ən müxtəlif semantik növlərinə və struktur formalarına rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. Bakı, 2018.

Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.

Hacıyeva A. Zoometaforizmlər. Bakı, 2007.

Hacıyeva Ə. Müxtəlifsistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı, 2007.

Seyidəliyev M. Frazeologiya lüğəti. Bakı, 2004.

Гусейнов Ф. Русская фразеология. Баку, 1977. (Quseynov F. Russkaya frazeologiya. Baku, 1977)

Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, 1986. (Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremenneqo anqliyskoqo yazıka. Moskva, 1986)

I.ULUSLARARASI

ADBİLİM

SEMPOZYUMU

22-23-24 NİSAN 2021

SEMPOZYUM PROGRAMI

iletişim
egeonoma@gmail.com

Microsoft TEAMS

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

SEMPOZYUM KURULLARI

ONURSAL BAŞKANLAR

Prof. Dr. Necdet Budak (Ege Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Darhan Kuandıkoğlu Kıdırali (Uluslararası Türk Akademisi Başkanı)

Prof. Dr. Nadim Macit (Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü)

Prof. Dr. Orhan Sevgi (Avrasya Terim Dergisi Editörü)

Prof. Dr. Telkoja Januzak (Kazakistan Adbilim Üstadı)

DÜZENLEME KURULU

Başkan Prof. Dr. Zeki Kaymaz (Ege Üniversitesi/Türkiye)

Eş Başkan Doç. Dr. İbrahim Şahin (Ege Üniversitesi/Türkiye)

Prof. Dr. Orhan Sevgi (İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa/Türkiye)

Prof. Dr. Kadiralı Konkobayev (Emekli Profesör/Kırgızistan)

Prof. Dr. Gülşat Galiulina (Tataristan Bilimler Akademisi/Tataristan/Rusya)

Prof. Dr. Nosircon Ulukov (Namangan Devlet Üniversitesi/Özbekistan)

Doç. Dr. Reyhan Habibli (Bakü Devlet Üniversitesi/Azerbaycan)

Doç. Dr. Jazira Agabekkızı (Nazarbayev Üniversitesi/ Kazakistan)

Dr. Askhat Kessikbayev (Uluslararası Türk Akademisi Genel Sekreteri)

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ahmet Buran (Türkiye)
Prof. Dr. Bagdarın Nurgun Sulbe Uola (Yakutistan/Rusya)
Prof. Dr. Eva Csáki (Macaristan)
Doç. Dr. Gatibe Mahmudova (Azerbaycan)
Prof. Dr. Gulgayşa Sagidolda (Tataristan / Rusya)
Prof. Dr. Guzel Fayzullina Çahvarovna (Tataristan / Rusya)
Prof. Dr. Kara Meşhediyev (Azerbaycan)
Prof. Dr. Kızdarhan Rısbergen (Kazakistan)
Prof. Dr. Magripa Eskeyeva (Kazakistan)
Prof. Dr. Necdet Yaşar Bayatlı (Irak)
Doç. Dr. Nurbek Akmatov (Kırgızistan)
Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya (Türkiye)
Prof. Dr. Saim Sakaoğlu (Türkiye)
Doç. Dr. Serdar Gökhan Şenol (Türkiye)
Prof. Dr. Tuncer Gülensoy (Türkiye)
Prof. Dr. Toylı Muhiyev (Türkmenistan)
Prof. Dr. Turan Gökçe (Türkiye)
Prof. Dr. Viktor Butanayev (Hakasya / Rusya)
Prof. Dr. Yılmaz Kurt (Türkiye)
Prof. Dr. Zarifboy Dosimov (Özbekistan)

SEKRETARYA

Doç. Dr. İbrahim Şahin (Ege Üniversitesi)
Öğr. Gör. Ebru Ada Koktaş (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Öğr. Gör. Eyüp Alper Durmuş (Ege Üniversitesi)
Arş. Gör. Şengül Aygümüş (Ege Üniversitesi)
Guzal Narkulova (Ege Üniversitesi Doktora Öğrencisi)

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

22 Nisan 2021 Perşembe

Açış Konuşmaları - 10.00

Prof. Dr. Necdet Budak
(Ege Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Darhan Kuandıkoğlu Kıdırali
(Uluslararası Türk Akademisi Başkanı)

Prof. Dr. Nadim Macit
(Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü)

Prof. Dr. Orhan Sevgi
(Avrasya Terim Dergisi Editörü)

Prof. Dr. Telkoja Januzak
(Kazakistan Adbilim Üstadı)

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

22 Nisan 2021 Perşembe

I.OTURUM – PROF. DR. TELKOJA JANUZAK OTURUMU

Oturum Başkanları: Kızdarhan RISBERGEN - Reyhan HABİBLİ

13.00-13.15 **Çocuklarımıza Ad Koymada Görülen Farklı ve Yeni Yöntemler**
Saim SAKAOĞLU - Türkiye

13.15-13.30 **Türk Kişi Adları Sisteminde Görünmeyen Arap Etkisi**
Ahmet BURAN- Türkiye

13.30-13.45 **Çocuğa İsim Koyarken Dikkat Edilecek Yöresel Milli Gelenekler ve Etnografik Durumlar**
Nurbek KAZIYEV- Kırgızistan

13.45-14.00 **From Modern Yakut Antroponymy**
Vladimir MONASTIRYEV - Yakutistan / Rusya Fed.

14.00-14.15 **О Словарных Дефинициях Якутских Личных Имен В “Словаре Якутского Языка Э.К. Пекарского”**
Yegor NİKOLAYEV - Yakutistan/ Rusya Fed

14.15-14.30 **Lakapların Terim, Tanım ve Tasnif Sorunları Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler**
Ahmet KESKİN- Türkiye

14.30-14.45 **Tartışma**

14.45-14.30 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

22 Nisan 2021 Perşembe

II.OTURUM

Oturum Başkanları: Nosircon ULUKOV - Kadırali KONKOBAYEV

15.00-15.15 **Manas Destanı'nda "Kişi " Adları**
Tuncer GÜLENSOY - Türkiye

15.15-15.30 **Eski Türk ve Macar İlişkilerinin Tanıklığıyla Onomastik**
Éva CSÁKİ- Macartistan

15.30-15.45 **Adbilim Araştırmalarında Kişiadbilim (Antroponimi) Kaynaklarının Verimli Kullanımı**
Yılmaz KURT - Türkiye

15.45-16.00 **Başkurtların Dil Bilincinde İsim ve Ad Verme**
Gülnaz YAGAFAROVA - Balkurdistan/ Rusya Fed.

16.00-16.15 **Tatar Geleneklerinde İsim Verme Törenleri**
Güzeliye HAZİYEVA - Tataristan/ Rusya Fed.

16.15-16.30 **Özbek Takma Adları ve Dilsel İşlevleri**
Şehnaza NIZAMOVA - Özbekistan

16.30-16.45 **Tartışma**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

23 Nisan 2021 Cuma

I.OTURUM

Oturum Başkanları Zeki KAYMAZ - Burul SAGINBAYEVA

09.00-09.15 **Türk Onomastiği: Problemleri ve Çözüm Yolları**
Kadırali KONKOBAYEV - Kırgızistan

09.15-09.30 **Kazakistan Onomastiğinin Latin Harflerine Geçiş Evresinde: Sorunlar ve Çözümler**
Kızdarhan RISBERGEN - Kazakistan

09.30-09.45 **Irak Türkmeneli Bölgesinin Adbilim Açısından İncelenmesi**
Suphi SAATÇİ - Türkiye

09.45-10.00 **Kazan'da Türk-Tatar Onomastik Okulu'nun Oluşması ve Gelişmesi Üzerine**
Gülşat GALİULLİNA REİS KIZI - Tataristan/Rusya Fed.

10.00-10.15 **Türk Dillerinin Bazı Lehçelerinde Toponimlerde Ünsüz Seslerin İkame Edilmesi**
İlaha MAHAMMAD KIZI GURBANLI - Azerbaycan

10.15-10.30 **Tartışma**

10.30-10.45 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

23 Nisan 2021 Cuma

II.OTURUM

Oturum Başkanları Turan GÖKÇE - Galibe HACIYEVA

10.45-11.00 **Aldar Köse Adı Hakkında**
Zeki KAYMAZ - Türkiye

11.00-11.15 **Türkmen Fıkralarında Onomastik Birimlerin Tezahürü**
Durdane Tofik KIZI ALİYEVA - Azerbaycan

11.15-11.30 **Rus Edebiyatında İsim Kavramı**
Firengiz PAŞAYEVA YUNUS - Türkiye

11.30-11.45 **Özbek Hemeronimlerinin Dilsel Özellikleri**
Otabek YULDAŞEV - Özbekistan

11.45-12.00 **Turkish Character Names in Romanian Literature Between the Great Wars**
Cristina-Ileana ROGOJINĂ - Romanya

12.00-12.15 **Tartışma**

12.15-13.00 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

23 Nisan 2021 Cuma

III.OTURUM

Oturum Başkanları Elburus VELİYEV - Gülşat GALİULLİNA REİS KIZI

13.00-13.15 **Sovyet Sisteminde Yaşayan Türk Soydaşlarımızın İsimlendirilmeleri Üzerine**
Osman Fikri SERTKAYA - Türkiye

13.15-13.30 **Özbek Dilinde Su Kütlelerinin ve Yapılarının İsimlendirilme İlkeleri**
Nosircon ULUKOV - Özbekistan

13.30-13.45 **Türkmenistan'ın Orta Çağ Toponimisi ve Tarihi Kaynaklar**
Toylı MUHIYEV - Türkmenistan

13.45-14.00 **Osmanlı Kaynaklarında Azerbaycan'ın Tarihî Etnik Manzarası**
Galibe HACIYEVA - Azerbaycan

14.00-14.15 **Древнетюркские слова в топонимии Республики Саха**
Bagdarıın Nurgun SULBE UOLA - Yakutistan/ Rusya Fed.

14.15-14.30 **Tartışma**

14.30-14.45 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

23 Nisan 2021 Cuma

IV.OTURUM

Oturum Başkanları Firengiz PAŞAYEVA YUNUS - Güzeliye HAZİYEVA

14.45-15.00 **Tipik Yer İsimleri Örneklerinin Yayılma Alanı**
Bekjan ABDUALİULI - Kazakistan

15.00-15.15 **Bilişsel Esas Olarak Yer İsimleri**
Mahabat ŞAMŞİYEVA - Kırgızistan

15.15-15.30 **XVI. Yüzyılda Amid Sancağı'nda Ortaya Çıkan Türkçe Mezra Adlarının Tarih Açısından Önemi**
Mehmet Salih ERPOLAT - Türkiye

15.30-15.45 **Azerbaycan-Türk Onomastiğinin Terimler Sözlüğü**
Elbrus VELIYEV - Azerbaycan

15.45-16.00 **Oronimik Göstergelerin Leksik-Semantik ve Fonksiyonel Analizi (Semerkand Bölgesi Örneğinde)**
Şerali TEMİROV - Özbekistan

16.00-16.15 **Tartışma**

16.15-16.30 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

23 Nisan 2021 Cuma

V.OTURUM

Oturum Başkanları Ahmet BURAN - Tunzala LATIF KIZI BAHŞIYEVA

16.30-16.45 **Kazakistan'daki Hagiotoponimler (Kutsal Yer ve Su Adları) (Türkistan Bölgesi Kaynakları Temelinde)**
Jazira AĞABEKKIZI - Kazakistan

16.45-17.00 **The condition of onomastics in the North part of Kazakhstan**
Janar KONIRATBAYEVA - Kazakistan

17.00-17.15 **Tataristan'ın Oykonimik Terimlere Dayanan Köy İsimleri**
Gulfiya HADIYEVA - Tataristan/ Rusya Fed.

17.15-17.30 **Zihinsel Birimler Olarak Yer Adları (Toponim)**
Reyhan HABİBLİ - Azerbaycan

17.30-17-45 **Anlam Birimlerin Bir Parçası Olarak Azerbaycan Türkçesinde Yer İsimlerinin Özellikleri**
Gilehanım KASIM KIZI PAŞAYEVA - Azerbaycan

17.45-18.00 **Tartışma**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

24 Nisan 2021 Cumartesi

I.OTURUM

Oturum Başkanları İbrahim ŞAHİN - Durdane TOFIK KIZI ALİYEVA

09.00-09.15 **Türk ve Moğol Dillerinin Toponimik Sistemlerindeki Benzerlikler**
Gulgayşa SAGIDOLDA - Kazakistan

09.15-09.30 **Irak Halk Kültüründe Demonik Varlıklar Üzerine Bir İnceleme**
Necdet Yaşar BAYATLI - Irak

09.30-09.45 **Tobol Bölgesinde Yaşamış Olan Buharalıların Özel Adlarını Dilbilimsel ve Kültoroloji Açıdan Araştırma**
Guzel Fayzullina ÇAHVAROVNA - Tataristan/ Rusya Fed
Kadirova E.H - Tataristan/ Rusya Fed

09.45-10.00 **Hrononimler ve Jeortonimlerin Dilsel Durumları ve Onomastik Ölçekte Yerleri**
Havashan SALIHODJAYEVA - Özbekistan

10.00-10.15 **Kırgızistan'ın Etnotoponimleri**
Nurbek AKMATOV - Kırgızistan

10.15-10.30 **Ad Bilimi Çerçevesinde TV Dizi Adları ile İlgili Leksik-Semantik Bir Tasnif Denemesi**
Gülşah PARLAK KALKAN - Türkiye

10.30-10.45 **Tartışma**

10.45-11.45 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

24 Nisan 2021 Cumartesi

II.OTURUM

Oturum Başkanları Yılmaz KURT - Mehmet Salih ERPOLAT

11.00-11.15 **Osmanlı Döneminde "Cuma" ile İlgili Yer Adlarıının Tarihi Arka Planı:İzmir "Cumaovası" Örneği**
Turan GÖKÇE - Türkiye

11.15-11.30 **Rus Dilinin Kırgız Onomastiği Üzerine Etkisi**
Burul SAGINBAYEVA - Kırgızistan

11.30-11.45 **Azerbaycan`ın İşgalden Kurtarılmış Karabağ'ın Fuzuli Yöresi Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme**
Gülnara ALIYEVA - Azerbaycan

11.45-12.00 **Azerbaycan'daki Eski Kabile İsimleri**
Tunzala LATIF KIZI BAHŞIYEVA - Azerbaycan

12.00-12.15 **Etnonimlerde "Ew" (> Ewi, Ewli) Bileşeni (Kompanenti) ve Oğuzların Alkaewli, Karaewli Adlarının Esasları**
İbrahim ŞAHİN - Türkiye

12.15-12.30 **Tartışma**

12.30-13.00 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

24 Nisan 2021 Cumartesi

III.OTURUM

Oturum Başkanları Serdar Gökhan ŞENOL - Zümrud KASIMOVA

13.30-13.45 **The Problem of the Formation of Pragmatonyms**
Saule İMANBERDİYEVA - Kazakistan

13.45-14.00 **Tatar Dili Kozmonimlerin Sözcüksel Tematik Sınıflandırması**
Halisa KUZMINA - Tataristan/ Rusya Fed.

14.00-14.15 **Türkiye'de Memeli Hayvanların Türkçe İsimlendirilmesi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme**
Vedat BEŞKARDEŞ - Türkiye

14.15-14.30 **Türkiye Türkçesinde Böcek Adlarının Leksik-Semantik Sınıflandırması**
Nigâr OTURAKÇI ORBAY - Türkiye

14.30-14.45 **Ege Bölgesinde Geleneksel Kullanımı olan Ağaç Türlerinin Yöresel Adları**
Ece SEVGİ - Türkiye
Ünal AKKEMİK - Türkiye

14.45-15.00 **Tartışma**

15.00-15.15 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

24 Nisan 2021 Cumartesi

IV.OTURUM

Oturum Başkanları Ünal AKKEMİK - Ece SEVGİ

15.15.15.30 **Azerbaycan Türkçesinde Fitonimsel Deyimler (Fitodeyimler) Üzerine**
Zümrud KASIMOVA - Azerbaycan

15.30-15.45 **Ormancılık Bilimleri ile Adbilim İlişkisi**
Orhan SEVGİ - Türkiye

15.45-16.00 **Türkiye Florasının Mevcut Durumu ve Türkçe Bitkiadlarının Dünü Bugünü**
Serdar Gökhan ŞENOL – Türkiye

16.00-16.15 **Fungi (Mantarlar) Âlemi İle İlgili Terimler Üzerine Bir Değerlendirme**
Sabiha ACER - Türkiye

16.15-16.30 **Yerel (Halk Ağzında Kullanılan) Bitkiadlarının (Fitonimlerin) Türkçe Bilimsel Bitkiadı Olarak Kullanılmasına Dair Gözlem ve Öneriler**
Ebru ADA KOKDAŞ - Türkiye

16.30-16.45 **Tartışma**

16.45-17.00 **Ara**

I. ULUSLARARASI ADBİLİM SEMPOZYUMU

24 Nisan 2021 Cumartesi

Değerlendirme Oturumu

17.00-17.15 **Prof. Dr. Zeki KAYMAZ**

17.15-17.30 **Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA**

17.30-17.45 **Prof. Dr. Kadırali KONKOBAYEV**

17.45-18.00 **Doç. Dr. Jazira AĞABEKKIZI**

KATILIMCI BİLGİLERİ

Ad Soyad	Elmek	Ülke
Ahmet BURAN	aburan@firat.edu.tr	Türkiye
Ahmet KESKİN	ahmet.keskin@samsun.edu.tr	Türkiye
Bagdarın Nurgun SULBE UOLA	bagdaryyn@yandex.ru	Yakutistan/ Rusya Fed.
Bekjan ABDUALİULI	bekzhan_a7@mail.ru	Kazakistan
Burul SAGINBAYEVA	burul.saginbayeva@manas.edu.kg	Kırgızistan
Cristina-Ileana ROGOJINĂ	christinailea@yahoo.ro	Romanya
Durdane TOFIK KIZI ALİYEVA	durdana_a@mail.ru	Azerbaycan
Ebru ADA KOKDAŞ	ebru.ada@ikc.edu.tr	Türkiye
Ece SEVGİ	esevgi@bezmialem.edu.tr	Türkiye
Elbrus VELIYEV	elbrusveliyev79@gmail.com	Azerbaycan
Éva CSÁKİ	csaki.eva@btk.ppke.hu	Macaristan
Firengiz PAŞAYEVA YUNUS	firanqiz@yahoo.com	Türkiye
Galibe HACIYEVA	oguz.haciyev@gmail.com	Azerbaycan
Gilehanım KASIM KIZI PAŞAYEVA	gilexanimpashayeva@gmail.com	Azerbaycan
Gulfiya HADIYEVA	gul-khadieva@yandex.ru	Tataristan/ Rusya Fed.
Gulgayşa SAGIDOLDA	asem963@mail.ru	Kazakistan
Guzel Fayzullina ÇAHVAROVNA	utgus@mail.ru	Tataristan/ Rusya Fed.
Gülnara ALIYEVA	gulnara.fakhraddin@gmail.com	Azerbaycan
Gülnaz YAGAFAROVA	rishrinat@mail.ru	Başkurdistan/ Rusya Fed.
Gülşah PARLAK KALKAN	gulsahparlak@kilis.edu.tr	Türkiye
Gülşat GALİULLİNA REİS KIZI	gulshatgaliullina@yandex.ru	Tataristan/Rusya Fed.
Güzeliye HAZİYEVA	guzhaz@mail.ru	Tataristan/ Rusya Fed.
Halisa KUZMINA	shirmanx@yandex.ru	Tataristan/ Rusya Fed.
Havashan SALIHODJAYEVA	solihodjayevaxavasxon@gmail.com	Özbekistan
İbrahim ŞAHİN	ibrahim.sahin@ege.edu.tr	Türkiye
İlaha MAHAMMAD KIZI GURBANLI	gurbanovailahe@gmail.com	Azerbaycan
Janar KONIRATBAYEVA	zhanarkon@mail.ru	Kazakistan
Jazira AĞABEKKIZI	zhazira.agabekova@nu.edu.kz	Kazakistan
Kadırali KONKOBAYEV	kkadyraly@gmail.com	Kırgızistan
Kadirova Y.H	utgus@mail.ru	Tataristan/ Rusya Fed.
Kızdarhan RISBERGEN	wangukan@gmail.com	Kazakistan

Mahabat ŞAMŞİYEVA	shms1973@mail.ru	Kırgızistan
Mehmet Salih ERPOLAT	msaliherpolat@hotmail.com	Türkiye
Necdet Yaşar BAYATLI	necdetyasarbayatli@gmail.com	Irak
Nigâr OTURAKÇI ORBAY	noturakci@cu.edu.tr	Türkiye
Nosircon ULUKOV	onomastika66@mail.ru	Özbekistan
Nurbek AKMATOV	nurbek_akmatov_76@mail.ru	Kırgızistan
Nurbek KAZIYEV	iznik64@mail.ru	Kırgızistan
Orhan SEVGİ	osevgi@istanbul.edu.tr	Türkiye
Osman Fikri SERTKAYA	sertkayaof46@gmail.com	Türkiye
Otabek YULDAŞEV	yuldashev.otabek91@mail.ru	Özbekistan
Reyhan HABİBLİ	rhabibli@bsu.edu.az	Azerbaycan
Sabiha ACER	sacer@istanbul.edu.tr	Türkiye
Saim SAKAOĞLU	saimsakaoglu@hotmail.com	Türkiye
Saule İMANBERDİYEVA	imansaule@mail.ru	Kazakistan
Serdar Gökhan ŞENOL	serdar.gokhan.senol@ege.edu.tr	Türkiye
Suphi SAATÇİ	ssaatci@fsm.edu.tr	Türkiye
Şehnaza NIZAMOVA	onomastika66@mail.ru	Özbekistan
Şerali TEMİROV	sh-temirov@mail.ru	Özbekistan
Toylı MUHIYEV	uhyyewtoyly@gmail.com	Türkmenistan
Tuncer GÜLENSOY	t.gulensoy@gmail.com	Türkiye
Tunzala LATIF KIZI BAHŞIYEVA	tunzale-111@mail.ru	Azerbaycan
Turan GÖKÇE	tngokce@gmail.com	Türkiye
Ünal AKKEMİK	unal.akkemik@gmail.com	Türkiye
Vedat BEŞKARDEŞ	vkardes@istanbul.edu.tr	Türkiye
Vladimir MONASTIRYEV	dimamon92@mail.ru	Yakutistan/ Rusya Fed.
Yegor NİKOLAYEV	1953307@mail.ru	Yakutistan/ Rusya Fed.
Yılmaz KURT	yilmazkurt2002@yahoo.com	Türkiye
Zeki KAYMAZ	zekikaymaz@gmail.com	Türkiye
Zümrud KASIMOVA	zumrudq@mail.ru	Azerbaycan

Kazakistan ve Türk Dünyasının
Değerli Adbilimcisi
Prof. Dr. Telkoja Januzak'ın
Doğumunun 94. Yılını Kutluyoruz.